

ORSZÉGI  
KÖNYV-  
7/11

# MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

---

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI  
FOLYÓIRAT (150)

REVUE POUR L'HISTOIRE  
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

104. évfolyam

1988

1

AKADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST

# MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA  
I. OSZTÁLYÁNAK KÖNYV-  
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

REVUE DE L'ACADÉMIE HONGROISE  
DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE  
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

104. ÉVFOLYAM 1988/I. sz.

---

## SZERKESZTŐBIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY  
(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN  
(társzerkesztő)

FÜLÖP GÉZA  
NAGY LÁSZLÓ  
REJTŐ ISTVÁN  
TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG - RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11—13.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

---

*Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL  
ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

\*

**Terjeszti a Magyar Posta.** Előfizethető bármely postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlap-előfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900, Budapest V., József nádor tér 1., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 128 Ft. Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1954 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111-010 (pénzforgalmi jelzőszám 215—11 488), az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185-881), és a *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

---

A szerkesztőség legfeljebb 1 iv terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt kéziratához 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrektúra visszaküldésével egy időben.

# MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA  
I. OSZTÁLYÁNAK  
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

1988

104. ÉVFOLYAM

150

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

KÓKAY GYÖRGY (felelős szerkesztő), HAVASI ZOLTÁN (társszerkesztő), FULÓP GÉZA,  
NAGY LÁSZLÓ, REJTŐ ISTVÁN, TARNAI ANDOR



AKADÉMIAI KIADÓ

A NÉVMUTATÓT ÉS A TARTALOMJEGYZÉKET ÖSSZEÁLLÍTOTTA

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

## TARTALOM

### TANULMÁNYOK

<i>Borsa Gedeon</i> : A hazai ősnymtatványok változatai .....	1
<i>Borsa Gedeon</i> : A hazai ősnymtatványok példányai .....	95
<i>Borsa Gedeon</i> : Hess betűöntvényeinek mérete és az ebből levonható következtetések .....	235
<i>Csáki Pál</i> : A ponyvairodalom „megrendszabályozása” az 1940-es évek elején .....	41
<i>Kilián István</i> : Név- és évszámrejtés a XVII–XVIII. században .....	20
<i>Kovács I. Gábor</i> : Kis magyar kalendárium-történet a kezdetektől 1730-ig .....	140
<i>Lakatos Éva</i> : 100 éves az „Eleven Újság” .....	274
<i>Penke Olga</i> : A Mindenés Gyűjtemény egyik forrása: az Esprit de Journalistes des Trévoux ...	248
<i>Pogány György</i> : Fitz József és a Magyar Bibliophil Társaság .....	169
<i>Rády Zoltánné</i> : Rottenbiller Lipót, Pest város főpolgármesterének könyvgyűjteménye 1849-ben	156

### KÖZLEMÉNYEK

<i>Csáky S. Piroska</i> : Vuk és az Egyetemi Nyomda .....	298
<i>Dományházi Edit</i> – <i>Herner János</i> : RMNy 1214 .....	284
<i>Enyedi Sándor</i> : A Kéziratkiadó Társaság történetéhez I. ....	67
<i>Fabó Edit</i> : A 8–10. századi arab könyv- és könyvtárkultúra .....	186
<i>Fehér Katalin</i> : A 18. század végi sajtó a nevelésről .....	205
<i>Fekete Csaba</i> : Egri Lukács könyvtárának egy megmaradt kötete .....	199
<i>Fekete Csaba</i> : Debreceni Kalendárium 1752-re .....	293
<i>Gazda István</i> : A hazai fizikai szakkönyvkiadás kezdetei .....	293
<i>Gömöri György</i> : Balassi-címer és bejegyzés egy boroszlói emlékkönyvben .....	196
<i>Jánosi Monika</i> : Gregoriánczi Pál kéziratostörvénygyűjteménye a XV. század közepéről .....	54
<i>Kathona Géza</i> : A szepességi evangélikus káté 1587. és 1667. évi kiadásai .....	201
<i>Király Péter</i> : Bakfark Krakkói Lantkönyve utánnyomásának egy változata .....	64
<i>Mátay Melinda</i> : Barátságai Dorgálás a XVIII. századi diákirodalomból .....	202
<i>Nagy Erzsébet</i> : Iparosok naptára 1843 .....	303
<i>Patay Pálné</i> : Felső-Magyarország térképi ábrázolása a Thököly-felkelés idején .....	285
<i>Rászlái Tibor</i> : Kossuth könyvtárának katonai könyvgyűjteménye .....	209
<i>Rózsa Mária</i> : Gragger Róbert és a berlini Magyar Intézet könyvtára .....	304
<i>Stoll Béla</i> : Kriza kantuálisa .....	74

## IV

## FIGYELŐ

<i>Fried István</i> : Göttinga és a magyarok. Szeljegyzetek Futaky István és Kristin Schwamm bibliográfiájához .....	217
<i>Haraszthy Gyula</i> : A Marginalien magyar száma .....	313
<i>Kókay György</i> : Kétszáz éves a magyar folyóiratirodalom .....	213
<i>Kókay György</i> : A Bessenyei-kritikai kiadás ürügyén .....	220
<i>Monok István</i> : XVI XVII. századi olvasmánykultúránk .....	78
<i>Rozsondai Marianne</i> : Sz. Koroknay Éva (1925-1987) .....	311
<i>Seidler, Wolfram</i> : Aspekte des österreichisch-ungarischen Zeitschriftenwesens im 18. Jahrhundert .....	214
<i>Szelestei N. László</i> : Egy hasonmás kiadás tanulságai .....	82

## BIBLIOGRÁFIA

A magyar könyv-, könyvtár-, nyomda- és sajtótörténeti szakirodalom 1987-ben. (Összeáll. <i>Heltai János</i> ) .....	315
---	-----

## SZEMLE

A Tiszáninneni Református Egyházkerület Nagykönyvtárának (Sárospatak) kéziratkatalógusa. 1850 előtti kéziratok. Szerk. Börzsönyi József. Bp. 1986. ( <i>Varga Imre</i> ) .....	225
Baudet, Colette: Grandeur et misères d'un éditeur belge: Henry Kistemackers (1851-1934). Bruxelles, 1986. ( <i>Ferenczi László</i> ) .....	92
Bibliotheca Apostolica Vaticana. Ed. Alfons M. Stickler, Leonard E. Boyle, Paolo De Nicolo. Firenze, 1985. ( <i>Érszegi Géza</i> ) .....	230
Csanak Dóra, F.: Fülep Lajos hagyatéka. Ms4552 Ms4609. Bp. 1984. ( <i>Fülep Katalin</i> ) .....	227
Deme Zoltán: Verseghy könyvtára. Budapest, 1985. ( <i>Hopp Lajos</i> ) .....	226
Domay, Friedrich: Bibliographie der nationalen Bibliographien. Stuttgart, 1987. ( <i>Borsa Gedeon</i> ) .....	231
Gabriel, L. Astrik: The University of Paris and Its Hungarians Students and Masters during the Reign of Louis XII and Francois I <sup>er</sup> . Notre Dame, Indiana-Frankfurt am Main, 1986. ( <i>Madas Edit</i> ) .....	87
Galič, Pavao: Katalog knjiga tiskanih u XVI. stoljeću ... Zadar, 1987. ( <i>Borsa Gedeon</i> ) .....	93
Gyüre Lajos: Kassai Napló 1918-1919. Bratislava, 1986. ( <i>Sándor László</i> ) .....	91
Kincses Kolozsvár 1-2. köt. Kiad. Bálint István János. Bp. 1986. ( <i>Varga Imre</i> ) .....	89
Mart Hildegard: Dutka Ákos kéziratosa hagyatéka. Bp. 1986. ( <i>Kőhegyi Mihály</i> ) .....	229
Török Bálint deákjának Martonfalvy Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). Bp. 1986. ( <i>Szelestei N. László</i> ) .....	89
Vekene, Émile van der: L'ex-libris luxembourgeois. Luxembourg, 1986. ( <i>Borsa Gedeon</i> ) .....	233

## NÉVMUTATÓ

- Aba Sámuel (magyar király) 8  
 Abaffy Erzsébet, E. 89  
 Abbasz al-Fargani 188  
 Abd Allah—al-Mamun 195  
 Ábel Jenő 80  
 Abensperg Joanna 25  
 Abonyi Árpád 52, 275  
 Abu Mutrif 191  
 Abul Faraj Ispahani 191  
 Aczél Géza 24  
 Adam z Hradce 112  
 Adelong 227  
 Adid al-Dualah 189  
 Adleff 143  
 Adler, Jeremy 28  
 Adud al-Dowlah 189  
 Ady Endre 51, 229 230, 307—308  
 Aëtius 7 8, 11, 13  
 Afrodísai Sándor 191  
 Ágai Adolf 158, 275  
 Aisha 188  
 Albert (magyar király) 60  
 Abertus, Agriensis 199  
 Albina, L.L. 262  
 Albrecht, IV. 163  
 Alletz, Pons—Auguste 252—253  
 Almay (Wurm) Klára 157  
 Andersen, Hans Christian 48  
 Andráš, II. (magyar király) 59—60  
 Andreis, Matej I. Andronicus, Matthaueus  
 Andronicus, Matthasus 94  
 Angelusz Róbert 150—151  
 Angyal Márton 225  
 Anonymus (P. mester) 52  
 Antal Árpád 76—77  
 Antal István 43—44  
 Antoninus, Florentinus 2, 16  
 Apáczai Csere János 146—147  
 Apor Péter 89—90  
 Apponyi Antal 55  
 Apponyi Sándor 55, 62, 65, 171, 174, 314  
 Aradi László 42  
 Aranka György 67—74  
 Arany János 51, 308—309  
 Arányi Gyula 282  
 Arisztotelész 81, 190—191, 195  
 Arsenijević, Dorde Emanuel 301—302  
 Asztalos István 50  
 Athenaeum-kiadó 48  
 Attila (hun fejedelem) 7 8, 10, 59, 98, 120, 259  
 Ausonius 28  
 al-Aziz 189, 191  
 Baader (könyvkereskedő) 114  
 Babits Mihály 42, 52, 58, 228—230, 307  
 Bacon, Francis 260, 265, 296  
 Bacon, Roger 188  
 Bacsányi János 52  
 Badalić, Josip 93, 122  
 Bădescu, Ioniță 90  
 Bajtay Antal 295  
 Bajza József 166, 304  
 Bajza Lenke I. Beniczkyné Bajza Lenke  
 Bak Borbála 89  
 Bakfark Bálint 64—67  
 Baki Ferenc 22—23  
 Bakics György 132  
 Bakó Elemér 232  
 Balanyi György 21  
 Balassa József 209  
 Balassa Menyhárt 204  
 Balassi Bálint 21, 26—28, 52, 196—198, 307  
 Balázs 48  
 Balázs Béla 229—230  
 Balázs Mihály 79  
 Baldissare, Bonifacio 31

- Bálint István János 89 91  
 Ballagi Aladár 103, 111, 119, 121 123, 125 126,  
 128, 178 –179  
 Balogh Jolán 89–90  
 Balogh József 175–176, 184  
 Bán Imre 32, 133, 137  
 Bánffy György 68–74  
 Bánffy József 68  
 Bánffy Miklós 54, 59  
 Bangha Béla 51–52  
 Bánki Judit 82  
 Banu Ammar 189  
 Barberini-család 231  
 Bariska István 81  
 Bariç, George 77  
 Barna Zsigmond 159  
 Báróczi Sándor 220  
 Baróti Szabó Dávid 213  
 Bársony István 52  
 Barta Lajos 91  
 Bartalus István 64  
 Bártfai Szabó László 112  
 Bartha Dénes 205  
 Bartha Miklós 52, 275, 281  
 Bartholetti 112  
 Bartók Béla 307  
 Bartoniek Emma 55–57, 59, 63, 141  
 Basse, Nicolas 67  
 Báthori András (erdélyi fejedelem) 27–28  
 Báthori Gábor (erdélyi fejedelem) 225  
 Báthori István (lengyel király) 27  
 Báthori Zsigmond (erdélyi fejedelem) 107  
 Batsányi János 213, 254, 256  
 Batta Pál 204 205  
 al-Battan 188  
 Batteux 227  
 Batthyány Ignác 231  
 Batthyány József 58 59, 64  
 Batthyány Vince 162  
 Baudet, Colette 92–93  
 Baumarchais, Pierre Augustin Caron de 264  
 Bayle, Pierre 253  
 Beaumont, Maria 207  
 Bebek Judit 21  
 Beccaria, Cesare 165  
 Beck Károly 306  
 Becker, C. H. 306  
 Bedeus, Joseph 164  
 Beimel József 31  
 Bél Károly András 97, 219  
 Bél Mátyás 54, 59, 61, 96, 124, 161, 163,  
 208, 219, 296  
 Beliczay Angéla 155  
 Bellere, Balthazar 67  
 Benczédi György 89  
 Benda Kálmán 154, 293  
 Benedek, Szent 145  
 Benedek Elek 48, 52  
 Benedek Marcell 91  
 Beniczkyné Bajza Lenke 51– 52  
 Benkő Dániel 64  
 Benkő József 68  
 Bentham, Jeremy 165  
 Benyák Bernát 295  
 Benz Miklós I. Fröhlich Benz Miklós  
 Beöthy Zsigmond 166  
 Beregszászi Pál 205  
 Berényi Erzsébet 313  
 Berlász Jenő 82, 114, 219, 314  
 Bernardus a S. Antonio 22  
 Bernáth Ferenc 226  
 Bernáth Lajos 204  
 Berry, Jean de 147  
 Bertha Sándor 160  
 Berzeviczy Gergely 217, 219, 260  
 Berzsényi Dániel 166, 218, 307  
 Bessenyei Ákos 306  
 Bessenyei György 220 224, 225  
 Bethlen Elek 154  
 Bethlen Gábor (erdélyi fejedelem) 163  
 Bethlen Gergely 69  
 Bethlen Gergely ifj. 69  
 Bethlen Kata 313  
 Bethlen Miklós 48  
 Bethlen Zsuzsanna 313  
 Beyte István 63 64  
 Bezzel, Irmgard 231  
 Bibó Lajos 50  
 Biccias, Gregorius 117 118  
 Biester, Johann Erich 206  
 Bikfalvi Falka Sámuel 299, 301  
 Birányi Ákos 161  
 Biró Ferenc 249, 263, 271  
 Biró Gábor 74  
 Biró Imre 21  
 Biró Mihály 293  
 Biró Venczel 21  
 Bismarck, Otto 210 212  
 Bisztrai Farkas Ferenc 170, 181 182  
 Bisztray Gyula 49



- Blanc, Louis 163  
 Blumenbach, Johann Friedrich 219  
 Bobordánszky Kopernikusz 146  
 Boeskaï István 225  
 Boda Miklósné 169  
 Bodor Aladár 280  
 Boga István 188  
 Boghardt, Martin 1  
 Bohatcovát, Mirjam 113  
 Bohonos, Maria 120  
 Boldizsár Iván 42,  
 Bonacker, Wilhelm 285  
 Bonaventura a S. Josepho 22  
 Borghese-család 231  
 Borgia-család 231  
 Bornemissza János 88  
 Bornemissza Márton 88  
 Borsa Gedeon 1—19, 93—94, 95—139, 141, 149,  
 231—233, 233—234, 235—247  
 Borsos Bálint 91  
 Borzsák István 28  
 Boskovich, Roger 294  
 Bosworth, C. E. 187, 192—193  
 Botka Ferenc 91, 304  
 Boyce, G. C. 87  
 Boyle, Leonard E. 230—231  
 Börzsönyi József 225—226  
 Brassai Sámuel 149  
 Brauer Jánosné 281  
 Braun, Hans von 196—198  
 Brenta Andrea l. Brentius, A.  
 Brentius, Andreas 102, 108  
 Brewer-nyomda 148  
 Briccius György l. Vizaknai Briccius György  
 Brockhaus-kiadó 164  
 Bródy László 185  
 Brown, Howard Mayer 64—65  
 Bruckner Győző 201  
 Brunet, Jacques-Charles 115, 121  
 Bucholtz György 39  
 Bucsay Mihály 305  
 Bugát Pál 166  
 Bull 49  
 Bunyitay Vince 204  
 Burckhardt 164  
 Burdach 167  
 Burlamaqui 256—257  
 Burton, Michael 49  
 Busher 49  
 Bülau 164  
 Bülow, Hans von 210  
 Caesar, Julius 102—103, 105—106, 108—110,  
 122, 141—142  
 Caetani-család 231  
 Calepinus, Ambrosius 94  
 Calixtus, III. (pápa) 62  
 Campe, Joachim Heinrich 205  
 Cato, Marcus Porcius 147  
 Catullus, Caius Valerius 28  
 Celsus, Julius 104  
 Cetto Benedek 162  
 Chak Borbála 21  
 Chartorisky László 118  
 Chibinski, A. 67  
 Chigi-család 231  
 Chwalewik, Eduard 120  
 Cicero, Marcus Tullinus 166, 231, 268  
 Cioni, Alfredo 111  
 Clausewitz 209—210  
 Collijn, Isaac 119  
 Collodi, Carle 48  
 Cornides Dániel 219  
 Corsini-család 110  
 Corsini, Bartolomeo 111  
 Corsini, Eduard 294  
 Corsini, Tommaso 111  
 Cotenius, Andreas 27  
 Coussemaker, C. E. Henri de 67  
 Cörver Elek 295  
 Cörver Nepomuki János 295  
 Croy 197  
 Csáki Pál 41—53  
 Csáky Imre 30, 36  
 Csáky S. Piroska 298—302  
 Csanak Dóra, F. 68—69, 227—229, 251  
 Csapodi Csaba 104, 169, 246  
 Csapodiné Gárdonyi Klára 246  
 Csóka J. Lajos 145  
 Csokonai Vitéz Mihály 166, 218  
 Csontos János 225  
 Csontváry Kosztka Tivadar 229  
 Csűrös Ferenc 293  
 Cyprianus a S. Laurentio 28—29  
 Czegei Vass György 68, 89  
 Czillei Béla 50  
 Czirbesz, Jonas Andreas 99, 101  
 Czupor Andor 75—76  
 Czwittinger Dávid 124, 132  
 Daciere, Mme 270  
 D'Alembert, M. 254—256  
 Dante-kiadó 48

## VIII

- Dante, Alighieri 32  
Darkó István 91  
Darvas Ilona 207  
Dávid Margit 48  
Dayka Gábor 225  
Deák Farkas 77  
Deft, Aegidius 88  
De Gerando, Antonina 90, 275  
De Gerando, Auguste de 90  
Degré Alajos 59  
Deme Zoltán 226—227  
Denis, Michael 126—127, 137  
De Nicolò, Paolo 230—231  
Déry Tibor 49, 304  
Déryné Széppataki Róza 89  
Dérôme 185  
Desautels, Alfred R. S. 251  
Desericzky József 294—295  
Dessewffy-család 100  
Dessewffy András 100  
Dessewffy Anna 100  
Dessewffy Aurél 156  
Dessewffy János 60  
Dessewffy Tamás 99—105, 107—109, 125  
De Volder 151  
Dezsényi Béla 50, 208  
Dézsi Lajos 169, 173, 232  
Dick 49  
Diderot, Denis 260  
Diepold Floridus 297  
Dinnyésy Mihály 165  
Dionysius Halicarnassus 140  
Diringer, David 193  
Dixon 49  
Dobai Székely Sámuel 99—100, 108  
Dobrovits Aladár 311  
Dochnal A. 109  
Dományházi Edit 284  
Domay, Friedrich 231 233  
Domin József 295, 297  
Donatus, Aelius 187  
Donzel, E. van 187, 192—193  
Döbrentei Gábor 68, 166, 225  
Dömötör Telka 204  
Draudius, M. Georgius 67  
Drescher Pál I. Szentkúty Pál  
Du Cange 165  
Dufrenoy, L. 262  
Dugovics András 220  
Duse, Eleonora 229  
Dutka Ákos 229—230  
Dutka Mária 230  
Dümmerth Dezső 10, 128  
Dünnhaupt, Gerhard 231  
Dürer, Albrecht 233  
Dzurányi László 91  
Ebert, Friedrich Adolf 115—125  
Eble 167  
Eckhardt Sándor 21, 220  
Ecsedy Judit, V. 236  
Éder József Károly 6, 68, 219  
Eggenberger József 298  
Egmond (gróf) 197  
Egressy Sámuel 158  
Egri Albert I. Albertus Agriensis  
Egri Dávid 199  
Egri Ferenc 199  
Egri György I. Georgius Agriensis  
Egri István 199  
Egri János I. Johannes Heurotus Agriensis  
Egri Lukács 199—201  
Egri Mihály 199  
Egri Miklós I. Nicolaus C. A.  
Ehrard, J. 250, 253  
Eisler Mihály József 173  
Eitzenberger-nyomda 294, 296  
Elek Artúr 228  
Előd Alice 91  
Ember Pál 199  
Emich-család 313  
Emich Gusztáv 313—314  
Emich Gusztáv, ifj. 314  
Emőd Tamás 229  
Endres-család 74  
Endrődi Béla 48  
Engel János 163  
Engel János Keresztély 219  
Entz Géza 89  
Enyedi Sándor 67—74  
Enyvvári Jenő 173—179, 182  
Eötvös József 156, 224  
Eperjesi Benz (Frölich) Tamás I. Frölich Tamás  
Erdélyi Ferenc 314  
Erdélyi János 296  
Erdődi József 22  
Erdődy Júlia 313  
Erhard 161  
Ernst, Ulrich 28

- Érszegi Géza 230—231  
 Esterházy hercegek 29  
 Esterházy Imre 35  
 Esterházy Móric 184—185  
 Esze Tamás 155  
 Evlia Cselebi 89
- Faber, Elmar 313  
 Fábián István 42  
 Fabó Edit 186—196  
 Fábry Zoltán 91—92  
 al-Fadl 190  
 Falka Sámuel I. Bikfalvi Falka Sámuel  
 Falkenstein, Karl 125  
 Faludi Ferenc 52, 220  
 Falus Elek 314  
 Faragó József 76—77  
 Farkas Ferenc I. Bisztrai Farkas Ferenc  
 Farkas Gábor 78  
 Farkas Gyula 304, 306  
 Farkas Nepomuk János 74  
 Faust, Ovidius 138  
 Fazekas Mihály 52, 293  
 Feder, Georg Heinrich 218  
 Feger, Theobald 12, 313  
 Fehér Katalin 208  
 Fehér Rezső 280  
 Féja Géza 43, 45  
 Fejér György 60  
 Fejérpataky László 209—210  
 Fejérvári Károly 99—102  
 Fejérvári Károlyné 101  
 Fejes György 202  
 Fejes Zsuzsanna 202  
 Fekete Csaba 199—201, 293  
 Felhő Ibolya 300  
 Felméri Lajos 275  
 Felvinczi György 89  
 Fénelon, François de Salignac de la Mothe 266  
 Fényes Elek 161—162, 204  
 Ferdinánd, I. (magyar király) 57—59, 63, 162  
 Ferenc, I. (magyar király) 22, 220, 222  
 Ferenczffy Pál 313  
 Ferenczi László 92—93  
 Ferenczi Zoltán 173  
 Ferenczy József 162  
 Ferenczy Zsigmond Jakab 111, 121—122  
 Ferrajoli-család 231  
 Fessler Ignác Aurél 163  
 Festus, Joannes 284
- Feuerbach, Ludwig 165  
 Feuerbach, Paul 165  
 Ficker Mihály 155  
 Filangeri 165  
 Filocalus 147  
 Filstich Lőrinc 90  
 Filtsch, Johann 219  
 Fibánczy Ernő 59  
 Firtinger 148  
 Fitz József 17, 95—139, 169—185, 233, 235—245  
 Flavius 166  
 Fleury 227, 268  
 Fodor Adrienne 82  
 Fodor István 280, 283  
 Fodor János 75—76  
 Fogarasi János 165  
 Fónod Zoltán 91  
 Font Zsuzsa 78, 81  
 Fontana, Domenico 231  
 Fontane, Theodor 308—309  
 Fontenelle, Bernard Le Bovier de 270—271  
 Forgách Pál 204  
 Forli, Melozzo da 230  
 Fourmont 162  
 Földes Sándor 91  
 Fraknoi Vilmos 95—96, 98, 111, 117—118,  
 122, 127, 245—246  
 Franciscus, Ádám 88  
 Francke 258  
 Franklin-kiadó 50  
 Fresnoy, Lenglet du 266  
 Fried István 217—220, 305  
 Frigyes, II. (német-római császár) 163  
 Frigyes, III. (német-római császár) 12  
 Frigyes, IV. (német-római császár) 163  
 Frölich Dávid 146  
 Frölich (Benz) Miklós 199  
 Fugger-család 198  
 Fulda, Ludwig 308  
 Futaky István 217—220  
 Fülep Katalin 227—229  
 Fülep Lajos 227—229  
 Fülöp, II. 211  
 Fülöp Géza 156  
 Fürtői György 199  
 Fyner, Konrad 104
- Gaal Eduard 159  
 Gaál József 307  
 Gábor Ildikó 78

- Gábor Gyula 122  
 Gábrriel Asztrik, L. 87-88  
 Gácsi Hedvig 78  
 Gál István 184  
 Gáldi László 89-90  
 Galić, Pavao 93-94  
 Galilei, Galileo 295  
 Gánóczy Antal 163  
 Gárdonyi Albert 154  
 Gárdonyi Géza 41, 52  
 Gárdonyi Klára l. Csapodiné Gárdonyi Klára  
 Gaskell, Philip 239  
 Gáti Vilma 91  
 Gattus, Claudius 134  
 Gauss 298  
 Gazda István 293-298  
 Gellériné Lázár Márta 143  
 Gellért Oszkár 229  
 Geoffrey, J. Arnold 233  
 Georgius, Agriensis 199  
 Gerald, Paul 48  
 Geréb László 9  
 Géresi 201  
 Gergely, XIII. (pápa) 153  
 Gergely, XV. (pápa) 231  
 Gergely Illés 282  
 Gergely Rezső 185  
 Gerhát Krisztina 78  
 Gericus József 245  
 Gertrud (magyar királynő) 98  
 Gervinius, Georg G. 214  
 Gerzon Barnabás 279  
 Gesner, Conrad 67  
 Gessner, Salomon 271  
 Ghazzali 195  
 Gibb, H. A. R. 195  
 Glaser Lajos 285  
 Goldziher Ignác 194  
 Gulescu, Dinicu 90  
 Goovaerts, A. 67  
 Gorzó Bertalan 202  
 Gosztonyi (püspök) 88  
 Gosztonyi Miklós 165  
 Göllner, Carl 94  
 Gömöri György 196-198  
 Gömöri Jenő 92  
 Gragger Róbert 304-310  
 Grässer (könyvkereskedő) 114  
 Gregoriánczi Pál 54-64  
 Gregorius Caelius Pannonius 122  
 Greischer, Matthias 285  
 Grimm testvérek 48  
 Grimm Jakab 219  
 Grimminger, Rolf 214  
 Grohmann, Adolf 194  
 Grolier 185  
 Grossinger 164  
 Grossmann Bálint l. Megander Grossmann Bálint  
 Grosszmann Benő 281  
 Gröser 164  
 Gruner, Justus 206  
 Grün-nyomda 303-304  
 Grün János 303-304  
 Grün Orbán 303  
 Gspan, Alfonz 93  
 Gućetić, Arkandeo de 93  
 Guldinbeck, Bartholomaeus 103, 109  
 Gulyás Pál 41, 128, 184, 232, 233, 248, 249, 312  
 Gurevics, A. J. 140, 142, 149  
 Gustermann Antal 164  
 Gutenberg, Johannes 1, 2, 117, 135  
 Gvadányi József 307  
 Gyalui Farkas 275  
 Gyapay Gábor 186  
 Gyarmathi Sámuel 219, 295  
 Gyarmathy Zsigáné 275  
 Gyöngyösi István 220  
 Györy Dezső 91  
 Gyulai Klára 313  
 Gyulai Pál 309  
 Gyüre Lajos 91-92  
 Habermas, Jürgen 151, 214  
 Hadik András 203  
 Haebler, Konrad 2, 129, 179, 239  
 Haeckel, S. 296  
 Hahn István 140-142  
 Haiman György 169, 170, 180, 184, 314  
 Hain 104, 109, 111, 115, 121, 122, 127, 128, 132, 137  
 Hajdú Miklósné 283  
 Hajdú Péter 185  
 Hajnóczy R. József 148  
 Hakam, II. 191, 194  
 al-Hakam 189, 191  
 Halde, P. de 265  
 Haller, Albrecht von 264  
 Hamadanid herceg 189  
 Hamml, Josephus 30  
 Han, Johannes 95, 138

- Han, Ulrich 240  
 Haner, Georg 219  
 Hanners 214  
 Haraszthy Gyula 169, 313—314  
 Haraszti Emil 65  
 Harmath Lujza 280  
 Harsányi István 225—226  
 Harun al-Rasid 187, 189—190  
 Hatvan István 296  
 Hayden, Joseph 227  
 Haymb, Stephan 198  
 Házi Jenő 155  
 Heberus, Johannes 57, 63  
 Heckenast Gusztáv 297  
 Heffening, W. 190, 194  
 Heine, Heinrich 53, 306  
 Heinicet, Josef 113  
 Heinrich Gusztáv 306  
 Heinrici György 122  
 Hell Miksa 296  
 Hellebrant Árpád 65  
 Heilmann, Johann 134  
 Heltai-nyomda 90  
 Helvetius, Claude Adrien 222, 224  
 Hénault, Charles Jean François 267  
 Henschel 165  
 Henrik, II. (francia király) 63  
 Henrik, III. (német-római császár) 8  
 Henrik, IV. (francia király) 255, 258  
 Henzelmann 101  
 Herder, Johann Gottfried 223  
 Hermann 164  
 Hermlin, Stephan 314  
 Herner János 78, 81—82, 284  
 Herepei János 89  
 Herrera, Fernando de 267  
 Hervay Ferenc 134, 143—144, 147, 149  
 Hess András 2, 7, 9, 13, 17, 62, 95—139, 171,  
 177—181, 235—247  
 Hettner, Hermann 214  
 Heyden 216  
 Heyne, Christian Gottlieb 218—219  
 Higgins, Dick 28, 31  
 Hildebrand, Franz Xaver Edler von 113—118  
 Himly, J. F. W. 206  
 Hinman, Charlton I, 3—4  
 Hirsch Lipót 314  
 Hoffman Edit 171—172, 177  
 Hohenstaufen dinasztia 163  
 Holl Béla 79, 156  
 Holtei, Karl 309  
 Holub Ferenc 123  
 Homérosz 270—271  
 Homolya István 64  
 Hope, Charles 117  
 Hopetoun, Earl of 116—117  
 Hopp Lajos 226—227  
 Horányi Elek 122—123, 295  
 Horatius, Quintus Flaccus 227  
 Horkay László 297  
 Horvát Endre I. Pázmándi Horvát Endre  
 Horvát István 161, 217, 314  
 Horváth 174  
 Horváth Ignác 107  
 Horváth István 109, 113—115  
 Horváth János, id. 10  
 Horváth János, ifj. 7—9, 245  
 Horváth K. János 295, 297—298  
 Horváth Lajos I. Pálóczi Horváth Lajos  
 Houtsma, M. Th. 190, 194  
 Hörk Miksa 101  
 Hubay Ilona 127, 185  
 Húbert Ildikó 68  
 Hugo, Victor 92, 166  
 Hulimka Sándor 281  
 Hunain ibn Ishaq 191  
 Hunyadi János 60  
 Huszti József 246  
 Huszti Sándor 170  
 Ibn al-Furat 189  
 Ibn Hamdun 189  
 Ibn Ishaq 195  
 Ibn al-Nadim 194—195  
 Ibn Sawwar 189  
 Ibn Szina 188  
 Ignotus 91  
 Ijjas Antal 50  
 Illés József 59  
 Illésházy-család 314  
 Illésházy István 198  
 Illésházy József 25  
 Illésházy Józsefné I. Abensperg Joanna  
 Imre, Szent (magyar herceg) 59, 162, 175  
 Irányi Dániel 158  
 Irigyi József 158  
 Irinyi Károly 154, 293  
 István, I., Szent (magyar király) 57, 59—60, 99,  
 162, 175, 313  
 István főherceg 30

- Istvánffy Miklós 54, 63 64  
 Iványi Béla 80, 82, 88, 136, 144, 154
- Jagemann, Ludwig 165  
 Jakab Elek 68, 89, 143, 155  
 Jakab Ödön 275  
 Jakó Zsigmond 153  
 Jakucs István 143  
 Jancsó Elemér 68, 89  
 Jankó István 281  
 Jankovich Miklós 99—110, 113, 126, 314  
 János, Szent (Nepomuki) 23  
 Jánosi Monika 54 64  
 Janus Pannonius 246  
 Jarno József 91  
 Jedlicska Pál 198  
 Jékely Zoltán 182  
 Jelinek Vencel 22  
 Jóború Magda 233  
 Johannes Heurotus, Agriensis 199  
 Johannes, Maior 88  
 Johannes Müller I. Regiomontanus  
 Johannes Pelletier, Peri 88  
 Jomini 209  
 Jókai Mór 41, 48, 52, 309  
 Jósika Miklós 49, 52, 89 90, 166, 309  
 József, II. (magyar király) 97, 132, 138,  
 221—223, 264, 295  
 József nádor 25, 113—115  
 József Attila 51, 91, 314  
 Jöcher, Christian Gottlieb 117  
 Juan de Austria, Don 197  
 Juhász Gyula 229 230  
 Juhász Péter I. Melius Juhász Péter  
 Julow Viktor 26 28  
 Jung János 165  
 Justinus 240  
 Jügel, Karl-Heinz 313
- Kabdebó Tamás 232  
 Kabir Ahmed Khan 189 190, 194 195  
 Käfer István 298 300  
 Kail Sándor 165  
 Kajali Klára 155  
 Kállay Ferenc 218  
 Kálmán, I. (magyar király) 60  
 Kalmár György 219  
 Kalmár László 78  
 Kálnoki Izidor 280
- Kálnoki Sámuel 12  
 Kant, Immanuel 297  
 Kanyaró Ferenc 144  
 Kaprinai István 99, 102, 108, 163  
 Kara Musztafa 292  
 Karácsonyi Béla 79  
 Karádi Névtelen 52  
 Kárai László 10, 99, 245 246  
 Kardos Tibor 204  
 Karlovsky János 101  
 Kármán József 166, 213  
 Károly, V. (német-római császár) 63  
 Károly, XII. (svéd király) 211  
 Károlyi-család 148  
 Károlyi Sándor 154  
 Kárpáty, Paul 305  
 Kassai István 225  
 Kassai Michaélis György 305  
 Kassák Lajos 50, 314  
 Kathona Géza 200 202  
 Katona Dénes 303  
 Katona István 162, 219  
 Katona Lajos 306  
 Katona Tünde 78, 81—82  
 Kaulfuss (könyvkereskedő) 114  
 Kazinczy Ferenc 68, 89, 166, 213, 218,  
 225—226, 272  
 Kazinczy Gábor 166  
 Kázmér, IV. (lengyel király) 61  
 Kelecsényi Gábor 313  
 Kelemen Imre 165  
 Kelemen Lajos 89—90.  
 Kellér Andor 49  
 Kemény Lajos 154  
 Kempelen 298  
 Kempelen Béla 202  
 Keresztury Dezső 304—305, 307  
 Kertbeny Károly 94, 309  
 Keserü Bálint 78—80  
 Keszthelyi László 295  
 Keveházi Katalin 78, 81 82, 200  
 Kevi Kovács György 200  
 Kézai Simon 7, 9—10  
 Kézay Béla 45  
 Khalid ibn Yazid 189, 191  
 al-Khalil 191  
 al-Khawarizmi 190, 195  
 Kieler (kereskedő) 101  
 Kilián-család 297  
 Kilián István 20—40

- al-Kindi 188  
 Király János I. Szatthmári Király János  
 Király Péter 64–67  
 Kirchner, Joachim 215  
 Kis János 218  
 Kis József 51  
 Kis Miklós I. Tótfalusi Kis Miklós  
 Kis Péter Pál 48  
 Kisfaludy Károly 49, 166, 307  
 Kiss Éva 81  
 Kiss Géza 229  
 Kiss József 205  
 Kistemaekers, Henry 92–93  
 Kitaibel Pál 219  
 Klang 114  
 Klaniczay Tibor 152  
 Klauzál Gábor 158  
 Klebelsberg Kunó 306  
 Kein, Johann Samuel 201  
 Klein, Samuel Micu 90  
 Kleinwächter, Johann 285–292  
 Klemm, Chr. G. 216  
 Klimo György 166  
 Kner-nyomda 48  
 Kner Imre 169–175, 179–180, 228, 314  
 Kner Izidor 181, 314  
 Kóbor Tamás 280  
 Koch Cirják I. Obsopoeus Koch Cirják  
 Kócziány László 75  
 Kocziszky Éva 78  
 Kohári István 24  
 Kokas Károly 81  
 Kókay György 169, 206, 213, 220–224, 248–249  
 Kollányi Ferenc 102, 121  
 Kollar Ádám Ferenc 96  
 Koller József 166  
 Kolozsvári György 90  
 Kolozsvári Márton 90  
 Komjáthy Miklósné 294  
 Komlós Aladár 91  
 Komlos Gyula 193  
 Kondor Béla 229  
 Kopernikusz, Mikołaj 93, 188, 200  
 Kopitar, Jan 299–300  
 Korabinszky, János Mátyás 101, 161  
 Kornis Mihály 136  
 Koroknay-család 202  
 Koroknay Éva, Sz. 104, 311–312  
 Koroknay Gábor 202  
 Koroknay Gergely 202  
 Koroknay György 202  
 Koroknay István 202  
 Koroknay János 202  
 Koroknay Sándor 202  
 Koroknay Sándor, ifj. 202  
 Korompay Klára 82  
 Kós Károly 89–90  
 Kosáry Domokos 146, 155, 296–297  
 Kossuth Ferenc 209  
 Kossuth Lajos 156, 209–212, 304  
 Kosztolányi Dezső 30, 307  
 Kotvan, Imrich 134, 137–138  
 Kovachich 57  
 Kovachich József Miklós 54, 56, 59  
 Kovachich Márton György 54, 58–59, 61, 63, 102, 163–164  
 Kovács Endre 45  
 Kovács Ferenc 258, 263  
 Kovács I. Gábor 140–155  
 Kovács György I. Kevi Kovács György  
 Kovács Ilona 169, 184  
 Kovács Imre 143, 145, 151  
 Kovács József László 81  
 Kovács Máté 41–42, 245  
 Kovács Sándor, V. 175  
 Kovács Sebestyén Endre 167  
 Kovács Zsuzsa 82  
 Kozma Lajos 314  
 Kozma Miklós 42  
 Kozocsa Sándor 82, 89  
 Kóhalmi Béla 169  
 Kőhegyi Mihály 229–230  
 Kölesey Ferenc 48–49, 148, 156, 166, 218  
 Köllő Károly 75  
 Köln, Johann v. 17  
 König György 147  
 Köpeczi Béla 193  
 Körner, Wolfram 313  
 Köteles Sámuel 297  
 Kramers, J. H. 195  
 Krause, Friedhilde 313–314  
 Krauss, Werner 205  
 Kreil Antal 297  
 Kremmer Dezső 173  
 Kriebel, Johann 99, 101–104, 106–109  
 Kriza János 74–77  
 Kruse 162  
 Krusit Ilona 21  
 Kubinyi 121  
 Kubinyi Ágost 111, 114

## XIV

- Kubinyi András 5  
 Kugler 166  
 Kulinyi Ernő 48  
 Kún Sámuel 75—76  
 Kunze, Horst 313  
 Kuppitsch 114  
 Kurz, R. 163  
 Kurzböck, Josef 298  
 Kükedy József 235
- La Bretonne, Reif de 92  
 Las Casas, Bartolomé de 267  
 Laelos, Pierre Ambroise François Choderlos de 269  
 Laet, Jan 64—65  
 La Fontaine, Jean de 92, 270—271  
 Lajos, I., Nagy (magyar király) 59—60  
 Lajos, XIV. (francia király) 251, 264, 268  
 Lakatos Éva 274—283  
 Lambeck, Peter 96, 113, 118  
 Lampe, A. 199  
 La Motte, Houdar de 270—271  
 Landerer-nyomda 294  
 Landerer Lajos 297  
 Landerer Mihály 297  
 Landgraf, Lorenz 308  
 Langer, Eduard 62  
 Langer, Ernst Theodor 219  
 Láng Sándor 49  
 Langi Mihály 24  
 Lantos József 159  
 László, I. Szent (magyar király) 59—60, 98, 162, 231  
 László, V. (magyar király) 60  
 László Gyula 90  
 Latzkovits Miklós 78, 81  
 Laudivius 95, 137  
 Lázár (térekpész) 285  
 Lazar, Gheorge 90  
 Lázár Márta I. Gellériné Lázár Márta  
 Lazius 292  
 Légrády-nyomda 49  
 Leibniz, Gottfried Wilhelm 253, 294, 296  
 Leleszy Béla 50  
 Leleszy Béla 50  
 Leményi, Ioan 90  
 Lenau, Nikolaus 306, 308—309  
 Lencső Mihály 161  
 Lengyel András 169  
 Leo (örmény császár) 190  
 Lepsényi István 31, 34, 38—39
- Lestyán Sándor 280  
 Lettner József 296  
 Lévy Botondné 180, 184  
 Levey, Martin 192  
 Lewis, B. 187, 192—193  
 Lendauer János 297  
 Lindemann 101  
 Lintzég János 89  
 Lipót, II. (magyar király) 222  
 Lippai János 146  
 Liptai Ervin 204  
 Lissagaray, Prosper-Olivier 92  
 Livius, Titus 166  
 Locke 207, 257  
 Losonci Anna 21  
 Lucas a Sancto Edmondo 32  
 Lugossy 293  
 Lukinich Imre 68, 154  
 Luther, Márton 201—202  
 Lüdeke, Hedwig 307—308
- Mably, Gabriel Bonnot, abbé de 266  
 Mackensen, R. S. 188, 190, 192, 195  
 Mac-Mahon 92  
 Madas Edit 87—88  
 Magda Pál 162  
 Magyar Márta 82  
 Magyary Zoltán 306  
 Mährlen 164  
 Maior, Peter 90  
 Maittaire, Michael 96, 113, 118  
 Makkai László 174  
 Makkai Sándor 225  
 Makó Pál 294, 296—297  
 Mályusz Elemér 60  
 Al-Mamun 189, 190—191, 195  
 Mandeville, Bernard de 262  
 Mándi Márton István 297  
 Mann, Thomas 314  
 Manthen, Johann 17  
 Márai Sándor 91  
 Máramarosi István 199  
 Marcus de Kémes 88  
 Margitai Jánosné 293  
 Mária Terézia (magyar királynő) 147, 164, 204, 221, 307  
 Markó Árpád 210  
 Marmontel, Jean François 249  
 Maróth János 60  
 Maróthi 200—201



- Maróthi György 296  
 Marsigli 292  
 Mart, Hildegard 229—230  
 Martens, Wolfgang 214  
 Martinovics Ignác 295  
 Martonfalvay Imre 85, 89  
 Mártonffy György 204  
 Marulié, Marko 93  
 Mátay Melinda 202—205  
 Máté Károly 169  
 Matlekovits Sándor 65  
 Mátray Gábor 115, 118, 143, 151, 155  
 Matthias Moravus (Olomucensis) 17, 130, 137  
 Mátyás, I. (magyar király) 12, 54, 56, 59—61, 64,  
 90, 98, 114—115, 122, 137, 143, 163, 231, 246,  
 311—312, 314  
 Mátyás (Habsburg főherceg) 196, 198  
 Mátyás Flórián 11  
 Maupassant, Guy de 49, 92  
 Masue, Joannes 188  
 Mauss Gellért 294  
 Mednyánszky Alajos 162  
 Megander (Grossmann) Bálint 201—202  
 Melanchton, Philipp (Schwarzert) 200—201  
 Melius Juhász Péter 200  
 Melon 262  
 Menestarterfer, Johannes 11—12, 123  
 Merényi Gyula 91  
 Mészáros Ignác 220  
 Mészáros István 141, 145  
 Mézeray, François Eudes de 251  
 Mézes (!) 48  
 Migazzi bíboros 231  
 Mihalik Sándor 230  
 Mihályi Ödön 91  
 Miklós, V. (pápa) 230  
 Miklós Jutka 229  
 Miklós Pál 312  
 Mikó Imre 89  
 Miksa, I. (bajor fejedelem) 231  
 Miksa, II. (magyar király) 202  
 Miksa 63  
 Mikszáth Kálmán 41  
 Miller Jakab Ferdinánd 99—102, 108, 112,  
 125, 166  
 Millot, Claude Fr. X. 227, 263  
 Miloš, Obrenović (szerb uralkodó) 299, 302  
 Milovuk 301  
 Milton 271  
 Mirabeau, Gabriel Honoré Victor Riqueti de 262  
 Miskolczi Károly 165  
 Misztótfalusi-kiadó 50  
 Misztótfalusi Kis Miklós 152—154  
 Mitrovics Gyula 297  
 Moesch Lukács 21—22, 24, 31—35  
 Mohamed 186, 192  
 Moholy-Nagy László 314  
 Moldovan, Grigore 90  
 Molnár János 295  
 Molnár Sándor 43  
 Molnár Sándor, B. 49  
 Molter Károly 280  
 Mondain 263  
 Monok István 78—82  
 Monsberger Ulrik 143, 148  
 Montaigne, Michel de 48  
 Montesquieu, Charles-Louis 166, 221—222, 224,  
 253, 258—259, 268  
 Montgolfier-testvérek 295  
 Moravek Endre 232  
 Moréri 266  
 Morgai Kata 21  
 Móricz Zsigmond 48, 50  
 Morize, A. 262  
 Morus (More), Thomas 48  
 Mossóczy Zakariás 55  
 Most, Friedrich 167  
 Moutterer Miklós 155  
 Mrazović 300  
 Muhammad Rustam Ali Diwan 189, 191—192, 194  
 Muizz ibn Badis 187  
 Murr, Ch. 56  
 Murr, Christoph Gottlieb 54  
 Murr, Christophorus Theophilus 54—55, 62  
 Murgu, Eftimiu 90  
 Mušicki, Lukijan 299  
 al-Mustansir 189  
 al-Mutanabbi 188  
 Müller, Johann Christoph 285, 292  
 Müller, Johann 163  
 Nádasdy Ferenc 56  
 Nádasdy Tamás 56—58, 63, 64  
 Nádasdy Tamásné 56  
 Nádasdi Tamás 154  
 Nagy András I. Tasnádi Nagy András  
 Nagy Erzsébet 303—304  
 Nagy Imre 155  
 Nagy István 204  
 Nagy Iván 100, 107, 202

## XVI

- Nagy Lajos 161  
 Nagy Lajos (1883—1954) 50  
 Nagy László 281  
 Nagy Péter 50  
 Nagy Sándor 204  
 Nagy Zoltán 282  
 Naményi Ernő 185  
 Napoleon, Bonaparte (francia császár) 163, 165, 211  
 Napoleon, III. (francia császár) 92  
 Nárdai János 88  
 Nemes Júlia 313  
 Nemeskürty István 28  
 Németh Mária 169, 313  
 Németh Noémi 78  
 Némethi Jakab 128  
 Nemetz József János 298  
 Nepomuk János I. Farkas Nepomuk János  
 Nepos, Cornelius 166  
 Neubart-család 146  
 Neufeld Béla 91  
 Nevers (herceg) 197  
 Newton, Isaac 294, 296  
 Ney Ferenc 166  
 Nicolaus C. Agriensis 199  
 Nova-cég 48  
 Novák László 303  
 Novaković, Stefan 298  
 Nyáry Pál 158, 161  
  
 Obrenović, Miloš 219  
 Obsopoeus (Koch) Cirják 201  
 Officina-kiadó 48  
 Oláh Miklós 59, 62  
 Omar b. Abdul 191  
 Optatianus, Porphyrius 28  
 Orbán Balázs 280  
 Orczy Lőrinc 260, 263  
 Ortutay Gyula 143  
 Osvát Kálmán 280  
 Ottobani-család 231  
 Ovidius, Publius Naso 28, 61  
 Ötvös Péter 78—79, 81  
 Óz Pál 260  
  
 Paar János 23  
 Padeloup 185  
 Paine, Tom 165  
 Pál, IV. (pápa) 63  
 Pálfalvi Imre 99  
  
 Pálffy Miklós 198  
 Palocsay György 29—30, 39  
 Pálóczy Horváth Lajos 202—205  
 Palugyai Imre 161  
 Panzer, Georgius Wolfgangus 115, 126, 137  
 Pápai Páriz Ferenc 90  
 Pápay Sámuel 166  
 Papp János 169  
 Paravia, Pietro Alessandro 93  
 Páriz I. Pápai Páriz Ferenc  
 Parny, Evariste 92  
 Pasquich János 298  
 Passuth László 184  
 Pasteiner István 130  
 Patachich Ádám 161  
 Patasich József 25  
 Patay Pálné 285—292  
 Pauer János 297  
 Pavercsik Ilona 10, 148, 154  
 Pázmándi Horvát Endre 166  
 Pázmándy Gergely 154  
 Pázmány Péter 24, 166, 220  
 Péczeli József 213  
 Pellechet, Marie 118  
 Penke Olga 248—273  
 Perjés Géza 209  
 Pestalozzi 206  
 Petelei István 52, 275  
 Péter, Szent (apostol) 205  
 Péter, Orseolo (magyar király) 8  
 Péter, Nagy, I. (orosz cár) 211, 268  
 Péter László 85  
 Péter Pál I. Kis Péter Pál  
 Petersen, Thomas C. 193  
 Petőfi Sándor 48, 52, 89, 158, 306, 308—309, 314  
 Petrarca, Francesco 104  
 Petrik Géza 294  
 Petrovics György 299—300  
 Petrović, Dorde I. Petrovics György  
 Petrovsky Sándor 206  
 Petrus Lambecius I. Lambeck, Peter  
 Petrus Tartareus 88  
 Pétzeli József 248—273  
 Pfingsten, J. H. 296  
 Picasso, Pablo 233  
 Piccolomini, Aeneas Sylvius I. Pius, II.  
 Pichler, Franz 138  
 Pinto, Olga 188—191, 194  
 Pius, II. (pápa) 62  
 Platina I. Sacchi, Bartolomeo

- Platon 48, 268  
 Plautus, Titus Maccius 28  
 Plehek József Jakab 296  
 Plinius, Gaius Caecilius Secundus 145, 166  
 Plutarchos 240, 268  
 Podhradeczy József 100, 161  
 Pogány György 169 185  
 Pohlmann, Ernst 65  
 Polükleitosz 162  
 Pongrácz János 301  
 Poor Kajetán 295 296  
 Popović, Jovan Sterija 302  
 Popper Leó 229  
 Pósa Lajos 52  
 Pottornyai András 100 101  
 Pottornyai András I. Pottornyai András  
 Pozsonyi Anna, W. 91  
 Pöhlitz, Karl 164  
 Prandel (könyvkereskedő) 114  
 Pray György 128, 131, 137, 162 163, 219  
 Prohászka Lajos 174  
 Provencal, E. Lévi 195  
 Puky Károly 161  
 Puskin, Alexandr 50  
 Pusztai István 82  
 Quaritch, Bernard 117  
 Quesnay 262  
 Rác Sámuel 296  
 Ráday Eszter 313  
 Ráday Pál 155  
 Ráday Pálné I. Kajali Klára  
 Radics Antal 294  
 Radnóti Miklós 42  
 Radó István 42  
 Radu 90  
 Rády Zoltánné 156 168  
 Raff 208  
 Ragázy Sándor 300  
 Rájnis József 254  
 Rákóczi Ferenc, II. (erdélyi fejedelem) 30, 48, 154, 225  
 Rákóczi Zsigmond 225  
 Ramler 227  
 Ranschburg Gusztáv 304  
 Rászlai Tibor 209—212  
 Rát Mátyás 206, 207, 213  
 Ratdolt-nyomda 12  
 Ráth György 312  
 Raumer 163  
 Raynal 260  
 Réal, M. de 257  
 Regiomontanus 143—144  
 Réhelyi Oszkár 46  
 Reichard 162  
 Reichard Piroska 91  
 Reichling, Dietrich 111—112  
 Reichner, Herbert 181  
 Reiner, Ioan Alexander 285—292  
 Reiter László 178, 314  
 Reizner János 303  
 Rejtő Jenő 48 49  
 Remboldt, Bertholdus 88  
 Rembrandt, Harmensz van Rijn 228  
 Rettegi György 90  
 Révai-nyomda 48, 50  
 Révai Miklós 297  
 Révész János 282  
 Rexa Dezső 185  
 Rezik János 225  
 Ricci, Seymour de 117  
 Richepin, Jean 92  
 Richter 167  
 Rideg László 81  
 Riedl Frigyes 306  
 Rimay János 28  
 Ritoók Zsigmond 186  
 Ritoókné Szalay Ágnes 67  
 Roden, Georgius Andreas 24  
 Roger, J. 250, 253  
 Rómer Flóris 312  
 Ronkay Ferenc 43  
 Rosner Károly 170  
 Rospigliosi-család 231  
 Rossi-család 231  
 Rossi, Niccolò 110, 111, 118, 125  
 Rotarides Mihály 305  
 Rotteck, Karl 163  
 Rottenbiller Lipót 156—168  
 Rottenbiller Lipótné I. Almay (Wurm) Klára  
 Rotwil, Adam 109  
 Rousseau, Jean-Jacques 166, 222, 224, 257, 269  
 Roy, Edward 305  
 Royer, Joannes Paulus 25, 35, 38  
 Royer-nyomda 296  
 Rózsa Mária 304—310  
 Rozsondai Marianne 104—105, 311—312  
 Rudolf, II. (magyar király) 198

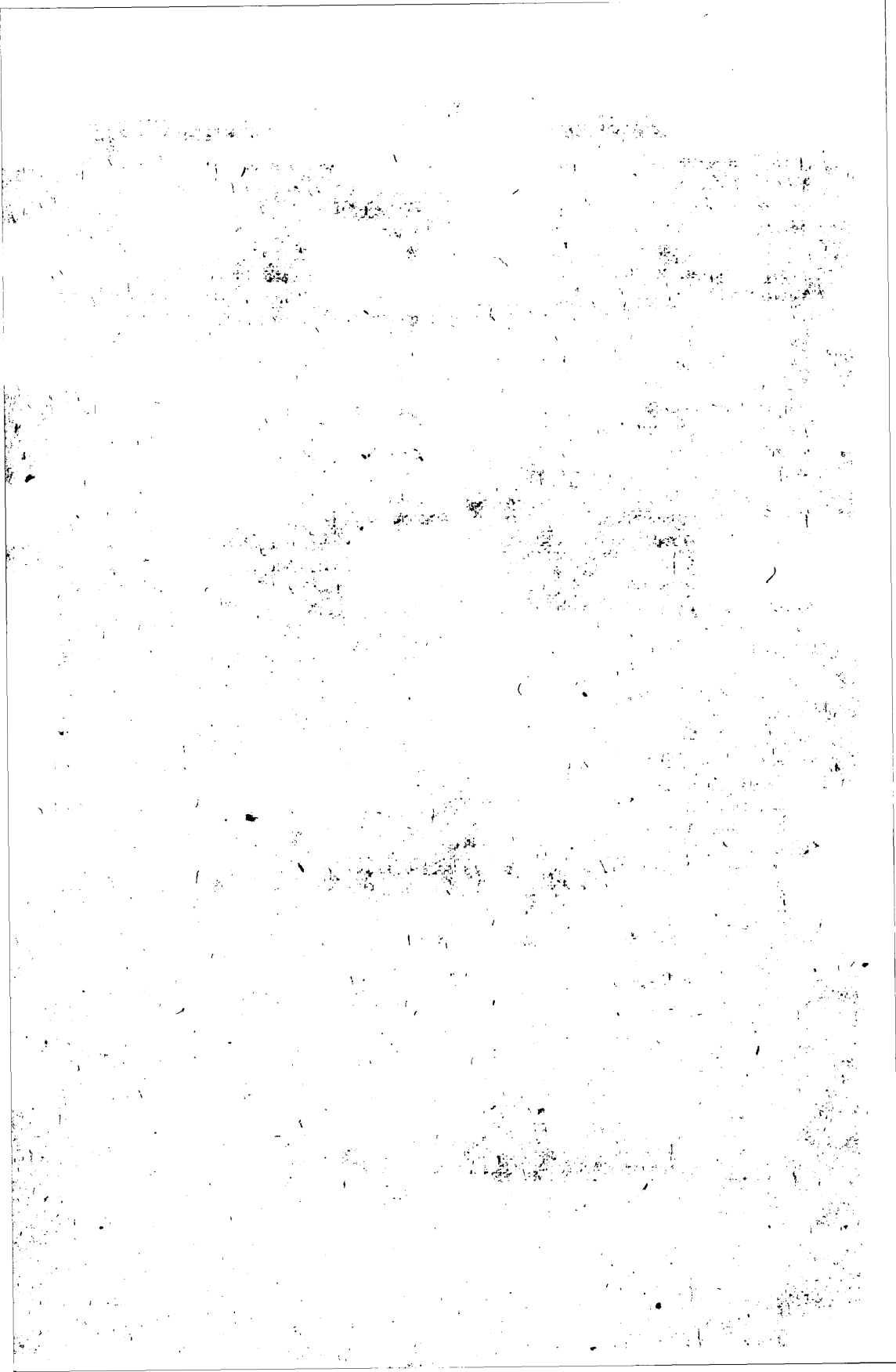
## XVIII

- Rummy Károly György 217—219  
 Rypson, Piotr 27  
  
 Sabur ibn Ardashir 189  
 Sacchi, Bartolomeo (il Platina) 230  
 Sághy Ferenc 300—301  
 Sahl 190  
 Said ibn Harun 190  
 Sajnovics János 294  
 Sajó 174  
 Sakó István 75  
 Salamon (magyar király) 162  
 Saliga Lászlóné 78  
 Sallai István 192  
 Sallustius, Caius 102, 108, 166  
 Salm 190  
 Sambucus I. Zsámboki János  
 Sándor József 275, 281  
 Sándor László 91—92  
 Santoro, Marco 17  
 Sárközi György 48  
 Satori, Franz 163  
 Sárvári Pál 297  
 Sas Ede 280  
 Sbárcea, Gheorghe 89  
 Schaffratz Lipót 295—296  
 Schams, Franz 161  
 Schanenburg, Max I. de 211  
 Schedel, Hartmann 12  
 Schedius Lajos 162, 164, 217, 219  
 Schesaeus Károly 89  
 Schiller, Johann Ch. 166  
 Schlözer 218—219  
 Schmall Lajos 157  
 Schmitt, Anneliese 131  
 Schneller 163  
 Schnirer 299  
 Schober, Ulricus 27—28  
 Schosler, Joran 257  
 Schönwisner István 163  
 Schreier, Ulrich 312  
 Schroter, Adam 55—57, 59  
 Schwamm, Kristin 217—220  
 Schwandtner Johann Georg 96, 125  
 Schwarczl József 167  
 Schwartner Márton 144, 162, 217  
 Schwartz Mihály 225  
 Schwartzenberg, Otto 196—197  
 Scott, Walter 166  
 Sebes Pál 75, 77  
  
 Sebesi Ernő 91  
 Sebesi Jób 275  
 Sebesi Samu 275  
 Sebestyén Géza 192  
 Sebestyén Károly 280  
 Seeberg báró 72  
 Segesvári Bálint 89  
 Seidler, Andrea 215  
 Seidler, Wolfram 214—217  
 Semptei Péter 123  
 Seneca, Lucius Annaeus 166  
 Sényi László 280  
 Sennyey Ferenc 56  
 Sépe Katalin, D. 169  
 Sértő Kálmán 51  
 Sévigné, Mme de 271  
 Shakespeare, William 166, 209  
 Sik Sándor 278  
 Simándy Pál 91  
 Simonchicz, Innocentius 125  
 Sincai, Gheorghe 90  
 Sipos Pál 296  
 Sipra György 158  
 Sixtus, IV. (pápa) 230  
 Sixtus, V. (pápa) 230  
 Socrates 102, 126—127  
 Soltész Ferenc 225  
 Soltész Zoltánné 17, 95, 111, 119, 127, 137—138,  
 147, 169, 174, 235—236, 242, 246, 313  
 Sombart, W. 148  
 Somkuti Gabriella 313  
 Somogyi Péter 225  
 Sonnenfels, Joseph 223  
 Spangár András 175  
 Spruner 162  
 Stauber, Richard 12  
 Steffan 227  
 Steinhübl 99  
 Steinville 134  
 Stickler, Alfons M. 230—231  
 Stier, M. 292  
 Stipsics Aloysius 219  
 Stajanović, Ljub. 299—300  
 Stoll Béla 21, 31, 74—77, 175, 226  
 Stöckel Lénárt 201  
 Sträeten, Edmund van der 65  
 Strahlheim 164  
 Streffleur 166  
 Suetonius, Caius Suetonius Tranquillus 166  
 Sulzer 227

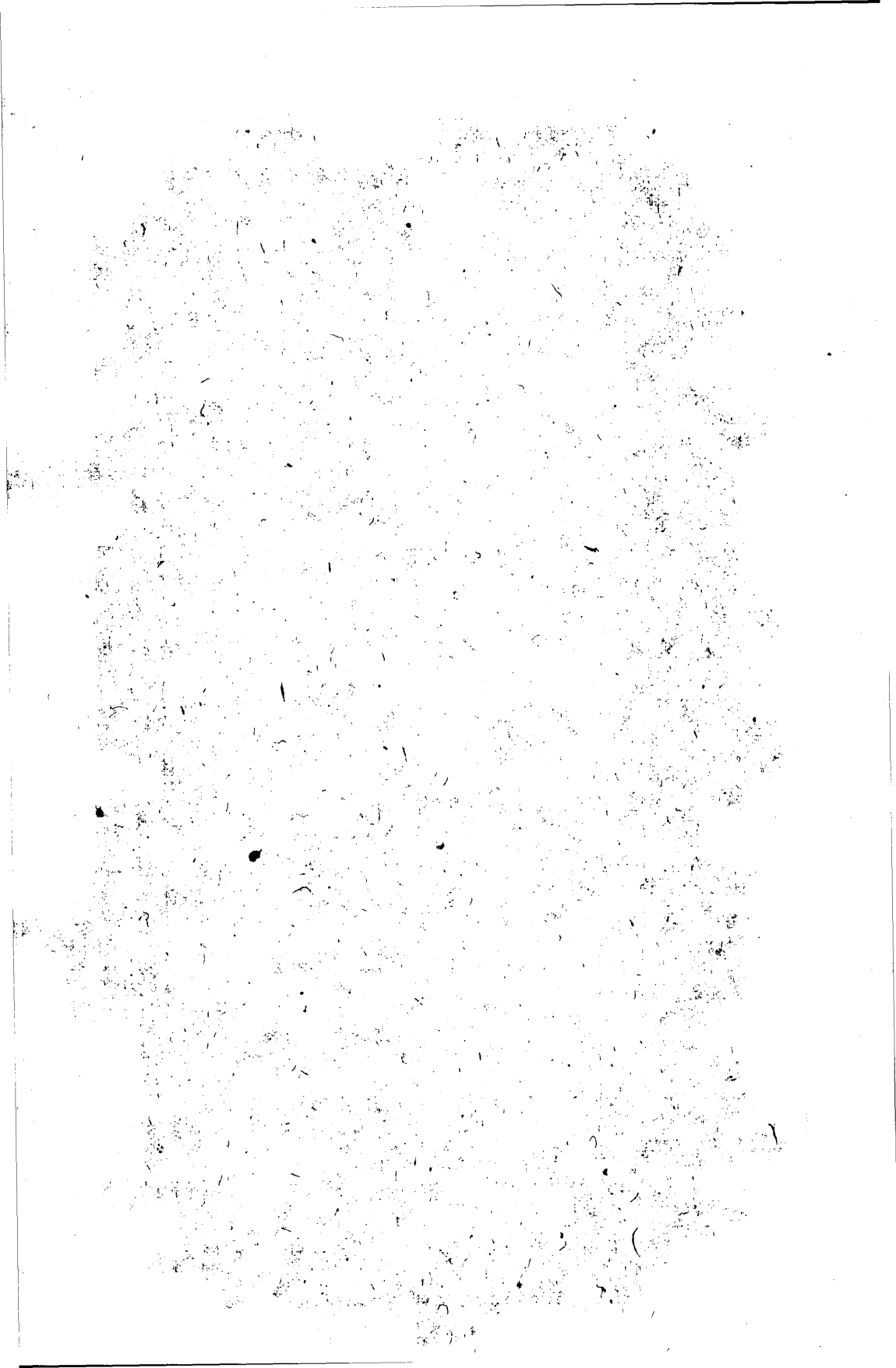
- Szabady Béla 154  
 Szablik István 295  
 Szabó András 200  
 Szabó Dávid l. Baróti Szabó Dávid  
 Szabó Dénes 141  
 Szabó Dezső 49—50  
 Szabó Ervin 314  
 Szabó Ferenc 43, 303  
 Szabó Géza 199  
 Szabó János 204  
 Szabó József 151  
 Szabó Károly 65, 121  
 Szabó László l. Bártfai Szabó László  
 Szabó Lőrinc 92  
 Szabó Márton 208  
 Szabó T. Attila 89, 75—77  
 Szádeczky—Kardoss Béla 80  
 Szádeczky Lajos 74  
 Szajbély Mihály 255  
 Szalkai László 141  
 Szamosközy István 89  
 Szana Tamás 314  
 Szántó Károly, ifj. 282  
 Szántó Tibor 171  
 Szapáry Péter 37—38  
 Szapolyai János 54, 61  
 Szász Antalné 282  
 Szász Béla 275  
 Szász Domonkos 275  
 Szász Gerő 305  
 Szász Károly 275  
 Szatthmári Király János 225  
 Szatthmári Mihály 226  
 Szatthmári Pál 226  
 Szatthmári Sámuel 226  
 Szávay Gyula 277—279, 281—282  
 Szebenyi Ernő 282  
 Széchényi-család 112  
 Széchényi Ferenc 102, 112—113, 121, 219, 285, 314  
 Széchényi György 33  
 Széchényi György 166  
 Széchényi István 89, 156, 224  
 Széchényi Péter 166  
 Széchi György 225  
 Székely Ádám, Borosjenői, gróf 207  
 Székely István 144  
 Székely Sámuel l. Dobai Székely Sámuel  
 Szekfű Gyula 204, 306  
 Szekula Jenő 280  
 Szelepcsényi György 33  
 Szelestei N. László 82—86, 89, 99, 103  
 Szezei Molnár Albert 31  
 Szentgyörgyi Gellérd 102, 108, 126  
 Szentgyörgyi István 225—226  
 Szentgyörgyi Márton 185  
 Szent-Iványi Béla 304—305  
 Szentiványi Márton 152  
 Szentkúty (Drescher) Pál 42, 171, 181, 184—185  
 Szepessi Miksa 91  
 Szepessy Ferenc 158  
 Szép Ernő 280  
 Szerdahelyi György Alajos 220, 297  
 Szigeti Györgyné 186  
 Szigeti Péter 199  
 Szi J Rezső 169—170, 180, 182  
 Szilády Áron 147  
 Szilágyi Ferenc 145, 147  
 Szilágyi János 314  
 Szinnyi József 21, 33, 97, 101, 118, 123,  
 175, 182, 232, 294—295  
 Szirmay-család 100  
 Szirmay Antal 101, 225  
 Szirmay (V.) István 100  
 Szirmay Tamás 100, 108, 110, 122  
 Sztinyai Zoltán 50  
 Szlavkovszky Benedek 29, 36  
 Szolnoki Ernő 183  
 Szombathi János 269  
 Szomorj Emil 280  
 Szontágh Sámuel 219  
 Szöllösy Zsigmond 280  
 Szölösi Mihály 199  
 Sztankó Béla 65  
 Szterényi József 281  
 Sztripszky Hiádor 232  
 Szulejmán, Nagy (török szultán) 63  
 al-Tabari 191  
 Tabi László 49  
 Tacitus, Publius Cornelius 166, 268  
 Tahi József 99  
 Takáts Sándor 249, 271, 294—296  
 Tamás Lajos 91  
 Tamás Mihály 91  
 Tamássy Andor 202  
 Táncsics Mihály 89, 156, 303—304, 314  
 Tarnói László 308  
 Tasnádi Nagy András 44  
 Teleki Domokos 71, 162  
 Teleki Domokos, ifj. 71, 73

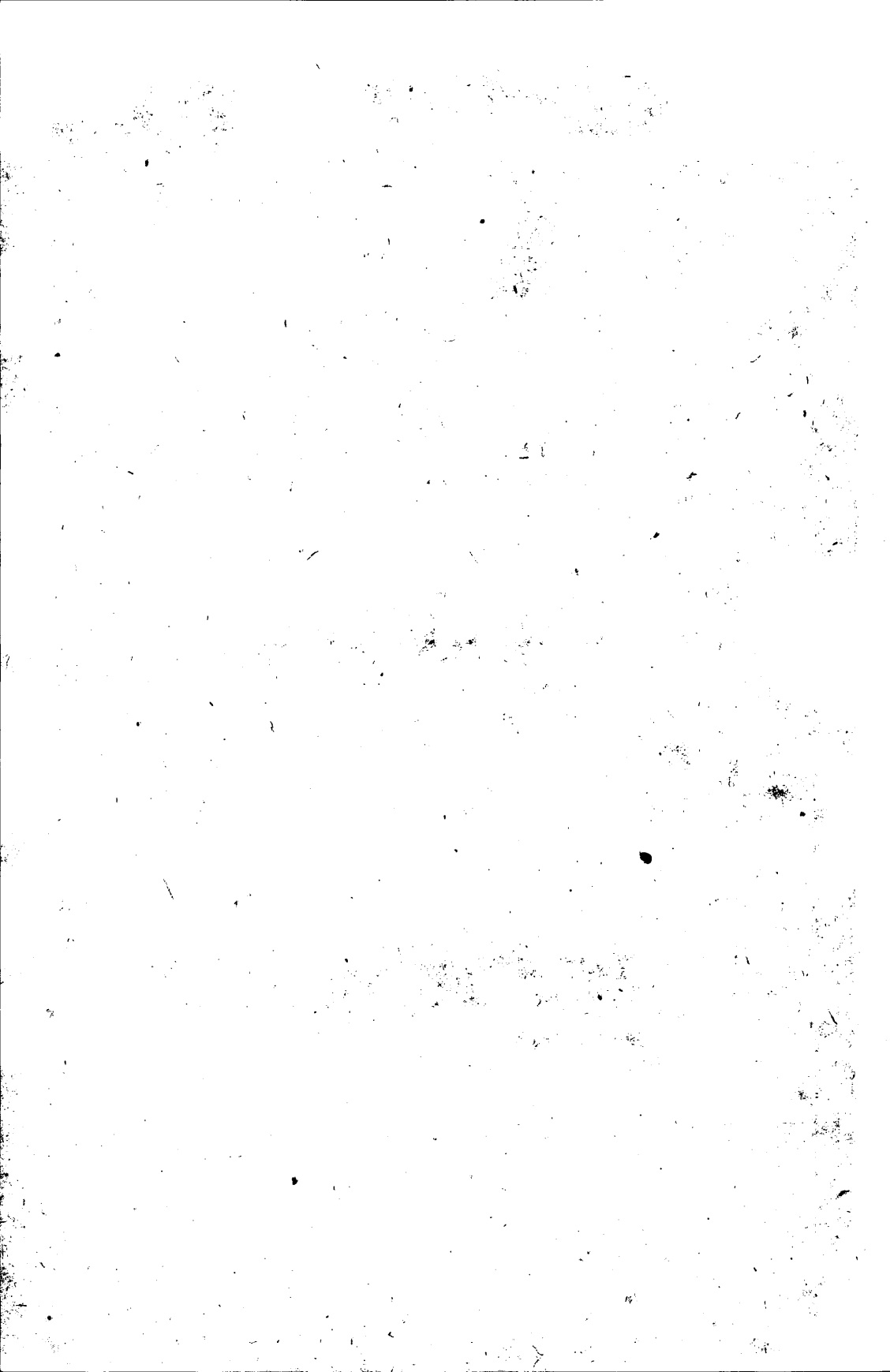
- Teleki József 251  
 Teleki László 69, 296  
 Teleki Sámuel 71, 219  
 Teleki Sándor 90  
 Terentius, Publius Terentius Afer 28  
 Terestyéni Tamás 193  
 Tersánszky Józsi Jenő 50  
 Tevan Andor 171, 314  
 Tezla, Albert 232  
 Thaly Kálmán 154  
 Thenaud, Jean 67  
 Thiebault 210  
 Thieme, Ulrich 285  
 Thököly Imre 285—292  
 Thuycyides 166  
 Thuróczy János 7, 9, 313  
 Thury Etele 199, 204  
 Thúry Zoltán 50  
 Thurzó-család 284  
 Thurzó György 154, 225  
 Thurzó Imre 284  
 Thylen I. Tylene Antonius  
 Tibbets, G. R. 195  
 Tibold Özséb 204  
 Tiboldh Mihály 121  
 Tilen I. Tylene Antonius  
 Tímár János, M. 280  
 Timon Sámuel 161  
 Tinódi Sebestyén 21  
 Tirnitz József 81  
 Tirol, Dimitrije 302  
 Tobolka, Zdenek 112  
 Todoreszku Gyula 314  
 Toldy Ferenc 102—103, 109, 123, 143  
 Tolnai Gábor 42, 185  
 Tolsztoj 50  
 Tomcsányi Ádám 295  
 Tomek Vince 21  
 Tomka-Szászky János 161  
 Tompa Mihály 166, 225  
 Tonk Sándor 88  
 Tooley, Ronald Vere 285  
 Tormay Cecil 51  
 Tótfalusi Kis Miklós 89  
 Tóth Aladár 279  
 Tóth Gyula 188, 192  
 Tóth László 176  
 Töltési István 293  
 Török Bálint 85, 89  
 Török Pál 202  
 Török Zsigmond 258  
 Trattner-nyomda 296—298  
 Trócsányi Zoltán 174, 185  
 Tröger, Erika 313  
 Turczel Lajos 91  
 Turgenyev, Ivan 50  
 Tylene, Antonius 65—67  
 Újfalusy János 161  
 Ujfalvy Krisztina 313  
 Ujváry Zsuzsánna 198  
 Ulászló, II. (magyar király) 59, 61, 94, 311  
 Urwa ibn Zubain 187  
 Vajda Péter 165  
 Valentin 167  
 Vályi Pál 225  
 Vámbéry Rusztem 91  
 Varbanec, Natalia Vasziljevna 119  
 Várdai Balázs 88  
 Várdai Pál 88  
 Varga András 78, 81—82  
 Varga Imre 20, 89—91, 175, 205, 225—226  
 Varga Mihály 230  
 Varga Rózsa 91  
 Vári Györgyné 186  
 Varjas Béla 144, 245  
 Varjú Elemér 80  
 Vásárhelyi András 21  
 Vass György I. Czegei Vass György  
 Vasskó Ilona 251  
 Vasvári Pál 158, 314  
 Vazul, Nagy Szt. 2 3, 126—127, 235—246  
 Vécsey Jenő 49  
 Vég Sámuel I. Veresmarti Vég Sámuel  
 Végh Gyula 55—56, 170—183  
 Vekene, Émile van der 233—234  
 Veresmarti Vég Sámuel 225  
 Veress Endre 80  
 Vergilius, Publius Maro 60, 271  
 Verlaine, Paul 92  
 Versegly Ferenc 166, 226—227  
 Vértesy Miklós 169  
 Veszprémi Józsefné 281  
 Vida Tivadar 145  
 Villaume, P. 205, 206  
 Virág Benedek 166  
 Virág Borcsa 279  
 Vita Zsigmond 89  
 Vitéz János 246

- Vizaknai Briccius György 89  
 Vizkelety András 79  
 Vogler, Ernst 196, 198  
 Voit Pál 312  
 Volzer Árpád 186  
 Voltaire, François Marie Arouet 166, 253, 258,  
 260, 262, 264—265, 267—268, 271  
 Voullième, Ernst 130—131  
 Vozári Dezső 91  
 Vörös Antal 300  
 Vörös Károly 157  
 Vörösmarty Mihály 156, 166, 304, 308—309  
 Vörösváry László 183  
 Vuchetich Mátyás 165  
 Vuk, Stef. Karadžić 219, 298—302  
 Wagner, Cesaris 88  
 Wagner Károly 153, 163  
 Waitkus, Klara 313  
 Walch, Hans Joachim 314  
 Waldmann Lajos 283  
 Wallaszky, Paulus 97, 125  
 Walsingham, Francis 197  
 Waltherr László 144, 148—149, 153  
 al-Waqidi 191  
 Weger Imre 143—144  
 Weigand-Köpff-kiadó 296—297  
 Wensnick, A. J. 190, 194  
 Weöres Sándor 229  
 Wesely, Eugen 219  
 Wesselényi Ferenc 225  
 Weszprémi István 219  
 Wigand Ottó 297  
 Wildner Ignác 165  
 Wilhelm, M. de 260  
 Willer, Georg 65, 67  
 Willis, Fred C. 285  
 Windisch, Karl Gottlieb 216  
 Windischgrätz, Alfred 158  
 Winterl 296  
 Wolff Keresztély 294, 296  
 Wolfgangus (frater) 96  
 Wurm (Almay) család 157  
 Wurm Klára l. Almay Wurm Klára  
 Wurzbach, Constant von 113  
  
 Xenophon 2, 126—127  
  
 Yahia 190  
  
 Zaberminus Boldizsár 56  
 Zaid b. Thabit 192  
 Zakár László 283  
 Zalán Menyhért 145  
 Zápolyai János l. Szapolyai J.  
 Závodszy Levente 60  
 Zedler, Gottfried 2  
 Zedlitz, K. A. von 206  
 Zempléni Árpád 280  
 Zempléni Jolán, M. 294—296  
 Zenker, E. V. 214—215  
 Zilahy Lajos 48  
 Zinner, Ernst 143  
 Zoványi Jenő 201  
 Zuccheri 162  
 Zsámboki János 52, 81, 94, 292  
 Zsigmond (magyar király) 21, 60, 287  
 Zsinka Ferenc 200









## A hazai ősnyomtatványok változatai

A nyomdászat feltalálásának jelentősége a kéziratosság korával összevetve abban állt, hogy az olcsón és nagy számban előállított többszörözés még szöveghű is volt. Mind a humanisták, mind az akkor rendkívül jelentős egyház számára nagyon fontos volt ez a körülmény, hiszen a kéziratossággal csaknem szükségszerűen együttjáró szövegromlástól mindenki szenvedett. Ez ugyanis egyaránt sújtotta a klasszikus auktort és a Bibliát. Gutenberg találmánya tehát ezt a gondot is megoldotta, hiszen a kiszedett betűkről pontosan azonos szövegű levonatok készültek. Így érthető, hogy a nyomtatványok valamelyik teljes példányának leírását általában minden vonatkozásban és teljes egészében érvényesnek tekintették az illető kiadvány valamennyi példányára.

Az igényes bibliofilek azonban, akik — Angliában már a 17. és 18. században — kincseiket a polcokon nem érintetlenül hagyva élvezték, hanem azokat olvasták is, felfigyeltek arra, hogy ugyanannak a nyomtatványnak két vagy több példányát gondosabban összevetve, azok szövege között nem ritkán kisebb-nagyobb eltérés tapasztalható. A legutóbbi századfordulóra azután már több olyan bibliográfus is tevékenykedett, aki a kritikai vagy analitikus bibliográfia (critical/analytical bibliography) szempontjait és módszereit kialakította. Különösen az irodalmilag kimagasló személyiségek nyomtatott munkáinak kritikai kiadásai során merült fel ilyen jellegű vizsgálódás szükségessége.<sup>1</sup>

Ezek a kutatók arra törekedtek, hogy ugyanannak a könyvnek lehetőleg minél több példányát vessék össze. Az ezzel kapcsolatos talán legeredményesebb és immár klasszikussá vált munkákat Charlton Hinman, a washingtoni Folger Shakespeare Libraryban a névadó nagy angol drámaíró összkiadásának ott nyolcvan (!) példányban őrzött első, 1623. évi, ún. fóliókiadásában végezte el. A példányok összehasonlítása során előre nem várható mennyiségű eltérésre bukkant, amelyet azután nyomdatörténetileg gondosan kiértékelte.<sup>2</sup>

Elvben azonosaknak csak azok a példányok tekinthetők, amelyeknek egész nyomtatott felületét elméletileg egymásra helyezve, azok a kiadvány teljes terjedelmében pontosan fedik egymást. De még ebben az esetben is akadhatnak eltérések a nyomtatvány anyagában: pl. papírra vagy hártýára készült, illetve

<sup>1</sup> BOGHARDT, Martin: *Analytische Druckforschung. Ein methodischer Beitrag zu Buchkunde und Textkritik.* Hamburg (1977).

<sup>2</sup> HINMAN, Charlton: *The printing and proof-reading of the First Folio of Shakespeare. Vol. 1—2.* Oxford 1963.

fekete vagy piros festékekkel nyomtatták. Ez utóbbira jó példa a második hazai műhelyben 1477-ben készült *Confessionalenak* a budapesti Egyetemi Könyvtárban őrzött két példánya között az első öt sorban tapasztalható eltérés: az egyikben<sup>3</sup> ennek színe piros, a másikban<sup>4</sup> ugyanez viszont fekete.

A nyomtatványok egyes példányai között, a szedésben tapasztalható kisebb-nagyobb eltérések már a könyvnyomtatás legkorábbi korszakától megfigyelhetőek.<sup>5</sup> Ennek az az oka, hogy a szöveg szedésében a nyomás során változás következett be. Ez a jelenség két, elvben különböző okra vezethető vissza: vagy akaratlan deformálódás állt elő a szedésben a levonatok készítése során, vagy azon tudatosan változtattak. A régi idők tipográfusai műhelyükben ugyanis egészen a nyomtatás befejeztéig igyekeztek a felfedezett hibákat a szedésben kiigazítani, jóllehet az ilyen javítás szükségszerűen már csak a példányok egy részére terjedt ki.

Különösen jól érzékelhető az ilyen jelenség olyan rövid szövegeknél, amelyeket nagy példányszámban állítottak elő, de nem egyszerre, hanem a mindenkor jelentkező igényeknek megfelelően több részletben, amihez állószedést alkalmaztak. A könyvnyomtatás feltalálását követő éveknek, illetve évtizedeknek ebből a szempontból legjellegzetesebb ilyen kiadványa az ún. búcsúlevelek, ezek a tulajdonképpen kitöltésre szánt, néhány tucat sor terjedelmű úrlapok. Gutenberg mainzi műhelyének legkorábbi termékei közé tartozik az ún. 30 és 31 soros búcsúlevél.<sup>6</sup> Mindkettőnek nem kevesebb, mint hat-hat, egymástól kisebb-nagyobb mértékben eltérő változata ismeretes. Mindkettő egyetlen eredeti szedésről készült több-kevesebb módosítással.<sup>7</sup> A változások, illetve a változtatások skálája igen széles: kezdve egyes betűk kopásától, a tótágast álló betűk megigazításán át az évszám megváltoztatásáig, vagy akár néhány sor áttördeléséig.

Miután a 15. századi magyarországi nyomdákra még csak egyetlen korabeli levéltári említés sem maradt fenn, a hazai tipográfia kezdeteiről minden adatot magukból a fennmaradt nyomtatványokból kell meríteni. Ezért látszott helyesnek e kiadványok ismert példányainak sorról sorra történő gondos összevetése abban a reményben, hogy azokban is fellelhetőek lesznek eltérések.

Hazánkban a 15. században két nyomdai műhely tevékenykedett, amelyek termékei közül ötből maradt fenn példány: kettőből<sup>8</sup> azonban csupán egyetlen egy. Az összevetés szempontjából tehát így mindössze három kiadvány vehető számításba, amely két vagy több példányban ismeretes: a *Chronica Hungarorum*,<sup>9</sup> továbbá a *Basiliius Magnus* és Xenophon szövegeiből készült összeállítás<sup>10</sup> Hess, valamint Antoninus Florentinus *Confessionale*-ja<sup>11</sup> az éppen erről a kiadványról elnevezett, névtelen, második, magyarországi officinából. E három ősnymtatvány példányait az alábbi gyűjteményekben őrzik:

<sup>3</sup> Inc. 45.

<sup>4</sup> Inc. 46.

<sup>5</sup> HAEBLER, Konrad: *Handbuch der Inkunabelkunde*. Leipzig 1925. 132—133.

<sup>6</sup> GW 6555 és GW 6556.

<sup>7</sup> ZEDLER, Gottfried: *Die Mainzer Ablassbriefe der Jahre 1454 und 1455*. Mainz 1913. 40, 44—45.

<sup>8</sup> RMNy 5 és RMNy 6.

<sup>9</sup> RMNy 2. — A továbbiakban megjelölése: *Chronica*.

<sup>10</sup> RMNy 1. — Megjelölése a továbbiakban: *Basiliius*.

<sup>11</sup> RMNy 3. — Megjelölése a továbbiakban: *Confessionale*.

*Chronica:*

1. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár — Inc. 326.
2. Budapest, Eötvös Lóránd Tudományegyetem Könyvtára — Inc. 10.
3. Kraków, Muzeum Narodowe, Zbiory Czartoryskich, Biblioteka — Inc. 55 (3).
4. Leipzig, Universitätsbibliothek — Edit. vet. 1473, 14.
5. Leningrad, Publicznaja Biblioteka imeni M. E. Szaltykova-Scesedrina — Inc. 9. 4. 4. 12.
6. Paris, Bibliothèque nationale — Rés. m. M. 20.
7. Praha, Univerzitní knihovna — Inc. 39. D. 14.
8. Roma, Biblioteca dell'Accademia Nazionale dei Lincei — Biblioteca Corsiniana 53. F. 25.
9. Wien, Österreichische Nationalbibliothek — Inc. 5. F. 35.

*Basilus:*

1. Eichstätt, Staatliche Bibliothek und Bischöfliche Seminarbibliothek — 4 an P. III. 771.
2. Wien, Österreichische Nationalbibliothek — Inc. 2. H. 96.

*Confessionale:*

1. Berlin, West-, Staatsbibliothek, Preussischer Kulturbesitz — Inc. 3169, 3.
2. Budapest, Eötvös Lóránd Tudományegyetem Könyvtára — Inc. 45.
3. Budapest, Eötvös Lóránd Tudományegyetem Könyvtára — Inc. 46.
4. Gyöngyös, Bajza József Könyvtár — Inc. 177.
5. Martin, Matica slovenská — Inc. B. 123.

A fenti 16 példány közül egyedül a rómainál nem sikerült másolatot kapni.<sup>11a</sup> A többiről vagy az eredetivel egyező méretű fénymásolat, vagy mikrofilm áll az OSZK-ban rendelkezésre. Az utóbbiakról az eredetivel azonos méretű papírmásolat készült, amelyek alapján történt a példányok összevetése lapról lapra.<sup>12</sup> Hinman fentebb említett kutatásához olyan berendezést alakított ki, amely két könyv egy-egy lapjának képét optikailag úgy vetíti egymásra, hogy az azok közötti esetleges eltérések biztonságosan és gyorsan felismerhetőek legyenek. Közel félszáz ilyen berendezést használnak ma Európa és Amerika különböző intézményeiben. A wolfenbütteli (NSzK) Herzog August Bibliothek segítőkészsége lehetővé tette, hogy ez az ottani ún. Hinman-collator igénybe vehető volt a magyarországi ősnymotatványok példányainak összevetéséhez.<sup>13</sup>

Összesen tehát a *Chronica* nyolc, a *Basilus* két, a *Confessionale* négy példánya került pontos összehasonlításra. Az ügyes szerkesztésű berendezés a legkisebb eltérésre is felhívta a figyelmet. Ez a körülmény azután kifejezetten gondot okozott pl. a tollvonások esetében, különösen a rubrikálásnál a verzáisoknak piros tintával nagyjából függőlegesen történt áthúzásával. A fehér/fekete másolatoknál ez az eltérés a gép számára pontosan úgy jelentkezett, mintha maguk a betűk különböztek volna egymástól. Utólagos szűrőmunkát igényeltek a papíron látható szúrágások nyomai, hiszen a fénymásolatokon és a fényképnagyításokon ezek alakja és formája — elhelyezkedésétől függően — sokszor összetéveszthető volt a nyomtatott ponttal.

<sup>11a</sup> Azokról a lapokról, amelyekben a többi példány alapján változatok voltak felismerhetőek, a római könyvtár utólag másolatot volt szíves küldeni.

<sup>12</sup> A *Confessionale* berlini példányáról a filmről történt nagyítás sajnos nem lett az eredetivel azonos méretű, így a következőkben ismertetésre kerülő összehasonlításához nem volt felhasználható.

<sup>13</sup> Értékes támogatásukért ezen a helyen is őszinte köszönet jár.

Bizonytalanságot okozott továbbá, hogy vajon a Hinman-collator által kimutatott egy-egy hiányos betű<sup>14</sup> oka az eredeti nyomtatványban, esetleg a papír egyenetlenségében, vagy éppen magában a másolatban keresendő. Ilyen és ezekhez hasonló nehézségek ellenére az összevetés végül is igen eredményesnek bizonyult: mind a három megvizsgált hazai ősnymtatvány esetében sikerült is egy vagy több eltérést kimutatni a szedésben. Különösen figyelemreméltó ez a jelenség a *Basiliius* esetében, hiszen ennek mérete a másik két kisleveles alakúnak mindössze a fele, ahol is ráadásul csak 17 levélből maradt fenn két példány. Sorra véve a megvizsgált három hazai ősnymtatványt, azok szedésében a következő eltérések voltak felfedezhetőek.

**sibile dicitur transpassato. Hoc factio incerto regem Atulā roma-  
manoy Patricius: dicitus Eu cius cū decem regibus occidētis**

**sibile dicitur transpassato. Hoc factio incerto regē Atulā roma-  
noy Rex Patricius: dicitus Eu cius cū decē regibus occidētis**

1. ábra

**usq̄ ciuitatem tolnām. in qua pernoctauit. Factum autem est  
usq̄ ciuitatem tullinām. ī qua pernoctauit. Factum autem est**

2. ábra

**uenili flore regnare incepisset: natiuitatem iuuentutis preferens  
uenili flore regnare incepisset: natiuitatem iuuentutis preferens:**

3. ábra

A *Chronica* utolsó nyomtatott lapjának (g<sub>6</sub>a) ötödik sora elején a már az előző sorban kezdődő, hosszú, szöveges évszám a prágai példányban még kifogástalan állapotban, vagyis egyetlen szó formájában látható. Ezzel szemben a nyolc többi, megvizsgált kötetben a sorkezdő „gentesi” szórész valamivel elválík az azt követő „moquinquagesimoseptimo.”-tól (7. ábra). Ez az eltérés a nyomás művelete során elmozdult szedésre jellemző példa. A csak fél sorra terjedő szöveg öntött betűit nem zárták be elég gondosan a keretbe. A sor második felét alkotó, festékezést nem kapott, ún. vakanyag a kellelénél nem egészen egy mm-rel rövidebb lehetett. A levonatok elkészítése során azután a sajtó nyomására az említett helyen a betűk egy kissé eltávolodtak egymástól. Az a körülmény, hogy ez a szétesés a kilenc megvizsgált kötet közül nem kevesebben, mint nyolcban volt tapasztalható, arra utal, hogy a nem kellően szorosra szedett sor már a nyomás munkafázisa megkezdését követően hamarosan szétnyílhatott.

<sup>14</sup> Így pl. a *Chronica* a<sub>4</sub>a lapjának utolsó szava végén álló „u” betű a párizsi példányban.

Interea accidit: q̄ quedā gēs saxonū in eius regno ī ptibus  
 Interea accidit: q̄ quedā gētes saxonū ī eius regno ī ptibus

4. ábra

occupatum: exercitum mouit copiosum. & cum multis principibus  
 occupatū: exercitum mouit copiosum. & cū multis principibus

5. ábra

partijū illuc destinauit. qui ī aquilam ciuitatem famosam super  
 partiū: illuc destinauit. qui ī aquilam ciuitatem famosam super

6. ábra

Talán nem túlságosan messzemenő az a következtetés, hogy az utolsó lapokról lévén szó, a könyv előállításának vége felé már lankadt a figyelem, és így keletkezhetett a nem elég feszesre szedett sor, illetve az említett kis szövegszétcsúszás. Még pontosabban is megvilágíthatóak a műhelyben uralkodó állapotok ennek a most tárgyalt lapnak alján olvasható kolofon dátumának szemügyrevételével. Az utolsó sor az „in vigilia penthecostes” szavakkal kezdődik. Vagyis Hess a pünkösöd előtti napon, azaz 1473. június 5-én fejezte be ennek a kötetnek kinyomtatását. Csaknem bizonyosnak látszik, hogy a nyomdász és vállalkozó munkáját a pünkösdi budai országos vásáron kívánta forgalomba hozni.<sup>15</sup> Ez a határidő azután nyilván szorítólag hathatott a nyomdai munkálatokra, így az utolsó szedésforma esetében ilyen, a szónak eredeti és átvitt értelmében is vett „lazaság” igazán könnyen magyarázható módon fordulhatott elő.

Amíg a fentiekben leírt szedésmódosulás a nyomdász akaratától függetlenül, sőt nyilván annak ellenében történt, addig az összes további felismert eltérés tudatos beavatkozás eredménye. Ezek közül súlyban és terjedelemben egyaránt a legkisebb az, amikor a mondatrészeket elválasztó központosás behelyezésére utólag került sor. A modern helyesírásban erre a célra a vessző szolgál. A *Chronica* esetében, ha nem is teljes következetességgel, ehhez a kettőspontot alkalmazták. Két ilyen jellegű betoldás volt felismerhető. Az egyik az f<sub>1</sub>a lap 16. sorának végén: „nativitatem iuventuti preferens:”, a másik néhány lappal odébb, az f<sub>2</sub>a lap 10. sora elején: „: illuc destinavit”. Az első esetben a kettőspont három példányból<sup>16</sup> hiányzik, hat esetben<sup>17</sup> viszont már látható (3. ábra). A második alkalommal más az arány: ötnél<sup>18</sup>

<sup>15</sup> Erre az összefüggésre Kubinyi András volt szíves felhívni a figyelmemet.

<sup>16</sup> Bp. EK, Leningrád és Bécs.

<sup>17</sup> Bp. OSzK, Krakkó, Lipcse, Párizs, Prága és Róma.

<sup>18</sup> Bp. EK, Leningrád, Párizs, Prága és Bécs.

hiányzik, míg negynél<sup>19</sup> már szerepel (6. ábra). Miután a második esetben ez volt az egyetlen igazítás azon a lapon, szinte aggályoskodó fontoskodásnak tűnik ez a változtatás, különösen akkor, amikor egyrészt a latin szövegek korabeli központozása általában amúgy sem volt szigorúan kötött, másrészt a *Chronica* szövegében az interpunkciók alkalmazása terén sem tapasztalható valamiféle kényszerítő következetes fegyelem.

**gentesimoquinquagesimoseptimo:**

**gentesi moquinquagesimoseptimo.**

7. ábra

**quodā incūbere putandū est:& qdē oīm**

**quoddā incūbere putādū est:& qdē oīm**

8. ábra

**et curatoꝝ ꝑꝛecti iūt:eo ipō hñt licēciā inī ꝑꝛatiuā ꝑꝛitēdi cūꝝ**  
**et curatoꝝ ꝑꝛecti iūt:eo ipō hñt licēciā inīꝑꝛatiuā ꝑꝛitēd. cūꝝ**

9. ábra

Más a helyzet az első változtatásnál, mert ott ugyanazon a lapon ezzel egyidejűleg immár érdemi javításra is sor került: az f<sub>1</sub>a lapon alulról az ötödik sorban a „gens” szót kijavították annak többesszámára, „gentes”-re (4. ábra).<sup>20</sup> Ehhez a változtatáshoz két betűt kellett betoldani, amihez a helyet úgy nyerték, hogy egyrészt — fejezetkezdetről lévén szó — a valamivel beljebb kezdődő sor betűit kicsivel előbbretolták, másrészt a megigazított szó utáni második helyen álló „in” szócska terjedelmét rövidítésjellel egyetlen betűre csökkentették: így lett „gēs saxonū in” helyett „gētes saxonū ī”. Hogy ez a szövegmódosítás „gens”-ről „gentes”-re történt és nem fordítva, azt bizonyítja a megváltoztatott szóhoz tartozó két állítmány többesszáma.<sup>21</sup>

Úgy tűnik, hogy itt többszörös szövegromlás történt. Az erdélyi szászok egyetlen „gens”-t, nemzetet alkottak, akárcsak a magyarok és a székelyek.<sup>21a</sup> A budai műhelyben a szedés alapjául szolgáló kéziratban feltehetően az említett két

<sup>19</sup> Bp. OSzK, Krakkó, Lipcse és Róma.

<sup>20</sup> Miután ezen a lapon a két javítást egyszerre végezték, a példányok megoszlása is természetesen azonos a fentiekben említettel.

<sup>21</sup> „fecissent” és „denegassent”.

<sup>21a</sup> EDER, Josephus Carolus: *De initiis iuribusque primaevis Saxonum Transsilvanorum commentatio*. Viennae 1792. 7.



állítvány többes, míg a „gens” egyes számban szerepelhetett. Így kerülhetett azután be a *Chronicaba* ez a nyelvtanilag suta mondat. Valaki a nyomdában azután, aki a latin nyelvet jól ismerte, de a hazai közjogi viszonyokat nem (Hess?), az állítványokhoz igazította az alanyt. Ezzel szemben Thuróczy, aki erősen támaszkodott a magyar krónikának erre a budai kiadására, ezt az ott a fentiekben kikövetkeztethető módon létrejött hibát felismerte, és az egészet egyes számra alakította át.<sup>22</sup>

További és immár egyértelmű szövegigazítás tapasztalható a *Chronica* f<sub>4</sub>a lapjának 16. sorában. A párizsi és a prágai példányban ennek utolsó szavaként „princip-” olvasható. A következő sor azonban az ettől teljesen független „circumpositorum” szóval kezdődik. Mindkét említett példányban kéziratos javítás olvasható: a kötőjel fölé írt „b3” (bus). Miután ez az igazítás ugyanazon kéztől származónak tűnik, feltételezhető, hogy azt még a nyomdában írták bele, amikor a kinyomtatott ívekben felfedezték ezt az értelemzavaró hibát.

Ezzel párhuzamosan a szedésben is igazítottak, mert a többi hét megvizsgált példányban a sort az immár helyes „přicipibus” szó zárja (5. ábra). A hárombetűnyi többlet az egész sor szedését megigazították. A helynyeréshez legalkalmasabb megoldásnak a legszelesebb betűnek, az „m”-nek eltávolítása és annak rövidítésjellel történő pótlása bizonyult. Ez két helyen is történt: a sor elején álló „occupatum”, valamint a hatodik „cum” szavak záróbetűjét kihagyták, és helyettük az ezt megelőző „u” betűre hullámvonal alakú (tilde) rövidítésjel került.<sup>23</sup>

További érdemi változtatás történt a *Chronica* szövegében az a<sub>3</sub>a lapon alulról a harmadik sorban is, ahol Aëtiusnak,<sup>24</sup> aki a catalaunumi csatában Attila ellenfele volt, neve mellett három példányban<sup>25</sup> a „Romanorum rex patricius” olvasható (1. ábra). Kézai Simon krónikája, akitől ez a hunokról szóló rész származik, a 14. században átdolgozásra került. Ennek az utóbbinak szövegkiadásából<sup>26</sup> kiviláglik, hogy a kéziratban fennmaradt több változat egyikében sem található a „rex” szó, hanem kizárólag csak a Hess-féle nyomtatott kiadásban. A fentiekből azután most az is kiderült, hogy annak sem mindegyik példányában.<sup>27</sup>

Az kétségtelen, hogy az eredeti és helyes krónikasövegben nem szerepel a „rex” szó. Ezt feltehetően valaki olyan toldotta be, aki kevésnek minősíthette Attila korábbi szövetségese, majd későbbi ellenfele, a római hadsereg fővezére<sup>28</sup> számára

<sup>22</sup> JOHANNES DE THURÓCZ. *Chronica Hungarorum*. I. Textus. Bp. 1985. 552. fejezet — 161. lap 27—29. sor. Magyar fordítása Horváth Jánostól: „az egyik szász nemzet”. THURÓCZY János: *A magyarok krónikája*. Bp. 1978. 253. — Miután a *Chronica* 1973. évi hasonmás kiadását — az 1900. évihez hasonlóan — az OSzK példányáról készítették, amelyben a „gentes” változat olvasható, Horváth János ennek fordítását „egyik-másik szász nemzet” formájában adta. I. m. 102. — Különben Thuróczy más helyen is végzett nyelvtani igazításokat. *Magyar Könyvszemle* 1967. 8.

<sup>23</sup> Pontosabban az ugyancsak kiemelt „u” betűk helyére ilyen alakú, egybeöntött abbreviatúrát szedtek.

<sup>24</sup> Neve a *Chronicaban* „Eucius”.

<sup>25</sup> Krakkóban, Lipcsében és Rómában.

<sup>26</sup> *Scriptores rerum Hungaricarum*. Vol. I. Bp. 1937. 265. lap 6—7. sor.

<sup>27</sup> Az említett kritikai kiadás is abból a bevezetőben említett feltételezésből indult ki, hogy a tipográfiai úton előállított szöveg valamennyi példánya azonos. A három külföldön őrzött és így részletesebben nem vizsgált példányban azonban itt érdemi szövegváltozat maradt fenn.

<sup>28</sup> „magister militum”.

egyszerűnek tűnő „patricius” megjelölést. Pedig ez abban az időben az adományozható legmagasabb cím volt. Miután ugyanebben a mondatban a továbbiakban Aëtius szövetségeseként tíz nyugati király<sup>29</sup> szerepel, a „patricius” címmel elégedetlen személy betoldotta a római vezér neve mellé a „rex” szót. Úgy gondolhatta az illető, hogy akinek tíz király volt a szövetségese, annak magának is legalább királynak kellett lennie. Hogy ez a személy ki volt, és a „rex” szó mikor és hogyan került bele a *Chronica* egyes példányainak szövegébe, azt csupán találgatni lehet. Elképzelhető, hogy a budai nyomdában olyan kézirat másolatból szedték a szöveget, amelyben ez a szó szerepelt, később azután ezt az idegen betoldást észrevették és kiemelték a szedésből. Nem zárható ki azonban az sem, hogy a betoldásra éppen a Hess-műhelyben és pedig a nyomás alatt került sor.

A fentiek alapján tehát bizonytalan irányú szövegmódosítás technikai lebonyolítása az előzőekben ismertetett igazítással azonos módon történt: a „rex” szóval bővebb változatban az előtte, Attila neve mellett álló „regem” és az utána jóval később következő „decem” szavak utolsó „m” betűje helyett az előző „e” felett rövidítésjel áll, amíg a „rex” nélküliben ez a két szó teljesen kiírva látható. Mindehhez két sorban összesen pontosan egysornyi szöveg szedésének megmozgatására volt szükség.

A *Chronica* legigényesebb és egyben legegyszerűbb igazításának meg tárgyalása maradt utoljára. A b<sub>a</sub> lap 19. sorának élén a leningrádi és római példányában „usque civitatem tolnam” szavak olvashatók. Ezzel szemben az összes többi, szám szerint hét példányban a „tolnam” szó helyett „tullinam” áll (2. ábra). Két Duna menti város, a dunántúli Tolna és az alsó-ausztriai Tulln összetévesztéséről van tehát szó. Különösen latinul cseng össze megtévesztő módon ezek neve: „civitas Tolna” és „civitas Tulna”. Megvizsgálva a leírt eseményeket egyértelmű, hogy a szöveg nem Tolna, hanem Tulln városára vonatkozik. Ugyanis Aba Sámuel 1042 februárjában ellenfele, Orseolo Péter pártfogója, III. Henrik császár alá tartozó osztrák őrgrófság területére tört be, amelyet a *Chronica* magyarra fordított szavakkal így ad elő: „a Traisen nevű folyótól igen sok foglyot magával hurcolva egészen Tulln városáig nyomult előre.”<sup>30</sup>

Tolna és Tulln helységeknek a fentiekben körvonalazott összetévesztése a *Chronica* egy korábbi fejezetének értelmezése kapcsán is vet fel problémákat. Az a<sub>6a</sub> lapon a 8—17. sorokban egymást követően három alkalommal is szerepel „civitas Tolna” a hunok és a rómaiak csatározásainak leírása kapcsán. Ezen belül a 10. sorban olvasható: „Tolna civitas est in austria, tres rastas distat a Vienna”. Ez Horváth János fordításában így szól: „Tolna város Ausztriában van három napi járásra Viennától.”<sup>31</sup>

Ez a mondat több ellentmondást is tartalmaz. Tolna sohasem tartozott Ausztriához. Bécstől mintegy 400 km-t kell megtenni a Duna mentén lefelé annak, aki el kíván jutni ebbe a dunántúli megyének ma is nevet adó helységbe. Ehhez pedig sokkal több időre van szüksége a gyalogos utazónak, mint három nap. Ráadásul

<sup>29</sup> „cum decem regibus occidentis”.

<sup>30</sup> Horváth János fordításában: *Chronica Hungarorum*. Bp. 1973. 40. — Traisen folyó („Treysama”) a Tulln folyóval párhuzamosan halad és ettől nyugatra ömlik a Dunába.

<sup>31</sup> *Chronica Hungarorum*. Bp. 1973. 12.

érthetetlen, hogy a távolságot miért éppen Béctől mérték Tolnáig. Ezzel szemben Tulln valóban mindig Ausztria része volt. A Duna mentén Béctől felfelé alig 30 km-re fekszik. Ez a távolság lényegében megfelel három germán mérföldnek, ami a „rasta” szó valódi jelentése.

Amint a fentiekben már szó esett, a *Chronicanak* a hunokról szóló része Kézaitól származik. A „tres rastas” tartalmú magyarázó mondat fellelhető már a *Képes Krónikában*<sup>32</sup> és Thuróczynál<sup>33</sup> is. Mindkettőnek magyar fordítása is megjelent. Az előbbi Geréb László átültetésében így szól: „három állomásnyira Béctől”,<sup>34</sup> míg ugyanez Thuróczynál Horváth Jánostól: „három mérföldnyi távolságra van Béctől”.<sup>35</sup>

Kézai és a belőle készült későbbi átdolgozások kritikai kiadása bizonyosra veszi, hogy a hunok történetében a *Chronica*ban szereplő „Tolna” eredetileg „Tulna”, vagyis az ausztriai Tulln városa volt.<sup>36</sup> Ugyancsak a kritikai kiadásból azt is meg lehet tudni, hogy ez a „Tolna” alak kétszer is olvasható a *Dubnici Krónikában* és egyszer-e egyszer a Hess által nyomott ún. *Budai Krónikában*, ill. a *Csepregi-kódexben*.<sup>37</sup>

Miután a *Dubnici Krónika*, amely a későbbiekben még további vizsgálat alá kerül, a budai *Chronica* nyomán íródott, így egyértelmű, hogy miképpen került abba „Tulln” helyett kétszer is „Tolna”. A *Képes Krónika* szövegének egyik változatát képező *Csepregi-kódexet* a marosvásárhelyi Teleki-könyvtár őrzi.<sup>37a</sup> Budapesten erről két kéziratos másolat áll rendelkezésre. A 18. században készültben<sup>38</sup> kétszer „Tulna”,<sup>39</sup> egyszer „Tolna”,<sup>40</sup> egyszer pedig „Colna” (!)<sup>41</sup> olvasható. Az 1854-ben íródott másik budapesti másolat<sup>42</sup> szövege rendkívül gyatra. Úgy néz ki, mint egy rossz iskolai dolgozat: tele van pirostintás javításokkal és más igazításokkal. Itt is kétszer látható „Tulna”,<sup>43</sup> és — a másikkal ellentétben — kétszer „Tolna”,<sup>44</sup> vagyis a fentebb említett „Colna” helyén is ez utóbbi áll.

Visszatérve a „Tolna” szó többszörös szereplésére Tulln helyett a *Chronica* szövegében, a szó későbbi előfordulásának a nyomás közben történt megigazítása a

<sup>32</sup> *Képes Krónika*. Bp. 1964. 74.

<sup>33</sup> JOHANNES DE THUROCY: *Chronica Hungarorum*. I. Textus. Bp. 1985. 109.

<sup>34</sup> *Képes Krónika*. Bp. 1959. 61.

<sup>35</sup> THURÓCZY János. *A magyarok krónikája*. Bp. 1978. 45.

<sup>36</sup> *Scriptores rerum Hungaricarum. Vol. I.* Bp. 1937. 259. lap 23. sor és 260. lap.

<sup>37</sup> Annak jelölése, hogy a hunok históriájában a „Tolna” szó nem csupán egyszer olvasható az 1473. évi nyomtatott kiadásban, kimaradt a kritikai kiadásból. Hogy ugyanez a kritikai kiadás az 1042. év eseményeinél csak a *Chronica* „Tullinam” változatát tüntette fel viszont érthető, hiszen a „Tolnam” változat egyedül a magyar kutatók által gyakorlatilag eddig nem vizsgált leningrádi és római példányban olvasható.

<sup>37a</sup> Jelzete Ms. 50. (Fol. 1029). — *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények (Kolozsvár) 1964.* 214–219.

<sup>38</sup> OSzK Quart. Lat. 3345.

<sup>39</sup> A 8b és 41a lapon.

<sup>40</sup> A 8b–9a lapon.

<sup>41</sup> A 9a lapon.

<sup>42</sup> MTA Könyvtára Ms 909 — korábbi jelzete: Cod.Lat.4° 8.

<sup>43</sup> A 17. és 88. lapon.

<sup>44</sup> A 17. és 18. lapon.

következő módon magyarázható. A magyarok krónikájának a budai nyomdában a szedés alapjául szolgáló kézírata már romlott szövegű lehetett ezeken a pontokon: az egyik másoló, akinek Tolna városa fogalom volt, de akinek Tulln neve semmit sem jelentett, ez utóbbit mind a négy alkalommal „Tolna”-ra változtatta, amint ez — legalábbis részben — a Csepregi-kódexben is megtörtént. Hess ugyan kétségtelenül járatos volt a latin nyelvben, de a magyar történelemben és földrajzban ugyanilyen bizonyosan nem. A magyar személy- és helyneveket műhelyében nyilván igyekeztek pontosan úgy szedni, ahogy azokat a kéziratukban olvasni tudták. A kötet elején háromszor is kinyomtatott „civitas Tolna” ezért tehát ebben a formában maradt az utókorra. A második füzet nyomása közben egy a magyar történelemben és földrajzban járatos személynek (Kárai László?), aki olvasta az 1042. évi história frissen elkészült íveit, megütötte szemét ez a hiba. Figyelmeztetésére Hess ezt azután a szedésben megigazította, vagy megigazíttatta, így a fennmaradt példányok túlnyomó többségében már az ausztriai város neve található.

Itt jegyezhető még meg, hogy Dümmerth Dezső<sup>45</sup> felvetette annak lehetőségét, hogy a hunok históriájába Kézai a hunokról összeállított históriájába Tullnt és Zeiselmauert nem a római romok emléke alapján vette be, amint ezt előtte többen is feltételezték.<sup>46</sup> Szerinte a hunok a Dunántúl északnyugati negyedében lefolytatott harcokat követően nem üldözték az őket korábban megverő rómaiakat a mai Ausztria területére, hanem valóban a mai Tolnán át az Al-duna felé vették útjukat. A Demeter-legendában szereplő „Keramesziosz” elferdítése lehet Kézainál „Cesumaur”, tehát ezt a helységet sem kell Ausztriában, hanem a Duna alsó folyása mentén keresni. Kézai végül is mindebben a hunok történelmének nem Attila előtti, hanem az Attila utáni egyik fejezetét örököltette meg, amikor a Duna-medencéből távoztak. Így olvasható ez a Csaba-legendában is. Megerősítve látta magát Dümmerth ebben a feltevésében a Nibelung-ének által is. Akár igaz az ő gondolatfelvetése, akár nem, az bizonyos, hogy a 14. századi magyar krónika, amelyből fakadt Hess kézíratos forrása, Tulln ausztriai fekvésének részletes magyarázásával — történelmileg akár hitelesen, akár nem — mindenképpen erről a városról kívánt írni, és nem a valóban nagy múltal rendelkező dunántúli helységről, Tolnáról.<sup>47</sup>

A négy utolsóként tárgyalt, érdemi szövegmodosítással járó szedésigazítások a *Chronica* példányaiban különböző számban fordulnak elő. Ez természetes, hiszen a változatok közül is az egyik mindig gyakoribb,<sup>48</sup> amíg a másik jóval ritkábban, kettő—négy példányban<sup>49</sup> található. A variánsok a szedésnek a nyomás során történt igazításából származnak, ez a munkafázis pedig minden lap esetében külön-külön bonyolódott le. A változatok így ezért a kinyomtatott ívekből felkötött példányokban szükségszerűen egyenetlenül szóródtak szét. A kilenc megvizsgált példány közül kettőben<sup>50</sup> ez a négy változat mindig a gyakoribbhoz tartozik, négy

<sup>45</sup> Az *Árpádok nyomában*. Bp. 1977. 60—75.

<sup>46</sup> HORVÁTH JÁNOS: *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*. Bp. 1944. 45.

<sup>47</sup> Az, hogy Dümmerth írása ide bedolgozásra kerülhetett, Pavercsik Ilona figyelemfelhívásának köszönhető.

<sup>48</sup> Öt-hét példányban olvasható: „gens”, „rex”, „tullinam” és „principibus”.

<sup>49</sup> Kettő-négy példányban olvasható: „gentes”, „rex” nélkül, „tolnam” és „princi”.

<sup>50</sup> Bp. EK és Bécs.

kötetben<sup>51</sup> három gyakoribb és egy ritkább változat, míg háromban<sup>52</sup> pedig két gyakori és két ritka található.

A kettő—négy példányban előforduló négy ritkább változat összesen tíz esetben fordul elő, amelyek közül mindössze egy esetben<sup>53</sup> hazai gyűjteményben, a többi kilenc ritkább variáns mind külföldön őrzött kötetben látható.<sup>54</sup> Nyilván ennek is tulajdonítható, hogy a szakemberek által alaposabban megvizsgált két hazai példány közötti egyetlen érdemi szövegeltérésre<sup>55</sup> eddig még nem derült fény.

A fentiekben áttekintett szövegeltérések alapján mód nyílik arra, hogy a Hess-féle kiadvány másolataiban is szemügyre lehessen venni a három utolsó, legjellegzetesebb változatokat. Elsőként érdemes volt ebből a szempontból a Dubnici Krónikát megvizsgálni, amely — némi önállósággal ugyan — de 1479—1480-ban igen erőteljesen támaszkodott a Budán nyomtatott kiadásra. Mátyás Flórián szövegkiadása<sup>56</sup> nyomán ezzel kapcsolatban a következők voltak megállapíthatók. A szászok „gens”-e esetében a Dubnici Krónika szóról szóra megismételte a budai kiadás nyelvtanilag suta változatát: az alany egyes számban, az állítmány viszont többesben áll.<sup>57</sup> Aëtius neve mellől a „rex” szó hiányzik.<sup>58</sup> A hunok történetében<sup>59</sup> mindhárom esetben pontosan átvett „Tolna”-t követően az 1042. év eseményeinél a gyakoribb „Tullinam” változat olvasható.<sup>60</sup> Mindebből az derül ki, hogy a Dubnici Krónika a Hess-féle nyomtatvány olyan összeállítású kötetéről készült, amely a szövegváltozatok tekintetében a megvizsgált kilenc mai példány egyikével sem egyezik.

A budai nyomtatott *Chronica* pontos lemásolását 1481 szeptemberében — tehát nem sokkal a Dubnici Krónika elkészítését követően — fejezte be „Johann Menestarffer”.<sup>61</sup> A változatok közül ebben a „gens” szó szerepel,<sup>62</sup> a „rex” szó megvan,<sup>63</sup> továbbá a „Tullinam” olvasható.<sup>64</sup> Ilyen variánsokat tartalmaz a *Chronica* kilenc átnézett példánya közül négy.<sup>65</sup> Miután Menestarffer másolását Bécsben végezte, így nem zárható ki, hogy ez egykor éppen a *Chronica*nak ma is ebben a városban őrzött példánya alapján történt, amely a 15. században a helyi domonkos könyvtáré volt.

A budapesti Egyetemi Könyvtár erről a Menestarffer-féle kéziratról két, a 18. században készült másolatot is őriz.<sup>66</sup> Ugyanebben a gyűjteményben megtalálható a

<sup>51</sup> Bp. OSzK, Leningrád, Párizs és Prága.

<sup>52</sup> Krakkó, Lipcse és Róma.

<sup>53</sup> Az OSzK-ban „gentes”.

<sup>54</sup> Egyszer: Leningrád, Párizs és Prága. Kétszer: Krakkó, Lipcse és Róma.

<sup>55</sup> Az OSzK-ban „gentes”, az EK-ban „gens”.

<sup>56</sup> *Chronicon Dubnicense*. Quinque-Ecclesiis 1884.

<sup>57</sup> 67a — szövegkiadás 138.

<sup>58</sup> 8a — szövegkiadás 14.

<sup>59</sup> 6a—6b — szövegkiadás 11.

<sup>60</sup> 24b — szövegkiadás 53.

<sup>61</sup> A kötetet ma Budapesten az Eötvös József Kollégium könyvtára őrzi. — *Magyar Könyvszemle* 1973. 349—350. — Teljes fénymásolat az OSzK-ban: Facs. I. 741.

<sup>62</sup> 58. lap 19. sor.

<sup>63</sup> 9. lap 31—32. sor.

<sup>64</sup> 26. lap 19. lap.

<sup>65</sup> Bp. EK, Párizs, Prága és Bécs.

<sup>66</sup> *Collectio Hevenesiana*, Tom. L. pag. 203—284. — *Collectio Kaprinayana* 2° XVII. Nr. 1.

*Chronica* szövegének ugyancsak a 18. században írt további másolata is.<sup>67</sup> Ez azonban Péter históriája táján megszakad, így csak a „rex”<sup>68</sup> és a „Tullinam”<sup>69</sup> változatok találhatók meg benne. Miután mindkét variáns ugyanebben a formában olvasható Menestarffernél is, nem zárható ki, hogy ez a harmadik másolat is ugyanerről a bécsi kéziratról készült. Ez már csak azért is elképzelhető, mert az eredeti, 1481-ben írt kézirat 1702-ben a történelmi érdeklődésű erdélyi főúr, Kálnoki Sámuel birtokában volt.<sup>70</sup> Ő éppen ekkor egy másik könyvet adatott ki Bécsben a magyar történelemről, így feltehetően készséggel bocsátotta rendelkezésre a magyarok krónikájának ezt a szövegét is a tudós érdeklődők számára.

Ismeretes a budai krónikakiadásnak két további, korabeli, kéziratosa is: a bécsi Österreichische Nationalbibliothekban, illetve a müncheni Bayerische Staatsbibliothekban.<sup>71</sup> Mindkettő tartalmazza Hessnek a kiadvány elején álló ajánlása szövegét is, viszont egyik sem a kolofont. Mindkét kézirat pontosan azokat a nyomdai változatokat tartalmazza, mint a fentiekben már ismertetett, Menestarffer-féle másolat. A szakirodalom alapján fény derül még arra is, hogy a müncheni szöveget az 1493-ban megjelent világkrónikája alapján neves Hartmann Schedel 1480-ban Ambergben feltehetően a nürnbergi Scheurl-könyvtárban őrzött korabeli kéziratról másolta le.<sup>72</sup>

Ezek szerint a *Chronica* 1473. évi megjelenését követően a délnémet nyelvterületen több kéziratosa is készült a *Chronica* szövegéről, amelyek közül négy, pontosan azonos, és így talán egymástól átvett szövegű ma is ismeretes. Komoly érdeklődés mutatkozott tehát ezekben az években a magyarok története iránt a Mátyás királlyal szinte állandó ellenségeskedésben álló III. Frigyes császár országaiban. Hess tehát jól választotta meg kiadványául a *Chronicát*, és a növekvő külföldi érdeklődés kielégítésére néhány esztendővel később már nem is állt rendelkezésre példány. Ekkor és ezért készültek az említett másolatok Hess előszavával, de a kolofon nélkül.

Ennek fényében érthető, hogy a Thuróczy-féle krónika 1488. márciusi, brünni kiadását követően még ugyanannak az évnek júniusában Theobald Feger budai kiadó megjelentette ennek ugyancsak dúsan illusztrált utánnyomását sz augsburgi Ratdolt-nyomdában. A magyarok története komoly könyvsikernek bizonyult, hiszen ma is sok-sok tucat példányát őrzik a Thuróczy-krónikának a világ számos országában, különösen az augsburgi kiadásból. Így azután immár kielégítést nyert a téma iránti korábbi nagy érdeklődés, ezért a továbbiakban már nem volt szükség kéziratosa másolatokat készíteni a magyarok nyomtatott történetéről, amint ez a Hess-féle *Chronica* esetében történt.

<sup>67</sup> Collectio Prayana, Tom. XXIX. Nr. 4.

<sup>68</sup> 4a lap.

<sup>69</sup> 15b lap.

<sup>70</sup> *Magyar Könyvszemle* 1973. 351.

<sup>71</sup> *Magyar Könyvszemle* 1910. 9—19. — Wien Cod. 3445, fol. 95a—171; München Cod. lat. 442, fol. 165—265.

<sup>72</sup> STAUBER, Richard: *Die Schedelsche Bibliothek*. Freiburg im Breisgau 1908. 63—66. — Megerősítette ezt a nürnbergi Scheurl-Bibliothek 1987. 7. 8-án kelt levele is, amely szerint a jelzet nélküli korabeli gyűjtőkötet 411—452. levelein olvasható a *Chronica* szövege.

Ugyancsak Hess *Chronica*jának felhasználásával készült az ún. Chronicon Posoniense is. Itt azonban a nyomtatott szöveg csak részben tükröződik: a fentiekben külön is vizsgált három változat közül egyedül a legelső található meg benne: Aëtius neve mellett nem áll a „rex” szó.<sup>73</sup> Ez viszont túlságosan kevés támpontot nyújt ahhoz, hogy e variáns alapján kikövetkeztethető legyen az igénybe vett *Chronica*-példány.

A magyarok történelme tartalmilag messze kimagaslik a hazai ősnymtatványok közül. Ezért a továbbiakban megvizsgálásra kerülő, két másik magyarországi kiadvány változataihoz már szükségszerűen csak viszonylag kevesebb észrevétel fűzhető. A Hess-féle műhely másik ismert terméke, a Basilius aprócska kötet, de a harmadik levelének verzóján a 10. sorban a bécsi és az eichstätti példány között mégis eltérés mutatkozik a szedésben. A Bécsben olvasható szövegrészlet: „quodā incūbere putandū est”, míg Eichstättben: „quoddā incūbere putādū est” (8. ábra). Tehát a korábbi „quodam” szót kiigazították „quoddam”-ra. A betűnyi betoldás helyét azzal nyerték, hogy a „putandū” szó „n” betűjét kihagyták, és azt az előtte levő „a” betű fölé rakott rövidítésjellel helyettesítették. Ez a változtatás kifejezetten igényességet tükröz. Úgy tűnik, hogy a kiadvány szövegét hozzáértő személy a nyomás fázisában átolvasta, különben az ilyen kis, nem szemetszúró hiba aligha került volna napfényre. Így szinte meglepő, hogy ezt azután a szedésben rögtön ki is javították.<sup>73a</sup>

cularis:siue religio<sup>9</sup> talis n̄ abioluens sc̄dm Fran̄:3:aba.7 jen<sup>o</sup>  
cularis:siue religiofus talis abioluens sc̄dm Fran̄:3:aba.7 jen<sup>o</sup>

10. ábra

non incurreret secundum ꝑau. quamuis gr̄aite: peccatum. f3  
non incurreret secundum ꝑau. quamuis gr̄aite: peccaret. fed

11. ábra

Secundus mod<sup>9</sup> dicēdi ē q̄ tal' cōfessio ualeat ad remissionē;  
ꝑecundus mod<sup>9</sup> dicēdi ē q̄ tal' cōfessio ualeat ad remissionē;

12. ábra

<sup>73</sup> *Scriptores rerum Hungaricarum. Vol. II.* Bp. 1938. 22. lap 22. sor.

<sup>73a</sup> Még egy további, nem túl jelentős eltérés észlelhető a Basilius két példánya között: a 8. levél retójának 11. sora Bécsben valamivel beljebb kezdődik, míg Eichstättben ennél kb. egy mm-rel előbb áll.

A másik hazai műhelynek terméke, a *Confessionale* a három vizsgált ósnyomtatvány közül a legterjedelmesebb. Az öt ismert példány összevetése során tapasztalt eltérések közül először az akaratlan változásokat érdemes szemügyre venni. Az első az f<sub>9</sub>a lap legalsó sorának elején látható: Gyöngyösön és a 46. jelzetű budapesti példánynál a sorkezdő „se” szó még ép, bár a hosszú szárú „s” a sorbázisnál valamivel lejjebb áll. A másik három példányban<sup>74</sup> ez a betű már nem látható, helyére a megmaradt „e” betű előbbre csúszott az őt követő „et fami” betűcsoporttal. Ennek a következménye az lett, hogy a „familia” szó kissé szétnyílt „fami” és „lia” részekre (14. ábra). Az egyedileg öntött betűkből álló szedésnek a sarkok a legsérülékenyebb részei, amint ezt az ilyen technikával előállított kiadványok esetében nem csupán ebben az ósnyomtatványban, de általában a mai napig is tapasztalni lehet.

A másik, hasonló jellegű szövegromlás a k<sub>9</sub>a lapon a 15. sorban észlelhető, ahol a sorzáró „utique” szóban a „t” betű csak a 45. jelzetű budapesti és a gyöngyösi példányban látható teljes egészében. A másik három példányban<sup>75</sup> ez a betű besüllyedt, és csak a legfelső része hagyott halvány festéknyomot a papíron (17. ábra).

Œi q̄s i gressū i religionē educit: l'p p uiolētiā: l' p psuaſiōes: ultra  
 Œi q̄s i gressū i religionē educit: l'p uiolētiā: l' p psuaſiōes: ultra

13. ábra

Œe et familia ſua non ſubuēit pauperibus in extrema neceſſitate  
 e et fami lia ſua non ſubuēit pauperibus in extrema neceſſitate

14. ábra

ſūt ex cōicati. ſ; et cū alijs p̄cipue iudeis non d; bēri domeſtica  
 ſūt ex cōicati. ſ; et cū alijs p̄cipue iudeis non d; bēri domeſtica

15. ábra

Mind a *Chronica* esetében leírt szétcuszás, mind a két most ismertetett kiesés, illetve besüppedés a nyomtatás során akaratlanul bekövetkezett módosulások. Elméletileg felvethető, hogy a folyamatnak fordítottja is lehetséges lenne, amikor is az eredetileg hibás szedést igazították meg később. Azonban ezt az inkább csak elméleti spekulációt ebben az esetben figyelmen kívül lehet hagyni, hiszen biztos, hogy az elkészült szedésről a szükséges korrekúra végrehajtása érdekében előzetes, ellenőrző kefelevonat készült. Joggal feltételezhető, hogy ennek során a finom sajtóhibák kiküszöbölése mellett az említett és sokkal feltűnőbb torzulásokat

<sup>74</sup> Bp. EK 45, Berlin és Túrócszentmárton.

<sup>75</sup> Bp. EK 46, Berlin és Túrócszentmárton.



uel bõitate. cū. s. quis cõtrabit cū berta credēs eē . Catarinā. cū  
 uel bõitate. cū. s. quis cõtrabit cū berta credēs eē . Catarinā. cū

16. ábra

¶ potest etia iungi amicis ul' p̄ sanguineis aliqd̄ p̄ p̄ntia: li u' q̄s  
 ¶ potest etia iungi amicis ul' p̄ sanguineis aliqd̄ p̄ p̄ntia: li u' q̄s

17. ábra

sed liberaliter dimittē totū: iste plenarie satisfecit p̄ xio: s̄ ñ dō  
 sed liberaliter dimittē totū: iste plenarie satisfecit p̄ xio: s̄ ñ dō

18. ábra

qñ fieri deb; r̄stitutio. c̄lxxiiij.

qñ fieri debet restitutio. c̄arta  
 .c̄xxiiij.

19. ábra

(szétcsúszás, kiesés és besüppedés) is kiigazították volna. Ráadásul mindhárom hiba olyan, amely a nyomás munkafázisában a sajtónak a szedésre gyakorolt nagy erejével világosan és egyértelműen megmagyarázható.

A *Confessionale* különböző füzeiben tapasztalt eme két torzulás pontosan ugyanabban a két példányban ismerhető fel. Ez a körülmény arra csábíthatja az embert, hogy a kinyomtatott ívek előállításának időrendje és a ma fennmaradt példányok között összefüggést tételezzen fel: vagyis amilyen sorrendben kinyomtatották az íveket, azok példányai így kerültek egymásra, majd ezekből hordták össze a füzeteket, ill. az egész kiadványt. Ez a 20. századi nyomdatechnika mellett érvényes is lehet, azonban a *Confessionale* műhelyében bizonyosan másképpen festettek a dolgok. Akkoriban a papírt nyomás előtt enyhén megnedvesítették. Erre azért volt szükség, hogy az eredetileg kézírás céljaira kizárólag rongyból készült, kitűnő minőségű papír feszes tartása valamelyest csökkenjen, és így az a sajtó nyomására jobban vegye fel a festéket a szedésről.<sup>76</sup> A kinyomott íveket ezért előbb szárítás végett felakasztották. Ráadásul a korabeli, hasonló nagyságú officinákban félíves méretű sajtót használtak, így egyetlen papírv kinyomtatása négy különböző munkafázisban történt. Mindez szinte bizonyossá teszi, hogy a nyomtatás sorrendjét a kész ívek nem őrizték meg. Ezek után inkább merő véletlen, hogy a szedésben észlelhető két deformálódás pontosan ugyanabban a két példányban

<sup>76</sup> Az író- és a nyomópapír közötti különbség csak később alakult ki.

található. Joggal feltételezhető, hogy a fenti elméleti megfontolás alapján kikövetkeztetett eltérés az ívek előállításának sorrendje és a fennmaradt példányok között nagyobb számú kötet esetében már bizonyosan szembeötlő lenne. Igazolja ezt a *Chronica* is, ahol a szedésben végzett igazítás alapján megállapíthatóan korábban, ill. később nyomtatott ívek megoszlása fennmaradt példányokban semmi összefüggésre sem utal.

A *Confessionale* szövegében az egyes példányokban mutatkozó eltérések vizsgálásához szükségesnek bizonyult más kiadással történő összevetése. A 15. századi nyomtatványok áttekintéséhez világviszonylatban rendelkezésre áll a „Gaz” betűcsoportig a Berlinben szerkesztett és a bibliográfia egyik jelentős teljesítményének minősülő *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* (GW) c. kiadvány. Így Antoninus Florentinus, firenzei érseknek a gyóntatók részére a 15. század közepén írt kézikönyvének 1501 előtti kiadásai felől is jól lehet tájékozódni. A Magyarországon 1477-ben megjelent kötet latin szövege a GW által kialakított rendszer szerint a „Defecerunt” szóval kezdődő csoportnak abba a részletébe tartozik, amely tartalmazza a „Titulus de restitutibus” szöveget is. Jellemző e könyv korabeli keresettségére, hogy pontosan ilyen szövegösszeállításban is nem kevesebb, mint 39 ősnymtatványkiadás ismeretes.<sup>77</sup> Kívánatosnak tűnt ezek közül egy minél korábbi igénybe venni az összehasonlításhoz. Az 1477. évi hazai megjelentetés előttről hat ilyen kiadásról van tudomás.<sup>78</sup>

Abban a feltételezésben, hogy Magyarországon nem kézirat, hanem már valamelyik nyomtatvány felhasználásával szedték ki a szöveget, kizárásos alapon kellett tehát ezeket szemügyre venni. A legrégebbi közülük<sup>79</sup> nem rendelkezik „incipit” és „explicit” formulával és más szöveget is tartalmaz. A legkésőbbinél<sup>80</sup> a tartalomjegyzék (registrum) a kötet elején áll, amíg a hazai kiadványban ez a végén található. Ráadásul nem alkalmazott órszavakat, ami pedig a magyarországinak egyik jellemzője. Ez utóbbi ok miatt hagyható figyelmen kívül egy másik kiadás is.<sup>81</sup> Itt is akad egy másik szempont, ami ugyancsak ellene mond a mintául történő felhasználás valószínűségének: antikva és nem gót jellegű betűkkel állították elő. Ugyancsak antikva betűk felhasználásával készült egy római kiadás.<sup>82</sup> Az, hogy ez utóbbi előképe lehetett, az más alapon is kizárható volt. A hazai kiadásban a fejezetek számozása egytől tízig szövegszerűen olvasható. Ezzel szemben a 11. esetében viszont a meglepő és természetesen hibás „Capitulum secundum” áll,<sup>83</sup> amit a „12.”<sup>84</sup> és a „Tredecimum”<sup>85</sup> megjelölés követ. Ebből világos, hogy a szedő olyan szöveg alapján dolgozott, amelyben a 11. fejezet arab számjeggyel állt, különben nem olvashatta volna félre azt másodiknak. Az előbb említett római kiadás viszont a latin számozást alkalmazta.

<sup>77</sup> GW 2102—2140.

<sup>78</sup> GW 2102—2107.

<sup>79</sup> GW 2102.

<sup>80</sup> GW 2107.

<sup>81</sup> GW 2103.

<sup>82</sup> GW 2105.

<sup>83</sup> b<sub>1</sub>a lapon.

<sup>84</sup> b<sub>2</sub>b lapon.

<sup>85</sup> b<sub>4</sub>a lapon.

Még két kiadás maradt hátra.<sup>86</sup> Mindkettőt Johann von Köln és Johann Manthen velencei műhelyében állították elő: az egyiket 1474-ben levelenkénti őrszóval,<sup>87</sup> a másikat 1476-ban már füzetjellel ellátva, ezért ez utóbbi esetben az őrszavakat már csupán füzetenként használva.<sup>88</sup> Miután az 1477. évi hazai kiadás a korábbi állapotot tükrözi, feltételezhető tehát, hogy azt az említett két német tipográfus velencei műhelyében 1474-ben készült kiadása nyomán szedték. Különböző más azonosságok is ugyanezt látszanak megerősíteni. A szövegkezdő iniciálék részére a sorok elején szabadon hagyott nagyobb (hat-, illetve hét-) és kisebb (három-, illetve négyesornyi) helyek beosztása pontosan azonos az 1474. évi velencei és az 1477-ben Magyarországon előállított kiadásban. Ugyanez a helyzet a kötet második felének a korábbi résztől eltérő tagolatlanóságában is. Az említett iniciáléképzés egyik jellegzetessége az volt, hogy az utólag kézzel majd beírandó betűt az üresen hagyott rész közepén apró fokozatú, nyomtatott betűcskével jelölték. A hazai műhelyben is elkezdték alkalmazni ugyanezt a megoldást, amit azután az első füzetet követően feladtak.

Összefoglalva az eddigieket tehát úgy tűnik, hogy az említett 1474. évi velencei kiadás<sup>89</sup> alapján szedték az 1477. évi hazai *Confessionale* szövegét.<sup>89a</sup> A második hazai nyomda felszerelése Matthias Moravus nápolyi műhelyére utal.<sup>90</sup> A *Confessionale* nyomdásza tehát Nápolyból jött Magyarországra. Ennek során nyilván felkereste Velencét, amely éppen ezekben az években volt útban ahhoz, hogy a korai nyomdászat fellegvárává fejlődjék. Az ott 1474-ben megjelent *Confessionale*-kiadást akár akkor is beszerezhetette a tipográfus.

Összevetve az 1477. évi hazai *Confessionale* szövegében az egyes példányok között mutatkozó és tudatos változtatás révén létrehozott eltéréseket — figyelembe véve az 1474. évi velencei kiadást<sup>91</sup> is — a következők voltak megállapíthatók. Az a<sub>6</sub>a lap 4. sorában a tőrőcszentmártoni példányban az „in̄t̄ p̄tatiuā” két szóban, ezzel szemben a többi négyben ugyanez egybeírva olvasható (9. ábra). A velencei kiadásban ezt a szót pontosan ezen a helyen választották el. A szedő Magyarországon először azonban a kötőjelet feltehetően figyelmen kívül hagyta, amely a munkája alapjául szolgáló kötetben állhatott. A javítás során azután eltávolították a szó két részét egymástól elválasztó vakanyagot, és azt az immár egységes szó elé helyezték, ami által az távolabb került az ezt megelőző „licenciam”-tól.

A b<sub>3</sub>b lapon két értelemzavaró hiba kijavítására is sor került. Mindkettő csak a 45. jelzetű budapesti példányban lelhető fel, amíg a többi négyben ugyanez már

<sup>86</sup> GW 2104 és GW 2106.

<sup>87</sup> GW 2104.

<sup>88</sup> GW 2106.

<sup>89</sup> GW 2104.

<sup>89a</sup> Ezzel megerősítést nyert Fitz korábbi, részletes indoklást nélkülöző megállapítása. — Fitz József: *Hess András, a budai ősnymdász*. Bp. 1932. 146.

<sup>90</sup> A GW 2108 őt határozta meg nyomdásznak. Soltész Zoltánnénak hazai magyar (*Magyar Könyvszemle* 1958. 144—157.) és angol nyelvű (*Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur* [=CIH]. Bp. 1970, LVI—LXII.), valamint a nemzetközi szakirodalomban (*Gutenberg Jahrbuch* 1958. 59—68.) megjelent közléseiről az olaszok nem vettek sajnós tudomást. Így járt el Marco Santoro a nápolyi ősnymtatványokról 1984-ben megjelentetett könyvében, aki az 1477. évi *Confessionale*t még mindig nápolyi kiadványnak tekintette (*Magyar Könyvszemle* 1986. 110—111.).

<sup>91</sup> Egy példányát a kalocsai érseki könyvtár őrzi a 12.015 jelzet alapján.

helyesen olvasható. A 13. sorban előbb „religios<sup>o</sup> talis tñ absoluens”, majd „religiosus talis absoluens” áll (10. ábra). Kihagyták tehát a felesleges „tñ” rövidítést, és hogy a helyét bepótolják, feloldották a szóvégi „us” abbreviaturát. A 33. sorban ugyanakkor a „peccatum.s3” szavakat átalakították „peccaret.sed”-re (11. ábra). A velencei kiadásban ezen a helyen „peccar3” áll a szövegben. Az akkori írásban a „t” betű még rövid szárát viselt, ami által az „r”-rel összetéveszthetővé vált. A szóvégi rövidítés jelölésére általánosan használt „3” értelme így ettől függően vagy „um” vagy „et” volt. A hosszabb „um” helyére került rövidebb „et” miatt az utána álló „s3” rövidítést pedig feloldották.

Az előző két változtatás helyével levélpárt alkotó, b<sub>a</sub> lap első sorában ugyancsak a budapesti 45. jelzetű példányban maradt fenn a „talis” szó rövidítése „tall” formában. Az igazítás során a felesleges első „l” betűt kihagyták (12. ábra). Az így rövidebbé vált szót ettől kezdve nagyobb térköz választotta el a következő szótól.

Az f<sub>b</sub> lap 30. sorában egyedül a gyöngyösi példányban olvasható a hibás „l p uiolētiā: l' psuasiōes”, amely azután a többi négy példányban megigazítva látható: „l' p uiolētiā: l' p psuasiōes” (13. ábra). A második „per” rövidítés tehát társa mellől elkerült a helyére. A g<sub>b</sub> lap első sorának végén „domeistca” szó áll Gyöngyösön, míg a többiben az „i” betűt már felcserélték az „st” ligatúrával: „domestica” (15. ábra). Ez az igazítás egyben alkalmat nyújtott arra, hogy a 23. sorban — különben nem lényeges — változtatásra is sor kerülhessen: „Caterinā” helyett a velencei szövegben is olvasható „Catarinā” áll (16. ábra).

A korabeli ún. gótbetűs nyomdai típusok — a kézírásos előzményekre támaszkodva — kétféle „r” betűt használtak: egyrészt a maival azonos formájút, másrészt a „2” számjegyhez hasonló, de annak kettős irányváltozását nem ilyen élesen követőt „2”. Mindkét fajta „r” betűt minden megkötés (pl. szóvég) nélkül használták a *Confessionale* szedésében. Az n<sub>1</sub> lap első sorában a maitól eltérő alakú „r” betűt alkalmazták négy példányban a „liberaliter” szóban, ráadásul az elsőt tótágast.<sup>92</sup> Gyöngyösön ezzel szemben ebben a szóban mindkét helyen az „r” betű a mai formájában áll (18. ábra).

A *Confessionale* utolsó lapján (p<sub>a</sub>a), a mutató végén tapasztalható az egyetlen olyan eltérés, amelyhez a szedést át is kellett tördelni. Mindkét budapesti példányban és Berlinben a második hasáb 28. sorában egyetlen sorban olvasható az igen zsúfolt „qn fieri deb3 rstitutio.c.cxxiiij.” szöveg. Túrócszentmártonban ezzel szemben ugyanez — sokkal jobban áttekinthető módon — két sorban található:<sup>93</sup> „qn fieri debet restitutio.carta / / .cxxiiij.” (19. ábra). A második változat a korábbi „c.”-vel rövidített „carta” szó teljes kiírásával egészen egyértelmű, szemben az első variánszal, amelyben a „c.cxxiiij” szöveg „carta 123.” helyett „233”-nak is értelmezhető.

Megfigyelve a *Confessionale* azon helyeit, ahol igazítások voltak tapasztalhatók, feltűnik, hogy a változatok közül az öt példányból mindig csak egy képviseli az egyiket, míg a többi négy a másikat.<sup>94</sup> Ebből arra lehetne gondolni, hogy az

<sup>92</sup> Bp. EK 45 és 46, Berlin és Túrócszentmárton.

<sup>93</sup> Ez a levél — a kolofoonnal együtt — hiányzik a gyöngyösi példányból.

<sup>94</sup> Természetesen az egyetlen példányban fennmaradt változat hol az egyik budapesti, hol a gyöngyösi, hol pedig a túrócszentmártoni példányban maradt fenn, amint ennek előfordulási valószínűségének szóródottságáról a deformálódás tárgyalása során a fentiekben már szó esett.

igazítások úgy nagyjából egy időben történtek volna. Ez azonban lehetetlen, hiszen a négy, illetve öt levélpárból álló füzetek nyomtatásra egymást követve készült, az igazításokra pedig mindig egy-egy ilyen munkafázison belül egyenként került sor. Ráadásul a változtatások kikövetkeztethető irányát figyelembe véve az egyetlen példányban fennmaradt variáns hol a korábbi (a fenti felsorolás első hét esetében), hol pedig a későbbi (az utolsó két alkalommal) állapotot mutatja. Úgy tűnik, hogy itt is a véletlenről van szó. Ez pedig az ilyen kevés példány esetében jobban érvényesülhet, ahogy erről a deformálódások kapcsán már szó volt.

Tehát a *Confessionalenál* — akárcsak a *Chronica* esetében — mindig van egy ritkább és egy gyakoribb változat. Hét helyen összesen kilenc ilyen variáns volt a fentiekben kimutatható. Összesen csak öt példány ismeretes ebből a hazai ősnyomtatványból, amelyek közül a berlini technikai okok miatt összevethetetlen volt a többiekkel, míg a gyöngyösi kötetből hiányzik az egyik változatot tartalmazó utolsó levél. Ilyen leszűkített variációs lehetőségek ellenére is figyelemreméltó a hét lapon található kilenc szövegeltérés szóródása a példányok között. A ritkább változat a hét hely közül kettőben<sup>95</sup> két alkalommal, míg egyben<sup>96</sup> három esetben fordul elő. A 46. jelzetű budapesti példányban mindig a gyakoribb olvasható, míg a berlini megvizsgálására az optikai összehasonlító berendezéssel nem volt lehetőség.

A fentiekben tehát megállapítható volt, hogy mindkét 15. századi magyarországi tipográfiában a nyomtatás művelete közepette is igazítottak még a szövegen. E változtatásokból a sokszorosításra szánt eredeti szövegre vonatkozólag is lehetett bizonyos támpontokhoz jutni. Így mindennek áttekintésével, illetve az ezekből levonható következtetésekkel talán sikerült az első hazai műhelyek túlnyomórészt ma is homályban levő történetére valami kis fényt vetni.

#### BORSA, GEDEON

#### Die Varianten der ungarländischen Wiegendrucke

Weil wir über die ungarländischen Druckereien im 15. Jahrhundert keine Archivangaben kennen, kann man alle Angaben über die Anfänge der ungarländischen Typographie nur aus den vorhandene Druckwerken schöpfen. Darum schien es nötig die bekannten Exemplare dieser Druckwerken zu vergleichen und die Abweichungen zwischen ihnen nachzuweisen.

Von den Produkten der zwei inländischen Werkstätten bestanden Exemplare von fünf Werken, es gibt aber nur drei Werke, von welchen mehrere Exemplare zur Verfügung stehen. Der Verfasser machte Vergleiche mit Hilfe des sog. Hinman-Collators, zwischen den acht Exemplaren der *Chronica Hungarorum*, zwischen den zwei Exemplaren des *Basilii Magni* und den vier Exemplaren des *Confessionale*. Als Ergebnis der Untersuchungen kann man feststellen, dass manche Berichtigungen auch noch im Laufe des Druckes in unseren beiden Typographien im 15. Jahrhundert gemacht wurden. Mit Hilfe der nachgewiesenen Varianten kann man auf den Originaltext und im allgemeinen auf die Geschichte der ersten ungarländischen Werkstätten, die auch heute überwiegend im Dunkel ist, ein wenig Licht werfen.

<sup>95</sup> Bp. EK 45 és Túrócszentmárton.

<sup>96</sup> Gyöngyös.

## Név- és évszámrejtés a XVII—XVIII. században

I. Varga Imre a *Kuruc küzdelmek költészete* című versantológiájában a 35. szám alatt közöl egy verset, amelyben egy magát megnevezni nem akaró szerző az 1674-ben Pozsonyba idézett kálvinista és lutheránus prédikátorok sorsát, vallatását, bebörtönöztetését énekli meg, meglehetősen terjedelmesen. A verselmény szerzőjét máig nem ismerjük, s Varga Imre levéltári kutatások után sem tudott nyomára bukkanni, pedig neve megtalálható a versben, csak éppen „ész kell hozzá, nagy derék értelem”. A szerzőnek sikerült megmenekülnie betegsége ürügyén a kínvallatástól, a tapasztaltakat azonban a hitelesség igényével megírta, a további üldöztetéstől való félelmében azonban sem a maga nevét, sem a versszerzés helyét nem nevezte meg, hanem művében valahol elrejtette. Erről így ír az első öt versszakban:

Kérlek, ember, hagyj békét a szilenciumnak, / Ez néhány verseim, mert arról szólanak, / Miképpen folyt dolgok prédikátoroknak, / Kik minap Pozsonyban felcítáltattanak.

Ne kérdezd azt, ki az, ki írtam versekbe, / Nevem tudásáért ne nézz versejékbe, / Mi gondod rá, hol van születésem földje, / Elég, hogy Pozsonyból Istenem megmente.

Igaz dolog ugyan, bizony itt van nevem, / De hogy fellelhetnéd, alig reménylhetem, / Ész kellene hozzá, nagy derék értelem, / Jeles mesterséggel mert én azt feltettem.

Holott írtam? Azt is ha akarod tudni, / Ha elmés ember vagy s ha tudsz kereskedni, / A nevemmel együtt itt meg lehet lelteni, / De barátomnak is nem mondtam azt ki.

Azt ne gondold soha, hogy költ volna in Kércs, / Sem pedig in Vámos, avagy másféle Pércs, / Itt, amott gondolván a lelked meg ne sérts, / Hanem a dolognak valóságát így érts.

A harmadik versszak egyértelműen elárulja, hogy a szerző nevét a költeményben valahol olvasni lehet. A névrejtés alább ismertetendő néhány módszere közül azonban kizárja az *akrosztikhont*, amely ebben az időben már nagyon jól ismert módszer volt nemcsak a költő nevének, a szerzés helyének „eltitkolására”, hanem a XV. századtól kezdődően, s még a XVIII. században is különféle költői gondolatok, értelmeik, szimbólumok jelölésére is. A versszerző minden bizonnyal lutheránus prédikátor, ehhez a módozathoz nem folyamodott, hiszen nagyon könnyen ki lehetett volna deríteni nevét.<sup>1</sup>

<sup>1</sup> VARGA Imre: *A kuruc küzdelmek költészete*. Bp. 1977. nr. 35. A vers címe: Pozsonyban 1674 citáltatott Evangélikus prédikátoroknak sanyarú sorsa. 1—5. versszak.

Az idézett néhány versszak adta az ötletet, hogy levéltári kutatásaim közben a név- és az évszámrejtés néhány ismert és ismeretlen XVII—XVIII. századi módszerére felhívjam a figyelmet. S nem tudom megígérni, hogy az említett vers szerzőjét, a mű írásának helyét meg tudom majd nevezni.

2. A névrejtés legismeretesebb módszere az *akrosztikhon*. A reneszánsztól kezdve azonban már nem annyira a szerzői név vagy mögöttes tartalom eltitkolására szolgált, hanem inkább a versszerző mesterség bizonygatására. Vásárhelyi András (?—1526) nevét épp a versfők őrizték meg.<sup>2</sup> Balassi Bálint nemcsak a maga, hanem nagyon gyakran a vers címettjeinek a nevét is akrosztikhonnal fejezte ki. Ezek a költői praktikák őrizték meg Bebek Judit, Morgai Kata, Chak Borbála, Krusit Ilona, Losonci Anna, Susanna, Krisztina és Sófia nevét.<sup>3</sup> Tinódi viszont az *udvarbírákról és a kulcsárokról* írott versében a mű tréfás értelmét mondta el a versfők segítségével: SZOLGALOK BORNAK. A *sokféle részögösről* szóló énekében az 1—23. versszakokban a nevét és a versszerzés helyét, majd a 30—44. szakaszok fejeiben ismét a tréfás szándékot rögzíti: SEBESTIÉN DEAK NIIRBATORBAN ...NAGI SZOMEHSAGABA.<sup>4</sup>

A magyar reneszánsz százada tehát örökölte a középkori hagyományt, amely viszont továbbgyűrűzött a XVII—XVIII. században, s a magyar barokk századának végén már az iskolákban a versszerzés mesterségjegyei között a tanárok tanítják az akrosztikhont. Jól tanuló diákok, ügyesen verselő tanárok azon versengenek, hogy az egyház vagy az iskola mecénásának ki tud olyan művet ajánlani, írni, amelyben a legkülönfélébb költői praktikákkal bizonyítják verstani ismereteiket s patrónusaik iránti tiszteletüket.

Az akrosztikhonnak több fajtája alakult ki. Moesch Lukács a *Vita poetica* (Nagyszombat 1693) című művében az akrosztikhon három fajtájáról beszél: az egyik szerint a verssorban minden szó ugyanazzal a betűvel kezdődik, a másikban minden verssor ugyanazzal a betűvel fejeződik be, a harmadik variáns jelenti a mi fogalmaink szerinti akrosztikhont, erre ugyanis az a jellemző, hogy a kezdő és a záróbetűk valami nevet vagy gondolatot fejeznek ki.<sup>5</sup>

A magyarországi piarista házak közül az elsőt Podolinba telepítették 1642-ben, s minthogy ekkor ez a felvidéki város a Zsigmond király által elzálogosított városok egyike volt, a rendi növendékek a lengyel alapítású házban maguk is lengyelek voltak.<sup>6</sup> Moesch is innen érkezett 1670-ben s még ugyanebben az esztendőben fogadalmat is tett. 1671-ben már Privigyére került aritmetikát tanítani, s ránk maradt, kézzel írt tanári jegyzetei, tankönyvei, arról tesznek tanúbizonyságot, hogy a kor egyik legjobb természettudományos képzettségű tanára volt. Ennek ellenére 1693-ban *Vita Poetica* címmel egy olyan irodalomelméleti kézikönyvet adott ki,

<sup>2</sup> *Régi Magyar Költők Tára I.* Bp. 1877.

<sup>3</sup> *Balassi Bálint összes versei, Szép magyar Comoediája és levelezése.* A szöveget gondozta: STOLL Béla. Az utószó és a szótár ECKHARDT Sándor munkája. Budapest 1974. Harmadik, javított kiadás. Nr. 3, 4, 5, 6, 8, 18, 20, 22, 28, 34, 35, 70.

<sup>4</sup> *Cronica.* Tinódi Sebestien szöveze. Colosvarba 1554. esztendőbe. II. K 1, Q 3.

<sup>5</sup> *Vita poetica per omnes aetatum gradus deducta sive Poësis tota vitalis...* in *Scenam data Per Patrem Lucam a S. Edmundo (Moesch) e Scholis Piis Sacerdotem.* (Tyrnaviae 1693.) 115—136.

<sup>6</sup> BALANYI György, BIRÓ Imre, BIRÓ Vencel, TOMEK Vince: *A magyar piarista rendtartomány története.* Budapest 1943. 23—24.; SZINNYEI József: *A magyar írók élete és munkái.* IX. 88—89.

amely a legmagasabb szinten értékeli az ilyesféle költői mesterkedéseket. Érthető, hogy éppen a piaristák híven követték még egy század elteltével is a németországi születésű, de képzettségét Lengyelországban szerző Moesch verselméleti utasításait.<sup>7</sup>

Az akrosztikhont végtelen hosszúságúra is lehet nyújtani, tulajdonképpen csak verselőkészség kell hozzá, a versfejek szövegét a szerző bizonyára már előre megírta, s a sor szövegét csak a megfelelő kezdőbetűhöz szabta. Így tett 1738-ban egy podolini piarista növendék, egy bizonyos Bonaventura a S. Josepho, aki pater Bernardint a házfőnököt nemcsak a terjedelmes latin versével, hanem a versfőkbe írt jelzőkkel is megtisztelte így: PATER BERNARDUS A SANCTO ANTONIO RECTOR DOMUS PROBATIONIS PODOLINENSIS OLIM CRACOVIANUS VIR INSIGNIS ERUDITIONIS ET AUCTORITATIS VIRTUTIBUS ET FACINORIBUS GLORIOSIS DE TOTA RELIGIONE ET SINGULORUM RELIGIOSORUM AFFECTIBUS AESTIMATIONEM ATQUE REVERENTIAM SUI EMERITISSIMUS.<sup>8</sup>

Az iméntinél bravúrosabb verset készített a nagyszombati gimnázium rektora, Baki Ferenc a XVIII. század legvégén, aki a megye főispánját, Erdődi Józsefet disztichonokkal köszöntötte. A hexameterekben fölülről lefelé, a pentameterekben pedig alulról fölfelé olvasandó értelmes szöveget írt: A hexameterek versfőit így rakhatjuk össze: VIVAT EXCELLENTISSIMUS AC ILLUSTRISSIMUS DOMINUS COMES JOSEPHUS ERDEODI. A pentameterek kezdőbetűi pedig az alábbi szöveget adják: SUPREMUS COMES NITRIENSIS RECURRENTE SOLATIO-SA NOMINIS SUI PATRONI LUCE.<sup>9</sup>

Ugyanez a Baki Ferenc hasonló ünnepi verssel köszöntötte Ferenc császárt is 1798. október 3-án Nagyszombatból. Az előbbihez képest ez a verszet már annyival nehezebb, hogy az akrosztikhon szövege négy hexametrikus sort tesz ki. S minthogy a disztikhonos versben a hexameterek és a pentameterek száma azonos, az első két sor betűinek a száma meg kell hogy egyezzen a második két sor betűinek számával. Az akrosztikhon verse ez:

VIVAT AMOR NOSTER CAESAR FRANCISCUS ET OMNEM  
 REPLEAT AUGUSTIS VICTOR VIRTUTIBUS ORBEM  
 DUM CELEBRANDO SUI SOLENNIA FESTA PATRONI  
 REGNA BEAT PIETASQUE IUBET CANTARE CAMOENAS

<sup>7</sup> KILIÁN István: *Házikáplán, tábori lelkész, tanár, hadmérnök. Emlékezés Moesch Lukácsra.* = Vigilia 1986/8. sz. 582., 588. BÀN Imre: *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI—XVIII. században.* Bp. 1971. 62—78. (Irodalomtörténeti Füzetek 72.)

<sup>8</sup> Elogium Admodum Reverendo P. Bernardo a S. Antonio Rectori Domus Probationis Podolinensis Discussuro pro Capitulo Generali. Universitna Knížnica v Bratislave MS 1048. 429—438. p.

<sup>9</sup> *Dies Onomasticus Excellentissimi ac Illustrissimi Domini Domini Comitis Josephi Erdödy de Mongorókerék (...)* CVNcItIs INCLItIs statIbVs, aC ordInIbVs DICtae proVINCIae soLennIora rItV aggratVlantIbVs Festino carmine celebratus. (Tyrnaviae Typis Venceslai Jelinek Caesarei Regii Privilegiati Typographi 1698.) A vers végén olvasható: ObTVLIt sInCero pIoqVe affeCtV gratVLans InfIMVs CLlens, aC serVVVs FrancIsCVs\* Baki nobILIs HVngarVs ProVINCIa Nitriensi qVa GYMnasII TYrnaVlensIs DIrector. Megjegyzés: a csillag előtt és után kétszer olvasható a kronosztikhonban ugyanaz az évszám. Az *Y* számértéke: 5. Központi Piarista Könyvtár, Budapest. P 34. (1/12)/nr. 10.



A technikás disztichon néhány sorát érdemes idézni:

Cím: RegIS ApostoLICI qVae CLara reCVrrIt, oVansqVe  
NoMIne FranCisCI, LVX pIa Vota Cape!

Vox Divinat sonat: Date, quod dare cuilibet aequum est,  
Sive Dei, seu Honos Caesaris illud erit.  
Innumeros igitur Vasallos inter, Avitae  
Austriadum norunt qui pia Sceptra Domus.  
Vngarici pariter Regni studiosa Juventus  
Nomine fert Regi vota, Patrique suo.  
Annuā Francisci celebrat dum Festa Patroni,  
Et sua laetitiae munere Regna beat  
Talis Io! Regum quicumque flagramus amore  
Omnibus est Nobis jure colenda Dies.

Az idézett részletből az akrosztikhon első szava (VIVAT) és az utolsó szó néhány betűje (OENAS) olvasható. A vers címében viszont egy közönséges kronosztikhonnal találkozunk, amelyből az 1798-as évszám olvasható ki.<sup>10</sup>

A kronosztikhon és az akrosztikhon természetesen nem speciálisan magyar jelenség. Megtalálható ez a lengyel, a bécsi s bizonyára még számtalan európai ország iskolai gyakorlatában. 1728-ban Joannes Adamus Paar tiszteletére egy ismeretlen feltehetőleg osztrák szerző nepomuki Szent János nevével, rangjával díszített akrosztikhonos verset készített. Paar János védőszentje az említett prágai szent volt. A terjedelmes, kronosztikhonos sorokkal tördelt vers betűiből az alábbi szöveg olvasható ki: IOANNES NEPOMUCENUS CANONICUS PRAGENSIS ET PRAESUL INFULATUS.

3. Ha azonban látnánk az aprónyomtatványt, meggyőződhetnénk arról, hogy a szerző, amint egyre közelebb és közelebb jut a vers befejezéséhez, verssorai, a ciklus darabjai egyre technikásabbak. Az utolsó lapok egyikén készített egy olyan verset, amelyben a versfők így olvashatók össze: MAGNVS FAMAЕ PATRONUS. Kiemelt azonban a szerző a vers közepén is bizonyos betűket így: SANCTIS ADNUMERATUS. A tizenhét soros, disztichonokban írt vers minden sora ezen kívül még kabalisztikus verssor is, amelyről alább még részletesen kívánok beszélni.<sup>11</sup> Az olyan versszerző praktikát, amely szerint a verssorok közepe táján lehet összeolvasni bizonyos kiemelt betűket, mai fogalmaink szerint *mezosztikhonnak* nevezzük. Ha viszont egy sorban minden szó ugyanazzal a betűvel kezdődik, s a verssorokban egymás alá oszlopban elhelyezett szavak első betűi értelmes szöveget adnak ki,

<sup>10</sup> Cím: Io! RegIS ApostoLICI qVae CLara reCVrrIt, oVansqVe // NoMIne FranCisCI LVX PIA Vota Cape! (1798.) Poetica Franciscus Baky. Majestatis Vestrae Sacratissimae Tyrnaviae 3-a 8-bris 1798. MTA Mikrofilmtár 5772 I.

<sup>11</sup> CIVItas DoMInI noVa proLe eXVLtans\* In VoCe VIRTvtIs LaVDem LoqVentIs\* DIVI IoannIs Nepo: CanonICI pragensIs InSIgnIs VIrI VItae et faMae patronI\* eXVLtationIs hVIVs gLorIaM DeVoté Coronante\* Illustrissimo Domino, Domino Joanne Adamo... a Paar... Domino ac Patrono gratiosissimo (Viennae Austriae, Typis Mariae Theresiae Voigtin Viduae, Universit. Typogr. 1729.) Piarista Központi Könyvtár, Budapest. P 33/1/10/nr. 17.

akkor egy lengyel kézirat os poétika szerint *carmen parandonicum*mal van dolgunk.<sup>12</sup> Moesch, mint láttuk, a mezosztikhont is akrosztikhonnak nevezi. Az ismeretlen lengyel diák Carmen parandonicumja 1689 és 1705-ös évekből így hangzik:

Ictibus	Immodicis	Ivit	Invadens	Inimicus
Obtinuisse	Omnes	Ornatus	Orgor	Optat
Arderes	Accedens	Animos	Acidosque	Animari
Nancisci	Nitidum	Nostrum	Natale	Nefandus
Nidum	Nobilitatis	Narrat	Nomina	Nostra
Enses	Ergo	Eques	Evaginas	Enumeret
Solennis	Sors	Succedere	Sublime	Secunda

Hasonló vers Langi Mihályé is, aki viszont Pázmányt csúfolta ki versével, s azt úgy készítette el, hogy az egymás alá kerülő szavak ötször kiadják a PAZMAN PETER nevet, a telesztikhon pedig így olvasható össze: GAZ NEV LATOD.

Patuarkodo	Pofas	Praedallo	Posta	Pironsa	G
All-orczas	Alakos	Akaratos	Atok	Apatsk	A
Zaballo	Zaijglo	Zabolatlan	Zauaro	Zuzmra	Z
Maszlagos	Merges	Maga hanio	Megczialo	Marua	N
Artalmas	Agyaras	Ampolnas	Allyuk	Agörn	E
Negeudes	Nötelen	Natragulias	Nyalka	Nagy orr	V
Pilatus	Potrohos	Pusztetto	Pokhalo	Poko	L
Ektelen	Elfordult	Eszuesztes	Eueth	Eh Rok	A
Tudatlan	Tragar	Tetouazo	Torma	Tarezo	T
Erdemes	Epedes	Erkölcziös	Esküö	Enek	O
Ragalmazo	Rouasz	Rettentö	Remete	Rutua	D <sup>13</sup>

A nyitrai piarista kollégium valamelyik tanára 1714-ben Kohári Istvánt egy hasonló mesterkedéssel felépített terjedelmes verssel köszöntötte 1714-ben. Ez a szerző viszont Carmen cephalonomasticumként emlegeti művét. A sorok szavai ugyanazzal a betűvel kezdődnek: EXCELLENTISSIMUS COMES STEPHANUS COHARI DE CSABRAGH REGNI HUNGARIAE MERITISSIMUS IUDEX CURIAE SCOLARUM PIARUM FUNDATOR GRATIOSISSIMUS VIVAT DEO ET PATRIAE.<sup>14</sup>

A hexametrikus sorok szavait a vers nyomdásza, Georgius Andreas Roden kövér és óriási betűkkel szedte, így a szövegből azonnal látszik, hogy az egymás alá írt betűket összeolvasva értelmes szöveget kaphatunk.

<sup>12</sup> Miscelanea de Poetica si Rhetorica sec. XVII. Manuscriptu farte necomplectu... polonicu. Anno Domini 1685. Carmen parandonicum est illud, in quo omnes dictiones ab una eademque litera incipiunt.

<sup>13</sup> Közli: Aczél Géza: *Képvversek*. Bp. 1984. 15-16.

<sup>14</sup> PaLMa aetatis qVaternae reLigionis, CaesarI, patriae, aC Literis ConseCratae, Pannoniae floresCens\*, seu eXCellentissIMVs generalis beLLICVX, praeCLaris VIRTvtIs, aC strenVVVs Verae reLLigionis propVgnator\*... CoMes StephanVs Kohari haereDitariVs In Csabragh\*... reCVrrente annVa sanCti Stephani proto-Martyros Die\* a DeVotissIMA sibi et pia CaLLIope nitrlensi Ipso nataLI Die MetriCe saLVtatVs.\* Tyrnaviae Typis Academicis, per Georgium Andream Roden. Központi Piarista Könyvtár, Budapest. P 34/1/nr. 9.

Hasonló az a költemény is, amely másfél évtizeddel később Pozsonyban jelent meg Illésházy József és felesége Abensperg Joanna, Terézi, Josefa házasságkötésének tiszteletére. Hexametrikus ez a vers is:

Vivite	Vernantes	Vernoque	Virore	Venusti
Inter Io	Ioviale	Iubar!jubet	Inclyta	Iuno
Ver Vobis	Vegetis	Vireat	Veniente	Vigore
IOSEPHO	Illustri	Iunctae	Ingenuaeque	IOANNAE
Terpsichore	Triplicante	Tono	Trabeata	Triumphos
Excitet	Eximios	Excelsas	Erigat	Eos ...

Ha az előbbinél sokkal rövidebb vers szókezdő betűit összeolvassuk, akkor egy sor hexametert kapunk, amely azonban kronosztikhont is tartalmaz:

**VIVITE QVOS SANCTO SOCIAVIT FAEDERE NVMEN!**

Tehát az akrosztikhonos sor is hexameterben van írva, s a benne található római számok az 1729-es évet adják. A címlapon az ismeretlen versfaragó négy kronosztikhont helyezett el, s ezek mindegyike jelzi, hogy a házasságkötés 1729-ben történt, s a mű is akkor keletkezett. Hogy azonban a szerző még jobban büszkélkedhessen a verscsinálásban való jártasságával, még az akrosztikhonban is elhelyezett egy kronosztikhont, ezért kapta a vers a Carmen acrosticho Chronosticum megnevezést.<sup>15</sup> Az akrosztikhon hagyománya azonban alkalmi versekben még a XIX. századba is átnyúlik. Patasich József 1830-ban sorkezdő szavakból állított össze értelmes szöveget, s ezzel a verssel köszöntötte József nádort:

JOSEPHUS Prorex, Regium de sanguine natus  
ORNAT virtutum propriarum luce corusca,  
STIRPEque Caesarea, Regnique, ac Regis amore,  
EXCELSAque animi vi, et claro lumine mentis  
PESTINUM: multa id cura reddendo celebre  
HUNGARIAE Emporium, Proceres, Civesque fovendo,  
URBEMque innumeris cumulando favoribus INSTAR  
STELLAE propitioe, in medio fulgentis Olympo.

A nagybetűvel szedett szavak értelmes szövegűek: JOSEPHUS ORNAT STIRPE EXCELSA PESTINUM HUNGARIAE URBEM STELLAE INSTAR.

A vers végére még egy kronosztikhonos disztichont is írt Patasich:

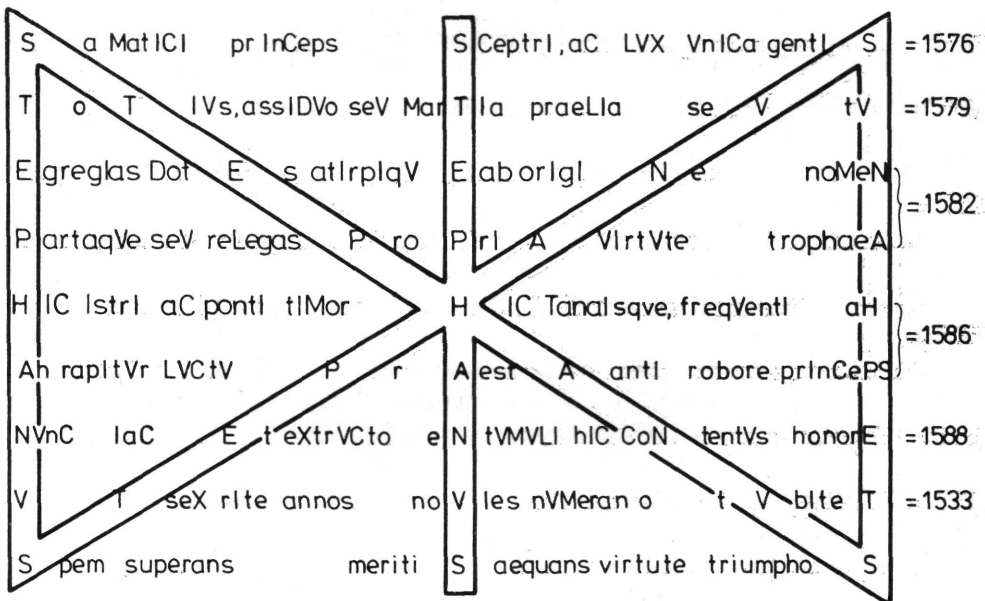
Stella PaLatInVs IosephVs, post VbI terrIs  
FVLserIt hIs, nIteat seMper In arCe Dei!

<sup>15</sup> VnItas sVbCresCentIs nVMerI raDIX\* e saCrIs DIVI Iosephi, et Ioannae TheresIae Iosephae noMInIbVs eXcerpta\* et post VIGIntI seX LabentIs annI DIVIsIones perManenter reLICta\* aDieCtIs bIs seX sYMBolIs, nobILes praerogativas referentIbVs; honoribus[...] Iosephi Illesházy de Illeshaza item Dominae Comitissae Dominae Joannae Theresiae Iosephae de Abensperg, et Traun etc. post festIVa nVptIarVM foeDera eXhIbIta, et ConseCrata\* (Posonij, Typis Joannis Pauli Royer. Anno ut supra, [1729]) Kőzponti Piarista Könyvtár P 33/1/12//nr 13.; uo. P 34/1/1//nr. 7.

A disztichon első sora vét a prozódiai szabályok ellen, a lényeg azonban ebben az esetben nem a prozódiai szabályok betartása volt, hanem a kronosztichon hibátlan volta.<sup>16</sup>

4. A kéziratok vagy nyomtatott szövegek általában nagybetűvel, kövérrel, vagy a vers szövegétől eltérő színnel jelzik az akrosztichon, a mezosztichon vagy az akroteleuton betűit, így a vers láttán viszonylag könnyűszerrel lehet a költői praktikáról, a rejtett szándékról esetleg az elbújtatott névről tájékozódni. Tulajdonképpen akkor merülhet fel probléma, ha egy-egy régi, hasonló költői praktikával megírt vers a másolatok másolataiból marad ránk. A sietős vagy a hanyag másolók nem tulajdonítottak nagy jelentőséget a sorok között elhelyezett kiemelt betűknek, s ezért ezek a vers mögöttes értelmét, szerzőjét, szándékát magyarázó akrosztichonok eltűntek, s helyreállításuk is nagyon gyakran csak úgy lehetséges, ha a versszakok sorrendjét megváltoztatjuk. Még rosszabb a helyzet, ha a szerzői szándék mezosztichon mögött rejtőzik. Ha a másoló nem törődött a sorok közepén elhelyezett betűk szövegével, a következő másoló már nem is tudhatott arról, hogy a szerző a mezosztichonban valamit elrejtett, s így szövege elsikkadt.

Valaha így járhatott Balassi *Ad laudes confinium* című művének állítólagos mezosztichonja is. Julow Viktor feltételezése szerint ugyanis, ha a *mezó* és a *szép* szavakat egy egyenes vonallal összekötjük, akkor azok egy görög I (iota) és egy χ (khi) alakot adnak ki. A merész hipotézis akkor lenne tökéletesen bizonyítható — írja Julow —, ha az utolsó sorban a *szerecsékkal* szó jelzője nem a *jó* lenne, hanem a *szép*. Azaz így hangzana az utolsó sor: *Mint sok fát gyümölcscsel, sok szép szerecsékkal áldjon Isten mezőkbe*. A *jó* jelző — véli így Julow — szövegromlás eredménye, s nem



<sup>16</sup> CeLsIssIMVs proreX, HVngarIae DVLCIs. Központi Piarista Könyvtár. P 33/1/2//nr. 29.

lehetetlen, hogy egyszer még napvilágra kerül egy ilyen variáns.<sup>17</sup> A Balassi-kutatás ezt természetesen nem fogadja el, hiszen semmivel sem lehet bizonyítani.

Nemrég Piotr Rypson lengyel kutató jóvoltából kezembe került egy vers, amit Ulricus Schober írt 1588-ban, Báthory István lengyel király halálára:

Epitaphium STEPHANI SERENISSIMI ATQVE Junctissimi Poloniae Regis, magni Ducis Lithvaniae, Russiae ... Principis Transylvaniae etc. Numerum Annorum continens.

Az első évszám Báthory István koronázásának, a második lengyelországi útjának, a harmadik Litvániaért folytatott háborújának és békekötésének, a negyedik halálának, az ötödik krakkói temetésének, a hatodik születésének idejét jelöli. Andreas Cotenius a toruni nyomdász, aki ezt a verselményt kiszedte, bizonyára ugyanannyit bajlódott a különböző évszámot kiadó kronosztikhonos sorokkal, az X alakban valamint a középvonalon áthaladó függőleges vonalán elhelyezkedő betűk kiszedésével, ahogyan talán megszenvedett ennek a versnek a megszerkesztésével maga a szerző. Az azonban bizonyos, hogyha ugyanezt a verset kelléktára, költői eszköztára nélkül másoljuk le, akkor senki nem gondolna arra, hogy Ulricus Schober a vers középpontjában áthaladó X és I jelet szerkesztett művébe. Íme a vers folyamatosan írva:

Sarmatici princeps sceptri, ac lux unica gentis  
Totius, assiduo seu Martia praelia seu tu  
Egregias dotes stirpique ab origine nomen  
Partaque seu relegas propria virtute trophaea  
Hic Istri ac ponti timor hic Tanaisque, frequenti ah  
Ah rapitur luctu praestanti robore princeps  
Nunc iacet extracto en tumuli hic contentus honore  
Ut sex rite annos novies numerando tu bitet  
Spem superans meritis aequans virtute triumphos.<sup>18</sup>

Az aprónyomtatványban is jól láthatóan kirajzolt X jel, leszámítva az akrosztikhont és a telesztikhont, ugyanazt az ábrát mutatja, mint amit Julow tételezett fel Balassi híres versében. Láthatta-e ezt a verset a magyar költő a *Végek dicséretére* írása előtt? Schober műve 1586-ban, Balassié 1589-ben született, a költő — közismert — igen jó kapcsolatban volt Báthory Istvánnal, s amikor 1589-ben nekikeseredve „világgá”, azaz Lengyelországba indult, itt tartózkodása idején legfőbb pártfogója a halott lengyel király unokaöccse, Báthory András bíboros volt. A magyar költő pártfogója halálára írt epitaphiumot posta vagy futár útján is kézbe kaphatta, de nem valószínű, hogy lengyelországi patrónusa, a fiatal bíboros a magyar költőnek megmutatta a lengyel költő munkáját. Ha a *Végek dicséretére*

<sup>17</sup> Julow Viktor: *Balassi Katonaéneke*. In: *Árkádia körül* Bp. 1975. 38—44.

<sup>18</sup> Ulricus SCHOBER: *Epitaphium Stephani serenissimi atque invictissimi Poloniae Regis Magni Ducis Lithvaniae, Russiae, Prussiae [...] etc. Principis Transylvaniae etc. Numerum Annorum continens*. (Torunii Borussorum excudebat Andreas Cotenius.) [1586.] A nyomtatvány xeroxmásolatáért Piotr Rypsonnak kell köszönetet mondanom.

szerkesztett vers keletkezése előtt már látta Balassi az epitaphiumot, természetes, hogy maga is megpróbálkozhatott hasonló költői bravúr szerkesztésével. A képversről, a titkos jelet adó, megszerkesztett mezosztikhonról Balassi csak egyféleképpen vélekedhetett: a vers megtervezése, reneszánsz harmóniája nagyfokú mesterségbeli tudást igényel. Efféle elképzeléseit pedig csak erősíthette Optatianus Porphyrius nagyszerű technikával tervezett és készített, többek között Krisztus monogramot is tartalmazó költészete.<sup>19</sup>

A *Katonaének* úgy látszik nem Lengyelországban készült, hanem még Balassi Lengyelországba indulása előtt, a pontos keletkezési időt azonban mindmáig nem sikerült tisztázni.

A vers elemzése kapcsán, az egyik szakasznál, amelyben roppant seregről, veres zászlókról, párduckápákról, fényes sisakokról olvashatunk, Nemeskürty az alábbiakat írja:

„Ilyen képet . . . a nyolcvanas években magyar katona Magyarországon aligha láthatott. Ellenség előtt roppant sereg majd csak néhány év múlva fog csak felsorakozni Esztergom falainál. Balassi legfeljebb kétszáz lovassal küzdő, portyázó vásárt ütő katonák harcmodorát ismerte. E most idézett strófa olvastán inkább a danckai ostrom seregteseit látjuk magunk előtt, piros színű zászlók alatt, ünnepi páncéltatban.”<sup>20</sup>

Ezzel a mondatával azt engedi sejteni Nemeskürty, Balassi egyik életrajzírója, hogy a vers talán csak Lengyelországban született, már a Báthori bíborossal való találkozás után.

A kérdésre, hogy Balassi láthatta-e Ulricus Schobernek az imént idézett versét, válaszolni nem tudunk, az azonban mindenképpen feltűnő, hogy a költő lengyel királypatrónusát ugyanolyan jelet rejtő verssel búcsúztatták el, mint amilyen jelet Balassi *Ad laudem confinium* című versében Julow feltételezett.

A mezosztikhonos jelek még ezután is sorakoznak. S úgy látszik az is lengyel eredetű, amit P. Cyprianusnak, a podolini kollégium piarista vicemagiszterének egyik növendéke ajánlott 1697-ben:

Castalio versus	meA concipe musica	plausV
Illaesum Lauri	celebrabiS fulmine	robuR
Plectra sonora pares	LAurentio pangite	MusaE
Recte multisonis	Nervis constringite	NomeN
Ignis quo candens nec	Carbo clarior	ardeT
At mea ne sileat meus	Toti nunciet	orbi
Non taceant laudes	tantO conferre	PatronO
Vnicus ut cordi sic sis	Laurentius	orI
Sic tibi vita	fluAt mortique recedat	imag O
Vivere si mVndo	cessAs animam sic astra	requiranT

<sup>19</sup> Rimay szerint Balassi mintaképeihez tartozott Plautuson, Terentiuson, Ovidiuson és Catulluson kívül Ausonius is, akinek Technopaegnon című munkája sem lehetett hatástalan Balassira. Vö: BORZSAK István: *Az antik manierizmus kérdéséhez.* = Ant.Tan. XXII. 2. 1975. 233–246; Dick HIGGINS: *Pattern Poetry Guide to an Unknown Literature.* New-York: 1987. 25–53; Jeremy ADLER–Ulrich ERNST: *Text als figur.* Hannover 1987. 21–86.

<sup>20</sup> NEMESKÜRTY István: *Balassi Bálint.* Bp. 1978. 214–215.

A sorok elején, közepén és a végén található kiemelt betűket összeolvasva kapjuk az alábbi szöveget: CIPRIANUS A SANCTO LAURENTIO IO! Majd az utolsó sor kiemelt betűi adják a VIVAT szót.<sup>21</sup>

Ugyanebben az évben készült egy másik alkalmi költemény is, amelyben ugyanezt a magisztert egy másik növendéke köszönti:

Constantem sors Ipsa	roTam, Tibi sponte	ministraS
Innumeras volvat luces ac O m	Nia	mentiI
Pandat fausta tuae, non	E Vri tempora	crudiS
R imentur statuR	Is vitae, florida	nomeN
Incolumis Dea LaV r e	Ti, Cingatque	decorE
Augustam frontem PATris	grAdiens pEr compita	clivi
Noster amor famuLus	sEquitur e pectoRe	culmeN
Vna anim O	sempeR vovet utqUE	jugali
Sydereo vicTor,	caeloS ceu vertiCe	praesuL
Ascendas, fas Ces capiens,	veLuti augure voT	O
Sa Netus ; tu potiare	Favoribus;	Omnia Divum
hAud ludent vatem Pater	Optime vive	pe Rennis

A kövérrel szedett betűket követve egy dupla W és egy I formájú ábrában (⊞) kapjuk meg a rejtett szöveget: CIPRIANUS A SANCTO LAURENTIO VICERECTOR PODOLINENSIS FLOREAT.<sup>22</sup> Az ábrát magyarázni nem tudjuk, valószínű azonban, hogy ennek is, mint a barokkban minden hasonlóknak, volt szimbolikus jelentése.

Az ábrát adó mezosztikhonok közül talán az egyik legérdekesebb Palocsay György a XVIII. század legelejéről. A magyar nyelvű vers sorain különböző betűket vastagon kirajzolt a kuruc generális, s ezek egy cserépbe vagy vázába tett tulipán formát adnak ki. A virág alakú mezosztikhonnak a szövege viszont latin. Mint kiderült a köszöntő verset Palocsay a maga nevében írta édesanyja tiszteletére. A vers képét korábban már közöltük, így annak újraközlésétől most eltekintünk.<sup>23</sup>

A fenti mezosztikhonok ábráját úgy kaptuk meg, hogy egy-egy a szöveghez illő betűt rajzolt ki vastagon a szerző. A piarista Szlavkovszky Benedek a cor (szív) és a sol (nap) szavakból képzett szív vagy nap alakú mezosztikhont. A versfüzért egyébként *tripudium genethalicumnak* nevezte el szerzője.

A sol szóból kialakított „napkorong” vers az alábbi:

Vngaria an trepidas	re SOL uta	in praelia verba
Nil metue: in SOL ito refluent		SOL atia cornV
Gaudia SOL licitis aderunt,		SOL idique; favoreS
Austrius SOL ium SOL nobile		SOLus habebiT
Regalique SOL o splendor		SOLennis agetuR
Ingenuo SOL ers plausus		SOLIDabitur ignI
Altaque splendent	SOL ari lumine	tecta

<sup>21</sup> Symbolum filialis affectus administrandum Reverendo In Christo Patri P. Cypriano a S. Laurentio Vice Magistro Novitii Collegii Podolinensis Scholarum Piarum In annuo sui Tutelaribus recursu Praesentatum Anno 1697. Levoča Statny Oblastny Archiv. Jelzet nélkül. Lapszám nélkül. A vers címe: Applausus Musicus Reverendo Patri Cypriano a S. Laurentio In festiva sui Tutelaribus Laurentij die dedicatus.

<sup>22</sup> Symbolum filialis affectus. Lásd itt a 21. számú jegyzetet.

<sup>23</sup> KILIAN István: *A régi magyar képv. = Új írás* 1980. november. 20–34.

A SOL szótag illetőleg szó tehát a napkorongot jelöli. Ha a fenti szövegből a SOL szótagokat nem emeljük ki, ismét felfedezhetetlen lesz a költői szándék.

Hasonló a COR (szív) ábrát adó vers is:

Vice Auguste	deCOR!	gracilis conCOR	dia	s p i r A
Nate vire !	veCORs	Lunae COR	rodito COR	n V
Gratia conCOR	des refocillet	COR	poris	artuS
Alma Diana	COR	usca Tibi	praeCOR	donaT
Regna in pace	COR	onabis	COR	Aether
Inelyta vota	p reCOR,	flore	COR	am Orbe
Aurea solliciti	quoque	COR	dis suscipe	votA.

Ugyanebben a füzetben még található ugyanilyen módszerrel készült mezosztikhonos vers a Rosa, a Ver és a Leo szavakból, szótagokból.<sup>24</sup>

5. A névrejtésnek az eddigieknél még sokkal egyszerűbb módjai is ismeretesek. Az egyik az úgynevezett *intarzia vers* Kosztolányi híres, saját nevét rejtő sorát már hallottuk:

„Itt rossz a *koszt, ó lány, ide zsörtölődni jár az ember.*”

A XX. századi költő olyan verssort szerkesztett, amelyben nevének betűi közvetlenül egymás mellett helyezkednek el, méghozzá helyes sorrendben. A tulipános mezosztikhonjáról ismert Palocsay György, Rákóczi kuruc generálisa, a költői mesterkedéseiről is híres poeta 1701-ben nevének betűit szétszórta két verssorban, de valamennyit jól láthatóan megnagyította:

GaudEt jam prOpRio consiGnans nomIne VersUS  
PAtrantem LectOr Carmina qvis Sit AIunt.

A kiemelt betűk adják a költő nevét: GEORGIUS PALOCSAI.<sup>25</sup>

A névrejtésnek ez a módja még a XIX. század második negyedében is ismeretes volt. Josephus Hamml, királyi táblai ügyvéd, István főherceg tiszteletére írt versében kiemelt betűk a költő tisztelgő hódolatát rejtik:

JuPiteR Istercis PestiNum Conspicit undIs  
Mersum, et Prolabi millia tEcta, domoS  
Post tAmen haud mulTo, consuRgere laeta domorum  
TectA vidE, vitam queis parat ALMUS AMOR.

<sup>24</sup> DoMVs AVstrIaCae CVnae sive Tripudium Genethliacum in desideratissimo natali serenissimi Archi-Ducis Austriae et Principis Asturiae LEOPOLDI, Augustissimi Romanorum Imperatoris CAROLI SEXTI Germaniae [...] Hungariae [...] Regis etc. Primogeniti in praepositura residentia per [...] Emericum e comitibus Csaky de Keresztszegh [...] Archiepiscopum Colocensem [...] etc. eX CorDe arDentI aC DeVoto Posonii inter Choros et ignes Die 19. Aprilis exhibitum, sequentibusque Diebus Symbolis, Luminibus et Choro auctum: Anno Chrono-Cabalistiche expresso:

orbes (Dent	sVperI)	LeopoLDe	seCVnDe	gVberna;		
227	149	444	214	347	335 [= 1716]	
A	te	satVrnI	saCre	aVrea	teMpora	DVCas.
1	105	520	179	287	326	298 [= 1716]

Viennae Austriae, ex Typographia Caesarea Imperiali-Aulica

<sup>25</sup> Palocsay György versei. Déri Múzeum. Debrecen, Irodalmi Gyűjtemény. Ltsz: I.197/1911.



„Nunc mihi **FraT**ER, ait **VeneT**am, quantumlibet urbem  
 Objice, et **Illa** tuae **graN**dia fulcra **Thetis**:  
 Si **pietaT**i undas **praef**ERs, u**R**bem aspice utramque,  
 Illam dic homines, hancee creare **DEOS**.”

A teljesen szabálytalanul kiemelt betűkből ilyen szöveget állíthatunk össze:  
**PRINCIPES PATRIAE ALMUS AMOR FERT INTER DEOS.**<sup>26</sup>

6. S végül a névrejtés egy eddig alig ismert módját Lepsényi István „közli”. A XVIII. század legelején Pápán, Gyulafehérvárott tanult, poétikát tanító tudós literátor gyűjteményében a kor legismertebb képverseiből, s feltehetőleg a sajátjaiból is antológiát állított össze. Ismerte Moesch képverseit, forgatott német hasonló munkákat, s Szenci Molnár Albert költői játékait is olvasta. Gyűjteménye egyik lapján *Carmen corollarium* címszó alatt így írt be két verset:

**F**ERt sua aevique dies fatum ac horam more**NDI**,  
**N**ANque cadit patulus quod cernit vivere mun**DVS**  
**O**Bvia et heul fera mors illustria stemmata rump**IT**.  
 A kövér betűk szövege pedig ez: **FERDINANDUS OBIT.**

A másik példája hasonló, csak néhány sorral hosszabb:

**U**Ranie coelo os **NUBEM**  
**A**Er nequeat tanto se ostendere **duRAM**  
**F**Atorum Dea magna **vinCIT**  
**MA**jestas velit huic faciem praebere **benigNAM**  
**SUM**mittatque Viro facis cui fessio **prIMA**  
**VIR**gaque prima data est a quo responsa **senatVS**  
**SVM**turus meliora negat ab Apolline **proMI**  
**VI**ribus huic toris faveat stabilisque **videRI**  
**CV**ret in hoc saltem blanda huic sit semper et **eIVS**  
**N**olit ab amplexu divelli fors bona **LuMEN**  
**OR**ba oculis tandem videt ac venetur nihil **urBE**.

A sorok elején és a végén vastagon szedett betűi ismét egy rejtett gondolatot közölnek: **URBEM AERAM FACIT MANAM SUMMA VIRTUS SUMMI VIRI CIVIS NOMEN ORBE...**

Lepsényi két példája arra enged következtetni, hogy Pápán és Gyulafehérvárott ismerték ezt a költői mesterségjegyet.<sup>27</sup>

<sup>26</sup> Pia refutatio Neptuni Urbem Venetias apud Sannazarium Laudantis Serenissimo Caesareo-Regio et haereditario principi archi duci Austriae Stephano [...] aeternum grati Pestiensis ad festa resurrectionis Domini MDCCC XXXVIII. Auctore Josepho Hamm Tabulari Advocato et Conventus FF. Misericordiae Budensis Syndico. Pestini Typis Josephi Beimel, Caesariae regiae privilegatae, Primatis Strigoniensis Typographiae ac unius e Pestanis Proprietarii. Központi Piarista Könyvtár, Budapest. P 32/1/1/19.

<sup>27</sup> LEPSÉNYI István Poesis ludens. Kézirat. Országos Széchényi Könyvtár. Quart. Hung. 1551. Teljes címe: Poesis ludens seu artificia Poetica Quaedam ex variis Authoribus collecta, caetera labore et sudore Stephani Lepsényi composita Anno QVo IesV ChrIstI VerI serVI prIDeM pressI Vota AnXII petlere noVa et Laeta.; STOLL Béla: *A magyar kéziratos énekeskönyvek bibliográfiája (1565–1840)*. Bp. 1963. nr. 161, 105–106. p. Életét lásd: KILIAN: I. m. 1980. Az Uranie caelo... kezdetű vers szerzője Bonifacio Baldissare (cca. 1570–1625.) A képverset közli: DICK HIGGINS i. m. 40. Lepsényi hibásan csak egy részletet másolt le a versből.

7. A névrejtés egyik legbonyolultabb módszerére Moesch egyik kéziratos jegyzetében figyeltem fel. Az eljárás magasfokú verselési ismereteket, a Dantenál is tapasztalható gematriában való jártasságot igényel,<sup>28</sup> bizonyára ez az oka annak, hogy a kiváló XVII. végi piarista irodalomelmélet-írón kívül másnak a munkájában erre a módozatra nem találhattunk adatokat. Az sem tisztázható, hogy Moesch honnan szerezte ebbéli ismereteit. Lehetséges, hogy még Mainzben, ahol gyermekkorát tölthette, valószínűbb azonban, hogy Lengyelországban, ahol viszont piaristanövendék volt. Lucas a sancto Edmondo, azaz Moesch számkabalisztikus névrejtési módszere így foglalható össze:<sup>29</sup>

Mindegyik magánhangzó, amely a latinban ismeretes, emelkedő sorrendben kap egy számértéket:

a	e	i	o	u
1	2	3	4	5

Ugyanakkor viszont a latin ábécé minden betűje, 23-at véve figyelembe, ugyancsak emelkedő sorrendben kap egy másik számértéket így:

a	b	c	d	e	f	g	h	i	k	l	m	n	o	p	q	r	s	t	v	x	y	z
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23

Moesch azonnal hoz is egy példát, amelyet nem lehetetlen, hogy maga fogalmazott: *Christianitatem a iugo Turcico liberabit*. Az adott példa szavaiban a magánhangzók az alábbi számértékűek:

christianitatem:	i 3 i 3 a 1 i 3 a 1 e 2	= 13
a:		1
iugo:	i 3 u 5 o 4	= 12
Turcico:	u 5 i 3 o 4	= 12
liberabit:	i 3 e 2 a 1 i 3	= 9

Egy-egy szó magánhangzóinak számértékének az összegét behelyettesítjük a másik számsorba:

13	1	12	12	9
N	A	M	M	I

A kapott NAMMI szót fordítva kell olvasnunk: IM MAN. Ez németről magyarra fordítva ezt jelenti: egy férfiban. A nehézkes példát úgy magyarázza Moesch, hogy egy kérdést kell feltennünk: Kiben bízhatunk, hogy a török alól fel fogja szabadítani a kereszténységet? A válasz rá: IM MAN, azaz egy férfiban. A dodonai jóslatszerű megoldást nehezé teszi a latin sorban számkabalisztikusan elhelyezett német nyelvi szerkezet, s az a tény, hogy a kapott két szót fordított sorrendben kell olvasnunk. Hoz azonban Moesch ugyanerre a módszerre egy másik egyszerűbb példát is:

<sup>28</sup> BÄN Imre: *Az isteni színjáték szerkezete*. = ItK 1983. 1-3. sz. 7-22.

<sup>29</sup> Moesch Lukács *Bibliotheca Mathematica* I. (1684.) Kézirat. Előzéklap. Központi Piarista Levéltár. 0 5/23.

Io, ascendes foeliciter episcopium Nitriam triumphal

i	3	a	1	o	4	e	2	i	3	i	3
o	4	e	2	e	2	i	3	i	3	u	5
		e	2	i	3	o	4	a	1	a	1
				i	3	i	3				
				e	2	u	5				

---

7 5 14 17 7 9

Behelyettesítve:

G E O R G I

A kapott név alapján a sort tehát így lehet kiegészíteni: *GEORGI, io ascendes foeliciter episcopium Nitriam triumphal*. Ha Szelepcsényi lenne az a György keresztnevű személy, aki a nyitrai püspöki stallumra pályázott, s akinek nevéhez Moesch ezt a példát kötötte, akkor minthogy ő 1648-tól 1661-ig volt felvidéki városunk püspöke, akkor a példa nem Moesch-től származik, hanem valaki mástól, Moesch ugyanis csak 1651-ben született. Széchenyi György ugyan kortársa volt Moeschnek, ő azonban nyitrai püspök soha nem volt.<sup>30</sup>

Egy másik számsora szerint a magánhangzók között az *y* is kap egy számot: a 1, e 2, i 3, o 4, u 5, y 6. Erre példát nem hoz.

A gematrikus névrejtés harmadik megoldása az, ha a teljes ábécé szerinti számértékeket számjegyek szerint, azaz gematrikusan adjuk össze, azaz *k* értéke 10, *l*+0=1, *l* értéke: 11, *l*+1=2. Így az *m* értéke 3, az *n*-é 4 és így tovább. Erre a gematrikus névrejtésre két példát is hoz:

1.	Ciba	a	Frakn	cave	vide	verba.					
C	3	a	1	F	6	c	3	V	20	v	20
i	9			r	8	a	1	i	9	e	5
b	2			a	1	V	20	d	4	r	17
a	1			k	10	e	5	e	5	b	2
				n	13					a	1

---

15 1 20 11 20 18

Ha behelyettesítjük az alábbi betűket kapjuk:

P A V L V S

Az így kapott PAULUS nevet egyelőre nem lehet magyarázni. A hozott sor *Frakn* szava is szinte értelmetlennek teszi a szöveget. Valami ilyesfélét jelent: *Óvakodj Frakntól ételt (elfogadni), figyeld a szavát!*

Ugyanezzel a módszerrel hoz Moesch egy másik példát is: *Satage, nec time, leuia amande ascendito, ibis*. A mondat így fordítható: *Cselekedj, ne félj, a könnyebb akadályokat lépd át szeretett barátom, haladni fogsz!*

<sup>30</sup> Szelepcsényi életét illetően lásd: Szinnyei: I. m. XIII. 634—635.; Széchenyi György életét lásd: Szinnyei: I. m. XIII. 498—500.

A példa betűit így oldhatjuk fel:

Satage	nec	time	leuia	amande	i	ascendito	ibis!
a 1	e 5	i 9		a 1	i 9	a 1	i 9
a 1		e 5	e 5	a 1		e 5	i 9
e 5			u 20	e 5		i 9	
			i 9			o 14	
			a 1				
7	5	14	17	7	9	20	18
G	E	O	R	G	I	U	S

A példa szerint most Moesch csak a magánhangzók számértékét vette a teljes ábécé betűinek számértékével, az összeadásnál azonban már a gematrikus módszerhez folyamodott.

A névrejtésnek az imént említett számkabalisztikus módszereire Moeschön kívül másnál példát eddig nem találtunk, valószínű azonban, hogy német vagy lengyel gyakorlat alapján ismeri.

### Néhány évszámrejtési módszer

I. Az évszámrejtés legismertebb módszere a kronosztikhon, erre alább majd látunk példát, bár annyira közismert, hogy példa nélkül is könnyen érthető. A gyakorlat szerint a kronosztikhonnak két fajtája ismeretes, a rendezett és a hieroglifikus. A XVII—XVIII. században tanulók és tanárok százai foglalkoznak azzal, hogy terjedelmes verseiknek mindegyik sora így kiadja a keletkezési évszámot.

Az évszámrejtésnek viszont alig ismeretes módszere a számkabalisztika. Ennek a divata végigkísérhető az egész XVIII. században, s nemcsak a keletkezési, hanem bármilyen évszámot is jelölhet. A számkabalisztikus évszámrejtés a XVII. század legvégén bukkan fel Magyarországon. 1693-ban Moesch poetikájában jelenik meg legelőször. Később azután átveszi tőle Lepsényi, s a piaristák gyakorlata meg azt bizonyítja, hogy egykori rendfőnökük poetikai előírásaival nagyon szívesen éltek, s ezért terjedelmes verseket írtak úgy, hogy a vers minden sorában e számkabalisztika segítségével az évszámot elrejtették. Ehhez azonban a névrejtésnél ismertetett betű- és számsorokon kívül más értékeket kell ismernünk: a latin ábécében a-tól i-ig 1—9-esig, k-tól s-ig 10-től 90-esig, t-től z-ig pedig 100-tól 500-asig növekszik a betűk számértéke az alábbi rendben:

a	b	c	d	e	f	g	h	i	k	l	m	n
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	20	30	40
o	p	q	r	s	t	v	x	y	z			
50	60	70	80	90	100	200	300	400	500.			

A XVIII. századi aprónyomatványok arról tanúskodnak, hogy nem is inkább a kívánt évszám rejtésére, titkolására használják fel ezt a betű- és számsorparósítást, hanem mesterségbeli tudásuk bizonygatására, hiszen valamennyi ilyen cabaliszti-

kus vers szerzője az alkalmi vers- vagy versfüzér-nyomatvány végén megadja a *clavis cabalisticat*, sőt a legtöbb versszerző még a sorok számtani megfejtését is közli.

Moesch a következő példát hozza a számkabalisztikus évszámrejtésre:

Pannonicis	redeas	age	pax	laetissima	sceptris
P 60	r 80	a 1	p 60	l 20	s 90
a 1	e 5	g 7	a 1	a 1	c 3
n 40	d 4	e 5	x 300	e 5	e 5
n 40	e 5			t 100	p 60
o 50	a 1			i 9	t 100
n 40	s 90			s 90	r 80
i 9				s 90	i 9
c 3				i 9	s 90
i 9				m 30	
s 90				a 1	
<hr/>					
342	185	13	361	355	437 = 1693

A kapott évszám tehát 1693. Ebben az évben jelentette meg Moesch a *Vita Poeticat*. Lepsényi ugyanezt a példát idézi, s ezzel elárulja, hogy a számkabalisztikus évszámrejtést a tudós piaristától tanulta.<sup>31</sup>

Néhány évvel később 1725-ben már arra is találunk példát, hogy a szerző egy-egy sorba nemcsak ezzel a számkabalisztikával, hanem a közismert kronosztikhonnal is bizonygatta mesterségbeli tudását. Pozsonyban egy ismeretlen szerző a XVIII. század első negyedének a legvégén az alábbi verssorokat költötte:

DVret	ea	IaM	spe	CaroLI	paX,	atqVe	PhILlppi = 1725
389	6	40	155	163	361	376	235 = 1725
QVa	per	se	bInos,	IaM	re	ConCorDIa	IVnXIIt = 1725
271	145	95	191	40	85	240	658 = 1725

A sorokban található betűk kabalisztikus számértéke tehát adja keletkezési időt, a szerző azonban a sorokban még a római számokat jelölő betűkkel is kiírta a keletkezés évét. Természetes, hogy a prózában írt terjedelmes barokk cím is, két külön sorban közli az évszámot:

HoMagIaLe VeCtIgaL, // QVo // festIVe qVotannIs raDIat // 1725  
 DIVI tVteLarIs sVI festVM reCoLIIt. 1725.<sup>32</sup>

<sup>31</sup> MOESCH L.: *Vita Poetica* 115—136. p.; Lepsényi Poesis ludens. 28. p. Lásd itt 27. számú jegyzetet.

<sup>32</sup> HoMagIaLe VeCtIgaL, qVo festIVe qVotannIs raDIat\* DIVI tVteLarIs sVI festVM reCoLIIt\* Celsissimus... Princeps... Emericus Eszterházy de Galantha [...] Strigoniensis Archi-Episcopus... Nobis Moeenas Gratosissimus, Anno, quo Carmine Chrono-Cabalistico exprimitur. (1725.) Posonii typis Joannis Pauli Royer. Központi Piarista Könyvtár Budapest. P 34/1/1/nr. 12.; uo. P34/1/2/nr. 25.

A hódoló versek között felfedezhetünk egy huszonnyolc sorosat is, amelynek minden sora a kabalisztika segítségével megadja a mű keletkezési évét.<sup>33</sup>

Egy másik szerzőtől, valószínűleg Szlavkovszky Benedektől származó nyomtatványban, amely Csáky Imre esztergomi érsek tiszteletére készült, már nem található egyetlen olyan verssor sem, amelyben vagy a kronosztikhonnal, vagy a kabalisztikus számokkal, vagy a kettő egy soron belüli alkalmazásával ne találánánk meg a keresett évszámot. Ilyen és ehhez hasonló nyomtatványok jelzik, hogy a szerzők, jelen esetben a pozsonyszentgyörgyi piaristák képviselőiben Szlavkovszky Benedek, büszkéek voltak verstan ismereteikre, a poézis legmagasabb fokú elsajátítására.<sup>34</sup> A versfüzér egy részlete adja a *programmat*, majd elkészíti ennek az *anagrammáját*, s végül ugyancsak versben megmagyarázza az *anagrammat*, ez az *anagramma explicantia*. A programma és az anagramma soraiban kabalisztikus számokkal és kronosztikhonokkal is kiírja az évszámot, míg a magyarázat két sorában csak kabalisztikusan:

*Programmata Chrono-Cabalistica:*

ErIge	pLaVDentes	oCVLos!	Magno	(a)	Ista	faVorI	[= 1718]
106	525	413	128		200	346	[= 1718]
MVnera	IVnCta	tenes	VernantIs	regIa	DoneC		[= 1718]
356	353	240	565	102	102		[= 1718]
EXperIare	taLenta	poLI.	Denso	eMICat	ortV		[= 1718]
545	267	139	189	148	430		[= 1718]
VeCta	a	parte	tVI	fortVna	DeCorIs	aMoenI	[= 1718]
309	1	246	309	477	241	135	[= 1718]

*Anagramma Chrono-cabalisticum ex Programme primo, mutato o e in oe:*

AMoenIore apostoLICI senatVs fVLge graDV [ = 1718 ]

*Carmina Cabalistica Anagramma explicantia:*

Ire	gradu	sacro,	quem	dat	Romana	potestas,	
94	292	224	305	105	202	496	[= 1718]
Ne	paveas;	iter	hoc	glacie	non	sternitur,	atra
45	357	194	61	45	130	704	182 [ = 1718 ]

Az idézett sorok mindegyike tartalmazza az 1718-as évszámot. Évszámrejtésről szó nincs, inkább a különböző számokat érő betűk mesteri és értelmes szöveget adó összeválogatásáról, s mindezt természetesen úgy, hogy a sor hexametrikus.<sup>35</sup>

<sup>33</sup> Ugyanebben az apró nyomtatványban. Címe: Sponsae, Vesprimiensis Ecclesiae Epinicion. Leonino-Cabalistico Carmine. Ks:

Salve o Solamen maestorum, ac dulce levamen!

316 50 236 586 4 232 301 = 1725

<sup>34</sup> PVrpVrea CarDinaLatVs roManI gloriA\* qVaternI CarDinaLI VIRTVte aLMa\* //eminentissimi// aC reVerenDIssIMI prInCipIs VeneratIonI\* [...] EMERICI e Comitibus Csaky de Keresztszegh presbyteri Cardinalis, Archi-Episcopi Colocensis [...] Ipsa CarDinaLItIae InaVgVratIonIs DIE arDenter oblata a domo Sancto-Georgiensi Scholarum Piarum Anno, quo CVM gaVDIo praeCInItVr gaVDe, et Laetare VIRgo MarIa aLLeLVIA. Tyrnaviae Typis Academicis, per Fridericum Gall. Az *a* praepositio után kézírással: Szlavkovszky. Központi Piarista Könyvtár, Budapest. P 34/1/2/nr. 5.

<sup>35</sup> PVrpVrea CarDinaLatVs [...] lásd itt, a 33. számú jegyzetet.

2. A római számokat betűk jelzik, a szentgyörgyi piaristák filozófia tanára 1727-ben olyan költeményfüzért készített, amelyek közül az egyik az évszámrejtésnek egy eddig nem ismeretes módját valósította meg: ez az úgynevezett *carmen cabalistico-characteristico-numericum*.

Felfedezte vagy ő vagy valamelyik elődje, hogy bizonyos betűk hasonlítanak bizonyos arab számokhoz. Így a **b** a 6-oshoz, a **g** a 9-eshez, az **i** az 1-eshez, az **o** a 0-hoz, az **s** az 5-öshöz, a **z** a 2-eshez. Bármilyen évszámot tehát úgy is el lehet egy verssorban rejteni, hogy egy-egy szóban az így kapott számokat össze kell olvasni, s a szavakban található számösszegeket a sorok végén összeadni. Az így jelölt számok összege is adhatja az évszámot. Szapáry Péter, akinek a tiszteletére a pozsonyszentgyörgyi piarista tanár tisztelkedő verseit készítette, a ház patrónusa volt. A kis nyomtatott füzetben az ismeretlen szerző köszönti a ház pártfogóját tizenhét kronosztikhonos sorral, az első kettőben azonban kabalisztikusan írta be a mű keletkezésének évét. Ezután különböző kis versecskékkal jellemzi Szapáry Péter jótulajdonságait, jámborságát, ékesszólását, istenfélelmét, a szerzet iránti jóindulatát, tiszta életét és a szegények pártfogását.

E versek után 25 epigramma következik, s az egész füzetet a két kulcs (1. *clavis cabalistica*; 2. *clavis caracteristico-cabalistica*) zárja le. A versforma váltakozó, hol hexametrikus, hol disztikhon. Figyelmet érdemelnek még a verses műfajok terminus technicusai, így a *carmen cancrinum*, azaz a rákvers, a *carmina cephalonomastica pura* (egy ötsoros vers, amelyben minden sor hat-hat szavának kezdőbetűje a PETRUS nevet adja ki). Erre fentebb már láttunk példát. Ezután az *apostrophe Leonino-Cabalistico-Votiva* következik. A sorokban belső rím található, s ezen kívül a sorok kabalisztikus számösszege külön-külön az 1727. Az epigrammák disztikhonokban íródtak, a negyedik epigrammát egy-egy soros *carmen leonino-Cabalisticum* zárja. Természetesen ennek a sornak a betűiből is az 1727-es évszámot olvashatjuk ki. A tizedik epigrammát egy *carmen Heroicum* követi. Alcíme az alábbi: *Victorias Gloriosae Prosapiae extollens, ubi in singulis versibus gentilitia ROSA hieroglyphicum agere posset*. Ha a hatsoros versben a kurzívan szedett rózsaszavakat összekötjük, akkor egy szirmait bontó rózsarajzot kapunk. A *rosa* szót azonban néhányszor csak intarziával tudja kialakítani a szerző, például így: (*humeros atlantis*). A rózsát rajzoló szómezosztikhonos vers után *distichon Cabalisticum* következik. A huszonegyedik epigrammát az *Illatio Cabalistico-Characteristico-Numerica*, a huszonötödiket pedig egy *carmen cabalisticum*. Ugyanezt a szöveget, s egyben az egész dicsőítő költeményfüzért a *Carmen Chronosticho-ordinatum* és a *Carmen chronostico-Hieroglyphicum*mal fejezi be a szentgyörgyi piarista szerző. A *Carmen chronosticho-ordinatum*ban a római számot jelölő betűk szabályosan következnek egymás után, így:

Mente Deo aCCepta sanVs, faVstVsqVe VIgebIs = MDCCVVVVVII = 1727

A másikban viszont a már ismert módon a római számokat jelölő betűk rendezetlenül helyezkednek el.

Cabalistico-characteristico-numericus vers mindössze négysornyi található a füzetben. Az egyik a 24. epigramma után:

Tot<sub>1</sub> er<sub>90</sub> st<sub>1</sub>rp<sub>1</sub> 50lat<sub>1</sub>a ma<sub>9</sub>na crea<sub>615</sub>  
 illu<sub>5</sub>tre<sub>5</sub> eten<sub>1</sub>m Nat<sub>05</sub> 60n<sub>1</sub>tate 9u<sub>6</sub>erna<sub>5</sub>.

A két sort egyébként így kell olvasni:

Toti ergo stirpi solatia magna creabis,  
Illustres etenim natos bonitate gubernas.

Az első sor az alábbi számértékeket tartalmazza:

$$1 + 90 + 511 + 501 + 9 + 615 = 1727$$

A második sor szavainak a számértékei így következnek egymás után:

$$155 + 1 + 5 + 601 + 965 = 1727.$$

A második cabalisticus, numericus vers pedig így hangzik:

<sub>1</sub>n caele<sub>9</sub>tem er<sub>90</sub> sedem fel<sub>1</sub>c<sub>1</sub>ter <sub>1015</sub>  
Aeterna<sub>9</sub>que pla<sub>9</sub>a<sub>9</sub> reco<sub>1</sub>le<sub>9</sub>, nec a<sub>9</sub> <sub>1</sub>nde red<sub>1015</sub>.

azaz:

In caelestem ergo sedem feliciter ibis,  
Aeternasque plagas recoles, nec ab inde redibis.

Az idézett két sorban az alábbi számértékek adják a keresett évszámot:

$$1 + 5 + 90 + 5 + 11 + 1615 = 1727$$

$$5 + 95 + 5 + 6 + 1 + 1615 = 1727$$

A *carmen-characteristico-numericum*ra máshol példát nem találtunk. Alig valószínű azonban, hogy az egyedi jelenség lenne. Bizonyos, hogy ezen kívül még több olyan vers született a XVII-XVIII. században, amely ezzel a költői eszközzel élt.<sup>36</sup>

A titkos évszámnak ismeretes még egy módja, amelynek azonban a költészethez már semmi köze nincs. Lepsényi versgyűjteményében figyeltem fel rá, amely alá is és fölé is a gyulafehérvári magiszter az alábbiakat jegyezte fel: *Anno Christi, quem Columna aut diameter edocet Undecimo Kalendarum Decembris*. Azaz egy olyan számoszlop, amelynek az összege függőlegesen és átlósan is azonos:

Anno Christi quem							
230	232	233	179	178	236	237	175
223	221	188	226	227	185	200	230
215	213	228	218	219	193	192	222
206	208	209	235	202	228	213	199
214	200	217	211	242	204	205	207
191	221	220	194	195	249	216	214
183	229	228	186	203	225	256	190
238	176	177	251	234	180	181	263

*Columna aut diameter edocet Undecimo Kalendarum Decembris.*

Valamennyi számsor és számoszlop összege: 1700.<sup>37</sup>

<sup>36</sup> SangVINs, et noMINs aVItI ILLVstre DeCVs\* [...] Petrus Szápáry [...] Dominus Patronus Gratosissimus DVM festIVe, atqVe fortVnate reCoLeret tVteLarIs\*. et patronI sVI DIeM, a sanCto-GeorgIensIbVs S. P. phILosophIs saLVtatVs\*. Posenij, Typis Joannis Pauli Royer. Központi piarista könyvtár. Budapest. P 33/8/8/nr. 7.

<sup>37</sup> Lepsényi: Poesis ludens. Lásd itt: 27. számú jegyzetet. 121. p.



Az imént idézett számokból álló négyzet tulajdonképpen nem érdemelne figyelmet, hisz a költészethez nincs köze, ha éppen a szentgyörgyi piaristák Historia Domusában egy hasonlóra nem bukkantam volna. Ugyanilyen számnégyzettel adta meg a historicus a pozsonyszentgyörgyi piarista templom építési évét:

AnnVs saeCVLI IVbILaeVs

1747

1747 343 382 331 372 319 1747

322 346 385 334 360

1747 361 325 351 373 337 1747

342 364 313 352 376

1747 379 330 367 316 355 1747

E számsor, számnégyzet oszlopai, sorai sőt átlói is ugyanazt az évszámot adják.<sup>38</sup>

3. Amiről itt számot adtunk, az csak kicsiny töredéke azoknak a költői mesterjegyeknek, amelyeknek sokaságától szinte hemzsegnék a XVII-XVIII. századi alkalmi versek, versfüzérék. A költészet ebben az időben elsajátítandó mesterség volt. Úgy tartották, hogy ezeket a praktikákat a poétikai osztály tanárának meg kell diákjaival ismertetnie. S hogy maga is elsajátítsa ezeket az ismereteket, ezért gyűjtötte össze Lepsényi a képversek seregét gyűjteményébe, ő maga is bizonyítani akarta és tudta is tanítványai előtt, hogy ismeri a költészet minden titkát. Tud a legmagasabb szinten verselni, s nyilván ezt szerette volna tanítványaitól is megkövetelni. Tudtak is a XVII—XVIII. századi diákok születésre, halálra, névnapra, születésnapra, érkezésre, távozásra klasszikus formában latinul verselni. S mi sem lehetett természetesebb, mint az, hogy egy-egy vers „remekével” a patrónust köszöntötték. Nem idegen a kortól Bucholtz György kehelyformájú verse, amellyel édesapját köszönti, vagy a már említett Palocsay-vers, amely virág helyett egy versvirággal, egy tulipán formájú mezosztikhonos verssel köszönti az édesanyját.

Magyarul természetesen sokkal rosszabban verseltek a kor diákjai. Ennek oka nyilván az, hogy nyelvünket ekkor még nem kellett tanulniok, sőt a köznapi beszéd is inkább latin nyelven folyt az iskolában. Magyarul olyanok verseltek, akik nem tudtak latinul. Az alkalmi versek a sok nyelvű, a sok nemzetiségű, a latin nyelvi ismeretek elsajátítását szorgalmazó iskolákban természetesen latinul születtek. Ezen a nyelven értette meg egymást a magyar, a német, a szlovák.

<sup>38</sup> Historia Domus Scholarum Piarum Sancto-Georgiensis. Modra. Oblastný Archiv. Jelzet nélkül.

A Pozsonyba citált, s útközben betegsége miatt sikeresen megszökött evangélikus prédikátornak minden oka megvolt arra, hogy nevét elhallgassa, illetőleg valami különleges rafinériával elrejtse. A névrejtésnek minden egyszerűbb és bonyolultabb módszerét használhatta. Rejthetik nevét a versszerzés helyét mezosztikhonok, telesztikhon, számkabalisztika és még ki tudja hányféle itt nem ismertetett mesterségbeli praktika. A szerző neve, a keletkezés helye még a sok költői mesterkedés ismertetése ellenére is továbbra is rejtve marad előttünk, mert „... Ész kellene hozzá, nagy derék értelem...”, hiszen szerzője „jeles mesterséggel” azt feltette.

KILIÁN, ISTVÁN

#### L'acrostiche et le chronostiche au XVII<sup>e</sup> et au XVIII<sup>e</sup> siècles

L'étude attire l'attention à quelques méthodes connues et inconnues de l'emploi de l'acrostiche et du chronostiche au XVII<sup>e</sup> et au XVIII<sup>e</sup> siècles. Elle rend compte de l'existence de l'acrostiche, du chronostiche et du mésostiche, méthodes employées à cacher le nom et la date de l'année, ayant une tradition médiévale, mais populaires durant les siècles du baroque hongrois aussi. L'étude s'occupe d'une méthode moins connue du chronostiche, de l'existence, en Hongrie, de la cabalistique du nombre aussi. L'enseignement scolaire contemporain se donnait pour tâche de faire connaître aux élèves ces méthodes dans le cadre de la poésie. La dissimulation du nom et des autres données avait d'ailleurs de nombreuses raisons dans la Hongrie du XVII<sup>e</sup> et du XVIII<sup>e</sup> siècles.

## A ponyvairodalom „megrendszabályozása” az 1940-es évek elején

Azt már a modern ponyva nagyipari előállításának kezdeti időszakában felismerték, hogy a számos hírlapi cikkben elítélt és károsnak nyilvánított ponyvairodalom egyre nagyobb arányú terjedését leghatékonyabban csak az állami beavatkozás gátolhatná meg. A múlt század nyolcvanas éveinek elején parlamenti interpelláció sürgette a hatósági intézkedést, a kor liberális szelleme azonban lehetetlenné tette a rendeleti úton való korlátozást. Helyette állami szubvencióval kiadtak ugyan füzetes sorozatot annak reményében, hogy a selejtes irodalmi termékeknek hatékony versenytársa lesz, és néhány kiadó is kísérletezett ilyen célzatú kiadványok előállításával. Ezek a vállalkozások azonban sem az olcsóbb árat tekintve, sem pedig színvonalukban nem jelenthettek konkurrenciát az analfabétizmus csökkenésével párhuzamosan mind nagyobb arányban terjedő ponyvaáradatnak. Nem is ezek a népnek szánt és a ponyvát ellensúlyozni hivatott kiadványok, hanem az ekkor nagy számban megjelenő és főként klasszikus, valamint értékes kortárs irodalmat tartalmazó olcsó sorozatok, mint például az Olcsó Könyvtár, a Magyar Könyvtár, a Nemzeti Könyvtár korlátozták valamelyest a ponyvairodalom térhódítását. Bár pontos adataink nincsenek, mint ahogyan a ponyvatermékek kiadásának mértékéről is hiányoznak abból a korból, kiadástörténeti és olvasásstatisztikai adatok alapján joggal feltételezhetjük, az akkor még „élő klasszikusok”, elsősorban Jókai, Mikszáth, Gárdonyi nagy mértékű olvasottsága is bizonyos mértékig csökkentette a ponyva iránti igényt, de legalábbis gátat szabott a legselejtesebb külföldi termékek beáramlásának.<sup>1</sup>

Az olvasmányos klasszikus irodalomnak ez a mérséklő hatása a két világháború közötti időszakban nagymértékben csökkent, az értékes irodalmat nyújtó olcsó sorozatok is kisebb arányban jelentek meg. Helyettük számos kiadói vállalkozás specializálódott ponyvafüzetek előállítására, és az IBUSZ-pavilonokban, trafikokban, újságosbódékban a ponyvasorozatok özöne csábította a vásárlókat hangzatos címekkel, rikító borítófedéllel, viszonylag olcsó áron. Közönségük a társadalom csaknem minden rétegéből verbúválódott, és különösen aggodalmat kelthettek azok

<sup>1</sup> Az *És mégis mozog a föld* című regényről A. S. monogrammal megjelent kritika írta Jókairól: „... und hält fast allein siegreich die Konkurrenz mit der Romanfluth des gesammten europäischen Westens aus.” A. S.: „Und sie bewegt sich doch” = *Pester Lloyd*, 1872. jún. 22. 144. sz. 2. — Gulyás Pál 1911-ben végzett felmérése is megállapítja Jókai, Mikszáth, Gárdonyi nagymértékű olvasottságát, és „övendetes jelenség”-ként említi a külföldi selejtes irodalom viszonylagos visszaszorulását. = *A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében 1849—1945-ig*. Összeáll. Kovács Máté. Bp. 1970. Gondolat. 137.

a cikkek, amelyek kimutatták, hogy az ifjúság, köztük a középiskolások is milyen nagy mértékben olvassák e selejtes irodalmi termékeket.<sup>2</sup>

Drescher Pál a húszas évek végének hazai könyvtermését elemezve a megjelent magyar szépirodalom körében nem egészen fele arányban találta az „inferioris irodalom” termékeit — ebbe beleszámítva a terjedelmesebb giccs-regényeket is — a külföldi irodalomból fordításban megjelent könyvek között ez az arány lényegesen nagyobb volt.<sup>3</sup> 1938-ban a szépirodalom csoportjába sorolt kiadványoknak mintegy egyharmada tartozott a ponyvaregény kategóriájába, a példányszámokat tekintve pedig az „irodalmi termésnek” csaknem háromnegyed részét tette ki.<sup>4</sup> Miként a múlt század végén, az 1940-es évek elején is felmerült az a gondolat, hogy a „nemes ponyva” lehetne ellenszere a mind veszélyesebb méreteket öltő sekélyes és káros olvasmányáradatnak.<sup>5</sup> Bár volt erre is kísérlet, e szerény méretű vállalkozások nem gátolhatták meg a ponyvák özönét, és a hatósági intézkedés, amelyet Kovács Máté csupán említ már idézett könyvében, eléggé felemás módon rendelkezett, kétes értékű hatással korlátozta a ponyva terjedését. A könyvtörténeti szakirodalom a ponyva betiltásának tényét számon tartja, körülményeit és eredményét nem tisztázta. A korszak jogszabálygyűjteményei sem adnak választ, ha ponyvairódlom, könyvkiadás, sajtóigazgatás címen kérdezzük mutatóikat.

Nem mondhatjuk azonban, hogy a két világháború között a ponyvafüzetek lélekmérgező hatását az államhatalom, vagy akár maga a belügyminiszter teljes mértékben negligálta volna. Kozma Miklós, aki a Magyar Telefontudósító és Rádió RT elnökeként a művelődéspolitikának is befolyásos alakja volt, belügyministersége idején, 1935-ben egy Szombathelyen tartott beszédében kijelentette: „súlyos következményekkel járhat, ha egy nemzet rossz irodalmon nevelődik.” Babits a *Nyugat*ban élénken reagált e beszédre. Cikke ugyan általánosabb megközelítésben az irodalom és a politika viszonyát taglalta, de idézte is a miniszter szavait. „A politikus, aki ezt kimondta, az igazi kultúrpolitika sarkalatos elvét mondta ki. A magyar kultúra emberei őszintén tapsolhatnak, ahogy kevésszer tapsolhattak politikusnak mostanában” — írta cikkében, majd így folytatta: „A »balkáni ponyva« olvasásával szaturált alacsony ízlésű olvasó számára »jobb lett volna, ha analfabéta marad«. Olyan szokatlan hangok ezek, hogy nem állhatom idézés nélkül.”<sup>6</sup> Az idézet jellemző, de a taps korai lett volna, a miniszter szavait egy ideig

<sup>2</sup> FABIÁN István: *Gimnazisták olvasmányai*. = Magyar Szemle, 1936. febr. (26. köt. 2. sz.) 194—200. — ARADI László: *Mit olvas a kamasz diák*. = Sorsunk, 1942. 449—455. A pécsi Széchenyi Gimnázium tanulói körében végzett vizsgálat kimutatta: a tanulók 80%-a olvasott ponyvát. — RADÓ István: *Egy vidéki könyvtár statisztikai rendszere*. = Magyar Könyvszemle, 1943. 64—66. A soproni városi könyvtárban az olvasmányok 60%-át „a könnyű és modern regények”, további 21%-át a „detektív és kalandos regények” tették ki.

<sup>3</sup> DRESCHER Pál: *A magyar könyvtermelés és a fővárosi könyv olvasása a háború utáni években*. Bp. 1930. Magyar Szemle Társaság kiad. (Klly. a Magyar Szemle 1930. májusi számából.) 3.

<sup>4</sup> KOVÁCS i. m. 357.

<sup>5</sup> KOVÁCS i. m. 444—450. A *Nyugat* 1940-es évfolyamából közli Tolnai Gábor, Boldizsár Iván és Radnóti Miklós cikkeit, de számos más lap mellett ilyen jellegű cikkeket közölt a Híd 1942-es évfolyamának 7., 9., 12., 13. és 23. száma is.

<sup>6</sup> BABITS Mihály: *Egy miniszteri beszéd kapcsán*. = Nyugat, 1936. I. 93—95. U. a. *Esszék, tanulmányok*. Bp. 1978. Szépirodalmi K. 2. köt. 491—494.

még nem követte intézkedés, csak a sajtóban jelentek meg riasztó közlemények a ponyva térhódításáról. 1942 elején ugyan nem adtak már engedélyt újabb ponyvasorozatok indítására, ezt a rendelkezést azonban könnyen megkerülhették a kiadók, vagy a „szerző saját kiadása” formájában jelentették meg kiadványaikat, vagy egyszerűen a füzet hátsó fedőlapjára rányomtatták a ponyva kiadásával korábban is foglalkozó nyomda nevét, és nem jelölték a sorozatot.<sup>7</sup> Különben, a meglévők is telítették a könyvpiacot.

A várható radikálisabb állami beavatkozást elsőként Molnár Sándor miniszterelnökségi államtitkár megnyilatkozása sejtette, aki 1942 elején adatokat hozott nyilvánosságra a ponyvafüzetek elterjedtségéről, és javasolta, hogy minden szellemi termék megjelenését, amely olcsó áron kerül forgalomba, miniszterelnökségi engedélyhez kell kötni. Adatai megdöbbentők. Havonta az egypengős ponyvaregény 200 000 példányban, az ötvenfilléres 150 000, a húszfilléres 1 200 000, a tízfilléres pedig 2 000 000 példányban jelent meg ekkor. Tehát összesen 3 550 000 ponyvafüzet került minden hónapban forgalomba.<sup>8</sup> A könyvnap kapcsán írt cikkében Féja Géza a „nemzetvédelmi feladatok körébe” tartozónak tekintette a silány ponyva kiirtását,<sup>9</sup> és néhány nap múlva ezt követte egy parlamenti interpelláció is. Ronkay Ferenc, a Magyar Élet Pártjának képviselője a nemzetvédelmi és propagandaminiszterhez intézett kérdésben aziránt érdeklődött, milyen lépéseket szándékozik tenni a ponyvairodalom terjedésének megakadályozására. Antal István miniszter válaszában hangsúlyozta az ügy fontosságát, és kijelentette, hogy végleges választ csak akkor adhat, ha már konkrétumokat is említhet. Ha előbb tájékoztatná a közvéleményt, mint cselekedne, akkor „félni kell”, hogy az intézkedés nem lenne hatályos. Annyit azonban közölt, hogy a ponyvairodalom elleni lépéseket igen rövid határidőn belül, szinte napok múlva megteszik.<sup>10</sup>

Három hét telt el az interpelláció után, amikor a *Budapesti Közlöny* július 17-i számában megjelent az a miniszterelnöki rendelet, amelyet a korabeli sajtó „ponyvarendeletként” emlegetett, és a legselejtesebb irodalmi termékek megjelenésének korlátozását célozta.<sup>11</sup> A rendeletet a Magyar Távirati Irodára hivatkozva még az aznapi lapok, a vidékiek is, kivonatosan ismertették — bár nem az első oldalon, de szinte a nap legfontosabb közleményeként. Jellemző a *Nemzeti Újság* közlése: a lap kopfja felett szalagcímben közölte minden számban a nap legfontosabbnak tekintett eseményét; az előző nap még ez a szöveg került a fejléc fölé: „Gyors ütemben folyik az előnyomulás a szovjet fronton”, a július 17-i szám első kiemelt címsorában viszont ez olvasható: „Szigorú kormányrendelet a ponyvairoda-

<sup>7</sup> SZABÓ Ferenc: *Utazás a ponyva körül*. = *Híd*, 1942. márc. 24. 12. sz. 18.

<sup>8</sup> *Szellemi útonállók*. = *Híd*, 1942. febr. 17. 7. sz. 3.

<sup>9</sup> F. G. [FÉJA Géza]: *Könyvnap után*. = *Híd*, 1942. jún. 15. 22. sz. 24.

<sup>10</sup> A pénzügyminiszter felszólalása után megszavazta a Ház a felhatalmazási javaslatot. = *Magyar Nemzet*, 1942. jún. 25. 142. sz. 5. A parlamenti tudósítás röviden kitér Ronkay képviselőnek a ponyva ügyében tett interpellációjára és Antal István miniszter válaszára.

<sup>11</sup> A m. kir. minisztérium 1942. évi 4.300. M. E. számú rendelete a rotációs és az íves nyomópapirosnak könyv, naptár vagy füzet előállítására való felhasználása tárgyában. = *Budapesti Közlöny*, 1942. júl. 17. 160. sz. 6. U. a.: *Magyarországi rendeletek tára*. 1942. Bp. 1943. Magy. Kir. Belügyminisztérium. 1630—1633. — Itt jegyzem meg, hogy a rendelet előkészítésével és végrehajtásával kapcsolatos iratanyag az Országos Levéltárban nem található.

lom ellen", majd a következő szám a parlament indokolását emeli ki hasonló módon.<sup>12</sup>

Mag a rendelet, amint címéből is kiderül, expressis verbis nem a ponyvairodalom ellen irányult. Magyarország akkor már több mint egy év óta háborúban állt a Szovjetunióval, és a nehezedő gazdasági körülmények számos korlátozó intézkedést tettek szükségessé, a papírfelhasználást, a sajtótermékek terjesztését már korábbi rendeletek is mérsékeltek. A „ponyvarendelet” lényegében azt írta elő, hogy a három pengőnél olcsóbb áron forgalomba hozott könyvet, naptárt és füzetet rotációs, illetve íves nyomópapíron csak külön miniszterelnöki engedéllyel szabad előállítani. Az engedélyezéshez a kiadó és a kiadvány fontosabb adatainak közlésén kívül, az egy példány előállításához szükséges papírmennyiségnek megfelelően, ívenként tíz pengő eljárási díjat is kellett fizetni a kiadónak, és a megjelenő kiadványon fel kellett tüntetni az engedély számát. A rendelet hatálya nem terjedt ki a hivatalok kiadványaira, a bevett vagy elismert vallásfelekezetek hitbuzgalmi irataira, a nyilvános oktatás céljára engedélyezett tankönyvekre, a szakismeret terjesztését szolgáló kiadványokra, az időszaki lapok mellékleteire, amelyeket az előfizetők kaptak, valamint a zeneművekre. Előírta viszont visszamenőlegesen az engedélyezési kötelezettséget azokra a kiadványokra is, amelyek 1938. december 31. után kerültek forgalomba, és a rendelet hatálya alá estek — abban az esetben is, ha időközben kiskereskedelmi árukat három pengőnél nagyobb összegben állapították meg. Rendelkezett továbbá arról, hogy azokat a kiadványokat, amelyekre nem kértek vagy nem kaptak engedélyt, a kiadók illetve a terjesztéssel foglalkozó szervek a rendelet hatálybalépését követő kilencven napon belül kötelesek beszolgáltatni a Magyar Papíripari Nyersanyagbeszerző Kft.-nek az iparügyi miniszter külön rendelkezése szerint. Büntető szankcióként két hónapig, háború esetén hat hónapig terjedhető elzárást, illetve nyolcezer pengő legmagasabb összegű pénzbüntetést helyezett kilátásba.

Közzététele napján a parlamentben Antal István nemzetvédelmi és propaganda-miniszter indokolta a rendeletet,<sup>13</sup> a július 18-án megjelenő napilapok erről is részletesen tudósítottak.<sup>14</sup> Mindegyik lap kiemelte a beszédnek azt a részét, amely adatokat közölt a ponyvairodalom elterjedésének mértékéről. Eszerint évente 36 millió példányban jelentek meg ezek a termékek, és előállításukhoz egy év alatt 310 vagon, azaz tíz teljes vonatszerelvény papírt használtak fel. A miniszteri beszéd

<sup>12</sup> A rendeletről szóló közlemény itt sem az első oldalon található: *Szigorú kormányrendelet a ponyvairodalom ellen. Korlátozták a papír felhasználását.* = *Nemzeti Újság*, 1942. júl. 17. 160. sz. 3.

<sup>13</sup> *Az országgyűlés képviselőházának 285. ülése 1942. évi július hó 17-én, pénteken Tasnádi Nagy András elnöke alatt.* = *Az 1939. évi június hó 10-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. 14. köt. Hiteles kiadás. Bp. 1942. Athenaeum 557—561.

<sup>14</sup> *Antal miniszter a Házban bejelentette a romboló ponyva kiirtását és a kiadópolitika irányítását.* = *Nemzeti Újság*, 1942. júl. 18. 161. sz. 3. — *Antal István bejelentette a Házban, hogy filléres árban hozzák forgalomba a nemes magyar irodalmat.* Eddig évenként 310 vagon papíron 36 millió példány jelent meg. = *Esti Magyarország*, 1942. júl. 17. 160. sz. 3—4. — *A Ház ülése.* = *Magyar Nemzet*, 1942. júl. 18. 161. sz. 5. — *Évente 36 millió példányban 310 vagon papíron jelent meg a ponyvairodalom.* A Ház bizonytalan időre elnapolta ülését. = *Vasvármegye*, 1942. júl. 18. 161. sz. 3. *A Ponyvairodalom kulisszatitkai.* = *Vasvármegye*, 1942. júl. 19. 162. sz. 15. — *Antal István a ponyvairodalom megrendszabályozásáról.* = *Pécsi Napló*, 1942. júl. 18. 161. sz. 2.

kevésbé foglalkozott a papírfelhasználás korlátozásának szükségességével, inkább a rendelet ponyvaellenes célzatosságát hangsúlyozta, kijelentette: papírgazdálkodási rendelet formájában a ponyvairodalom „megrendszabályozását” kívánták elérni. Nem tartalmazza ezen irodalmi termékek meghatározását, „mert a legnagyobb körültekintés és belemélyedés útján sem lettünk volna képesek a ponyvairodalom fogalmát olyképpen meghatározni, hogy ez a meghatározás jogszabályban foglalhasson helyet” — mondotta a miniszter, és kijelentette, hogy a rendelettel nem kívántak irodalompolitikai intézkedést foganatosítani. Bár ez utóbbi kijelentésének némileg ellentmondott beszédének további részében, ahol a „nemes ponyva” megteremtésére irányuló törekvések fontosságát hangsúlyozva felsorolta azokat a témaköröket, amelyekben olvasmányos regények megírását, kiadását javasolta az „alsóbb népréteg betű iránti vágyakozásának” kielégítésére. E tematika a ponyvaregények idegen szellemisége, életfelfogása helyett többek között a magyar őstörténet, nagy hadvezérek, államférfiak, felfedezők életének regényes feldolgozását a mai magyar falu és város embereinek problémáit, „a mostani világháborúnak, a bolsevizmusnak kimeríthetetlen témaköreit” ajánlotta népszerű feldolgozásra. Mindezekon kívül egy lektorátus létrehozását tervezték, amely a rendelet hatálya alá eső kiadványokról véleményt nyilvánít.

Azon kívül, hogy a rendeletet és miniszteri indokolását különböző terjedelemben ismertették a lapok, még számos cikk, kommentár jelent meg. Az *Esti Magyarország* cikke a ponyva felszámolásán kívül azt is követelte, hogy hozzák nyilvánosságra, kik írtak angolszász álnevek alatt ponyvaregényt, és azok az írók irodalmi vállalatoknál ne tölthessenek be vezető pozíciót.<sup>15</sup> Ez a cikk és más írások is megkérdőjelezték a „nemes ponyva” létjogosultságát; a népnek nem redukált irodalmi termékekre van szüksége, mint ahogyan ezt már a múlt századi kísérletek kudarca is bizonyította, hanem a valóban értékes irodalmat igényli — olcsó áron. Utaltak mélyebb összefüggésekre is: a falusi és a városi szegénység életformájának változása hozhatna gyökeres fordulatot az olvasási igényekben.<sup>16</sup> Találunk olyan cikket is, amely nem utasítja ugyan el azt az irodalmat, amely az iskolázatlan olvasórétegek számára nyújt szórakozást és ismeretterjesztést, viszont egy teljes napilap oldal terjedelemben „bibliopszichológiai” szempontok ismertetésével figyelmeztet az ilyen jellegű írások magasabb színvonalának követelményére.<sup>17</sup> Néhány nappal a rendeletet ismertető és kommentáló közleményei után a Nemzeti Újság viszont már megnyugtatóbb képet festett a ponyvaolvasás helyzetéről. Két budapesti polgári iskolában végzett felmérésre hivatkozva megállapította, hogy bár a tanulók kétharmad része olvasta a legújabb ponyvaregényeket, többségük felismerte káros hatásukat. A cikk summázataként megkapjuk azt a definíciót is, amely a rendeletből hiányzott: „Ponyvának kell minősíteni minden könyvet, amely a felszínes, csillogó, könnyű életet adja, benne a küzdelem alapja a pénz, az élet célja pedig a legsilányabb földi öröm. Még nagyobb a ponyva veszedelme, ha idegen életforma sekélyes rajzát adja.” Ezeket a füzeteket a tanulók elsősorban

<sup>15</sup> FEJÁ Géza: *A ponyva halála.* = *Esti Magyarország*, 1942. júl. 17. 160. sz. 3.

<sup>16</sup> KÉZAY Béla: *Felhők a „ponyva” felett.* = *Nemzeti Újság*, 1942. júl. 19. 162. sz. 9.

<sup>17</sup> KOVÁCS Endre: *Hogyan írjunk a népnek?* = *Magyar Nemzet*, 1942. júl. 17. 160. sz. 9.

ajándékként vagy kölcsönbe kapták, mert a cikk megjegyzése szerint a jó könyvet nem lehet megfizetni.<sup>18</sup>

Más lapoktól eltérően, a *Népszava* július 17-i száma nem csupán a kormányrendeletet ismertette, hanem az MTI-től átvett tudósítás alatt már azon a napon megjegyzéseket fűzött hozzá. Kifejtette, hogy elvi alapon nem tesz megjegyzést, mert a ponyva ellen már a *Népszava* is felemelte szavát, de az automatikus intézkedés sok embert egzisztenciájában érint majd, a megszűnő vállalatok dolgozóinak létalapja kerül veszélybe. Erőszakolt egymáshoz kapcsolásnak tekintette a papírhány és a ponyvarendszabályozás egybekötését, amely a papírhány okozta gondokon sem segít, viszont lehetővé teszi a három pengőnél drágább selejtes irodalmi termékek kiadását, amelyeket éppen a ponyva ellen legjobban hadakozó lapok hatalmas nyomdái állítanak elő.<sup>19</sup> Két nappal később „Különvélekedő” aláírással egy terjedelmesebb cikkben ismét visszatért a rendelet várható hatásainak elemzésére, amely szerint ez az intézkedés elsősorban a giccs számára nyitja meg az utat. A cikkíró a ponyvát kevésbé tartja veszélyesnek, mert csupán szórakozásként olvassák, nem az értékes irodalom álarcában jelenik meg, ugyanakkor a népi irodalom jobbszárnya ellen is van egy oldalvágása, javasolva, hogy az „irodalmi szélhámoszást”, a „hígat”, a „mélyet” is száműzni kellene.<sup>20</sup>

Maga a könyvszakma lényegesen kisebb egyetértéssel fogadta a rendeletet, mint a polgári lapok többségének a ponyvakérdés végleges megoldását üdvözlő cikkei. A korábbi sajtórendeletek következményeként akkor már csökkent oldalszámon, majdhogynem szórólapszerűen megjelenő *Corvina*, csupán terjedelmi okokból is, minden kommentár nélkül közölte a rendelet kivonatos szövegét, és későbbi számaiban tovább növelte a bizonytalanságot, értelmezését illetően. Gyakorlati szempontból közelítve még a végrehajtás kérdését, szinte felhívta a figyelmet a jogszabály hiányos rendelkezéseire, és joggal feltételezhetjük, nem szándékosan, hozzájárulhatott a későbbi rendeletmódosításhoz. Néhány hét késéssel megjelent kommentárjában meglepő tájékozatlansággal a terjesztés fogalmába tartozónak tekintette a kölcsönkönyvtári forgalmazást, az ingyenes szétosztást, valamint az irodalmi lapok egyes számainak árusítását is.<sup>21</sup> Következő közleményében papíripari szaklapok cikkeire hivatkozva sietve visszavonta előző értelmezését.<sup>22</sup> Ugyanakkor felhívással fordultak a kiadókhöz, küldjék be a Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Országos Egyesületéhez a rendelet hatálya alá tartozó kiadványaiknak listáját, megjelölve, melyik kiadványra kértek, illetve kaptak terjesztési engedélyt. E jegyzéket sokszorosítva kértek adatokat a könyvkereskedők készleteiről is, azonban jellemző módon, mindössze két vidéki könyvkereskedő küldött jelentést, és közlésük szerint nekik is mindössze egy-két példányuk volt azokból a füzetekből, amelyekre az engedélyeztetési kötelezettség vonatkozott.<sup>23</sup>

<sup>18</sup> RÉHELYI Oszkár: *A diákság lesújtó ítélete a ponyvairodalomról*. Érdekes vélemény-kutató kísérlet két polgári iskolában. = Nemzeti Újság, 1942. júl. 22. 164. sz. 3–4.

<sup>19</sup> *Kormányrendelet a papíros felhasználásáról*. = *Népszava*, 1942. júl. 17. 159. sz. 10.

<sup>20</sup> *Különvélekedő: A ponyva védelmében*. = *Népszava*, 1942. júl. 19. 161. sz. 4.

<sup>21</sup> *A ponyva-rendelet értelmezése és végrehajtása*. = *Corvina*, 1942. aug. 14. 33. sz. 67.

<sup>22</sup> *A ponyvarendelet értelmezése és végrehajtása*. = *Corvina*, 1942. aug. 21. 34. sz. 69.

<sup>23</sup> *A ponyva-rendelet végrehajtása*. = *Corvina*, 1942. aug. 28. 35. sz. 71.



Miközben a *Corvina* az engedélyhez kötött füzetes kiadványok számbavételének adminisztratív teendőit szervezte, a Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Országos Egyesületének kiadói szakosztálya kérvényt nyújtott be a miniszterelnökségre a rendelet módosítása ügyében. Az ívenként tíz pengő engedélyezési díj elengedését kérték azzal az indokolással, hogy ez a rendelkezés súlyosan sérti a „nemes ponyva” kiadásának érdekeit, illetve engedélyezés esetén az illeték visszatulajását szorgalmazták. Ezen kívül kérték azt is, hogy azok a kiadványok, amelyeket a VKM az ifjúsági könyvtárak számára beszerzendőnek nyilvánított, mentesüljenek a rendelet hatálya alól. A hosszú idő elteltével érkező válasz a kérvény mindkét pontját elutasította.<sup>24</sup>

Mivel a kormányrendelet kilencvennapos határidőt szabott a nem engedélyezett kiadványok beszolgáltatására, és végrehajtásával az iparügyi minisztériumot bízta meg, az ipari tárca nem késlekedett, szeptember 18-án kihirdette rendelkezését.<sup>25</sup> A rendelet semmi újat nem tartalmazott a korábbihoz képest, mindössze az időpontot konkretizálta. A kiadók és a terjesztéssel foglalkozó szervek vagy személyek, azokat a példányokat, amelyekre nem kértek vagy nem kaptak engedélyt, és szeptember 15-ig birtokukban maradtak, október 15-ig kötelesek hulladékpapírként „vétre felajánlani”. Ugyanazt a vállalatot jelöli meg a begyűjtés helyeül is, mint a korábbi rendelet, megadva budapesti címét is. Értelmezésében a *Corvina* ismét „tévedett”, azt közölve, hogy a helyi és a körzeti hulladékpapír-bizományosnak is el lehet adni a nem terjeszthető készletet. A rendelet ilyen értelmű magyarázata szerint még kevésbé ellenőrizhetővé válhatott végrehajtása. Nincs adatunk arról, mennyi volt az a papíryanag, amit mázsánként négy pengő ötvenért beszolgáltattak, a könyvkereskedők korábban említett jelentése alapján azonban feltételezhetjük, hogy a három pengőnél olcsóbb füzetes kiadványoknak csak csekély hányada került zúzdába. Nagyon valószínű, hogy a kereskedők még a beszolgáltatási kötelezettség hatályba lépése előtt igyekeztek megszabadulni ezektől a termékektől.<sup>26</sup> A ponyvarendelet, a jogalkotók szándékával ellentétben, inkább csak „pro futuro” gátolta a legelejtőbb irodalmi termékek számának növekedését. A kiadásukra specializálódott kisebb vállalatokat érzékenyen érinthette, nem tiltotta viszont közkönyvtári kölcsönzésüket, és ez a hiányossága feltétlenül összefüggésbe hozható azzal a körülménnyel, hogy a magán kölcsönkönyvtárak ez idő tájt feltűnő mértékben elszaporodtak.

Nyilvánvaló, a kiadók csak azokat az olcsó kiadványaikat nyújtották be engedélyeztetésre, amelyeknek további terjesztési lehetőségével eleve számolhattak. A kisebb kiadókat még értékes művek esetében is üzleti megfontolásra kényszerítette az az összeg, amelyet eljárási illetékként be kellett fizetniük. A Magyar

<sup>24</sup> *A ponyvarendelet.* = *Corvina*, 1943. jan. 22. 4. sz. 7. p.

<sup>25</sup> A m. kir. iparügyi miniszter 1942. évi 60.000. Ip. M. számú rendelete a rotációs és az íves nyomópapírosnak könyv, naptár vagy füzet előállítására való felhasználásáról szóló 4.300/1942. M. E. számú rendelet 8. §-a utolsó bekezdésének végrehajtásáról. = Magyarországi rendeletek tára. 1942. id. kiad. 3318–3319. p. . L. még: A ponyva beszolgáltatása. = *Corvina*, 1942. szept. 26. 39. sz. 78.

<sup>26</sup> Erre következtethetünk annak a cikknek alapján is, amelynek magát meg nem nevező szerzője arról ír, hogy olvasmányos könyveket kért egy könyvkereskedőtől, és a következő ponyvafüzetet kapta: „A fekete tövis”, „A fehér vadak között”, „A toledói gyors”. —; Szárszói levél. = *Pécsi Napló*, 1942. szept. 4. 200. sz. 5.

Könyvkiadók és Könyvkereskedők Országos Egyesülete, bár sérelmezte, hogy nem nyilváníthatott véleményt a rendelet előkészítésekor, és módosítási kérelmét is elutasították, közgyűlésén joggal állapíthatta meg: a ponyvarendelet „lényegileg és általában nem az egyesületünkbe tömörült kiadók és könyvkereskedők ellen irányult. Kiadókink által addig kiadott és bolti ára miatt a rendelet hatálya alá tartozó kiadványok további terjesztését ugyanis majdnem kivétel nélkül megengedték és könyvkereskedőink sem jelentettek ezekből olyan készleteket, amelyeknek további terjesztését a könyvkereskedők nevében az egyesület kérhette volna.”<sup>27</sup>

A *Corvina* szeptemberi, októberi számaiban kiadónként folyamatosan közölte azoknak a kiadványoknak jegyzékét, amelyek további terjesztésre engedélyt kaptak. A lista meglehetősen vegyes értékű műveket tartalmaz, és abból a szempontból figyelemre méltó, melyek voltak azok a kiadók, amelyek értékes műveket olcsó áron is forgalomba hoztak. A Palladis például, miután a „Félpengős regények” és részben a „Pengős regények”, valamint a „3/4 pengős regények”, a „1/2 pengős regények” sorozatának megszüntetésére kényszerült, „Palladis regénytár” címen három pengőnél drágább, de összességében az előzőknél nem sokkal értékesebb sorozattal jelentkezett a könyvpiacra. Nem adta azonban fel az árukat tekintve is „olcsó irodalom” terjesztését: többek között Kis Péter Pál: *Édesanyja szemefénye*, Kulinyi Ernő: *Márta boldog tavasza*, Balázs: *Máriapuszta tanítónője*, Mézes: *Katicza* című írásaira kért és kapott engedélyt. A Révai cég Endrődi Béla, Paul Gerald, Jókai Mór olcsó kiadásait kívánta továbbra is terjeszteni. Az Officina elsősorban klasszikus szerzők műveit kínálta: Mór, II. Rákóczi Ferenc, Bethlen Miklós, Platon, Petőfi, Montaigne munkáit. Főként értékes ifjúsági irodalom további forgalmazására kért engedélyt a Dante kiadó. Az Athenaeum Babits, Benedek Elek, Móricz Zsigmond, Sárközi György, Zilahy Lajos műveit juttatta el az olvasókhöz három pengőnél olcsóbb áron. Kner mindössze egy kiadványával, Kölcsey: *Nemzeti hagyományok* című művével szerepel a listán. Figyelemre méltó változást mutatnak a Nova cég engedélyezett kiadványai. Az a vállalat, amelyik a ponyvarendelet előtt „A Nova kalandos regényei” sorozatában Rejtő Jenő regényei mellett *Sürget a hóhér*, *A perui veréb*, *A fehér szakadék gyilkosa*, *A halálérdő árnyai* és hasonló hangzatos címekkel közölt angol vagy angolosított nevű szerzőktől regényeket, áttért az olcsó meséskönyvek terjesztésére. Többek között a következő kiadványaival folytatta tevékenységét: a Gulliver négy ifjúsági kiadása, Collodi: *Pinochio kalandjai*, Dávid Margit: *Tündérország meséi*, *Piroska és a farkas*, *Ali baba és a 40 rabló*, *Mese-mese tündérmese*, *Meseország legszebb meséi*, *Kis emberek meseországa*, *Mese-mese*, *Anyuka mesekönyve*, Grimm, Andersen és az Ezeregyéjszaka meséi.<sup>28</sup>

Nincs adatunk arra, hogy az a „kitűnő magyar írókból”, újságírókból álló huszonöt tagú bizottság, amelyet a nemzetvédelmi és propagandaminiszter hivatalában szerveztek az engedélyeztetésre benyújtott kiadványok elbírálására, milyen esztétikai, etikai szempontok alapján döntött a terjeszthetőség kérdésében. Valószínű, hogy a rendelet hatálya alá eső kiadványok többségét kitevő sorozatok esetében az addigi általános színvonalat is figyelembe vették, és eltekintettek attól,

<sup>27</sup> Beszámoló. = *Corvina*, 1943. jan. 1. sz. 1.

<sup>28</sup> Terjesztési engedélyt kaptak. = *Corvina*, 1942. okt. 16. 42. sz. 85.

hogy némelyikbe néha a szórakoztató irodalom elfogadható termékei is belekerültek. Bizonyára szerepet játszott az értékelésben, hogy a megítélt írás nem idegen-e a „magyar szellemiségtől”, mint ahogyan e szempontot a rendeletet indokoló miniszteri beszéd is hangsúlyozta. És végül ugyanúgy, mint a „nemes ponyvára” vonatkozó parlamenti javaslatban, egy műfajt, témát, morális álláspontot egybeemelő szempontrendszer lehetett az értékelés kiindulópontja. Csak közvetett adatunk van arra vonatkozólag, hogy a szubliteratúra mely alfajait tartották elsősorban hivatalból üldözendőnek. Ezek közé tartozott a „bűnre csábító” detektívregény, a „hazug” kalandponyva, a légiós- és kémregény, a „hamis” karrierponyva, amelyen gépírónők valószínűtlen férjhezmeneteléhez hasonló történeteket értettek, a szerelmi ponyva, amely „fokozza a munkásélet megvetését”, a „bohémponyva”, a színészek, színésznők magánéletéről szóló együgyű intimpistáskodás, a fantasztikus ponyva, amely minden lélektani, tudományos alap nélkül a meglévő ismereteket is elbizonytalanította, végül mindazok a ponyvaregények, amelyeket idegen nyelvből fordítottak, elsősorban kifogásolható nyelvhasználatuk, magyartalanságaik miatt.<sup>29</sup>

Kétségtelen, hogy a ponyvarendelet véget vetett a legsilányabb sorozatoknak, a *Magyar Könyvészet* tanúsága szerint ezek 1942-ben megszűntek.<sup>30</sup> A Palladis és a Nova cég már említett kiadványain kívül a 732. füzetével befejeződött a „Pesti Hírlap könyvek” 1927 óta megjelenő sorozata, amely „a Légrády nyomda kétlakiságát dicséri”, ahogyan Bisztray Gyula 1944-ben jellemezte, ezzel folytatva: „Ugyanaz az elterjedt napilap, mely húsz éven át nemzetvédelemről és egyéb dicső dolgokról vezércikkezett a különböző címen előkelő előkelőségek tollából, hátul, a cselédlépcsőn, mázsaszámra szállította a lélekmérgező ponyvát...”<sup>31</sup> A „Világvárosi regények”-ből a *Literária* tíz év alatt 952 füzetet bocsátott ki, míg nem a ponyvarendelet pontot tett a legtermékenyebb magyar ponyvaszerzők mellett Kellér Andort, Rejtő Jenőt, Tabi Lászlót és álnév alatt Déry Tibort is foglalkoztató sorozat végére. A „Friss Újság színes regénytára”, füzeteinek hangzatos címével, amelyek mindegyike — ismét Bisztrayt idézve — „mintha kültelki mozi reklámjainak plágiuma lenne”,<sup>32</sup> hét év alatt a 203. sorszámig jutott el. Csupán a nagyobb sorozatok közül említve, részben szűnt csak meg a „Csillagos regények”, ám a rendelet után Bull, Burton, Busher, Dick, Dixon és hasonló neven kiadott regényeinek sorozatát Jósika Miklós, Kisfaludy Károly, Kölcsey Ferenc, Maupassant kisebb munkáival folytatta. A ponyvarendelet jogalapot adott arra, hogy a sajtóigazgatás rendelkezésein kívül is korlátozza az államhatalom számára veszélyes, vagy csupán kényelmetlenné vált kiadványok terjesztését. Szabó Dezső „Lúdas Máttyás Füzetek” című sorozata is erre a sorsra jutott. Többszöri kérésre sem

<sup>29</sup> MOLNÁR Sándor, B.: *Miért kellett kiirtani a ponyvát? A rendelet jelentősége és eredményei.* = Forrás, 1943. 1. sz. (január) 87—90.

<sup>30</sup> *Irodalmi sorozatok.* = Magyar könyvészet. 1921—1944. A Magyarországon nyomtatott könyvek szakosított jegyzéke. Közread. az Országos Széchényi Könyvtár. 6. köt. Nyelvészet — irodalom. Bp. 1981. 401—538.

<sup>31</sup> BISZTRAY Gyula: *Három év magyar könyvésze.* = Magyar Könyvszemle 1944. 94—96. — Az idézett részletet közli: A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében. id. kiad. 441.

<sup>32</sup> BISZTRAY Gyula—VÉRSEY Jenő—LANG Sándor: *Az 1941. év magyar könyvésze.* = Magyar Könyvszemle, 1946. 123—127.

engedélyezték további megjelenését, bár parlamenti interpelláció is elhangzott érdekében. A szerző, a rendeletet bírálva, dühös cikket írt a *Magyar Nemzetnek*, amely mindmáig csak kéziratban olvasható a Széchényi Könyvtárban.<sup>33</sup>

Folytatódott viszont az 1940-ben a Magyar Népművelők Társasága által „Érdekes regények” címen „nemes ponyvaként” kezdeményezett sorozat, amelynek füzetei között néhány igényesebbet is találhatunk, és 1944-ben, megszüntekor a 100. sorszámát jegyezte. Folytatásra méltónak ítélték az Ijjas Antal által szerkesztett „Új Élet regénytár” is, amely Bisztray szerint ugyan „sem újat, sem életet, sem regényt nem adott, csupán fölöslegesen szaporította az utcai és szalonponyva amúgy is túlnépes családját.” A sorozatszerkesztő valamint Saád Béla, Dezsényi Béla mellett Leleszy Béla, Thúry Zoltán gazdag életművéből is számos írás került az 1944-ig 373 füzetet előállító vállalkozásba.

Az erősen kompromittált, illetve az átlényegülésre nem vállalkozó sorozatok megszüntével számos új, ekkor indult széria igyekezett az előállt úrt betölteni. Ezek között a színvonalasabbakhoz tartozott a Misztótfalusi kiadó által közrebocsátott „Érdekes könyvek”, amely a legtöbb klasszikus irodalmi alkotás között főként az értékes kortárs irodalomnak adott teret 52 füzetében. A „Százerek könyve” már vegyesen tartalmazta Asztalos István, Bibó Lajos, Czillei Béla, Kassák Lajos, Leleszy Béla, Nagy Lajos, Szitnyai Zoltán, Tersánszky Józsi Jenő, Thúry Zoltán írásait, de többségében a színvonalasabbakat, Móricznak például hat művét, és a külföldi irodalomból is többnyire a klasszikusokat, Puskint, Tolsztojt, Turgenyevet. Jóval kisebb arányban található a nemcsak napi szórakoztatásra író szerzők a „Napsugár könyvek”, „Budapesti regények” és a mindössze tíz kiadványt közrebocsátó „Pepita regények” ekkor kezdődő sorozatában. A Franklin kiadó „Nagy írók kis könyvei” címen adott közre klasszikus írók műveiből, 1944-ben pedig újra kiadta a korábban szüneteltetett „Olcsó könyvtár” legújabb folyamát. Ennek néhány füzetében, kettő kivételével, klasszikus magyar irodalmat kaptak az olvasók, és hasonló vállalkozás volt még a Révai cég „Regénykönyvtára”. A leghitványabb ponyvasorozatok helyét elfoglaló olcsó, szórakoztató kiadványok nagy része nem sokkal haladta meg elődeik színvonalát, és megtalálhatjuk köztük a primitív politikai beállítottságú háborús regények leggyatrább változatait is.

Továbbra is forgalomban maradhattak az 1939 előtt kiadott füzetek, ha esetleg a kiadóknak vagy a terjesztőknek ezekből készletük volt, de semmiképpen sem akadályozhatta a rendelet, hogy használt példányaikat kézzől kézre adják. Már korábban megszűnt például a „Színes regénytár”, de nyolc év alatt 443 füzete látott napvilágot, és a Stádium kiadó vállalat is körülbelül ennyit bocsátott közre a ponyvarendelet kiadása előtt megszüntetett „Tarka regénytár”-ból — csupán két nagyobb sorozatot említve abból a választékból, amely olvasóik számára akkor még nyilván hozzáférhető volt, akár kölcsönkönyvtárban is, hiszen mint említettük már, a rendelet ezt nem tiltotta. Megnehezítette viszont az engedélyezési díj befizetésével az értékes irodalomnak olcsó áron való terjesztését. A papírgazdálkodást szabályozó, de lényegében ponyvaellenes intézkedésnek nyilvánított rendeletnek ezt a visszás hatását lett volna hivatott megszüntetni az a kiegészítés és módosítás,

<sup>33</sup> NAGY Péter: *Szabó Dezső*. 2. kiad. Bp. 1979. Akadémiai Kiadó, 550—551.

amelyet az 1943. május 23-i számában közölt a hivatalos lap.<sup>34</sup> Az újabb miniszterelnöki rendelet azon kívül, hogy az engedélyezést a nemzetvédelmi és propagandaminisztérium hatáskörébe utalta, lényegében három fontos paragrafusában tért el az előző évitől. Megtiltotta a rendelet hatálya alá eső kiadványok kölcsönkönyvtári forgalmazását, visszamenőlegesen kiterjesztette az engedélyezési kötelezettség határidejét, és kilátásba helyezte, hogy a miniszterelnök „hivatalból is mentesítheti egyes elhalt kiváló magyar írók műveit, valamint egyes sorozatos gyűjtemények (pl. Olcsó Könyvtár, Magyar Könyvtár stb.) körében megjelent kiadványokat.” A kiegészítésben a rendelet hatályát a korábbi 1939-es évtől visszamenően 1918. október 31-ig terjesztette ki, és nem valószínű, hogy ez az intézkedés csupán a két világháború között már kevésbé primitív, modernizáltabb formában megjelenő ponyvairodalom ellen irányult. Bár a korszak elején elrendelték az 1918—19-es forradalmak kiadványainak beszolgáltatását, az 1943-as rendelet, feltűnő módon, a füzetes kiadványok vonatkozásában korszakhatárnak tekintette az őszirózsás forradalom időpontját. A rendeletről a korabeli lapokban rövid, néhány soros ismertetések jelentek csak meg,<sup>35</sup> a közvéleményt ekkor már inkább azok a közlemények foglalkoztatták, amelyek a második magyar hadseregnek a Don-kanyarból való visszatéréséről, a szövetségesek szicíliai partraszállásáról tudósítottak.

Nagyobb sajtónyilvánosságot kapott viszont az a hirdetés, amely a második ponyvarendelet kiegészítéseként jelent meg. Méltán, mert ritka eset az államigazgatás történetében, hogy elhunyt neves írókat hivatalos lapban név szerint felsorolva rendeletileg olcsó áron is terjeszthetőnek nyilvánítsanak. A *Budapesti Közlöny* 1943. július 18-i száma, röviden hivatkozva a miniszterelnöki rendelet idézett mondatára, felsorolta annak a mintegy 260, többségében klasszikusnak tekinthető magyar írónak a nevét, akiknek műveit a ponyvarendelet hatálya alá „hivatalból mentesítették”.<sup>36</sup> Végül is az a „ponyvarendelet”, amely szövegében nem is említette a „ponyvairodalom” kifejezést, és módosított formájában is csupán a rotációs és íves nyomópapiros felhasználásáról rendelkezett, nem kerülhette ki az állásfoglalást, hogy a magyar irodalomnak mely alkotói képviselnek irodalmi értéket. A lista összeállítói, akik elsősorban az Országos Irodalmi és Művészeti Tanács tagjai közül kerültek ki, feltehetően arra törekedtek, hogy hiánytalanul felsorolják a klasszikus magyar irodalomból mindazokat, akiknek művei nemcsak irodalomtörténeti szempontból értékesek, hanem a nagyközönség számára érdekesek, olvasmányosak is. A külföldi klasszikusokról nem készült lista, és nem okoz meglepetést, hogy az összeállításban Ady, Arany, József Attila mellett megtalálhatjuk Beniczkyné Bajza Lenkét, Bangha Bélát, Sértő Kálmánt, Tormay Cecilt — Kis József viszont ekkor már kimaradt. A *Pesti Hírlap* néhány mondatban tudósított a

<sup>34</sup> A m. kir. minisztérium 1943. évi 2950. M. E. számú rendelete a rotációs és íves nyomópapirosnak, könyv, naptár vagy füzet előállítására való felhasználása tárgyában 4.300/1942. M. E. szám alatt kiadott rendelet módosításáról és kiegészítéséről. = *Budapesti Közlöny*, 1943. máj. 23. 116. sz. 2. — ua. Magyarországi rendeletek tára 1943. Bp. 1944. Magy. Kir. Belügyminisztérium. 292—294.

<sup>35</sup> *Újabb ponyvaellenes rendelet.* = *Nemzeti Újság*, 1943. máj. 23. 116. sz. 8. — A régebben megjelent nyomdatermékekre is kiterjesztik a ponyvarendeletet. = *Reggeli Magyarország*, 1943. máj. 25. 117. sz. 4.

<sup>36</sup> 10.244/1943. III. szám. Hirdetés. = *Budapesti Közlöny*, 1943. júl. 18. 159. sz. 19.

szükszavú hirdetmény megjelenéséről, nem kommentálta, ám tárgyilagosan felsorolta valamennyi író nevét.<sup>37</sup> Szembetűnő viszont a *Reggeli Magyarország* közleményének ironikus címe: „Kétszázötven elhunyt író t hivatalosan klasszikusnak nyilvánítottak.” Bár a cikk eredményesnek ítéli a ponyvarendeleetet, amely „gyökeres rendet teremtett a színes fedelű rémregények piacán”, az írói listával kapcsolatban tartalmaz néhány gúnyos mondatot: „nem volt könnyű ennek a névsornak összeállítása, hiszen végeredményben hivatalosan állást kellett foglalni, hogy kiket tart irodalmi szempontból klasszikusnak az Illetékes Hely. A névsor tehát, így is fogalmazhatnánk, a hivatalos klasszikusok névsora.” Kiemeli, hogy a reformáció korából mind a katolikus, mind a protestáns egyházi irodalom több kiválósága is szerepel a névjegyzékben, de a cikk végén ismét a helyzet komikumára utal: „Meg kell végül említeni, hogy hivatalos lapban megjelent névsor talán az egész világon az egyetlen névsor, amelyben két — névtelen is szerepel. Az egyik Anonymus, a másik pedig a Karádi Névtelen. . .”<sup>38</sup> Következő számában ismét visszatért e témára, azt fejtegetve, hogy a klasszikus irodalomban is számos olyan alkotás akad, amely irodalmi értéke mellett érdekes, érdekfeszítő, és ilyen szempontból is felveheti a versenyt a vadnyugati ponyvával — Jókait, Gárdonyit és kissé korszerűsített nyelven Jósikát ajánlotta.<sup>39</sup> A *Népszava* sem tartózkodott néhány gúnyos megjegyzéstől. Betűrendben emel ki néhány „érdekességet”: „A B-betűs klasszikusok között együtt szerepel Babits Mihály és Beniczkyne Bajza Lenke, Bacsányi János és Benedek Elek, Balassa Bálint és Bangha Béla, Bársony István és Bartha Miklós.” „Nem számít ponyvának, ha három pengőn alul is az ára, Faludi Ferenc, Fazekas Mihály. . .” és felsorol még néhány író t, megjegyzi: „Petőfi Sándor neve Petelei István és Pósa Lajos között foglal helyet.”<sup>40</sup>

A Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Országos Egyesülete mint korábban, a ponyvarendelet kiegészítésekor is igyekezett tagjainak érdekképviselését ellátni, és ezért ismét jegyzéket kért a könyvkereskedőktől, hogy az egyesület nevében további terjesztési engedélyért folyamodhasson. Újból beadvánnyal fordultak az illetékes minisztériumhoz, ezúttal a rendelkezésnek a zeneművekre vonatkozó értelmezését kérve. Magyarázatot kaptak, miszerint a rendelet — amint ezt világosan meg is fogalmazza — csak a zenei alkotásokra nem vonatkozik, viszont hatálya kiterjed a szöveggel ellátott dalosfüzetekre is. Némi elégtétellel szolgálhatott az egyesületnek, hogy a minisztérium türelmesen magyarázó átíratát már az ismét nagyobb terjedelemben megjelenő Corvinában közölhették.<sup>41</sup>

1944-ben május 20-i hatállyal újból módosították a rendeleetet, ez a változtatás azonban csupán az engedélyezési kötelezettség értékhatárát emelte öt pengőre, a

<sup>37</sup> *Kétszázötven halott magyar író t mentesítettek a ponyvarendelet hatálya alól.* = Pesti Hírlap, 1943. júl. 20. 161. sz. 4.

<sup>38</sup> *Kétszázötven elhunyt író t hivatalosan klasszikusnak nyilvánítottak.* = *Reggeli Magyarország*, 1943. júl. 20. 161. sz. 5.

<sup>39</sup> *Magyar Klasszikusok.* = *Reggeli Magyarország*, 1943. júl. 21. 162. sz. 3.

<sup>40</sup> *Abonyi Árpádtól Zsámboki Jánosig.* Miniszterelnöki hirdetmény 265 elhunyt író ról, akiknek műveit három pengőnél olcsóbban is lehet árulni. = *Népszava*, 1943. júl. 20. 161. sz. 6.

<sup>41</sup> *Az új ponyvarendelet.* Rövid hír = Corvina, 1943. jún. 11. 24. sz. 47. — Egyes zeneműkiadványok felülvizsgálata. = Corvina, 1943. nov. 7. 45. sz. 93.

háborús nehézségek következtében fellépő árdragulásokat és inflációt követve.<sup>42</sup> A hivatalos lap ekkortájt már másfajta névjegyzékeket közölt „a magyar szellemi életnek a zsidó szerzők írói műveitől való megóvása tárgyában” — ezeken a listákon is találhatunk nagy számban klasszikus szerzőket, például Heinét is.

Az 1942-es ponyvarendelet és módosításai végső soron nem a ponyvairadalom gyökeres kiirtását eredményezte, mint ahogyan a propagandaminiszter és a korabeli lapok többsége értékelte, csupán lassúbb kihálásának folyamatát indíthatta meg. Ahhoz, hogy a nem kevésbé ízlésromboló giccs-regényekkel együtt eltűnjék, a kiadáspolitika egészének változnia kellett volna. És ismét igazolódott, hogy az irodalmi ízlés kedvező irányú befolyásolásának aligha legcélravezetőbb eszköze a nemes ponyva.

CSÁKI, PÁL

#### La „réglementation” de la littérature de pacotille au commencement des années 1940

Dans la période d'entre les deux guerres, l'influence de la littérature classique ne pouvait pas empêcher la propagation de la littérature de pacotille. Dans cette période, beaucoup d'entreprises d'édition se spécialisaient à publier des cahiers à bon marché et ces publications étaient répandues dans les couches les plus larges de la société. En 1938 par exemple, presque un tiers des publications de belles lettres appartenaient à la catégorie du roman de pacotille. Au commencement des années 40, l'État essayait, à l'aide des décrets, de refouler la littérature de pacotille. L'étude rend compte de ces décrets, de leur écho et de leurs conséquences.

<sup>42</sup> A m. kir. minisztérium 1944. évi 10.920. M. E. számú rendelete a rotációs és íves nyomópapírosnak könyv, naptár vagy füzet előállítására való felhasználása tárgyában kibocsátott 4.300/1942. M. E. és 2950/1943. M. E. szám alatt kiadott rendeletek módosításáról. = Magyarországi rendeletek tára. 1944. Kiad. a Magy. Kir. Belügyminisztérium. Bp. 1944. Stádium Sajtóvállalat Rt Nyomdája. 790.

## KÖZLEMÉNYEK

**Gregoriánczi Pál kéziratos törvénygyűjteménye a XVI. század közepéről.** A XVI. századi törvénytartalmú kéziratok egymáshoz való viszonyának vizsgálata szempontjából a részletesen most először ismertetésre kerülő Gregoriánczi-féle kézirat talán a legjelentősebb.

A szakirodalomban elsőként a két Kovachich tett róla említést, noha kéziratunkat sohasem látták. Létezéséről az idősebb Kovachich<sup>1</sup> három kézirat: a Nádasdy-, Istvánffy-Széchenyi- és az ún. Esterházy-féle kisebb kódexek,<sup>2</sup> valamint Bél Mátyás munkája,<sup>3</sup> fia pedig két kézirat: Batthyány József bíbornok kódexe<sup>4</sup> és szintén az ún. Esterházy-féle kisebb,<sup>5</sup> valamint Murr egyik műve<sup>6</sup> révén szerzett tudomást. Ez utóbbi munka alapján az ifjabb Kovachich joggal feltételezte, hogy ezt a Gregoriánczi eredeti kézírásával készült kódexet Nürnbergben őrzik a régi Bibliotheca Ebneriana-ban a „codices papyracei in folio” közt.<sup>7</sup> Mivel Murr azon munkáját, amelyben kódexünk — ugyan teljesnek nem mondható — leírása található,<sup>8</sup> nem ismerte, így tartalmára vonatkozóan — a fent említett kéziratokban Gregoriánczi névvel összekapcsoltakon kívül — semmiféle utalást sem adhatott. Mindössze sajnálkozott külföldre kerülésén, és kifejezte azt a gyanúját, hogy ez az a Gregoriánczi-kézirat, amelynek számos

<sup>1</sup> KOVACHICH, Martinus Georgius: *Scriptores Rerum Hungaricarum minores. I.* Budae 1798. XXV-XXXI. — Gregoriánczi nevét és kéziratát csak a nevéhez kapcsolt három kis krónika kapcsán említi, amelyekről a későbbiekben szólnunk.

<sup>2</sup> A Nádasdy- és Istvánffy-Széchenyi-féle kéziratokról az alábbiakban esik szó; a Kovachich József Miklós által látott és leírt, 1580 körüli ún. Esterházy-félét (KOVACHICH, Josephus Nicolaus: *Notitiae praeliminaries ad Syllogem decretorum comitialium.* Pesthini 1820. 352-354.) viszont nem sikerült megtalálnunk.

<sup>3</sup> BELIUS, Matthias: *Adparatus ad historiam Hungariae. II.* Posonü 1746. 85-112. Munkája alapjául bizonyíthatóan nem kódexünk, sőt egyetlen általunk ismert, Gregoriánczi krónikáját tartalmazó XVI. századi kézirat sem, hanem azok valamelyikének egy későbbi másolata szolgált.

<sup>4</sup> A „Collectio historica rerum Hungaricarum utpote epistolarum Regum Legatio-juramentorum etc. de annis 1515-1527.” című kéziratban Zápolyai János 1526. évi törvénye után a következő megjegyzés olvasható: „Codex MS. Decretorum. Servuntur quaedam notabilia et scitu jucunda ex libro Decretorum Regni Hungariae Reverendissimi Domini Episcopi Jauriensis Pauli de Gregoriancz etc. collecta et primum quidem de Serenissimo Rege Matthia et Nicolao Banffy.” (KOVACHICH, J. N.: 2. jégyz. i. m. 348-349.) — Sajnos e kéziratra sem sikerült rábukkannunk.

<sup>5</sup> Kovachich ezirint — aki nyilvánvalóan tévedésből a kéziratot Esterházy-féle nagyobbként említi (uo. 338.) — tartalmazza Gregoriánczi egyik kis krónikáját, az Istvánffy Miklós által görög szóval Mnemosynon-nak nevezett anyagot és a hozzá készített függelékét. (Uo. 353.)

<sup>6</sup> MURR, Christoph Gottlieb: *Beschreibung der vornehmsten Merkwürdigkeiten in des Reichs fr. Stadt Nürnberg u. auf hohes Schule zu Altdorf mit Kupfern.* Nürnberg 1778. 439. 68. tételszám. Ez utóbbi szám azonos a kézirat nürnbergi jelzetével.

<sup>7</sup> KOVACHICH, J. N.: uo. 338.

<sup>8</sup> MURR, Christophorus Theophilus: *Memorabilia Bibliothecarum publicarum Norimbergensium et universitatis Altdorfinae.* Norimbergae II. 1788. 69., 204., 334.



másolata van. Feltételezte, hogy e kódex alapján talán Mossóczy buzgalmát is érdemének megfelelően lehetne értékelni.<sup>9</sup> Amikor 1924-ben gr. Apponyi Sándor sok unikumot tartalmazó könyvtára anyagát az Országos Széchényi Könyvtárnak ajándékozta, s ez, halála után, 1925-ben, annak birtokába került, Végh Gyula megbízást kapott az adomány átvételére, melynek becses darabjairól tanulmányt is írt.<sup>10</sup> E munkában röviden megemlékezik „Tomus Decretorum Regum Hungariae a Paulo de Gregorianez, Episcopo Zagradiensi et Jauriensi collectus” cím alatt<sup>11</sup> kéziratunkról is. A tanulmányból egyebek mellett az is kiderült, hogy kódexünk e nürnbergi könyvtárból került gr. Apponyi Sándor dédapja, gr. Apponyi Antal birtokába — még 1817 előtt, hiszen a dédapa halálakor, 1817-ben, már az Apponyiak hűgyészi kastélyában volt<sup>12</sup> —, s onnan az ismertetett módon az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárába.<sup>13</sup> Bartoniek Emma 1975-ben kézirat gyanánt megjelent postumus munkájában<sup>14</sup> szintén említést tett e kódexről, amelyet Fol. Lat. 4126. jelzettel ő maga is látott, forgatott; azonban róla részletes leírást nem adott. Gregoriáneci Pál pécsi, zágrábi, majd győri püspök, közvetlenül halála (1565) előtt deiznágt kalocsai érsek, a Quadripartitum szerkesztő bizottságának tagja, csak mint történetíró érdekelte, és így kódexünk azon tételeit elemezte,<sup>15</sup> amelyek összekapcsolhatók a tudós püspök történetírói működésével.<sup>16</sup> Sajnos kéziratunk jelenleg fent említett lelőhelyén nem található, hollétéről nem sikerült információt szereznünk. Szerencsére azonban 1967-ben filmet készítettek róla,<sup>17</sup> és így módunkban állt anyagát tanulmányozni; Apponyi Sándor, Végh Gyula leírása pedig lehetőséget adott arra, hogy a film alapján meg nem állapítható jellemzőiről (mérete, kötése, anyaga) is képet kapjunk.

Kéziratunk címmel feltehetően nem rendelkezik.<sup>18</sup> 305 × 215 mm méretű, 562 fólióoldalt tartalmazó<sup>19</sup> papírkódex. Egykorú, kézzel aranyozott és vaknyomású ízléses keretdíszítéssel ékesített, lágy, barna, bőrkötése szúrágástól erősen rongált állapotú, és e rongálás még az első és utolsó oldalakon a film alapján is észrevehető.<sup>20</sup> Kézzel írott és nyilvántalóan későbbi nyomtatott fóliószámozása van. A kézírásos számozás az első két lapot számozatlanul hagyván, a dekrétumok tartalomjegyzékét, Adam Schroter versét, a Gregoriáneci címerleírását tartalmazó, valamint az ezt követő három jogi vonatkozású nota-t számozván,<sup>21</sup> az „Origo gentis Vngaricae” rubrumú tétellel ismét előlről, 1. sorszámmal kezdi a számozást, és ez utóbbi megy végig az egész kéziratban az 538. fólióoldalig. A kézírásokat illetően pedig a

<sup>9</sup> KOVACHICH, J. N.: uo.

<sup>10</sup> VÉGH Gyula: *Rariora et curiosa gr. Apponyi Sándor gyűjteményéből*. Bp. 1925. 14.

<sup>11</sup> Ez a cím azonos a Murr által megjelölttel. (MURR, Ch. T.: 8. jegyz. i. m. 69.)

<sup>12</sup> A kézirathoz kötött 1500 körüli nyomtatvány kapcsán: APPONYI, Alexander: *Hungarica. Ungarn Betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften. III*. München 1925. 1569. sz.

<sup>13</sup> A kéziratot a Kézirattári növedéki naplóba 1930-ban 4. sorszámmal jegyezték be. Korábbi jelzete: App. MS. I.

<sup>14</sup> BARTONIEK Emma: *Fejezetek a XVI—XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*. Kézirat gyanánt. Bp. 1975.

<sup>15</sup> Két rövid krónika a Magyarországon uralkodó királyokról, és az 1556. évi állapotok szerint a magyar egyházi és világi tisztségviselők felsorolása.

<sup>16</sup> BARTONIEK E.: uo. 128—132.

<sup>17</sup> A film jelzete: FM 1/1686.

<sup>18</sup> Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának növedéki naplójában, valamint katalóguscéduláin is — melyeknek készítői kéziratunkat feltehetően látták —, csak a kódex rövid tartalmi leírása található a következő módon: „Gregoriáneci Pál, *Breviarium Rerum Hungaricarum* (1—22. levél) (= Bel, *Adparatus* II. 85—112.) — *Tabula decretorum regum Hungariae* (I—XXI. levél) — *Adami Schroterj De Sturno Episcopi Jauriensi* 1558. (*De Paulo Gregorianez — XXII. levél*) — *Nota de P. Gregorianez* (XXII—XXIII<sup>v</sup> levél) — *Decreta Regum Hungariae* (21—538. levél)”

<sup>19</sup> Az első oldalon, a háromsoros, possessortól származó bejegyzés után található nyomtatott „562” szám feltehetően szintén a terjedelemre utal.

<sup>20</sup> Vö. a jelzett katalóguscédulákon talált adatokat és APPONYI, A.: *i. m.*; VÉGH Gy.: *i. m.*

<sup>21</sup> Megjegyezzéink, hogy noha a dekrétumok tartalomjegyzéke az 1<sup>r</sup>—23<sup>r</sup> oldalakra terjed, az említett vers mégis a 22<sup>r</sup> számozást kapta, és így Gregoriáneci „Origo gentis Vngaricae” rubrumú kis krónikájáig ez, az első kézírásos számozás is a 23<sup>v</sup> oldallal zárul.

feltehetően possessorra utaló bejegyzéseket nem számítva is, több kéz nyomát fedezhetjük fel lapjain.<sup>22</sup> Noha kéziratunkat Gregoriáncai Pál eredeti kézírásával írt kódexének nevezik,<sup>23</sup> és ezt alátámasztani látszik, hogy benne Gregoriáncai első személyben szólal meg,<sup>24</sup> mégis Mátyás 1471. évi dekrétumát leszámítva (555<sup>r</sup>–558<sup>r</sup>),<sup>25</sup> a gyűjtemény nem az ő kezével íródott, jönléte számára, megrendelésére készülhetett. Feltételezésünket alátámasztják az Országos Levéltár által őrzött, Gregoriáncai Pálnak a Nádasdy-család tagjaihoz: Nádasdy Tamáshoz, Nádasdy Tamásnéhoz, Nádasdy Ferenchez; valamint Sennyey Ferenchez, Zaberdinus Boldizsárhoz intézett levelei,<sup>26</sup> melyek közül legnagyobb számban (117 db) a Nádasdy Tamáshoz címzettek vannak. Az említett leveleket természetesen nem minden esetben saját kezével írta, magas méltóságú, elfoglalt ember lévén, viszont aláírása és a nem általa írottakhoz is gyakran fűzött egy-két vagy több mondatos ún. utóírata alapján azonosítani lehet a kizárólag általa írt

<sup>22</sup> Az I. kéz az elejétől a nyomtatott számozású 362<sup>v</sup> oldallal bezáróan (a későbbiekben csak e számozás alapján hivatkozunk az oldalszámokra) — a 3<sup>r</sup>-tól a 8<sup>r</sup> középig terjedő III. kéz által írt oldalakat kivéve — folyamatosan írta kéziratunkat. A 363<sup>r</sup>–503<sup>r</sup> oldalakon, az 1557. évi pozsonyi artikulussal bezáróan, két másik (II. és III.) kézzel felváltva jelenik meg, és noha a nota-k írójának kezeként mindvégig jelen van, tulajdonképpen csak az 1552. évi pozsonyi (447<sup>r</sup>–456<sup>r</sup>), 1553. évi soproni (457<sup>r</sup>–466<sup>r</sup>), az 1556. évi pozsonyi artikulusok (479<sup>r</sup>–490<sup>r</sup>), az ez utóbbit követő, 1556. évi állapotok szerinti magyar egyházi és világi hivatalviselők felsorolása (490<sup>r</sup>–495<sup>r</sup>), az 1557. évi pozsonyi cikkek (496<sup>r</sup>–503<sup>r</sup>), valamint a kézirat legvégén levő „Privilegium Siculorum et antiquae illorum consuetudines” (560<sup>r</sup>–562<sup>r</sup>) és a hátsó bekötőtábla belső oldalához kötött „De Gallo cum Thur . . . (az utolsó két betű nem vehető ki pontosan) confederato” rubrumú tételek kezeként találkozunk vele.

A II., az előzőhöz meglehetősen hasonló, kézírással készültek az 1542. évi (363<sup>r</sup>–372<sup>r</sup>) és az 1543. évi (381<sup>r</sup>–388<sup>r</sup>) beszercebányai, az 1546. évi (397<sup>r</sup>–408<sup>r</sup>) és az 1548. évi (421<sup>r</sup>–432<sup>r</sup>), valamint az 1555. évi (473<sup>r</sup>–478<sup>r</sup>) pozsonyi cikkek.

Az előzőktől jól megkülönböztethető III. kéz viszont a dekrétumok tartalomjegyzékének első oldalain (3<sup>r</sup>–8<sup>r</sup>) kívül az 1542. évi pozsonyi (373<sup>r</sup>–380<sup>r</sup>), az 1545. évi (389<sup>r</sup>–396<sup>r</sup>) és az 1547. évi (409<sup>r</sup>–420<sup>r</sup>) nagyszombati, az 1550. évi (433<sup>r</sup>–446<sup>r</sup>) és az 1554. évi (467<sup>r</sup>–472<sup>r</sup>) pozsonyi artikulusokat írta.

Az 1559. évi (504<sup>r</sup>–516<sup>r</sup>) és az 1563. évi (517<sup>r</sup>–535<sup>r</sup>) pozsonyi cikkeket író (IV. és V.) kéz írása a kódex többi része írásától eltér, feltehetően a törzssanyag elkészülte után toldódtak kéziratunkhoz. Hasonló lehetett a helyzet az 1563. évi artikulusok után 18 üres lappal következő 1471. évi dekrétummal (555<sup>r</sup>–558<sup>r</sup>) is, mely írójának kezével még kiegészítések, korrigálások, megjegyzések, illetve részben az annalistikus bejegyzések írójaként szintén sok helyen találkozunk kéziratunkban.

<sup>23</sup> Erre utaló possessor-bejegyzés található az első oldalon, melynek apró betűs, elmosódott szövegéből biztonsággal a következő olvasható ki: „Auctor huius operis est Pauly de Gregoryancz Episcopi . . .” (így!), majd feltehetően utalás történik a természetesen kézírásos számozás szerinti 467. oldalra, melyből a „pag. 467” világosan látszik, és ahol Gregoriáncai Pálról, mint zágrábi és győri püspökről történik említés az általa írt, Magyarország főurainak és főpapjainak felsorolását tartalmazó kis krónikájában két helyen is, a következő szövegekkel: A zágrábi püspökségnél: „. . . Paulus de Gregoriancz, qui haec conscribi curavit. . .” (!). A győri püspökségnél: „Jauriensis Episcopatus, in manibus erat eius de quo supra dictum est, Pauli de Gregoriancz Episcopi, huius compilationis Auctoris.” Majd a lapszálon az 1. oldalon levő glossza írójának írásával: „Et post tabulam Decretorum, fol. 22.” és ugyanott a neve mellett: „Auctor huius operis”. Az említett 22. fólió viszont Gregoriáncai címermararáról szóló Adam Schroter versre, és az azt követő címerleírásra utal. Feltehetően az ismertettek alapították kéziratunk forgatói, hogy saját kezű kódexéről van szó (vö. MURR, Ch.: 6. jegyz. és 8. jegyz. i. m.; és Murr egy-egy műve nyomán KOVACHICH, J. N.: 2. jegyz. i. m. 338. és VÖGH Gy.: 10. jegyz. i. m.), de Bartoniek Emma sem zárta ki ezt a tényt (vö. BARTONIEK E.: 14. jegyz. i. m. 129.).

<sup>24</sup> A nyomtatott 24<sup>v</sup> oldalon Adam Schroter versét követő, rá utaló címerleírás első mondatában: „Insignia sive Arma familiae meae, nobilium videlicet de Gregoriancz ab antiquo sunt haec; . . .”. Az egyes szám első személyt már Bartoniek Emma is észrevette. (Vö. BARTONIEK E.: uo.)

<sup>25</sup> Gregoriáncai Pál 1558. február 26-án Bécsben kelt levelében említést tett Mátyás király okleveléről is, amelyet átíratott és az első audiencián és az első mutatni öfenségnek. Nem lehetetlen, hogy ezen az 1471. évi dekrétum értendő, melyet fontosnak tartván utólag beírhatott saját kezével kéziratunk végére is. (OL, Nádasdy-missiles, E 185. 12. cs. Gregoriáncai Pál levele Nádasdy Tamáshoz, 110.)

<sup>26</sup> OL, Nádasdy-missiles, E 185. 12. cs. Gregoriáncai Pál levelei.

leveleket<sup>27</sup> és azok kézírását kódexünk anyagának írásával. Szerencsénkre a levelek között találoztunk 11 db olyan epistolával is, melyek írása azonos a gyűjteményünk zömét író, I. kéz írásával,<sup>28</sup> sőt a III. kéz írását is fellelhetjük a levelek között.<sup>29</sup> Így valószínűnek látszik, hogy kódexünk scriptorai Gregoriáncai deákjai közül kerülhettek ki. Tehát nem tévedtek nagyot azok, akik e kéziratot Gregoriáncai Pál eredeti kézírásával írt kódexének nevezték, még akkor sem, ha az lényegében nem az ő kezével íródott.

A datálást illetően Bartoniek Emma az 1556-os év mellett tört lándzsát,<sup>30</sup> és véleményét a kézirat 33<sup>a</sup> oldala alján olvasható szövegre: „Ferdinandus (I.) . . . adhuc regnat in summa expectatione liberationis regni Vngariae. 1556.”, valamint a 490<sup>a</sup>–495<sup>a</sup> oldalakon az 1556. évi állapotoknak megfelelően felsorolt hivatalok és püspökségek viselőinek neveire alapozza.<sup>31</sup> Noha az 1556-os datálásnak némiképpen ellentmond, hogy az említett felsorolás után, ugyanazzal a kézzel íródott az 1557. évi dekrétum is, és hogy az 1558-as évszám is fellelhető Johannes Heberus verse után a 478<sup>a</sup> oldalon szintén ugyanazzal a kézzel,<sup>32</sup> hogy véleményünk mégis hasonló Bartoniekéhez, azt a következőkkel indokoljuk.

Abból kell kiindulni, hogy kéziratunk Gregoriáncai Pál zágrábi majd győri püspök tulajdonát képezte, tehát törzsanyaga elkészülte utáni utólagos hozzáírások nagyon is elképzelhetők. Törzsanyagának viszont 1558 előtt kellett keletkeznie, hiszen róla másolták a bizonyítottan 1558-ban készült<sup>33</sup> Nádasdy-kódexet. Az egymásról másolás tényét igazolja a két kézirat anyagának zömét író kéz írása, amely mindkét kódexben ugyanaz (= Gregoriáncai-féle kézirat I. keze), dekrétumtartalmuk, azok sorrendjének<sup>34</sup> azonossága. Ugyanakkor a Gregoriáncai-féle gyűjtemény elsőséggét jelzik — ahogy arra már Bartoniek is rámutatott —, a hivatalok és püspökségek eltérő nevei, amelyek kéziratunkban az 1556., a Nádasdy-kódexben az 1558. évi állapotoknak megfelelően íródtak; valamint hogy az előbbiben az 1557. évi dekrétum követi, az utóbbiban megelőzi Gregoriáncai kis krónikáját. Hogy e tételek jelezték a gyűjtemények törzsanyagának végét, következik abból, hogy utánuk mindkét kódexben addig nem

<sup>27</sup> Valamennyi felsorolásától eltekintünk. Néhány bizonyosan Gregoriáncai kézírásával íródott levél: 1555. jún. 4-én, 1555. máj. 29-én, 1555. júl. 2-án, 1556. júl. 17-én, 1556. aug. 20-án, 1556. szept. 12-én, 1557. jan. 8-án, 1557. szept. 24-én, 1558. jan. 28-án, 1558. febr. 26-án, 1558. szept. 1-én Bécsben, 1557. júl. 19-én Pozsonyban kelt levelek. (Uo. Gregoriáncai Nádasdy Tamáshoz 42., 44–45., 51–52., 66–67., 68., 64–65., 78–79., 93., 105., 110., 35, 80–81.)

<sup>28</sup> Az 1555. okt. 7-én, 1555. okt. 24-én, 1556. júl. 3-án, 1556. aug. 3-án, 1556. szept. 26-án, 1557. aug. 2-án Bécsben, 1556. dec. 9-én Szokolcán, 1556. dec. 26-án és 1558. márc. 17-én Pozsonyban, 1557. ápr. 27-én Keszőn, végül az 1558. ápr. 15-én Szombathelyen kelt levelek. (Uo. 47., 48. 75., 69., 70., 92., 63., 71–72., 111., 100., 113–114.) E kéz nyomát 1555 előtt és 1558 után még a Gregoriáncai sajtókezű levelei címzésében sem találjuk.

<sup>29</sup> Az 1555. ápr. 6-án, 1555. máj. 8-án, 1555. máj. 10-én, 1555. máj. 22-én, 1555. szept. 27-én, 1555. okt. 4-én, 1555. okt. 15-én Bécsben; az 1557. ápr. 17-én Győrött kelt levelek. (Uo. 53., 57–59., 54–55., 56., 94–94/A., 38–39., 77.) Megjegyeznénk, hogy Gregoriáncai Pál összes levelének alapos feldolgozása sem lenne érdektelen, hisz a XVI. század közepi Magyarország társadalmi, gazdasági, politikai életének jobb megismeréséhez feltétlenül hozzájárulna.

<sup>30</sup> Vö. BARTONIEK E.: uo. 129.

<sup>31</sup> Uo. 132. 9. jegyz.

<sup>32</sup> Noha az 1558-as évszámot Adam Schroter versének rubruma után a 24<sup>a</sup> oldalon is megtaláltuk „Episcopi Jauriensis 1558.”, azonban a jelzett szavak a verstől eltérő írással íródtak.

<sup>33</sup> A Nádasdy-kódex (Budapesti Egyetemi Könyvtár kéziratára, G 39.) törzsanyagának 1558. évi datálására vö. még JÁNOSI Monika: *A Szent István törvényeit tartalmazó kódexek*. Magyar Könyvszemle 1978. (3–4) 235. Megjegyeznénk, hogy a kézirat ismételt, alaposabb vizsgálata Kovachich azon nézetét támasztotta alá, mely szerint — ugyan ma már csak bizonyos fény mellett bizonyos szögben láthatóan —, a XVI. századi első bekötőtábla külső oldalán ez áll: „Thomas: Nadasdy, Palatinvs Hvngariae, MD. VIII.” (Könnyen elképzelhető, hogy Kovachich korában az évszámból az „L” még látható volt.) Az általunk idézett „Erat Corpus Juris Thomae Nadasdy Palatini . . . VIII.” a kézirat első bekötőtáblája belső oldalán található, s a bekötőtáblával nem egykorú bejegyzés lehet. Mindenesetre ez azt jelzi, hogy a kézirat utolsó tétele írásával azonos évben, bekötte, már Nádasdy Tamás tulajdonában volt.

<sup>34</sup> Általában a Nádasdy-féle kéziratot nagyobb gondal írták, mint kéziratunkat, ez utóbbi sorrendi hibáit az 1500-as évek dekrétumait illetően is korrigálták.

ismert kezek folytatják az írást, valamint, hogy a Gregoriánczi-féle kézirat 1559., 1563., 1471. évi dekrétumai hiányoznak a Nádasdy-kódexből.<sup>35</sup> Mindebből arra következtetünk, hogy Gregoriánczi Pál írnokaival Nádasdy Tamás nádor számára is készítettett egy dekrétum-gyűjteményt, melyben — tisztelete jeléül — az 1558. évi, legfrissebb állapotoknak megfelelően átírta második kis krónikáját,<sup>36</sup> magától értetődően leahagyva illetve rövidítve az önmagára, bővítve a nádorra vonatkozókat.<sup>37</sup> Eme következtetéseink valós voltára világít rá Gregoriánczinak Nádasdy Tamáshoz intézett, 1562. febr. 13-án Pozsonyban kelt levele<sup>38</sup> is, amelyben elkéri a nádortól — miután sajátját nem találja —, a dekrétumoknak azt a nagy könyvét („... librum illum magnum decreti, ...”), amelyet Nádasdynak odaadott. A datálásra vonatkozóan tehát a fentiekből valószínűnek látszik — és egyébként pompásan összevág a levelekből is kitűnő tényről, mely szerint a két kézirat zömének közös írnoka 1555 és 1558 között Gregoriánczi szolgálatában állt<sup>39</sup> —, hogy 1556–1557-ben elkészülhetett a Gregoriánczi-féle gyűjtemény törzsanyaga, amelyeket a későbbiek során tovább bővítettek. Részben vagy egészében az előbbi Batthyány József bíboros kézírata, feltehetően az utóbbit az Esterházy-féle kisebb másolásához használták fel (Kovachich leírása alapján); és bizonyíthatóan az utóbbitől másolták le a Festetics-kódexet,<sup>40</sup> nem törvény jellegű anyaga vonatkozásában pedig az Istvánffy—Széchenyi-kódexet.

Tekintettel arra, hogy Gregoriánczi kéziratát a maga teljességében sohasem ismertették, ezért tartalma részletes leírását függelékben mellékeljük, egyben hozzuk a tanulmányunkban szereplő XVI. századi kéziratok véleményünk szerinti egymáshoz való viszonyát feltüntető táblázatot.

### I. Függelék: A Gregoriánczi-féle kézirat tartalma<sup>41</sup>

1. Juramentum Serenissimi Regis Ferdinandi tempore suae Coronacionis 1527. (N, F)<sup>42</sup>  
Üres lap
2. Háromsoros possessorra utaló bejegyzés<sup>43</sup>

1<sup>r</sup>

<sup>35</sup> Melyben az 1557. évi dekrétum szövege után egyéb, nem dekrétum jellegű tételek beiktatásával az 1572. évi pozsonyi artikulusok következnek. 1572-ben pedig úgy Gregoriánczi (+ 1565), mint Nádasdy (+ 1562) már halott.

<sup>36</sup> Az első krónikája a mindkét kéziratban a királylista vonatkozásában szó szerint egyező „Origo gentis Vngaricae” rubrumú tétel.

<sup>37</sup> A zágrábi püspökségnél nem jelzi, hogy egykor ő is birtokolta a püspöki méltóságot, és a győri püspökségnél is rövidíti. (Vö. Nádasdy-kódex 519<sup>r</sup>—520<sup>r</sup>.) Az első krónikája előtt pedig természetesen kihagyja a címerére vonatkozó verset és leírást. Viszont saját kéziratában csak mindössze négy sorral emlékezik meg Nádasdy Tamásról, míg a neki szánt anyagban fél oldalon át magasztalja személyét. (Uo. 521<sup>r</sup>.)

<sup>38</sup> OL, Nádasdy-missiles, E 185. 12. cs. Gregoriánczi Pál levele Nádasdy Tamáshoz, 172. — Itt jegyeznénk meg, hogy nem minden alap nélkül feltételezte Kovachich — csak a Nádasdy-kódex ismeretében —, hogy e nádor számára készült lehet Gregoriánczi eredeti kézírata (KOVACHICH, M. G.: I. jegyz. i. m. XXV.), ugyanis feltehetően e kézirat mielőbbi befejezése céljából Gregoriánczi deákjai közül mindig az éppen ráérő folytathatta a másolást — tudniillik nem feltétlenül új tétellel vagy oldallal változik az írás, hanem esetenként egy tételen, oldalon, sőt mondaton belül is feltűnik egy másik kéz, majd visszatér az előző —, sőt Gregoriánczi maga is besegített. Így az az érdekes helyzet áll elő, hogy itt többet szerepel kézírása, mint saját kéziratában.

<sup>39</sup> L. fentebb 28. jegyz.

<sup>40</sup> OSZKK, Fol. Lat. 4355. — A Nádasdy- és Festetics-féle kéziratok tartalmi és sorrendi egyezését mutatja tételeik összevetése. (JANOSI M.: i. m. 236—250.)

<sup>41</sup> A Nádasdy- és Festetics-féle kéziratok azonos tételeit megnevezésük után „N” és „F” betűkkel jelezzük. A törvények kiadásait nem idézzük.

<sup>42</sup> A film alapján úgy tűnik, hogy ezt az oldalt az első bekötőtábla belső oldalához ragasztották. Érdekes, hogy a tétel írójának (I. kéz) kézírásával az idézett cím felett „9 maj” datum olvasható az évszám feltüntetése nélkül. Ezenkívül ide írták kéziratunk Apponyi-féle és jelenlegi jelzetét is. A kb. féloldali szöveg után egy háromsoros és egy egysoros nota olvasható.

<sup>43</sup> Amelyből biztonsággal mindössze annyi látható: „Auctor huius operis est pauly de Gregoryancz Episcopi... (így!) pag. 467. ...”

2a. Alsólendvai Bánffy Miklós históriája. (N, F) <sup>44</sup>	1 <sup>v</sup> —2 <sup>v</sup>
3. Tabula decretorum Regni Vngariae et primo illorum, quae in Decreto Regis Mathiae continentur (N, F) <sup>45</sup>	3 <sup>r</sup> —23 <sup>v</sup>
4. Adami Schroterj De Sturno Episcopi Jauriensis <sup>46</sup>	24 <sup>r</sup>
5. Nota — Gregoriáncai Pál címerleírása	24 <sup>v</sup>
6. Hat jogi vonatkozású nota	25 <sup>rv</sup>
7. Origo gentis Vngariae. Vngaria (N) <sup>47</sup>	26 <sup>r</sup> —46 <sup>r</sup>
8. In nomine Domini nostri Jesu Christi. Incipit Decretum Sancti Stephani Regis primi Vngariae. Sine tamen titulo, tempore et sigilla. <sup>48</sup> Prefacio ad Sanctum Emericum Ducem (N, F)	
Primus Liber (= Intelmek)	46 <sup>v</sup> —52 <sup>r</sup>
Secundus Liber <sup>49</sup>	52 <sup>r</sup> —60 <sup>r</sup>
9. Négy jogi vonatkozású nota	60 <sup>v</sup>
10. Incipit Decretum Sancti Regis Ladislai (N, F)	
Liber primus	61 <sup>r</sup> —66 <sup>r</sup>
Secundus Liber	66 <sup>r</sup> —69 <sup>r</sup>
Liber tercius. <sup>50</sup>	69 <sup>r</sup> —75 <sup>r</sup>
11. Jogi vonatkozású megjegyzések	75 <sup>v</sup>

<sup>44</sup> A történet eleje alig olvasható. Kovachich szerint ugyanez a história található Batthyány József bíbornok kódexében is. (KOVACHICH, J. N.: 2. jegyz. i. m. 348—349.) Kiadva: BELIUS, M.: 3. jegyz. i. m. 112—114.

<sup>45</sup> Nem hozza a kézirat dekrétumainak teljes tartalomjegyzékét. II. András Nagy Lajos által megerősített dekrétumától Mátyás 1481. évi dekrétumával bezáróan tartalmaz törvénykönyv-, ezen belül kapitulumcím-felsorolást.

<sup>46</sup> Tízoros vers Gregoriáncai Pál címermadaráról.

<sup>47</sup> Magyarország királyainak története Attilától I. Ferdinándig, valamint Oláh Miklós Hungaria-jának Gregoriáncai által kissé átdolgozott változata. A krónika értékelését illetően egyetértünk Bartoniek Emmával, viszont azon megállapításával nem, miszerint a királylistát Gregoriáncai Miksa korával is kiegészítette volna. Az tény, hogy az Istvánffy—Széchenyi kódex (OSZKK, Fol. Lat. 2275. 6<sup>r</sup>—13<sup>r</sup>, 154<sup>r</sup>—159<sup>r</sup>) krónikáit a Nádasdy-féle kéziratról másolták, viszont a király-életrajzok mindhárom kéziratban szó szerint egyeznek. (Vö. BARTONIEK E.: 36. jegyz. i. m. 129.) Hozzátennénk, hogy a Kollár-kódex csonka királylistája (II. Ulászlóig — Kollár-kódex I. kéz) szintén a Knauz krónikacs család egyik ismeretlen kézirata lehet. Kovachich szerint az ún. Lőcsei II. és III. kódexekben is — a Kollár-kódexhez hasonlóan —, II. Ulászlóig vezetett rövidebb király-életrajzok találhatók. (KOVACHICH, J. N.: 2. jegyz. i. m. 365.) Az összevetés alapján nem lehetetlen, hogy Gregoriáncai e variánst használta fel krónikájához, kiegészítve a hun történettel (a Thuróczyból) és I. Ferdinánd korával. Megjegyeznénk még, hogy az Országos Levéltárban őrzött P 108. Repositorium 71. r. sz. 462. jelzetű, egykor az Esterházy hercegek tulajdonát képező XVI. század végi kéziratban a 384—397., 408—429. oldalakon szintén megtalálható e krónikácska, mely szövegében kissé eltér — 1572-vel zárul —, alapja viszont Gregoriáncai művének valamely másolata lehetett. Nem lehetetlen, hogy Bél Mátyás munkája kiadásakor egy ilyen későbbi változatot használt. (BELIUS, M.: 3. jegyz. i. m. 85—112.) Gregoriáncai Bartoniek által is említett, a Quadripartitum első részébe beépített (XLI. titulus) másik kis krónikája, amely a királyok életrajzát I. Istvántól 1527-ig vezeti, valóban eltér az említettől. Nem elképzelhetetlen, hogy ez volt az általa írt király-életrajzok első változata, lévén az 1552-ben (Kovachich szerint) befejezett Négyeskönyv része. Legrégibb fellelhető kézirata, amely Illés József és Degré Alajos szerint is legközelebb állhat a szerkesztő bizottság által készített eredeti szöveghez, az OSZKK Fol. Lat. 512. jelzetű kézirata. (Vö. ILLÉS József: *A Quadripartitum közjogi interpolációi*. Értekezések a filozófiai és társadalmi tudományok köréből. Szerk. Finánczy Ernő. IV. köt. 2. sz. Bp. 1931. 5.; DEGRÉ Alajos: *A Négyeskönyv perjogi anyaga*. Az Illés-szeminarium kiadványai. 3. sz. Bp. 1935. 19.) A krónika a 43<sup>r</sup>—51<sup>r</sup> oldalakon található. Kiadásuk: első krónika: BEL. M. I. fentebb, második krónika: KOVACHICH, M. G.: 1. jegyz. i. m. XXX—XXXI. 315—331.

<sup>48</sup> A Nádasdy- és Festetics-féle kéziratokban a címből hiányzik: Sine tamen ... sigilla.

<sup>49</sup> Utána két jogi vonatkozású nota.

<sup>50</sup> Utána egy kétsoros vers.

12. Decretum Colomani Regis (N, F) <sup>51</sup>	76 <sup>r</sup> —85 <sup>v</sup>
Secundus liber Colomanj Regis (N, F) <sup>52</sup>	86 <sup>r</sup> —87 <sup>v</sup>
Üres	88 <sup>rv</sup>
13. Decreta Synodi per D. Archiepiscopum Laurientium Strigoniensem et decem Suffraganeos suos celebratae. Tempore Colomanj Regis (N, F)	89 <sup>r</sup> —93 <sup>v</sup>
14. Decretum Sigismudj Regis 1411. (N, F) <sup>53</sup>	94 <sup>r</sup> —95 <sup>v</sup>
Üres	95 <sup>v</sup>
15. Decretum primum Serenissimi et potentissimi Mathiae Regis continens Decreta Andreae, Ludovici et Sigismundj (N, F)	96 <sup>r</sup> —111 <sup>r</sup>
16. Gratia per Sigismundum Imperatorem Infidelibus et Rebellibus suis facta, ratione Erectionis Banderij Emulj sui nec non iniuriarum dampnorum Nocumentorum (Anno 1403.) (N, F)	111 <sup>v</sup> —113 <sup>v</sup>
17. Decretum Sigismundj Regis. Editum Anno 1405. (I.) quod ab aliquorum dicitur quartum (N, F)	114 <sup>r</sup> —122 <sup>v</sup>
Üres	123 <sup>rv</sup>
18. Decretum Sigismundj Imperatoris supermodo Exercituandj Editum 1435. (II.) (N, F)	124 <sup>r</sup> —126 <sup>v</sup>
19. Decretum Sigismundi Regis 1405. (II.) (N, F) <sup>54</sup>	127 <sup>r</sup> —131 <sup>r</sup>
20. Articuli Dietae Budensis Annj 1527. Tempore Coronacionis Serenissimi Regis Ferdinandj	131 <sup>v</sup> —132 <sup>v</sup>
Üres	132 <sup>v</sup>
21. Decretum Sigismundi Imperatoris super Donacionibus possessionum Infidelium (1404) (N, F)	133 <sup>r</sup> —136 <sup>v</sup>
22. Donatio Sigismundi Regis pro Johanne de Maroth facta, in qua continentur multa gesta ipsius Regis et Commemorantur (N, F) <sup>55</sup>	137 <sup>r</sup> —141 <sup>v</sup>
23. Nota — „Tempore Sigismundi Regis Vngariae. . .” kezdettel a bandériumok jegyzéke (N, F) <sup>56</sup>	142 <sup>rv</sup>
24. Decretum Alberti Regis (N, F) <sup>57</sup>	143 <sup>r</sup> —147 <sup>v</sup>
25. Nota — Albert királyról és V. Lászlóról (N, F) <sup>58</sup>	147 <sup>r</sup> —148 <sup>v</sup>
26. Decretum Ladislai Regis (N, F) <sup>59</sup>	148 <sup>r</sup> —152 <sup>v</sup>
27. Articuli cum Juramento tempore olim Johannis Waywode in Civitate Pesthiensi per Praelatos et Barones in Congregatione generalj aediti. (1446) Forma Juramenti in Vulgari (N, F)	153 <sup>rv</sup>
28. Sequitur Decretum quondam Michaelis Zylagy de Horogzegh olim Gubernatoris Regni Vngariae editum (N, F)	154 <sup>r</sup> —156 <sup>v</sup>

<sup>51</sup> Az ún. Albericus-féle gyűjtemény.

<sup>52</sup> Kálmán második törvénykönyve cím alatt kéziratunk folyamatosan hozza — Závodszyk címelnevezéseivel élve — a „Capitula Colomanni Regis de iudeis” (1—3. c.), a „Fragmenta constitutionum synodaliū” (4—5. c.), a „Synodus altera sub Colomanno rege celebrata” (6—15. c.) felirat alatt közölt törvényeket. (ZÁVODSZKY Levente: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai.* (Függelék: a törvények szövege.) Bp. 1904. 195—196., 209., 207—208.)

<sup>53</sup> Utána egy négysoros időjárásí mondóka Pál napjára, valamint annak egy másik változata.

<sup>54</sup> Utána három jogi vonatkozású nota.

<sup>55</sup> MÁLYOSZ Elemér: *Zsigmond-kori oklevéltár. II./1.* Bp. 1956. 3089. sz.; Vö. FEJÉR, Georgius: *Codex Diplomaticus Hungariae. X. 4.* Budae 1841. 293—302.

<sup>56</sup> Utána egy kétsoros vers.

<sup>57</sup> A cím más kézzel: „Istud decretum vidi sigillatum Apud magnificum Dominum Johannem Desewffy Magistrum curie Regie seu prefectum camerae Vngarice. 1560.”

<sup>58</sup> Mely szerint Zsigmond császár fiú utód hiányában vejére és egyetlen leányára hagyja Magyarországi trónját. Később Albert haláláról, Fehérvárt történő eltemetéséről van szó. Utána egy kétsoros Vergilius vers következik; majd „Mortuo Alberto Rege natus est ei filius posthumus nomine Ladislaus Anno 1440. . .” kezdettel le van írva V. László születése és rövid életrajza.

<sup>59</sup> Az 1454. évi törvények után három rövid jogi vonatkozású megjegyzés.

29. De Palatino. Articuli pronuntiati tunc de officio Palatini quando Spectabilis et Magnificus Dominus Emericus de Zapolya comes perpetuus scepusiensis per Serenissimum Principem Dominum Mathiam Regem Consensu Regnicolarum fuit electus in Palatinum (1485) (N, F) 156<sup>v</sup>—158<sup>r</sup>
30. Nota; Ovidius versészlet; Deuteronomi 22.<sup>60</sup> 158<sup>v</sup>
31. Articuli in Campo Rakos in Dieta festi Beatj Georgij martiris Anno Dominj 1507. reformatj (N, F)<sup>61</sup> 159<sup>r</sup>—163<sup>r</sup>  
Üres 163<sup>v</sup>
32. Annj 1462. — felirattal Mátyás 1462. évi decretuma (N, F) 164<sup>r</sup>—165<sup>v</sup>
33. Articuli Dietae Oppidi Hathwan Annj 1525. (N, F)<sup>62</sup> 166<sup>r</sup>—172<sup>v</sup>
34. Articuli Dietae Sanctj Georgy in Rakos Annj 1526. (N, F) 173<sup>r</sup>—176<sup>v</sup>
35. Articuli Dietae Budensis 1528. Tempore Serenissimi Regis Ferdinandj (N, F) 177<sup>r</sup>—178<sup>r</sup>
36. Három jogi vonatkozású nota és egy kétsoros vers 179<sup>r</sup>
37. Decretum Mathiae Regis Secundum (sic!) Editum Anno Dominj 1481. (N, F)<sup>63</sup> 179<sup>r</sup>—182<sup>r</sup>
38. Nota — „De clarissimo Vngarorum Rege Mathia, talis quepiam habentur Historia . . .” kezdettel rövid anekdota a török követről, midőn Mátyás Bécsújhelyt ostromolta. (N, F)<sup>64</sup> 182<sup>v</sup>
39. Decretum tercium (sic!) Mathiae Regis (1486) (N, F) 183<sup>r</sup>—211<sup>v</sup>
40. Sequitur series aestimacionum (N, F)<sup>65</sup> 212<sup>r</sup>—214<sup>v</sup>
41. Decretum Mathiae Regis Annj 1478. (N, F)<sup>66</sup> 215<sup>r</sup>—217<sup>v</sup>
42. Kilenc jogi vonatkozású nota. 218<sup>v</sup>
43. Decretum primum et generale Wladislai Regis (1492) (N, F)<sup>67</sup> 219<sup>r</sup>—247<sup>v</sup>
44. Articuli Nobilium Regni Selavoniae in Decreto presenti secundum deliberationem Regiae Maiestatis ac dominorum Prelatorum et Baronum Regnique Nobilium insertj sequuntur hoc modo (1492) (N) 248<sup>r</sup>—250<sup>r</sup>
45. Series autem Articulorum de Novo conceptorum ut praemittitur praescriptorum maiorum statutorum et Decretorum perfectorum et complecionum in se experimuntur sequitur et est talis<sup>68</sup> 250<sup>v</sup>—262<sup>r</sup>
46. 1498. Decretum Secundum (sic!) Wladislaj Regis Generale (N, F)<sup>69</sup> 263<sup>r</sup>—282<sup>r</sup>
47. Epitaphium Laurentii Vallae<sup>70</sup> 282<sup>v</sup>
48. 1500. Decretum tercium (sic!) Wladislai Regis Generale (N, F)<sup>71</sup> 283<sup>r</sup>—297<sup>r</sup>
49. Egy háromsoros, egy kétsoros és két egysoros vers; jogi vonatkozású nota<sup>72</sup> 297<sup>v</sup>
50. 1504. Decretum Quartum (sic!) Generale Wladislai Regis (N, F)<sup>73</sup> 298<sup>r</sup>—307<sup>r</sup>
51. Egy kétsoros vers és egy közmondás 307<sup>v</sup>
52. 1514. Decretum quintum (sic!) Generale Wladislai Regis (N, F)<sup>74</sup> 308<sup>r</sup>—324<sup>v</sup>

<sup>60</sup> Ovid. Trist. 1, 9, 5—10. és bibliai idézet.

<sup>61</sup> Végén egy kétsoros vers.

<sup>62</sup> A cím mellett más kézzel: „Cassati in alia dieta in Rakos 1526.”

<sup>63</sup> Utána egy kétsoros vers (Amacius — XI. sz. közepe —; Sermones, 4, 303.), majd ennek egy másik variánsa, valamint egy egysoros közmondás.

<sup>64</sup> Kiadva: BELIUS, M.: 3. jegyz. i. m. 114.

<sup>65</sup> Kiadva: KOVACHICH, M. G.: *Supplementum ad Vestigia comitorum ab exordio regni eorum in Pannonia, usque ad hodiernum diem celebratorum. II. Budae 1800. 258 266.*

<sup>66</sup> Végén: „Extat aliud Decretum Eiusdem Regis Mathie Annj 1471. infra fol. 531.” A glosszában természetesen mindenütt a korábbi, a kézírásos számozás szerinti oldalszámokra történik utalás.

<sup>67</sup> A cím után: „Qui Wladislaus fuit filius Casimirj, Regis Poloniae.”

<sup>68</sup> Az utolsó oldalán a „finis” után, féloldalt — feltehetően a nota-t tartalmazó részt — kivágták a kéziratból.

<sup>69</sup> Végén egy kétsoros vers.

<sup>70</sup> A sírfelirat után egy több mint féloldalas jogi vonatkozású nota.

<sup>71</sup> Végén egy közmondás.

<sup>72</sup> Kétsoros vers: Verg. Aen. 10, 501—502.

<sup>73</sup> Végén egy közmondás és egy glossza: „Decretum eiusdem in campo Rakos Annj. 1507. supra fol. 134.”

<sup>74</sup> Végén egy közmondás.

53. Nota — Tanulságos történet egy vendégfogadóról. (N, F) Előtte két közmondás. 325<sup>f</sup>  
Négy jogi vonatkozású nota 325<sup>v</sup>
54. 1518. Articuli in oppido Tholnensi per universitatem Nobilium in conventionem eorum particulari, in pro festo Beati Jacobi Apostolj A. D. Millesimo Quingentesimo Decimo octavo, celebrata formatj (N, F)<sup>75</sup> 326<sup>f</sup>—329<sup>f</sup>
55. Nota — anekdota<sup>76</sup> 329<sup>v</sup>
56. Articulj Diète Bachiensis Annj 1518. (N, F) 330<sup>f</sup>—335<sup>v</sup>
57. Articulj Diète generalis Budensis Annj 1521. pro festo Beatae Elizabeth (N, F) 336<sup>f</sup>—346<sup>f</sup>
58. Articulj Dietae generalis in Rakos, editj 1524. pro festo Nativitatis Beatae Virginis postea confirmati 1525. pro Dominica Jubilate (N, F) 346<sup>v</sup> 352<sup>v</sup>
59. Eneas Silvius in oratione 131. De clade Constantinapolitana  
Eneas Silvius in Epistola 410. ad Machometem Magnum  
Eneas Silvius in oratione 411. In Conventu Mantuae  
Eneas Silvius in Bulla 412. 353<sup>v</sup>
60. Concordia Hungarica inter Serenissimos et Gloriosissimos principes et dominos Divum Fridericum tercium Ro. Imperatorem et Invictissimum principem et dominum Maximilianum Ro. et Hungariae Regem et Augustos ex una et Serenissimum Wladislaum Hungariae et Boemia Regem Inclitumque regnum Hungariae ex altera Posenii conclusa. (1491) (Nyomtatvány) (N, F)<sup>77</sup> 354<sup>f</sup>—361<sup>v</sup>
61. Eneas Silvius in oratione 413. ad Calixtum papam  
Eneas Silvius in oratione 414. 362<sup>f</sup>  
362<sup>v</sup>
62. Három jogi vonatkozású nota.
63. Articuli Novizolienses Annj Domini MDXLII. Die Dominico post festum Beati Valentini Martiris celebratj. (N, F) 363<sup>f</sup>—372<sup>f</sup>
64. Két jogi vonatkozású nota 372<sup>v</sup>
65. Articulj in dieta Poseniensi pro festo Omnium Sanctorum Anno Dominj Millesimo Quingentesimo quadragesimo secundo, tractati et conclusi ac per Regiam maiestatem confirmatj. (N, F)<sup>78</sup> 373<sup>f</sup>—380<sup>f</sup>
66. Két jogi vonatkozású nota, köztük két kétsoros vers. 380<sup>v</sup>
67. Articuli in Conventu Novizoliensi pro festo Beatae Elizabeth. Annj MDXLIII. confectj. (N, F)<sup>79</sup> 381<sup>f</sup>—388<sup>f</sup>  
388<sup>v</sup>
68. Nota a magyar borokról<sup>80</sup> 388<sup>v</sup>
69. Articuli in generalibus Comiciis Tirnaviae pro festo Purificationis Beatissimae Virginis Mariae, Anno MDXLV. celebratis editj (N, F) 389<sup>f</sup>—396<sup>v</sup>
70. Articuli in dieta Poseniensi pro festo conversionis Beatj Paulj Apostolj, Annj Domini MDXLVI. presente Regia Maiestate celebratj (N, F)<sup>81</sup> 397<sup>f</sup>—408<sup>v</sup>

<sup>75</sup> Végén egy kétsoros vers.

<sup>76</sup> Anekdota egy Lengyelországban járt pápai követtről, aki csodálkozott, hogy a lengyelek sört és nem bort isznak, ugyanis a sört nagyon rossznak találta. Erről egy vers is.

<sup>77</sup> A nyomtatvány első oldalán a cím felett és alatt egy-egy jogi vonatkozású nota; mellette glossza: „De hac concordia fit mentio XI. articularis Anni 95. . . .”

A nyomtatványról Murr a következőket írja: „Rarissimum istud impressum aut eod. a. 1491., aut anno sequenti sine dubio prodiit Budae, forsán apud Andream Hess, qui iam A. 1473. ibi typographicam artem exercuit.” (Murr, Ch. T.: 8. jegyz. i. m. 204.)

Apponyi Sándor hivatkozik Eduard LANGER bibliográfiájára (*Bibliographie der österreichischen Drucke des XV. und XVI. Jahrhunderts*, Wien 1913.), melyben ez a nyomtatván Winterburgnak van tulajdonítva, 1507 körülről. Apponyi szerint ez a dátum egy kicsit későnek tűnik. (Vö. APPONYI, A.: 12. jegyz. i. m.) Leírása, kiadásai: uo.

<sup>78</sup> A 373<sup>f</sup> oldal alján valószínűleg Gregoriáneci írásával: „de hoc statutum est, huiusmodi quoque terrarum Arabilium pratorum, silvarum piscinarum et Metarum occupationes, habita etc.”

<sup>79</sup> Végén két kétsoros vers.

<sup>80</sup> Magyarországon ritka a sörvívás, mert nagyon sok a bor. Részletesen leírja a borvidékeket, boruk minősége szerint értékelve azokat. Megállapítja, hogy van vörös bor is, de több a fehér, a kun mezőkön pedig kölesből és vízből készítenek egy bozának nevezett italt. (Átvétel Oláh Miklós Hungaria-jából.)

<sup>81</sup> Végén egy kétsoros vers.



71. Articuli Conventus Tyrnaviensis pro festo Beatae Catherinae Virginis Anno Domini MDXLVII. celebratj. Et quidem primo responsio dominorum Prelatorum, Baronum ac Nobilium aliorumque ordinum et statuum Regni Vngariae, ad legationem Sacrae Regiae Maiestatis, facta medio suorum oratorum in conventu detectorum. (N, F) 409<sup>r</sup>—420<sup>r</sup>  
420<sup>v</sup>
72. Solimanus de se ipso et Carolo V.<sup>82</sup>
73. Articulj dietae Poseniensis in festo Beati Lucae Evangelistae Anno Domini MDXLVIII. presente Regia Maiestate celebratj (N, F) 421<sup>r</sup>—432<sup>r</sup>
74. Articuli Posenienses pro festo Epiphaniarum Domini Anno MDL. presente Regia Maiestate aeditj. (N, F) 433<sup>r</sup>—446<sup>r</sup>
75. Articuli Posenienses pro festo Cathedrae beatj Petrij Apostolj Anno MDLII. presente Regia Maiestate editj. (N, F) 447<sup>r</sup>—456<sup>r</sup>
76. Articuli in Conventu Soproniensi pro Dominica Quasimodo Annj Millesimi Quingentesimi quinquagesimj tercijs celebrato per Dominos, Prelatos, Barones, Nobiles ceterosque ordines et status Regni Vngariae edicto Sacrae Regiae maiestatis ibidem congregatos editj (N, F) 457<sup>r</sup>—466<sup>r</sup>
77. Articuli Posenienses Annj MDLIII (N, F) 467<sup>r</sup>—472<sup>r</sup>
78. Articuli Posenienses Annj MDLV. (N, F)<sup>83</sup> 473<sup>r</sup>—478<sup>r</sup>
79. Ad Diem conversionis S. Paulj, natalem meum, Johannes Heberus<sup>84</sup> 478<sup>v</sup>
80. Cím nélkül, „Nos Ferdinandus Divina favente Clementia . . .” kezdettel az 1556. évi pozsonyi artikulusok (N, F) 479<sup>r</sup>—490<sup>r</sup>
81. Cím nélkül, „In ista Poseniensi Dieta Sacra Romanorum Vngariae igitur Regia Maiestas personaliter adfuit Posonij . . .” kezdettel az 1556. évi állapotok szerinti magyar egyházi és világi hivatalviselők felsorolása (N)<sup>85</sup> 490<sup>r</sup>—495<sup>r</sup>  
Üres 495<sup>v</sup>
82. Articuli Dietae Poseniensis pro prima die Junij 1557. (N, F) 496<sup>r</sup>—503<sup>r</sup>
83. Annalsztikus bejegyzések 1558—1568. évekre<sup>86</sup> 503<sup>v</sup>
84. Articuli Posenienses 1559. 504<sup>r</sup>—516<sup>r</sup>
85. Annalsztikus bejegyzések az 1559. évről<sup>87</sup> 516<sup>v</sup>
86. Articuli Dominorum Prelatorum et Baronum Regni Hungariae, in Coronatione Sanctissimi Regis Romanorum Maximiliani, etc. Posonij Anno Domini MDLXIII. Congregatorum celebrati.<sup>88</sup> 517<sup>r</sup>—535<sup>r</sup>  
Üres 536<sup>r</sup>—554<sup>r</sup>

<sup>82</sup> A 34 soros vers címe mellett a lapszálon az 1556-os évszám olvasható.

<sup>83</sup> A cím alatt más írással: „Hoc anno fuit creatus Thomas Nadasy in Palatinum.”

<sup>84</sup> A 28 soros vers után: „1558. Magister Johannes Heberus faciebat.”

<sup>85</sup> Kéziratunk és annak datálásánál már említett Nádasdy-kódexen (Bp-i Egy. Könyvt. K. G 39. 518<sup>r</sup>—524<sup>r</sup>) kívül az Istvánffy—Széchenyi-kéziratban (OSZKK, Fol. Lat. 2275. 154<sup>r</sup>—159<sup>r</sup>), — amely ezen és a már fentebb jelzett krónikán túl oklevelek, adománylevelek, és olasz, portugál, magyar, latin nyelvű missilisek másolatait tartalmazza —; valamint Kovachich szerint a Beyte István által másolt Esterházy-féle kisebb gyűjteményben (KOVACHICH, M. G.: I. jegyz. i. m. XXV—XXVI.) lelhető fel. Az 1556. évi állapotok szerinti felsorolást ezek közül csak kódexünk hozza. (A Nádasdy-féle 1558. évi állapotok szerinti krónikát másolták át az Istvánffy—Széchenyi-kéziratba és feltehetően az Esterházy-félébe is.) A Nádasdy-kódexben — kéziratunkhoz hasonlóan — cím nélkül, az Istvánffy—Széchenyi-kódexben Istvánffy Miklós kézírásával „1558. hoc quo Mnemosynon (görög betűkkel) est Gregorianez Episcopi Jauriensi” — innen ered a sokat emlegetett „Mnemosynon” elnevezése —, az Esterházy-gyűjteményben (Kovachich szerint) „Praelati, Barones cum officiis et residentis aetate nostra” címmel található. Kéziratunk krónikájára és a későbbiek eltéréseire, nagy forrásértékére már Bartoniek Emma is felhívta a figyelmet. (Vö. BARTONIEK E.: 14. jegyz. i. m. 130—131.) Kiadása (1558. évi változat): KOVACHICH, M. G.: uo. 98—111.

<sup>86</sup> A többféle kézírással írt feljegyzések között Nádasdy Tamás nádor 1562. jún. 2-i és e kézirat tulajdonosa, Gregoriáneci Pál 1565. okt. 21-i halálát is megörökítették.

<sup>87</sup> Gregoriáneci kézírásával II. Henrik francia király és a római pápa (IV. Pál) halála, az új pápa megválasztása.

<sup>88</sup> A dekrétum végén más kézzel hosszabb feljegyzés Ferdinánd király haláláról és temetési szertartásáról.

87. Decretum Mathie Regis. Anni 1471.<sup>80</sup>

Üres

555°—558°

88. Privilegium Siculorum et antiquae illorum Consuetudines.<sup>80</sup>

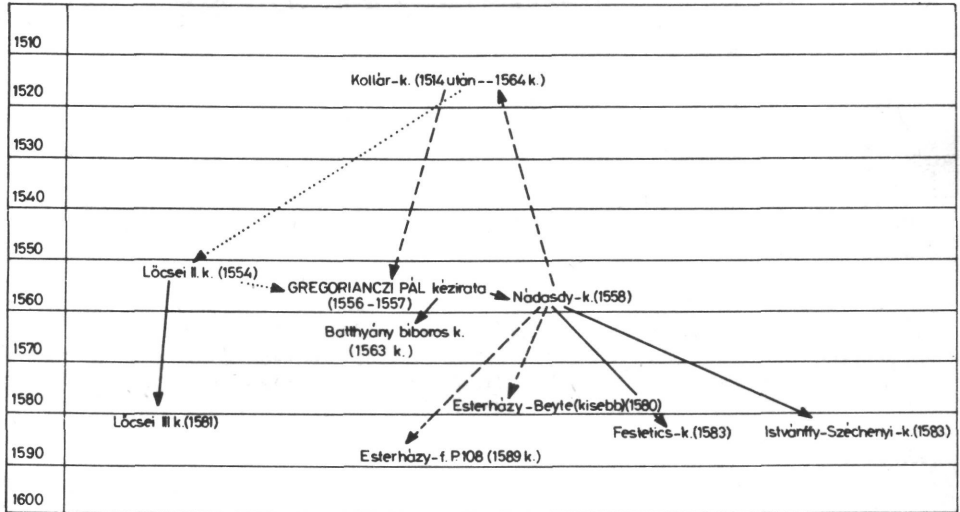
Üres; és szű által erősen rongált, így szövegükben olvashatatlan lapok, számozás nélkül.

559°

560°—562°

89. De Gallo cum Thur... confedataro.<sup>81</sup>

## II. Függelék: A cikkben szereplő XVI. századi kéziratok egymáshoz való viszonya



JÁNOSI MONIKA

**Bakfark Krakkói Lantkönyve utánnyomásának egy változata.** Mint a magyar zenetörténet kutatói előtt ismert, Bakfark 1565-ben Krakkóban közreadott ún. *Krakkói Lantkönyvét*<sup>1</sup> négy évvel később, 1569-ben Jan Laet (Joannes Latius) antwerpeni zeneműnyomdász özvegye újryomta. A címlap a következő:

Valentini Greffi Bacfarci Pannonii Harmoniarum Musicarum in usum Testudinis factorum tomus primus ... Antverpiae Apud Viduam Ioanni Latij, Sub intersignio Agricolaе, 1569<sup>2</sup>

E kiadványnak egy példányát a bécsi Nationalbibliothek zenei gyűjteménye őrzi, s a múlt század végén még egy további található volt a krakkói Jagello Egyetem könyvtárában.<sup>3</sup> Mindeddig elkerülte azonban

<sup>80</sup> A dekrétum végén tintakészítési recept.

<sup>81</sup> A dekrétum végén Gregoriánczi kézírásával szúrágás miatt nehezen olvasható feljegyzés.

<sup>90</sup> A cím negyedik szavában az „r” betű utáni két betű nem vehető ki pontosan. — Hatsoros vers, ezt követi „Aliud” címmel egy kétsoros, utána Gregoriánczi kézírásával bibliai geneológiai táblázat. — Ezt az oldalt feltehetően a hátsó bekötőtábla belső oldalához ragaszthatták.

<sup>1</sup> Valentini Greffi BAKFARCI PANNONII, *Harmoniarum Musicarum* ... Cracoviae 1565. A kiadvány leírását lásd: Howard Mayer BROWN: *Instrumental music printed before 1600*. Cambridge, Mass., 1965. 1565; ill. HOMOLYA István: *Bakfark*. Budapest, 1982. 130 sk.; modern közreadása: *Valentini Bakfark Opera omnia II., A Krakkói Lantkönyv*. Közr. HOMOLYA István—BENKŐ Dániel. Budapest, 1979.

<sup>2</sup> Leírását lásd: BROWN i. m. 1569.

<sup>3</sup> Bécs, Österreichische Nationalbibliothek, Musiksammlung. Sign S. A. 76. F. 10. A krakkói példányt említi: BARTALUS István: *Két XVI. századbeli magyarországi zenészi író ismeretlen munkái*. In: MKsz

a kutatás figyelmét, hogy az antwerpeni utánnomásnak létezett egy ezektől némileg eltérő változata is, mely noha szintén Jan Laet özvegye nyomdájában készült, de kiadóként nem őt, hanem az ugyancsak antwerpeni Antonius Tylent (Tilen, Thylen) tüntette fel. E változatnak egy korabeli biztos említése ismert, s egy másik olyan, mely valószínűleg ugyancsak erre vonatkozik. Georg Willer augsburgi könyvkereskedő az 1569-es őszi frankfurti könyvvásárra kiadott katalógusában szerepel: „1569. Valentini Greffi Pannonij Harmoniarum Musicarum in vsum testudinis pars prima. Ant. apud Ant. Tilen”<sup>4</sup> E. vander Straeten a németalföldi zenéről szóló monumentális munkájában pedig hivatkozik Tylen egy katalógusára, melyben Bakfark *Harmoniae musicae* című művét hirdette.<sup>5</sup> Az itt található utalás a negyedréte formátumra egyértelművé teszi, hogy csakis az utánnomásról lehet szó, mivel a *Krakkói Lantkönyv* folio méretű, s Tylen személye valószínűsíti, hogy ez az ő nevét viselő változat lehetett.

A Tylen-féle kiadás egy példánya a múlt század vége táján megvolt Apponyi Sándor híres Hungarica gyűjteményében. Habár az Apponyi gyűjtemény anyaga később az Országos Széchenyi Könyvtárba került, a Bakfark tabulatúra hiányzik az állományból. Mi több, Haraszti Emil már a húszas években is csak a hiányt konstatálhatta. Mint írta, a tabulatúra „nemcsak hogy jelenleg nincs a Nemzeti Múzeumban, amelynek hagyományozta Apponyi Sándor gróf könyvtárát, hanem korábbi katalógusai sem tudnak már róla.”<sup>6</sup>

A Régi Magyar Könyvtár közli az Apponyi példány címlapjának leírását, melyből kiderül, hogy a két változat címlapja megegyezett, s csak annyi az eltérés, hogy míg az egyik Laet özvegységét, addig a másik Tylent tünteti fel kiadóként: „Antverpiae, Apud Antonium Tylum Brechtanum, sub Strutione, 1569”<sup>7</sup> Apponyi a magyar vonatkozású külföldi nyomtatványokat tárgyaló munkájában megadja a tabulatúra részletes bibliográfiai leírását, s ebből látható, hogy a két változat felépítése azonos volt.<sup>8</sup>

Az Apponyi példány, melyből egy lap (N<sub>2</sub>) hiányzott, szerepelt az 1896-os millenniumi kiállításon bemutatott zeneművek között,<sup>9</sup> s a kiállítás eredményeit tárgyaló kiadványsorozat ötödik kötetében Sztankó Béla mellékletként az első tabulatúrás oldalról közölt is egy fotót.<sup>10</sup> Ennek összevetése a bécsi példány azonos helyével egyértelműen azt mutatja, hogy mindkét kiadványt ugyanarról a szedésről nyomták. Ugyanakkor azonban a Tylen féle példány a 19. és 22. ütemben egyszerűbb változatot hoz, mint a másik, mely mindkét helyen pontosan követi a *Krakkói Lantkönyvet* (1—2. ábra). Tekintve, hogy a Tylen-féle kiadványból jelenleg mindössze a Sztankó közölte oldal ismert, így nem tudható, hogy voltak-e további eltérések is a zenei szövegben. Nagy valószínűséggel feltételezhető azonban, hogy igen.

Mivel a 19. ütem második feléből hiányzó két hang helye kitöltetlenül maradt, ez arra utal, hogy a két hangot a kész szedésből emelték ki. Az pedig, hogy a tabulatúra fölött a ritmusjelet is megváltoztatták,

1876. 292—293. Ő a bécsi példányával egyező címléírást ad. Tekintve, hogy a krakkói példányról se a Brown jegyzék, se a RISM (Repertoire International des Sources Musicales, Einzeldrucke vor 1800. Bd. I. Kassel, 1971.), se pedig Ernst POHLMANN: *Laute, Theorbe, Chitarrone*. (Bremen, 1975.) című munkája nem tud, így elképzelhető, hogy az ma már nincs meg, elkallódott, vagy elpusztult.

<sup>4</sup> Vö.: *Die Messkataloge Georg Willers, Herbstmesse 1564—Herbstmesse 1573*. Hildesheim, 1972. 252. (Herbstmesse 1569); Edmund vander STRAETEN: *La musique aux Pays-Bas. I.* Brüssel, 1867. 94—95. idézi Willer katalógusát, de hibásan, s ráadásul a nyomdászt adja meg kiadóként.

<sup>5</sup> E. vander STRAETEN i. m. III. Brüssel 1875. 204.: *Catalogue d'Anthoine Thielens, imprimeur d'Anvers, né a Brecht, interrogé le . . . 1568 . . . Harmoniae musicae in usum testudinis, per Valentinum Bacfard*. In 4<sup>o</sup> Megjegyzendő, az 1568-as évszám 1569 helyett tévedés, vagy sajtóhiba lehet.

<sup>6</sup> HARASZTI Emil: *A magyar zenetörténet emlékeinek kiadása*. In: MKsz 1927. 132.

<sup>7</sup> SZABÓ Károly—HELLEBRANT Árpád: *Régi Magyar Könyvtár. III/1*. Bp. 1896. 582.

<sup>8</sup> APPONYI Sándor: *Hungarica, magyar vonatkozású külföldi nyomtatványok. I.* Bp. 1900. 286. Nr. 431.

<sup>9</sup> *1896-er Milleneums Landes-Ausstellung, Amtlicher Katalog der Historischen Hauptgruppe*. Budapest, 1896. 546. LVI. Saal, Nr. 7813—15.

<sup>10</sup> SZTANKÓ Béla: *Zene . . .* In: 1896. évi Ezredéves kiállítás eredménye. V. Szerk.: MATLEKOVITS Sándor. Budapest, 1898. 117.

ij:

**FANTASIA**  
Trium Vocum.

1. ábra. Bakfark 1569, első változat, az első tabulatúrás oldal

**FANTASIA**  
Trium Vocum.

2. ábra. Bakfark 1569, második változat (Tylene), az első tabulatúrás oldal. Az alsó sornál a nyilak a módosításokat jelzik

világosan jelzi, a módosítás szándékos egyszerűsítés volt. A jelek szerint tehát a Tylen nevét viselő kiadvány lehet a későbbi változat. Úgy tűnik, hogy először Laet özvegye egyedül megjelentette a *Krakkói Lantkönyv* teljes anyagának újrakiadását, majd pedig még ugyanabban az évben, társult Tylenel, s elkészítettek egy utánnomást, melynél azonban a tabulatúraszöveget itt-ott egyszerűsítették.

Annak, hogy Bakfark *Krakkói Lantkönyvének* két kissé eltérő szövegű újrakiadása létezett, elsősorban bibliográfiai jelentősége van. Az ugyanis nyilvánvaló, hogy mivel mindkét kiadvány Bakfark személyes közreműködése, és minden valószínűség szerint tudomása nélkül jelent meg, hisz Bakfark akkor már több éve a bécsi udvarban tartózkodott, így a változtatások csakis a közreadó(k) módosításai lehettek.

A *Krakkói Lantkönyv* 1569-es újrakiadásáról több korabeli adat ismert. Tylen és Willer katalógusai mellett 24 példányát említi Jean Thenaud francia kereskedő 1572-ben Krakkóban felvett inventáriuma,<sup>11</sup> s feltehetően ez szerepel Balthazar Bellere Douai könyvkereskedő 1603–1605 körüli katalógusában.<sup>12</sup> Mindezek mellett említi az alábbi három bibliográfiai munka is: Conrad Gesner *Bibliothecája*,<sup>13</sup> valamint az 1564–92 közötti frankfurti könyvvásárokon megjelent könyveket összesítő katalógus,<sup>14</sup> s végül Georg Draudius *Bibliotheca classica*ja.<sup>15</sup> Kiadót azonban a felsoroltak közül csakis Willer 1569-es katalógusa említi, mégpedig Tylent, míg a többi a kiadóról hallgat.

Tylennek, aki az Antwerpentől északnyugatra fekvő Brechtből származott, Antwerpenben a strucehoz címzett házban volt üzlete, s a könyvnyomtatásáról híres város számos kiadójának egyike volt. A British Múzeum könyvtárának (British Library) katalógusa szerint a gyűjtemény 1965-ben nyolc Tylen által közreadott kiadványt őrzött az 1566–1581 közötti évekből, melyek témájukat tekintve a legkülönbélebb. Zenei nyomtatvány azonban nincs közöttük.<sup>16</sup> A korszak németalföldi zeneműnyomdatását feldolgozó munkájában Goovaerts Tylent nem is említi,<sup>17</sup> s nem szerepel más ilyen témájú művekben sem. Mint a British Múzeum katalógusából kiderül, Tylen valószínűleg elsősorban könyvkiadó lehetett, könyvei nyomtatóiként ugyanis többnyire más személy szerepel. Tylen részvétele a Bakfark tabulatúra kiadásában abból a szempontból is érdekes, hogy az egyébként főleg népszerű kiadványokat megjelentető kiadó fantáziát láthatott Bakfark igényes, és csakis a zeneileg képzettek érdeklődésére számot tartható, lantzenéjének közreadásában.<sup>18</sup>

KIRÁLY PÉTER

**A Kéziratkiadó Társaság történetéhez. I.** 1791-ben Kolozsváron megalakult az „Erdélyi Kéz Írásban levő Történetírók kiadására felállítandó Társaság” (továbbiakban: Kéziratkiadó Társaság) — 1793-ban pedig Marosvásárhelyen Aranka György irányításával az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság. Ez utóbbiról sokkal gazdagabbak az ismereteink; a több-kevesebb rendszerességgel tartott üléseik (és ezek nyomán kevés hiánnyal fennmaradt jegyzőkönyvek), a Társaság gazdag levelezése mélyebb betekintést biztosít a kutatás számára, mint az előbbiről, amelynek működésére vonatkozóan csak szórvány adatok kerültek

<sup>11</sup> A. CHIBINSKI: *Polnische Musikkultur des 16. Jh. in ihren Beziehungen zu Deutschland*. In: *Sammelbände der Internationalen Musikgesellschaft*. XIII. 1911/12. 468. „24 Tabulatura Testudinis Greffij in 4, liber primus”.

<sup>12</sup> Idézi: C. E. Henri de COUSSEMAKER: *Notice sur les collections musicales de la Bibliothèque de Cambrai*. . . Paris, 1843. 121–22. Megjegyzendő, az itt közölt szövegből egyáltalán nem derül ki, hogy Bakfark lantkönyvének melyik kiadásáról van szó, s így csak gyanítható, hogy az antwerpeniéről.

<sup>13</sup> Conrad GESNER: *Bibliotheca Instituta et Collecta*. . . Tiguri (Zürich) 1583. 809<sup>a</sup>.

<sup>14</sup> Nicolas BASSE: *Collectio in unum corpus librorum*. . . Pars Tertia. Francfort, 1592.

<sup>15</sup> M. Georgius DRAUDIUS: *Bibliotheca Classica*. . . Francfurti, 1625. 1651. Megjegyzendő, 1569 helyett tévesen 1559 szerepel Bakfark tabulatúrájánál.

<sup>16</sup> Vö: *Short-title catalogue of books printed in the Netherland and Belgium . . . from 1470 to 1600, now in the British Museum*. London, 1965. 267.

<sup>17</sup> A. GOOVAERTS: *Histoire et bibliographie de la typographie musicale dans les Pays-Bas*. Antwerpen, 1880.

<sup>18</sup> A cikkel kapcsolatos szíves segítségért köszönettel tartozom Ritoókné Szalay Ágnesnek.

napvilágra. Míg a nyelvvelő társaság iratai — bár jelentős hiányokkal — de több helyen fellelhető nagyobb egységekben fennmaradtak, addig a Kéziratkiadó Társaság munkásságának a részleteket is felölelő dokumentumai után a múlt század óta eredménytelenül folyt a kutatás. Májig is rejtély, hogy a Bánffy György gubernátor közvetlen irányításával működő társaság dokumentumaival mi történt. A tudós pap, Vass György már 1854-ben a bonchidai Bánffy kastélyban eredménytelenül kereste Bánffy Józsefnél, a kormányzó leszármazottjánál.<sup>1</sup> Eredménytelen maradt Jakab Elek kutatása is: 1868-ban a Történelmi Társaság Kolozsváron tartott vidéki vándorgyűlése alkalmából kivonatokat készített a kolozsvári Bánffy levéltár tárgymutatóiból, s bár a hallatlan gazdag levéltárat teljes mértékben nem állt módjában átnéznie, csodálkozva tapasztalta, hogy nincs írásos nyoma annak a gazdag irodalmi és történelmi értékű levelezésnek, amelyet a gubernátor Aranka Györggyel, Kazinczy Ferencsel, Éder Károlyval, Döbrentei Gáborral és másokkal folytatott, és nincs nyoma a kéziratkiadások ügyében folytatott levelezési anyagoknak sem. 1854-ben Bánffy Józseffel a grófi ág kihalt, a birtokok és a levéltár is a bárói ágra szálltak. Ekkor még a levéltári hagyaték tüzetes átnézésére nem volt mód, holott Jakab Elek ettől várt az ügyben döntő és egyben kedvező fordulatot:

„Ha az Akadémia a Bánffy örökösöket megkérné, hogy megbízottja előtt amaz iratszekrények és ládák felnyíljanak, azt hiszem nem kapna tagadó választ. Meg vagyok győződve, hogy ott a philohistorok társaságára nevezetes adatok rejlenek. Ha sikerülne, hogy e hatalmas kettős nemzeti ág levéltára a magyar történelem számára megnyíljon, a nemzetségre új fény derülne, tudományügyünk nagy erkölcsi hasznával.”<sup>2</sup>

A későbbiek során — mint ez a Magyar Könyvszemle 1911-es évfolyamából kiderül<sup>3</sup> — a losonczy gróf Bánffy család gazdag irattára az Erdélyi Múzeum Egyesület levéltárába került, ahol a többi családi levéltárhoz hasonlóan bádogdobozokban (498—647-es sorszám alatt) kerültek elhelyezésre. Jancsó Elemér professzor már a harmincas évek végétől kezdve folytatott kutatásokat a nyelvvelő társaság és a kéziratkiadó társaság dokumentumainak a felkutatására. Minthogy neki sem sikerült megtalálnia a kérdéses irományokat — feltételezhető (sajnos jelenleg nem ellenőrizhető!), hogy ezek onnan is hiányoznak.

A Kéziratkiadó Társaságnak mint az Erdélyi Magyar Nyelvelő Társaságnak unikum jelentősége van a XVIII. század végi magyar művelődéstörténetében — ezért a további kutatásokról nem lehet lemondani, de e sajátos viszonyok figyelembevételével a Kéziratkiadó Társasággal kapcsolatos kutatásokat a nyelvvelő társaságtól bizonyos fokig eltérő módon kell folytatni. A kéziratkiadók ügyében csak lassan, lépésről lépésre juthatunk előbbre, s minden akár a nyelvvelő társaság iratai között vagy családi levéltárakban felbukkanó szórvány dokumentumnak is örülni kell, mert a már jelzett körülmények miatt gyors, átütő eredményekre nem számíthatunk.

Az eddig megjelent közlemények<sup>4</sup> egy-egy részletkérdéshez kapcsolódva ugyan, de tovább bővítették ismereteinket és továbbra is érvényes F. Csanak Dóra 1976-ban leírt megállapítása:

„A Kéziratkiadó Társasággal kapcsolatosan igen sok a megoldatlan probléma, nem egy felvetődő kérdéstről hiányosak az ismereteink. Sokrétű kutatómunkára van szükség — elsősorban Aranka levelezésének ilyen szempontból való kiaknázásával — olyan kérdések tisztázására — hogy csak néhányat említsünk a fontosabbak közül —, mint pl. az, hogy kik voltak a társaság munkás tagjai és

<sup>1</sup> JAKAB Elek: *Aranka György és Az Erdélyi nyelvvelő és Kéziratkiadó Társaság*. Budapest, 1984. 41.

<sup>2</sup> JAKAB Elek: *A Bánffy-levéltár magyar történelmi forrásai*. Magyar Könyvszemle 1887. 63—73.

<sup>3</sup> Magyar Könyvszemle, 1911. 167. l.

<sup>4</sup> LUKINICH Imre: *Adalékok az „Erdélyi Történetkedvelők Társasága” történetéhez*. ItK 1907. 493—499.

ENYEDI Sándor: *Az Erdélyi Kéziratkiadó Társaság történetéhez*. Magyar Könyvszemle 1984. 240—243.

ENYEDI Sándor: *Az Erdélyi Kéziratkiadó Társaság történetéhez*. Benkő József és Aranka György levelezéséből. Magyar Könyvszemle, 1985. 297—303. HUBERT Ildikó: *Adalék az Erdélyi Kéziratkiadó Társaság történetéhez*. Magyar Könyvszemle 1986. 1. sz. 88—91.

milyen feladatokat szándékoztak elvégezni. (...) Nem tudjuk, volt-e tervszerűség a kiadandó kéziratok kiválasztásában...<sup>5</sup> S a megoldásra váró kérdéseket tovább lehetne sorolni.

Újabb dokumentumok publikálása tovább árnyalhatja a két társaság kapcsolatáról kialakult képet. Azt máris leszögezhetjük, hogy Aranka a társaság plánumának a megfogalmazásával ugyan döntő módon vállalt szerepet a társaság létrejöttében, de a későbbiek folyamán befolyása, szerepe a Kéziratkiadó Társaságban csökkent, mert őt elsősorban a marosvásárhelyi Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság mindennapi gondjai kötötték le. Jelentősége két vonatkozásban mégsem vonható kétségbe: a legaktívabb módon vett részt a kéziratokban heverő történelmi forrásmunkák felkutatásában, begyűjtésében (ez beleillett a nyelvmívelő társaság profiljába is!), s e kéziratok nagy részét egy majdani kiadás reményében a Kéziratkiadó Társasághoz továbbította; ugyanakkor azért is tartotta a kapcsolatot a kéziratkiadókkal — mert rajtuk keresztül történt a nyelvmívelő társaság *saját* kiadványainak az elfogadtatása, megjelentetése. (Az más kérdés, hogy a gazdag tervek közül csak egy-egy kiadvány a társaság munkáinak első darabja — jutott el a megvalósításig.)

Ma már tudjuk, hogy Bánffy az ügyek lebonyolítására egy szűk körű „királyi főigazgató tanácsot” hozott létre, amelyben ő az elnöki funkciót töltötte be, rajta kívül a tanács két tagból állt: Bethlen Gergely\* titoknokból és Teleki László<sup>7</sup> pénztárosból. Mindhárman magas beosztású személyiségek voltak az Erdélyi Guberniumnak — ami feleslegessé tette a cenzori szervek beavatkozását, hiszen a törvényességet maga a gubernátor személye biztosította. Azt hisszük, hogy nem alaptalan a feltételezés, hogy míg e hármas összetételű igazgató tanács működött a „Könyv vizsgáló Szék” (azaz a cenzúra) más ügyekre koncentrálhatta figyelmét.

Az itt közlésre kerülő levelek elsősorban a nyelvmívelő társaságra vonatkoznak, de témájukban kapcsolódnak a kéziratkiadó társasághoz is. Jelzik, hogy a két társaság között voltak közös vonások, de tudatosítják a jórészt eltérő feladatköröket is. Erdélytől távolabb Bécsben vagy Pesten a társaságok iránt érdeklődők már kevésbé tudják felmérni e különbségeket, s amint a 7. számú levélből kiderül a kézírások kiadására vonatkozólag az értesüléseket is Arankától várják, s ugyancsak e levél tanúsága szerint 1796 végén már kevesebb eredménnyel mint korábban, mert mint ahogy Aranka Bánffyhoz írott levelében megvallja: „mostani állapotját annak a társaságnak nem tudván...” a távolból érkező és érdeklődést jelző kérdésekre nem tud kielégítő „naprakész” válaszokat adni. Ez a tény is mutatja, hogy míg Aranka a nyelvmívelő társaság nevében széles körű levelezői hálózatot épített ki „jóltevőkkel” és „munkás tagokkal” — a Kolozsváron működő Kéziratkiadó Társaság belterjes maradt és személyi kapcsolatai szűk körre korlátozódtak.

## I.\*

*Aranka György a kolozsvári főigazgató tanácshoz*

Az Erdély Felsőes Királyi Fő Igazgató Tanácsnak  
Kegyelmes és Méltóságos Uraimnak Excellentiájoknak

*Kolozsváratt*

A Magyar nyelv mívelése sengéjének Első és Második Szakaszszait bé nyujtom alázatoson Excellentiátoknak: méltoztassanak Excellentiátok a Nagyságos Könyv vizsgáló Székre eresztetni, hogy

\* Mind a hét levél eredetije a kolozsvári egykori katolikus líceum levéltárában volt. (Az államosítás után az Akadémia kolozsvári fiókjának 1. sz. könyvtára.) 1974-ig, a levéltárak átszervezéséig ezek a kéziratok a fenti helyen a kutatók rendelkezésére álltak.

<sup>5</sup> F. CSANAK Dóra: *Az erdélyi Kéziratkiadó Társaság megalakulása*. Magyar Könyvszemle 1976. 4. sz. 333–349.

<sup>6</sup> ifj. Bethlen Gergely (1760—1816) fő kormánybizéki titkár.

<sup>7</sup> Teleki László (1764—1821) egy ideig a marosvásárhelyi Királyi Táblán, majd a Kolozsváron székelő guberniumnál dolgozott. Legfeljebb 1799-ig lehetett a Kéziratkiadó Társaság tagja, mert ekkor lemondott hivataláról és Magyarországra távozott.

minél hamarébb adhassam Sajto alá, ha megengedtetik. Ide zárom, a harmadik Szakasznak is, és így az egésznek rövid Rajzolatját. Méjj alázatos Tisztelettel lévén

A Felsőges K[irályi] Igazgato Tanátsnak

igen alázatos Szolgája  
Aranka György

A fogalmazványon jegyzet: praesent. 24. Junii 793.  
793. 5376. 28. Junii Liber.)

## 2.

*Aranka György levele Bánffy György gubernátorhoz*

Fő Méltoságu Groff Királyi Fő Kormányozo Ur,  
Kegyelmes Uram!

Excellentiád kegyesen méltoztatik emlékezni, hogy az Országos Nyelv mivelő Társaság rendiben költ 1791-dik beli Törvény Czikkelly Ő Felsőgétől, 's azután a' nemes Országrolis; a' több Tudományos Tárgyokkal együtt, további Országos Visgálásra eresztetvén, melly mellett mostis áll: jonak találták vala 1793 ban Karácson Havában némelly kevés számu Hazafiak M[áros]Vásárhelyt, annak a' Társaság Gondolattjának tellyesithetésit Ex[cel]l[ent]ziád Kegyes Engedelmevel, kicsinyben és olly véggel meg próbálni; hogy ha a' próbában szerentsékek léznek, majdon idővel emez Országos Társaságról irt Törvény Czikkelly ō Felsőgétől Kegyelmesen meg erősítetvén, akkor a' Nemes Haza, az előre téjendő próbák által, annak felállítása modjában bizonyosabb lépéseket tehessen. És é volt első Induláa a' Proba Társaságnak.

Az után pedig ez a' kevés számból álló Társaságotkska ugy gondolkodván, hogy illyen nem csak ártatlan, hanem köz haszonra intézett dologból nem illenek titkot csinálni: a' magokat bé avatott vagy bé ajánlott Társ Hazafiakat maga seregetskéjében vévén, nagy Gyüleket kezdett formálni 1794-ben; azokban Munkáinak Tárgyait rendibe szedette, azoknak ki dolgozásokra érdemes Tudos Hazafiakat meg talált Levelei által, egy szoval, mint Excellentiád a' felküldött Jegyző Könyvekből böven tapasztalhatta, böcsen és eleget végzett 's décrétált a' mint mondják: de nem lehet tagadni, hogy a' mint az illyen szinü tudományos dolgok[na]k természetek magával hozza, a' dolog maga csak nem ment; a' Joltévő Társok, az Igyekezetnek kivánt Gyümölcset, a Munkás Társok pedig a' Társaságtól a' Példa munkát híjában várták, mind addig mig a' mult esztendőben Sz[ent] János napkor a' Méltoságos K[irályi] Tábla el oszolván, ezek a' nagyobb Gyülesek meg szüntenek.

Ezt látván némelly kevés számu M[áros] Vásárhelyt lako érzékeny valóságos Társai a' fel állott Társaságnak, a' köz jitol és a' Társaság Bécsületének meg gondolásától buzdítatván, egyet értetnek egymás között, hogy a' tulajdon Munkás Társaságotis meg próbálják, és ha lehetséges, a' Társaság czéllya szerént, a' Nemes Haza 's nemzet reménységeknak eleget tegyenek. Előbb azért, mivel csak proba volt a' Hellybéli Méltoságos Elöl Ülö Ur engedelmevel, egy Munkás Társaságotkskát formálván; annak utánna Munkájok[na]k jo folyását meg nyervén, immár mind magok tulajdon Igyekezetek, mind némelly jo Külső Társok munkás Segedelmek által annyira mentenek, hogy reménységek szerént csekély igyekezeteknek vékony 'sengéjével a' Nemes Hazának majdon udvarolhatnak. Mellyek bizonságául azoknak a' minden felől jött kész Munkáknak Laistmát, mellyeket mint annak a' kicsiny Munkás Proba Társaságnak érdemtelen Vezérloje csak itt kétem alatt szedhettem öszve, alázatosan bé nyujtok Excellentiádnak. Mellyeket, minekutánna M[áros]Vásárhelyre valo vissza érkezésemmel, Munkás Társaimmal együtt meg visgálunk és meg választunk; 's a' mellyeket méltoknak fognak itélni, azokat előbb a' felsőbb meg visgálás és meg itélés véget Excellentiád Méltoságos Szine eleibe eresztünk; azután nyomtato sajtorja szándékozván adni: erre nézve könyörgök Excellentiádnak alázatosan:

I<sup>ben</sup> Közönségesen a' felsőbb alázatos Jelentésim iránt, ha mit böltsen jobbnak fog Excellentiád itélni: abban méltoztassék Kegyelmes meg határozó Rendelését adni.



2<sup>szor</sup> A' Társaságnak maga Kincstartója kezében lévő kicsiny Értéke, a folyó költségekre, a' munkával szolgált Tudos Társok[na]k munkájok mértékéhez képest valo jutalmaztatására, és a' nyomtatás költségét, méltoztassék Excellentiád a' Nádorp Urto<sup>l</sup> egyenesen erre a' ezéla szánt és ajánlott, Excellentiádnál lévő pénzből segilleni; Továbbá pedig ezt a' kicsiny Munkás Társaságotskát és ennek Igyekezeteit, mint Társaság Méltóságos Elöl Ülője, ezutánis Kegyes Védelme alatt tartani. A'ki igen alázatos Tisztelettel vagyok Excellentiádnak

alázatos leg készebb szolgálja

Aranka György mint a Nemes Nyelv Mivelő Társaság[na]k Fő Titoknokja, és a' Munkás Társaságotskának Vezérője.

Kolosvár Böjt Más Havának 26 dik napján 1795. (március)

Címzés: Fő Méltósaú Groff Fő Kormányozo Ur Excellentiájához, mint a' Nyelv Mivelő Társaság Méltóságos Elöl Ülőjéhez. A' Munkás Társaság Munkái ki adatások 's arra szükséges Kölcség iránt alázatos Jelentése és Könyörgése a' Benn irtnak. Egy melléje zárt Laistrommal és egy Jegyzéssel.

### 3.

*Aranka György levele Bánffy György gubernátorhoz*

Fő Méltósaú Groff Királyi Kormányozo Ur,  
Kegyemes Urunk!

Annak a Nemzeti Nyelv gyarapításán dolgozó Társaságnak, mely Excellentiádban Fő Méltósaú Elöl Ülőit tiszteli, Munkáinak első darabja szinte lépik ki a Világ Piatzára. Azon gondolkozván azért mái Gyülésünkben, hogy ereszhessük azt olyan moddal ki kezeink közül, hogy a Társaságnakis becsületére, és hitelének fenn tartására szolgáljon, és azoknakis kik ebben a Nemes igyekezetben részt vettenek, vagy venni kívánnak megnyugtatósokra légyen, szükségesnek találtuk a Társaság egészz mivoltát, és modtani elrendeltesét ide zárt Jegyző Könyvünkben röviden megírni, és azoknak a dolgoknak velejét, melyeknek további végre hajtása a Nemes Magyar Országon lévő Joltévó, és Munkás Atyafiak előtt szükséges, ezen Jegyző Könyvnek hiteles Másában foglalván, azoknak eligazítását Méltóságos R.Sz.B. Groff If. Teleki Domokos<sup>o</sup> Urra bizni; a mint Excellentiád az ide zárt Péliádól Kegyesen méltoztatik meglátni. Könyörgünk igen alázatosan Excellentiádnak, ha a mi gondolatunkat Jonak, és illendőnek fogja itélni méltoztassék maga mint Fő Elöl Ülő Méltóságos Nevének és Petséinek alája tételével annak hitelt, és erőt adni. Ide zárjuk alázatosan a Nemes mostani Joltévóknak, és Munkás vagy Leveledző Társaknak Laistromátis, Excellentiád abból, és a Jegyző Könyv rendiből méltoztatik megítélni; hogy a lépés melyet tenni kívánunk mind szükséges mind illendő. Melyen ha Excellentiád kegyesen megnyugszik: méltoztassék mind az ide zárt Jegyző Könyvet a mellette lévő Laistromakkal együtt, fenn tisztelt Méltóságos Groff Ifiabb Teleki Domokos Urnak által adni, mind a Társaságot, 's annak rendiben, a mi csekély Igyekezetünket Kegyes Védelmében megtartani, A kik igen mély alázatos tisztelettel vagyunk. Fő Méltósaú Groff Királyi Kormányozo Ur Excellentiádnak

igen alázatos szolgálja

A' fenn nevezett Társaság képében  
Aranka György mint Titoknok

M[aros/Vásárhely Mindszent Havának [március] 13 dik napján 1796.

<sup>o</sup> Ismeretlen személy.

<sup>o</sup> Teleki Domokos (1777—1798) Teleki Sámuel erdélyi kancellár fia, haláláig aktívan részt vett az Erdélyi Magyar Nyelvmivelő Társaság munkájában.

*Aranka György levele Bánffy György gubernátorhoz*

Fő Méltóságú Királyi Kormányozó Urunk

Kegyelmes Uram!

Talám nem élek vissza az Excellentiád Kegyességével, midőn Excellentiádat annak a Társaságnak állapottjáról tudositom kötelességem szerént; mely a mint első eredetét Excellentiádtól vette, úgy fenn tartatását, 's meg erősítését csak Excellentiádtól reménheti. De annyi látni 's olvasni valót zárok ide, hogy ha azokmelletti Excellentiádat hoszszu irással terhelnék: csak vissza élnek az Excellentiád Joságával. Az ide zártok[na]k Laistroma, azoknak rendit és czéllját meg mutattya; én azok mellett Társaim nevekben csak ezekért könyörgök alázatosan Excellentiádnak.

1. Hogy a' bé küldött első Darab czikkelyei közül, kivéven azokat melyek a' Felsőes Rendelések szerént talám világot nem láthatnának: a' többi méltozassék Excellentiád Sajto alá ereszteti. Hochmeister Uram 15 R[hén]F[orint]ért fogadta volt árkussát.

2. A' Méltóságos Visgáló Urak ha mi bölts vagy tudos Jegyzéseket, azon kívül az approbált czikkelyekre tettek a' Jegyzések akár a' Munka Systemáját, akár a' Tárgyokat, akár azok[na]k ki dolgozásokat illetnék: ha azok[na]k a' tudos Uraknak is az a' tetszések, méltozassék Excellentiád velünk közleni; hogy tanátskozás alá vévén, ha haszon vehetők[ne]k talállyuk őket, ezután követhessük. De ezekről méltozassék Excellentiád a' munka ki adatását fel nem függeszteni: már már igazán meg valva, a' két Haza jó fiait reménsséggel táplálni 's biztatással hizlalni nemis gyözzük, és mégis untuk. Azon kívül az a' sokakról képzelt tökéletesség, csak sok esztendőknek gyümölte lehet. El kell kezdeni.

3szor Ugy tapasztalván erről a' Társaságról hogy nem csak azok[na]k a' kik a nevit pengeni hallják, hanem még azoknak is kiknek kötelességek hozná magával hogy esmérjék: igaz Ideájok nintsen; ennek meg orvoslására bátorodom Excellentiádnak azt a' Kegyességit kérni ki: hogy az ide zártokat méltozassék elébb a' Tudos Urak között mindenik wallásból, azután a' Fő Rendekek közöttis, minemü a' Nationis comes Ur Excellentiája 's a' t. kerülöbe (circulatioba:) bocsátani. Ha Excellentiád kegyesen meg engedi közlöm ezt az ideát egy két meg bizott jó magyar Országi Bará[tok]kalis: de csak magam nevem alatt. Mivel a' munkánk ki adása késik; dolgos Társokra szükségünk vagyon; míg ideát nem vesznek pedig addig hasznokat nem vehettyük. Így alázatosan ajánlom magamat. Társaimat 's csekély Igyekezettünket Excellentiád Gratiájába, és alázatos Tisztelettel vagyon Excellentiádnak

i g e n a l á z a t o s s z o l g á j a  
Aranka György

M[áros] Vásárhely 16 Marty 1796.

*Aranka György levele Bánffy György gubernátorhoz*

Nagy Méltóságú Királyi Fő Kormányozó Urunk

Igen Kegyelmes Uram!

Ezen folyó Honak 17 dikén a Társasághoz eresztett Uri Levelet Excellentiádnak a mellé zártokkal együtt, éppen a mai napon vettem alázatos tisztelettel B[áro] Seeberg Ur<sup>10</sup> által. Éppen ha meg nem csalom magamat azon napon eresztvén alázatos Tudositásomat Excellentiád kegyes színe eleibe: hogy

<sup>10</sup> Ismeretlen személy.

nyomba esmét Excellentiádat terhelni bátorodom: méltoztatik kegyesen meg engedni mivel tisztán csak Excellentiádhoz való tartozó tiszteletből cselekszem.

Elsőbben is mig Excellentiád Kegyes Válasszát és a Tudos Visgáló Urak Jegyzésiket Társaimmal közölhetném, és tetszéseket rola vehetném: képekben nagy kegyességit Excellentiádnak igen alázatosan köszönöm, és fogadom Excellentiádnak, hogy amit a visgáló Urak botránkoztatónak találnak, ámbár az igen igen kevés, nyomtatás alá nem fog általam adatni ami a Generalékát illeti a mennyiben állapotunk engedi, ezután azoknak is hasznát kívánjuk venni. Most pedig ugy igyekezem elé adni, hogy ki ki meglegedjék vele. Mert mihelyt az Irok megbotránkoznak, ki ki vissza veszi a magáét: s belé sülünk: mellyet nem akarnok. Ide tartoznak kivált azok az amisszilis Delictumok melyek a Tudomány Litteratura szükiből származnak: mellyek nálunk csak nem közönségesek, és így másnak meg sértődés nélkül szemére nem vethettyük. Lassan lassan jobbat és többet kell várunk, ha az Egeknekis ugy tetszik!

Másodszor. Közlebbi alázatos Tudosításom mellé ragasztott Világosításokból Excellentiád méltoztatik Kegyesen által látni, hogy olyan hibás vélekedésbe voltunk: hogy meg eshetnék hogy Excellentiád velünk a Visgáló Urak[na]k Tudos vélekedéseket és Jegyzéseiket ne talán nem fogná közleni, most azon esedezem igen alázatosan Excellentiádnak méltoztassék kegyesen meg engedni ezt a vétket: és ha Excellentiádnak ugy tetszik, inkább azt az egész világosítást a tűzbe vetni 's kassálni ne botránkoztatassa Excellentiád Kegyes Szemeit. Mellyért midön igen alázatosan esedezni Excellentiádnak. Igen alázatos Tisztelettel vagyok Excellentiádnak

igen alázatos  
szolgája  
Aranka György

M[aros] Vásárhely 1796 márc. 19.

6.

*Bánffy György gubernátor levele a Nyelvmívelő Társasághoz*

A' Nemes-magyar nyelv mívelő Társaságnak.

Valamint eddig is minden elé fordult 's értésemre jutott Esetekben a Nemzeti nyelv Gyarapításán dolgozó Társaságnak velem Közlött Kévénságát egész Készséggel tellyesíteni 's munkálkodásának ditsiretes Intézetét tőlem kitelhetőképpen fel segélleni nem késedelmeskedtem; hasonló képpen örömost tellyesitettem a Tisztelt Társaságnak közelbbről mind Szent [március] havának 13<sup>dik</sup> napján hozzám botosított betses Levelében az iránt kinyilatkoztatott kévénságát, hogy minekutánna a Társaság, önnön Betsületére s hitelének fenn tartására szolgáladónak lenni ítélte, maga egész mivoltát, és mostani elrendeltetését egy Jegyző Könyvben rövideden meg irni — én is ezen most mondott Irást magam nevem alá irásával 's petsétem réá tételével hitelesitettem. De egyszersmind arrol is gondoskodván, hogy az említett Jegyző Könyvet, mellynek Magyar Országón való meg esmértetését Grof Ifiabb Teleki Domokos urra bizni kévénta a Társaság, miként lehessen mennél foganatosabban vagy legalább a ki nézett intézetre nézve leg arányosabban el terjeszteni, tudván hogy az említett Megbizottnak Méltóságos édes attya éppen most az együtt lévő Magyar-oroszági Gyülésén személyesen jelen vagyón, hogy az arra fel seregett személyek között azon Jegyző Könyvnek közlését ő Excellentiája ugy intézni, a mint leg jobbnak leendőnek fogná ítélni, ne terhelhetnék, s a fenn nevezett Dologban maga Fiának a tisztelt Grofnak mint e végett a Társaság Biztos Személyének Tanátslója s utban vezetője lenne, ez iránt Levelemnél fogva megtaláltam Ő Excellentiáját egyenesen Néké által küldvén a Kérdésben forgó Jegyző Könyvet.

Midön a fenn mondott Dolognak általam említett képpen lett utba-botosáttatásomról szükséges Tudás végett a Társaságot tudositánám, atyafiságos indulattyába ajánlott állandóul maradok

Kolozsvár 7<sup>dik</sup> Decbr. 796.

Kívül: dimissum die 14<sup>a</sup> Decbr. 796.

## Aranka György levele Bánffy György gubernátorhoz

Fő Méltóságú Királyi Kormányozó Grof Ur,  
Kegyelmes Urunk!

Excellentiádnak ezen Honak 5dikén hozzám eresztett válaszlo Kegyes Irását mély alázatoessággal tiszteltem. Alázatosan vette a Társaságis, és értette tegnapelőtti Gyülésünköen a hozzája szollott: és Excellentiád Nagy Kegyelmességét háládatossággal köszöni.

Annak a Gyülésnek<sup>11</sup> a folyo aproságokon kívül derekas Tárgya, semmi nem volt egyéb, hanem az ide zárt Kéz Irás olvastatott fel; mellyel Excellentiádnak ujj Esztendő Ajándékában udvarlok alázatosan. Ez egy Kéz Irás<sup>12</sup> a Székelyek eredetéről, a benne elé hozott igen régi Kéz Irásokbol 1533 ban szedettetett öszve. A sok csonkaság, és a mint látszik nem elég rendel és figyelmetességgel lett egybe szedettsége miatt ugyan, mint Excellentiád megláttya; magában csak Töredék (Fragmenta), de mégis érdemére nézve meg becsülhetetlen. A nevit alája irt jó Leveledző Társunk Farkas<sup>13</sup> Pap szorgalmatos hivsége, és Nagyságos Fő tisztjelendő] Biro Gábor Ur<sup>14</sup> segedelme által jutattunk hozzája. Tisztelendő Farkas Pap maga hozta ki; és fáradságát egy Souverain d'orral jutalmaztattuk. E' csak mássa a Kéz Irásnak, mi is csak mássát kaptuk: de aval biztat a jó Leveledzőnk, hogy az Eredeti Irásnakis, és az emlékezetes Székelyek Palladiumának, a Pohárnakis nyomába akadott. Azon vagyunk, hogy minden Irásakat, dolgokat és Környüállásakat, pl. *Bond* kell olvasni Bond v. Bud vára, melynek nyoma és Neve mostis megvan Udvarhely mellett.

A Kéz Irásak Társasága Munkáirolis kellene Excellentiádnak irnom; mert mind Bécsből mind Magyar Országrol sürgetik az Előfizetők, és tudakozodnak: de mostani állapottyát annak a társaságnak nem tudván; még aztsem tudom hogy helyyesen mit kérjek, mit nem Excellentiádtól. Hanem magamat Uri Kegyességeibe alázatosan ajánlván alázatos Tisztelettel vagyok Excellentiádnak

igen alázatos  
szolgája  
Aranka György

M[aros]Vásárhely 25. X<sup>bris</sup> (december) 1796.

ENYEDI SANDOR

**Kriza kántuálisa.** Kriza a Vadrózsák „Ismeretlen szerzőktől” című éneksorozatjának jegyzetét az alábbi sorokkal vezeti be: „E cím alá soroztam a dalokat, miket már nyilván iskola-falhoz surlódott, poesist, rhetorikát is tanult fejek szültek, de egyidőben mívelt körökben énekelve s népszerűekké válva, a nép közé is lehatottak s olykor még ma is hallhatók. Egy részit saját cantualisomból szedtem ki, a melyet gyermekkori derék tanítóm, a most is életben levő t. Sebes Pál úr »*Szívet gyönyörködtető világi énekek*» címe alatt minden tanítványaiaval szokott volt egybefűzetni s dallamaikat bétanítani, melyek közé az 514.

<sup>11</sup> Az 1796. december 23-i ülés jegyzőkönyve szerint felolvasásra került „a székelyek eredetéről Csákból hozott kézírás” (I. JANCsó Elemér: *Az Erdélyi Magyar nyelvűvelő Társaság iratai*. Bukarest, 1955. 217. l.)

<sup>12</sup> A kézírással alaposan foglalkozik Szádeczky Lajos. (*A csáki székely krónika*, Bp. 1905.) E kötet a témával kapcsolatos néhány fontos, Arankához intézett levelet közöl az egykori Endes család levéltárából, amelynek anyaga sajnos Budapest 1944–45-ös bombázása során elpusztult az Országos Levéltárban.

<sup>13</sup> Farkas Nepomuk János, kászonjakabfalvi katolikus pap, kéziratokat küldött a nyelvűvelő társaságnak.

<sup>14</sup> Bíró Gábor csikmadarasi főkirálybíró (más források szerint „főtisztelendő”) a Kéziratkiadó Társaság tagja, segített Arankának a székelyek történetére vonatkozó kézírások felkutatásában.

*Exameni ének* is tartozik. . .<sup>1</sup> Kóczyány László és Köllő Károly vették észre, hogy „. . . a Torockói Falusi Múzeum könyvtárában még 1954 nyarán is őriztek egy ilyen »Szívet Gyönyörködtető Világi Énekek« füzetet, 1836-ból, amelyben . . . nótajelzésként szerepel a Búval derül én reggelem.”<sup>2</sup> E felismerésen túl azonban nem léptek, ami érthető, hiszen — mint megfogalmazásukból kitűnik — a füzetet elveszettek hitték, de egyébként is őket csak a (románra is lefordított) Búval derül én reggelem . . . kezdetű ének érdekelte.<sup>3</sup> A torockói múzeumban őrzött énekeskönyvön kívül még négy énekkönyv viseli a Szívet gyönyörködtető világi énekek címet. Mind a négy torockói eredetű, anyaguk is részben azonos. Feltételezhető, hogy ezek is Kriza derék tanítója, Sebes Pál által leíratott füzetek, illetőleg ezek másolatai lehetnek:

*Sakó István énekkönyve.* (1828—1829) Bibl. 757. sz. — Kolozsvári magántulajdonban lévén, csak Szabó T. Attila közléséből ismerjük. Mindössze 12 énekből három népies hangút adott ki belőle.<sup>4</sup> Torockóra utal az 1a. lapon levő bejegyzés: „Ezen Kantoralis készült. . .” A *kantoralis* a Kriza által említett *cantualis* változata lehet (ha ugyan nem félreolvasás vagy sajtóhiba); egyik népdala, az Újfalusi juhászlegény vagyok én . . . kezdetű, valamennyi alább felsorolt füzetben megvan.

*Kún Sámuel-ék.* (1831—1832) Bibl. 776. sz. — Tarka kis ruhámat. . . kezdetű rabénekének 7. szakaszában az ismert formula így szerepel: „Toroszko piatzán terdig vasban vagyok.”<sup>5</sup>

*Czupor Andor énekkönyvének.* (1836, 1839) Bibl. 810. sz. Torockóra utal az összeíró teljes neve: „Thorotzkói Czupor Andor”. Ez a teljesebb névalak az összeírónak egy iskolai jegyzeteket és néhány éneket tartalmazó harmadik füzetén olvasható (Bibl. 800. sz.), melynek énekeanyagát részletesebben nem vizsgáltuk.

Egy bibliográfiailag számba nem vett 1851-i énekeskönyv ugyancsak a „Szívet gyönyörködtető világi énekek” címet viseli. Ugyanabban a kolligátumban van, mint Czupor Andor gyűjteményei, énekeanyaga azokéval részben azonos. Valószínű, hogy ez is Torockóról került a kolozsvári unitárius kollégiumba.

Kriza János 1820-1825 között tanult Torockón: „. . . atyám . . . Torockó . . . szülöttje volt, hová én is kilenc éves koromban vitettem tanulni az ottani jó hírben álló úgynevezett partikulában, hol syntactica classissal végeztem be a tanulást, öt évet töltvén e patriarchális egyszerű erkölcsökkel díszes, egész Erdélyben öltözet- s lakásbeli szokásaikra nézve is megkülönböztetett kised városban. . .”<sup>6</sup> Bizonyosra vehetjük, hogy azok a dalok, melyek a Vadrózsákban is, s a fentebb felsorolt énekeskönyvekben is megtalálhatók, s szövegük nem nagyon tér el, részei voltak Kriza elveszett kántuálisának, egyszersmind a t. Sebes Pál úr által énekeltetett dalanyagának. A Vadrózsák „Ismeretlen szerzőktől” c. csoportjából a következők tartoznak ide:

487. sz.: Alamizsnát vak koldusnak . . . Kún 2a; Czupor I, 55; Czupor II, 29b; Fodor 21.

495. sz.: Búval derül én reggelem . . . Kún 8a; Czupor II, 11a; Fodor 84.

496. sz.: Én vagyok egy hív szerető, kit a fátnak megpróbált . . . Czupor I, 34; Fodor 35.

499. sz.: Mi szebb e világon a vadász életnél . . . Kún 7b; Czupor II, 19b; Fodor 17.

513. sz.: Bánataim szünjete . . . Czupor I, 24; Czupor II, 17a; Fodor 91.

518. sz.: Mesturam éneke. Gyermekek vigyázatok . . . Czupor I, 43; Fodor 41.

519. sz.: Mi hallik oly szépen a búzából . . . Czupor I, 42; Fodor 64.

De a Vadrózsák előző énekcsoportjában („Vegyések. A néptől.”) is akadnak olyan szövegek, amelyek a torockói diák-repertoár és Kriza kántuálisának részei lehetnek:

<sup>1</sup> *Vadrózsák*. Székely népköltési gyűjtemény. Szerkeszti KRIZA János. Kolozsvár 1863. 538—539.

<sup>2</sup> *Égő lángban forog szívem. Román szerelmi dalok*. Kolozsvár 1972. 142—143.

<sup>3</sup> Az ék. mikrofilmje: MTAK 199/V. A dal nemcsak nótajelzésként, hanem teljes szövegével is szerepel. Az ék. bibliográfiámban Fodor János-ék. címen szerepel. (*A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája*. Bp. 1962. 811. sz.)

<sup>4</sup> ItK 1931. 484—485.

<sup>5</sup> Ezt is SZABÓ T. Attila közölte: ItK 1931. 486—487. — Az éneknek Kriza saját verseivel való kapcsolatáról lásd alább.

<sup>6</sup> Kriza János önéletrajzi levele: KRIZA János: *Székely népköltési gyűjtemény*. Bp. 1956. II. 436—437.

452. sz.: Ellopták a szívem, jól érzem... Kún 14b; Czupor I, 32.

466. sz.: Apám ki megholt... Czupor II, 15b; Fodor 25.

469. sz.: Bort a haramiának... Czupor I, 24; Czupor II, 10a; Fodor 55.

482. sz.: Kinek nincsen szeretője... Czupor I, 33; Fodor 89.

Sőt, az igazi népdalok közül is feltételezhető két maroszeői népdalról, hogy Kriza kántuálisából kerültek a Vadrózsákba:

396. sz.: Nincsen kedvem mer a fecske elvitte... Czupor I, 66. (Benne van az 1851-i füzetben is.)

442. sz.: Zöld erdőben sík mezőben... Czupor I, 7; Fodor 54. (A 3–5. szakasz a Vadrózsákban feltehetőleg csak elnézésből nem kapott külön számot!)

Végül megemlítjük, hogy a Kún Sámuel-ék rabénekének közvetlen hatását Kriza két saját dalára Antal Árpád mutatta ki. A rabének három szakasza:

Tarka kis ruhámat  
Majd gyászra fordítom,  
Mert az én édesem  
Az este búcsúzott.

.....

Megunta két kezem  
Hírharangot húzni,  
Megunta két lábam  
Gyémántkövet nyomni.

Megunta két fülem  
Zöld erdő zúgását,  
Árva léán sirását,  
Vadgalamb szólását.

Kriza megfelelő szakaszai (a Vadrózsák 565. és 571. sz. verse):

Tarka kis ruhámat elvetem,  
Már nem lehet öröm-jegyem,  
Gyászra hanyatlott életem,  
Gyász kis-ruha illik nekem.

.....

Erdővidék az én házam,  
Katonának szült az anyám,  
Zöld erdő zúgásán,  
Vadgalamb szólásán  
Nevelt fel jó apám.

Antal Árpád joggal vonta le a következtetést: a rabének „itt olvasható szövege (vagy annak valamelyik változata) minden bizonnyal járhatott Kriza kezében.”<sup>7</sup> Tovább mehetünk: szinte bizonyos, hogy Kriza kántuálisának is egyik darabja volt.

Végigolvasva Kriza kántuálisának rekonstruált anyagát, feltűnhet, hogy a szokásos érzelmes dalok, életképek és pedagógiai célzatú szövegek mellett a népies, sőt népi anyag jobban van benne képviselve,

<sup>7</sup> ANTAL ÁRPÁD: *Kriza János költészete*. — Kriza János. Antal Árpád, Faragó József, Szabó T. Attila három tanulmánya. II. kiad. Kolozsvár 1971. 31–32.

mint a kor átlagos kéziratos énekgyűjteményeiben. Kriza biztossággal meg tudta különböztetni az igazi népdalokat a népszerű daloktól. Ez utóbbiak közlését így indokolja: „Közlendőknek hívém e dalokat csak az okból is, hogy köztük több szép dalt az enyészet torkától megmentsek...”

Anélkül, hogy Kriza néprajzi érdeklődésének kialakulásában szülőfalujának, Nagyajtának jelentőségét csökkenteni akarnók, a fentiek ismeretében nagyobb súlyt kap a torockói népiskola pajtási közössége, az együtt énekelt dalok, s nem utolsósorban a derék tanítónak, Sebes Pálnak egyénisége és oktatómunkája.<sup>8</sup>

STOLL BÉLA

<sup>8</sup> FARAGÓ József: *Kriza János és a Vadrózsák*. Az előbb id. mű 69–70. lapján. — Álljon itt az a néhány adat, amely Sebes Pálról elélem került. Egy halotti búcsúztató végén ez áll: „Írta és mondotta Sebes Páll, Thorotzkon, 1826ban 8ber 1s6 Napján.” (Bibl. 670. sz.) Kriza latin versben köszöntötte mesterét egy ugyancsak latin nyelvű, „SzKeresztúri 4ta 8bris 1827” keltezésű levélben. (ANTAL Árpád—FARAGÓ József SZABÓ T. Attila, i. m. 236.) Ugyane kiadványban említik George Bariþhoz, egyik román tanítványához írt levelét, 1829. aug. 1. (13.) Krizának hozzá írt levelét Deák Farkas közölte. (*Vasárnapi Újság* 1876. 2. sz. 22–23.) Ebben az 1834-i kolozsvári országgyűlés eseményeiről számol be mesterének, a levélzáradék különösen meleg és tiszteletteljes: „Tiszteletes Sógor úrnak alázatos szolgája és kész tanítványa, megtisztelő öcsce...”

## FIGYELŐ

**XVI—XVII. századi olvasmánykultúránk. (Régi magyarországi könyvjegyzékek összegyűjtése, nyilván-tartása és publikálása.)** A József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar I. sz. Magyar Irodalomtörténeti Tanszékén és az egyetem Központi Könyvtárában 1979 óta folyik könyvtártörténeti kutatómunka Keserű Bálint professzor irányításával.<sup>1</sup> A témát kutatási szakaszában a Művelődési Minisztérium Tudományszervezési és Informatikai Intézete támogatja. Az elkészült kötetnek kiadását az egyetem és a Kulturális és Történeti Emlékeink Feltárása, Nyilvántartása és Kiadása kutatási főirány teszi lehetővé. Munkánk most induló szakaszában (az összegyűjt forrásanyag számítógépes feldolgozása) a JATE Kalmár László Kibernetikai Laboratórium segítségével alapozhatunk.

Kutatómunkánk tehát olyan szakaszához érkezett el, amikor talán nem felesleges az eredmények nyilvános összegzése, további terveink bemutatása.<sup>2</sup> E közlemény műfaja ennek megfelelően: *kutatási beszámoló és előzetes jelentés.*

*Munkánk célja, tartalma.* Célunk egy olyan adatbázis létrehozása, melynek segítségével dokumentálható, hogy mit olvastak Magyarországon a XVI—XVII. században. Ha ez az adatbázis létrejön, akkor használható lesz egyes tájegységek, társadalmi rétegek, vallási csoportok, etnikumok olvasmányanyagának jellemzésére; végső soron pedig — a ma is meglévő könyvek számbavétele, a külföldi és hazai iskolázás története, a korabeli szövegek idézetei vizsgálata mellett — fontos forrás lesz az európai szellemi áramlatok hazai recepciójának kutatásához, más országok kutatói számára pedig szeretnénk jellemezhetővé tenni saját nemzeti nagyjaink gondolatainak kultúránkra gyakorolt hatását.

E cél érdekében munkánk elsősorban a magángyűjtemények feltárására irányul, s arra, hogy ennek forrásanyagát közreadjuk. Az intézményi — tehát az iskolai, a plébániai és a rendházi — könyvtárak hasonló feltárását önálló kutatási pályázat keretében szeretnénk megvalósítani. Természetesen nem mentünk el adatrögzítés nélkül eddig sem az elének került jegyzékek mellett. Az intézményi gyűjtemények forrásait a most bemutatandó pályázat keretében csak akkor adjuk ki, ha egy magánkönyvtár jegyzéke egyben az intézményé is (pl. a Rákóczi-könyvtár, vagy a kollégiumokra hagyott könyvek végrendeletekben, matrikulákban fennmaradt emlékei).

<sup>1</sup> A munkacsoport volt és jelenlegi tagjai: Farkas Gábor, Gácsai Hedwig, Németh Noémi, Gerhát Krisztina, Katona Tünde és Latzkovits Miklós hallgatók; Font Zsuzsa, Herner János, Kocziszky Éva és Ötvös Péter, a tanszék munkatársai; Gábor Ildikó, Keveházi Katalin, Monok István, Saliga Lászlóné és Varga András könyvtárosok. Egyetemen kívüli munkatársainkat publikációink felsorolásakor mutatjuk be.

<sup>2</sup> Vállalva a már megjelent beszámolók részbeni ismétlésének vádját is. E beszámolók: Keveházi Katalin: *Aufarbeitung und Publikation von ungarischen Bücherverzeichnissen. = Wolfenbütteler Notizen zur Buchgeschichte.* 1985. 68—77. Monok István: *A XVI—XVII. század magyarországi olvasmányai. = Csongrád megyei Könyvtáros.* 1985. 15—20.; Uő: *Collection des inventaires des livres des XVI—XVIIe siècles a l'Université Attila József de Szeged. Travaux en cours. = Nouvelles du Livre Ancien.* Nr. 45. 1986. 6.



A feltáró munka alapforrásul a legalább öt könyvet megemlítő feljegyzést tettük, s mi ezt nevezzük könyvjegyzéknek.

Néhány szóban ki kell térni az időhatárok megválasztására. Azt mondhatjuk, hogy a kezdő és záró dátum megválasztásának inkább gyakorlati, mint elvi okai voltak. Történelmi időhatárt nem akartunk választani (pl. lehetett volna a Mohácsi vésztől a Rákóczi szabadságharc bukásáig), kellőképpen indokolható művelődéstörténeti korszakhatárt viszont nem találtunk. Így az 1526 utáni első általunk ismert katalógus éve a mindenkori kezdő dátum. Felső időhatárunk kijelölésekor nem volt szabad megfeledkeznünk arról, hogy a XVIII. század második negyede könyvtártörténetünkben az az időszak, amikor a könyvgyűjtés jellege kezd megváltozni, s elkezdődik egy olyan könyvtáráépítési korszak, amikor már nem állíthatjuk, hogy a tulajdonos valamennyi, vagy akár a legtöbb könyvét olvasta; ez pedig egy olyan munkában, amelynek célja egy kor olvasmánykultúrájának feltérképezése, alapvető szempont.<sup>3</sup> Ismét a gyakorlati megfontolások döntöttek tehát: tekintve, hogy a mai Magyarország legtöbb területi levéltárának anyaga az 1690-es évekkel kezdődik — a török kiűzése után —, s ha nem akarjuk kihagyni a kutatásból e részeket, akkor kutatnunk kell az első 30–40 év levéltári anyagát; záró dátumunkat tehát 1730 körülre helyeztük.

*Az elvégzett és folyamatban lévő munkák.* A munkacsoport nagyjából egyetemi hallgatókból alakult, ezért a kutatást irányító tanszék speciális kollégiumokat szervezett számunkra: Holl Béla nyomda-, könyv- és könyvtártörténeti előadásokat, foglalkozásokat tartott; Karácsonyi Béla a latin nyelvet és latin paleográfiát, Vízkelety András és Ötvös Péter a német paleográfiát oktatta. A tanszék közvetlen munkatársai (Keserő Bálint, Balázs Mihály és Ötvös Péter) pedig a két évszázad művelődéstörténeti kérdéseit tárgyaló szemináriumi foglalkozásokat vezettek. Öröndetesnek mondható, hogy a diákok közül évről évre kerülnek ki érdeklődők, akiknek az alapismereteket már az egykori kezdők is át tudják adni.

A már kiadott források feltárását csaknem teljes egészében diák-munkaközösség végezte el. Átnéztük az összes számba vehető folyóiratot és könyvet, amely könyvjegyzék-publikációt tartalmazhat. Közel százféle folyóiratról és sok száz könyvről van szó. Nem állítjuk azonban, hogy befejeztük ezt a munkát, hiszen főleg egyes monográfiák jegyzetanyagában lehetnek olyan rövidebb jegyzékek, amelyek elkerülték figyelmünket. Ugyanígy fontos a határainkon kívüli publikációk magyar könyvtártörténeti szempontú számbavétele is — elsősorban a színvonalas szlovákiai szakirodalomra gondolunk.

A nem kiadott források kutatásában a nagyobb munkát a levéltári források feltárása jelenti. A konkrét kutatás megkezdése előtt elvégeztük az előkészítő munkát, értve ezalatt azt a tájékozódást, hogy az egyes levéltárak milyen összetételű irattalománnyal rendelkeznek, s ebből mi lehet számunkra érdekes. A már publikált források jegyzetanyagából s egyéb irányú kutatási tapasztalatból tudjuk, hogy könyvjegyzékek lehetnek vagyonszeirásokban, végrendeletekben, vagyonszelvényekben és eretnekperes iratokban, árvasági ügyek aktái közt, városi jegyzőkönyvek hagyatékosági ügyirataiban, osztzkodási jegyzőkönyvekben stb. Ha a levéltári fondjegyzékben ilyen irattípusra akadunk, azt kijelöltük, mint átnézendő levéltári egységet. Vannak természetesen olyan források is, melyek kutatása nem tervezhető a mi szempontunkból, amelyek előfordulása, megtalálása alkalmasszerű: például a levéltárak levelezésanyagában fennmaradt könyvjegyzékek, hiszen az ilyen típusú iratokban is lehet szó olvasmányokról, kölcsönzésről stb.

Az előkészítő munkához tartozik a helytörténeti szakirodalom legalább vázlatos megismerése, hiszen a legjobb szándékú levéltáros sem tud segíteni, ha nem tudunk konkrét kérdéseket feltenni.

Ilyen előkészítő munka után kezdtük meg tehát a levéltári kutatást, amely ma is tart. A területi levéltárak anyagának átnézésében előrehaladtunk, s az Országos Levéltár néhány nagy jelentőségű fondját is átvizsgáltuk.

<sup>3</sup> Természetesen nem tartjuk abszolút igazságnak az előbbi állítást, hiszen tudunk példákat mondani pro és contra, ám fő tendenciákban gondolkodva mégis igaznak látjuk.

Külön gondot jelent a határainkon kívüli gyűjtemények kutatása. Horvátországban munkánkkal kapcsolatban csupán anyagi természetű gondjaink vannak, s Szlovákiában sincsenek áthághatatlan akadályok. Az erdélyi levéltárak zártsága azonban súlyos nehézséget okoz.

Ki kell emelnünk azt a segítőkézséget, amelyet a hazai gyűjteményekben a levéltárosok, kéziratárosok és könyvtárosok részéről tapasztaltunk; enélkül, munkánk lényegesen rosszabbul állna.

*Kézirattári források* elsősorban öt forrástípus szolgált:

személyes napló, melyekben található a napló írójának feljegyzései olvasmányélményeiről, elolvasandó könyvekről; omniáriumokban előforduló, könyvekre, azok vásárlására, köttetésére vagy elolvasására, kölcsönadására vonatkozó feljegyzések; egyes szerzetesi közösségek háztörténetében (historia domus) az adományozási részek; iskolai matrikulák könyvtári fejezeteiben ugyancsak az adományozási részek. Olyan elhunyt tudósok kéziratok hagyatéka, akik maguk is foglalkoztak a magyar könyvtártörténettel, vagy publikáltak ilyen forrásokat. Kiemeljük Iványi Béla, Varjú Elemér, Ábel Jenő, Veress Endre, Szádeczky-Kardoss Béla irathagyatékát, amelyek közül különösen nagy értékűek azok, amelyekben elérhetetlen erdélyi levéltári anyag maradt fenn betűhív másolatban.

Az ilyen típusú források feltérésében viszonylag jól állunk, nagy adósságaink az egyes egyházi könyvtárak kéziratgyűjteményeiben vannak.

*Könyvtári forrásokon* a nyomtatott könyvek kézírásos bejegyzéseit értjük. A mi munkánk szempontjából kétféle bejegyzéstípus forrásértékű: könyvjegyzék és a tulajdonosi jegy (possessorbejegyzés). Az ilyen források kutatását nem mi tervezzük, az ilyen könyvjegyzék-előfordulás alkalmoszerű. Fontos azonban, hogy a kifejezetten a kézírásos bejegyzések gyűjtésére irányuló kutatások, és a mi munkánk összehangolt legyen.

*A könyvjegyzékek bibliográfiai nyilvántartása.* A könyvjegyzékek bibliográfiai nyilvántartására indítottuk a *Könyvtártörténeti Füzetek* sorozatot. Ebben az egyes jegyzékekről a következő adatokat rögzítettük: 1. a lejegyzés éve; 2. a jegyzék jellege, tehát annak jelzése, hogy milyen típusú forrásban maradt fenn; 3. tételszám, tehát, hogy hány különböző könyvet említ a forrás; a lejegyzés módja, vagyis, hogy a régi könyvek címlírásának mely elemei szerepelnek a jegyzéken; a lejegyzés nyelve; a könyvanyag dominanciája, tehát, hogy milyen szakcsoportokba tartozó könyvek különíthetők el az összeírásban; 4. a publikáció helye, vagy annak jelzése, hogy a jegyzék kiadatlan; 5. melyik levéltárban vagy más gyűjteményben található a jegyzék eredetije, milyen jelzeten, illetve a már publikált jegyzékek esetén az a jelzet, ahonnan azt kiadták. Természetesen törekszünk arra, hogy ez utóbbiak eredetijét is megtaláljuk; számos esetben azonban a jegyzék időközben elpusztult vagy nem hazai gyűjteményből történt a közlés; 6. a tulajdonos neve, életrajzának néhány szavas összefoglalása bibliográfiai utalásokkal; 7. jegyzetbe kerül minden olyan információ, ami a tulajdonos könyvekkel, olvasással kapcsolatos tevékenységéről a jegyzéken kívül birtokunkban van.

A nem publikált és éppen elkezdett nyilvántartásunk ennél lényegesen részletesebb, s alapvetően három részből áll: a tulajdonosra, a gyűjteményre és a jegyzékre vonatkozó adatokat rögzít. A tulajdonos életrajzi adatain túl, annak származását (társadalmi hovatartozását), nemzetiségét, lakóhelyét (terület, helység), iskoláit, foglalkozását is rögzítjük. A gyűjteményről azt, hogy magán, vagy intézményi (és ezen belül milyen) és hol volt (terület, helység). A *jegyzék* jellemzése a legrészletesebb: eredeti, vagy másolat? Ha másolat, akkor korabeli vagy kései, jó vagy rossz? Ki jegyezte le?: a tulajdonos, annak hozzátartozója, hivatalos személy? Kiadott, vagy kiadatlan? Ki adta ki és hol? Hol található az eredeti, vagy hol volt az eredeti? Ki fedezte fel, illetve ki dolgozza fel?

*A könyvjegyzékek publikálása.* Valamennyi könyvjegyzéket, amely a kutatott korszakból ránkmaradt, szándékunkban áll egyetlen könyvsorozatban közreadni függetlenül attól, hogy az esetleg már többször is megjelent, vagy első közlés. E kötetekben a jegyzékek betűhív olvasatát közöljük a tulajdonos életére, művelődéstörténeti szerepére vonatkozó jegyzetekkel, s az esetlegesen előkerült könyveinek a modern címlírás elveknek megfelelő leírásával. Az egyes könyvjegyzékeket tehát itt még nem oldjuk fel, és a személy- és helységnévmutató pusztán a kiírt nevekre korlátozódik. A sorozat, amelyben az összegyűjtött könyvjegyzékeket folyamatosan közreadjuk: Adattár XVI—XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez (szerk.: Keserű Bálint).

A könyvjegyzékek egyes tételeinek feloldása. A jegyzékek közreadásával párhuzamosan dolgozunk a könyvjegyzékekben általában nagyon hiányosan, hibásan leírt könyvek azonosításán. Ez az azonosítás optimális esetben kiterjed a könyv szerzőjének, a teljes címnek, a kiadás helyének és valószínű évének megállapítására. Természetesen nagyon kevés az optimális eset, s jó feloldásnak kell tartanunk, ha megtudjuk a szerző nevét és a mű címét. A kiadási adatokat csak valószínűsíteni tudjuk néhány editóra, de sok olyan tétellel találkozunk, amikor ez is teljesen reménytelen (szerkönyvek, antik auktorok, vallásalapítók stb.).

Ez a feldolgozó munka lassú; jó kézikönyveket, s még több türelmet kíván. Sokat segít a továbbiakban a számítógép. Segítségét leginkább úgy tudjuk igénybe venni, ha hozzáférhetővé tesszük a gépi keresés számára a két másik nagy, országos könyv- és könyvtártörténeti vállalkozás adatait. E kettő: XV—XVI. századi könyvek hazai könyvtárainkban; és Nyomtatott könyvek kézírásos bejegyzései. Ha ugyanis e három kutatási téma feltárt anyaga megegyező szempontok szerint kerül gépi tárolásra, akkor a könyvjegyzék feloldásakor az első kérdés: van-e olyan könyv a ma is meglévő állományban, amelyben a jegyzéken a tulajdonosnak possessor-bejegyzése található? Így a gép vagy ön maga felold, vagy kiegészíti a jegyzéket (vagy jelzi, hogy nincs előkerült könyv). Éppen ezért dolgoztuk ki a három kutatási irány közös adatbeviteli-formátumát az egyes könyvekre vonatkozóan.

A gépi nyilvántartás megengedte, hogy kiegészítsük az egyes könyvek bibliográfiai leírását a következőkkel: a mű nyelve, a mű tárgya (maximum kilenc tárgyszó adható), a szerző(k) nemzetisége, vallása. Így mivel a ma is meglévő könyvek leírása meglehetősen részletező feltehető a gépnek olyan bonyolult kérdések is, mint például: volt-e 1570 és 1600 közt olyan kolozsvári unitárius polgárasszony, akinek Aristotelész metafizikája bázeli kiadásban volt meg, s azt bőrbbe köttette, kapcsolatokkal, metszése pedig aranyozott volt?

Természetesen ahhoz, hogy a gép a fenti kérdésre hosszú keresés után tudjon csak választ adni (mert nagyon sok tételt kell végignéznie) sok időre lesz szükség.

*A kumulatív index.* A könyvjegyzékek feldolgozása után szeretnénk egy olyan indexet közreadni, amely tartalmazza a feldolgozott jegyzékek időrendes jegyzékét (utalva az *Adattár*-beli helyére), és a könyvtételeket szerzői betűrendben. Mindkét adatsor számozott, s minden egyes könyvjegyzék illetve könyvtétel mellett ott szerepel majd egy számsor, utalva arra, hogy az illető könyvjegyzéken mely könyvek szerepelnek, illetve, hogy az illető könyv melyik könyvjegyzéken szerepel.

*Kiadványaink, publikációs terveink.* A *Könyvtártörténeti Füzetek* sorozatban az eddig megjelenteken kívül a gyarapodás nyilvántartását, illetve az intézményi könyvtárak bibliográfiai leírását szeretnénk közreadni. Eddigi köteteink:

*Magángyűjtemények Magyarországon 1551—1721.* Könyvjegyzékek bibliográfiája. Összeállította ... Font Zsuzsa, Herner János, Kokas Károly, Monok István. Szerk. Monok István. Szeged, 1981. (Könyvtártörténeti Füzetek I.) XXIX, 219 p.

*Magángyűjtemények Nyugat-Magyarországon 1555—1721.* Könyvjegyzékek bibliográfiája. Összeállította ... Herner János, Keveházi Katalin, Kokas Károly segítségével Bariska István, Kovács József László, Ötvös Péter, Tirnitz József. Szerk. Monok István. Szeged, 1982. (Könyvtártörténeti Füzetek II.) XVIII, 161 p.

*Magángyűjtemények Magyarországon 1545—1721.* Könyvjegyzékek bibliográfiája. Összeállította Herner János, Monok István. Szerk. Herner János. Szeged, 1983. (Könyvtártörténeti Füzetek III.) XX, 172 p.

*Magángyűjtemények a királyi Magyarországon és az Erdélyi Fejedelemségben 1533—1721.* Könyvjegyzékek bibliográfiája. Összeállította Font Zsuzsa, Herner János, Katona Tünde, Keveházi Katalin, Kiss Éva, Kokas Károly, Latzkovits Miklós, Monok István, Rideg László, Varga András. Szerk. Herner János, Monok István. Szeged, 1985. (Könyvtártörténeti Füzetek IV.) XVII, 190 p.

Az *Adattár* XVI—XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez sorozatban a már megjelenteken kívül megjelennek a partiumi, nyugat-magyarországi, erdélyi könyvjegyzékek külön-külön kötetekben. Ugyanígy a Rákóczi és a Zrínyi-könyvtár katalógusa is. Szeretnénk sort keríteni Zsámboky János

könyvtárkatalógusának reprint kiadására is. Ehhez még az eddigiekből kimaradó jegyzékeken tartalmazó kötet járul, s természetesen a kiadás közben előkerülő anyagból a pótkötet(ek). Eddigi kötetünk:

*A magyar könyvkultúra múltjából.* Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése. Sajtó alá rendezte és a függelékét összeállította Herner János, Monok István. Szeged, 1983. (Adattár XVI—XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 11.) 645 p.

*A Derschuam könyvtár.* Egy magyarországi humanista könyvjegyzéke. Kísérőtanulmánnyal közreadja Berlász Jenő. Sajtó alá rendezte Keveházi Katalin, Monok István. Munkatárs Varga András. Szeged, 1984. (Adattár XVI—XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 12.) 343 p.

*Die Bibliothek Derschuam.* Bücherinventar eines Humanisten in Ungarn. Hrsg. v. Jenő Berlász. Redigiert und das Register zusammengestellt v. Katalin Keveházi, István Monok. Mitarbeiter András Varga. Szeged, 1984. 303 p.

*Magyarországi magánkönyvtárak I. 1533—1657.* Sajtó alá rendezte Varga András. Munkatársak Katona Tünde, Magyar Márta, Keveházi Katalin, Monok István. Bp.—Szeged, 1986. (Adattár XVI—XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13.) IX, 259 p.

Végezetül megemlíttjük, hogy az egyes könyvjegyzékek feldolgozásához általában kötődik egy-egy tanulmány is. Ezek felsorolásától itt eltekintünk.

MONOK ISTVÁN

**Egy hasonmás kiadás tanulságai.**<sup>1</sup> Nagy várakozással vettük kézbe a *Könyvecse* hasonmás kiadását és annak átiratát tartalmazó kötetet, mellyel az Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszéke és a Magyar Nyelvtudományi Társaság új sorozatot indított, s a Codices Hungarici ritka megjelenése helyett szaporább ütemet ígér.

A bevezető szerint e kötettel egységes elvek alapján szerkesztett sorozat indult, mely 15—16. századi kódexeink hasonmását és párhuzamosan elhelyezett átiratukat teszi közzé. E több tudományág számára fontos bejelentés készített arra bennünket, hogy alaposabban átnézzük a kötetet s észrevételeinket ne csak a sorozat munkálataiban résztvevők, hanem szélesebb nyilvánosság előtt is elmondjuk.

1. A bevezető rövid, lényegretörő, a kézirat leírását tekinti fő feladatának. A dicséret mellett mindössze két, mérettel kapcsolatos észrevételünket kell szóvá tennünk. A fordított méretmegadásból — ha a hasonmás nem szerepelne a kötetben — jogosan következtethetnénk haránt alakú kötetre. A kicsinyítés mértéke nem 20%-os, hanem 13,6%. Ha ugyanis a papírlapok mérete 185 × 135 mm, akkor a 172 mm-es, kötetben szereplő magassághoz az aránypárok alapján nem 116, hanem 125,5 mm-es szélesség kell. A fényképezés során a lapok belső szélén (a gerinc hajlata miatt) ugyan néhány millimétert rövidült a szélesség, de ez többnyire még így is több 120 milliméternél a hasonmásban. Egyébként a lapszéli kicsinyülés csak elvétve érint betűt, azaz a szöveget tekintve figyelmen kívül hagyható.

## 2. A szövegátírásról

a) Az alapos, gondos átírásban zavaró, hogy a magyar szintagmákban szereplő *rövidítések* feloldatlanul maradtak. A p (pro) rövidítést p-vel hozza az átirat, holott a kéziratban — miként a kéziratosságban másutt is — világosan elkülönül e két rövidítés. (p = per: 32/20, 39/3, 49/11; p = par: 41/3; p = pro: 11/10, 15/7, 17/13, 21/14, 24/4, 47/21, 48/5, 52/13 — vagy ugyan nem hurkolt, de semmiképpen sem vízszintes vonallal: 4/19, 8/17.) Az etc írásakor nem r betű szerepel, hanem a még nyomtatványokban is nagyon gyakori et-et jelölő, az r-hez hasonló jel (2/9, 24/6 — vö. 14.1.). A rövidítéseket a kéziratban szereplő formában igyekszik egyébként az átirat közölni, a latin szintagmákban előforduló jeleket azonban dőlt betűs írással, külön jelölés nélkül feloldja. Kár, hogy ezt nem alkalmazta a magyar szintagmák esetében is.

<sup>1</sup> *Könyvecse a szent apostoloknak méltóságokról.* 1521. Hasonmás és betűhű átirat. Bev. és jegyz. PUSZTAI István. A szövegalkészítést végző munkacsoport (BÁNKI Judit, FODOR Adrienne, KOVÁCS Zsuzsa, KOZMA Sándor) vez. KOROMPAY Klára. Budapest, 1985, Magyar Nyelvtudományi Társaság. 150 l. (Régi magyar kódexek 1.)

Az olvasó számára egyértelmű volna, hogy a dőlt betűk az eredetiben rövidítések voltak, s a rövidítés módját — ha éppen arra kíváncsi — egy szemmozdulattal ellenőrizhetné. Kétségtelen, hogy csak a nagyon kezdő kutató akad fenn az arab kilencessel jelölt con- (com-) és -us (-os) rövidítések láttán, vagy a nazálist jelölő vonalkán. Mindenesetre valahol magyarázni kellett volna e jeleket, melynek írásmódja egyébként a kötetben sem mindenütt egyforma. Pl. előfordul a kettő együttes alkalmazása egy körre emlékeztető tollvonással leírva (28/21). Az átírók betoldásnak minősítenek rövidítéseket, kivevőként elhelyezett betűket a capitulo (7/12, 7/18, 10/9, 11/14, 11/22, 24/5) és a doctor (13/21) szavakban. A 43/13 sorban szereplő xc (Krisztus-monogram) változatlanul és jegyzet nélkül hagyása a paleográfiában vagy ikonográfiában járatlan olvasót zavarhatja. A kötetben — jóllehet egy sorozat első kötetéről van szó — a rövidítésjelek feloldásáról semmiféle magyarázat nem olvasható.

b) A bevezető utal arra, hogy a *betűvariánsokat*, mivel hangmegkülönböztető szerepük nincsen, nem tüntetik fel az átírók. Csak helyeselni tudjuk ezt az elvet, hisz a (könnyen olvasható) hasonmás az átírat mellett látható. A *kis- és nagybetűk*, valamint az *egybe- és különírás* kérdésében az átírók a betűk relatív nagyságát és a relatív távolságokat mérlegelték bizonytalanság esetén.

Élve a hasonmás nyújtotta lehetőséggel, kipróbáltuk néhány példán, hogy paleográfiai sajátosságok megfigyelése nem nyújt-e egyéb fogódzókat. Megvizsgáltuk az *s* kötőszó és az azt követő szó közti írásmódot, továbbá az *a* és *t* betűk különféle alakjait. Megfigyeléseink közreadásával azt is bizonyítani kívánjuk, hogy a hasonmás alapján hasonló vizsgálatok elvégezhetők.

Az *s* kötőszó és a rákövetkező szó egybe-, ill. különírásáról kigyűjtött adatokat összevetettük az olyan szókezdő kis és nagy *s*-sekkel, ahol egyértelmű az egybeírás. Mindössze két esetben kétséges (24/19, 24/6), 27 esetben javasolható az egybeírás. Az átíratban 12 esetben egybeírt, a többiben különírt változat szerepel.

A kigyűjtött *s* kötőszók (dőlt számokkal a kiadvány átíratában is egybeírt esetek):

sűgmond	15/20, 23/2, 31/6, 42/11, 43/18, 45/13	Smýt	32/15
sűgh mond	4/20, 6/9, 22/12, 24/6(?), 41/15, 45/4	saz	36/3
sűgýal	15/1, 16/21	snemdeh	38/4
sűzom	16/23	snam	38/5
ste	21/5	snem	38/6
smegýs	21/18	seua	38/9
sannal	24/12	Smýg	43/4
Smondeek(?)	24/19	sýsten	43/7
sűngýammaýd	27/5	sbýzonymaual	51/11

Hasonlítóanyag a kódexből az első két esethez: 32/20, 39/3, 41/3, 41/4, 49/11.

NB. A Jókai-kódex átírója a *kis s* betűt többnyire szintén külön írja. Más a nagy *S* és a *kis s* vonalvezetése, mások a kézmozdulatok írásuknál, de a hasonlító anyag itt is az egybeírást javasolja mindkét esetben. Példák: 16/6, 16/24, 16/25 (az utóbbi két eset teljesen egyező, átírásuk mégis különböző), 21/5, 21/6, 5/17, 22/14. Nagybetűk esetében: 7/23, 12/25, 13/13, 15/12, 15/16, 15/22, 15/26, 16/17, 17/23, 21/25.

Az *a* betű három alapformában szerepel: *a*, *A* és  $\alpha$  (alfa). Szó elején mindhárom változat szerepel, másutt csak a *kis a*. A nagy *A* és  $\alpha$  kigyűjtése és az előfordulások értékelése alapján úgy tűnik, hogy az  $\alpha$  inkább nagy *A*-t jelent. Ellenpéldákat is sorolunk fel. (Az átírásban mindig kisbetűvel szerepel.)

*A* mondat (gondolati egység) kezdésekor gyakori.

Apostol	47/23, 52/7	$\alpha$ palýn	21/23, 30/9
$\alpha$ postol	tizenhatszor, átírása <i>kis a</i> -val	$\alpha$ nýath	30/11
apostol	gyakran	Akaiban	53/23
Agoston	53/8	Andras	38/5, 53/23
$\alpha$ goston	6/20, 29/4, 47/12	$\alpha$ ndras	35/21
agoston	25/14, 27/21	Albert	52/2
$\alpha$ mburus	13/21	$\alpha$ lbert	50/8, 60/5
$\alpha$ ngýal	13/22	$\alpha$ rchangýal	61/15
$\alpha$ nnal	19/4	$\alpha$ nýazentegház	62/100



A *t* betű előfordulásai: szó belsejében (a kettőzött *t* második betűje kivételével) a betűszár közepétől csak jobb oldalra húzva található a vízszintes vonal. Szókezdesnél ezen kívül előfordul még a betűszárát átszelő, vagy a tetejét érintő, annak jobb és bal oldalára egyaránt kinyúló vízszintes, vagy közel vízszintes vonallal. Ha csak érinti a betűszárát, akkor kevés kivételtől eltekintve a keresztvonalacska jobb oldali része újabb vonallal van áthúzva, mely többé-kevésbé párhuzamos a betű szárával. Azon *t* betűket, amelyekben a vízszintes vonal a betűszár jobb és bal oldalára is kiterjed, megfigyelésünk szerint célszerűbb lett volna nagybetűvel átírni. A  $\tau$ ,  $\tau$ , *t*,  $\mathcal{K}$  kigyűjtött alakok közül mondat (gondolati egység) kezdetén áll: 14/14, 16/22, 24/14, 25/1, 27/7, 35/6, 35/20, 36/21, 44/5, 49/20, 50/5, 63/15. A kurzívval írt, átíratban is nagybetűvel kezdetű alakok esetében a betűk jobb oldali részét átszeli az említett vonalacska. A többi alak névben szerepel: 17/23, 36/8, 54/3, 25/17, 30/4, 37/1, 41/3, 41/14, 42/1, 53/18, 53/24. Csak a jobb oldali vonal van a betűszáron tulajdonnévben: 55/1, 58/16 (= kisbetű).

c) Az átírás során alkalmazott *jelölések* — bár néhány korábbi hasonló kiadványhoz képest egyszerűsödtek — néhol bonyolultnak tűnnek. Pl. a betoldásokat nemcsak hegyes zárójelbe írva találjuk, hanem a betoldás helyének kéziratbeli megjelölését is utánozva. Az átírásnak véleményünk szerint egyik feladata az volna, hogy a különféle területen dolgozó szakemberek kezébe hiteles, idézhető szöveget adjon. Sajnos továbbra is ki-ki saját felfogásában lesz kénytelen idézni.

Nem tanulság nélküli, ha táblázatba foglalva áttekintjük az utóbbi időben kiadott nyelvemlék-átírási elveket és gyakorlatokat. A *Könyvecse* mellett az alábbi kiadványok adatait szerepeltetjük:

Martonfalvay = Török Bálint deákjának, Martonfalvay Imrének naplótöredéke és emlékirata. 1555, 1585. Bp., 1986. Magyar Nyelvtudományi Társaság. (A magyar nyelvtörténet forrásai 1.)

A Codices Hungarici c. sorozatban az Akadémiai Kiadónál jelentek meg:

VIII. Jókai-kódex. XIV—XV. század. 1981.

VII. A Münchener Kódex 1466-ból. 1971.

VI. Cornides-kódex. 1967.

V. Birk-kódex, 1474. 1960.

IV. Példák könyve, 1510. 1960.

Összehasonlító anyagként:

KKSZ = Irodalmi szövegek kritikai kiadásának szabályzata. Tervezet. A Textológiai Munkabizottság megbízásából összeáll. Péter László. Szeged, 1983.

RMKT XVII = Régi magyar költők téra. XVII. század. Bp., Akadémiai Kiadó, 1959-től 12 kötet jelent meg. E sorozat az MTA Irodalomtudományi Intézetében készül.

Meglepő tarkaság! A betűformák átírásában (s, z, r stb.) sem alakult ki egységes gyakorlat. Természetesen nem azt vitatjuk, hogy egy csak szakmai körök számára készült kiadvány esetében fontos követelmény a helyesírási és egyéb sajátosságok feltüntetése. Úgy gondoljuk azonban, hogy a hasonmással együtt (párhuzamosan) kiadott átiratoknak nem lehet feladata az eredeti kézirat utánzása, mert az eredetit mégoly nagy igyekezettel követő átirat sem pótolhatja az eredetit, s ez esetben nem is szerencsés, ha ezt akarja. A táblázatban felsoroltak között olyan furcsa kiadvány is akad, ahol megfogalmazott cél volt, hogy az átirat annyira hű legyen, „mintha a 15. században nyomtatták volna ki” (Münchener Kódex).

Véleményünk szerint a hasonmással együtt megjelentetett átiratokban az olvasó tájékoztatása után célszerű a betűformákat minél jobban közelíteni a ma használatos alakokhoz (a *Könyvecse* átírásában alkalmazott gyakorlat jó megoldást kínál), a rövidítéseket a folytonos olvasást nem zavaró jelöléssel feloldani, a szükségesnek tartott egyedi jelenségeket pedig lap alatt magyarázni. Jó volna, ha az alkalmazott jelölések (pl. zárójelfajta, rövidítések feloldása) legalább a nyelvészek által kiadott átírásokban egységesek volnának, sőt, ha azok egyeznének a szövegkritikai kiadások számára megszokott, s hazánkban is alkalmazott elvekkel.

Az kívánt tájékoztatónak az alábbiakra kellene kiterjednie:

— a betűformák felsorolása, jellemzése, átírási elvei (ha szükséges, indoklással),

— a másoló és a szerkesztő által alkalmazott jelek magyarázata,

— a másoló által alkalmazott rövidítések fajtái, és ha az átiratban nem egyértelmű a — természetesen — jelölt feloldás, vagy kivételes esetről van szó, akkor indoklás,

— egyéb sajátosságok.

3. *A magyar szöveg forrásairól.* Külön kell szólnunk a kötetben közölt idézet- és utalásjegyzékről. Sajnos e jegyzék még a másoló által megjelölt bibliai helyeket is csak esetlegesen tünteti fel és pontosítja. Három tucatnyi bibliai idézetet sikerült rövid idő alatt még kigyűjteni. A közölt jegyzékben 13 esetben hibás a sormegjelölés, vagy a szentírási hely megadása. Az is előfordul, hogy a bevezető és a lelőhelyjegyzék eltérő sorokat ad meg, és egyik sem helyes (17/24—18/9).

Az induló sorozat, a szövegek hozzáférhetősége és a tanulmányozáshoz hasznos hasonmások minden bizonnyal jótékony ösztönző hatást gyakorolnak majd a kutatásra, s ez kódexirodalmunknak a mainál jóval alaposabb feltárásához, értékeléséhez segít hozzá bennünket. Az előttünk álló feladatok egyike éppen a *Könyvecse* latin megfelelőjének, vagy legalább minél több párhuzamos latin szövegnek a felkutatása.

SZELESTEI N. LÁSZLÓ



## SZEMLE

**Astrik L. Gabriel: The University of Paris and Its Hungarians Students and Masters during the Reign of Louis XII and François I<sup>er</sup>.** Notre Dame, Indiana Frankfurt am Main 1986. (Textes and Studies in the History of Medieval Education XVII.)

„Gosztonyi püspök és párizsi mestere” címen 1936-ban (EPhK 60. 15-28.) látott napvilágot Gábrriel Asztrik első egyetemtörténeti vonatkozású tanulmánya. A téma iránti tudós elköteleződés ötvenedik évfordulóját egy olyan kitűnő monográfia teszi ünneppé, melyben a nagyívű kutatói pálya gazdag tapasztalatait és legújabb eredményeit a szülőföld iránti hűség jegyében összegzi a szerző. A jeles humanista püspök alakja is visszatér ötven év után. Nem ez a kerek évforduló, hanem e fél évszázad eredményeinek harmonikus egymásba illeszkedése jelzi, hogy mennyire tudatosan formált életmű Gábrriel Asztriké.

A párizsi egyetem artes fakultásán a diákság négy nációba tömörült, élükön egy-egy prokurátorral, akik a fakultás és az egyetem előtt is képviselték a nációt. A prokurátor a nációt érintő fontosabb eseményeket, egyetemi határozatokat a „Liber procuratorum”-ba jegyezte be. A prokurátort követő méltóság a receptoré volt, ő a gazdasági ügyek intézője, köteles a nemzet bevételeit és kiadásait pontosan könyvelni (Liber receptorum), és erről megbízatásának egy éve alatt kétszer számot adni. Az egyetemi fokozatokhoz jutó diákok (baccalaureus, licentiatus, magister artium), vagyoni állapotuknak megfelelően, fizetni tartoztak. Ekkor került bejegyzésre nevük, származási helyük és anyagi helyzetüket kifejező bursájuk (egyheti létfenntartási költségük) a receptor számadáskönyvébe. Mivel a párizsi egyetemen nem vezettek anyakönyvet, ezek lettek a hallgatókra vonatkozó legfontosabb dokumentumok.

A magyarországi diákok angol, észak- és közép-európai társaikkal együtt az angol német nemzet

tagjai voltak. Ez a „sok nemzetiségű” idegen náció nagyobb gonddal őrizte hivatalos iratait, mint a három francia. A normann nemzet prokurátori feljegyzései teljesen elvesztek, a pikárd náció feljegyzéseiből kilencévnnyi maradt fenn, a francia nemzetéből 13 év, szemben az angol—német náció 169 esztendejével. Mindezeket az Auctarium Charitularii Universitatis Parisiensis I—V. kötetében (1897—1942) kiadták, kivéve az angol—német náció 1521—1552 éveit tartalmazó kötetet. Receptor számadáskönyvek csak az angol—német náció történetéből ismertek. Az 1425—1494-es évek két kötetét, a receptorok „második” és „harmadik” könyvét (az első elveszett), Gábrriel Asztrik és G. C. Boyce az Auctarium VI. kötetében jelentette meg. Az 1494—1530-as évek számadásai kiadatlanok. Gábrriel Asztrik e két kiadatlan forrás alapján dolgozza fel új könyvében az angol német náció magyarországi hallgatóinak egyetemi pályafutását az 1495—1525-ös esztendőkből. Új nevek és az eddig ismert nevekhez kapcsolódó új adatok teszik forrásértékűvé e könyvet. Az új adatokat nagy körültekintéssel köti bele a szerző eddigi ismereteink ritkás szövetébe, s ezzel egyszersmind párizsi egyetemjárásunk három évtizedének monografikus feldolgozását is nyújtja. A kötet számba veszi azokat a nemzetközi hírességeket, akikkel a magyar diákok kapcsolatba kerülhettek, történelmi hátteret vázol mögüjük és izeltőt ad az egyetemi élet mindennapjaiból. (A Liber receptorum „negyedik” könyvének egész nációt átfogó monográfiája társkötetként kapcsolódik majd a jelen kiadványhoz.)

Az 1495—1525-ös időhatárt a Liber receptorum idézett könyve szabja meg: a Mohácsi vész után nem regisztrál magyar hallgatót. A törzsanyagot ez a harminc év jelenti. Kitekintést azonban mindkét irányba kapunk: 1425—1494-ig a receptorok harmadik könyve magyar vonatkozásainak bő bibliográfiával kísért summáját, az 1526 és 1555 közötti időszakról pedig, különböző forrásokból, négy Párizsban járt magyar diák nevét.

Gábrriel Asztrik a receptori feljegyzések rendjét követve 21 diák curriculum vitae-jét vázolja fel. Legtöbbjük eddig teljesen ismeretlen volt, néhányuk más egyetemek matrikuláiból ismert. (Hat erdélyi diákkal toldja meg Tonk Sándor „Erdélyiek egyetemjárása a középkorban” című alapos könyvét.) A receptorok könyve azonban nemcsak a diákok nevével szolgál. Szerepelnek benne a magistereknek kifizetett díjak, a náció ünnepein megjelent magas egyetemi méltóságok nevei vagy az az összeg, amit a pedellus, lánya kiházásítására kap. A sok apró adat a mesterien megszerkesztett monográfiában mind a maga helyére kerül, egy egységessé rendeződő korpék kézzelfogható dokumentumaként. Az egyetlen magyar receptor ebben az időszakban Várdai Balázs volt. Feljegyzéseit teljes terjedelmükben közli a kötet.

A receptori számadásokat forrásként egészítik ki Párizsban élő neves humanisták könyvajánlásai (Johannes Pelletier Peri archonjának dedikációja három magyar diák nevével, a Gosztunyi püspöknek ajánlott könyvek sora, vagy a frissen felfedezett, Várdai Balázsnak szóló epistofa dedicatoria Thomas de Cueilly tollából). 1521-től szolgál új adatokkal a prokurátorok kiadatlan könyve. Bornemissza Márton, János királyi kincstárnok és budai várkapitány testvéröccse, aki valószínűleg viselte ezt a tisztséget 1507-ben, még nem szerepelhet benne, ahogy a kalocsai egyházmegyéés Franciscus Ádám sem, akit 1520–1521-ben kétszer választottak meg a náció fejéül. A győri egyházmegyéből való Johannes de Nárdá 1521–1522-ben kétszer lett prokurátor, övé az „első magyar kéz” a prokurátorok könyvében. A tisztelet Várdai Balázs ötször viselte, 1522-es feljegyzései szintén fennmaradtak. Az utolsó nyolc minket érintő feljegyzés 1523-ból Marcus Márk de Kémes kezétől származik. Összesen 20 oldalt írtak tele a magyar prokurátorok. A három autográfot egy-egy kópia reprodukálja. Az egyes feljegyzések tartalmi kivonata az egyetem eseménydús forgatagába kalauzolja az olvasót.

Az egyetemi adminisztráció hierarchiájában Várdai Balázs jutott a legmagasabbra, ő viselte a legtöbb tisztséget. Emellett könyvet adott ki, előszavakat, dedikációkat írt, előkelő humanista körök bizalmát élvezte. Gábrriel Asztrik két tanulmányt szentelt neki, az elsőt 1941-ben, a másodikat, melyben a receptori feljegyzések tanulságait is kamatoztatja, 1976-ban (Manuscripta 20. 218–243.). Az új monográfiában is öt illeti a legnagyobb terjedelem. Párizsból hazatérve lócsmádi főesperes lett, nagybátyjának, Várdai Pál érseknek titkára, győri kanonok, majd prépost. Közben jogi doktorátust is szerzett. E

pályafutás az egykori párizsi diák, a megbízható közéleti ember hazai megbecsülésére vall. E képet nehezünkre esik szembesíteni Iványi Béla (*A győri székeskáptalan számadáskönyvei*. Bp. 1918. 30.) és Bedy Vince (*A győri székeskáptalan története*. Győr 1938. 348–350.) levéltári adatokból rekonstruált Várdai-portréjával. Ezek alapján Várdait folyton perelte a káptalanja különböző jogsértések miatt, de főként, mert jövedelmét önkényesen megrövidítette. Durva, erőszakos természetéről történetek forogtak közszájon. Egyik kanonokja így jellemzi a hús évszázadnál is korábban oly sikeres párizsi receptort: „veleszületett gyávaságánál, hanyagságánál, vagy inkább természetes paraszti mivoltánál fogva semmit se végzett” egy bécsi megbízatása során, csupán az útravalóul kapott négy forintot sikkasztotta el. A káptalan — példátlanul — carcerbe záratja, s egy kőművessel a vasrácsokat is megerősítteti. Mintha nem is ugyanarról az emberről volna szó! Gábrriel Asztrik könyve a hazai források nagy feltárását is sürgeti.

Az utolsó forrás a náció „Liber pergamineusa”, az a könyv, melybe az egyetem és a náció privilégiumait és statútumait másolták, s melynek kánonképre tették le az esküt a náció tisztségviselői. XIV. századi naptárában a prokurátorok utólag bejegyezték nemzeti szentjeiket. Nárdai Jánosék sem tétlenkedtek, mind a 15 magyar ünnep a helyén van.

A párizsi egyetem magyar diákjai ugyan ki vannak emelve a hallgatóság nemzetközi seeregéből, de nincsenek elszigetelve. A szerző nagy súlyt fektet arra, hogy minden diák esetében külön, s a könyv végén önálló fejezetben felsoroljon minden számottevő nagyságot, akikkel diákjaink érintkeztek. A két híres nyomdász, Bertholdus Remboldt és Cesaris Wagner vagy Petrus Tartareus, Aegidius Deft és Johannes Maior nevei nemcsak a szellemi hátteret jelzik, hanem valósgos személyként, hallgatótársakként vagy a náció előkelő vendégeiként tűnnek fel a könyv lapjain.

Igen tanulságos a kötethez csatolt két függelék: az első az 1494 és 1525 között működő 32 receptort sorolja fel egyházmegyéjünkkel és hivatali idejükkel, a második a magyar hallgatók számát viszonyítja, évekre lebontva, az angol—német náció egész hallgatóságához.

A kötetet az idézett művek bibliográfiája és a szerző 150 tételt tartalmazó publikációs jegyzéke zárja. A kötéstáblák belsejét is találékonyan kihasználó illusztrációk térkép, írásképek, miniatúra vagy metszet formájában a könyv tartalmát és elegáns megjelenését egyszerre szolgálják.

**Török Bálint deákjának, Martonfalvy Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585).** A kézirat hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Az előkészítő munkacsoport tagjai: E. ABAFFY Erzsébet és KOZCSA Sándor (BAK Borbála közreműködésével). Bp., 1986, Magyar Nyelvtudományi Társaság. (A magyar nyelvtörténet forrásai 1.)

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszéke kiemelkedő jelentőségű munkálatok elvégzésére vállalkozott nyelvemlékeink módszeres számbavételével, hasonmás és modern, tudományos igényeket kielégítő szövegkiadásuk elindításával. A fenti címen megjelent kötet rövid előszavából értesültünk a tervekről, a „Régi magyar kódexek” és „A magyar nyelvtörténet forrásai” sorozatokról, s a sorozaton kívül megjelentetni tervezett *Régi magyar levelestár* című kötetről.

Martonfalvy kéziratának hasonmás kiadása és betűhű átirata igényes, jól elvégzett munka eredménye. A bevezetés és a jegyzetek nem terhelik a szakemberek számára többnyire felesleges adatokkal a kötetet, ám a szerzőről és a kéziratról minden lényeges adatot tartalmaznak. Olvashatunk e néhány lapon a kéziratról és annak sorsáról, paleográfiai és helyesírási sajátosságairól, a szövegátírás szempontjairól, korábbi szövegkiadásokról. Az idézetek jól alátámasztják a mondottakat, ám az eredeti írásképet reprodukáló idézés a nemes egyszerűség ellen hat, felesleges tehernek tűnik.

A megviselt állapotban lévő eredeti kézirat (OSZK, Quart. Hung. 1414) nem kis feladat elé állította a kötet készítőit. Talán az ismételt próbálkozások számlájára írható, hogy a hasonmások nem azonos minőségűek, többnyire azonban mindenütt olvashatók.

Az átirat pontosan követi az eredeti írásképet, a rövidítések feloldása csak a latin szintagmákban történt meg, külön jelölés nélkül. A kéziratban található gyakori betoldások dőlt betűvel olvashatók az átiratban. Kár, hogy egységes kiadási gyakorlat hiányában a szövegkiadás használójának külön kell tájékozódnia az alkalmazott átírási elvekről, jelölésekről.

A kötet a nyelvészeket kívül történészek, irodalomtörténészek, írástörténettel foglalkozók számára is jelentős kiadvány.

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

**Kincses Kolozsvár.** Válogatta, szerkesztette, sajtó alá rendezte, az utószót írta BALINT István János. 1—2. Bp. 1983. Magvető K. 530, 408 l. (Magyar Hírmondó.)

A Magvető Kiadó érdekes kiadvánnyal lepté meg a magyar olvasó közönséget, mikor közel ezer lap terjedelemben közzé tett egy sokszínű antológiát, mely Kolozsvár városát mutatja be az első világháború idejéig terjedőleg. Pontosabban egyetlen lapon egykorú híradásból felillantja Romániának 1916-ban történt háborúba lépését, az Erdély ellen indított váratlan támadás következményeként a menekülők áradatának Kolozsvárig csapódó hullámát.

A sajtó alá rendező Bálint István János *Kolozsvár régi napjai és lakói* (I. 7—522), *A város szellemi élete* (II. 7—199), *Kolozsvár művészeti emlékei* (II. 201—324) szerkezeti tagolásban ismerteti meg velünk Kolozsvárt, régészeti emlékeit, a városfalakat, városrészeket, tereket és utcákat, templomokat, épületeket és intézményeket, melyekben a város lakóinak mindennapi élete folyt a helyi és sokszor országos jelentőségű események forgatagában. Egy utolsó kisebb terjedelmű fejezetben: *Kolozsvár vonzásában* (II. 327—384) tíz olyan írótól, költőtől (köztük a román Gheorghe Sbărceatól) közöl szépirodalmi jellegű rövid lélegzetű vallomásokat, melyek Kolozsvár szépségét, felejthetetlen emlékét idézik fel lírai telítettséggel.

Bálint István János túlságosan summázó utószavából és a kiadvány 176 szemelvényéből formálódik ki Kolozsvár története, lakosságának hányatott sorsa, népének kulturális élete és művészeti produktuma.

A város tárgyi és szellemi történetének emlékeit bemutató részleteket részben egykorú vagy közelkorú források publikációiból vett szemelvények (Schesaeus, Szamosközy, Segesvári Bálint, Lintzég János, Evlia Cselebi, Czegei Vass György, Tótfalusi Kis Miklós, Vizaknai Briccius György, Felvinczi György, Apor Péter, Kazinczy, Széchenyi, Jósika, Petőfi, Déryné, Tánicsics stb. írásai, városi rendszabályok, jegyzőkönyvek, óchbeli szabályzatok, kiváltságlevelek, követek és utazók naplói, visszaemlékezései stb.), részben pedig tudományos és szépirodalmi munkák szolgáltatták. Legtöbbet merít Kelemen Lajos, Herepei János, Mikó Imre, Jancsó Elemér tudós írásaiból. Számos más szakember munkájából válogat még, hogy ne említsünk mást, csak Jakab Eleket, Kós Károlyt, Bénczédi Györgyöt, Gáldi Lászlót, Entz Gézát, Szabó T. Attilát, Balogh Jolánt, Vita Zsigmondot.

Ritkán eddig nyomtatásban meg nem jelent forrásokból is idéz.

Rendszerező elve az időbeliség, így az egykorú és a modern forrásokból merített szemelvények keverednek, összességükből azonban összefüggő kép rajzolódik ki. Természetesnek kell tartanunk, hogy teljességre az antológia szerkesztője nem törekedhetett. Mégis kifogásolható, hogy az első fejezetben a XVIII. századi Kolozsvárt szegényesen mutatja be. A jezsuiták templomának építése (1718) után következő híradásként 1778-ból való szemelvényt olvashatunk — a kolozsvári bordélyházzal, annak összeomlásáról Rettegi György: Emlékezetre méltó dolgaiból.

A számos érdekesebbnél érdekesebb dokumentum közül figyelemre méltónak találjuk kiemelni egy német kompaktornak Teleki Sándorhoz intézett ajánlását Párizs Pápai Ferenc *Pax aulae* című könyvének bekötése tárgyában (I. 293—94), vagy Dinicu Golescu úti beszámolóját kolozsvári élményeiről 1824-ből (II. 319—20). Bővebben idéz Bálint Auguste de Gerando: *La Transylvanie et ses habitants* (Párizs 1845) című könyvéből (II. 341—50). Ezek a személyek több más alig ismert társukkal együtt érdekes újságot mondanak a Kolozsvár, Erdély történetét jól ismerő emberek számára is. Érdeme a sajtó alá rendezőnek, hogy ilyen jellegű írásokból is tájékozódott, tájékoztatót, felhívta rájuk a figyelmet. Minden esetre hitelesebb források ezek, mint pl. Jósikának az Abafiából átvett részlet: *Kolozsvár 1594-ben* (I. 56—57), mely csupán általánosságokat tartalmaz, és képzeletből fakad.

A Kolozsvár szellemi életét bemutató fejezetben is érdekesebbek a személyes visszaemlékezések, mint a tanulmányokból átvett részletek. Így pl. Apor Péternek, Jósikának, Grigore Moldovanak a kolozsvári konviktusban, a katolikus gimnáziumban tanulóként, De Gerando Antoninának, a felső leányiskolában igazgatónként eltöltött éveiről, emlékeiről szóló beszámoló.

Grigore Moldovan írása pl. ékesen dokumentálja, mennyire szabadon használhatták, művelhették anyanyelvüket, és mennyire támogatták őket, hogy tehetségük kibontakozzék, a román nép érdekeiért munkálkodjanak. „Így lettünk mi hárman Raduval, Ioniță Bădescuval a piarista atyák Lyceumában Kolozsvárt abban az időben román írók... A libapásztortól, a kis borjúhajcsártól a felszállás a rektori székig mindenesetre szép emelkedés volt”, vallja Grigore Moldovan (II. 30.). Ebből a szempontból nagyon tanulságos dokumentum Gáldi László tanulmánya: *A kolozsvári egyetem hatása a román tudományra* (II. 58—71). Ioan Leményi, Gheorge Lazar, Eftimiu

Murgu, Gheorge Sincai, Samuel Micu Klein, Peter Aior annyi más Kolozsvárott, Magyarországon tanult román értelmiségivel együtt illusztrálja, hogy a magyarság az erdélyi románok előtt nem zárta el a művelődés, az érvényesülés útját.

A kiadványnak ez a második fejezete bepilantást enged többek között a Báthory-egyetem, a Ferenc József Tudományegyetem keletkezésébe, történetébe, az Apácai-kollégium, a Királyi Egyetemi Könyvtár, a Heltai-nyomda, az Erdélyi Múzeum Egyesület intézményének munkájába, valamint a kolozsvári színjátszási és zenei életbe. Itt szívesen olvasnánk azonban többet az iskolai diákszínjátszásról, mely előkészítette a hivatásos világi színjátszást.

Nem kevésbé izgalmas fejezete a kiadványnak a város műemlékeiről szóló rész. Ezekben a szemelvényekben is van sok történeti elem, de dominál a műemlék jelleg. Megismerjük az Óvár kialakulását, a kolozsmonostori apátság, a főtéri Szent Mihály, a Farkas utcai református, a Ferenc-rendi templomot; Mátyás király születési házát, a főtéri római katolikus plébániaházat. Kelemen Lajos a kalauzunk a Főtér reneszánsz palotáinak felfedezésében, hiszen a reneszánsz emlékeknek csak kis része maradt meg eredeti alakjában (Wolphard-Kakas ház, Filstich Lőrinc háza), de az átépített, elrontott sablonos homlokzatok mögött a kapualjak, a boltozatos szobák még sok értéket őriznek Kolozsvár reneszánsz házaiból. A hajdani kis reneszánsz házak helyére épült barokk paloták közt a Bánffy-palota az erdélyi barokk kiváló alkotása 1774—86-ból, és a Farkas utcai Teleki-palota (1790—95) szépen tagolt barokk homlokzatán kívül szép udvari oszlopos folyosóival gyönyörködteti a szemlélőt. Sok nagy fontosságú és érdekes politikai, művelődési, társadalmi esemény emléke fűződik Kolozsvár hajdani vendégfogadóházához, a régi Vigadó épületéhez, a Redoutehoz.

A valószínűleg Székelyföldről Kolozsvárra települt, ott dolgozó Márton és György szobrairól, elsősorban a prágai Szent György-szoborról Balogh Jolán, Kós Károly és László Gyula tanulmányai gyarapítják eddigi ismeretenket.

Jól illeszkedik a kolozsvári anyaghoz a város közvetlen környékének történelmi és műemléki rajza szintén Kelemen Lajos szakavatott tollából. Nemcsak Szamosfalva hét évszázados csúcsíves, Szucsá közepkori eredetű festői fekvésű, Vista 1260—70 táján épült díszes belső faragásokban gazdag templomával ismerkedhetünk meg, hanem történeti tényekkel; Papfalva, Tekintő, Szamos-szentmiklós, Felek, Koloza-Tótfalu, Kisbács, Szászfenes stb. valaha magyar, szláv, német ősla-

kóinak helyét hogyan foglalták el, és váltak román falvakká, ritkán vegyes magyar román lakosságú községekké.

A Magyar Hírmondó sorozatban a jelen kiadvány továbbá öreghíti a kiadói vállalkozás jó hírnevét. Vonatkozik ez a könyv belső tartalmára, de nem kevésbé a külső kiállítására. Több mint száz művészi felvétel Kolozsvár városáról, kisebb-nagyobb reprodukciók: könyvcímlapok, címerek, pecsétek, festett díszítések művészi hatást árasztanak. Alismeréssel kell adóznunk mind a Kiadónak, mind a sajtó alá rendezőnek, hogy szívüinkhöz közelebb hozták „kincses Kolozsvárt”.

VARGA IMRE

**Gyüre Lajos: Kassai Napló 1918—1919, Bratislava 1986. Madách. 261 l.**

Egy idő óta örvendetesen gyarapszik a cseh-szlovákiai magyar sajtótörténeti kiadványok száma. A sort Botka Ferenc: *Kassai Munkás 1907—1937* című monográfiája nyitotta meg. Ezt követte Varga Rózsa: *Keressétek, ami összeköt...* című, Magyar Napról írt és Fónod Zoltán: *Az Út 1931—1936* című monográfiája. És ide kell sorolni Turczel Lajos: *Két kor mezején* című, immár két kiadást megért, alapvető fontosságú irodalom- és sajtótörténeti művét is, amely átfogó képet adva az első köztársaság művelődési életéről — behatóan ismerteti és értékeli e korszak magyar hírlap- és folyóirattermését. E művekhez kapcsolódik Gyüre Lajos most megjelent monográfiája is.

Gyüre Lajos kettős célt tűzött maga elé: a *Kassai Napló* történetének megírását és e lapban megjelent irodalmi anyag bibliográfiájának összeállítását. Bízást el lehet mondani, hogy mind a két feladatot körültekintően és szakszerűen oldotta meg. A Kassai Napló keletkezésére, fennállására és megszűnésére vonatkozó adatok feltárása és elemzése mellett figyelme kiterjedt az adott korszak társadalmi, politikai és nem utolsósorban irodalmi hátterének felvázolására is.

E komplex vizsgálati módszer révén mindenképp előtt azt a tényt állapította meg, hogy az 1919. január 8-tól 1929. december 1-ig megjelent *Kassai Napló* nem új alapítású lap volt. Voltaképpen a Kassán 1883-tól folyamatosan megjelenő *Felső-magyarország* című napilap egyenes folytatásaként jelent meg. Erre a névváltoztatásra az 1918 őszi bekövetkezett államfordulat következtében került sor. Jellemző az akkori rendezetlen állapotokra, hogy a lap kiadója a csehszlovák hatóságok felszólításának csak vonakodva — tíz hónap elteltével tett eleget. A lap ekkor vette fel a már

addig is évek hosszú során át alcímként használt *Kassai Napló* nevet. A régi név pedig egy ideig még alcímként szerepelt a lapon.

És e lap, amelynek „elődje” több évtizedes fennállása alatt jobbára csak helyi eseményekről hírt adó anyagokat közölt hasábjain, a megváltozott körülmények között Budapest vonzásától elszakadva fontos országos szellemi fórummá lépett elő. Fábry Zoltán megállapítása szerint: „a szlovenszkói értékirodalom 1921—1925 első feléig, de mindenesetre 1922, 23-ban és 24-ben a Kassai Napló jelentette... Az induló magyar írás lényegében itt és innen startolt: Darkó István, Földes Sándor, Győry Dezső, Jarnó József, Komlós Aladár, Márai Sándor, Merényi Gyula, Mihályi Ödön, Sebesi Ernő, Simándy Pál, Tamás Mihály, Vozári Dezső és jómagam a Kassai Napló Vasárnapjában leltünk megérett otthonra.” (Fábry Zoltán: *Kúria, knaferka, kultúra*, 58. l.)

Hogy ez így történhetett mutat rá helyesen Gyüre Lajos, az olyan széles látókörű, hivatásuk magaslatán álló főszerkesztők érdeme, mint Dzurányi László, Győry Dezső és Szepessi Miksa, akinek szellemi irányítása idején fénykorát élte a lap. Ehhez jelentős mértékben hozzájárultak az emigráns írók is, élükön Ignotusszal, Barta Lajossal, Jarnó Józseffel és másokkal, akik ebben az időszakban állandó munkatársai voltak a Kassai Naplónak.

A szerző minden fontos mozzanatra kitérve, mélyrehatóan ismerteti a Kassai Napló harcát a dilettantizmus ellen, továbbá Fábry Zoltán egyre jobban elmélyülő kapcsolatát a lap szerkesztőségével, és azt, hogy miért sikkadt el József Attila: *Tüzek éneke* című verskötetének megjelenése a *Kassai Napló* kiadásában indított Renaissance Könyvtár sorozatban. Végül ismerteti a *Kassai Újság* laptulajdonos főszerkesztőjének aknamunkáját a *Kassai Napló* ellen, amely 1929 decemberében a lap megszűnéséhez vezetett.

A kötet mintegy kétharmadát a Kassai Naplóban megjelent irodalmi, művészeti és művelődési írásművek bibliográfiája alkotja. E bibliográfia tehát nem a lap teljes anyagát öleli fel, ami — tekintettel a monográfia jellegére — magától értetődő. Az viszont hiányolható, hogy kimaradtak belőle olyan szerzők, akik szerepelnek a Benedek Marcell szerkesztette háromkötetes *Magyar Irodalmi Lexikonban*, nevezetesen Neufeld Béla, Rácz Pál, Reichard Piroška, Tamás Lajos, Vámbéry Rusztem és W. Pozsonyi Anna. Viszont egy-két művel bekerültek a bibliográfiába teljesen ismeretlen szerzők, mint például Borsos Bálint, Előd Alice, Gáti Vilma stb.

Néhány téves adat is előfordul a kötetben. Tény, hogy Jarnó József eleinte rövid o-val írta a

nevét, 1927 után azonban áttért a hosszú ó használatára. Így jelentek meg írásművei és így írta nevét haláláig. (L. Fejek — Csehszlovákiai magyar írók arcképalbuma, Kassa, 1929, 19 l.) Tévedés az az állítás is, hogy Fábry Zoltán 1922-ben a *Kassai Naplón* kívül a *Korunkban* is közölte írásait, jöllehet a *Korunk* csak 1926-tól kezdve jelent meg. A szerzőnek az a megállapítása, hogy azt „a széles írotábor”, amely a *Kassai Napló* munkatársi gárdáját alkotta, „egyetlen szlovenszkói magyar napilap, de még irodalmi hetilap vagy időszaki folyóirat sem tudta a KN-en kívül felmutatni”, sem egészen helytálló, mert a Gömöri Jenő szerkesztette *Tűz* folyóirat ezekben az években hasonló ha nem nagyobb írotáborot vallhatott a magáénak. (L. Gyüre Lajos: *Kassai Napló 1918–1919*, 38. l.)

Mindez azonban — a lényeget illetően — mit sem von le a mű értékéből. Gyüre Lajos jelentős feltáró és értékelő munkát végzett: monográfiájával hasznosan járult hozzá a csehszlovákiai magyar sajtótörténet gazdagításához.

SÁNDOR LASZLÓ

**Colette Baudet: Grandeur et misères d'un éditeur belge: Henry Kistemaeckers (1851—1934).** Bruxelles, 1986. Archives du Futur. Editions Labor, 279.

1852 decemberéig a belga kiadók elhanyagolható szegény rokonok voltak a francia kiadók mellett. III. Napóleon államcsínyje után jelentőségük hirtelen megnőtt. Számos emigrációba kényszerült író Brüsszelben adta ki művét, így 1862-ben ott jelent meg Victor Hugo *Nyomorultak* című regényének első kiadása is.

A flamand származású Henry Kistemaeckers kiadói jelentősége is részben a franciaországi állapotoknak köszönhető. Kistemaeckers, aki az I. Internationálé belga szekciójának tagja volt, élénk rokonszenvvel kísérte a párizsi Kommün száműzetésbe kényszerített résztvevőinek tevékenységét. Előbb könyvkereskedőként terjeszti Londonban és másutt megjelent írásait, majd 1876-tól kiadóként vállalkozik műveik terjesztésére. Az első könyv, amit kiadott, az *Histoire de la Commune de 1871*. Prosper-Olivier Lissagaray félezer oldalas munkája. A század végéig több mint harminc szocialista, forradalmi vagy szabadgondolkodó könyvet adott ki, az első húsz 1880-ig jelent meg. A szerzők közt a Kommün több vezetője szerepelt. Néhány jellemző cím: *Allam és forradalom*, *Igazság a Kommunról*, *A szocialista katekizmus*.

Kistemaeckers sikerét elősegítette, hogy a franciaországi cenzúra Mac-Mahon elnök „Erkölcös Rend” politikája miatt nemcsak a társadalmi-világnézeti művekre terjedt ki. Egy párizsi kiadót például pénzbírságra ítéltek, mert újra közzétette La Fontaine meséit. 1880-tól Kistemaeckers a francia és belga naturalista írók egyik legfontosabb kiadója lesz. Nagy előszeretettel közöl ifjú francia és belga szerzőket, — az 1880-as években virágzásnak indult francia nyelvű belga irodalom egyik támasza volt. Ugyanakkor előszeretettel ad ki Párizsban betiltott műveket. 1876-ban Jean Richopin-t egyhónapi börtönre, pénzbírságra, polgárjogai felfüggesztésére és műve megsemmisítésére ítéltek a *La Chanson des Gueux* miatt. 1881-ben Kistemaeckers kiadta a kötet kiátkozott darabjait. Ugyancsak ő adta ki Verlaine *Asszonyok* című kötetét, melyet majd Szabó Lőrinc fordított magyarra.

1879-től kezdődően Kistemaeckers a 18. századi gáláns könyvek újrakiadója volt. Így hozzáférhetővé tette Evariste Parvy és Reiff de la Bretonne műveit, melyekre a Goncourt-testvérek irányították a figyelmét.

Colette Baudet két nagy részre tagolta a könyvét. Az „Egy küzdelmes élet” című első rész három fejezetre oszlik. Az első a politikai, a második az irodalmi publikációkat tárgyalja. A sikert (1881—1884) a megpróbáltatások, majd a kudarcévei követték. A francia és belga konkurenciaharcok megrendítik helyzetét, majd a brüsszeli cenzúra és sajtóperek miatt 1903-ban Franciaországba menekül. Az első rész harmadik fejezete a kiadó és néhány privilegizált szerző, így Guy de Maupassant kapcsolatával foglalkozik.

A második rész Kistemaeckers kiadványainak katalógusát tartalmazza, tematikai és ezen belül kronológiai csoportosításban. Az első csoportba a szocialista és forradalmi művek tartoznak, a másodikba a kortársi, főként naturalista szépirodalmi újdonságok. A harmadik csoportba Baudet a 16., 18. és 19. századi gáláns művek újrakiadásait sorolja. Végül a negyedikbe tartoznak az albumok, almanachok, időszaki kiadványok.

Baudet minden egyes kiadványról részletes bibliográfiát leírást (cím, szerző, műfaj, sorozat, oldalszám, méret, illusztráció, előszó, ár stb.) és általános felvilágosítást ad (publikálás körülményei, esetleges sajtópör, meglepő vagy jellemző kritikái visszhang stb.). Kevésbé ismert szerzők elfelejtett művei esetében jelzészserűen a tartalmat is ismerteti.

Baudet monográfiáját két függelék egészíti ki. Az első azoknak a kiadványoknak a címét tartalmazza, amelyek soha a szerző kezébe nem kerültek, dokumentumot sem ismer róluk (levél, kritika

stb.), és amelyekről pusztán Kistemaekers hirdetéseiből értesült. Ezt a listát, figyelmeztet Baudet, óvatosan kell kezelni, mert nem biztos, hogy a hirdetést könyv is követte. A második függelék időrendi sorrendben közli — most már tematikai megkülönböztetés és ismertetés nélkül — Kistemaekers kiadványait.

A művet gazdag bibliográfia zárja. Baudet könyvét haszonnal forgathatják az irodalomszociológia, a szocialista irodalom, a francia és belga irodalom, a könyvkiadás és a cenzúra történetének kutatói.

FERENCZI LÁSZLÓ

**Galić, Pavao: Katalog knjiga tiskanih u XVI. stoljeću, koje se čuvaju u zadarskoj Naučnoj biblioteci. — Catalogus librorum saeculo sedecimo typis impressorum, qui in Scientiarum Bibliotheca Jadrensi asservantur. Zadar 1987. III, 181 l. — 30 cm. (Knjižno blago Naučne biblioteke u Zadru, katalog 4.)**

Világszerte jól felismerhető az a törekvés, hogy a régi nyomtatványokkal foglalkozók érdeklődése az ősnymtatványok számbavételét követően a 16. század kiadványainak feltárása felé fordult. Érvényes ez Magyarországra is, de nem kivétel ez alól Jugoszlávia sem, ahol azonban a történelmi fejlődés és a mai államjogi keretek következtében ez a munka szövetségi államonként egymástól független feladatot jelent. messze a legtöbb régi nyomtatvány Jugoszlávián belül Szlovéniában és Horvátországban található. E két ország központi ősnymtatványkatalógusa még az ötvenes években napvilágot látott (Badalić, Josip: *Inkunabule u Narodnoj Republici Hrvatskoj*. Zagreb 1952. — Gspan, Alfonz—Badalić, Josip: *Inkunabule v Sloveniji. Incunabula quae in Slovenia asservantur*. Ljubljana 1957.). Ezek után most a 16. századi kiadványok regisztrálásán van a sor. Különösen Horvátországban az ottani könyvtárosok egyesületének ösztönzésére foglalkoznak ezzel a feladattal. A vállalkozást természetesen — már egyedül csak a feltárandó kötetek száma miatt is — nem lehet rögtön az összes könyvtár állományát tartalmazó központi katalógussal kezdeni, hanem a feltárást, ill. a publikálást gyűjteményenként végzik.

A fentiekben körvonalazott vállalkozás keretében látott napvilágot Pavao Galić munkája eredményeként a zadari Tudományos Könyvtár 16. századi nyomtatványainak katalógusa. Ez 845 bibliográfiai egységet tartalmaz 919 kötetben. Az utóbbi számot a többséppéldányok 948-ra növelik. A betűrendes katalógus szerzői betűrendben a

modern könyvek címléírasi szabályzatához igazodóan feltárva sorakoztatja fel a műveket. Tételként ezt a kötésre és a korábbi tulajdonosokra vonatkozó sommás információ követi, majd végül a jelzet. A katalógus végén három mutató található: az első a szerzői névváltozatokról, az anonimákról és pseudonimákról, továbbá a más művel együtt nyomtatott munkákról ad tájékoztatást, a második az időrendről, míg a harmadik a nyomdahelyekről és azon belül nyomdászonként nyújt áttekintést. A kiadvány ízlésesen nyomott borítóban jelent meg, amely ennél jóval igénytelenebbül sokszorosított kötetet tartalmaz.

Átnézve a katalógust feltűnő a könyvek sajátos tartalmi összetétele, amelyben — más gyűjtemények többségétől eltérően — a vallással kapcsolatos művek aránya feltűnően alacsony. Ennek egyik magyarázata, hogy a dalmáciai várost közvetlenül nem érintették a reformáció által kiváltott szenvedélyes hitviták és ezért is hiányznak ott ennek nyomtatásban közreadott kiadványai. Még lényegesebb e jelenség magyarázatánál a zadari Tudományos Könyvtár alapítása és a városon belül elfoglalt helye. Az ottani ferences kolostor ugyanis ma is olyan könyvtárt mondhat magáénak, amely szervezen és töretlenül fejlődött a középkor óta. Régi állománya így többszöröse a Tudományos Könyvtárénak. (Az említett horvát ősnymtatványkatalógus 99 művet közöl a kolostorból és csak harmincat a másik gyűjteményből.) Ez utóbbinak alapítása 1857-re vezethető vissza, amikor az Pietro Alessandro Paravia magánkönyvtárából alakult ki (Galić, Pavao: *Povijest zadarskih knjižnica*. Zagreb 1969, 49—56.). Ebben a világi jellegű gyűjteményben olyan világhíres művek is találhatóak, mint pl. Copernicus *De revolutionibus orbium caelestium* c. alapvető munkájának egyik kiadása (446. tétel).

További jellegzetessége a katalógusban feltárt könyveknek a történelmi vonatkozású műveknek a szokottnál jóval magasabb aránya. Érthetővé teszi ezt az alapító által kijelölt és a későbbiekben is továbbvitt gyűjtési irány. Ugyanez áll a dalmát szerzők műveinek jelentős számára is, amelyek között latin és olasz mellett horvát nyelvű is található. Ezek közül kiemelkedő Marko Marulićnak Velenőben 1521-ben készült (507. sz.) műve, amelyből a szakirodalom eddig mindössze egy másik példányt ismer (Badalić, Josip: *Jugoslavica usque ad annum MDC*. 2. Aufl. Baden-Baden 1966. 25. sz.), de Arkandeo Gućetić könyve (384. sz.) is ugyanilyen ritkaság (Badalić i. m. 202. sz.).

A már említett történelmi vonatkozású nyomtatványok között számos olyan akad, amelynek témája a török. A délszlávokat és a magyarokat egyaránt súlyosan érintő téma volt ez, így nem

csoda, hogy mind a dalmáciai városokban, mind hazánkban nagy érdeklődéssel olvasták egykor, és gyűjtik a könyvtárak azóta is. Ezek közül egyeseket (pl. 64. sz.) a hazai (Kertbeny Károly: *Magyarországra vonatkozó régi német nyomtatványok*. Bp. 1880. 1038. sz.), másokat (pl. 231. sz.) a nemzetközi (Göllner, Carl: *Turcica*. II. Bukarest 1968. 2356. sz.) szakirodalom már regisztrált.

De a „Turcica”-n kívül más, kifejezetten magyar vonatkozású nyomtatvány is fellelhető e katalógusban: a dalmát Matthaëus Andronicus (Matej Andreis) esküvői köszöntője Ulászló esküvője alkalmából (30. sz. — Velence 1502. —

Apponyi H 63.). Hazai szerzőtől is akad kiadvány: „Zsámbok János” egyik Emblemata-kiadása (843. sz. — Antwerpen 1576. — RMK. III. 648.). Nem hiányzik Calepinus nevezetes szótárának egyik olyan kiadása sem, amelyben a magyar nyelv is szerepel (137. sz. — RMNy 588).

A fenti rövid ismertetésből is kiviláglik, hogy ez a katalógus nemzetközileg is értékes hozzájárulás a 16. századi nyomtatványok áttekinthetővé tételére irányuló általános törekvéshez.

BORSA GEDEON

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat a nyomdába érkezett: 1987. július 14. — Terjedelem: 8,40 (A/5 ív)

88.16816 Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat, Budapest. — Felelős vezető: Hazai György



**TÉR ÉS TÁRSADALOM**  
**Az MTA Regionális Kutatások Központja**  
**negyedéves folyóirata**

*Főszerkesztő: Tóth József*

Az újonnan indított periodika elsősorban a multidiszciplináris jellegű terület- és településfejlesztési kutatások elméleti, illetve gyakorlatközeli eredményeiről tájékoztatja olvasóit. Foglalkozik a társadalom térbeliségével, a tér társadalomra gyakorolt hatásaival, közreadja e bonyolult kölcsönhatás-rendszer vizsgálatának eredményeit. Szerzői a hazai terület- és településfejlesztési kutatások akadémiai bázisintézeteként működő RKK munkatársai, valamint a témában érdekelt más elméleti és gyakorlati szakemberek.

Kiadja az MTA RKK Dunántúli Tudományos Intézete

Terjeszti a Magyar Posta

*Éves előfizetési díja 160,— Ft Egy-egy szám ára 40,— Ft*

Előfizethető a Posta Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (Bp., V., József nádor tér 1. — 1900), kapható az utcai hírlapárusoknál, a nagyobb postahivatalokban, a Posta hírlapüzleteiben, valamint az Akadémiai Kiadó budapesti könyvesboltjaiban (*Stúdium*, Bp., V., Váci u. 22. — *Magiszter*, Bp., V., Városház u. 1.).

# HungInfo

## Hungarian Social Sciences and Humanities

---

### Contents of Periodicals

Az évente négyszer megjelenő periodika elsősorban a külföldi érdeklődők számára kíván tájékoztatást nyújtani a magyar társadalomtudományok területén megjelent cikkekről a folyóiratok tartalomjegyzékeinek közreadásával. A folyóiratok részben idegen, részben magyar nyelvűek, de a tartalomjegyzékek minden esetben idegen nyelven (angol, francia, német) kerülnek közlésre. A folyóiratválogatás felöleli a társadalomtudományok teljes körét, így a kiadvány nem csak a külföldi érdeklődők számára biztosít átfogó tájékozódást, de hasznos segédeszköz lehet a magyar kutatók számára is az érdekelt tudományágak és határterületeik 1—1 negyedévi publikációs termésének regisztrálásában.

A folyóirat jelenleg díjmentesen kerül terjesztésre; kérjük jelezni, ha igényt tartanak rá. Egyben kérjük a terjesztésben való közreműködésüket is: szívesen vesszünk olyan külföldi címajánlatokat, ahol a folyóirat érdeklődésre tarthat számot.

**HungInfo szerkesztősége**  
**Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára**  
**Budapest, Pf. 7.**  
**V. Akadémia u. 2.**  
**1361**

## TARTALOM

<i>Borsa Gedeon</i> : A hazai ósnyomtatványok változatai .....	1
<i>Kilián István</i> : Név- és évszámrejtés a XVII—XVIII. században .....	20
<i>Csáki Pál</i> : A ponyvairodalom „megrendszabályozása” az 1940-es évek elején .....	41

### KÖZLEMÉNYEK

<i>Jánosi Monika</i> : Gregoriánzi Pál kéziratoss törvénygyűjteménye a XV. század közepétől .....	54 ✕
<i>Király Péter</i> : Bakfark Krakkói Lantkönyve utánnomásának egy változata .....	64
<i>Enyedi Sándor</i> : A Kéziratkiadó Társaság történetéhez I. ....	67
<i>Stoll Béla</i> : Kriza kantuálisa .....	74

### FIGYELŐ

<i>Monok István</i> : XVI—XVII. századi olvasmánykultúránk .....	78
<i>Szelestei N. László</i> : Egy hasonmás kiadás tanulságai .....	82

### SZEMLE

Gabriel, L. Astri: The University of Paris and Its Hungarians Students and Masters during the Reign of Louis XII and Francois I <sup>er</sup> . Notre Dame, Indiana—Frankfurt am Main, 1986. ( <i>Madas Edit</i> ) .....	87 ✕
Török Bálint deákjának Martonfalvay Imrénének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). Bp. 1986. ( <i>Szelestei N. László</i> ) .....	89
Kincses Kolozsvár 1—2. köt. Kiad. Bálint István János. Bp. 1986. ( <i>Varga Imre</i> ) .....	89
Gyüre Lajos: Kassai Napló 1918—1919. Bratislava, 1986. ( <i>Sándor László</i> ) .....	91
Baudet, Colette: Grandeur et misères d'un éditeur belge: Henry Kistemackers (1851—1934). Bruxelles, 1986. ( <i>Ferenczi László</i> ) .....	92
Galić, Pavao: Katalog knjiga tiskanih u XVI. stoljeću... Zadar, 1987. ( <i>Borsa Gedeon</i> ) .....	93

## SOMMAIRE

<i>Borsa, Gedeon</i> : Les variantes des incunables de Hongrie .....	1
<i>Kilián, István</i> : L'acrostiche et le chronostiche au XVII <sup>e</sup> et au XVIII <sup>e</sup> siècles .....	20
<i>Csáki, Pál</i> : La „règlementation” de la littérature de pacotille au commencement des années 1940 .....	41

## CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Jánosi, Monika</i> : La collection de lois manuscrite de Pál Gregoriáncki à partir du milieu du XV <sup>e</sup> siècle .....	54
<i>Király, Péter</i> : Une variante de la réimpression du Livre de luth cracovien de Bakfark .....	64
<i>Enyedí, Sándor</i> : A l'histoire de la Société pour Publier des Manuscrits I. ....	67
<i>Stoll, Béla</i> : La „cantualis” de Kriza .....	74

## CHRONIQUE

<i>Monok, István</i> : Notre culture de lecture aux XVI <sup>e</sup> et XVII <sup>e</sup> siècles .....	78
<i>Szelestei N., László</i> : Les leçons d'une édition fac-simile .....	82

## REVUE

Gabriel, L. Astrik: The University of Paris and Its Hungarian Students and Masters during the Reign of Louis XII and François I <sup>er</sup> . Notre Dame, Indiana— Frankfurt am Main, 1986. ( <i>Madas, Edit</i> ) .....	87
Le fragment de journal (1555) et les mémoires (1585) d'Imre Martonfalvy, clerc de Bálint Török. Bp. 1986. ( <i>Szelestei N., László</i> ) .....	89
Kincses Kolozsvár (Kolozsvár, ville des miracles). Vols I—II. Publiés par István János Bálint. Bp. 1986. ( <i>Varga, Imre</i> ) .....	89
Gyüre, Lajos: Journal de Cassovie 1918— 1919. Bratislava, 1986. ( <i>Sándor, László</i> ) .....	91
<i>Baudet, Colette</i> : Grandeur et misères d'un éditeur belge: Henry Kistemackers (1851—1934). Bruxelles, 1986. ( <i>Ferenczi, László</i> ) .....	92
<i>Galić, Pavao</i> : Katalog knjiga tiskanih u XVI. stoljeću... Zadar, 1987. ( <i>Borsa, Gedeon</i> ) .....	93



HA 1759

# MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI  
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE  
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

104. évfolyam

1988

2-3

ADÉM

SIADO • BUDAPEST

# MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA  
I. OSZTÁLYÁNAK KÖNYV-  
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

REVUE DE L'ACADÉMIE HONGROISE  
DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE  
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

104. ÉVFOLYAM 1988/2—3. sz.

---

## SZERKESZTŐBIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY  
(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN  
(társ szerkesztő)

FÜLÖP GÉZA  
NAGY LÁSZLÓ  
REJTŐ ISTVÁN  
TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG — RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11—13.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

---

*Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL  
ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

\*

**Terjeszti a Magyar Posta.** Előfizethető bármely postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlap-  
előfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900, Budapest XIII. Lehel u. 10/A., közvetlenül vagy  
postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj:  
128 Ft. Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1954 Bp. V., Alkotmány u.  
21. Tel.: 111-010 (pénzforgalmi jelzőszám 215—11 488), az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (1368 Budapest, Váci  
utca 22., tel.: 185-881), és a *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

---

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy  
oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt kéziratához 1  
oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz  
címezett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrektúra visszaküldésével egy időben.

## A hazai ősnymtatványok példányai

Magyarországon a 15. században két, viszonylag rövidéletű műhely tevékenykedett. A Hess-féle officinában a *Chronica Hungarorum*<sup>1</sup> és a *Basilius Magnus*<sup>2</sup> készült, az ún. *Confessionale* nyomdájában pedig a névadó művön<sup>3</sup> kívül példányból ismeretes még Laudivius munkája<sup>4</sup> és a Han-féle búcsúlevél.<sup>5</sup> A *Chronicából* kilenc, a *Basiliusból* két példány maradt mára fenn, a *Confessionale*ből pedig öt, amíg Laudivius és Han búcsúlevele csupán egyetlen példányban. Összesen tehát öt nyomtatvány 18 példányáról van szó. E sorok írója abban a szerencsés helyzetben van, hogy a Hess-féle officinából származó valamennyi és a *Confessionale*ban készültet pedig két példány kivételével<sup>6</sup> mindet eredetiben tanulmányozhatta. Az analitikus nyomdászati vizsgálódáshoz — a *Chronica* római példányát kivéve — mindegyikről eredeti méretű papírmásolat is készült. Mindez lehetőséget nyújtott arra, hogy a nyomtatványok szövegében mutatkozó eltérések vizsgálatán<sup>7</sup> túlmenően maguk a példányok is alaposabban szemügyre vehetők és összehasonlíthatóak legyenek. Ezen kívül cél volt a kötetek történetének felderítése is.

A hazai ősnymtatványok példányaival a korábbi szakirodalom természetesen már többször is foglalkozott.<sup>8</sup> A *Chronicára* vonatkozó ilyen jellegű adatokat elsősorban a hasonmáskiadások kísérőszövege tartalmazza.<sup>9</sup> A Magyarországon a 15. században készült nyomtatványok példányainak rendszerezett áttekintésére mindezek ellenére első ízben mégis csak a következőkben kerül sor. Mód nyílik ebben a korábbi ismeretek kritikai átvizsgálása mellett — bizonyos részterületeken — újabb napvilágra hozott adatok közlésére is.

Helyesnek, sőt szükségesnek mutatkozott ennek a feladatnak elvégzése, hogy a 15. századi hazai nyomdászatra vonatkozó eddigi, bizonyon igen csak korlátozott

<sup>1</sup> RMNy 2.

<sup>2</sup> RMNy 1.

<sup>3</sup> RMNy 3.

<sup>4</sup> RMNy 5.

<sup>5</sup> RMNy 6.

<sup>6</sup> Berlin és Túrócszentmárton.

<sup>7</sup> Magyar Könyvszemle 1988. 1 —19.

<sup>8</sup> FITZ József: *Hess András, a budai ősnymdász*. Bp. 1932. 123—126, 132—134, 142. (A továbbiakban: FITZ: *Hess*.) *Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur*. Budapestini 1970. LV, LX. (A továbbiakban: CIH.) *Magyar Grafika* 1973. 3. sz. 4, 12.

<sup>9</sup> *A Budai Krónika*. FRAKNÓI Vilmos gondozásában. Bp. 1900. 22. 31. (A továbbiakban: *Budai Krónika*.) — *Chronica Hungarorum*. SOLTÉSZ Zoltánné tanulmányával. Bp. 1973. XVII—XIX. (A továbbiakban: *Chronica Hungarorum*.)

ismereteknek akárcsak szűkkörű bővítésére alkalmat nyújtó legkisebb lehetőség se maradjon felhasználás nélkül.

A példányok ismertetése során — beleértve a szakirodalom által közölt és részben igen részletesen leírt, de a második világháború következtében elpusztult, illetve eltűnt két kötetet is<sup>10</sup> — előbb a Hess, majd a *Confessionale* nyomdájának termékeire kerül sor. Egy-egy műhelyen belül a feltételezhető kronológiában követik a kiadványok egymást. Hess: I.1. *Chronica* — I.2. *Basilius*. — *Confessionale*: II.1. *Confessionale* — II.2. *Laudivius* — II.3. *Han*. Egy-egy művön belül a példányok leírása azok első, nyomtatásban napvilágot látott ismertetésének időrendjébe találhatók. *Chronica*: A. Bécs — B. Lipcse — C. Bp. Egyetemi Könyvtár — D. Róma — E. Prága — F. Bp. OSzK — G. Párizs — H. Krakkó — J. Leningrád — K. Braunsberg. — *Basilius*: A. Bécs — B. Salzburg — C. Eichstätt. — *Confessionale*: A. Bp. Egyetemi Könyvtár 46 — B. Berlin — C. Bp. Egyetemi Könyvtár 45 — D. Gyöngyös — E. Turócszentmárton. Ezeknek a több példányban fennmaradt műveknek esetében összefoglaló is készült, amely az ismertetések végén áll.

## CHRONICA

*I.1.A. Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Inc. 5. F. 35.*

Ez a *Chronicának* az a példánya, amely jelenlegi őrzési helyén a legrégebből mutatható ki. A bécsi udvari könyvtár vezetője, Petrus Lambecius (Peter Lambeck) 1666-ban kiadott írásában elsőként adott hírt erről a kötetről.<sup>11</sup> Ebben az ismertetésében — a pontos impresszumadatok mellett — említést tett a Hess-féle ajánlásról is.<sup>12</sup> Lambecius közlését Maittaire, anélkül, hogy látott volna belőle példányt, átvette. Ettől kezdve nemzetközileg is számon tartották az első magyarországi ősnymtatványt.<sup>13</sup> Magyarországon elsőnek Bél Mátyás tudósított 1745-ben a *Chronicáról*, ugyancsak Lambecius alapján.<sup>14</sup>

A példányban a Hess-féle ajánlás alatt — a rövidítések feloldásával — a következő, 15. századvégi, kéziratos tulajdonbejegyzés olvasható: „Iste liber est conventus Wiennensis ordinis fratrum praedicatorum in Austria”. Ugyanez a szöveg ugyanattól a kéztől megismétlődik a d<sub>10</sub>a lap alján és a kolofon alatt is, míg — immár negyediként — a kötet végén is olvasható nagyobb, gondos könyvrírással, de itt utána még a „frater Wolfgangus” szavak is állnak. Fraknoi<sup>15</sup> — majd nyomában

<sup>10</sup> Braunsberg és Salzburg.

<sup>11</sup> LAMBECIUS, Petrus: *Diarum sacri itineri Cellensis*. Vindobona 1666. 267.

<sup>12</sup> Érdekes, hogy utóda, Adamus Franciscus Kollar egy évszázaddal későbbi munkájában, amelyben Lambeciusnak a nagy bécsi gyűjteményről írt ismertetését egészítette ki, a *Chronicát* tévesen 1483. évszámmal közölte: *Petri Lambecii Hamburgensis Commentariorum de Augustissima Bibliotheca Caesarea Vindobonensi*, editio altera, opera et studio Adami Francisci Kollarii. I. Vindobonae 1766. 690. has.

<sup>13</sup> MAITTAIRE, Michael: *Annales typographici. Tom. I. Pars I.* Amstelodami 1733. 331, 131. — *Tom. IV.* Londini 1741. 360, 526.

<sup>14</sup> SCHWANDTNER, Joannes Georgius: *Scriptores rerum Hungaricarum. I.* Viennae 1746. XVI.

<sup>15</sup> *Budai Krónika* 26.



mások is — arra a következtetésre jutottak, hogy a már a megjelenését követően hamarosan a bécsi domonkosok kolostorához tartozó kötetet a II. József idején végrehajtott szakularizálás során vitték át az udvari könyvtárba. Ez azonban a fentiek ismeretében nem állja meg a helyét: a könyvet már 1666-ban Lambecius a mai őrzőhelyén forgatta.

Az első nyomtatott lap tetején másfélsoros kézírás áll a 16. századból, de ez a rendelkezésére álló másolat alapján nem volt kiolvasható. A könyv margóján több kéztől származó bejegyzés található. A legkorábbi a beírások közül még bizonyosan a bécsi domonkosoknál került bele (pl. a<sub>3,a</sub>), amit egy rendi vonatkozású megjegyzés támaszt alá (e<sub>1,b</sub>). Jóval későbből származik az a beírás úgy 1700 tájáról a magyarok történetének a császári könyvtárban található kéziratával történt összevetés során megfigyelt, eltérő névformát örökítette meg (a<sub>3,a</sub>). Időben e kettő között — főleg a kötet első füzetében — még több további kéz hagyott nyomot a lapszéleken. Ezek a 16. század folyamán főleg a személy- és helyneveket vetítették ki a szövegből a margóra.

A bécsi példány a 19. század első felében új, egész bőr kötetet kapott, amelyen az aranyozott császári sas látható. Feltehetően ekkor vágták ki és ragasztották fel egy üres papírlapra a könyv végén álló, nagyobb betűs tulajdonosbejegyzést az eredeti papírt erősen körülvágva. Ennyi maradt meg a kiadvány utolsó leveléből. A közvetlenül előtte álló, ugyancsak üres levél (g<sub>7</sub>) ma nem található a kötetben, akárcsak a legelső sem.<sup>15a</sup> A szövegileg tehát így teljes *Chronicát* rubrikálták. Az iniciáléknak a szedésben üresen hagyott helyét piros tollrajzos kezdőbetűkkel töltötték ki, a fejezetek élére incipitjelet raktak, a nagybetűk egy részét függőleges vonással hangsúlyozták.

### *I.1.B. Leipzig, Universitätsbibliothek, Edit. Vet. 1473, 14.*

A *Chronicának* ezt a példányát díszítették a legszebben és legigényesebben. Már az ajánlás élén álló szűk kis helyre is többszínű, tollrajzos iniciálé került. Ennek hátlapján, a szövegkezdet elején nagyméretű „P” betű áll, amelyhez a lapszegélyre is kiterjedő, indafonatos díszítés tartozik. A második részt kezdő, ugyancsak „P” (a<sub>10,a</sub>) is polychrom rajzú, de ez már nem terjed túl a nyomtatás által erre a célra kihagyott sorokon. Az összes többi iniciálét a rubrikátor piros tintájával rajzolta be a nyomdász által erre a célra fenntartott helyre. A fejezetcímek aláhúzással, a nagybetűk pedig függőleges áthúzással nyertek kiemelés. A fejezetek élére incipitjel került.

Paulus Wallaszky<sup>16</sup> volt az első, aki hírt adott erről a példányról Carolus Andreas Belius, lipcsei egyetemi tanár<sup>17</sup> figyelemfelhívása nyomán 1769-ben.<sup>18</sup>

A 19. század utolsó negyedében készült, félhártya kötésben fennmaradt könyvben semmi nyom sem maradt a korábbi tulajdonos(ok)ra vonatkozólag. Az első

<sup>15a</sup> A GW 6686 csak az első üres levél hiányáról tudósított.

<sup>16</sup> 1742–1824. 1767-től Németországban tartózkodott tartósan, és azon belül is Lipcsében. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái. XIV.* Bp. 1914. 1410–1412. has. (A továbbiakban: *Szinnyei.*)

<sup>17</sup> 1717–1782. Bél Mátyás fia. *Szinnyei I.* 777–780. has.

<sup>18</sup> WALLASZKY, Paulus: *Tentamen historiae litterarum...* Lipsiae 1769. 96–97.

kötéstáblába írták tintával úgy száz éve a később ismertetésre kerülő, téves lapszámozásra vonatkozó, német nyelvű megjegyzést. Felette olvasható a ceruzával tett észrevétel a múlt század derekáról: „Hain 4994, qui hunc librum non vidit”. Az első, nem eredeti, üres levelet követő, nyomtatott ajánlás alatt látható az ovális keretbe foglalt „Bibl. Univers. Lips.” szövegű tulajdonbélyegző lenyomata. A nyomtatványt nagyszámú, a szöveg tartalmát, ill. a fontosabb személyek nevét tartalmazó, latin nyelvű, igen apró, kézírásos megjegyzés kíséri a margókon még a 15. századból. A 40. (valójában 38.) levél rektójának alján öt sornyi bejegyzés áll latinul Gertrúd királynő kapcsán. A kolofon alatt továbbra is ugyanattól a kéztől hét sor olvasható, amelynek szövegét Fraknoi teljes terjedelmében közölte.<sup>19</sup>

A szépen díszített kiadványt tartalmilag is igényesen tárták fel. A *Chronica* szövegét három részre tagolva, ezt minden levél rektójának tetején közölték arabszámmal. Hess maga csak két szövegkezdetet jelölt ki, egyrészt a hunok, másrészt a magyarok története élén, ahol a szedésben nagyméretű kezdőbetűnek hagyott helyet ( $a_2b$  és  $a_{10}a$ ). A kötet gondozója Szent László koronázásával harmadik részt is kijelölt az általa 36.-nak jelölt (valójában a 34. =  $d_2$ ) levél verzója közepén.

Az említett részjelölés mellett a rubrikátor levélszámozással is ellátta a kötetet, amely arabszámok formájában olvasható a verzólapok jobb felső sarkában. Ebbe azután hiba csúszott, mert a 28. és 32. szám kimaradt. A sorszámozás az első nyomtatott levélen ( $a_2$ ) kezdődik, így a 69. sorszám áll a kolofont viselő lap tetején.

A budai nyomtatvány utolsó öt, üresen maradt lapján ( $g_6b$ ,  $g_7ab$  és  $g_8ab$ ) kezdődik a korabeli viszonyokhoz mérten meglepően igényes és gazdag — összesen nem kevesebb, mint 668 tételt tartalmazó — kézíratos név- és tárgymutató. A szoros betűrendben álló jegyzék a kötetben belül megadja előbb a rész, majd a levél számát, de természetesen az említett sorszámozási hibával. A lista elkészítése is jól nyomon követhető, hiszen ez is ugyanattól a kéztől származik, mint aki a fentebb említett lapszéli megjegyzéseket tette. Végigolvasva a kötetet, ő ugyanis a mutató számára jelentősnek ítélt neveket és témákat rendkívül apró betűkkel a margóra jegyezte. Ezt követően azután „kicédulázta” ezeket, ahogy ezt a filológus zsargon ma mondja. Betűrendbe rakva a cédulákat készült el azután a mutató szövege, amely ma összesen hét lapon foglal helyet. Az ezt követő lapon olvasható — továbbra is ugyanannak a személynek írásával — a magyar királyok jegyzéke Attilától Mátyásig. Még további hét üres lap is található a kötetben. Az ismeretlen, aki a mutatót — feltehetően még a 15. században — összeállította, tehát hosszú jegyzékekkel számolt, amikor a *Chronica* végén meglevő öt üres laphoz még vagy kétszer annyi továbbit csatolt más — mérleg helyett ökörfejes vízjelet viselő — papíron.

### *I.I.C. Budapest, Egyetemi Könyvtár, Inc. 10.*

Az első hazai nyomtatványnak, amely ráadásul a magyarok történetét tartalmazza, ez az egyetlen fennmaradt példánya, amelyet nyomtatásától a mai napig megszakítás nélkül Magyarországon őriznek. Ennek tudható be, hogy viszonylag

<sup>19</sup> *Budai Krónika* 24 25.

igen sok és változatos jellegű adat maradt fenn róla. Az ebből kialakuló história terjedelemben ezért messze meghaladja az összes többi példányét.

A 18. század második felében Magyarországon az írásbeliség — a korábbi korszakokkal összehasonlítva — igen örvendetes módon mind a hivatali ügyvitelben, mind a magánszemélyek feljegyzéseiben és leveleiben rendkívüli fejlődésnek indult. Ennek tudható be, hogy az említett félévszázadból meglepően sok adat maradt fenn erről az ún. Dessewffy—Jankovich-féle példányról. Időrendbe rakva ezeket — kiegészítve néhány nyomtatásban is napvilágot látott forrással — a következő kép alakult ki e kötet sorsáról.

Az első feljegyzés mindössze húsz sorra terjed. Kéziratos kivonat ez a *Chronicának* a hétvezértől Szent Istvánig tartó részéből, amelyet 1751. január 3-án készített Hanusfalván az akkor ott Dessewffy Tamás tulajdonát képező könyvből Tahí József, ungmegyei bíró.<sup>20</sup> A bevezető pontosan közli Hess nevét, akit szerzőnek tart, valamint a „Buda 1473” impresszumadatokat. Említést tesz még a László prépostnak szóló ajánlásról is.

Feltehetően ez a feljegyzés adott indítást Kaprinai Istvánnak, a neves jezsuita történésznek, hogy a *Chronica* eme példányáról másolatot készítsen. Johann Kriebel feltételezte, hogy ennek célja a szöveg publikálásának terve volt.<sup>21</sup> Kaprinai másolata a *Chronica* Dessewffy-féle példányáról fennmaradt.<sup>22</sup> 1766. április 30-án kelt levelében Kaprinai megírta Dobai Székely Sámuelnek, hogy milyen kényelmetlen helyzetbe került a *Chronica* kapcsán. A könyv nála volt kölcsönbe Kassán, amikor 1765-ben áthelyezték Nagyszombatba. A könyvet — több más kötettel egyetemben — augusztus 15-én délután négykor a kassai jezsuita rektor jelenlétében átadta Steinhübl könyvkötő, eperjesi polgárnak azzal, hogy az juttassa el Eperjesen Kriebelnek, akit Kaprinai írásban kért meg a *Chronicának* Dessewffyhez történő továbbítására. A könyv tulajdonosa Pálfalvi Imrén keresztül mégis felszólította Kaprinait, hogy szolgáltatassa vissza a könyvet, mert Steinhübl nem kézbesítette ki a levelet Kriebelnek. Kaprinai kérte tehát Dobai Székelyt, hogy faggassa ki az ugyancsak Eperjesen lakó Steinhüblt ez ügyben. Egyidejűleg írt Kriebelnek is.<sup>23</sup>

Úgy tűnik, hogy a kötet Kaprinaitól eljutott Kriebelig, aki Eperjesen volt evangélikus lelkész, és aki feltehetően ebben az időben tanulmányozta azt, mert erről később igen részletes leírást adott — név nélkül — a több folytatásban megjelent írásában.<sup>24</sup> Cikksorozata a 18. században publikált legjobb magyarországi nyomdatörténet.<sup>25</sup> De mások is forgatták ez idő tájt és ezen a vidéken ezt a példányt. Így Kriebel kollégája, az ugyancsak történelmi érdeklődésű, iglói evangélikus lelkész, Jonas Andreas Czirbesz kezében is járt. Jakob Ferdinand Miller úgy értesült, hogy tőle Iglóról került a kötet Fejérvári Károlyhoz.<sup>26</sup>

<sup>20</sup> Bp. ELTE Könyvtára, Collectio Kaprinaiana 4<sup>o</sup> XXIX. 87—88. 38. sz.

<sup>21</sup> *Kaiserlich königlich allergnädigst privilegierte Anzeigen aus sämmtlichen kaiserl. königl. Erbländer.* IV. Wien 1774. 284. (A továbbiakban: *Anzeigen.*)

<sup>22</sup> Bp. ELTE Könyvtára, Collectio Kaprinaiana 4<sup>o</sup> VIII. 1—133.

<sup>23</sup> Bp. OSzK, Quart. Lat. 784/2. 66a—66b.

<sup>24</sup> *Anzeigen IV.* 1774. 283—284.

<sup>25</sup> *Magyar Könyvszemle* 1982. 26—31. Köszönet illeti Szelestei N. Lászlót, e cikk íróját, aki a Dessewffy-kötet kapcsán több forrásra és összefüggésre volt szíves felhívni a figyelmet.

<sup>26</sup> Bp. OSzK, Quart. Lat. 63/12. 229a—229b.

Fejérvári maga is behatóan foglalkozott szűkebb pátriájával, Sáros megye történetével. Jelentős régiség- és könyvgyűjteményt mondhatott magáénak. Tervezte a hazai nyomdászat történetének megírását is, amit azonban — úgy tűnik — nem sikerült megvalósítania.<sup>27</sup> Kastélya Komlóskeresztesen állt, néhány kilométer távolságra csupán Hanusfalvától, ahol egykor Dessewffy őrizte nevezetes könyvét.<sup>28</sup>

Dessewffy Tamás, a felkelő nemesség alezredese utód nélkül hunyt el.<sup>29</sup> Fivérének, Andrásnak azonban fiúágon is többízigen voltak leszármazottai.<sup>30</sup> Fejérvári minden bizonnyal meg kívánta szerezni könyvtára számára a szomszédos birtokon őrzött, Dessewffy-féle *Chronicát*, amelyhez a jogcímet feltehetően anyja jelentette, aki Dessewffy Anna volt.<sup>31</sup> Fejérvári tervének megvalósítása azonban a Dessewffy- és az azzal igen szoros rokonságban állott Szirmay-család tagjainak, illetve azok jogi képviselőinek ellenállásába ütközött. A rendkívül bonyolult ügyre csak közvetetten lehet következtetni Fejérvári és Jankovich Miklós közötti levelezésből.<sup>32</sup>

Podhradzky — Dobai Székelyre hivatkozva — arról tudósított, hogy a később Jankovich tulajdonába került *Chronica* elé Szirmay Tamás ezredes kiadás, latin nyelvű megjegyzéseket írt be.<sup>33</sup> Ilyet aligha engedhetett meg magának egy alkalmi olvasó, így arra kell gondolni, hogy a kötet egykor Szirmayé volt, aki 1688 és 1743 között élt, és egyetlen lányának második férje Pottornyai András volt.<sup>34</sup> Ez utóbbinak neve sűrűn előfordul a Fejérvári és Jankovich közötti levelezésben, mint akinek írásos „cessio”-jával (hozzájárulás, átengedés) kaphatta csak meg később Fejérvári a *Chronicát* tartalmazó kötetet. Ez is erősíti azt a feltételezést, hogy a könyv — Dessewffy Tamást megelőzően — Pottornyai<sup>35</sup> apósáé, Szirmay Tamásé volt.

A korabeli nemesség — különösen egy megyén belül — gyakran állt egymással rokoni kapcsolatban, akár több házasság révén is. Különösen állt ez a Dessewffy- és a Szirmay-családra. Szirmay [V.] István, aki 1711-ben a grófi címet nyerte el, és aki nagybátyja volt a bejegyzést tevő Szirmay Tamásnak, adoptálta nővére lányának fiát, Dessewffy Tamást, akiből így gróf Szirmay Tamás lett. Ő 1739-ben, majd pedig az azonos nevű fia 1760-ban Sáros vármegye főispánja volt.<sup>36</sup> Ilyen összefonódott családi körülmények között, amelyet ráadásul több fiúutód nélkül meghalt személy — közöttük éppen a *Chronica* tulajdonosai: Szirmay Tamás és Dessewffy Tamás —

<sup>27</sup> *Magyar Könyvszemle* 1982. 32.

<sup>28</sup> Szóbeli értesüléseit Miller sorra megörökítette cikkeiben. Az egyikben arról számolt be, hogy a *Chronica* a gömörmezei Csetneken volt található Dessewffynél (*Zeitschrift von und für Ungern. III.*) Pest 1803. 311. A továbbiakban: *Zeitschrift.*) Ez természetesen nem felel meg a valóságnak, hanem összetévesztése a Dessewffy-család hasonlóan csengő egyik nemesi előnévvel a „cserneki”-vel, amelyet egykori szlavóniai származási helyük után viseltek.

<sup>29</sup> Nagy Iván: *Magyarország családai. III.* Pest 1858. 304. (A továbbiakban: *Nagy Iván.*)

<sup>30</sup> *Nagy Iván III.* 302.

<sup>31</sup> *Nagy Iván IV.* 139.

<sup>32</sup> Bp. OSZK, Kézirattár, Fond 16/298.

<sup>33</sup> *Chronicon Budense.* [Ed.] Joseph PODHRADZKY. Budae 1838. XV. (A továbbiakban: *Chronicon Budense.*)

<sup>34</sup> *Nagy Iván IX.* 468, X. 741.

<sup>35</sup> Neve az említett levelezésben „Potturnyai” formában olvasható.

<sup>36</sup> *Nagy Iván X.* 744 - 745.

bonyolult örökösödési viszonyai színeztek, a ma rendelkezésre álló adatok között biztonságosan már nem lehet eligazodni.

Úgy tűnik azonban, hogy az ifjú Jankovich igen, mert nagy erővel vetette be magát a *Chronica* megszerzésébe. Ő ugyanis, ha más forrásból nem is, de Kriebel említett cikksorozatából, biztosan értesült az első magyarországi nyomtatványnak erről az egyetlen hazai példányáról, amelyet Sáros megyében őriztek különböző helyeken különböző személyek. A szenvedélyes gyűjtő, aki később minden idők legnagyobb hazai magánkönyvtárát mondhatta magáénak, fáradhatatlan levelezésbe kezdett e kötet megszerzése érdekében. 1793 derekától egész sor levelet intézett elsősorban Fejérvárihoz, de Czirbeszhez és a Dessewffyékkel rokonságban álló Szirmay Antalhoz is.<sup>37</sup>

A *Chronica* sorsát alakító, de ma már nehezen kikövetkeztethető események nagyjából a következőképpen alakultak. A kötet Czirbesztől Iglórol visszakerült Eperjesre, azonban nem Fejérvári kezébe, aki pedig ott városi házzal rendelkezett, hanem az evangélikus kollégium könyvtárába. Úgy tűnik, hogy ezt a megoldást a tisztázatlan jogi körülmények miatt kellett választani. 1794. augusztus 26-án Fejérvári megírta Jankovichnak, hogy a kollégium rektora, Karlovszky János<sup>38</sup> — Pottornyai írásos hozzájárulása és Jankovich hathatós közbenjárására — kiszolgáltatta végre neki a kötetet.<sup>39</sup> Emiatt azután a Dessewffy-család jogi képvisellete élesen tiltakozott.<sup>40</sup> Fejérvári ekkor már súlyos beteg volt, így az erről szóló levelet is már csak tollba tudta diktálni. 1794. december 6-án elhunyt.<sup>41</sup>

Jankovich a továbbiakban is fáradhatatlannak bizonyult. Úgy látszik, hogy összeköttetései révén sikerült elsimítania az ügyet a Dessewffy-örökösöknél. Így a kötet birtokában levő özvegy Fejérvári Károlynéhez fordult,<sup>42</sup> akinek az érdekeit a már említett Szirmay Antal képviselte. Ez utóbbin keresztül értesült Jankovich arról, hogy az özvegy a könyvért húsz aranyat kért, amit ő sokallott. Alkudozásra fogta tehát az ügyet, és a kb. 85 forintnak megfelelő húsz arany<sup>43</sup> helyett hatvan forintot ígért.<sup>44</sup> Fejérváriné engedett Jankovich kérésének, amit az hálás levélben köszönt meg. Írásához egyben mellékelte is azt az utalványt, amelyre Kieler és Henzelmann eperjesi kereskedők hatvan forintot fognak az özvegynek kifizetni.<sup>45</sup> Fennmaradt a fiatal Jankovich gondos feljegyzése a legnevezetesebb beszerzéseiről, ahol is 20/1796 sz. alatt 1796 februárjában beírta a 60 forintot a *Chronicáért*.<sup>46</sup> Ezt

<sup>37</sup> Bp. OSzK, Kézirattár, Fond 16/298, 731, 820.

<sup>38</sup> HÖRK József: *Az eperjesi ev. ker. kollégium története*. Kassa 1896. 342.

<sup>39</sup> Miller is hangsúlyozta, hogy Dessewffy és Jankovich között több kézen ment át a kötet (*Zeitschrift* III. 1803. 311.).

<sup>40</sup> Bp. OSzK, Kézirattár, Fond 16/298.

<sup>41</sup> *Szinnyei* III. 279.

<sup>42</sup> Bp. OSzK, Kézirattár, Fond 16/732. 1795. július 21.

<sup>43</sup> [KORABINSZKY, Matthias]: *Almanach von Ungarn 1778*. Wien und Pressburg. 421.

<sup>44</sup> Bp. OSzK, Kézirattár, Fond 16/732. 1796. január 10.: „Ezen szörnyű árát egy könyvnek alábbszállítani és 60 forintban meghatározni méltóztatna.”

<sup>45</sup> Bp. OSzK, Kézirattár, Fond 16/732. 1796. február 16. — Az utalvány fejében Jankovich Pesten fizetett Lindemann kereskedőnek 1796. február 11-én.

<sup>46</sup> *Az OSzK Évkönyve 1970—1971*. 131. — Bp. OSzK, Kézirattár, Fond 16/23. IV.

követően még hosszas írásbeli alkudozást folytatott az egész Fejérvári könyvtára is, amelyet végül 1800. tavaszán megvásárolt.<sup>47</sup>

Alighogy megszerezte Jankovich az általa annyira áhított *Chronicát*, Széchényi Ferenc utasította Kovachichot, hogy vásárolja meg ezt a nagy ritkaságot a felállítandó országos könyvtára számára. Jankovich azonban vérbeli gyűjtő módjára elhárította Széchényi törekvését.<sup>48</sup> A két gyűjtemény azonban — jóval később ugyan — mégis csak egyesült, amikor az országgyűlés megvásárolta a csődbe jutott Jankovich ún. első könyvtárát, amelyet 1836. június 17-én — a *Chronicával* együtt — átadott a Széchényi által alapított gyűjteménynek.<sup>49</sup>

A *Chronica* Dessewffy-féle példánya történetjének külön, és nem is a legrövidebb fejezetét képezi annak a kötetnek rekonstrukciója, amelyben az évszázadokon keresztül fennmaradt. Többen is, akik a 18. század második felében forgatták ezt, beszámoltak arról, hogy abban a *Chronica* elé volt kötve található Julius Caesar munkája. Ez olvasható már Kaprinainál<sup>50</sup> és Kriebelnél<sup>51</sup> is. Jankovich, miután látta magát a kötetet, többször is ezt ismételte a Fejérváriékkal folytatott levelezésében. Különösen, amikor véglegessé vált, hogy megkapja a könyvet, minden írásában hangsúlyozta Caesar művét, sőt a kifizetésről szóló utalványra is gondosan rávezette, hogy az összeg Julius Caesar és a *Chronicon Hungarorum* fejében jár.<sup>52</sup>

Könnyen kitapintható, hogy miért volt olyan nagy Jankovich buzgósága e téren. Ugyanis Kriebel a kötetről adott igen részletes leírásában annak a feltételezésének adott hangot, hogy Caesar munkája is a budai nyomdában készülhetett. Jankovich tehát azt remélte, hogy az immár lealkudott árért még egy további hazai ősnymtatványhoz is hozzájut.

Miller már 1803-ban kétségbe vonta ezt a feltételezést.<sup>53</sup> 1811-ben a klasszikus auktorok hazai előfordulásának ismertetése során Jankovich a következőket írta: „A feledékenység fellege borítja Magyarországon legelsőben kinyomtatott classikus szerzőknek pártfogóit”, utána felsorolta a Hess-féle *Basiliust* és a hozzányomott *Apologia Socratist*. A következő mű „Caesaris C. Julii Oratio Vesontione ad Milites habita. C. Praef. Andreae Brentii Patavini. — Papirossa — betűi — rövidítésének módja, könyvformája egészen az, melly az előbbeni könyvnek. Netalántán a kézírás a papirossal együtt (melly akkor még Magyarországon nem készítettett) Rómából magával hozta Hess. Tulajdon régiségeim között oltalmazom e ritka tüneményt.”<sup>54</sup> Toldy Ferenc pontosan átvette ezt, kiegészítve a terjedelem megjelölésével: „Julii Caesaris Oratio Vesontione ad milites habita cum praefat. Andreae Brentii Patavini. 4r. 10 lev. melyet a Basili libelluséhoz tökéletesen hasonló nyomdai készület vall

<sup>47</sup> Az OSzK Évkönyve 1970–1971. 122.

<sup>48</sup> KOLLÁNYI Ferenc: *A Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi Országos könyvtára. I.* Bp. 1905. 32.

<sup>49</sup> Az OSzK Évkönyve 1970–1971. 152.

<sup>50</sup> Bp. OSzK Quart. Lat. 784/2. 66a.

<sup>51</sup> *Anzeigen IV.* 1774. 284.

<sup>52</sup> Bp. OSzK, Kézirattár, Fond 16/732. 1796. január 10, február 11, február 16.

<sup>53</sup> *Zeitschrift III.* 1803. 309.

<sup>54</sup> *Cajus Sallustius Crispus Szentgyörgyi Gellérd magyarázásával. I.* Buda 1811. 91–92.

Hess Andrásénak.<sup>55</sup> A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának magyar történeti és irodalomtörténeti kiállításán is még Toldy véleménye alapján mutatták be ezt a Caesar-féle kiadványt 1877-ben, mint feltételezett budai nyomtatványt.<sup>56</sup> Az 1882. évi nagy budapesti könyvkiállításon a legrégebb hazai nyomtatványok sorából azonban már tudatosan kihagyták ezt a Caesar-nyomtatványt, hangsúlyozva egyben, hogy Hess műhelyéből csak a *Chronica* és a *Basilius* ismeretes, más nem.<sup>57</sup> Közel félévszázad után Ballagi, bár kételkedően, de azért még mindig felvette a budai vonatkozású nyomtatványok sorába.<sup>58</sup>

Fitz értetlenül állott a fenti feltételezéssel szemben, hiszen mind a papír, mind a betűk, de a rövidítések formája is teljesen eltér a Hess által használtaktól. Így jogosan tette fel a szónoki kérdést: „Hol volt Jankovich és Toldy szeme?” Fitz végül közölte a GW 1930-ban közreadott nyomdászmeghatározását,<sup>59</sup> amely szerint a Jankovich-féle kis kötetet Rómában Bartholomaeus Guldinbeck nyomtatta.<sup>60</sup>

Újra elővéve ezt a végül is megoldatlanul maradt problémát, hogy miként is juthatott Jankovich arra a gondolatra, hogy Julius Caesarnak könyvtárában őrzött egyik ősnymtatványkiadását Hess munkájának tekintse, vissza kell kanyarodni Kriebelhez, aki a Dessewffy-féle *Chronica*-kötet legjobb leírását adta.

„An eben dieses Volumen, welches die Chronik des Andreas Hess in sich enthält, ist ein anderes Volumen angebunden, ohne Titelblatt, und ohne irgend eine ausdrückliche Meldung des Druckortes, bloss mit der am Ende vorkommenden Anzeige des Jahres mit den deutchen Buchstaben: Lxxjjj; womit das 1473ste Jahr offenbar angezeigt wird, welches die Commentarios Julii Caesaris de bello Gallico in sich enthält, und mit einem etwas kleinere, mehr in die Mönchschrift und den deutschen Charakter fallenden Typus abgedruckt, und nach aller Wahrscheinlichkeit, auch zu Ofen herausgekommen ist; denn auf den Rändern desselben, die sehr breit sind; so wie das Papier in beyden sehr vortreflich ist; zeigen sich geschriebene Anmerkungen einer Hand, die so alt, als das Buch selbst seyn muss, und muthmasslich die Hand des ersten Besitzers dieser beyden Bücher ist, der, wie er sie in einem Jahre, und zu einer Zeit aus der Presse erhalten, auch sogleich zu seinem Gebrauch zusammen heften und binden lassen. Der Band hat gewiss alle Merkmale, des Altherhums der Bücher an sich.”<sup>61</sup>

Amint ez a fentiekből világosan kitetszik, Kriebel igen jó és pontos nyomokat adott a Dessewffy-féle kötet rekonstruálására. Tehát korabeli kötésben volt abban együtt Caesarnak a gall háborúkról írt művének „[14]73” évszámmal ellátott — nyomdász és nyomdahely feltüntetése nélküli — kiadása és a *Chronica*. A két mű betűtípusa nem egyezett meg ugyan egymással, de a széles margó és papír, továbbá az azonos kéz bejegyzései arra indították Kriebelt, hogy valószínűnek tartsa ennek a Caesar-kötetnek budai eredetét.

<sup>55</sup> TOLDY Ferenc: *A magyar nemzeti irodalom története. II.* Pest 1851. 31.

<sup>56</sup> *Magyar Könyvszemle* 1877. 305—306.

<sup>57</sup> *Kalauz az Orsz. Magy. Iparművészeti Múzeum részéről rendezett könyvkiállításhoz.* Bp. 1882. 133. — *Könyvkiállítási emlék.* Bp. 1882. 136.

<sup>58</sup> BALLAGI Aladár: *Buda és Pest a világirodalomban 1473—1711.* Bp. 1925. 4. sz. (A továbbiakban: Ballagi.)

<sup>59</sup> GW 5098.

<sup>60</sup> FITZ: *Hess* 137.

<sup>61</sup> *Anzeigen IV.* 1774. 284. — Kivonatós magyar fordítása Szelestei N. Lászlótól: *Magyar Könyvszemle* 1982. 28.

A Kriebel-féle leírás által rendkívül jól körülhatárolt területen nem volt gond rátalálni arra az egyetlen Caesar-kiadásra, amelyre az ő valamennyi adata ráillik. Ezt, a csak az évszám utolsó két számjegyét feltüntető könyvet Konrad Fyner készítette Esslingenben a Hess által használt mintegy 110 mm méretű betűnél kisebb, 96 mm-es típusal.<sup>62</sup> Magyarországon ebből az ősnymtatványból két példányt is őriznek, mindkettőt az OSzK-ban.<sup>63</sup> A kettő közül az egyiket<sup>64</sup> Jankovich bejegyzése szerint Lipséből vásárolta, így a Dessewffy-féle kötet felismerése szempontjából nem volt számításba vehető. A másik kötetre<sup>65</sup> azonban Kriebel leírása minden szempontból ráillik.

A korabeli fatáblás kötés egykor ugyancsak Jankovich gyűjteményébe tartozott, és tartalmazza Caesar említett kiadását, de elébekötve e római császár életrajzát is ugyanabból a nyomdából, méghozzá a teljesen kiírt 1473. évszámmal. Az esslingeni műhely e két termékét rendszerint együttesen adta közre.<sup>66</sup> Az életrajz, amelyből e példányban hiányzik az első két levél, amint ezt Kriebel is megírta, szerzősége a legutóbbi időkig problematikus volt. Így voltak, akik pl. Julius Celsus nevéhez kötötték,<sup>67</sup> míg végül a GW megállapította, hogy az Petrarca írása.<sup>68</sup>

Ilyen előzmény után nem csoda, hogy Jankovichnak is gondjai voltak a kiadás pontos azonosítása terén. Az ő tollából olvasható a most tárgyalás alá kerülő kötet első szennylevelének rektójára felül írt sorok: „Videntur hoc. Boni Accursii Pisani Animadversiones in Commentaria Caesaris omnia, esse, quibus subjungitur ipse Caesar de Bello Gallico”. Azonban ez a meghatározási kísérlet zsákutcába vezetett, mert a Bonus Accursius-féle Caesar-kiadás az ősnymtatványirodalom egyik sohasem létezett, ún. fantomkiadása volt „Ferrara 1474” megjelöléssel.<sup>69</sup>

Féltetéve ezeket a korábbi, megtévesztőnek bizonyult, téves meghatározásokat, érdemesnek, sőt szükségesnek tűnt az OSzK Inc. 545. jelzetű kötetének alaposabb megvizsgálása. A kötés mindkét, meglehetősen megviselt, vastag fatábláját barna bőrrrel vonták be, és azt nyolc különböző bélyegző vaknyomásával gótikus stílusban ékesítették. A táblák beosztása és a díszek közül hat pontosan megegyezik az MTA Könyvtárának már korábban hazainak minősített kötésével, magyarok történetét is tartalmazó, ún. Nagyenyedi-kódexszel. Így kétségtelen, hogy mindkét kötés ugyanabból a magyarországi műhelyből került ki.<sup>70</sup> Az egykor két kapcsot és egy-egy 45 × 45 mm méretű, négyszögletes köldökdsízt is viselő táblák mára már igen-csak megkoptak, sőt helyenként rongyos állapotban vannak.

<sup>62</sup> GW 5874.

<sup>63</sup> CIH 877.

<sup>64</sup> Bp. OSzK Inc. 544.

<sup>65</sup> Bp. OSzK Inc. 545.

<sup>66</sup> HAIN 4226.

<sup>67</sup> *Catalogue of books printed in the XV<sup>th</sup> century, now in the British Museum. II.* London 1912. 512. IB 8905.

<sup>68</sup> GW 5874 Anm. 1.

<sup>69</sup> GW. I. 70. has.

<sup>70</sup> A meghatározás Rozsondai Marianne-nak köszönhető. — CSAPODI Csaba: *A „Magyar codexek” elnevezésű gyűjtemény.* Bp. 1973. 8–10. (MTA Könyvtára Kézirattárának katalógusai 5.). A ma K 32 jelzetű könyv korábban a Lat. Cod. 4<sup>o</sup> 12. számot viselte. — Sz. KOROKNAY Éva: *Magyar reneszánsz könyvkötések.* Bp. 1973. 80. sz., 3. tábla. — *Művészeti könyvkötések régen és ma.* Bp. 1986. 21. sz.



A gerincét már korábban elveszíthette, mert azt később<sup>71</sup> más minőségű bőrrrel, amelyet párhuzamos vonalakkal díszítettek igen egyszerűen, ragasztották át. Ez a gerincpótlás átterjedt a táblákra is, ami által tartása megbízhatóvá vált. Gondosabb vizsgálat alapján megállapítható volt, hogy ennek az utólagos erősítésnek a két tábla és a gerinc közötti megoszlása eredetileg 6 cm az első táblán, 7 cm a gerincen és 5 cm a hátsó táblán volt. Később ezen változtattak, mert a kötet testéből a végén eltávolítottak egy kb 20 mm vastag részt, így a fenti megoszlás ma már más: 6 + 5 + 7 cm. A gerincről a hátsó táblára csúsztatott kb 20 mm lényegében megfelel a *Chronica* Jankovich-féle példányának vastagságával.

Tehát azt követően, hogy kiemelték a *Chronicat* a kötetből, a gerincet borító bőrsíkot két centiméterrel a hátsó tábla közepe felé vonták, majd ott újra ráragasztották. Ezzel elérték, hogy a kötés ma — legalábbis az első, felületes ránézésre — eredeti benyomást kelt, viszonylag jól álcázva a gyűjtőkötet utolsó tagjának eltávolítását. Jobban megvizsgálva azonban feltűnik, hogy pl. a hátsó fatábla felső sarka erősen csorbult, amíg az ezzel ma érintkező könyvtest teljesen ép. Jankovich *Chronicájának* vége azonban a fatáblának megfelelő rongálódás jeleit mutatja.

Továbbvizsgálva ezt a hazai könyvkötés története szempontjából is jelentős könyvet, még további megállapítások is voltak tehetőek. Az első tábla belsejét a 18—19. század fordulóján merített írópapírral leragasztották, amire később a „Jankovich Miklós gyűjteményéből” szavakat írta rá egy kevésbé gyakorlott kéz. Lényegében az említette azonos korú és kivitelű, három üres papírlevél áll ma a kötet élén. Ezek a hiányzó szenny- és a mű első két levelét voltak nyilván hivatottak pótolni. Ugyanilyen minőségű papírral erősítették meg — mai szemmel nézve meglehetősen primitív módon ragasztva — az első, Caesar életéről szóló nyomtatvány első négy füzetének összesen negyven levelét. A rongálódás előlről támadta meg a könyvet, amelynek következménye lehetett az első két levél teljes elvesztése is. A feltehetően a jobb felső saroktól kiinduló nedvesség hatására beállott pusztulás vezetett azután a ma meglévő első levélen is tapasztalható szövegcsontosuláshoz, a kötet további részében azonban már csak a margó kiegészítésére, illetve megerősítésére volt szükség. A második, immár valóban Caesartól származó mű végéről a két utolsó üres levél hiányzik. Ezek közül az elsőnek a fűzéssel párhuzamosan meghagyott vékony csíkját ráragasztották a hátsó kötéstáblát befedő és immár gépi úton előállított papírra. Ezeknek az utolsó leveleknek eltávolítása borotvával történhetett, mert Caesar művének ma meglévő utolsó levelét is nagyon éles tárggyal a fűzéssel párhuzamosan elég hosszan átmetszették.

A *Chronicának* Dessewffy—Jankovich-féle példányában pontosan az előbbieken leírt minőségű, kézzel merített papírral és a Caesar-kiadásokban tapasztalt módon javítottak ki számos levelet.<sup>72</sup> A 9. levél alján az egész margót kivágták, és pedig a

<sup>71</sup> Rozsondai szakvéleménye szerint a rossz minőségű bőrből készült erősítést a 18./19. század fordulóján tették rá.

<sup>72</sup> A kötetnek géppel történt beszámozása alapján a 2, 3, 4, 8, 10—15, 18, 26, 51, 52, 62—66. levelein tapasztalható ilyen javítás. Jelentős részükben a verző lap aljának közepén, de akad közöttük lapszéli igazítás is (pl. a 18. levélen). A *Chronica* végén álló hat levélen a papírral történő erősítés főleg a külső sarkokon tapasztalható a vége, vagyis a rongált hátsó tábla felé közeledve mind erősebb mértékben.

Caesar-rész végén is alkalmazott borotvás megoldással. Ennek során az előtte és utána álló leveleket ma is jól látható módon hasította fel az éles tárgy.<sup>73</sup> A kolofont tartalmazó, utolsó, szöveges levelet, amely mind a négy oldalán megviselt állapotban lehetett, ugyanerre a kézzel merített és a 18—19. század fordulójáról származó papírra ragasztották fel. Hátlapján — áteső fényben vizsgálva — csupán lendületes, kusza vonásokból álló tollpróbák ismerhetők fel. A *Chronica* elé kötött három üres levél — a fentiekkel ellentétben — modern, géppel készült papiros, akárcsak az, amelyre a szöveg első levelét megerősítés végett utólag felragasztották. Az utóbbit ablakszerűen kivágták, hogy a nyomtatott szöveg mind a két oldalról olvasható legyen.

A fentiekből arra a következtetésre lehet jutni, hogy a 15. században Magyarországon ehhez a két, Caesarral kapcsolatos, németországi nyomtatványhoz kötötték a *Chronicának* ezt a példányát. A századok során erősen megviselt kötet már feltehetően rossz állapotban kerülhetett Jankovichhoz, aki azt megigazította. Ennek során kaphatta a gyenge minőségű bőrből készült gerincerősítést, leragasztották az első kötéstábla belsejét, az összes sérült levelet megigazították mind a Caesar-, mind a *Chronica*-részben. Amikor 1875-ben a múzeumi könyvtár átengedte az immár duplumnak minősített *Chronicát* az Egyetemi Könyvtárnak, kivágták ezt a részt a kötet végéből, majd megigazították a kötést. Az így egyedül maradt Caesar-kötet hátsó tábláját új papírral leragasztották és a gerincet erősítő bőrnek a hátsó tábla közepe felé történt áthelyezésével az eltávolított *Chronica* nyomát eltüntették.

A kötés vizsgálatát követően sort kell keríteni az eredetileg egybekötött két esslingeni és a budai nyomtatvány papírjának és rubrikálásának összevetésére, hiszen Kriebel ezek alapján is gondolt a Caesar-féle kiadványok budai eredetére. A *Chronica* papírját Fitz már gondos vizsgálat alá vetette, amelynek során megállapította, hogy azokban mindig mérleget ábrázoló vízjelek találhatóak.<sup>74</sup> Ezzel szemben az esslingeni kiadványokban elejétől a végéig az abban a korban igen kedvelt és elterjedt, „P” betűt ábrázoló vízjel látható. Tagadhatatlan, hogy a mai szemmel nézve feltűnően széles margót mindkét műhely egyaránt alkalmazta, ami azonban a könyvnyomtatásnak ebben a korai szakaszában általános jelenség volt.

A rubrikálást a két esslingeni kiadványban ugyanaz a kéz végezte kizárólag piros tintával. Ezzel szemben a *Chronicában* a rubrikátor tollának nyoma a nagybetűk függőleges áthúzásánál narancssárga, de a rubrikáló kezek is egészen más jellegzetességeket mutatnak. Így Caesarnál nincs egyetlen incipitjel sem, amelyet pedig a *Chronicában* rendszeresen lehet látni, ugyakkor az üresen maradt sorvégek kitöltésére az esslingeni kiadványokban sűrűn alkalmaztak lombdísz stilizáló, díszített vonalakat, amit a budai kiadványban sehol sem lehet tapasztalni. Az iniciálék formája és azok díszítése is eltérő stb. Mindezek után tehát nem kétséges, hogy a Caesar, illetve a *Chronica* rubrikálását két különböző személy végezte. A mai, szigorúbb vizsgálati módszerek fényében Kriebel gyanúja tehát teljességgel megalapozatlannak tűnik, de kétszáz évvel ezelőtt nyilván sokkal szubjektívebben tekintettek erre a kötetre: szerettek volna további budai nyomtatványt fellelni.

<sup>73</sup> Valószínű, hogy ezen az alsó lapszálon valamiféle bejegyzés vagy még inkább a kötet egykori tulajdonosára utaló írás állott, amit azután innen tudatosan távolítottak el.

<sup>74</sup> FITZ: *Hess* 85.

Hátra van még a kéziratos bejegyzések áttekintése. Ezek közül messze kimagaslik a második Caesar-féle mű kolonfonja után megmaradt üres levél (h<sub>4</sub>a) rektóján olvasható bejegyzés, amelyet már Horváth Ignác leírt: „A legutolsó tiszta levélen: Sigismundus Báthory de Somlio princeps Transylvaniae et Sicularum comes etc. . . . Exponitur nobis in persona egregii Ioannis Georeoffy de georeovasarhely . . . és egyéb probatio calami jellegével bíró bejegyzések.”<sup>75</sup> Osztani kell Horváth megállapítását, hogy az ezen a lapon látható bejegyzések valóban tollpróbák, hiszen a befejezetlen oklevélszöveget még ugyanazon a lapon két másik is kezdte leírni. Az azonos szöveg első és második lejegyzése között a Caesar-életrajz 10b lapján álló magyar nyelvű bejegyzés megisméltése és bővítése olvasható, amely egy levélkezdesi fordulat.<sup>76</sup> Ugyanennek kezdő szavait a hátlap tetején is még utánáírták.

Az idézett tollpróba ismét olyan adat, amely egyértelműen bizonyítja, hogy valóban ebben a kötetben volt egykor a *Chronica* Dessewffy-féle példánya, amelyről többen is azt írták, hogy „állítólag Báthory Zsigmond erdélyi fejedelemé volt”.<sup>77</sup> A bejegyzés azonban csupán többszörös probatio calami és nem tulajdonbejegyzés, így abból az egykori tulajdonosra vonatkozólag semmiféle következtetés sem lehet levonni. Egyedül csak az bizonyos, az írás szükségszerűen Báthory Zsigmondnak fejedelemmé történt megválasztását követően, vagyis 1588 után kerülhetett be a kötetbe. Feltehetően ugyanez a kéz még számos további, latin nyelvű bejegyzést is tett a kötetbe részben tollpróba jellegűen, részben Caesar életrajzához írt megjegyzés formájában. Ezek a kötet legelején sérülten, a későbbiekben már épen maradtak fenn.<sup>78</sup> A Báthory Zsigmond-féle háromszoros bejegyzés írói a *Chronica* kolonfonja alá is odakanyarították ugyanazt a rövid magyar szöveget három különböző írásban,<sup>79</sup> ami a Caesar-kötet végén is olvasható volt. A kolofon mellett a margón pedig tótágast ugyanattól a kéztől a Caesar-kötetből már megismert másik magyar nyelvű levélkezdesi fordulat szavainak tollpróbája látható.

Talán ezek az azonos kéztől származó bejegyzések, amelyekre felfigyelt Kriebel. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a két Caesar-féle munka és a *Chronica* emiatt ugyanabban a nyomdában kellett, hogy készüljön. Ez csupán azt bizonyítja, hogy a 16. század legvégén ezek a nyomtatványok egybe voltak kötve. Maga a kötés azonban ezt a tényt már különben is legalább egy évszázaddal korábbról igazolja.

A későbbi kezek nyomai közül a legfontosabb a Caesar-életrajz most meglevő első lapja tetején álló „Mart. Dioszegi”,<sup>80</sup> aki viszont kétségtelenül mint e gyűjtő kötetnek ma felismerhető legrégebb tulajdonosaként írta oda nevét, illetve ugyanannak a lapnak aljára két sornyi, latin nyelvű bejegyzését a 17. században. Több ilyen nevű nemesi család is ismeretes ebből a korszakból mind a Felvidéken, mind Erdélyben.<sup>81</sup> További bejegyzések is kerültek bele mind Caesar életrajzába a

<sup>75</sup> HORVÁTH Ignác: *A magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának ősnymtatványai*. Bp. 1895. 18. sz. (A továbbiakban: HORVÁTH.) Korábbi jelzete Inc. c. a. 47. volt.

<sup>76</sup> „Szolgáltatomat írom kk mint bizodalmas jóakaró urának kívánok Istentől. . . .”

<sup>77</sup> *Chronicon Budense III—IV.* — *Budai Krónika* 23. — FITZ: Hess 123.

<sup>78</sup> Pl. 3a, 4b, 6b, 10a, 15b, 16b.

<sup>79</sup> „Vagyok Alexander, nem bánt szegénység, sem király, sem kalmár nem vagyok. . . .”

<sup>80</sup> HORVÁTH 18. sz.

<sup>81</sup> Nagy Iván III. 317—319.

külső margóra ( $h_{1a}$ ,  $h_{3a}$ ,  $h_{3b}$ ), mind Caesar írásába ( $h_{2a}$ ) a 17. században. Ez utóbbiak között egy további magyar nyelvű is akad: „N volna és nem T” ( $a_4b$  4. sor). Ez a megjegyzés arra vonatkozik, hogy a szövegkezdő „unc” elé „N” helyett „T” iniciálé kívánkozik, tehát „tunc” helyett „nunc” legyen az első szó.

Már említés történt a fentiekben arról, hogy Kaprinai arról tudósított Dobai Székely közlése nyomán, hogy Szirmay Tamás ezredes a Dessewffy-féle példány élére hosszabb kritikai megjegyzést írt a *Chronicának* már az ő szemében is egyes naiv közléseire vonatkozólag.<sup>82</sup> Ilyen azonban most sem a *Chronica*, sem a Caesar-féle kötetben sem olvasható. Jogosnak látszik az a feltételezés, hogy sorait Szirmay a Caesar-féle kiadványok és a *Chronica* ajánlása előtti levelek egyikére írta, amelyet azután a kötet szétbontása során eltávolítottak, amiről a fentiekben már ugyancsak szó volt.

Ha a fentiekben előadott sokrétű és egymást erősítő bizonyítékok netán még mindig nem bírnának elegendő súllyal, úgy lehet továbbiakat is felhozni annak alátámasztására, hogy a *Chronica* egykor ebben a Caesar-féle kötetben volt. A ma két önálló könyv fűzésének egymástól való távolsága pontosan megegyezik egymással.<sup>83</sup> De akad még egy további, immár perdöntő bizonyíték is. A hazai műhelyben, ahol a ma az OSzK-ban őrzött Caesar-kötet kötését készítették, minden füzet utolsó lapjának aljára középen piros tintával ráírták az illető füzet sorszámát arab számmal. A két Caesar-műnél ez 1-től 16-ig terjed.<sup>84</sup> Pontosán ez a sorszámozás folytatódik ugyanattól a kéztől a *Chronica* Dessewffy-féle példányában: 17-től 23-ig.<sup>85</sup> Ezek után teljesen bizonyos, hogy a budai ősnymtatványnak ez a példánya egykor az OSzK ma Inc. 545. jelzetű kötetének végén foglalt helyet.

Visszatérve most már a Jankovich által 1811-ben leírtakra,<sup>86</sup> gondot okoz annak a kérdésnek megválaszolása, hogy ő vajon miért tekintett egy teljesen más Caesar-kiadást budainak. Az bizonyos, hogy Jankovich ez irányú feltételezéseinek forrása Kriebel idézett írása volt.<sup>87</sup> Lehetséges, hogy Miller említett véleménye<sup>88</sup> miatt már Jankovich maga sem a *Chronicával* gyűjtőkötetben fennmaradt Caesar-kiadást tekintette budai eredetűnek. Lehet, hogy ezért helyette egy formátumában és szövegében is ettől eltérő másik kiadványt választott, amelyet ugyancsak saját könyvtárában őrzött. Ez az Andrea Brenta (Andreas Brentius) által gondozott kiadás sem hozható azonban kapcsolatba Hess nyomdájával, hiszen a fiatalon

<sup>82</sup> Bp. ELTE Könyvtára, Collectio Kaprinaiana 4° VIII. 133b. — Nyomtatásban: *Chronicon Budense* XV.

<sup>83</sup> A 300 mm magas gerincen a fűzés bordái alulról a 78, 130, 181. és 233. mm táján fekszenek a Caesar-kötetben. A nyilván kötés nélkül maradt *Chronica* az Egyetemi Könyvtárba kerültekor egészéből készült új köntöst kapott, amihez természetesen új fűzést is alkalmaztak.

<sup>84</sup> Az utolsó, 16. szám a kivágott levelek egyikén volt.

<sup>85</sup> Az utolsó, tehát 23. szám nyilván a ma hiányzó, utolsó, üres levélen állt. — Miután az esslingeni nyomtatványok rubrikálását más kéz végezte, mint a *Chronicáét*, erre az összefüggő sorszámozásra abban a munkafázisban nem kerülhetett sor. Így bizonyosnak látszik, hogy a füzeteknek most említett megjelölésére a könyvkötőnek volt szüksége a kötetben belüli helyes sorrend megőrzése végett.

<sup>86</sup> *Cajus Sallustius Crispus Szentgyörgyi Gellérd magyarázásával*. I. Buda 1811. 91—92.

<sup>87</sup> *Anzeigen* IV. 1774. 284.

<sup>88</sup> *Zeitschrift* III. 1803. 309.

elhunyt itáliai humanista, amint ezt már Fitz megállapította,<sup>89</sup> 1473-ban még csak iskolásgyermek volt. Horváth 1895-ben a műnek Jankovich-féle példányának leírásakor már nem is tett említést a budai nyomtatás lehetőségéről, hanem a nagy tekintélyt képviselő Hain<sup>90</sup> nyomán Adam Rotwil aquilai nyomdatermékének tartotta.<sup>91</sup> Ezt a Caesar-kiadást azonban Bartholomaeus Guldinbeck készítette Rómában 1481 táján.<sup>92</sup>

Jankovich 1811-ben publikált feltételezését közvetlenül a Hess-féle Basilius leírás után adta, amivel azt a benyomást keltette, hogy az általa feltételezett hasonlóság e Caesar-kiadás és a Basilius között áll fenn. Toldy azután ezt így is értelmezte.<sup>93</sup> Ami a formátumot illeti, ez igaz is, hiszen mindkettő negyedréte alakú kiadvány.<sup>94</sup> De ezt az összevetést Jankovich aligha végezte el, hiszen a Basiliusból sem akkor, sem azóta sincs példány Magyarországon.

Jankovich írását és magatartását esetleg a „mundér becsülete” védelmének igyekezetével lehet magyarázni. Talán azon igyekezett, hogy bizonyítsa: neki igenis van egy budai eredetű Caesar-kiadása. Mindazon által az sem zárható ki, hogy az évek során egyszerűen összetévesztette a Kriebel által szemügyre vett könyvet a gyűjteményében levő másik Caesar-kiadással.

Mindent összefoglalva bizonyos, hogy a *Chronicának* Jankovich-féle példánya eredetileg az OSzK mai Inc. 545. jelzetű kötetében maradt fenn, amelynek kötése Magyarországon készült. Ugyanilyen bizonyos, hogy sem az abban ma is meglévő esslingeni sem a Jankovich által leírt és valójában római Caesar-kiadás egyikének sincs semmi köze sem a budai nyomdához.

A *Chronicának* egykori Dessewffy—Jankovich-féle és ma a budapesti Egyetemi Könyvtárban őrzött példányának előtörténete a fentiekhez kiadós megtárgyalásra került, így itt most már csupán a mai állapotának leírására van szükség. Az Inc. 10. jelzetű könyv 1875-ben múzeumi tárgyak ellenében csere révén került az OSzK-ból mai őrzési helyére.<sup>95</sup> Miután ezt közvetlenül megelőzően emelték ki a Caesar-kiadások mellől, új köntösbe kellett öltöztetni. A „Dochnal A. könyvkötő Budapest” szövegű szárazbélyegző elárulja a két utolsó szennylevél tetején, hogy ezt a munkát kicsoda végezte. Az egészsbőr, neoreneszánsz jellegű aranyozott kötés gerincén alul a budapesti egyetem régi címere látható, metszése pedig piros. A legutóbbi évtizedekben a nyomtatott leveleket a rektó jobb felső sarkában géppel beszámozták 1-től 67-ig. A Caesar-féle, eredeti kötésben levő nyomtatványok papírmérete 287 × 213 mm, míg a *Chronica* említett példányáé — az újrakötésnél végzett körülvágás miatt — már csak 273 × 208 mm.

E *Chronica*-példány korábbi tulajdonosairól a vele 1875-ig azonos sorsú Caesar-kötet ismertetése során bőven esett szó a fentiekben. Ehhez még annyit lehet hozzátenni, hogy a *Chronicára* — ellentétben Caesar műveivel — Jankovich az ő

<sup>89</sup> FITZ: Hess 137.

<sup>90</sup> HAIN 4229.

<sup>91</sup> HORVÁTH 661. sz. — Régi jelzete Inc. s. a. 1504. volt.

<sup>92</sup> GW 5098.

<sup>93</sup> TOLDY Ferenc: *A magyar nemzeti irodalom története. II.* Pest 1851. 31.

<sup>94</sup> Fitz itt, nem világos módon, nyolcadrétről írt. — FITZ: Hess 137.

<sup>95</sup> Az OSzK *Évkönyve 1963—1964.* 113.

jellegzetes, rombusz alakú bélyegzőjét — „W. Jankovich Miklós gyűjteménye 1830” felirattal és benne a családi címerrel — négy helyen is elhelyezte: az incipit fölé, a szöveg harmadik lapja aljára, a kolofon alá és a kolofon utáni üres lap közepére. Jól érzékelhető, hogy a tulajdonjogát jelölő pecséteket Jankovich milyen büszkeséggel vegyes féltéssel helyezte el ilyen szokatlanul nagy számban. Ezek közül az első mellé került „A M. N. Múzeum Könyvtárból” feliratú ovális, ill. emellé a „Másodlat a M. N. Múzeum Széch. Orsz. Könyvtárból” szövegű téglalap alakú bélyegző. Az utóbbiból a kolofon alá és a 16a lap aljára is jutott egy-egy lenyomat. A mai tulajdonos a „Biblioth. reg. Scient. Universit. Hungaricae” köriratot és középen az egyetem címerét viselő kerek pecsétet elől az ajánlás, a 10a és 50a lap tükre és hátul a kolofon alá, ill. az utóbbi hátlapjára helyezte.

A példányból hiányzik a három üres levél (a<sub>1</sub>, g<sub>7</sub>, g<sub>8</sub>), de a nyomtatott szöveget hordozók mind megvannak. Közülük az első és utolsó sérülése nyomán a szöveg is egy keveset károsodott.<sup>96</sup> A kötet papírjának javításáról a fentiekben már szó esett. A rubrikálás ismertetésére a Caesar-kötettel történt szembesítés során is már sor került. Ez azzal egészítendő ki, hogy a *Chronica* szövegének 2. és 17. lapján egy-egy „P”-betűs, rajzolt és színes iniciálét is visel. Az elsőnél a betű színe zöld, amelybe fekete tintával rajzolták a díszítő vonalakat, a háttér narancs színű és a minták benne pirosak. A második esetében a betű lila és málna színű, amelynek háttere zöld és benne fekete a díszítés. A „P” betű középső, üres része ezzel szemben a második esetben narancs alapon piros mintát visel.

A nyomtatott szöveget — különösen a kötet elején — számtalan lapszéli bejegyzés kíséri. Ezek különböző kezektől és a legkülönbözőbb korokból származnak. Miután a szöveg első levelét megfosztották margójától, a bejegyzések ma a másodikon kezdődnek. Itt a rektón a lapszél közepén 15. századi, az alján 16. századi az írás, míg a verzó közepén 18. századi. Jól példázzák ezek az egyetlen levélről elmondottak a fentiekben előadottakat a sokféle bejegyzésről. Egy része ezeknek a nyomtatott szövegből fontos szavak kiemelése, máskor viszont érdemi megjegyzéseket fűztek hozzá általában latinul, de nemritkán magyarul is. Ezek közül a már sokak által olvasott és tanulmányozott bejegyzések közül a legnevezetesebb a 49. lapon olvasható: „Lakjál rossz német majd meghalsz Broth nélkül”.<sup>97</sup> De nem érdektelen a 44. lap margóján olvasható kritikus megjegyzés sem a 18. századból: „Haec non est historia sed fabula.” Ez a mondat pontosan összecseng az említett Szirmay-féle bejegyzéssel,<sup>98</sup> amely ma már nem található a könyvben.

*I. I. D. Roma, Accademia Nazionale dei Lincei, Biblioteca Corsiniana, 53.F.25.*

Erről a példányról már a 18. században hírt adott Niccolò (De) Rossi (1711—1785) könyvtárának nyomtatott katalógusa. Ő a neves Corsini család titkára volt, és a 15. századi szerzők munkáiból jelentős gyűjteményt alakított ki magának. Halálát követően eladás céljából jelentették meg az említett katalógust, amelyben szerepel

<sup>96</sup> CIH 986b.

<sup>97</sup> *Budai Krónika* 24.

<sup>98</sup> *Chronicon Budense XV.*

Hess kiadványa, hangsúlyozva, hogy kitűnő állapotban levő és ritka nyomtatványról van szó.<sup>99</sup>

Több mint félévszázadra volt szükség ahhoz, hogy ez a hír eljusson a hazai szakemberekhez. Legalábbis eddig a legkorábbi magyar híradás a Rossi-féle példányról 1843-ból ismeretes, Kubinyi Ágost tollából.<sup>100</sup> Idővel azonban ez az adat feledésbe merülhetett itthon,<sup>101</sup> aminek feltehetően az volt az oka, hogy Magyarországon nem volt világos a Rossi-könyvtár sorsa. Ezért is helyesnek látszik ennek tisztázása. Tehát a könyvek egyenkénti értékesítésére végül is nem került sor, mert Bartolomeo Corsini herceg az egész gyűjteményt megvette 1786-ban, és azt a már meglevő, amúgy is jelentős könyvtárába olvasztotta be. Utóda, Tommaso Corsini 1883-ban pedig az egészet az Accademia dei Lincei-nek ajándékozta,<sup>102</sup> ahol ezt — a Rossi-féle *Chronica*-példánnyal együtt — ma is őrzik.

A Biblioteca Corsiniana kötetéről Reichling részletes leírást adott, mert Hain közlése nem alapult autopszián.<sup>103</sup> Természetesen az Olaszországban őrzött ősnymtatványok központi katalógusa is regisztrálta,<sup>104</sup> akárcsak Alfredo Cioni a Corsiniana legértékesebb ősnymtatványai között.<sup>105</sup>

Fraknoi a századfordulón úgy tudta, hogy Rossi könyvtára árverésre került és szétszóródott, így nem merült fel benne kétség aziránt, hogy ez a példány azonos a már ismertek egyikével.<sup>106</sup> A Biblioteca Corsiniana példányát — Rossitól függetlenül — Ballagi ismertette először a hazai szakörökkel.<sup>107</sup> Fitz úgy vélte, hogy a Rossi-féle kötetet őrzi ma az OSzK.<sup>108</sup> Ezt a lehetőséget már 1844-ben, tehát e kötet Pestre kerültét követő esztendőben felvetette Ferenczy.<sup>109</sup> Végül Soltész Zoltánné az ezt őrző római könyvtár információja alapján közölhette, hogy a Rossi-példány került a Biblioteca Corsiniana-ba.<sup>110</sup> A római kötetéről ezen felül részleteket is közölt: „A modern papírkötésben levő kötetből az utolsó két üres levél hiányzik, füzeteinek sorrendjét pedig a könyvkötő felcserélte. Szép, rubrikálatlan példány, kevés marginális bejegyzéssel.”<sup>111</sup> A füzetek hibás sorrendje is pontos tisztázást nyert.<sup>112</sup>

<sup>99</sup> *Catalogus selectissimae bibliothecae Nicolai Rossii*. Romae 1786. 58.

<sup>100</sup> *Társalkodó* 1843. I. 180.

<sup>101</sup> Pl. RMK. II. 1.

<sup>102</sup> *Enciclopedia Italiana*. XI. (Milano) 1931. 527.

<sup>103</sup> REICHLING, Dietericus: *Appendices ad Hainii-Copingeri Repertorium bibliographicum*. V. Monachii 1909. 94.

<sup>104</sup> *Indice generale degli incunaboli delle biblioteche d'Italia*. II. Roma 1948. 2772. sz. (A továbbiakban: IGI.)

<sup>105</sup> CIONI, Alfredo: *Esemplari unici di edizioni quattrocentine delle sezione Corsiniana*. Roma 1962. 22.

<sup>106</sup> *Budai Krónika* 31.

<sup>107</sup> BALLAGI I. sz.

<sup>108</sup> FITZ: *Hess* 124.

<sup>109</sup> FERENCZY Zsigmond Jákó: *Adalékok honi nyelvünk s irodalmunk történetéhez*. Pozsony 1844. 34. — Később ugyanő külön kezelte a két példányt. FERENCZY Zsigmond Jakab: *Magyar irodalom és tudományosság története*. Pest 1854. 76.

<sup>110</sup> *Chronica Hungarorum*. XVIII, XXVI.

<sup>111</sup> *Chronica Hungarorum*. XVIII.

<sup>112</sup> *Chronica Hungarorum*. XXVI.

A római példány személyes tanulmányozás alapján a fentiek néhány vonatkozásban még pontosíthatóak. A félhártya kötés a múlt század elején készült. Az első, üres levél is hiányzik, viszont az utolsó előtti (g<sub>7</sub>) megvan.<sup>113</sup> Már az első füzetben két különböző kéz latin nyelvű bejegyzése különböztethető meg egymástól: az egyik a 15. század végén (pl. a<sub>2</sub>a), a másik a 16. században (pl. a<sub>3</sub>a) írt a könyvbe talán már Itáliában. A nem túlságosan sok, latin nyelvű bejegyzés többsége az első kéztől származik, amelyek mind négy füzetben („b”-„e”) állnak. A római kötet behatóbb tanulmányozása továbbra is gond, mert ez az egyetlen példány a Magyarországon a 15. században készült nyomtatványok közül, amelyről — többszöri kérés ellenére — a mai napig sem sikerült teljes egészében másolatot kapni.

*I.1.E. Praha, Universitní knihovna, Inc. 39.D.14.*

Az első adat, amely erről a példányról nyomtatott formában napvilágot látott, Millertől származik, 1803-ból. Neki gazdája, Széchenyi Ferenc számolt be erről szóban, aki prágai útja során fedezte fel ezt a kötetet.<sup>114</sup> Széchenyi életrajának ismeretében ennek pontos időpontja is megállapítható volt, aki 1787. május 25. és 28. között tartózkodott Prágában. Május 26-án délelőtt kereste fel a jezsuiták egykori könyvtárát az ún. Clementinum-ban, ahol az igazgató, Bartheoletti, személyesen kalauzolta a főrangú magyar vendéget.<sup>115</sup>

A kötet élén, az első nyomtatott sorok két oldala mentén — rövidítések feloldásával — a következő szövegű bejegyzés olvasható: „Collegii Neodomensis Societatis Jesu Catalogi Inscriptus Anno 1599. Ex libertate Illustrissimi Domini Fundatoris.” Tehát a dél-csehországi Jindřichův Hradec (Neuhaus) városában levő jezsuita kollégium könyvtárában az alapító nagyúr jóvoltából 1599-ben írták be e kötetet a katalógusba. A cseh királyság kancellárja,<sup>116</sup> Adam z Hradce 1594. január 20-án alapította a nevezett rendházat, majd 1596-ban még külön 1750 tallért is ajándékozott kifejezetten a könyvek vásárlása céljából.<sup>117</sup> Ebből az összegből vették tehát a jezsuiták ezt a kötetet is 1599-ben, több évvel az alapító 1596. november 24-én bekövetkezett halála után.<sup>118</sup>

A rend 1773-ban történt feloszlata során 1774. január 30-án leltár készült ennek a jezsuita kollégiumnak könyvtáráról is, amely 3416 tételt tartalmaz. A könyveket 1776-ban szállították a prágai Clementinum-ba, ahol 530 kötetről még ma is kimutatható, hogy ebből a rendházból kerül oda. Közülük 44 ősnymtatvány, amelyek élén áll a *Chronica*.<sup>119</sup>

<sup>113</sup> Reichling sem az első, sem az utolsó levélről nem tudósított. REICHLING, Dietericus: *Appendices ad Hainii-Copingeri Repertorium bibliographicum*. V. Monachii 1909. 94.

<sup>114</sup> *Zeitschrift* III. 1803. 311.

<sup>115</sup> BARTFAI SZABÓ László: *A sárvári-felsővidéki gróf Széchenyi család története*. II. Bp. 1913. 295–296.

<sup>116</sup> *Rukověť humanistického básnictví*. Enchiridion renatae poesis Latinae in Bohemia et Moravia cultae. II. Praha 1966. 355. (A későbbiekben: *Rukověť*.)

<sup>117</sup> TOBOLKA, Zdenek: *Národní a universitní knihovna v Praze její vznik a vývoj*. I. Praha 1959. 69, 79–80. (A továbbiakban: TOBOLKA.)

<sup>118</sup> *Rukověť* II. 355.

<sup>119</sup> TOBOLKA I. 80, 97–98.



Kötése korabeli, vaknyomással díszített barna bőr fedi a fatáblákat, amelyeken egykor fémről készült 4-4 sarok- és 1-1 köldökveret, továbbá egy kapocs foglalt helyet.<sup>120</sup> Ez utóbbiaknak mára csupán a nyomai maradtak meg. Az első táblának felső részén korabeli kézírással a „Chronica vng.” szavak láthatók. A gerincen 18. századi fehér festékekkel készült felirat olvasható „Chronica Ungariae”. Alatta felülről lefelé régi jelzet áll: C (vagy G) III. 29, továbbá a „D 14” feliratú papírlapocska, amely a ma is érvényes jelzet vége.

Az első kötéstábla belsejében ceruzával írt „V.4.” olvasható, alatta pedig nyomtatva a mai jelzet, amelyet a kötet még a 18–19. század fordulóján kapott Prágában. Ezek felett ugyanebből a korból származó, háromsoros, kéziratos bejegyzés áll, amely a *Chronicá*-nak Maittaire ősnyomtatvány-bibliográfiájában található leírásához tartozó jegyzettel azonos, utalva a könyv nagy ritkaságára és Lambecius első, 1666-ban megjelent ismertetésére.<sup>121</sup> Ugyanennek a lapnak legtetején 1500 tájáról egy sornyi latin nyelvű bejegyzés olvasható Magyarországi sorsáról.

A könyv teljes, a végén az üres leveleket (g<sub>7</sub>, g<sub>8</sub>) a hátsó kötéstáblába ragasztották. Korabeli rubrikátor mértéktartóan díszítette. A fejezeteket incipitjellel, a nagybetűket pedig vörös tintával történt áthúzással emelte ki. Az üresen maradt sorokat, valamint a szöveggel egészen ki nem töltött sorok végét vízszintes vonallal jelölte. Feltehetően így, minden sort teljessé téve, érezte csak tökéletesnek a szövegtükröt. A nyomtatás által kihagyott kezdőbetűk helyére piros tintával egyszerű, de gyakorlott kézre valló iniciálékat rajzolt a rubrikátor. Egyedül a második lap élén álló, egyszerű, nagy „P”-betű színe kék.

Az ajánlás alá került a prágai egyetemi könyvtár 18. század végén készült tulajdonbélyegzője. A kötetben más bejegyzés nem található.<sup>122</sup>

#### I. I. F. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Inc. 326.

Miután Széchényinek nem sikerült megszereznie Jankovichtól a *Chronica* Dessewffy-féle példányát, újsághirdetéstől kezdve József nádor közbenjárásáig továbbra is minden elképzelhetőt megpróbált, hogy szert tegyen könyvtára számára egy példányra.<sup>123</sup> Fáradozásai azonban rendre eredménytelenek bizonyultak. 1836-ban azután a Jankovich-féle példány bekerült a Széchényi Könyvtárba, így az alapító vágya, ha már csak jóval a halála után, de végül is teljesedett.

Alig néhány évvel ezt követően a bécsi könyvpiacra a Hess-féle kötet egy másik példánya bukkant fel. A jeles tudóscsaládból származó Franz Xaver Edler von Hildebrand orvos és botanikus könyvtárának első része került 1843. április 3-án kalapács alá.<sup>124</sup> Horváth István, a Széchényi Könyvtár vezetője 1843. március 29-én

<sup>120</sup> *Budai Krónika* 27.

<sup>121</sup> MAITTAIRE, Michael: *Annales typographici. Tom. I. Pars I.* Amstelodami 1733. 331.

<sup>122</sup> A prágai kötettel kapcsolatos kiegészítő adatszolgáltatásokért köszönet illeti Dr. Mirjam Bohatcovát és Dr. Josef Heinicet.

<sup>123</sup> FITZ: *Hess* 124, 187.

<sup>124</sup> Az 1789-ben Volhíniában született Hildebrand az akkori Habsburg-birodalom számos városában élt Milánótól Lembergig, majd végül Budán halt meg 1849. április 6-án. WURZBACH, Constant von: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich. IX.* Wien 1863. 13–14.

kelt levelében azt közölte József nádorral, a gyűjtemény mindig segítőkész patrónusával, hogy a Hildebrand-féle árverési katalógus 22. lapján 400 forintért kínált *Chronicon Budanse* akár 600-at is megér, sőt ha az árát felvernék, akár még többet is. A nyomtatott katalógushoz mellékelt jegyzékében nem kevesebb, mint további 75 magyar vonatkozású tétel megvásárlását javasolta.<sup>125</sup>

A könyvtár kérése ez alkalommal is meghallgatásra talált. A nádori levéltárban Horváth eredeti levele és az említett jegyzéke mellett megtalálható a Hildebrand-féle árverési katalógusnak Horváth által bejelölt példánya.<sup>126</sup> Itt a 22. lapon olvasható az 587. számú tétel: „Chronica Hungarorum ab origine ad coronationem regis Matthiae. — Finita Budae anno dñni. 1473. in vigilia penthecostes: per Andream Hess. Fol. 67 Blätt. mit 33 Zeilen, ausgezeichnet schönes u. reines Exemp. Ausrufpreis 400 fl.” A Horváth által összeállított jegyzékbe a megvásárolt tételek mellé tintával beírták a vételárat. A *Chronica* nem szerepelt ezen, hanem ezt utólag ceruzával írták hozzá a lista végére: „587. Chronicon Hungarorum 400 f.”, amely mellé a 443 Fl 3 kr ár került.<sup>127</sup>

Kubinyi Ágost, a múzeum alig két hete hivatalába lépett új igazgatója 1843. május 16-án Pesten kelt levelében jelentette a nádornak, hogy a *Chronica*t személyesen vette át a nádori kancellárián Pozsonyban, míg a többi könyvet Hildebrand gyűjteményéből május 5-én ládába zárva küldték el a könyvtárnak Pestre.<sup>128</sup> Kubinyi hamarosan külön cikkben számolt be a *Chronica* új példányának a Széchényi Könyvtárba kerüléséről.<sup>129</sup> Erről az eseményről természetesen a könyvtár krónikásai is sorra megemlékeztek.<sup>130</sup>

A vételár a későbbi szakirodalomban egyöntetűen száz ezüstforintként szerepel,<sup>131</sup> pedig az — amint erről már szó volt — ennek több mint négyszerese, 443 forint és 3 krajcár volt. Az OSzK-nak ugyancsak a Hildebrand-féle könyvtár második árveréséből származó, kevésbé díszes kiállítású, de hártján aranynyomásos, augsburgi Thuróczy-krónikának<sup>132</sup> kikiáltási ára 1845 februárjában a most tárgyalt

<sup>125</sup> Fogalmazvány: Bp. OSzK, Irattár 1843. 21.

<sup>126</sup> Bp. Országos Levéltár, N 24, József nádor 491. csomó, 574/1843. — *Verzeichniss einer schönen und werthvollen Sammlung von Büchern aus der Bibliothek des Herrn Professors Franz Edl. v. Hildebrand. . . welche Montag den 3. April und folgende Tage Nachmittags von 3 bis 7 Uhr gegen gleich baare Bezahlung an den meistbiethenden öffentlich versteigert werden. Licitationsort: Stadt, Augustiner-gasse, kleine Lobkowitzhaus, Nro. 1157. 3. Stock. Wien 1843. Kataloge à 3 kr. sind zu haben bei den Herren Buchhändlern Baader, Grässer, Klang, Kaulfuss und Prandel, Kuppitsch, Sammer u. Tauer. 56 lap. — 8°*

<sup>127</sup> A Horváth által kért 76 tétel közül 55-öt vettek meg a nádor megbízottai, összesen 701 forint és 53 krajcár értékben. A *Chronica* tehát egymaga jóval drágább volt, mint a többi 54 tétel összesen.

<sup>128</sup> Bp. Országos Levéltár, N 24, József nádor 491. csomó, 898/1843. — A ládányi többi könyv megérkezését Kubinyi azután 1843. május 19-én nyugtázta Pestről a nádornak. Bp. OSzK Irattár 1843. 22. sz.

<sup>129</sup> *Társalkodó* 1843. június 8. 45. sz. 179–190.

<sup>130</sup> *Magyar Könyvszemle* 1896. 101. — *A Magyar Nemzeti Múzeum múltja és jelene. I. A Széchényi Országos Könyvtár. 1. A könyvtár múltja és jelene. 6.* — BERLÁSZ Jenő: *Az Országos Széchényi Könyvtár története. 1802–1867.* Bp. 1981. 236.

<sup>131</sup> Így pl. *Az OSzK Évkönyve 1963–1964.* 113. is.

<sup>132</sup> Bp., OSzK Inc. 1143. — *Az OSzK Évkönyve 1963–1964.* 112.

*Chronica*-példánnyal pontosan megegyező, azaz négyszáz forint volt.<sup>133</sup> Úgy tűnik, hogy a *Chronica* vételáráról megjelent első közlésébe sajtóhiba csúszott,<sup>134</sup> ami azután láncolatban átvételre került. Megkönnyítette ezt, hogy amíg az említett Thuróczy-példányba Mátray Gábor 1849. június 20-án bejegyezte a pontos vételárát,<sup>135</sup> addig a *Chronica* esetében ez csak a nádori levéltár jegyzékébe ceruzával beírva maradt fenn.

A *Chronicának* ez az új beszerzésű, immár második példánya lehetővé tette, hogy a kissé rongált állapotban levő Jankovich-féle példányát az OSzK 1875-ben átengedje az Egyetemi Könyvtárnak.<sup>136</sup> A Hildebrand-féle kötet előbb az Inc.c.a.51. jelzetet viselte,<sup>137</sup> amelyet ennek a századnak derekán az Inc. 326-ra változtattak.<sup>138</sup> Erről a Budapesten őrzött szebbik példányról készült azután a *Chronica* mindkét hasonmás kiadása 1900-ban és 1973-ban.<sup>139</sup>

A példánynak Hildebrand előtti tulajdonosai a mai napig is teljességgel ismeretlenek. Ennek tudható csak be, hogy Fitz előbb úgy vélte, majd rögtön utána már úgy tudta, hogy a Rossi-féle példány került József nádor vásárlása révén az OSzK-ban. Indoklásul az szolgált, hogy „a múzeumi példányban ugyanazt a kéziratos címet találjuk, mint a Rossi katalógusban”.<sup>140</sup>

Fitz fogalmazása ebben az esetben kivételesen nem volt egészen szabatos. A kötetben ugyanis nem olvasható ilyen bejegyzés, azonban a mellé helyezett papírlapon igen. A *Chronica* ezen olvasható leírása pontosan azonos a Hildebrand-féle katalógusban megjelenttel, majd utána a „complett. genau collationiert” szavak olvashatók. Ezt követi nem kevesebb, mint kilenc bibliográfiai hivatkozás, ahol az első budai nyomtatvány a külföldi szakirodalomban 1843 előtt ismertetést nyert. Ezt a cédulát nyilvánvalóan az árverést előkészítő munkálatok során írták Bécsben. A „*Chronica Hungarorum ab origine ad coronationem regis Matthiae*” cím azonban nem kizárólag a Rossi-féle katalógusban olvasható, hanem pontosan ebben a formában áll még egész sor nemzetközi bibliográfiában. Ennek az oka pedig az, hogy a Rossi-katalógusból pontosan ebben az alakban emelte át a címet Panzer 1793-ban.<sup>141</sup> Őreá támaszkodott azután a továbbiakban egész sor szakíró: pl. 1820-ban Brunet,<sup>142</sup> 1821-ben Ebert,<sup>143</sup> vagy akár Hain is 1827-ben.<sup>144</sup> Ezek a

<sup>133</sup> Bp., OSzK Cat. 1924. II. 478. sz.

<sup>134</sup> *Magyar Könyvszemle* 1896. 101.

<sup>135</sup> Bp. OSzK Irattár 1849. 10. sz. — *Magyar Könyvszemle* 1902. 399. — *Az OSzK Évkönyve 1963—1964.* 112.

<sup>136</sup> *Az OSzK Évkönyve 1963—1964.* 113.

<sup>137</sup> HORVÁTH 17. sz.

<sup>138</sup> CIH 986a.

<sup>139</sup> Ismertetések: *Századok* 1901. 84—85. — *Magyar Könyvszemle* 1901. 80—82. — *Erdélyi Múzeum* 1901. 360—364. — *La Bibliofilia* (Firenze) 1900—1901. (2.) 362—366. — *Magyar Könyvszemle* 1973. 393—395. — *Magyar Nemzet* 1973. június 3. 12. — *Korunk* (Kolozsvár) 1973. 1624—1626. — *Irodalomtudományi Közöny* 1974. 263—264. — *Művészettörténeti Értesítő* 1977. 341—342.

<sup>140</sup> FITZ: *Hess* 124—125.

<sup>141</sup> PANZER, Georgius Wolfgangus: *Annales typographici. I. Norimbergae* 1793. 266. XXIX. 1. sz.

<sup>142</sup> BRUNET, Jacques-Charles: *Manuel de libraire.* 3. éd. I. Paris 1820. 393.

<sup>143</sup> EBERT, Friedrich Adolf: *Allgemeines bibliographisches Lexikon. I.* Leipzig 1821. 321. has. 4140. sz.

<sup>144</sup> HAIN 4994.

kézikönyvek képezték akkor — de részben még ma is — az ősnymtatványok meghatározásának alapját. Így természetes, hogy szerepelnek is az említett bécsi cédulán is, amelyet az árverés előkészítése során állítottak össze. E példánynak tehát nem kellett közvetlenül a Rossi-katalógusra támaszkodnia, aminek alapján Fitz azonosnak vélte a Hildebrand-példányt a Rossi-félével. Ez utóbbit ma is Rómában őrzik.<sup>145</sup>

Ez a példány — feltehetőleg a 19. század második negyedében — egyszerű fekete félbőr-kötést kapott a gerincén kevés aranyozott díszítéssel. A példány tartalmazza az összes nyomtatott levelet, viszont az elején és a végén nincsenek meg az üres levelek ( $a_1, g_7, g_8$ ). Elöl és hátul a kötéstáblát lefedő papírral levélpárt alkotó szennylevél található. Elöl ezt még egy másik, azonos minőségű levél követi, feltehetően a hiányzó első levél jelzéseként. A viszonylag jó állapotban levő példány elején és végén több levelet ( $a_2, g_3, g_4, g_5, g_6$ ) a fűzés mentén is egy helyütt a lapszélén ( $g_5$ ) — feltehetően a kötéssel egyidejűleg — viszonylag vastag papírral egészítették ki, illetve erősítették meg. Ugyanezt a munkát a kötet végén a külső lapszélén és a kolofon alatt — immár szakszerűen, így nyilván már ebben a században — végezték el néhány helyen ( $f_{10}, g_1, g_2, g_3, g_4, g_5$ ). A könyv utolsó füzetében ugyanis a korábbi nedvesedés némi lapszéli kárt okozott a papírban. A kolofon alatti részt viszont, amelyen egykor feltehetően (tulajdon?) bejegyzés állt, szándékosan vághatták ki.

A példányt viszonylag igényesen rubrikálták. A két főrész élén álló nagy „P” szövegkezdők ( $a_2b, a_{10}a$ ) ugyan kitöltetlenül maradtak, de feltételezhető, hogy csak azért, mert a rubrikáló képességét és technikáját meghaladó iniciálét szántak oda, ami azután végül is elmaradt. Különböző többi kezdőbetűt, helyenként igen lendületes vonalakkal díszítve kitöltötték, amelyek a lapszélén néhol (pl.  $e_2b, d_3a, d_{10}a, f_1a$ ) jelentős helyet is elfoglalnak. A fejezetkezdő sorok és a kolofon kiemelését piros tintával történt aláhúzással végezték, míg a szövegben álló nagybetűket függőleges áthúzással. Az incipitjel alkalmazása nem következetes: a kötet elején és végén még igen, de a közepén jelentős részeken ez elmaradt. Ehhez is kapcsolódik néha a lapszélre is kiterjedő díszítés (pl.  $c_9b, g_1a$ ). Egy helyen ( $d_1$ ) a belső margón — tótágast — egy madár és egy üstökös (?) játékosnak tűnő rajza látható, amelyet talán a piros tintával ejtett két pacának átrajzolásával alakítottak ki ügyesen. A kötet végén két helyen ( $g_{5a}, g_{6b}$ )<sup>146</sup> 16. századból származó, latin nyelvű epigrammák olvashatók a magyar történelemről. Az első bejegyzés szövegét a 17. században valaki beleírta a második, negyedik és ötödik sora után.<sup>147</sup> Az első nyomtatott lap alján áll az „Ex Museo Hungarico” szövegű tulajdonbélyegző a múlt század közepéről.

### *I. I. G. Paris, Bibliothèque Nationale, Rés. m. M. 20.*

Erről a példányról csak 1889-ben értesülhettek első ízben a szakkörök Magyarországon is, amikor híre ment, hogy Londonban elárverezték Earl of Hopetoun

<sup>145</sup> *Chronica Hungarorum XXVI–XXVII.*

<sup>146</sup> Az utóbbi alja levágva.

<sup>147</sup> Szövegük a hasonmás kiadásokban olvasható: mindkét bejegyzés az 1973. évi magyar, csak a második az 1900. évi, csak az első az 1973. évi francia kísérőszövegű kötetben.

neves könyvtárát, amelyben a *Chronica* is megvolt.<sup>148</sup> A híres Sotheby-cég nyomtatott katalógusa az 1889. február 26-án kalapács alá került könyvek között az 509. sorszám alatt hirdette Hess kiadványának széles margójú példányát, kéziratos beírásokkal és „Gregorius Biccus Budiesinus 1539” tulajdonbejegyzéssel.<sup>149</sup> A kötetet a másik nagy árverési csarnok tulajdonosa, Bernard Quaritch vásárolta meg 79 fontért. Ő erről az 1263 tételből álló gyűjteményről külön is beszámolt a jelentős angol könyvgyűjtőkről közreadott sorozatában.<sup>150</sup> A kiemelkedő értékek között említést kapott itt a *Chronica*, amelyet „rendkívüli ritkaság”-nak minősített a neves antikvárius.<sup>151</sup>

Hopetoun könyvtárának messze kimagasló értéke volt a Gutenberg-féle ún. 42 soros Biblia egy példánya, a lényegében első, Európában nyomtatott könyv. Ezért Quaritch 2000 fontot adott. Elsősorban ennek tudható be, hogy a Hopetoun-gyűjteménnyel a nemzetközi könyvtörténet később is foglalkozott. Quaritch arról tudósított, hogy a skót főnemes, Charles Hope, az első Earl of Hopetoun (1681—1742) könyvtára legfőbb értékeit a strassburgi jezsuitáktól vásárolta.<sup>152</sup> Az említett Gutenberg-féle Biblia példányainak legutóbbi nemzetközi cenzusában Hubay Ilona ezt — a strassburgi Bibliothèque Nationale et Universitaire közlése nyomán — kétségbevonta.<sup>153</sup>

A *Chronica* e példányának első nyomtatott lapja alján mégis erre az elzászi városra utaló tulajdonbejegyzés olvasható: „Gregorius Biccus Budissinus U. J. D. et Argentorati Pendaclarum Professor publicus Anno 1639 mense Octobris”.<sup>154</sup> A bautzeni születésű Biccus (1603—1667) jogászprofesszor egyben a helyi St. Thomas Stift kanonoka volt.<sup>155</sup> Ennek alapján feltételezhető, hogy legalábbis ez a kötet mégiscsak Strassburgból került a Hopetoun kastélyba a 18. század legelején, ha nem is biztosan éppen az ottani jezsuitáktól.

Quaritchnak nyilván megbízása volt a *Chronica* megvásárlására a párizsi Bibliothèque Nationale-től, mert a kötetet kétezer frankért, vagyis szolid, alig 13 százalékos haszonnal,<sup>156</sup> oda adta el. A példányon ma az említett kézirásos tulajdonbejegyzéstől balra áll a párizsi könyvtár tulajdonbélyegzője, tőle jobbra pedig a 117.766 sz. gyarapodási szám.

A 18. századi barna bőrkötés Hopetoun gyűjteményéből származik, ahol a *Chronica* az A.10. jelzetet viselte. A belső kötéstáblába ragasztott rézmetszetes

<sup>148</sup> *Magyar Könyvszemle* 1889. 359.

<sup>149</sup> London. Sotheby, Wilkinson & Hodge. *Catalogue of the library of the ... Earl of Hopetoun*. On Monday, the 25th of February, 1889, and three following days. 32.

<sup>150</sup> QUARITCH, Bernard: *Contributions toward a Dictionary of English Book-Collectors*. V. London 1894. 1—3.

<sup>151</sup> M. f. 2.

<sup>152</sup> M. f. — Közlését átvette RICH, Seymour de: *English collectors of books and manuscripts*. Bloomington (1960). 164.

<sup>153</sup> *Kommentarband zu Johannes Gutenbergs zweiundvierzigzeiligen Bibel*. München [1979]. 143.

<sup>154</sup> Fraknói korrigálta a londoni katalógus hibás közlését a születési helyről és az évszámról, ugyanakkor azonban „Gregorius” helyett „Georgius”-t írt. — *Budai Krónika* 29.

<sup>155</sup> JOCHER, Christian Gottlieb: *Allgemeines Gelehrten Lexicon*. I. Leipzig 1750. 1076. has.

<sup>156</sup> Egy francia frankért akkor 9 1/2 pennyt adtak, tehát a kétezer frank 86 font 3 shilling és 4 pennyt ért.

exlibris ugyanehhez a skóciai könyvtárhoz tartozásra utal. A kötetből hiányzik mind a három üres levél ( $a_1$ ,  $g_7$ ,  $g_8$ ), amelyek helyén ma a kötéssel egyidős üres papír található.<sup>157</sup> Fitz feltételezte, hogy Maittaire, aki a *Chronicát* elsőként ismertette a nemzetközi ősnymtatványirodalomban, erre a ma Párizsban őrzött példányra támaszkodott.<sup>158</sup> Ez azonban tévedés, mert Maittaire forrásként a bécsi példányt elsőként ismertető Lambeciusra hivatkozott.<sup>159</sup>

A példányt piros tintával díszítették, amelynek során az iniciálékat berajzolták a nyomás által kihagyott helyekre. Kivételt képez a két rész elején álló ( $a_2$ ,  $a_{10a}$ ) két nagyméretű „P”-betű, amelynek helye üresen maradt. A fejezetek élére incipitjel került, a mondatkezdő verzálisokat függőleges tollvonással emelték ki, ha nem is minden esetben. A kötet margóin legalább három kéz latin nyelvű beírásai ismerhetők fel a 16. és 17. századból. Ezek közül a legtöbb bejegyzés az egykori tulajdonostól, Bicciustól származik. Ő az egész kötetet végigolvasva a számára fontos, vagy ismeretlen neveket és fogalmakat a lapszélre írta, mintha mutatózni kívánta volna a *Chronicát*.

*I. 1. II. Kraków, Muzeum Narodowe, Zbiory Chartoyskich, Biblioteka, Inc. 55.*

A magyar szakemberek erről a példányról először szóban értesülhettek. Az OSzK Hildebrand-féle kötete<sup>160</sup> mellett található Mátray Gábor feljegyzése a múlt század derekáról a *Chronica* ismert példányairól.<sup>161</sup> Ennek végére ugyancsak ő, de már öregesen bizonytalan írással a következőket vezette rá: „NB Chartorisky László herceg 1871-ben meglátogatván múzeumi könyvtárunkat bizonyítá, miszerint saját könyvtárában is (Gallicziában) van egy példány.”<sup>162</sup>

Fraknói azután 1900-ban már a nyomtatott ajánlást tartalmazó lap reprodukciójával együtt írta le ezt a krakkói példányt, amely egy gyűjtőkötet harmadik tagjaként maradt fenn. A közel egykorú kötés egyszerű fatáblákból áll, amelynek gerincét vörös bőr alkotja.<sup>163</sup> Természetesen regisztrálta ezt a kötetet a lengyel központi ősnymtatványkatalógus: az első tag Nürnbergben ugyancsak 1473-ban készült,<sup>164</sup> a második pedig 1474/1475 tájt Strassburgban,<sup>165</sup> míg a harmadik maga a *Chronica*.<sup>166</sup> A gyűjtőkötet első lapján korabeli kéz piros tintával egymás alá írta a három mű címét, utolsónak a „Cronica vngarie” szavakat. A *Chronicát* a kötetbe a

<sup>157</sup> Marie PELLECHET igen pontos leírása ennek ellenére az utolsó két üres levél meglétét tüntette fel. — *Catalogue général des incunables des bibliothèques publiques de France. II.* Paris 1905. 3565. sz.

<sup>158</sup> FITZ: *Hess* 123.

<sup>159</sup> MAITTAIRE, Michael: *Annales typographici. Tom. I. P. I.* Amstelodami 1733. 331.

<sup>160</sup> Bp. OSzK Inc. 326.

<sup>161</sup> Az általa felsorolt hét lelőhely között szerepel a hazai szakkörök számára sokáig problematikus római Rossi és a tévesnek bizonyult müncheni királyi könyvtár.

<sup>162</sup> Mátray Gábor 1797-ben született és 1875-ben halt meg. *Szinnyei VII.* 841–849. has.

<sup>163</sup> *Budai Krónika* 29.

<sup>164</sup> *Incunabula quae in bibliothecis Poloniae asservantur. Wratislaviae Varsoviae Cracoviae* 1970. 5051. sz. (A továbbiakban: IBP.)

<sup>165</sup> IBP 1084.

<sup>166</sup> IBP 1518.

másik két tagtól eltérő módon fűzték be: a füzetek közepén ehhez alátétül kéziratos hártýából vágott vékony csík szolgál, feltehetően azért, hogy a vékony szál el ne vágja a papírt. Így arra lehet gondolni, hogy a budai nyomtatványt a két németországi ősnymtatvánnyal történt összefoglalását megelőzően, már önállóan is felkötötték.

A krakkói példányból hiányzik az első, és a ( $a_1$ ) végén álló két üres levél ( $g_7, g_8$ ), de a nyomtatott szöveg teljes. A *Chronica*-t rubrikálták: a két főrész élén álló tollrajzos „P”-betűk ( $a_2b, a_{10}a$ ) kék és piros tintával készültek, akárcsak az ajánlás előtti, kisebb „C” ( $a_2a$ ). Ugyanezt a két színt váltogatták a többi, kicsiny iniciálé, valamint a fejezetkezdő incipitjelek berajzolásánál. A szövegben álló nagybetűk kiemelésére használt tinta színe — legalább is ma — narancssárga.

*I. I. J. Leningrád, Gosz. Publicsnaja Biblioteka im. M. E. Szaltykova-Scsedrina, Inc. 9. 4. 4. 12.*

Ballagi Aladár tudósított első alkalommal az egykori szentpétervári cári könyvtárnak erről a kötetéről.<sup>167</sup> Fitz a GW berlini szerkesztőségében a húszas évek második felében végzett munkája során nem tudott ennek nyomára jutni.<sup>168</sup> Később azonban Isaac Collijn, a stockholmi királyi könyvtár vezetője, aki a leningrádi gyűjtemények ősnymtatványait feltárta, jelentette a GW-nek a *Chronica* eme példányát, ahol azt 1934-ben publikálták is.<sup>169</sup> Soltész Zoltánné a N. V. Varbanecnek, a leningrádi könyvtár munkatársának 1972. január 24-én kelt levele alapján arról tudósított, hogy „a kötet 1856-ban került mai őrzési helyére; korábbi tulajdonosa ismeretlen. Az illuminált példányok közé tartozik: 2. levelében verzóját festett iniciálé és lapszeldísz ékesíti. Kötése XIX. századi, annak első tábláján azonban megőrizték az eredeti kötés maradványait. — A körülvágatlan, szép példányból a 61. [ $g_1$ ] levél hiányzik.”<sup>170</sup>

A harminc évvel ezelőtti személyes vizsgálódás és Natalia Vasziljevna Varbanec 1959. október 24-én kelt írása alapján a fenti ismertetés a következőkkel egészíthető, ill. igazítható ki. Az említetten kívül hiányzik az első ( $a_1$ ) és az utolsó ( $g_8$ ) üres levél, de az utolsóelőtti, ugyancsak üres ( $g_7$ ) ezzel szemben megvan. A szöveget is hordozott, egykori  $g_1$  levél feltehetően éppen azért esett ki, mert az az említett utolsóval alkotott levélpárt. Amikor azt — feltehetőleg azért, hogy írópapírként felhasználják — kiszakították a kötetből, az így fűzésétől megfosztott párja azután kiesett. Ez igen korán következhetett be, mert a levelek rektójának jobb felső részében látható, 16. századi, római számokkal írt levélszámozás rávezetések már hiányzott. Ezt azonban akkor nem vették észre, így a sorszámozás ma I-től LXVI-ig töretlen. Ebből az első 42 számot a lap aljának közepén — talán a múlt századi könyvtári feldolgozás során — arab számokkal megismételték.

A kötés 15. századi fatáblás sötétbőr bevonatú, amelyet a múlt században megerősítettek és a nyilván igen megviselt hátsó táblát papírral leragasztották.

<sup>167</sup> BALLAGI I. SZ.

<sup>168</sup> FITZ: Hess 125.

<sup>169</sup> GW 6686.

<sup>170</sup> *Chronica Hungarorum* XVII, XXVI.

Azonban a könyvet ekkor nem vágták körül, de több levelét a fűzés mentén megerősítették. Így oldható fel a fenti ellentmondás, ami a 19. századi igazítás és a körülvágatlanság között feszül. Különben ez a példány 282x199 mm-es méretével nem is tartozik a legnagyobbakhoz.<sup>171</sup> A gerincen „Turocz — Chronica Hungarorum — Budae — A.Hess 1473” szövegű felirat olvasható a múlt századból, amiből a „Turocz” szó és az évszám a szöveg első lapjának alján megismétlésre került.

A nyomtatott szöveg első lapjának jobb oldalán a „Loci Leopoliensis” szövegű 18. századi kézírás olvasható. Ugyanezzel a tulajdonbejegyzéssel egész sor további ősnymtatvány ismeretes, amely az egykori lemergi bernardinus rendház könyvtárából származik. Ezt a Szent Andrásról elnevezett obszerváns ferences kolostort 1460 táján alapították,<sup>172</sup> és könyvtárát a 18. század végén elárverezték.<sup>173</sup> Feltehető, hogy ennek nyomán jutott a kötet a cári gyűjteménybe.

A lapszéleken több kéztől latin nyelvű bejegyzések láthatók a 16. század első feléből. A legerjedelmesebb, nyolc sornyi beírás a kötet tartalmára vonatkozik, ez a 16. század második feléből származik és az utolsó meglevő lapon található. A kötetet megjelenését követően legalább másfél évszázadon át magyar nyelvterületen lapozgathatták, mielőtt külföldre került volna, mert a 4b lapon (2b) a lapszálon felül „Gazdagsága Atilának” szavak olvashatók 17. századi kézírással.

Az egyetlen díszes és a krónikát kezdő „P”-betű tollrajzos és színe sárga alapon rózsaszín, a javított lap alján pedig (a<sub>2</sub>b) megmaradt a többszínű indafonatos díszítés egy része. A többi iniciálé dísztelen, és azokat váltogatva vörös és kék tintával rajzolták, akárcsak az incipitjeleket, a szöveg egyes sorainak kiemelését pirostintás aláhúzással végezték.

A fentiek alapján feltételezhető, hogy a könyv kötése, rubrikálása, lapszámozása, de a szöveg egyetlen levelének kiesése is még hazai környezetben következett be.

I. I. K. Az egykori kelet-porosországi Braunsberg (ma Braniewo Lengyelországban) Bibliothek der staatlichen Akademie elnevezésű gyűjteményéből közölte a GW<sup>174</sup> a *Chronica* egy példányát. Fitz<sup>175</sup> erről már a szerkesztés stádiumában értesült, így arról már annak 1934-ben bekövetkezett publikálását megelőzően be tudott számolni.

Az említett és 1945-ig létezett intézmény jogelődje a Lyceum Hosianum (1818—1913), illetve ezt megelőzőleg az 1568-ban alapított jezsuita kollégium volt. Ennek könyvtárát a svédek 1626-ban elvitték, majd a visszatért jezsuiták 1639-ben újraalapították. A 19. század elején több más feloszlatott kolostor (Oliva, Springborn, Wartenburg) könyvei is ide kerültek.<sup>176</sup>

A *Chronica* e példányának pontos eredetéről biztosat nem lehet tudni, hiszen részletes leírása nem maradt fenn. Magyar részről senki sem látta. 1945 elején az

<sup>171</sup> A lipcei pl. 293 × 205, a párizsi pedig 288 × 211 mm.

<sup>172</sup> BOHONOS, Maria: *Katalog starych druków Biblioteki Zakladu Narodowego im. Ossolińskich*. Polonica wieku XVI. Wrocław — Warszawa — Kraków 1965. 878.

<sup>173</sup> CHWALEWIK, Eduard: *Zbiory polskie*. I. Warszawa 1926. 384.

<sup>174</sup> GW 6686.

<sup>175</sup> FITZ: Hess 125.

<sup>176</sup> *Lexikon des gesamten Buchwesens*. I. 2. Ausg. Stuttgart 1987. 533—534.



átvonuló front nyomán a braunsbergi Akadémiai Könyvtár elpusztult. A *Chronica*-nak ezt a példányát azóta a háborús veszteségek listájára kellett helyezni.<sup>177</sup>

### A *Chronica* kizárt példányai

Ballagi Aladár az első budai nyomtatványnak nem kevesebb, mint 12 példányáról számolt be „autopsia útján”.<sup>178</sup> Ezek közül több problematikus lelőhely is akadt, amelyeket már Fitz kritikailag megrostált.<sup>179</sup> Ezek szerint a modenai Biblioteca Estense-ben csupán a Thuróczy-kronika 1488. évi brünni és augsburgi kiadása található.<sup>180</sup> A Hess-féle és a Thuróczy-féle *Chronica Hungarorum* összetévesztése jellegzetes hibaforrás, amint ez a leningrádi példány kapcsán már tapasztalható volt, de amiről a továbbiakban még többször is szó lesz.

Fitz egykori kétségeit a Ballagi által közölt „szentpétervári” példányról<sup>181</sup> azonban maga a GW eloszlatta: az egykori cári könyvtár példányát ma is ugyanott őrzik.

A müncheni egykori királyi könyvtárban őrzött *Chronicáról* már Fitz megírta,<sup>182</sup> hogy a mai Bayerische Staatsbibliothekban nincs és soha nem is volt a budai ősnymotatványból. Ez az állítás már 1812-ből megerősítést nyert Tibolth Mihály leveléből, aki jelentette Széchényi Ferencnek, hogy ebben a nagy bajor gyűjteményben is hiába kereste a *Chronicát*. Sőt, válaszukban onnan azt írták, hogy akár ezer aranyat is megadnának érte.<sup>183</sup> Ez a téves adat azonban már jóval Ballagi előtt is felmerült már. Előbb Kubinyi cikkében,<sup>184</sup> majd Ferenczy Zsigmond Jakab könyvében.<sup>185</sup> A kritikus és pontos Szabó Károly nem vette át ezeket a közléseket a müncheni példányt illetően.<sup>186</sup> Fitz szerint Ferenczy ezt azért feltételezte, mert Hain alapvető ősnymotatványbibliográfiájában a Hess-féle kiadvány leírása autopszia alapján történt, ez a német könyvtörténész pedig elsősorban a nagy müncheni gyűjtemény állománya alapján dolgozott. Ez állítás azonban nem állja meg a helyét,

<sup>177</sup> *Chronica Hungarorum* XVII.

<sup>178</sup> BALLAGI I. sz.

<sup>179</sup> FITZ: Hess 125.

<sup>180</sup> Fellelhető ez nagyon sok esetben és a legkülönbözőbb országokban. Pl. BRUNET, Jacques-Charles: *Manuel du libraire*. I. Paris 1860. 1859. has. — Fitz kizárását különben megerősíti az olaszországi gyűjtemények ősnymotatványainak központi katalógusa, amely csakis a római példányt ismeri: IGI 2772. Ugyanakkor arról is tudósít, hogy Modenában a Thuróczy-kronika brünni kiadásából egy, az augsburgiból pedig két példányt őriznek. — IGI 9642, 9643.

<sup>181</sup> BALLAGI I. sz.

<sup>182</sup> FITZ: Hess 125.

<sup>183</sup> KOLLÁNYI Ferenc: *A Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi Országos Könyvtára*. I. Bp. 1905. 306.

<sup>184</sup> *Társalkodó* 1843. I. 180.

<sup>185</sup> FERENCZY Zsigmond Jakab: *Magyar irodalom és tudományosság története*. Pest 1854. 76. Itt a *Chronica* hét felsorolt példánya között szerepel München. Ugyanő korábbi munkájában is hetet említett, de ott csupán öt példányt sorolt fel, amelyek között a müncheni nem szerepel: *Adalék honi nyelvünk és irodalmunk történetéhez*. Pozsony 1844. 34.

<sup>186</sup> RMK. II. 1.

mert Hain nem látott a budai *Chronica*-ból példányt,<sup>187</sup> hanem ő azt a korábbi szakirodalomból vette át. Mind Ferenczy, mind Ballagi tévedése valószínűleg arra vezethető vissza, hogy a nevezett bajor könyvtár a Hess-féle kiadvány egy korabeli kéziratot másolatát őrzi, amelyről elsőként Gábor Gyula számolt be.<sup>188</sup> Azonban a sorozatos hiba forrása kapcsán a Thuróczy-krónikával történő összetévesztés itt sem zárható ki.

Úgy tűnik, hogy erre a visszatérő hibaforrásra vezethető vissza Ballagi híradása „Lipcese, Heinrici György egyetemi tanár” közlése a *Chronica* lelehelői között. Ráadásul ezt az adatot a GW is közölte.<sup>189</sup> Friedrich Georg Heinrici (1844—1915) lipcei evangélikus egyháztörténész professzor<sup>190</sup> könyvtáráról semmi érdemleges adat sem maradt fenn. Az első budai nyomtatványnak a fentiekben ismertetett összes nyilvántartott példányának története évszázadokra visszamenően tisztázható volt, de mindenképpen Heinrici koráig. Ezek közül egyik sem volt kapcsolatba hozható vele, újabb példány pedig nem került elő.

A *Chronica* példányaival kapcsolatos tévedések sorozata azonban Ballagival, akinek a téves adatai eddig megtárgyalásra kerültek, még nem zárult le. 1952-ben jelent meg a Horvátországban őrzött ősnymtatványok központi katalógusa Josip Badalić munkájaként.<sup>191</sup> Ebben a 327. sz. alatt szerepel a „Chronica Hungarorum. Budae 1473 Andreas Hess, aulae regiae Mathiae Corvini”, mint amelyiknek egyik példányát a varasdi kapucinusok könyvtára XVIII.E.14. jelzet alatt őrzi. Badalić az írásbeli megkeresésre utólag levélben közölte, hogy ez az adat részéről tévedés volt, mert az említett gyűjteményben nem a budai, hanem a Thuróczy-féle krónika brünni kiadása található.<sup>192</sup> Az egyszer nyomtatásban már napvilágot látott hiba azonban immár önálló életre kelt, hogy „gazdagítsa” a sohasem létezett kiadványoknak és példányoknak, a „bibliográfiai fantomoknak” amúgy is túlságosan gazdag sorát. Ez történt Badalić esetében is, akinek a fentiekben tévesnek bizonyult meghatározására az ősnymtatványok lengyel központi katalógusa a későbbiekben már hivatkozott is.<sup>193</sup>

Horányi Elek leírása alapján lehet a *Chronica* egy további példányát feltételezni.<sup>194</sup> Ezek szerint ő látta ennek a Hess műhelyében készült kiadványnak olyan példányát, amelybe a pálos Gregorius Caelius Pannonius családjára vonatkozó bejegyzés volt olvasható.<sup>195</sup> Osztani lehet Fraknoi véleményét, hogy ez talán egy ma is ismert példányban volt, de ezt a beírást tartalmazó levelet az újrakötés során eltávolították.<sup>196</sup> Megerősíteni látszik ezt az álláspontot a Caesar-féle kötet esete, amikor is abból feltételezően a *Chronica* kiemelése során tűnt el a Szirmay-féle beírás,

<sup>187</sup> Vö. a lipcei kötés belsejében olvasható bejegyzéssel.

<sup>188</sup> München, Bayerische Staatsbibliothek, Cod. Lat. 442.

<sup>189</sup> GW 6686: „Ehemals Heinrici (Leipzig)”.

<sup>190</sup> *Neue Deutsche Bibliographie VIII*. Berlin (1969). 434—435.

<sup>191</sup> BADALIĆ, Josip: *Incunabula quae in populari re publica Croatia asservantur*. Zagreb 1952.

<sup>192</sup> *Magyar Könyvszemle* 1956. 95.

<sup>193</sup> IBP 1518.

<sup>194</sup> FITZ: Hess 123, 187.

<sup>195</sup> HORÁNYI, Alexius: *Memoria Hungarorum. I*. Viennae 1775. 141.

<sup>196</sup> *Budai Krónika* 31. — Századok 1900. 346.

amint erről a fentiekben már szó volt. A sokat utazott Horányi a ma ismert példányok közül leginkább a két mai budapestihez, a prágaihoz, a bécsihez és a rómaihoz juthatott hozzá,<sup>197</sup> amelyeket ráadásul — a prágai kivételével — az ő ideje óta mind újrakötöttek. Ennek ellenére elvben nem zárható ki, hogy Horányi egy további, ma már ismeretlen példányt tanulmányozott.

Toldy Ferenc úgy tudta, hogy a *Chronica* egy példánya a pécsi püspöki könyvtárban található.<sup>198</sup> Ez azonban tévedésen alapult, mert ott nem az eredeti, hanem ennek a Hess-féle *Chronicának* 1481-ben Johannes Menestarcus által Bécsben írt másolatát őrizték 1778 és 1838 között.<sup>199</sup> Idővel ebből azután egy 1482-ben Budán nyomtatott könyv víziója kerekedett.<sup>200</sup> Az említett kódex 1859-ben már nem szerepelt a pécsi püspöki könyvtár értékes kéziratairól szóló beszámolóban.<sup>201</sup> Ballagi még több mint egy fél évszázad után is kereste ott — természetesen eredménytelenül — a Hess-féle *Chronicát*.<sup>202</sup> A 15. századi másolat azután a legújabb időkben végre előkerült.<sup>203</sup>

Teljességgel bizonytalan és ennek megfelelően azonosíthatatlan a ma ismert példányokkal az a nyomtatott krónika, amelyet Semptei Péter hagyományozott 1488. november 5-én. Bár a Thuróczy-krónika ekkor már mind a két nyomtatott kiadásban<sup>204</sup> napvilágot látott, Holub Ferenc, az adat közlője azonban a friss megjelenésű és ezért nyilván drágább külföldi kiadások helyett a budai nyomtatványt tartotta ebben az esetben valószínűbbnek.<sup>205</sup>

#### Összefoglaló a *Chronica* példányairól

Hess első nyomtatványának kilenc példánya közül egyedül a budapesti Egyetemi Könyvtáré volt bizonyosan végig Magyarországon az elmúlt századok során. Úgy tűnik, hogy a leningrádi csak a 17—18. században került ki a Kárpát-medencéből. Az összes többi feltehetően a kinyomtatást követően hamarosan külföldre jutott, ennek köszönhetik elsősorban megmaradásukat. Ennek kapcsán akaratlanul is a Bibliotheca Corviniana sorsára gondol az ember, hiszen abból többségében azok a példányok maradtak meg, amelyek még a mohácsi vést megelőzően valami módon (ajándékozás, lopás stb.) elkerültek az országból.

A magyarok története a budai nyomtatvány formájában — hála a latinnak, az akkori tudományosság nemzetközi nyelvének — mindenki számára hozzáférhető volt, és nyilván nem kevesen olvasták is azt. Ez a körülmény fokozhatta a kötetek külföldi megbecsülését. Talán ennek is tudható be, hogy szövege az összes

<sup>197</sup> SZINNYEI IV. 1069 1077. has.

<sup>198</sup> TOLDY FERENC: *A magyar nemzeti irodalom története. II.* Pest 1851. 32.

<sup>199</sup> *Chronicon Budense VI.*

<sup>200</sup> RMNy App. 3.

<sup>201</sup> *Új Magyar Múzeum 1859.* 174—178.

<sup>202</sup> BALLAGI I. SZ.

<sup>203</sup> *Magyar Könyvszemle 1973.* 349—351.

<sup>204</sup> RMK. III. 15, 16.

<sup>205</sup> *Magyar Könyvszemle 1928.* 74—75. — FITZ: Hess 126, 187.

fennmaradt példányban lényegében épnek mondható.<sup>206</sup> Ezzel szemben a nyomtatvány elején és a végéről az üres levelek többsége ma már hiányzik. E három levél (a<sub>1</sub>, g<sub>7</sub>, g<sub>8</sub>) közül különösen a legelső és a legutolsó veszett el, amelyeknek feladata — mindenekelőtt a bekötésig — a nyomtatott szöveg védelme volt. Az elsőből mindössze csak egyetlen egy maradt fenn Prágában, még az utolsóból is csupán Prágában, Lipcsében és egy kis része Bécsben. Valamivel jobb a helyzet a védettebb utolsó előtti esetében, ahol ez Prága és Lipcse mellett még Leningrádban és Rómában is megtalálható.

Fraknóinak feltűnt, hogy a *Chronicának* egyetlen példánya sem ismeretes, amelyet pergamenre nyomtattak volna.<sup>207</sup> Való igaz, hogy a magyarok története kiválóan alkalmas lehetett volna legalább néhány példányának hártására történő előállítására. Reprezentatív ajándékozási célra ez a megoldás ugyanis — különösen a könyvnyomtatás eme korai szakaszában — meglehetősen elterjedt volt. Így a még másfél évtizeddel később, igaz külföldön, nyomtatott Thuróczy-krónikának augsburgi kiadásából több ilyen példány is maradt fenn. Bizonyos azonban, hogy ilyen igényhez a hazainál fejlettebb viszonyokra lett volna szükség.

Mind a kilenc ma ismert példány — az egyetlen római leszámítva — rubrikált. Az alaposabb összevetés nyomán úgy tűnik, hogy ezek a kezek biztonságosan nem azonosíthatóak: feltehetően mindegyik könyvet más és más személy díszítette. Akad azonban egy figyelemreméltó körülmény: a budapesti Egyetemi Könyvtár és a krakkói példányban a szövegben álló nagybetűket egyaránt olyan tintával húzták át függőlegesen a kiemelés végett, amely ma narancs színű. Ez az akkori gyakorlatban általánosan használt pirostól és másodszorban kéktől feltűnően eltérő. Ez arra a következtetésre ad módot, hogy talán ugyanabban a műhelyben végezték a rubrikálás munkáját, ha két különböző személy is.<sup>208</sup> Miután a hazai példány sohasem hagyta el az országot, nagyon óvatosan bár, de megkockáztatható az a feltevés, amely szerint a krakkóit is egykor még itthon rubrikálhatták a másikkal azonos helyen.<sup>209</sup> Az azonban, hogy ez éppen Hess-műhelye lett volna, már túlságosan messzemenő következtetés lenne.

Nem tűnik érdektelennek Hess főműve példányai napfényre kerülésének nyomtatásban bizonyítható időrendje.<sup>210</sup> Legkorábban 1666-ban a bécsiről szóló tudósítás jelent meg. Czwittinger 1711-ben írt ugyan a *Chronicáról*, de sajnos az évszámot tévesen „1573”-ként közölte.<sup>211</sup> Ennek tudható be, hogy forrásként a továbbiakban nem tartották számon. Magyarországon Bél Mátyás volt az első, aki

<sup>206</sup> Egyedül a leningrádi kötetből hiányzik már régóta egy levél, míg a végig itthon maradt szövegének első és utolsó levele némileg hiányos.

<sup>207</sup> *Budai Krónika* 21.

<sup>208</sup> Akadnak természetesen rokon vonások is a két említett kötet rubrikálásában, így az incipitjel hangsúlyozottan párhuzamos „S”-re emlékeztető középső része. Ugyanakkor éppen ennél a jelnél jellegzetes eltérés is tapasztalható: a budapesti kötetben a kifutó vonalak hurkot alkotnak, amíg a krakkóiban ugyanezeket pontokkal díszítették.

<sup>209</sup> A mai kötet két másik tagjától eltérő fűzőmódja korábbi bekötésére utal, amelyet a rubrikálás feltehetően megelőzött.

<sup>210</sup> A szakirodalmi hivatkozások az egyes példányok ismertetésénél találhatók.

<sup>211</sup> CZWITTINGER, David: *Specimen Hungariae litteratae*. Francofurti & Lipsiae 1711, Appendix 14.

hírt adott a *Chronicáról* az említett 1666. évi híradás nyomán, de csak 1745-ben.<sup>212</sup> A lipcei példányról 1769-ben számolt be Wallaszky, míg a budapesti Egyetemi Könyvtár mai kötetéről 1774-ben Kriebel. A ma is Rómában őrzött Rossi-kötetről a könyvtár 1786-ban megjelent katalógusából értesülhettek az érdeklődők.

A prágai kötetről nyomtatásban elsőnek Miller tudósított 1803-ban. Az OSzK példánya csak közvetlenül a megvásárlást megelőzően a bécsi árverési katalógusban tűnt fel. Ugyanez történt a párizsi kötetrel Londonban az 1889. esztendőben, amiről a hazai olvasók — akárcsak az előző esetben — még ugyanabban az évben értesülhettek. A krakkói *Chronicáról* Fraknoi számolt be elsőnek 1900-ban, míg a leningrádiról Ballagi 1925-ben, végül a braunsbergiről Fitz 1932-ben.

Azok a szakírók, akik a *Chronica* példányairól időnként összefoglalóan írtak, nem tartottak mindig lépést a már korábban publikált adatokkal. Így pl. Simonchicz 1784-ben nem tudott az egy évtizeddel korábban publikált Dessewffy-példányról.<sup>213</sup> A neves német bibliográfus Ebert 1821-ben csak négyet ismert,<sup>214</sup> nyomában a nyomdatörténész Falkenstein 1840-ben is csak ugyanennyiről számolt be,<sup>215</sup> jóllehet addigra már ötöt publikáltak. Máskor viszont magasabb példányszámról esett szó, mint amennyit addig a szakirodalomban közreadtak. Így pl. 1877-ben nyolc példányról írtak, jóllehet addig csak hétről lehetett nyomtatott forrásokból tudomást szerezni.<sup>216</sup> Az ilyen eltérésekre azonban, ahol csupán a példányszám nyert említést, feltehetően a tévesen feltételezett lelőhelyek<sup>217</sup> miatt is sor került.

## BASILIVS

### I.2.A. Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Ink. 2. H. 96.

Hess második kiadványának ma ismert egyetlen teljes példányát Bécsben, 19. századi kötésben őrzik. Nem zárható ki, hogy ezt akkor valamilyen, ma már rekonstruálhatatlan gyűjtőkötetből emelték ki. Megerősíteni látszik ezt a feltevést a könyvtárnak az első lap aljára helyezett 19. századi bélyegzője. Korábban a gyűjtőkötet egyes tagjaiban általában nem jelölték meg külön-külön a tulajdonost. Ezt pótolhatták a szétbontást követően az említett pecséttel.

A rubrikáló az iniciáléknak a szedés által kihagyott helyét kitöltötte, a kezdetekhez incipitjelet rajzolt, a szövegrész elejét és végét aláhúzással emelte ki, továbbá függőleges vonással hangsúlyozta a nagybetűket az egész szövegben.

<sup>212</sup> SCHWANDTNER, Joannes Georgius: *Scriptores rerum Hungaricarum. I.* Viennae 1746. XVI.

<sup>213</sup> SIMONCHICZ, Innocentius: *Dissertatio de ortu et progressu litterarum in Hungaria.* Magno-Varadini 1784. 75.

<sup>214</sup> EBERT, Friedrich Adolf: *Allgemeines bibliographisches Lexikon. I.* Leipzig 1821. 321. has. 4140. sz.

<sup>215</sup> FALKENSTEIN, Karl: *Geschichte der Buchdruckerkunst.* Leipzig 1840. 279. — Bécs, Lipcse, Dessewffy, Róma, Prága. Nyilván a hazai kötetről nem vett tudomást a német szakíró.

<sup>216</sup> *Magyar Könyvszemle* 1877. 305. Bécs, Lipcse, Dessewffy, Róma, Prága, Hildebrand. Ide nyilván beszámították az 1871-ben a tulajdonosa által Budapesten szóban közölt krakkói kötetet.

<sup>217</sup> Pl. München, Pécs.

Az első híradás e példányról, és ezen keresztül a második hazai nyomtatványról Michael Denistől származik 1789-ből.<sup>218</sup> A korábbi nemzetközi ősnymtatványbibliográfiát kiegészítő ezen adatának forrásául Denis barát magánközlésre hivatkozott. Nyilván az akkori császári könyvtárban hívták fel erre figyelmét. 1777-ben megjelent egyik munkájában a budai nyomda kapcsán még nem említette ezt a Basilius-t.<sup>219</sup> Ugyanennek a művének 1795. évi második kiadásában azonban már hivatkozott a fentebb említett leírására.<sup>220</sup> Denis adatát nyomban átvette Panzer.<sup>221</sup>

Jankovich Miklós volt az első, aki Magyarországon erről a műről és kifejezetten a bécsi példányról is írt.<sup>222</sup> Hain nem látott belőle példányt, leírása Panzerre, ill. mindenekelőtt Denisre támaszkodott.<sup>223</sup> A későbbi hazai és külföldi szakirodalom, amelyet Fitz gondosan összefoglalt,<sup>224</sup> ehhez semmi újat sem tudott már hozzátenni egy évszázadon át.

Miután Hessnek ebből a kiadványból — szemben az összes többi hazai ősnymtatvánnyal — a történelmi Magyarország területén egyetlen példány sem maradt fenn, megemlíthető, hogy a bécsi példány néhány hónapra kölcsönként Budapesten volt látható 1973 végén és a következő esztendő elején a hazai könyvnyomtatás félévezredes jubileumára a Magyar Nemzeti Múzeum termeiben rendezett kiállításon.<sup>225</sup>

### *I.2.B. Salzburg, Studienbibliothek, IV. 5. K. 87.*

Ezt a példányt az 1882. évi budapesti könyvkiállításon mutatták be,<sup>226</sup> majd 1925-ben Ballagi számolt be róla.<sup>227</sup> A GW ezt a közlést megismételte.<sup>228</sup> A kis kötetnek igen részletes és pontos leírását adta Fitz.<sup>229</sup> A korabeli, fatáblás bőrkötés előzőképapírijának vízjele azonos volt a nyomtatványban láthatóval, ezért feltételezhető, hogy talán a kötés is Hess-műhelyéből származott. 1956 őszén a salzburgi könyvtárban azt a szóbeli felvilágosítást adták, hogy a második világháború során sóbányába kitelepített értékek közül az a láda, amelyikben ez a kis kötet is volt, nem került vissza Salzburgba.<sup>230</sup> A helyzet ezzel kapcsolatban nem változott a mai napig sem.<sup>231</sup>

<sup>218</sup> DENIS, Michael: *Annalium typographicorum V. Cl. Michaelis Maittaire Supplementum. II. Viennae* 1789. 506–507, 4346. sz.

<sup>219</sup> DENIS, Michael: *Einleitung in die Bücherkunde. I.* Wien 1777. 121.

<sup>220</sup> M. f. 2. Ausg. Wien 1795. 127–128.

<sup>221</sup> PANZER, Georgius Wolfgangus: *Annales typographici. I.* Norimbergae 1793. 266. XXIX. 2. sz.

<sup>222</sup> *Cajus Sallustius Crispus Szentgyörgyi Gellérd magyarázásával. I.* Buda 1811. 91.

<sup>223</sup> HAIN 2687.

<sup>224</sup> FITZ: Hess 187.

<sup>225</sup> *Ötszáz éves a magyar könyvnyomtatás. Kiállítási kalauz.* Bp. 1973. 10–12.

<sup>226</sup> *Magyar Könyvszemle* 1882. 167.

<sup>227</sup> BALLAGI 2. sz.

<sup>228</sup> GW 3702.

<sup>229</sup> FITZ: Hess 132–134, 188.

<sup>230</sup> BASILIUS MAGNUS: *A költők olvasásáról.* XENOPHON: *Socrates védőbeszéde.* Bp. 1978. 145.

I.2.C. Eichstätt, Universitätsbibliothek, 4 an P. III. 77.

Erről a példányról az első híradás a GW 1928-ban megjelent, harmadik kötetében olvasható.<sup>232</sup> Mind Fitz,<sup>233</sup> mind Soltészné<sup>234</sup> erre a forrásra támaszkodott, amely a hiányokat is pontosan megadta: 5, 6. és 20. levél. Hubay Ilonának az eichstätti ősnymtatványokról készített katalógusából rekonstruálható az a gyűjtőkötet, amelynek ötödik tagjaként maradt meg Hess kisebbik kiadványa ebben a bajorországi könyvtárban.<sup>235</sup> Előtte 1477. évi velencei, valamint 1486-ban és 1495-ben Németországban készült nyomtatványok állnak.<sup>236</sup> Tehát mai kötését ez a Basilius legkorábban 1495-ben nyerhette el. A gyűjtőkötetet korabeli, bőrrrel bevont fatáblák védik, amelyek díszítése nürnbergi eredetre vall.<sup>237</sup>

A kötet kézbevétele alapján ezekhez még a következők tehetők hozzá. A ma meglevő öt nyomtatvány előtt és után korábban még további munkák voltak a könyvben, amelyeket kitéptek belőle. Ennek során a mai első kiadvány legelső, továbbá az utolsó, vagyis a Hess-könyvecske utolsó levelét is kiszakították. Az utóbbiból alul a fűzésben egy kis háromszög alakú rész visszamaradt a nyomtatvány két-három betűs részével. A még ezen felül is hiányzó 5. és 6. levél egykor az első füzet középső párját alkotta. Feltehető, hogy ennek a csonkításnak során estek áldozatul a korábbi tulajdonos(ok)ra vonatkozó esetleges bejegyzések. Mindössze két lapon (11b és 12a) található négy-, illetve egyszavas, lapszéli, latin nyelvű megjegyzés a 16. századból. A példányt egyáltalában nem rubrikálták, tehát ilyen állapotban kerülhetett 1495 előtt Budáról Nürnberg környékére.

#### Összefoglaló a Basilius példányairól

A *Basilius* esetében — szemben a *Chronicával* — mindössze három példányról van csak szó, amelyek közül ráadásul a salzburgit ma elveszettnek kell tekinteni. Elsőnek a bécsiről Denis számolt be 1789-ben.<sup>238</sup> A Budapesten történt kiállítása során esett elsőként szó a salzburgi példányról 1882-ben. Meglepő, hogy a magyar szakkörök erről ennek ellenére milyen sokáig nem vettek tudomást. Szabó Károly 1885-ben,<sup>239</sup> Fraknoi 1900-ban<sup>240</sup> nem tudott a salzburgi példányról. Ennek az lehet az oka, hogy a nagy könyvseregzelemle nyomtatott katalógusai<sup>241</sup> nem tüntették fel

<sup>231</sup> Ilyen véleményt tartalmaz a salzburgi Egyetemi Könyvtár 1987. június 10-én kelt levele.

<sup>232</sup> GW 3702.

<sup>233</sup> FITZ: Hess 132.

<sup>234</sup> BASILIUS MAGNUS: *A költők olvasásáról*. XENOPHON: Socrates védőbeszéde. Bp. 1978. 98, 145.

<sup>235</sup> HUBAY ILONA: *Incunabula Eichstätter Bibliotheken*. Wiesbaden 1968. 149. sz.

<sup>236</sup> (1.) HUBAY 646. sz., HAIN 10682. — (2.) HUBAY 147. sz., GW 3683. — (3.) HUBAY 24. sz., GW 734.

(4.) HUBAY 1059. sz., HAIN 2136.

<sup>237</sup> HUBAY m. f. 245.

<sup>238</sup> A szakirodalmi hivatkozások az egyes példányok ismertetésénél találhatók.

<sup>239</sup> RMK. II. 2.

<sup>240</sup> *Budai Krónika* 18.

<sup>241</sup> *Kalauz az Orsz. Magyar Iparművészeti Múzeum részéről rendezett könyvkiállításához*. Bp. 1882. 133. *Könyvkiállítási emlék*. Bp. 1882. 136.

a kiállított Basilius-kötet eredeti lelőhelyét. De még 1931-ben is Gulyás Pál<sup>242</sup> csak a bécsi példányt ismerte. Ez azért is feltűnő, mert 1925-ben Ballagi már újra beszámolt a salzburgi kötetről. A ma ismert teljes bécsi példány rubrikált, viszont a hiányos eichstätti rubrikálatlan, így e téren nincs mód az összehasonlításra.

### CONFESSIO N A L E

#### II.1.A. Budapest, ELTE Könyvtára, Inc. 46.

A második magyarországi ősnymodának nevet adó *Confessionale* c. kiadványnak — az újabban előkerült túróczszentmártonival együtt — ez a legszebb példánya, amely a nyomtatás nélküli első és a két utolsó (a<sub>1</sub>, p<sub>7</sub>, p<sub>8</sub>) levelet is tartalmazza. Ez a példány — a most Berlinben őrzött társával együtt<sup>243</sup> — szerepel Pray Györgynek a budai Egyetemi Könyvtár jelesebb könyveiről készített és 1780-ban nyomtatásban közreadott katalógusában.<sup>244</sup>

Az első, üres levél rektóján a rubrikátor kezével írva „Confessionale beati Anthoni”, majd alatta „pro 4 floreno” szavak olvashatók. Mindezek felett más, ugyancsak korai kéztől pedig „Domio Mathie pruüdiano(?)” áll. A ma érvényes jelzeten kívül még ugyanezen a lapon „Rf(?) 207. 2. példány” — „Hain 1180” — „Antonius Confessionale 1477” ceruzával írt, könyvtári bejegyzések láthatóak a 19. századból. Ugyanennek a levélnek hátlapján egy-egy további, régi jelzet „LIX. a.” tintával és „II. g.” ceruzával beírva áll.

Az incipit szövege felett a „Collegij Tyrnav. Sottis Jesu 1633” bejegyzés olvasható.<sup>245</sup> Az incipit és a főszöveg kezdete között pedig kézírással bejegyezve „L A N 193” áll. Dümmerth Dezső megállapította, hogy az 1632/3 években a nagyszombati könyvtár prefektusa Némethi Jakab volt, akinek a kézirását ismerte fel az akkori tulajdonbejegyzésekben. Az említett betűk és számok feloldása: „L[itterra] A N[umero] 193”<sup>246</sup> Az ugyancsak Némethi által felfektetett nagyszombati katalógus ma meglevő 6. lapján az „A 193” jelzés után — azonban az első 181 tételtől eltérő kézírással — bejegyezve áll a firenzei érseknek ez a könyve, bár az 1477. évszám helyett „sine tempore” megjelöléssel.<sup>247</sup> Dümmerth az 1612—1635 között Nagyszombatban a jezsuita kollégiumban gyűjtött könyvekről készített, de nem publikált, gépiratos tanulmányában megállapította, hogy ott 1632-ben 2007 könyvet vettek állományba, amelyek közül 1690-ben már csak alig 1500 volt meg, míg ma csupán 139-et sikerült azonosítani a budapesti Egyetemi Könyvtárban. Dümmerth összeállításában az 1633/1. sorszám alatt található ez a kötet „1632 előtti szerzemény” megjelöléssel és „Florentiae” nyomdahely megjelöléssel.<sup>248</sup>

<sup>242</sup> GULYÁS PÁL: *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században*. Bp. 1931. 20.

<sup>243</sup> Egykori jelzete a budapesti Egyetemi Könyvtárban Inc. 44. volt.

<sup>244</sup> PRAY, Georgius: *Index librorum Bibliothecae Universitatis Regiae Budensis. I.* Budae 1780. 58. (A továbbiakban: PRAY.)

<sup>245</sup> FITZ: *Hess* 122.

<sup>246</sup> *Magyar Könyvszemle* 1963. 45, 57.

<sup>247</sup> Bp., Egyetemi Könyvtár, Kézirattár J. 1. 3a.

<sup>248</sup> Bp., Egyetemi Könyvtár, Kézirattár G 843. 2—3. 12. — A nyomdahely téves meghatározása nyilván a szerző érseki székhelyéből származott.



A kötet rubrikálása meglehetősen igényes: a fejezetek címe elé incipitjelet rajzoltak, a bekezdések szövegének elejét aláhúzással emelték ki, a nyomtatás által kihagyott helyekre biztos kézzel tollal rajzolt iniciálék kerültek. Az első füzetekben (4a—6a, 21a—28a) lapszéli, korabeli, latin nyelvű, néhány szavas megjegyzések olvashatók, amelyeket két különböző tintával írtak be: a legtöbbet halvány és csupán két helyen (21a közepén és 25a alul) ma is frissen piros tintával. A rubrikátor római számozással látta el valamennyi levél rektójának jobb felső sarkát — beleértve a nyomtatás nélküli elsőt is — egészen a szöveg végét tartalmazó 128. levélig. Közben a XL—XLV számokat megigazították, mert ezek helyére, ill. ezek alá eredetileg a hosszabb „XXXX—XXXXV” változat került. A kötet végén álló mutató nem visel levélszámozást. A szövegkezdő tollrajzos „D” iniciálé zöld és a belseje málnaszínű. A legutolsó, üres lapon ugyancsak a rubrikátortól „Confessionale Anthonini, archiepiscopi Florentini etc.” sorok olvashatók.

A gyakorlott rubrikátor az iniciálékat összesen kilenc alkalommal vízszintes tengellyel rajzolta be, vagyis a betű nem áll, hanem fekszik. Ezt a megoldást — egy kivételével (g<sub>4</sub>a) — nyilván azért választotta, hogy az ugyanazon a lapon levő másik ilyen betű(k)től eltérjen. A g<sub>2</sub>a lap alján az utolsó két iniciálét kifelejtette, mert ezeket kevésbé gyakorlott kézzel valaki más rajzolta be. Az elsőt mindjárt rosszul: az „S” helyébe „D” került, amit azután nehézkesen bár, de igyekezett kiigazítani. Azért a rutinos rubrikátor is botlott, amikor pl. a b<sub>10</sub>a lapon az „onit” szó elé „P” helyett „N”-betűt rajzolt.

A kötet kézirásos díszítése arról tanúskodik, hogy ezt a munkát igen biztos kezű és nagy gyakorlattal rendelkező személy végezte, aki ilyen feladatokat hivatásszerűen láthatott el. A szerencsés módon megmaradt szennylevelekkel védett kötet elejére és végére — az akkor még ki nem alakult címlap helyett — ráírta a szerzőt és a címet, az elsőre pedig még az árat is.

A korábbi századokban a könyvek vásárlóinak egy része a bibliofilek gondosságával bejegyezte a kötetbe, hogy mikor, hol és mennyiért vette a kötetet. A „pro 4 floreno” megjelölés mellett azonban nem található semmi más hasonló bejegyzés ugyanettől a kéztől, így biztosra vehető, hogy itt a könyvkereskedő által kért árról van szó, amelyet jól látható módon tüntetett fel a rubrikátor a könyv élén. Mindebből arra lehet következtetni, hogy ezt a jól rubrikált példányt nem sokkal megjelenését követően eladásra készítették elő. Miután a könyvet Magyarországon nyomtatták és az az évszázadok során végig ugyanitt maradt meg, jogosnak tűnik a feltételezés, hogy ez a kötet a hazai könyvkereskedelem igen korai és nagyon ügyesen ajánlott portékája.

133 nyomtatott levelet tartalmazó nyomtatvány ún. quinterniokra, vagyis öt levélpárt tartalmazó füzetekre átszámítva, amelyben akkoriban kalkuláltak, alig 14-nek felel meg. Elosztva ezt a kért négy forinttal, egy-egy aranyra alig több, mint három füzet jut. Igen drága ez, hiszen Rómában ezekben az években egy aranyért már 6-8 ilyen füzetet adtak.<sup>249</sup> A nyomdászat elterjedésével pedig a könyvárak, ha már nem is olyan rohamosan, mint a hatvanas években, folyamatosan csökkentek ebben az évtizedben is. Nyilvánvaló, hogy a rubrikálás árát is meg kívánta fizettetni

<sup>249</sup> HAEBLER, Konrad: *Handbuch der Inkunabelkunde*. Leipzig 1925. 150.

a kötet forgalombahozója. Magyarországon ekkoriban a nyomtatott könyvek elterjedtsége még ugyancsak korlátozott lehetett, márpedig a piacra kerülő kiadványok növekvő száma volt az, ami a könyvárakat — mindenekelőtt a kezdeti ötvenes évekkel összevetve — igen erősen leszorította. A hazai könyvkereskedelem 1477-ben még biztosan nem volt telített nyomtatványokkal, így ezt a körülményt igyekezett ezzel az igen magas árral kihasználni az, aki ezt megszabta. Aligha kétséges, hogy a *Confessionale* nyomdása ennek a feltehetően első termékének eladásából igyekezett befektetésének és költségeinek minél nagyobb részét megkeresni. Kihasználva azt a helyzetet, hogy sok száz kilométeres távolságban ekkor még sehol sem működött könyvsajtó, nyilvánvalóan arra törekedett, hogy kiadványaiért a fejlett országok városaiban kialakulnál jóval többet kérjen. Hogy a nyomdász volt az, aki négy aranyért kívánta eladni ezt a kötetet, vagy pedig egy kereskedő, az ebből az egyetlen sornyi írásból nem állapítható meg.

A modern, teljes egészében bőrrrel bevont kötéstáblákat gót stílust utánzó vaknyomással díszítették. A gerincen alul „Neapoli 1477 Matthias Olomucensis” vaknyomásos feliratot visel. Ebből arra lehet következtetni, hogy ezzel az új köntőssel a könyvet a GW 1926-ban publikált nyomdász meghatározását követően,<sup>250</sup> de az 1970-ben közreadott központi magyar ősnymtatványkatalógus adatainak<sup>251</sup> elfogadása előtt látták el.

*II.1.B. Berlin, West-, Staatsbibliothek, Preussischer Kulturbesitz, Inc. 3169, 3.*

A kötet korábban a budapesti Egyetemi Könyvtárban az Inc. 44. jelzetet viselte. A berlini Preussische Staatsbibliothekban működő GW-szerkesztőség felfigyelt arra a körülményre, hogy ebből az általuk 1926-ban publikált ősnymtatványból<sup>252</sup> az egész világon egyedül ebben a magyar gyűjteményben őriznek példányt, de ott viszont egyszerre hármat is. Fitz József, a gyűjtemény akkori gondozója, felettesei hozzájárulásával 1926. október 11-én kelt levelében felvetette a berlinieknek, hogy egyet ezek közül hajlandók lennének elcserélni a gothai könyvtár magyar Elektra-unikumáért.<sup>252a</sup> December 2-án Berlinből azt válaszolták, hogy a cserét nem tudják lebonyolítani, de felajánlottak több ősnymtatványt és későbbi magyar vonatkozású kiadványt. 1927. február 10-én a jegyzékből 11 ősnymtatványt és egy régi magyar vonatkozású kiadványt jelöltek ki Budapesten, amelyek egyike sem volt meg hazai közkönyvtárban.<sup>252b</sup> 1927. március 1-én írt levélben Ernst Voullième igazgató öt ősnymtatványt és egy RMK-t küldött Pasteiner Istvánnak, a budapesti Egyetemi Könyvtár akkori vezetőjének. Az ajánlatot a cserebizottság elfogadta és a könyveket 1927. május 12-én állományba vették.<sup>253</sup> Ezzel párhuzamo-

<sup>250</sup> GW 2108.

<sup>251</sup> CIH 235a.

<sup>252</sup> GW 2108.

<sup>252a</sup> RMNy 144.

<sup>252b</sup> Bp., OSzK, Kézirattár Fond 45/1155. — Könyvtáros 1987. 626.

<sup>253</sup> A növedéki naplósámuk 3458–3461. Jelzetük Inc. 82a, 53a, 341a, 306a és 889b lett. — CIH 543a, 2962, 3336a, 3394b, 2392 és 2393. — Az RMK III. 2455. mű mai jelzete az Egyetemi Könyvtárban RMK III. 444b.

san elküldték cserébe Berlinbe a három közül leggyengébb állapotú, Inc. 44. jelzetű kötetet.<sup>254</sup> A könyv a háború alatti kitelepítését követően később visszakerült Berlinbe, ahol azonban azt ma a város nyugati felében őrzik.<sup>255</sup>

A *Confessionale*nak ez a példánya az Egyetemi Könyvtár törzsállományához tartozott, amit az első lap tetején olvasható bejegyzés bizonyít: „Collegij Tyrnav. Sottis Jesu. Catalogo inscriptus 1632”. Később a címlap jobb felső sarkában látható „LIX. a.” jelzetet viselte. Pray a budai Egyetemi Könyvtár nevezetesebb könyvei között a *Confessionale* két példányáról írt.<sup>256</sup> Ez a mai berlini példány és az Inc. 46.: mindkettőt az egyetem 1635. évi alapítása előtt már a jezsuiták nagyszombati kollégiumában őrizték.

A példány az összes nyomtatott lapot tartalmazza, és azokat nem rubrikálták.<sup>257</sup> A levelek rektóját a jobb felső sarokban korabeli kéz beszámozta, beleértve az első üreset is. Ezt azonban több ízben is elvétette: a 29. után 30. helyett a 20. számmal folytatta, a 67. számot két levélre is írta, a 73. után egy levél kimaradt a sorszámozásból, a 75. számot ismét kétszer alkalmazta. A hibás lapszámzás még a főszöveg vége előtt, a 111. számmal jelölt 125. levélen ( $o_8$ ) megszakad. Az utolsó öt füzetben egy—három, a külső lapszélre helyezett jel, ún. pipa emeli ki a szöveg súlypontjait. A kötet végén álló nyomtatott tartalomjegyzék mindegyik fejezetéime mellé ugyan az a kéz hozzáírta az általa beírt (sokszor téves) levélszámot. Miután az utolsó fejezet az említett 111. (helyesen 125.) levélen kezdődik, a levélszámzás folytatását az illető már feleslegesnek tekintette. Öt helyen (104a, 107b, 108a, 118a, 134a) a lapszálon néhány szavas, a szövegre vonatkozó, kézírásos megjegyzés olvasható latin nyelven a 15. század végéről. A 19. század elején készült félbőr-kötés gerincén az „Antonius 1477” felirat olvasható. Hiányzik belőle a három üres levél ( $a_1$ ,  $p_7$ ,  $p_8$ ).<sup>258</sup>

### II.1.C. Budapest, ELTE Könyvtára, Inc. 45.

Erről a példányról nyomtatásban elsőként Fitz tudósított.<sup>259</sup> Ez a *Confessionale* egyetlen ismert példánya, amelyben a szöveg élén álló ötsoros incipitet piros festékkel nyomtatták.<sup>260</sup> A kiadvány elejéről és végéről hiányzik a három üres levél ( $a_1$ ,  $p_7$ ,  $p_8$ ), továbbá a nyomtatott részből a harmadik füzet első levele ( $c_1$ ). Az első füzet három levelének ( $a_1$ ,  $a_3$ ,  $a_4$ ) függőleges széle és a 28. levél alsó sarka javítva van, míg az  $a_8$  levél lapszéle oldalt hiányos, de mindezek ellenére az említett helyeken a

<sup>254</sup> Bp., ELTE Levéltára, Egyetemi Könyvtár 388/1927. — Berlinben a kötet a 7918/1927 napló- és Liturgik 2,464 szakszámot, valamint az Inc. 3169,3 jelzetet kapta. Ez utóbbi a nápolyi nyomdahely elfogadására utal, miután ez a könyvtár az ősnymotatványokat városenként és azon belül műhelyenként állította fel.

<sup>255</sup> *Die Inkunabeln der Deutschen Staatsbibliothek zu Berlin im Anschluss an Ernst Voullième*, bearbeitet von Anneliese SCHMITT. Berlin 1966, 180, 248.

<sup>256</sup> PRAY 58.

<sup>257</sup> FITZ: *Hess* 142.

<sup>258</sup> A kötetet őrző gyűjtemény 1987. június 16-án kelt levele alapján.

<sup>259</sup> FITZ: *Hess* 142.

<sup>260</sup> FITZ: *Hess* 148. — CIH 235c vari.

szöveg ép. Az első füzet utolsó előtti és utolsó levelei között egy korábban beragasztott papír maradványai látszanak a fűzés mentén.

A 18. században készült félbőrkötés gerincén felülre fehér festékkel a „C 61”, középre ragasztott papírdarabra pedig tintával az „F 114” jelzetet írták. Az első kötéstábla belsejébe — akárcsak e műnek ebben a gyűjteményben őrzött két másik példányába — egykor tintával az „LIX. a.” jelzetet írták. Az első kötéstáblába ceruzás bejegyzés került a 19. században: „Hain 1180”. Ugyanitt látható a kötet ma érvényes jelzete is. Az első szennylevél verzóján tintával megismétlődik a már említett „LIX. a.” jelzet, amihez ugyanaz a kéz „Antonini (AEpi)” szavakat írta hozzá. Ugyanerre a lapra ceruzával a 19. században a következőket jegyezték: „Antoninus, Summula confessionis. Florentiae 1477 — Hain I. 133. 1180.”<sup>261</sup>

Az incipitorsorok felett olvasható a „Monasterij Lepoglavensis Catalogo inscriptus” bejegyzés. Felette „No 61”, míg az incipit alatt, az iniciálé helyén „C. 33.” áll. Az utóbbinál a számot később áthúzták, mert helyette az említett „61” szám vált érvényessé, ami a kötés gerincén is látható. A lepoglávi pálos kolostor könyvtárának jegyzéke 1754-ből fennmaradt, amelynek 53. lapján a „C”-jelű, „Theologi morales” szakban olvasható „Num. 61.” megjelöléssel „Antonini Summa confessionis”.<sup>262</sup> Hála a kitűnő 18. századi adminisztrációnak, tisztázható volt a gerincen olvasható másik szám is. Rendelkezésre áll ugyanis a pesti Egyetemi Könyvtár részére az említett kolostorban a II. József által elrendelt felosztását követően kiválasztott könyveknek 3061 tételből álló jegyzéke, amelynek második lapján a 114. tétel „folio” megjelöléssel „Summula confessionis S. Antonini... 1477” olvasható.<sup>263</sup> A Pestre küldött könyvek gerincére ragasztották tehát a jegyzék sorszámával ellátott kis papírcédulát. Ez a nyilván ideiglenesnek szánt megjelölés azután a mai napig is megmaradt.

A kötet rubrikálás nélküli. Mindössze az első és az ötödik füzetben töltötték ki hét iniciálé helyét feltűnően szabályos körvonalú, nyomdabetűszerű verzálisokkal, amelyek fekete színe is a nyomdafestékre emlékeztet. A szöveg szélén nyolc helyen, továbbá az utolsó meglevő, üres lapon — feltehetően ugyanannak a kéznek — a tollpróbái találhatóak. Ezek közül mindössze egy bír tájékoztató jelleggel: „Pater Petar” (57a alján). Az említett, kolofont követő, üres lapon még a „Fr. Georgius Bakics” bejegyzés is olvasható.

### II.1.D. Gyöngyös, Bajza József Könyvtár, Inc. 177.

Ez a *Confessionale* legerősebben körülvágott példánya.<sup>264</sup> Egészbőrkötése 1762-ben készült a gyöngyösi ferencesek könyvtára részére, amint ezt a gerincen latin nyelvű rövidítésekben kiolvasható. Úgy tűnik, hogy ezekben az évtizedekben külön műhelye volt a ferenceseknek ezen a vidéken, ahol több más kolostor (pl. Léva) részére is azonos kivitelű köteteket készítettek. A példány ezt megelőzően nyilván már megviselt állapotban lehetett, mert hiányzik az első és az utolsó két üres levélen (a<sub>1</sub>, p<sub>7</sub>, p<sub>8</sub>) kívül a kolofont tartalmazó (p<sub>6</sub>) is.

<sup>261</sup> A szerző érseki székhelyét tehát nyomdahelynek minősítették.

<sup>262</sup> Bp., Egyetemi Könyvtár Mf Me 37a.

<sup>263</sup> Bp., Egyetemi Könyvtár. Kézirattár J. 13. 4.

<sup>264</sup> A papír mérete mindössze 238 × 180 mm.

Az incipit felett egykor bejegyzés állhatott, ez azonban a könyv körülvágásának áldozata lett, csupán néhány leszálló szár maradt meg a betűkből. A példányt a rubrikátor piros tintás iniciálékkal díszítette, egyedül a szövegkezdő nagy „D” fekete és piros. Ezt a munkát az elején szinte túl igényesen végezte, mert az „Incipit” elé öt sor magasságú „I” betű rajzolt, jöllehet a nyomdász itt nem hagyott ki üres helyet a szedett szövegből az iniciálé számára, mint minden további esetben. Ugyanakkor — talán éppen a gondos előkészítés miatt <sup>265</sup> — szinte futószalagszerűen rajzolta a piros tintával az iniciálékat és a bekezdéseket kezdő incipitjeleket, és így ennek során átlapozta az e<sub>4</sub>b—e<sub>5</sub>a lappárt. Ugyanakkor gondosság is tapasztalható nála. A h<sub>7</sub>b lap alján a „De” szó teljes egészében kimaradt a szedésből, jöllehet különben mindig csak az első betűt hagyták ki az iniciálé számára. A rubrikálás során azután a teljes szót berajzolta a rubrikátor. Ugyanő római levélszámozással is ellátta a kötetet a rektó jobb felső sarkában. Ez azonban majdnem minden esetben a könyvkötő késének áldozatává vált. A szinte csak véletlenül fennmaradt számozás (pl. „CXXVII”) alapján azonban biztonságosan megállapítható, hogy az első üres levél nem kapott sorszámot, a mutatórész viszont igen (pl. „CXXX”).

Úgy tűnik, hogy a rubrikátor először beszámozta a kötetet, majd ezt követően rajzolta be a kezdőbetűket. Csak így érhető, hogy a sorszámzás hibátlan, az iniciálék viszont az említett lappárról lemaradtak. Ebben az utóbbi munkafázisban azután más hibát is vétett. Például a c<sub>7</sub>a lapon a nyomdász az egymást szorosan követő „I” és „E” iniciálék közé rövid léniát helyezett vízszintes választóvonalként, hogy a két kezdőbetű részére kihagyott hely ne folyjék össze egyetlené. Ez az előrelátás azonban hiábavalónak bizonyult ebben az esetben, mert a gyöngyösi példány rubrikátora a szokásos három helyett hat sor magasságban egyetlen hatalmas „I” betűt rajzolt.

A könyv használói közül valaki a szöveget nem sokkal a kinyomtatását követően néhány szavas, lapszéli, latin nyelvű megjegyzésekkel kezdte ellátni, de buzgósgága már a negyedik levélen abbamaradt. A másik olvasó már a 16. században forgatta a kötetet, és kevés lapszéli megjegyzését a kötet középső részén („g”, „h”, „k” és „n” füzetekben) tette meg. Szinte valamennyi glossza jelentős részét levágták a könyv 18. századi bekötésekor.

Az utolsó nyomtatott levelével évszámát vesztett kötet a gyöngyösi ferencesek könyvtárából az 1950-ben bekövetkezett államosítást követően bukkant elő, amelyről elsőként Bán Imre számolt be.<sup>266</sup> Utóbb Fitz is reá támaszkodott.<sup>267</sup>

### II.1.E. *Martin, Matica slovenska, Inc. B 123.*

A másik négy példányhoz hasonlóan a Confessionale-nak ez a példánya is a történelmi Magyarország egyik kolostorából került elő. 1972-ben a volt nyitrai piaristák könyvtárának állományából vették állományba a túrócszentmártoni

<sup>265</sup> Az első füzetben még apró típusal a beírandó betűt is belenyomták.

<sup>266</sup> *Magyar Könyvszemle* 1955. 144.

<sup>267</sup> Fitz József: *A magyar nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedeleme története. I.* Bp. 1959. 133.

Matica slovenska könyvtárában.<sup>268</sup> Imrich Kotvan hamarosan igen részletes leírást adott róla,<sup>269</sup> amelyet később megigazítva megismételt.<sup>270</sup> A kötet 1975-ben a ma érvényes Inc.B.123. jelzettel kapta, míg az „F 1238” gyarapodási szám 1976. június 22-én bélyegző formájában került az első lap rektójára.

A könyv bőrrel bevont fatáblás kötésben maradt fenn, amelyet geometrikus és virágformájú vaknyomás díszít. A *Confessionale* példányai közül ennek papírja — mindenekelőtt az eredeti kötés miatt — a legnagyobb (295 × 213 mm). Az első kötéstábla belsejének leragasztásául 15. századi teológiai traktátus szövegét tartalmazó, hártyakódexből származó, csonka levélpár szolgál. Ugyanezt a feladatot a hátsó kötéstábla belsejében a másikkal lényegében egykorú, ugyancsak hártya kódexlevél tölti be, amelyen négysoros kottával ellátott zsoltárrészek találhatók. A példány teljes: megtalálható benne — valamennyi nyomtatottan kívül — mindhárom üres levél is (a<sub>1</sub>, p<sub>7</sub>, p<sub>8</sub>).

A kötet több bejegyzést is tartalmaz. Az első, üres levél rektóján felül olvasható „Conuentus Bistriciensis” szövegű bejegyzés a 16. századból.<sup>271</sup> Közvetlenül ezután immár más kéztől pedig „Sum Johannis Heilmani 1664” látható. Ugyanennek az első lapnak közepén áll a nyitrai piaristák könyvtárának jelzete: „L.Th.om.n.3.” A második lap tetejére valaki a 18. században „Bibl. Bistriz. Schol.P.” bejegyzést tette. Ennek a lapnak alján a „Sum Claudij Gatti(?)” szövegű beírás többszörösen áthúzva, immár nehezen olvasható. Feltehető, hogy őt követően került a kötet a piaristákhoz, és ezért húzhatták ezt át az ennek a lapnak tetejére írt tulajdonbejegyzés bevezetésekor.

A fenti adatok segítségével nagyjából rekonstruálható a kötet útja az elmúlt századok során. Az erdélyi százszok egyik jelentős városában, Besztercén a reformáció elterjedése előtt két, immár több évszázados kolostor működött: az egyik a konventuális ferenceseké, a másik pedig a domonkosoké. Ez utóbbiak épületébe költöztek be jóval később a piaristák.<sup>272</sup> Talán nem alaptalan a feltételezés, hogy a domonkos rendháznak könyvtárához tartozott egykor ez a kötet. Ezt követően 1664-ben a feltehetően besztercei lakos, Johann Heilmann, majd Claudius Gattus(?) birtokában lehetett. 1717-ben Erdély akkori császári katonai parancsnoka, Steinville tábornok telepítette be a piaristákat ebbe a városba, ahol csak először 1735-ben jutottak iskolahelyiségekhez. A rend azonban nem sokáig tanított Besztercén: a lutheránus százszok és az ortodox románok számára a katolikus iskola nem volt vonzó. A piarista plébánia azonban még 1878-ig fennállt.<sup>273</sup> Feltételezhető, hogy az iskola nélkül maradt plébánia már nem igényelt nagyobb könyvtárat, így a régi könyveket, amelyek a gyakorlati lelkipásztorkodáshoz immár feleslegessé válhattak, átszállították Nyitrára. 1701-ben ebben a városban alapított iskola mellett működött 1723-tól a rend egyik teológiai stúdiuma, majd 1871-től a

<sup>268</sup> Jelzete ekkor Inc. 53. lett.

<sup>269</sup> *Typografia* (Praha) 1974. 195.

<sup>270</sup> KOTVAN, Imrich: *Inkunábuly na Slovensku*. [Martin] 1979. 64. sz.

<sup>271</sup> Kotvan leírásai ezt 17. századi kézírásnak tartották.

<sup>272</sup> Hervay Ferenc szíves szóbeli közlése.

<sup>273</sup> *A magyar piarista rendtartomány története*. Bp. 1943. 31–32.

magyarországi piaristák egész teológiai képzését ebbe a városba összpontosították.<sup>274</sup>

A kötet díszítése viszonylag igényes. A nyomdász által kihagyott helyekre az iniciálék két alkalommal (1a, 93b) piros és fekete, a többi helyen egyedül piros tintával készültek. A rubrikátor komoly gyakorlattal rendelkezhetett, mert például törekedett arra, hogy ugyanazon a lapon az azonos kezdőbetűk formáját mindig egymástól eltérő módon alakítsa.<sup>275</sup> Ugyanakkor a nagy rutin némi felületességre is vezethetett. Így a h<sub>7</sub>b és az i<sub>2</sub>a lapon a bekezdés élén álló „De” helyére „A”-betűt rajzolt. Való igaz, hogy a nyomdász mindig csak egy betűt hagyott ki a szövegből az iniciálé számára, így a „mercatoribus”, ill. a „beneficiatis” szavak elé csupán egyetlen egybetűs prepozíció kerülhetett, méghozzá a biztos kezű rubrikátor által berajzolt „A”. Jelen esetben azonban a szedő hibázott, mert mindkét esetben a „De” szó második betűjét elmulasztotta kiszedni. A helyes szöveg azonban egy sorral feljebb, a fejezetcímben rendelkezésre állt. A rutinos és így nyilván gyorsan dolgozó rubrikátor ehhez azonban nyilván sajnálhatta az időt, így helyette inkább jó latin tudására támaszkodott. A bekezdések élére sokszor került incipitjel a rubrikátor tollából, de nem ritka ennek elmaradása sem. Ugyanez a következetlenség tapasztalható a címsorok aláhúzásában, a nyomtatott szöveg által üresen maradt sorvégek indadísszel történő kitöltésében, valamint a szövegben álló nagybetűk piros tintával történt áthúzásában. Feltételezhető, hogy ugyancsak a rubrikátor írta a levelek verzójának bal felső sarkába az arab sorszámokat, amelyekből az üres levelek azonban kimaradtak.

A könyv egykori olvasói helyenként megjegyzéseket írtak a kötetbe: összesen 22 lapon olvasható ilyen. Ezek eloszlása azonban igen egyenetlen, mert az első húsz levél között nem kevesebb, mint 16 ilyen lap is akad, míg a többi hat három „bokorban” (44a—45b, 50b, 94a—95a) foglal helyet. A kötet végén álló nyomtatott tartalomjegyzékben — feltehetően ugyancsak a rubrikátor — a fejezetcímek elé írta a levélszámozást, ebből a munkafázisból azonban a mutató első lapja kimaradt. Az utolsó, üres levél rektójára ugyanő az egész mű sommás tartalomjegyzékét írta a főrészek logikai rendbe szedett csoportosításával.

### *Összefoglaló a Confessionale példányairól*

A Confessionale öt példánya közül kettő<sup>276</sup> rubrikálás nélküli. Ez a körülmény már Fitznek is feltűnt, aki akkor még mindössze három kötetet ismert csak.<sup>277</sup> Jogosnak tűnik az ő feltételezése, amely szerint az ilyen érintetlen példányok nem kerültek közvetlenül a megjelenést követően könyvkereskedői forgalomba. A BEK 46 jelzetű kötete kapcsán már szó esett, hogy azt bizonyosan eladási célra rubrikálták. A Gutenberget közvetlenül követő első évtizedekben a kinyomtatott íveket csak

<sup>274</sup> M. f. 25, 111, 217.

<sup>275</sup> Így pl. a 49b lapon hét „S”, a 61b lapon pedig kilenc „D” betű esetében.

<sup>276</sup> Bp. Egyetemi Könyvtár, Inc. 45 és Berlin.

<sup>277</sup> FITZ: *Hess* 142.

félkészárúnak tekintették. Ahhoz, hogy az azokból összeállított köteteket eladhassák, előbb azokba a nyomtatás által erre a célra kihagyott üres helyek kitöltésével az iniciálékat be kellett rajzolni. Ez a munka rendszerint együtt járt a kötet rubrikálásával, vagyis az azonos betűtípussal nyomott szöveg tagolását (rész, fejezet, bekezdés) piros tinta segítségével és különböző jelöléssel (incipitjel, aláhúzás stb.) végezték el. Rendszerint ehhez kapcsolódva — vagy előtte, vagy utána, de külön munkafázisban — beszámozták továbbá a leveleket. Ha a kötethez nyomtatott tartalomjegyzék készült, amint ez a *Confessionale* esetében történt, úgy a levélszámot oda is bejegyezték. Csak az ilyen módon immár teljessé tett könyv került azután egy-egy — többnyire egyházi intézmény (kolostor, káptalan stb.) vagy személy polcára.

A két nem rubrikált példánya a *Confessionale*-nak arra utal, hogy ezeket elkészültüket követően nem sikerült mindjárt forgalomba hozni. Szerepe lehetett ebben a magasan megállapított árnak, ami fentebb már megtárgyalásra került a BEK 46 példánya kapcsán. A 15. század végére azután a nyomtatott könyv már annyira elszakad a korábbi kódexektől, hogy a sajtó alól kikerült íveket immár készeknek tekintették, amely további munkafolyamatot már nem igényelt. Igaz, a nyomdászok is felhagytak azzal a korábbi szokással, hogy az iniciálék helyét kihagyják. Ezzel a megoldással még legtovább a liturgikus kiadványokban éltek. Előrehaladva az időben mind kevesebb példányt díszít(tet)ett azután utólag a tulajdonosa. Jogos a feltételezés, hogy a két rubrikálás nélküli *Confessionale* az el nem adott példányok sorsát osztotta, vagy elfeküdt valahol, vagy idővel elajándékozták ezeket. Ilyen módon kerülhetett egy-egy példány — legalább száz évvel elkészülését követően — a nagyszombati jezsuiták, illetve lepoglávi pálosok könyvtárába.

A Fitz által észlelt két üres és egy rubrikált példány aránya azóta lényegesen megjavult, hiszen az utóbbi évtizedekben előkerült mindkét példány<sup>278</sup> rubrikált. Mégis úgy tűnik, hogy a *Confessionale* 1477. évi magyarországi kiadása aligha ért el olyan értékesítési eredményt, amelyet a nyomdája nyilván remélt tőle. Úgy látszik, hogy a könyvkereskedői kapcsolatai sem voltak olyan kiépítettek, amint ez Hess kiadványainak elterjedettségéből tapasztalni lehet. A *Confessionale*-ből egyetlen példány sem maradt fenn külföldi könyvtárban, ami arra utal, hogy a könyv teljes egészében, vagy legalábbis túlnyomó többségében az országban talált, de a vártnál és remélnél kisebb példányszámban vevőre. Feltehetően ezek közé tartozott az a kötet is, amely felől 1484. március 16-án kelt végrendeletében Kornis Mihály veszprémi kanonok rendelkezett.<sup>279</sup>

Miután immár három rubrikált példány áll már rendelkezésre, összehasonlítás útján megállapítható volt, hogy azokat három különböző kéz díszítette. Így nem lehet arra következtetni, hogy legalábbis a kötetek egy részét magában a

<sup>278</sup> Gyöngyös és Turócszentmárton.

<sup>279</sup> FITZ József: *A magyar nyomdászati, könyvkiadás és könyvkereskedeleme története. I.* Bp. 1959. 133. — IVÁNYI Béla: *Könyvek, könyvtárak, könyvnyomdák Magyarországon. 1331–1600.* Bp. 1937. 22. sz. — Utánnomása: Szeged 1983. (Adattár XVI.—XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 11.)



nyomdában rubrikálták volna. Három példány természetesen kevés ennek a feltételezésének kizárására, de bizonyítékul mindenesetre nem szolgált.

Pray leírása<sup>280</sup> révén ez a más forrásból különben ismeretlen *Confessionale*-kiadás bekerült a nemzetközi ősnyomtatvány-irodalomba. Közlését elsőnek Denis vette át,<sup>281</sup> majd tőle Panzer.<sup>282</sup> Hain 1826-ban Denis és Panzer nyomán írta le, de példányt egyik sem látott belőle.<sup>283</sup> A *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* Matthias Moravus nápolyi műhelyében határozta meg a fel nem tüntetett nyomdahelyet.<sup>284</sup> Fitz bizonyította be, hogy e kiadványt Magyarországon állították elő, de nyomdászának Hesst tartotta.<sup>285</sup> Az ügyet végül is Soltész Zoltánné tette helyére: a *Confessionale* nyomdája a második magyarországi officína.<sup>286</sup>

A példányok nyomtatott formában történő ismertetése időrendben a következő volt. Elsőnek tehát Pray adott hírt a BEK 46 és a mai berlini kötetről 1780-ban.<sup>287</sup> Fitz számolt be először a BEK 45. jelzetű harmadik példányáról 1932-ben,<sup>288</sup> a gyöngyösiről Bán Imre adott hírt 1955-ben,<sup>289</sup> míg utolsóként a túrócszentmártoniról Kotvan írt tudósítást, első ízben 1974-ben.<sup>290</sup>

A *Confessionale* példányai közül kettőből mindössze egy-egy nyomtatott levél hiányzik.<sup>291</sup> A három üres levél (a<sub>1</sub>, p<sub>7</sub>, p<sub>8</sub>) a két hiányoson kívül a berliniben sem maradt fenn. A BEK 46 és a túrócszentmártoni viszont tökéletes épségben maradt fenn: még az üres levelek is mind megtalálhatók bennük.

### Laudivius

#### II. 2. Budapest, ELTE Könyvtára, Inc. 862.

A Laudivius-féle nyomtatvány egyetlen ismert példánya díszítés nélküli. Egészéből előállított kötetét az 1982. évi schallaburgi Mátyás király kiállításra kapta. Korábban egyszerű egésvászonba kötve őrizték, amely a múlt század második felében készülhetett. Legalábbis erre lehet következtetni, abból a német folyóiratlap-töredékből, amely a korábbi kötésből került elő, és ma az unikum mellett található.

Úgy tűnik, hogy az említett vászonkötést akkor kapta ez a munka, amikor azt feltehetően egy ma már nem rekonstruálható gyűjtőkötetből kiemelhették. Nehezen

<sup>280</sup> PRAY I. 58.

<sup>281</sup> DENIS, Michael: *Annalium typographicorum V. Cl. Michaelis Maillaire Supplementum. I.* Viennae 1789. 71. 477. sz.

<sup>282</sup> PANZER, Georgius Wolfgang: *Annales typographici. IV.* Norimbergae 1796. 16. 101. sz.

<sup>283</sup> HAIN 1180.

<sup>284</sup> GW 2108.

<sup>285</sup> FITZ: *Hess* 141 – 154.

<sup>286</sup> *Magyar Könyvszemle* 1958. 144 – 157. — *Gutenberg Jahrbuch* 1959. 128 – 137. — CIH LVI – LXII.

<sup>287</sup> PRAY 58.

<sup>288</sup> FITZ: *Hess* 142.

<sup>289</sup> *Magyar Könyvszemle* 1955. 144.

<sup>290</sup> *Typografia* (Praha) 1974. 195.

<sup>291</sup> Bp. ELTE Könyvtára 45 és Gyöngyös.

elképzelték ugyanis, hogy a tíz levél terjedelmű kis nyomtatvány olyan ép állapotban vésszelhetne volna át az évszakok viharait, ha nem fogta volna közre egy testesebb kötetben több más munka. Korábbi jelzete 4<sup>r</sup> 107 volt, amint ez a kötéstábla belsejében olvasható.

A rubrikálás során a nyomdász által szabadon hagyott 18 hely közül csak hétbe rajzolták be tollal az iniciálét, és egyben aláhúzták az ajánlás első két sorát, valamint a fejezetszámot. A nagybetűk kiemelését a szövegben piros tintával történő függőleges áthúzással csak az első lapon, továbbá az első fejezet első felében végezték el, majd abbahagyták. A rubrikálás, amelyet tehát nem a szöveget követve kezdtek el, hanem hol itt, hol ott, valami oknál fogva félbeszakadt.

Soltészné szerint, aki ezt a kiadványt 1958-ban elsőnek ismertette, a kötet valószínűleg a szerzetesrendek II. József uralkodása idején történt felosztása során került mai őrzőhelyére.<sup>292</sup>

### Han

#### II. 3. Bratislava, Regionalna knižnica (Vedecká Knižnica), Archív č. 1832.

Az egyleveles nyomtatvány tulajdonképpen úrlap, amelyet „honeste Agnes de posonio” névre töltöttek ki könyvírással. A búcsúlevél alján az azt 1481-ben kibocsátó Joannes [Han] pozsonyi kanonok plébános pecsétje mellé írva a „Si hac vite non morieris reserva etc.” szöveg olvasható immár kurzívírással.<sup>293</sup> Az unikumot, amely Franz Pichler pozsonyi hagyatékából került a város gyűjteményébe, elsőnek Ovidius Faust 1944-ben ismertette.<sup>294</sup>

### Kilátások

A két hazai ősnymoda öt ismert termékének 18 nyilvántartott példánya került a fentiekben áttekintésre. Ebből kiviláglik, hogy a *Confessionale*-nyomdája mindhárom kiadványának valamennyi példánya a történelmi Magyarország területén maradt fenn, szemben a Hess-féle műhely produktumaival, amelyek közül mindössze egyetlen *Chronica*-példány mutatható ki itthonról, az összes többi már hosszú évszázadok óta külföldön található.

Mindezek fényében érdemes szemügyre venni, hogy mire lehet még számítani. A 15. századi nyomtatványok nemzetközi nyilvántartásbavételét a GW-vállalkozás keretében e század elején határozták el. Ennek nyomán nagy lendületet vett az inkunábulumok gyűjteményenkénti rendszeres feltárása. A Duna-medencén kívüli, jelentősebb könyvtárak állománya tehát a 20. század első évtizedeiben lényegében már áttekintésre került, onnan azóta sem ismert új adat. A legutolsó évtizedekben

<sup>292</sup> *Magyar Könyvszemle* 1958. 153. — CIH 235.

<sup>293</sup> Kotvan olvasatában a „morieris” szó „morietur”. — KOTVAN, Imrich: *Inkunábuly na Slovensku*. [Martin] 1979. 599. sz.

<sup>294</sup> *Slovenský typograf*. 1944. 74—76.

azután sikerült ugyanezt a feladatot nagyjából a történelmi Magyarország területén is megvalósítani.<sup>295</sup> Ez vezetett azután a második hazai műhely problémájának tisztázásához, két további termékének felfedezéséhez és a *Confessionale* két újabb példányának napfényre kerüléséhez.

Mindezek alapján úgy tűnik, hogy immár jelentősen összezsugorodtak a kilátások további hazai ősnyomtatványok előkerüléséhez. Természetesen ez nem zárja ki annak lehetőségét, hogy például egy még teljességgel át nem búvárolt gyűjteményből egy kötet, vagy esetleg csonkasága miatt eddig még nem azonosított példány, netán néhány kötéstáblából kiáztatott töredék formájában ne bukkanjon fel a 15. századi hazai nyomdászat valamilyen újabb dokumentuma. A további, rendszeres kutatás lehetőségei azonban kimerültek, ezért is látszott időszerűnek az eddigi ismeretek összegezése a fenti cenzus keretében.

BORSA, GEDEON

### Die Exemplare der ungarischen Inkunabeln

Der Verfasser hat fast alle bekannten Exemplare der in den ersten zwei ungarischen Druckereien, jener von András Hess und der sogenannten Confessionale-Werkstätte herausgegebenen, Werke im Original untersucht. Dieser Umstand ermöglichte ihm außer den Texten auch die Exemplare selbst zu vergleichen und ihre Geschichte zu erschließen. Neben der kritischen Übersicht der früheren Fachliteratur konnten auch neue Fakten und Zusammenhänge ermittelt werden.

In dieser Abhandlung erörtert er die Ergebnisse seiner an 18 bekannten Exemplaren von fünf Druckwerken der zwei frühesten ungarischen Druckerein durchgeführten Untersuchungen. Sämtliche bekannte Exemplare der drei Druckwerke der Confessionale-Werkstätte sind auf dem Gebiet des historischen Ungarns erhalten geblieben, wohingegen von den Produkten der Hess-Werkstätte nur ein einziges Exemplar der *Chronica* in Ungarn erhalten ist, alle anderen bereits seit Jahrhunderten im Ausland aufbewahrt werden. Der Meinung des Verfassers nach besteht immer weniger Hoffnung, daß weitere ungarische Inkunabeln gefunden werden können.

<sup>295</sup> A hazai és a szomszéd államokban ezzel kapcsolatban elvégzett munka eredményéről áttekintést nyújt: *Magyar Könyvszemle* 1983. 111–112.

## Kis magyar kalendáriumtörténet a kezdetektől 1730-ig

*A műfaj születése — a kalendárium a gyorsuló idők hírnöke*

Az időjelző funkciót jogosan tarthatjuk a kalendárium első és alapvető funkciójának. Ez a tény műfajunk egész történetét meghatározza. Az időszámítás problémáival azonban nem kívánunk most a kezdetektől és kimerítően foglalkozni, csak arra emlékeztetünk, hogy az idő érzékelése, szemléletmódja történetileg-szociológiailag meghatározott. Az időszámításra fordított figyelem, az idő számontartásának egész mechanizmusa szorosan összefügg a társadalom fejlődésével. Azok a naptárak, amelyeket már műfajunk első példányainak tarthatunk, a 15—16. század fordulóján jelentek meg. Elegendő tehát, ha a megelőző korszak, a középkor időszemléletét, az idő számontartásának technikáit tekintjük át.<sup>1</sup>

Még az előző korszakból hagyományozódott át a természet ciklikus ritmusának érzékelésén, az évszakok váltakozásán alapuló, ún. agráridő és a nemzeti vagy genealógiai idő, amely az évnél nagyobb szakaszokat a nemzedékek egymást váltása szerint tartotta számon. Mindkettőt az idő ciklikus és lokális felfogása jellemezte. „Az idő nem képezett önálló, valóságos, konkrét tárgyi tartalmától függetlenül tudatosult kategóriákat. . . . Az idő csak annak függvényében létezett, ami az időben végbement és természeti antropomorf fogalmakban tudatosult.”<sup>2</sup>

A keresztény kultúra újdonsága a történelmi idő volt, amely a mitológiai és a földi idő kategóriáját egyesítette. Fő támpontjai az emberi nem létének kezdete, csúcspontja a megváltás, beteljesedése az utolsó ítélet. Észert a történelem zárt egységet alkot, amely a kezdetektől az isteni terv szerint halad a végkifejlet felé. Ezzel megteremtődött a lineáris időfelfogás, az idő visszafordíthatatlan, történelmi egymásutániságként való felfogásának, s egy absztrakt időrendi skálának a lehetősége.

Természetesen ennek voltak előzményei. Már korábban is történtek kísérletek arra, hogy egy kitüntetett időponttól, kezdőponttól mint kronológiai centrumtól kiindulva, nagyobb időtávlatokat fogjanak át, s egységes kronológiai sémát, ún. érárt dolgozzanak ki.<sup>3</sup> A mindennapok emberének azonban ezekkel az érákkal nem sok dolga volt. Ezt csak a tudósok, jobbára a történetírók használták. A keresztény kultúrában is sokáig csak mint lehetőség volt benne az egységes lineáris időrendi skála. Dionysius csak iu. 525-ben javasolta, hogy Krisztus születésétől kiindulva

<sup>1</sup> Nagyrészt Gurevics kitérő könyvének segítségével. Bár a technikákra a nap tagolási módjaitól eltekintve nem fordít elég figyelmet, s ezért tévesztheti szem elől a kalendárium megszületésének jelentőségét. A. J. GUREVICS: *A középkori ember világképe*. Bp. 1974. 80—133.

<sup>2</sup> GUREVICS: *i. m.* 130.

<sup>3</sup> HAHN István: *Naptári rendszerek és az időszámítás*. Bp. 1983. 82—108.

számolják az éveket előre, illetve hátrafelé. Hosszú idő telt el addig, míg a XI. században egész Európában (kivéve a keleti kereszténység régióját) bevezették a Krisztus születése szerinti évszámítást.<sup>4</sup> Mindez azonban még mindig csak a tudós kultúrában vált általánossá. A mindennapi életben a középkor agrártársadalma az időt továbbra is mint természeti és nemzeti időt érzekelte.

A természeti év artikulálása, tagolása még az ókori civilizációk vívmánya volt. A keresztény világ kis módosításokkal a Julius Caesar tudósai által i. e. 46-ban kidolgozott naptárrendszert, a Julianus naptárt folytatta. A középkorban az egyház felügyelt az év tagolásának számontartására. A Krisztus életének eseményein alapuló liturgiai időt a természeti ciklushoz igazították, s az egész évet sűrűn kicövekeltek egyházi ünnepekkel. A naptár készítéséről maga a pápa gondoskodott, s a korszak naptárai is mind misekönyvekben és klerikusok képzését szolgáló könyvekben maradtak fenn. Így pl. a Halotti Beszédet tartalmazó 12. sz. végi Pray-kódexünkben is van ilyen naptár.<sup>5</sup> Az első magyar nyelvű naptár pedig az 1466-os Müncheni vagy Jászay-kódexben található.<sup>6</sup> E naptárak azonban mind öröknaptárak voltak, vagy legalábbis több évre szóltak. Naptárkerékkel voltak ellátva a változó ünnepek kiszámítására. Sokszor „Cisio Janus”-t is tartalmaztak. (A csízió eredetileg azt jelentette, hogy az egymást követő ünnepeknek, a szentek napjainak lerövidített nevét a könnyebb rögzítés céljából huszonnégy sorból álló versecskébe szedték. Az elnevezés onnan ered, hogy a latin nyelvű vers kezdete: „Cisio Janus...”)<sup>7</sup>

A köznép egészétől sem lehet ugyan megtagadni bizonyos naptári ismereteket, de a jeles napok számontartása, a megtartásukról való gondoskodás az egyházi szervezet feladata volt. A naptárban való önálló eligazodás, a változó ünnepek kiszámítása pedig kifejezetten magas tudománynak számított. A mohácsi csatában elesett Szalkai László esztergomi érsek fennmaradt sárospataki iskolai jegyzetei szerint, ebben az igen jó színvonalú városi plébániai iskolában, a nagydiákok tagozatán a tananyag fontos elemét alkották a naptári ismeretek.<sup>8</sup> A „Cisio Janus” ismerete is az értelmes, okos ember ismérve volt. Ezért mondja a magyar szólás az értelmes, furfangos emberre még századok múlva is, ahogy „érti a csíziót”. A 15. században egyébként a plébániai iskolák a kezdők tagozatán tanították a „Cisio Janust” s a naptárverseket a leendő klerikusoknak.<sup>9</sup>

<sup>4</sup> HAHN, i. m. 104–105.

<sup>5</sup> BARTONIEK Emma: *Codices latini medii aevi*. Bp. 1940. 2.

<sup>6</sup> SZABÓ Dénes: *A magyar nyelvemlékek*. Bp. 1959.

<sup>7</sup> Január 1. Krisztus körülmelésének napja ugyanis latinul Circumcisio Christi. A Janus pedig Januarius hónap rövidítése. A latin nyelvű vers magyar változatai egyébként már korai nyelvemlékeinkben szerepelnek. Csíziónak nevezték később a 16. század végén kiformalódott népszerű-tudományos könyvecskét is, amely öröknaptára mellett közölte a csízió-verset is. (L. 42. sz. jegyzet.) A csíziókról monografikus jellegű tudománysorozatot írt BORSNA Gedeon: *A magyar csízió kialakulásának története*. Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1974-75. Bp. 1978. 265–347.; *A csízió kiadástörténete*. OSZK. Évkönyve 1976–77. Bp. 1979. 307–378.; *A magyar csízió átdolgozása*. OSZK Évkönyve 1978. Bp. 1980. 493–547.; *A csízió ellenlábasi és utólete*. OSZK Évkönyve 1979. Bp. 1981. 437–518.

<sup>8</sup> Mészáros István épp ennel az anyaggal bizonyítja az iskola magas színvonalát. Mészáros István: *A Szalkai-kódex asztronómia tananyaga*. Századok 1966. 850.

<sup>9</sup> Mészáros István: *Az iskolaügy története Magyarországon, 996–1777*. Bp. 1981. 142.

Amikor Gurevics leírja, hogy a tempós agráridővel való szakításban, az időnek az egyházi ellenőrzés alóli felszabadulásában milyen szerepe volt a városoknak, a polgári igényeknek, akkor egy technikai eszköz, a mechanikus óra elterjedésének jelentőségét hangsúlyozza. Véleményünk szerint ennek a folyamatnak hasonlóan fontos eleme az évenként megjelenő, nyomtatott, az olvasni tudó laikusok széles köre számára hozzáférhető kalendárium.<sup>10</sup> Abban, hogy a lineáris idő lassan dominánssá vált, hogy az idő kezdett kiegyenesedni, folytonossá válni, egy általános időrendi skálát adva, s hogy az időészlelés konkrétan tárgyi jellegével szemben, az idő szabadon helyettesíthető, szakaszokra tagolható, összemérhető lett, a mechanikus órához hasonló szerepet játszott az egymást követő évekre szóló kalendárium elterjedése. (Mindamellet az idő ciklikus szemlélete nem tűnt el egyik napról a másikra, sőt napjainkig is érvényesül az idő érzékelésében. Egyébként maga a kalendárium is e kétféle időszemlélet szoros összefonódását reprezentálta. Hiszen az évente megjelenő naptár mellett, hogy felhívta a figyelmet arra, hogy Krisztus születésétől számítva hányadik esztendő következik, egyszerismind eszközt adott az éves ciklusok jobb tagolásához is, megkönnyítve az évosztás liturgiáját.)

Természetesen nem a kalendárium hozta az új időszemléletet, s maga is csak válasz volt egy mélyebbről induló szükségletre. A szükséglet megjelenése összefügg a korakapitalista fejlődéssel, az időritmus felgyorsulásával, s általában a polgárság igényeivel. Ezzel magyarázható, hogy az első kalendáriumok észak-olasz és délnémet területeken terjedtek. A „kalmárok idejét”, az idő megnövekedett értékét nemcsak az jellemezte, hogy a napot a mechanikus órával mérhető szakaszokra tagolták. A gazdasági ügyleteknél megnövekedett az időpontok jelentősége, s ehhez hozzáférhető, könnyen kezelhető egységes naptárakra is szükség volt. Nagyon jellemző, hogy a naptárakhoz hamarosan mindenütt vásárjegyzéket csatoltak, a hajós kereskedők Angliájában pedig apály-dagály naptárt. A születő igény polgári jellegének nem mond ellent, inkább csak ugyanannak a folyamatnak a másik oldalát mutatja, hogy a polgárság felemelkedésével együtt erősödő központi hatalomnak, a modernizálódó államszervezetnek is egységes, könnyen kezelhető naptárakra volt szüksége.

Az időjelző funkció segítségével nemcsak a kalendárium megszületésének időpontját tudjuk megmagyarázni. Jóllehet a naptár később újabb anyagokkal egészült ki, mégis fokozatos terjedésénél mindvégig ennek a funkciónak a segítségével jutott el a fogyasztók újabb csoportjaihoz. Azokhoz, akiknek szükségük lett egy ilyen időjelző eszközre. Tehát nem csupán az írni-olvasni tudás terjedése miatt esik a kalendárium magyarországi fénykora a 19—20. század fordulójára, hanem azért, mert ekkor egy valóságos és tömeges szükségletet elégített ki. Ez a szükséglet pedig azért vált tömegessé, mert ekkor kezdte átgyúrni a kapitalizmus a magyar parasztságot. Egy alapos nemzetközi összehasonlítás megmutathatná, hogy miként függ össze a társadalomfejlődéssel a kalendáriumok nyugat- és kelet-európai

<sup>10</sup> Az európai nyelvekben ezt a fogalmat vagy az „almanach” vagy a „kalendárium” tövéből képzett szavakkal fejezik ki. A kalendárium szó eredetére vonatkozóan több elmélet van. A legvalószínűbb az, amit Hahn István ír le. Eszerint a Caesear előtti római naptár 12 holdhónapból állott, s „a hónap kezdőnapját a holdsarló megjelenésekor hirdették ki (kalare = kihirdetni, kikiáltani), ezért a hónap első napja: „Kalendae”. Tehát innen ered a magyarban meghonosodott kalendárium szó is. HAHN I. *i. m.* 48.

virágzása közötti fáziskülönbség. Természetesen megmutatná a társadalmi kommunikációs rendszerekben elfoglalt hely különbözőségét is, aminek műfaji, szerkezeti stb. következményei is voltak.

Egyébként a kalendárium későbbi hanyatlásában is szerepe lesz az időjelző alapfunkciónak. Oly módon, hogy az időritmus általánossá vált további felgyorsulása miatt, a rátapadt egyéb tartalmak már gátjaivá lettek az alapfunkció gyors szolgálatának. Így lett a kalendáriumból lecsupaszodva fali-, asztali-, tárca- és zsebnaptár.

Az eddigiekből is kitűnik, hogy a kalendárium műfajának születésénél döntő feltételnek tartjuk a naptár egy évre szóló és nyomtatott voltát.

### A 16—17. század magyar kalendáriumai — A műfaj kialakulása

#### Világkép, szerkezet és műfaji jellemzők

A maihoz hasonló naptárlapokat nyomtatásban legelőször a Mátyás udvarában is megfordult jeles csillagász, Regiomontanus adott ki 1474-ben, Nürnbergben.<sup>11</sup> Ez a latin és német nyelven egyaránt kiadott naptár még öröknaptár volt. Az első egy évre szólót 1513-ban adták ki.<sup>12</sup> Ezután a német területeken a reformáció hatására is nagyobb lendületet vett a nemzetiségi nyelvű (vulgare) naptára kiadása.<sup>13</sup>

Az első nyugati kalendáriumokat kis fáziskéséssel követték az elsősorban német mintákat követő magyar kiadványok.<sup>14</sup> Az első nyomtatott magyar nyelvű naptárt

<sup>11</sup> Ernst ZINNER: *Leben und Wirken des Johannes Müller von Königsberg genannt Regiomontanus*. 2. Auflag, Osnabrück, 1968.; WEGER Imre: *Regiomontanus és a népnaptárak*. Bp. 1937.

<sup>12</sup> MONSBERGER Ulrik: *A hazai Német naptáriróladalom története 1821-ig*. Bp. 1931. Német Philológiai Dolgozatok. 46.5.

<sup>13</sup> A Regiomontanus munkája nyomán megszülető német kalendáriumok kiadástörténetét, típusait, tartalmi változásait hatalmas monográfiában mutatta be Ernst ZINNER: *Geschichte und Bibliographie der astronomischen Literatur in Deutschland zur Zeit der Renaissance*. 2. Auflag. Stuttgart, 1964.

<sup>14</sup> A régi magyar kalendárium irodalom bemutatásánál erőteljesen támaszkodtam a korábbi feldolgozásokra is. A magyar kalendáriumokkal foglalkozó irodalmat egyébként legrészletesebben közli GELLÉRINÉ LAZÁR Márta: *A magyarországi kalendáriumirodalom a kapitalizmus korában*. Századok, 1974. 5—6. sz. 1232—1233.; A 16—17. század kalendárium-történetéhez általam felhasznált legfontosabb munkák: MÁTRAY Gábor: *A magyar naptárakról a közelebbi négy évszázadban*. Akadémiai Értesítő, 1853. 1. füz. 26—37.; TOLDY Ferenc: *Régi magyar naptárak*. Új Magyar Múzeum, 1853. II. k. 188—190.; JAKAB Elek: *A kalendáriumokról történelmi és politikai tekintetben*. Bp. 1881.; KOVÁCS Imre: *Régi magyar kalendáriumaink 1771-ig*. Debrecen. 1938.; ADLEFF: *Adalékok az erdélyi német kalendárium irodalom történetéhez*. Kolozsvár. 1907.; WEGER Imre: *i.m.*; MONSBERGER Ulrik: *i.m.*; ORTUTAY Gyula: *Kalendáriumolvasó magyarok*. (1936) Halhatatlan népköltészet. Bp. 1966. 286—290.; JAKUS István: *A császió és a kalendárium története, különös tekintettel a debreceni régi naptárakra*. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, 1962/64. Debrecen. 1965. 203—219. — Ezeknek a tanulmányoknak a többsége elég régen készült, adataik egy része s részben a jelenségek értelmezése kiigazításra szorul. A korszak mai tudós kutatói, filológusai a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* című kiadvány megjelent kötetének (RMNy I. 1473—1600. Bp. 1971; RMNy II. 1601—1636. Bp. 1983.), s a további köteteknek az előkészítése, szerkesztése közben példásan feldolgozták a régi kalendáriumokra vonatkozó adatokat is. A filológiai tisztázásokon túl bizonyára alapos ismereteket szereztek a kalendáriumok tartalmáról, szerepéről is. Ennek jele HERVAY Ferenc fontos feldolgozása (HERVAY Ferenc: *Magyar krónika a régi magyar kalendáriumokban*. MKsz 1970/4. 373—78.).

1545 és 1550 között Székely István adta ki Krakkóban.<sup>15</sup> A humanista műveltségű reformátor műve előszavában ezt írta:

„Mikoron minden nemzetet látnék, hogy az ú nyelvén Calendáriumot szerezne, kiből esztendőnek innepeit megtudhatná, igen jónak vélem én is, hogy az magyar nyelvre a Calendáriumot forditanám, kiből megtudhatnók a gyerekek nem csak az innepeket, hanem hány hét lenne minden esztendőbe az húshagyat, mely nap lenne meg az újság, hány órán támadna fel minden napon a nap, mikor kezdetnek el a tavasz, nyár, ősz, tél, kibe ennek felette becsináltam az magyar Císiot, hogy könyv nélkül is az innepeket megvehetnék, kivel vélem, hogy valamit használnék a magyarul olvasó gyerekeknek, kit jó néven ha veednek, többre és nagyobbra ennek utánna igyeközünk.”<sup>16</sup>

Ez tehát még öröknaptár volt csízióval, valószínűleg iskolai használatra. A legrégebbi egy évre szóló naptárt, amelynek csak az emléke maradt fenn, Bécsben adták ki az 1558. évre.<sup>17</sup> Az első ránk maradt magyar naptárt szintén Bécsben nyomták az 1572. évre.<sup>18</sup> Az első itthon, Kolozsváron 1569-re szóló nyomtatott naptárról egy múlt századi írás tanúskodik.<sup>19</sup> Az első Magyarországon, magyar nyelven nyomott, egy évre szóló megmaradt kalendárium az 1573-as évre készült Kolozsváron.<sup>20</sup> A 16. századból összesen kb. hatvan darab magyar kalendáriumot ismerünk.<sup>21</sup>

A kalendárium egy vagy két oldalán egy-egy hónap napjai függőlegesen oszlopban következtek egymás után arab számokkal ellátva. Mellettük a hét napjainak betűjelei, majd a szentek, vallási ünnepek megnevezései, végül a csillagok állásának, a Nap és a Hold járásának jelei következtek.

A 16. századi naptárakhoz az időszámítási részen túl, kivétel nélkül olyan anyagokat csatoltak, amelyek valamilyen módon kapcsolatban voltak az idővel, s egy kivételével gyakorlati igényeket elégítettek ki. Már a Regiomontanus-féle naptárakat is kiegészítették egészségügyi tudnivalókkal.<sup>22</sup> Ez még középkori örökség volt. A misekönyvek, iskolai könyvek naptárai mellett is találunk egészségügyi utasításokat, érvágásra vonatkozó szabályokat, amelyek a természeti év ciklusaival vannak kapcsolatban. Szalkai 1489/90-es sárospataki iskolai

<sup>15</sup> VARJAS Béla: *A magyar könyvkiadás kezdetei és a krakkói magyar nyelvű kiadványok*. In: Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből. 112–113. RMNy. I. 63. Lehetséges, hogy Székely már 1538 előtt is adott ki magyar naptárt, de erről biztosat nem tudunk. Ha volt ilyen, ez szintén öröknaptár lehetett és szintén iskolai használatra készülhetett. RMNy. I. 19.

<sup>16</sup> Idézi SZABÓ Károly: *XVI. századbeli magyar kalendáriumok*. *Magyar Könyvszemle* 1876. 19.

<sup>17</sup> IVÁNYI Béla: *Könyvek, könyvtárak, könyvnyomdák Magyarországon, 1331–1600*. OSZK Kiadványai, 4. Bp. 1937. 42. RMNy. I. 137.

<sup>18</sup> RMNy. I. 294.

<sup>19</sup> KANYARÓ Ferenc: *A legrégebbi erdélyi magyar és szász kalendárium*. Erdélyi Múzeum, 1898. 58–59; RMNy. I. 294.

<sup>20</sup> RMNy. I. 315; WALTHER László, *Tudományos Gyűjtemény* 1829/IX. 116., 119; Az elsőre vonatkozóan Schwartner 1809-es közlése óta (Martin SCHWARTNER: *Statistik des Königreichs Ungarn*. Ofen, 1809. I. 18–19.) Sokféle adatot közöl a szakirodalom. Úgy véljük, hogy a leghelyesebb a magyar filológia monumentális művére, a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* című kiadványra hagyatkoznunk.

<sup>21</sup> HERVAY: *i. m.* 374.

<sup>22</sup> WEGER Imre: *i. m.* 17; Ernst Zinner *i. m.* 1968. 202–203.



jegyzeteiben is együtt szerepel az első füzetben a naptárszámítás, a csillagászat és az egészségügyi tudnivalók.<sup>23</sup>

Tudós szerzők az eddig ismert kb. ötven egészségügyi szabályzatról kimutatták, hogy azok az i. u. 700 körüli évek nagy angolszász tudósának, Beda Venerabilisnek Computusára mennek vissza mint ősforrásra.<sup>24</sup> Beda pedig ókori szerzőre, Pliniusra támaszkodott.<sup>25</sup> A középkori egészségügyi szabályoknál többnyire nincs kifejtve, de az ókori eredetnél a tanácsok tudományos alapján az emberi test állapotának nem egyszerűen csak a természeti év ciklusaitól, hanem a csillagos ég változásaitól való függése adja. A ptolemaioszi világbkép alapján álló hellenisztikus tudománynak, ez a földi és égi dolgok közötti összefüggésről, a „kozmosz szimpátiáról” szóló elgondolása épült tovább a reneszánsz természetfilozófiában. Ez az asztrológiai világbkép, illetve ennek vulgarizáló elágazásai adják a kalendárium sok új anyagának elvi alapját is.

E világbkép szerint mind az ember, mind a természet, mind az égitestek ugyanabból a négy elemből épülnek fel. A különböző elemek tulajdonságaival felruházott égitestek titokzatos módon összefüggenek a földi, emberi jelenségekkel. A csillagok mozgása meghatározza a történéseket, befolyásolja az élőlények állapotát, s így a planéták kikalkulálható konstellációiból kiolvasható a jövő, meghatározható, hogy mit mikor tanácsos tenni. A hold fázisaitól, s hogy melyik csillagjegyben járnak a bolygók és a Hold, függ az, hogy mikor kedvező az idő érvágásra, köpölyözésre, purgációra. De ettől függ az is, hogy mikor jó haját nyírni, plántálni, vadászni, halászni, tyúkot ültetni, mikor jó télire való s mikor épülethez való fát vágni. A csillagok mozgása alapján kiszámítható, hogy milyenek lesznek az egyes évszakok, hogyan változik az időjárás, milyen lesz a föld gyümölcse, mit várhatunk a csúszómászóktól, egerektől, mindenféle kártevőktől, s lesz-e döghalál. Sőt, ennél bonyolultabb dolgokat is megtudhatunk békességről, hadakjárásáról, az államok belviszonyairól, s egymáshoz való indulatokról.<sup>26</sup>

Természetesen mindezek a jövődölések nem egyszerre jelennek meg, s nincsenek is meg valamennyi kalendáriumban, de mind ugyanannak a világbképnek a sarjadzásai. Míg a középkori naptárak egészségügyi előírásai minden évben érvényesek voltak, addig a jóslások nagy részét évente kellett kikalkulálni, mert az égi jelenések, hogy melyik csillagkép mikor melyik másiknak hányadik grádicsára hág, nem ismétlődtek változatlanul még ugyanazon planéta égi regnálása alatt sem. Ezek kiszámításra igen nagy tudomány volt. Mai tudásunk alapján történetien lenne mindezt egyszerűen babonának minősíteni. Ízig-vérig a korabeli tudós kultúra találmánya volt ez, ha a kalendáriumokban vulgarizálódott is valamelyest. Ezt adta a 16. századi tudomány mintegy felvilágosításképpen, hogy az olvasókat a

<sup>23</sup> Mészáros István: *Az iskolaügy története Magyarországon, 997—1777*. Bp. 1981. 147.

<sup>24</sup> ZALÁN Menyhért: *A Pray-kódex forrásaihoz*. MKsz. 1926. 253. Idézi VIDA Tivadar: *A Pray-kódex orvostörténeti vonatkozásai*. MKsz. 1975/2. 127. Vida ezenkívül újabb gazdag bizonyítanyagot idéz.

<sup>25</sup> CSÓKA J. Lajos: *Szent Benedek fiainak világtörténete*. Bp. 1971. I. k. 43—44.

<sup>26</sup> Az 1572-es bécsi magyar naptár jövődöléseit Kovács Imre ismertette részletesen (i. m. 14—15.). Kicsit későbbi korszakból, de változatlanul ilyen jellegű kalendáriumi jövődöléseket, tanácsokat tett közzé legújabbban Szilágyi Ferenc az 1749-es győri kalendáriumból. *Elméti vidító elegy-belegy dolgok. Válogatás a győri kalendárium 1749-től 1849-ig tartó időszakából*. Bp. 1983. 18—28.

tanácsokkal a boldogság útjára vezesse. Ezek a kalendáriumok mindig híres egyetemek híres tudósaira, matematikusra, asztronómusra hivatkoztak, s a 16—17. században nem is alaptalanul. A magyar naptárakba a krakkói és a bécsi egyetem tudósai dolgoztak. A lőcsei naptár számára pedig előbb Frölich Dávid kémárki asztronómus végezte el a számításokat, majd pedig majdnem egy évszázadig a Neubart család tagjai.<sup>27</sup>

Az a mentalitás és világgép, amelyet ezek a kalendáriumok sugalltak, mint láttuk, ókori elemekből, s a középkorra jellemző technikával épült fel, de bizonyos újkori polgári igényeket is szolgált. Alapos társadalomtörténeti okai vannak, hogy az ókori előzményekből ebben az átmeneti korban fejlődött ki, s terjedt el — a kalendáriumok révén is — viszonylag szélesebb körben az asztrológiai világszemlélet. A kor embere, az iparos és kereskedő polgár, az árutermelő nagybirtokos stb. szeretete volna kiszámítani cselekedetei következményeit, kalkulációi helyességét. Születőben volt, illetve kezdett elterjedni az igény a dolgok racionális kiszámíthatóságára.

A kor ingatag viszonyai, a kereskedelem bizonytalanságai, az információterjedés lassúsága, a tudományok állása, az ismeretek szintje, stb. azonban még nem nagyon tették lehetővé a racionális számítást, a világ és a társadalom működésének, összefüggéseinek racionális feltárását. Ezért érezhette a kor embere fokozottabban, hogy a sors kiszámíthatatlan erőinek kezében van. A kiszámíthatóság igénye s ennek lehetetlensége közötti ellentmondás miatt hagyatkozott a kor polgára pl. a kálvini predesztináció-tanra is. De ezért próbált az asztrológia tudományába is kapaszkodni. Az asztrológiai előrebecslések, előrejelzések, a racionális kiszámíthatóság látszatát keltették. A kalendáriumok asztrológiai alapú jóslásai, tanácsai az átmeneti kor, a 16—17. század viszonylag szélesebb közönsége számára tették hozzáférhetővé ezt a kvázi-racionalitást. Horoszkópkészítés, csillagjóslás korábban is volt, de csak az uralkodók s más hatalmasok engedhették meg maguknak ezt a fényűzést. Most viszont a kalendáriumok révén ennek bizonyos elemei vulgarizálódtak s szétáradhattak.

A 17. század utolsó harmadáig még a tudomány világában is éltek e világgép elemei. Magyar vonatkozásban elegendő Apáczai *Magyar encyclopédiája* VI. fejezetére vagy a kertészkedő tudós püspök, Lippai János gazdasági kalendáriumára gondolnunk.<sup>28</sup> A probléma akkor jelentkezik, amikor a newtoni világgép megszületése, lassú terjedése után, a magasabb kulturális szinteken a 18. század közepén már tarthatatlan az asztrológiai magyarázat, s a kalendáriumok még ekkor is ezt

<sup>27</sup> Kosáry Domokos nagyívű, impozáns művelődéstörténeti munkájában erre vonatkozóan néhány pontatlanság van. A Neubart család ugyanis nem kalendáriumkiadói privilégiummal rendelkező nyomdászcsalád volt, hanem sziléziai filozófus-matematikus-csillagász família, s tagjai a nagyhírű lőcsei naptár s már magyarországi és külföldi kalendáriumok nagy tekintélyű szerkesztői voltak. A lőcsei mintájára 1706-1722-ig kiadott komáromi naptárak csillagászati részének (így az említett 1713-ra szólónak is) Neubart János volt ugyan a szerzője, de soha sem lakott Komáromban. Hasonlóképpen a pozsonyi naptárnál is szerző, de nem nyomdász-kiadó. A 18. század végén pedig már nem is az ő neve, hanem a jól hangzó Bobordánszky Kopernikusz „csillagváltásé” szerepel az újra meginduló komáromi naptáron szerzőként. KOSÁRY Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp. 1980. 198.

<sup>28</sup> *Calendárium oeconomium perpetuum*. Néprajzi Közlemények, 1963/1—2

mondják, és közönségük jó része is ragaszkodik ehhez. Csak Mária Terézia rendeletére hagyják majd el a naptártól az érvágási szabályokat, s egyéb asztrológiai előírásokat.

A jövődölések közül a kalendáriummi időjósítás tudta befutni a legnagyobb pályát, mert már a kezdeteknél sem csak asztrológiára támaszkodott, hanem a több évszázados megfigyelésre, felhalmozódott tapasztalatra. Ezért az asztrológiai alapok megdőlése után a hangsúlyt könnyen lehetett áthelyezni a tapasztalásra. A meteorológiai előrejelzés egyébként a 16. században rögtön az egészségügyi szabályok után jelent meg. Néha a hónapok, sőt a hetek mellett, néha külön cím alatt találjuk. Igen gyakran a hónapok alá nyomtatott naptárversekben, kalendáriummi rigmusokban olvashatjuk az elvégzendő gazdasági munkákra vonatkozó tanácsokkal, s néha egészségügyi, táplálkozási szabályokkal együtt.<sup>29</sup> Az ilyen típusú időjárás-előrejelzések s összekapcsolódásuk a gazdasági munkákkal, régi római hagyományra, egészen Catóig vezethetők vissza. A rigmusok ősforrása pedig a római Filocalus 354-ben írt költeménye.<sup>30</sup> Néha az ilyen versekbe foglalt tudnivalók nem a hónaptáblákra kerültek, hanem külön cím alatt szerepeltek, mint parasztkalendárium. Ennek egy változatát Apáczai is közli 1655-ben megjelent Magyar encyclopaediájában „házi, paraszti és örökkévaló kalendárium” cím alatt.<sup>31</sup>

Hamar megjelentek a hónapábrázolások, amelyek a hónaptáblák fejlécén, az egyes időszakok, hónapok természeti, gazdasági, vallási szimbólumait ábrázolták. A hónapok ilyen ábrázolása is antik előzményekből származik, s középkori minták is ismertek. (A legismertebbek közül valók Jean de Berry burgund herceg óráskönyvének gyönyörű illusztrációi.) A korai magyar kalendáriumok hónap- és évszabábrázolásainak, a bolygók és az állatövi jelek rajzának közvetlen mintái a német kalendáriumok s más asztronómiai népkönyvek fametszetei voltak.<sup>32</sup> Ezek az illusztrációk, kivált a hónapábrázolások végigkísérik a kalendárium-műfaj egész történetét.

Milyen új anyagok jelentek meg még a kalendáriumokban? Utaltunk már rá, hogy polgári jellegű igényeket elégített ki a sokadalmak, vásárok jegyzékének csatolása. Ha megnézzük, hogy hol nyomtak magyar kalendáriumot a 16–17. században (külföldön a legtöbbit Bécsben), akkor azt látjuk, hogy azok egyrészt a nyugati-dunántúli árutermelő s élénk kereskedelmi tevékenységet is űző nagybirtokosok védnöksége alatt működő nyomdáknak jelentek meg (Keresztúr és Csepreg, de a bécsi kiadásokat is részben ezek a nagybirtokosok támogatták), másrészt Bártfán, Lócsán, Kassán, Debrecenben, Kolozsváron, Nagyszombatban,<sup>33</sup> tehát olyan városokban, amelyekben virágzott a kereskedelem. Debrecen gazdasága, kereskedelmi élete virágzik, sőt a korakapitalista világgpiacra is kapcsolatba kerül. A szepességi városok és Kassa több ország s kereskedelmi utak találkozásánál, a bor

<sup>29</sup> KÖNIG György: *Kalendáriumbéli régi magyar disztichonok*. ItK 1900. 403–16; Kovács Imre: i. m. 34–52.

<sup>30</sup> SZILÁDY Áron: ItK 1900

<sup>31</sup> Ilyen parasztrekulákat, parasztkalendáriumot közölt újabban SZILÁGYI Ferenc: *Elmét vidító elegybellegy dolgok*. i. m. 37–51.

<sup>32</sup> SOLTÉSZ Zoltánné: *A magyarországi könyvdísítés a XVI. században*. Bp. 1961. 77–81.

<sup>33</sup> HERVAY: i. m. 374–377.

világkereskedelmi útvonala mentén s a bortermelő mezővárosok háttérére is támaszkodva a fénykorukat élik. Ezek a kereskedő városok adják ki a legtartósabban megjelenő naptársorozatokat a 17. században.<sup>34</sup> A pontos, részletes és megbízható vásárnaptár e városok — s más városok — kereskedő és ipari polgárságának, a mezővárosok parasztpolgárságának és az árutermelő nemességnek az igényeit elégítette ki. A század leghíresebb s legelterjedtebb naptára a lőcsei volt. (Brewer nyomda) Közkeveltségét éppen megbízható és kimerítő vásárjegyzékének köszönhette.<sup>35</sup> Nemcsak a felső-magyarországi, hanem az erdélyi s néha a szomszédos országok fontosabb vásárait is hozta. Német változata révén elterjedt volt Magyar- és Erdélyországon kívül Sziléziában és Lengyelországban is. (Ezért mondják a nevezetes dolgokra, hogy „hét országra szól, mint a lőcsei kalendárium”.) Ez is világosan mutatja a kalendárium terjedésének összefüggését a társadalmi, gazdasági folyamatokkal. A kalendáriumok ott jöttek létre, ott terjedtek, ahol a munkamegosztás és a csere fejlődése túllépett az önellátó tradicionális gazdálkodáson, a helyi piacok köré szerveződő kereskedelmen.<sup>36</sup>

A lőcsei, s más kalendáriumok is köztölték a postajáratokat is. A társadalom kommunikációs rendszerének újkori alakulásában fontos tényező a posta intézményének kialakulása és fejlődése.<sup>37</sup> A kalendárium úgy is részese lett a kommunikációs rendszer változásának, hogy igyekezett kielégíteni az információáramlás és -közlés ezen új formájához kapcsolódó információszükségletet. Ez egyben a kalendárium terjedésének újabb serkentőjévé vált. Egyébként a legmegbízhatóbban, legpontosabban a postajáratokat is a lőcsei kalendárium közölte. Ez a másik ok, amiért ezt kedvelték a legjobban a kereskedők, s más ügyeiket intéző útonjárók.

Itt utalunk vissza arra, hogy miként függött össze a kalendáriumnak egy korábban említett információja a fejlődő árucserével, közlekedéssel, általában az érintkezés élénkülésével. A Nap és Hold keltének, nyugtának, a Hold változásának rendszeres közlésére gondolunk. Ezekre az adatokra legelső sorban az útonjáró embereknek volt szükségük. A korabeli útviszonyok mellett a hosszabb utak, szállítások tervezésénél, beosztásánál, de a rövidebb utak megtételénél is nagy fontossága volt annak, hogy mikortól meddig lehet a Nap vagy a Hold világára számítani. Ezért is nő az érintkezés élénkülésével párhuzamosan a kalendárium szerepe. A napok között való könnyebb eligazodás mellett ezért is volt fokozottabban szüksége rá az útonjáró embernek.<sup>38</sup>

A Nap keltének-nyugtának közlése még egy további szempontból is fontos. Erre nézve azonban sajnos csak reformkori adatunk van. Waltherr László — Kőlcsey barátja, a Károlyiak levéltárosa — írta 1840-ben:

<sup>34</sup> Német nyelvű sorozatok is jelentek meg Késmárkon, Bártfán, Kassán, Lőcsén, Szebenben.

<sup>35</sup> MONSBERGER: i. m. 33 4; Hajnóczy - Firtinger: *Lőcse város könyvnyomtatói*. Grafikai Szemle: 1903; HAJNÓCZY R. József: *Az első lőcsei kalendárium az 1626. évre*. Lőcse. 1909. PAVERCNIK Ilona: *A lőcsei Brewer nyomda a XVII - XVIII. században*. OSZK Évkönyve 1979. Bp. 1981.

<sup>36</sup> A vásárnaptárral kapcsolatban ismét előre utalhatunk a kapitalizmus korabeli paraszti kalendáriumhasználatnak erre a mozgatójára. A kalendárium paraszti elterjedése összefüggött a paraszti árutermelés általánossá válásával, a parasztság bekapcsolódásával egy nagyobb gazdasági integrációba.

<sup>37</sup> W. SOMBART: *Der moderne Kapitalismus*. München und Leipzig. 1921. II. 372 -385.

<sup>38</sup> Ezt a sokáig növekvő jelentőségű funkciót majd címével is kiemeli sok 18. századi, 19. századi eleji kalendárium „Házi és Úti Kalendárium”.

„Nem kevés hasznát veszik ezeknek a mezei gazdák és a falusi lakosok, de leginkább a lelkipásztorok, kik déli vonalak hiányában a Nap költéről, nyugtáról a névnaptárhoz kapcsolhatni szokott jegyzetek után szokták igazítani óráikat.”<sup>39</sup>

Az 1850-es években ugyanerről hosszan értekezik Brassai Sámuel is.

Feltételezhetjük, hogy a Nap-járás kalendáriumi közlésének korábban is volt ilyen szerepe. Miért van ennek jelentősége? Tudjuk, hogy az időszámítás egységes rendszerét, a zónaidőket csak 1884-ben alakították ki, s még az ennél kisebb területek időszámításának egységesítése s a középnapidő bevezetése is elég kései fejlemény. (A teljes rendezést egyébként a vasút kényszerítette ki.) Hiába találták fel a mechanikus órát és használták a városháza tornyán s a kisebb-nagyobb települések templomainak tornyain, majd jórészt ezekhez igazodva a lakásokban is, az órák a helyi időt mutatták, igazodva a Nap helyi járásához. „Minden városnak saját ideje volt.”<sup>40</sup> Az idő pontos meghatározását azonban csak kevés helyen végezték, ahol erre volt szellemi és technikai lehetőség. Így viszont az idő, az órák dolgában igen nagy anarchia uralkodott. Ezen segíthetett a kalendárium közléseihez való igazodás. Az ennek alapján beállított óra is a helyi időt mutatta ugyan, mégis az anarchiához képest ez az idő egységesülése felé mutatott. Az így elért egyezés és pontosság megfelelt a korabeli közlekedési gyorsaságnak, kommunikációs viszonyoknak, s általában az időbeli pontosság iránti igény fokának. A kalendáriumnak ez a funkciója a rádió pontos időjelzésével rokonnak tekinthető. Egy-egy elterjedtebb kalendárium, mint a lőcsei, nagy területeken határozta meg az idő kezelését.

A kalendáriumok eddig bemutatott teljes anyaga a mindennapi élet gyakorlati szükségleteit elégítette ki. A magyar kalendáriumoknak volt még egy elmaradhatatlan tartozéka, a krónika.<sup>41</sup> Ez a tartalom első olyan összetevője, amely nem szolgált közvetlen gyakorlati igényeket. Legelőször az 1592-ben Debrecenben kiadott csizióban jelent meg. *Ez világ teremtésétől fogván való rövid chronika, avagy Némely meglelt dolgoknak kijegyzése* címen.<sup>42</sup>

A kalendáriumbeli krónika nem speciálisan magyar elem. Az viszont már valószínűleg magyar sajátosság, hogy az 1601—1711 között megjelent, s ismert, mintegy 300 naptár nagy részéből nem hiányzik. Az első, a debreceniek 1613-as kalendáriumában maradt fenn.<sup>43</sup> A krónika Ádámtól—Éváig, a magyarok Scythiából való kijövetelén át a mindenkori jelenig a teljes időskálát bemutatta. E krónikáknak szüksézává krónikás jellegük ellenére, igen fontos szerepük lehetett a

<sup>39</sup> WALTHER L.: *Némely észrevételek...* Figyelmeztető, 1840. 45. sz. 731.

<sup>40</sup> GUREVICS: *i. m.* 132.

<sup>41</sup> Erről Hervay közleménye alapján írunk. HERVAY: *i. m.*

<sup>42</sup> RMNy. I. 678. A nyomtatott csiziók tartalma egyébként sokban hasonlított az első magyar kalendáriumokéra. Benne voltak a csillagászati tudnivalók, a különféle jóslások, gazdasági, egészségügyi, állatgyógyászati, táplálkozási tanácsok, szabályok, tudnivalók, a parasztkalendárium, sőt néha a krónika és a vásárok jegyzéke is. Különbőség, hogy nem egy évre szólt, tehát ritkábban jelent meg, s csizióvers is volt benne, valamint segédanyag a változó ünnepek időpontjának kiszámítására. Az 1590-es években kiadott kolozsvári csizió tartalmának leírását lásd: RMNy. I. 684. Lásd még Borsa Gedeon csizió tanulmányainak sorozatát, *i. m.*

<sup>43</sup> RMNy. II. 1031.

nemzet, a nemesi nemzet történeti tudatának alakulásában. Sőt, talán éppen e nemzettudat szükségletei, sajátosságai magyarázzák, hogy a magyar kalendáriumoknak olyannyira jellemző tartozéka lett a Szkitiától végig vezetett krónika. Hogy közelebbről milyen volt a kalendáriumbéli krónikának a szerepe, azt csak a teljes anyag alapos elemzése mutathatná meg. Meg kellene gondolni azt is, hogy vajon mi a jelentősége annak, hogy pont a debreceni városi közösség, református egyház és a kollégium által fenntartott nyomda volt a kezdeményezője ennek a voltaképpen ideológiai töltetű kalendáriumi matériának, s éppen a 17. századi függetlenségi harcok kezdetén.<sup>44</sup>

A krónikákról fontos még megemlíteni, hogy legtöbbször a megjelenés előtti évekig elvezették s a jelenhez közeledve, egyre jobban részletezték az eseményeket. Ezt tulajdonképpen aktuális híradásként is értelmezhetjük. A 17. század végén pedig már a krónikától elkülönülten is jelentek meg aktuális hírek a kalendáriumban, s ezek az 1730-as évekig fokozatosan szaporodtak, és rendszeresebbé váltak.

Mi a jelentősége annak, hogy ezek az „újdonságokra” vonatkozó, nem szocializálható ismeretek megjelentek a kalendáriumban?<sup>45</sup> „Minél dinamikusabb egy társadalom fejlődése, mennél bonyolultabbak és szerteágazóbbak a környező világgal való kapcsolatai, annál inkább megnő az új ismeretek jelentősége.”<sup>46</sup> A nem szocializálható ismeretek, az „újdonságok” jelentőségének növekedése, olyan aktualitássá válása, amely tömeges információsükségletet elégít ki, hosszú s történetileg is előremozgó folyamat. Angelusz az aktualitás, a tömeges információsükséglet keletkezésének, alakulásának tényezőjeként négy feltételt elemez: az újszerűséget, az ember és környezet viszonyának változását, a váratlanságot és az érintettséget.<sup>47</sup> E feltételeket úgy is vizsgálhatnánk, hogy az újkori történelem folyamán hogyan változtak. Valószínűleg így is azt kapnánk, hogy mindegyik tényező szerepe történetileg növekvő, előremozgó.

Az információsükséglet, az aktualitás formálódása tehát szorosan összefügg, együtt halad a társadalom újkori változásaival. Angelusz azonban hangsúlyozza azt is, hogy ez a formálódás

„... a folyamatok alakulása a modern társadalmakban nem független a kommunikációs rendszer jellegétől, működésétől. A kommunikációs eszközök — különösen a sajtó — jelentős szerepet töltenek be az információsükségletek kialakításában, tudatosításában, mobilizálásában, tömegesítésében és befolyásolják az aktualitás formálódásának, kialakulásának mechanizmusait is.”<sup>48</sup>

<sup>44</sup> Érdeemes volna azt is megnézni, hogy milyen különbségek voltak a más-más közegben megjelenő kalendáriumban krónikái között.

<sup>45</sup> E két, egyébként viszonylagos ismerettípus megkülönböztetését és további gondolatmenetünk kiindulópontját, fogalomkészletét Angelusz Róberttől vettük át. ANGELUSZ R. *Kommunikáló társadalom*. Bp. 1983. 5. 23. és 51—55. Angelusz dolgozatának elméleti építményét és fogalmi apparátusát egész dolgozatunkban jól tudtuk hasznosítani, amikor a kalendárium változó helyét kerestük a változó társadalmi kommunikációs rendszerben. Ez a hatás sokszor ott is érvényesül, ahol szó szerint nem hivatkoztunk rá.

<sup>46</sup> ANGELUSZ R.: i. m. 7.

<sup>47</sup> ANGELUSZ R.: i. m. 9—16.

<sup>48</sup> ANGELUSZ R.: i. m. 18.

Ehhez azt fűzzük hozzá, hogy a kommunikációs rendszer, a kommunikációs eszközök úgy befolyásolják az aktualitás, az információszükséglet és az informáltság-szükséglet formálódását, hogy mindezek történeti kialakulásfolyamatában is szerepük van. A rendszeresen megjelenő első újságok előtti korszakból a levelezést, a rölapokat, a levélújságokat, a hírverseket szokták emlegetni mint a sajtót előkészítő kezdetlegesebb kommunikációs formákat.<sup>49</sup> Véleményünk szerint a sajtó előzményei között, s így az információ- és informáltság-szükséglet s az aktualitás történeti kialakításának folyamatában az említettekhez hasonlóan számításba kell venni a kalendáriumok szerepét is.<sup>50</sup>

Itt nemcsak a krónikáknak a mindenkori jelenhez közelítő adataira, s a szaporodó önálló híradásokra gondolunk, hanem a jövődöléseknek az ország állapotjáról, más országokról, a békességről és a hadakozásról szóló prognosztizálásaira is. Nem megtörtént eseményekről szóltak ezek, mégis a valóság keretei között mozogva arról adtak hírt. A jóslások az adott világ, a korabeli ország és Európa országainak valóságos körülményeiből, viszonylataiból építkeztek, s olyan fogalmakat használtak, amelyek ezekre a valóságos viszonyokra vonatkoztak.

Azért is fontos a kalendárium híryanagának szerepe, mert a publicitás és aktualitás mellett — szemben pl. a levélújságokkal — a kalendárium rendelkezik a periodicitás ismérvével is. A kalendárium tulajdonképpen a legelső periodika. Kétségtelen, hogy elég ritkán, csak évente jelent meg, de hát az objektív folyamatok is lassú ritmusúak voltak. Az évenkénti tájékozódás mellett pedig tovább tartott a hírek aktualitása is. „Az információ lassúsága az aktualitást erősíti, minél ritkábbak a hírközlések, annál tovább tart a hír aktualitása” — idézi Angelusz De Veldert, s példáját a grönlandi újságról, amelynek megjelenése a havonta közlekedő postai gőzös érkezéséhez igazodott.<sup>51</sup> Történetileg, az objektív folyamatok gyorsulása mellett éppen a kalendáriumi hírközlésnek ez a lassú ritmusú, de mégiscsak meglévő periodicitása is hozzájárult az információszükséglet mobilizálásához és az informáltság-szükséglet kialakulásához.<sup>52</sup>

A 17. század folyamán még két újabb közleménytípussal bővül a kalendáriumok tartalma. Elszórtan ekkor jelennek meg az irodalmi jellegű közlések, trufák, példák, moralizáló történetek, anekdoták.<sup>53</sup> A debreceni kalendáriumban már 1619-ben szerepelnek „Békességre intő példák”. A lőcsei kalendáriumban pedig 1678-tól tűnnek fel az anekdoták.<sup>54</sup> Ezekben eleinte erősebb a moralizálás, a barokkos tanító célzat. Gyakorlati példák révén a helyes, erényes életre akarnak oktatni. Lassan azonban, főleg a lőcsei naptár történeteinek erősödik a szórakoztató cél. A

<sup>49</sup> Jürgen HABERMAS: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Bp. 1971. 29—30; idézi ANGELUSZ R.; i. m.

<sup>50</sup> Magyar vonatkozásban legalábbis ez minden kétséget kizáróan így van.

<sup>51</sup> DE VOLDER: *Soziologie der Zeitung*. F. Enke Verlag, Stuttgart, 1970. idézi: ANGELUSZ, R., i. m. 20—21.

<sup>52</sup> A 16—17. századi, s főleg a 18. századi kalendáriumok ide vonható teljes anyagát (jóslások egy része, krónika vége, önálló hírek) érdemes lenne a fenti szempontok fényében alaposan elemezni és értékelni.

<sup>53</sup> KOVÁCS Imre: i. m. 51.

<sup>54</sup> SZABÓ József: *Régi debreceni kalendáriumok*. Debreceni Képes Kalendárium, 1938. Debrecen. 1937. 56—60. MÁTRAY G.: i. m.

kalendáriumnak ez a nagy jövőjű, szórakoztató funkciójú közleménytípusa a 18. század folyamán bontakozik ki majd igazán.

Megjelentek az ismeretterjesztő jellegű írások is. Szentiványi Márton, a szorgalmas jezsuita atya 1675-től 1705-ig szerkesztette a nagyszombati latin nyelvű kalendáriumot, amelyben nagy mennyiségű tudós értekezést közölt különböző témákról.<sup>55</sup> A puritánus indíttatású, jeles nyomdász, Tótfalusi Kis Miklós ismeretterjesztő törekvései a kolozsvári magyar nyelvű naptárban kaptak teret. A korábbi egészségügyi, állategészségügyi, gazdálkodási tanácsokat, a parasztkalendáriumot nem tekinthetjük a szó modern értelmében ismeretterjesztésnek. Ezek valójában nem új ismereteket közöltek. Bár egy részüknek kezdetben az olvasók bizonyos köre számára volt némi újdonság jellege is, mégis fő jellemzőjükké inkább a megszokottság, szabályozottság, változatlanság lett. Ezek az anyagok újra és újra csak a hagyományos tudást erősítették meg. Az a fajta ismeretterjesztés, amelyre inkább az újdonságok jellemzőek — nagyrészt szembefordulva a hagyományos tudással —, csak a felvilágosodás idején kap majd elméleti megalapozást.

Már a 16. századi naptárak is tartalmaztak néhány üres lapot a feljegyzések számára, s a lapszélre is lehetett vetni fontos emlékeztetőket. A mintát a Bécsben kiadott *Krakauer Schreibkalender* adta.<sup>56</sup> (Bár teljesen ilyen típusú naptárak nálunk csak német nyelven jelentek meg.) Az emberek elég nagy számban élhettek azzal a lehetőséggel, hogy időhöz kötött feljegyzéseket tegyenek, az időpontokat elhelyezve az abszolút időskálán. Ez is hozzájárult az időtudat változásához, a lineáris időszemlélet terjedéséhez. Ennek a használati funkciónak egyébként óriási szerepe volt később a kalendárium általános paraszti használatba vételénél is.

A 16—17. században tehát alapvetően kialakult és megszilárdult a magyar kalendárium műfaja. Rendszerezzük az eddig a történeti megjelenés rendjében felsorolt kalendáriumi tartalmakat! A kalendárium alapvetően két részből állt. Első felében voltak a hónapok táblái, fejlécükön a hónapábrázolásokkal. Ez a szorosabban vett naptárrész a napok és a hozzátartozó ünnepek, szentek jegyzékével, a Hold változásaival, járásával, a Nap járásával, a napok különböző tevékenységekre való alkalmasságának jeleivel, időjárási előrejelzésekkel, heti igével, esetleg kalendáriumi rigmusokkal, parasztkalendáriummal.

A naptárrésztől sokszor külön címlappal is elkülönült a második rész: Prognosticon, Judicum, Practica, Prognosticon Astrologicum, Judicum Astrologicum vagy magyarul Ítélet. Végül leggyakrabban Toldaléknak címezték. Ez volt a jóvendölési, oktató vagy olvasó rész. Ez tartalmazta a tulajdonléppei Prognosticon-t a legkülönbébb jóslásokkal, előrejelzésekkel az időjárástól a terméskilátásokon át a háborúig. Tartalmazta a következő évre érvényes, követendő egészségügyi szabályokat, táplálkozási, gazdasági tanácsokat. itt szerepelt a magyar és a világkrónika. A 17. század végén a toldalék már néha kispróza anyagot is hozott — példát, tanítást, anekdotát —, s ennél is ritkábban ismeretterjesztő közléseket, s a krónikától különállóan aktuális híryanagyot is. Mindig tartalmazta végül a vásárok jegyzékét s nagyon sokszor a postajáratokat. Az 1730-as évekig ez a szerkezet és ezek a gyakoriságok jellemezték a magyar kalendáriumokat. Ennek alapján —

<sup>55</sup> *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig.* Szerk.: KLANICZAY TIBOR. Bp. 1964. 408.



természetesen a későbbi fejleményeket is ismerve — már leírhatjuk a kalendárium műfaját.

A kalendárium egy évre szóló nyomtatott naptár. A szorosabb értelemben vett naptárrészen a napok rendjén kívül megtalálhatók a naponkénti csillagászati változások is. A kalendárium a naptárreszen kívül tartalmaz a mindennapi gyakorlati életvitelhez szükséges egyéb információkat, tanácsokat s változó arányban valamiféle szórakoztató és általános jellegű ismeretterjesztő, illetve általános jellegű aktuális tájékoztató olvasmányanyagot. Ha csak a magyar kalendáriumirodalmat tekintjük, akkor ehhez hozzáfűzhetjük, hogy az egyéb információk között mindig szerepelnie kell a vásárnapciónak. Általánosabban fogalmazva azt mondhatjuk, hogy a kalendárium olyan történetileg változó átmeneti kommunikációs eszköz, a hagyományos kommunikációs formák és a modern sajtó között, amely egy részről hagyományos, szocializálható ismereteket, tudást, világképet stb. tartalmaz és közvetít, másrészről pedig újdonságokat, újdonságismereteket is. A kettő aránya változó. Egyrészt van egy többé-kevésbé folytonos történetileg előrehaladó mozgás az újdonságok javára. Másrészt az arányok függenek attól is, hogy a kalendárium szerepe hogyan módosul a változó társadalmi kommunikációs rendszerben. Ezen belül döntő az, hogy a kalendárium olvasóközönségét elsősorban milyen társadalmi-kulturális rétegek adják.

#### *Kiadók, példányszámok, terjesztés, árak és olvasók*

Visszatérve a kiadástörténethez, az első magyar nyelvű naptárak kiadásánál hangsúlyozni kell a reformáció szellemi áramlatának nagy szerepét. Ezen kívül az is serkentette a kalendáriumok kiadását, hogy XIII. Gergely pápa 1582-ben naptárreformot vezetett be, amely nem kis ellenállás után a 16. század végére Magyarországon is általánossá lett.<sup>57</sup> Az új, Gergely naptárra való áttérés megnövelte az igényeket a kalendárium iránt. Az egyházaknak általában fontos szerepük volt a kalendáriumkiadás kezdeményezésében, támogatásában, de a 17. században emellett megnövekedett a magánvállalkozások jelentősége. Nem elhanyagolható a municipiumok, az egyes városi közösségek nyomdáinak szerepe sem. Végeredményben megszűnt az egyház monopóliuma az idő kezelésében.

A 16—17. századi példányszámokról nem rendelkezünk egyetlen pontos adattal sem, de azt tudjuk, hogy a kalendárium már ekkor a legnagyobb, néha több ezres példányszámú kiadványok közé tartozott, s kiadása a nyomdászoknak a legbiztosabb bevételi forrást jelentette.<sup>57a</sup> Tótfalusi Kis Miklós *Mentségében* 1698-ban ezt írja: „Tiszteletes csepregi uram is, azt hallom, hántorgatta: Ennyi és ennyi ezer kalendáriumot nyomtatnak, csak abból mennyi haszon. . . Felelet: 1. Ugyan ez egy mi hasznot hajt Erdélyben.”<sup>58</sup>

<sup>56</sup> Karl WAGNER: *Der Krakauer Schreibkalender, ein Kulturspiegel dreien Jahrhunderte*. Wien. 1929.

<sup>57</sup> Waltherr László: *Kalendáriumi magyar régiségek*. Tudománvtár, 1838. IV. k. 2. f. 275—94. Az 1599. évi 45. t. c. pénzbírság terhe mellett szigorúan megtiltotta a régi naptár használatát.

<sup>57a</sup> A 18. század elején a nagyszombati kalendárium 8—10 ezer.

<sup>58</sup> *Erdélyi fények* *Misztófalusi Kis Miklós öröksége*. Bev. Jakó Zsigmond. Bukarest. 1974. 219.

A csepregi uram vádjára adott válasz második pontjából értesülhetünk a terjesztés módozatairól is. „Vajki sokat kell abban nékem elajándékoznom!... Magunktól pedig kötve nem sok kél el, kötetlen adjuk tovább a compactoroknak.”<sup>59</sup> Egy részét tehát a nyomdászok elajándékozták főúri pártfogóknak, egyháziaknak, állami tisztségviselőknek. Erre a 17. századból is van adatunk,<sup>60</sup> de még a 19. században is divatban volt.<sup>61</sup> A naptárakat maguk a nyomdászok is árulták, de a legnagyobb részt a könyvkötők hozták forgalomba, akik nyilván a vásári ponyvára is kivitték.

Összegegyítettük a kalendáriumok árára vonatkozó, elérhető adatokat. Ezek szerint az árak a 16. század közepétől a 17. század végéig 7 és 80 dénár között váltakoztak.<sup>62</sup> Az adatokat igen nehéz értékelni, mert az árak függtek a formátumtól és a kötés mikéntjétől is.<sup>63</sup> Annyit azonban mindenképpen megállapíthatunk, hogy a kalendáriumok már a 16—17. században az olcsó könyvek közé tartoztak. Tehát a viszonylag kisebb pénzüek is megvásárolhatták. A kötések sokfélesége, olykor pazar kiállítása viszont mutatja, hogy az olvasók köre nem volt egységes.

Az olvasók körére vonatkozóan — csak jelzésképpen — felsorolunk néhány adatot. A kalendáriumolvasók között ott találjuk 1557-ben Nádasi Tamást,<sup>64</sup> 1597-ben Thurzó György nádort,<sup>65</sup> 1639-ben a győri püspököt,<sup>66</sup> a 17. század második felében Bethlen Elek fejedelmi tanácsost.<sup>67</sup> A magyar királyi udvari kamara elszámolásaiban minden évben több kalendárium vásárlása szerepel.<sup>68</sup> Fennmaradt a Komárom megyei Pázmándy Gergely kismemes „naplószerű feljegyzésekkel is érdekcsített” 25 darab lőcsei és komáromi kalendárium, az 1683 és 1719 közötti évekből.<sup>69</sup> Még Rákóczi művelt hadvezére, Károlyi Sándor is „Maga életének

<sup>59</sup> I. m. 218

<sup>60</sup> SZABADY Béla közleménye, Győri Szemle, 1931. 1—3; 60.

<sup>61</sup> BENDA Kálmán — IRINYI Károly: *i. m.* 1961. 147., „évente rendszeres szétosztottak kétszáz példányt a diéta úri tagjai között.”

<sup>62</sup> IVANYI Béla: *Könyvek, könyvkötők, könyvnyomdák Magyarországon*. MKsz 1930. 117. 1555: 28 dénár; 101. 1557: 36 dénár; 146. 1557: 8 dénár; 123. 1558: 10 dénár és 26 dénár; 124. 1559: 24 dénár; 127. 1561: 44 dénár; 299. 1566: 8 és 15 dénár; BENDA — IRINYI: *i. m.* 44. 1603: 80 dénár; 1699: 41 krajcár; PAVERCSIK Ilona: *Georg Steinhübel lőcsei könyvkereskedő hagyatéki leltára*. MKsz 1982/3. 260. 1699: 7, 12, 30 és 50 dénár; Az árakra vonatkozó további adatok: KEMÉNY Lajos: *Egy XVI. századbeli könyvkereskedő raktára*. MKsz 1895. 310—19; KEMÉNY Lajos: *Egy XVIII. századbeli könyvraktár*. MKsz 1912. 158—161; *A legrégebb magyarországi könyvtári jegyzék 1710-ből*. MKsz 1888. 59—84; GÁRDONYI Albert: *Magyarországi könyvnyomdászat és könyvkereskedelelem a 18. században, különös tekintettel Budára és Pestre*. Bp. 1917. 15—17.

<sup>63</sup> Tótfalusi pl. azt írja az elajándékozott naptárakról: „az urakét pedig aranyosan kelletvén kötetnem, mintegy kilenc exemplárt el mernék kérni csak a kötéséért”. *Erdélyi fiénks*, i. m. 218. A legolcsóbb papírkötés a 17. század végén 6—9 dénár volt, az egyszerű bőrkötés pedig ennél is 10—20 dénárral több. PAVERCSIK: *i. m.* 265.

<sup>64</sup> IVANYI Béla: *i. m.* MKsz 1930. 122.

<sup>65</sup> RMK. I. 295.

<sup>66</sup> SZABADY Béla: *i. m.*

<sup>67</sup> LUKINICH Imre: *Bethlen fejedelmi tanácsos könyvtárjegyzéke*. MKsz 1922. 174.

<sup>68</sup> IVANYI Béla: *i. m.* MKsz 1930. 101—146.

<sup>69</sup> THALY Kálmán: *Négy ismeretlen magyar naptár 1683—1719-ből* MKsz 1882. 255—56.

emlékezeti” című önéletírásához az anyagot a kalendáriumaiába bejegyzett adatokból gyűjtötte.<sup>70</sup> A szabadságharc bukása után Rákóczi volt kancellárjának, Ráday Pálnak a felesége, Kajali Klára, akire a birtok igazgatásának terhei hárultak, minden ügyletét kalendáriumokba jegyezte be.<sup>71</sup> E példák számát tovább lehetne szaporítani olyan adatokkal, amelyek azt mutatják, hogy kisebb és nagyobb nemességünk e korban igen gyakran kalendáriumokba jegyezte — sokszor naplószerűen — életének, környezetének nevezetes vagy kevésbé nevezetes dolgait.<sup>72</sup> Vásárolták a naptárakat a kereskedők<sup>73</sup> és a különböző tisztségviselők is. A legnagyobb rangúaktól a kisebb nemesekig, az értelmiségig, a városi iparos és kereskedő polgárságig, a mezővárosok elitjéig terjedt a vásárlók köre, de a társadalmi hierarchia csúcsán lévők ekkor, a 18. század elejéig a kalendáriumvásárlók nagy hányadát adták. Hangsúlyozni szeretnénk még azt, hogy a vásárlók teljes köre lényegében ugyanolyan szemléletű és ugyanolyan tartalmú kalendáriumot olvasott.

KOVÁCS, I. GÁBOR

#### Geschichte des Kalenders in Ungarn von den Anfängen bis 1730

Der Verfasser überlickt die Geschichte der ungarischen Kalender bis 1730. Der erste gedruckte Kalender in ungarischer Sprache wurde zwischen 1545 und 1550 von István Székely in Krakau herausgebracht, der erste in Ungarn hergestellte Kalender für das Jahr 1573. erschien in Kolozsvár. Die Kalender des 16. Jahrhunderts wurden auch bei uns durch vermischte Auskünfte bezüglich gesundheitlicher Fragen ergänzt. Die neuen Materialien der Kalender gründeten sich im Prinzip auf ein gewisses astrologisches Weltbild. Diese Prophezeiungen auf astrologischer Grundlage drücken im 16–17. Jahrhundert bereits die aufkommende Rationalität eines breiteren Publikums aus. Unter der Prophezeiungen sollte der Wettervoraussage der Kalender die größte Zukunft beschieden sein. Außer den Monatsdarstellungen, den Marklisten, Postlinien, sowie den Angaben für Sonne und Mond, welche die Geschichte der Gattung in Ungarn von Anfang an charakterisieren, war eines der wichtigsten Teile der Kalender die Chronik, welche berufen war das Informationsbedürfnis zu befriedigen. Im 17. Jahrhundert erscheinen dann Schriften von literarischem Charakter und populärwissenschaftliche Mitteilungen. Zum Abschluß bespricht Verfasser die Umstände unter welchen die Kalender des 16–17. Jahrhunderts herausgegeben worden sind.

<sup>70</sup> KOSÁRY D.: i. m. 188.

<sup>71</sup> BELICZAY Angéla: közlése: in. *Ráday Pál emlékkönyv*. Szerk.: ESZE Tamás bp. 1980. 171.

<sup>72</sup> NAGY Imre: *Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVIII. századokból*. Bp. 1881. Monumenta Hungariae Historica II. Scriptorum, XXXI. A kalendáriumi bejegyzések sokoldalú történetírói hasznosításának lehetőségére Mátray Gábor és Jakab Elek már a múlt században felhívták a figyelmet idézett munkáikban.

<sup>73</sup> HÁZI Jenő: *Sopron szabad királyi város története*. Sopron. 1923. II/I. 267. Moutterer Miklós könyvtára; RMNy. II. 1342. Az első löcsei kalendáriumot Ficker Mihály kereskedőnek ajánlották.

## Rottenbiller Lipót, Pest város főpolgármesterének könyvgyűjteménye 1849-ben

Az olvasás széleskörűvé tétele a felvilágosodás céljai közé tartozott. A magyar társadalomban a köznemesség, a polgárok és az értelmiségiek körében azonban csak a reformkorban, a 19. század elején nyert nagyobb teret az olvasás, a könyvkultúra. Ekkora vált a városi polgárság, a jogászok, az orvosok, a köztisztviselők munkája segítőjévé, élete részévé a könyv. A polgári otthonokba, városi lakásokba kerülő és becses helyen tartott könyvek leginkább szakmai, hivatásbeli, mesterségbeli műveltséget alapozták, gyarapították.

Az értelmiségi, városi polgársági könyvgyűjtés arányai a 18. században még nem tűntek különösen biztatóknak. Pest-Budán a hagyatéki leltárakban 27 könyvgyűjteménynek, ill. „könyvtár”-nak lelték nyomát, mindössze 730 kötetel, amelyek között főleg jogi és közigazgatási munkák szerepeltek, ezeket a földrajzi és az orvosi kiadványok követték. A vallásos művek csak mintegy negyedrészen találhatók, szépirodalmiak viszont alig. Például egy 18. századi királyi táblai jegyzőnek 1787-ben összesen 8 latin nyelvű könyve volt, egy budai ügyvédnek 1767-ben 12 darab kötet volt a birtokában; s két pesti orvosnak 1795, ill. 1797-ben 76, ill. 56 kötetet tett ki a könyvtára, ezek többségükben latin nyelven íródott művek voltak.<sup>1</sup>

Magyarország egyéb városai polgárainak, pl. Pozsonynak vagy akár a hazai német anyanyelvű polgárságon belül Sopronnak a könyvgyűjtése, számadatait tekintve, alighanem jóval megelőzte Pest-Budát. A XIX. századi értelmiség alkotó egyéniségei, az írók (Kölcsey Ferenc, Eötvös József, Vörösmarty Mihály stb.), a tudósok, a neves politikusok és közírók: többek között Széchenyi István, Kossuth Lajos, a centralisták vezető egyéniségei, a baloldali radikális Táncsics Mihály, vagy a konzervatív politikus Desseffy Aurél magas színvonalú olvasási kultúrával rendelkeztek, és az, hogy könyvtárakat gyűjtöttek, az szinte hivatásukból, foglalkozásukból adódóan magától értetődő és természetes. Mellettük szembenően emelkedett az értelmiség más rétegeinek is az olvasottsága a 19. század elején. Az alacsonyabb állású állami és megyei tisztviselők, hivatalnokok, szabad értelmiségiek, tanárok, diákok, stb. közül sokan olvastak kaszinói könyvtárakban és olvasóegyletekben, s hazánk és a világ eseményeiről az időszaki sajtótermékek útján tájékozódtak.<sup>2</sup>

A városi polgárság és értelmiség összetételére, illetve származására nézve, Pest városában sokrétű. Ide tartoztak a nemesi származású, de földjüktől elszakadt

<sup>1</sup> HOLL Béla: *Pest-Buda polgárainak könyvkultúrája a XVII—XVIII. században.* — Tanulmányok Budapest múltjából XV. köt. Bp. 1963. 289—327.

<sup>2</sup> FÜLÖP Géza: *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban.* Bp. 1978. 190—191.

polgárosodó életformájú tisztviselők, írók, tudósok, ügyvédek, mérnökök, stb. és a nem nemesi származású ún. szabad értelmiségiek a honoráciorok. Pesten a városi tanács összetételében már a 19. század elején megmutatkozott, hogy művelt, iskolázott, egyetemet végzett egyének — honoráciorok — nemesi származás nélkül is jelentős tisztségeket töltöttek be. Közülük a fejlődő városban kimagasló Rottenbiller Lipót.

*Rottenbiller Lipót életútja 1849-ig.* Rottenbiller Lipót 1806. november 11-én született Pesten. Apja foglalkozására nézve halászmester, a pesti halászcéh tagja volt. Két fia közül Lipót volt a fiatalabb, aki iskoláit Pesten és Kalocsán végezte. Még ekkor elsajátította a magyar nyelvet német anyanyelve mellé. Gimnáziumi tanulmányait 1821-ben fejezte be a pesti piarista gimnáziumban. Majd az egyetem bölcsész- és jogtudományi karán folytatta tanulmányait. 1826-tól táblai jegyzőként működött, majd 1828-ban ügyvédi oklevelet szerzett.<sup>3</sup>

Pest város közigazgatási szervezetébe irodai gyakornokként lépett, majd 1836—1838 között az Árvapénztár ellenőri tisztviselőjeként tevékenykedett. Az 1838. évi nagy pesti árvíz károsultjainak adott 2%-os városi kölcsön számvetői feladataiban is résztvett, az Árvahivatalban betöltött algyámatyai tisztségei mellett.

Rottenbiller Lipót 1835-ben kötött házasságot. Felesége Almay (Wurm) Klára, Pest város egyik neves családjának legifjabb nőtagja.<sup>4</sup> Rottenbiller Lipótot az 1843-ban tartott Pest városi tisztújításon alpolgármesternek választották, amely státuszt Pesten ekkor szervezték meg először és első tisztségviselője a már közigazgatási tapasztalattal rendelkező Rottenbiller Lipót lett.<sup>5</sup> Nagy kedvvel látott alpolgármesteri tisztségéből adódó feladataihoz. A „humanitárius, közegészségügyi, közbiztonsági és rendőri intézkedések ekkor kezdtek nagyobb mérvekben az ország fővárosában feltűnedezni, s ezek körül kétségtelenül nagy érdeme volt...”<sup>6</sup> — írta róla 1865-ben a *Vasárnapi Újság*. Rottenbiller Lipót mint alpolgármester vezette be Pest városának a rendszeres évi költségvetések elkészítését. Elrendelte, hogy a jövedelemadók befizetése közvetlenül a városi pénztárba történjen, mivel az így befolyt összeget gyorsabban lehetett a város felvirágoztatására fordítani. Pl. ekkor kezdte a petróleumlámpás közvilágítás kiszorítani az addigi olajlámpákat, és a pesti Dunapart kövel történő kiépítése is nagyobb lendületet kapott.

1848 márciusában a pesti Városháza és tisztviselői — a forradalmi ifjúság fellépésével egyidejűleg — az események középpontjába kerültek. A forradalom magávalragadó lendülete a városi közigazgatás szervezetét is átalakította, a

<sup>3</sup> Emlékbeszéd, melyet néhai Rottenbiller Lipót, Pest város volt főpolgármestere és képviselője arcképének teleplezési ünnepélyén 1871. november 11-én Barna Zsigmond tartott. Pest, 1871. 14 l. (Továbbiakban: Barna Zsigmond.) és Ország Tükre (Budapesti Képes Közlöny) 1864. november 1. 361. l.

<sup>4</sup> A Wurm (Almay) családról lásd Vörös Károly: *Egy pesti ház regénye*. Élet és Tudomány XXIII. évf. 24—25. szám. — és Vörös Károly: *Budapest legnagyobb adófizetői 1873—1917*. Bp. 1979. 64—65.

<sup>5</sup> Schmall Lajos: *Adalékok Budapest székesfőváros történetéhez. I. köt.* Bp. 1899. 171—244. — és Budapest Főváros Levéltára (továbbiakban: BFL) IV. 1202-a Pest város levéltára Pesti tanácsülési jegyzőkönyvek. 1843. május 16—19. között tartott tisztújítás jegyzőkönyvei.

<sup>6</sup> *Vasárnapi Újság* 1865. október 22. 43. szám.

tisztviselők egyénisége, politikai vonzalma a soknyelvű, főleg németajkú városban nyilvánvalóvá lett. Amikor 1848. március 15-én a forradalmi ifjúság, a liberális nemesség éppen Pesten található legnevesebb képviselőivel, így Nyáry Pállal, Pest—Pilis és Solt törvényesen egyesült vármegyék alispánjával, Egressy Sámuel megyei főügyessel és Klauzál Gáborral, a Csongrád megyei liberálisok vezetőjével a pesti Városházát felkeresve a tizenkét pont aláírását és a pesti polgárok csatlakozását kívánták, az éppen ülésező magisztrátusból Rottenbiller Lipót alpolgármester, a város liberálisainak vezetője jelentette ki, hogy „rögtön kell határozni”. Azzal indokolta meg állásfoglalását, hogy „nem szabad Pestnek hátramaradni a többi európai mozgalmaktól, nehogy egykor bélyeget süssön reá a historia”, majd a márciusi fiatalokhoz fordulva hozzátette: „Önök hozzák a teljes szabadság reményeit, önök verték le a sajtóról a bilincseket, s bizton hiszem, hogy az önök oltalma alatt városunk meg lesz óva a rendzavarásoktól.” Ha Rottenbiller ezzel csupán megtisztelte a márciusi fiatalokat és csak azért került ebbe a helyzetbe, mert a város szolgálatában rajta kívül kevés hasonló szónoki képességű, és magyarul tudó liberális tisztviselő állt, akkor is el kell ismerni az adott pillanatban tőle elhangzottak rendkívüli jelentőségét. Majd végül Szepessy Ferenc polgármester Rottenbillert kérte fel a tizenkét pont határozatban történő elfogadására, arra való hivatkozással, hogy az alpolgármester jobban tud magyarul; Rottenbiller kijelentette, hogy a város polgársága „egyesül Pestnek összes népével kívánatban, érzelemben” s „testvériesen kezet fog a program minden pontjainak sikeresítésére a béke, rend és törvényszerűség körében” — és valamennyien aláírták s a város pecsétjével ellátták a tizenkét pont egyik frissen nyomtatott példányát. Ezek után az egybegyűltek a rend és közcsend fenntartására „Közcsendi Bizottmány”-t alakítottak, amely egyben a pesti forradalom állandó jellegű vezető szervének szerepét látta el. A bizottmány elnökéül Rottenbiller Lipótot választották meg, tagjai voltak Petőfi Sándor, Vasvári Pál, Irigyi József, Irányi Dániel a márciusi fiatalok közül, Klauzál Gábor, Nyáry Pál és Egressy Sámuel liberális nemesek és a városi polgárság hat liberális tagja.<sup>7</sup>

Szemtanú leírásából idézhetjük fel Rottenbiller ekkori alakját: „... Fekete hajú s szakállú, olajsín arcú, szikár ember...”.<sup>8</sup> A pesti forradalom kezdeti lelkes napjai után, — közben még 1848 júniusában Rottenbillert a város főpolgármesterévé is megválasztották —, elkövetkezett 1849. január 5-e, amikor a magyar szabadságharc ellen támadó Windischgrätz császári csapatai bevonultak Budára és Pestre is, és az 1848 márciusa óta hozott összes városi rendeletet, intézkedést eltörölték.

A királyi biztos Windischgrätz utasítására 1849. január 24-én Rottenbillert és a többi vezető tisztviselőt leváltotta, helyükbe császárpártiakat nevezett ki. A királyi biztosi rendelet kihirdetése után Rottenbiller „...” a hivatalos pecsétet s ezekkel addig viselt polgármesteri hivatalát letévén, s... búcsút vevén, ... eltávozott...”.<sup>9</sup> Rottenbiller Lipót ellen felségsértési vádat emeltek, három hónapig fogságban az Új

<sup>7</sup> SIPRA György: *Petőfi napja*. Bp. 1975. (Sorsdöntő történelmi napok 1.) 48—58.

<sup>8</sup> ÁGAI Adolf (orzó): *Utazás Pestről — Budapestre 1843—1907*. Bp. 1912. 33.

<sup>9</sup> BFL IV. 1303-f Pest város levéltára. Pesti tanácsi iratok 1905/1850—1852. 11—12. fol.

épületben raboskodott, majd újabb három hónapot száműzetésben töltött Grazban.<sup>10</sup>

Távolléte idején, 1849. július 21. és október 31. között ingó és ingatlan vagyonát zár alá helyezték.<sup>11</sup> A Gaal Eduard császári királyi biztos utasítására zárolt teljes vagyon 52.705 Ft. 20 kr. volt, amelyet közel 32 ezer (31.847 Ft) Ft-nyi adósság terhelt. Rottenbiller vagyonát 3 háza, és a 6 szobából, konyhából, pincéből álló lakásának berendezése képezte. A zárolt vagyontárgyakról részletes leltárjegyzéket készítettek a város által kiküldött tisztviselők és becsüsök. Így készült jegyzék a Váci utca (akkor Leopold gasse) № 189. (a mai Váci utca — Sörház utca sarokház) szám alatt levő többszobás lakás minden helyiségében elhelyezett tárgyakról, tehát a könyvekről is. A 202 pengőforint és 51 krajcárra becsült könyvek jegyzékét Lantosy József könyvkereskedő állította össze. A leltárból tudjuk meg, hogy a könyvek többségükben a dolgozószobában álló terjedelmes könyvszekrényben sorakoztak.

A „Verzeichniss der in Leopold Rottenbillerischen Wohnung vorgefundenen . . . Bücher” 594 művet sorol fel, ami mintegy 1.646 kötetet tesz ki. A jegyzék csupán a könyv címét, a szerzőjét, kötetszámát és értékét tartalmazza. E könyvjegyzék teszi lehetővé, hogy az előbbieken magunk elé idézett Pest városi közigazgatási főtisztviselő könyvkulturáltságáról képet alkossunk.

*Rottenbiller Lipót könyvgyűjteménye.* A gyűjtemény legjellegzetesebb vonásaként első pillantásra megállapítható, hogy mind a magyar, mind az idegen nyelvű anyagot tekintve, a 19. sz. elején korszerűnek tartott és értékes műveket tartalmaz. A könyvek legtöbbször újabb kiadású, de szép számmal vannak a 18. század második felében kiadott munkák is. Megállapítható tehát, hogy Rottenbiller érdeklődése, ízlése saját átalakuló korának ismeretanyagával azonos. A könyvvállomány általános összetétele alapján pedig szembetűnő, hogy a hivatalos munkához is szükséges közigazgatási és jogi, valamint a történettudományok körébe tartozó művek vannak túlsúlyban. A jogi művek iránti érdeklődés bizonyára összefügg tulajdonosának jogi végzettségével is.

<sup>10</sup> BARNA Zsigmond *i. m.* 3.

<sup>11</sup> BFL IV. 1303-e Pest város levéltára. Pesti tanácsi iratok. Vegyes iratok 1364/1848—1849. 44 fol.

## A könyvgyűjtemény tárgykörök szerinti megoszlása:

	Művek száma	Százalékban
1. Közigazgatás, várostörténet, helytörténet, tipográfia, térképek, kereskedelem, ipar, gazdasági, városi szabályrendeletek, statisztika	74	12,5
2. Útleírás, földrajz	28	4,7
3. Magyar történelem	76	12,8
4. Egyetemes történelem	70	11,8
5. Lexikonok, életrajzok	17	2,9
6. Naptárak, évkönyvek, kalendáriumok	9	1,5
7. Jogtudomány	70	11,8
8. Politika, filozófia, államtudomány	17	2,9
9. Nyelvészet, szótárak	44	7,4
10. Ókori klasszikusok	25	4,2
11. Egyház- és vallástörténet	22	3,7
12. Művészetek	19	3,2
13. Irodalom, szépirodalom (folyóiratok is)	53	8,9
14. Természettudomány	33	5,5
15. Orvostudomány	9	1,5
16. Egyéb	28	4,7
Összesen:	594	100,00

Az Országos Széchényi Könyvtár Kéziratában ma, ennek az 1849-ben Rottenbiller tulajdonában volt könyvgyűjteménynek egyetlen, bizonyíthatóan hiteles darabja található meg. Ez a kötet Buda város statutumait tartalmazza, amelyet a bejegyzés szerint Rottenbiller sajátkezűleg másolt le 1839-ben egy 16. századi kézírásos műről.<sup>12</sup> (A jegyzék 38. tétele)

Rottenbiller a könyvgyűjtést 1849 után is folytatta, ennek mikéntjéről, méreteiről azonban pontos tudomásunk nincs. Mindenesetre a szaporodást látszik igazolni az 1961-ben az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárába került kötet, ami Bertha Sándor *Országgyűlési tárcza 1830-ról* című munkája. A szerző Rottenbillernek küldte el művét, ajánlással és bejegyzésével ellátva 1860-ban, tehát az 1849-es könyvjegyzék felvételének időpontja után.<sup>13</sup> E műről biztosan tudható: nemcsak könyvszekrényben tárolt, polcon elhelyezett kötet volt, hanem olvasott mű, mert olvasásakor Rottenbiller lapszéli jegyzeteket, szóaláhúzásokat eszközölt.

Rottenbiller Lipót végrendelkezett könyveiről.<sup>14</sup> A könyvtár sorsáról az első pontok közötti végrendelkezés megengedi azt a feltételezést, hogy Rottenbiller maga is nagyra becsülte könyveit.

<sup>12</sup> Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár Quart. Germ. 1077. — 115 fol. — Előszava: „Vorläufige Bemerkungen”.

<sup>13</sup> BERTHA Sándor: *Országgyűlési tárcza 1830-ból*. Pest, 1843. — Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár Oct. Hung. 1712.

<sup>14</sup> BFL IV. 1343-i Visszaállított (Pesti) Városi Törvényszék iratai. Hagyatéki iratok; II. 412/1871.



Visszatérve az 1849. évi könyvjegyzékre tematikai bontásban elsőként a közigazgatási és topográfiai, valamint a várostörténeti és városjogi munkákat emlitem.

Pest városáról és történetéről adatokat tartalmazó művei nagy számban voltak. Ide tartozik például az 1808-ban Pesten kiadott *Die Städte Ordnung* című mű, ezt követi Patachich műve Pest város polgáraitól 1686 és 1834 között, majd a Pest házairól és tulajdonosairól készült címjegyzék, továbbá szintén Patachich Pestről készült leírása 1831-ből és ugyancsak tőle Pest kiváltságairól összeállított munka, majd a Horvát István: Pest szabad királyi város Ofen nevééről 1810-ben készült tanulmány és egy egészen frissen a gyűjteménybe került mű Birányi Ákos tollából, amely az 1848. március 15—19. közötti eseményeket örökítette meg.

A város igazgatásában Rottenbiller által betöltött tisztség nemcsak Pest városi jogának és szabályrendeleteinek tudását tételezi fel, hanem a testvérváros, Buda beható ismeretét és tanulmányozását is, amit bizonyítanak az *Ofner Stadtrecht*, Buda város 16. századi szabályrendeletei, majd a Budai krónika kötete Podhraczktyól, s végül Schams városleírása Budáról.

Szélesebb körben is érdekelték az országos és külföldi várostörténetek jogi és statisztikai vonatkozásokban egyaránt. Ezek körébe tartoznak: Fényes Elek *Magyarország leírása*, valamint ugyanettől a szerzőtől *Magyarország statisztikája*. Megtalálható Wiener-Neustadt városjoga, a szepességi városok története, Túrmező oklevelekkel kísért jogtörténeti ismertetése Palugyai Imrétől, a károlyvárosi határőrvidék topográfiai leírása. A szabad királyi városokról és azoknak jussaikról pedig Újfalusy János műve adott ismertetést. Mindezekon kívül a magyarországi szabad királyi városok címereinek gyűjteménye Lencső Mihály feldolgozásában is ismereteit gyarapította. A könyvek között voltak a porosz városok rendszabályai, Württemberg megújított törvényei, a bajor közigazgatásról készült kézikönyv és a toscanai törvényhozás II. Lipót-kori állapotát tárgyzó mű Erhard tollából.

A magyarországi nemesség politikai szerve még a XIX. században is a megyerendszer volt. A megyék közigazgatásáról szolt Puky Károly *Politikai igazgatás, avagy a magyarországi vármegyék politikai szerkesztéseknek és igazgatások módjainak . . . rövid leírása* című műve. Olvashatta Rottenbiller Nyáry Pál *Javallat Pest megye közigazgatási rendszere iránt* című 1840-ben megjelent munkáját, csakúgy, mint Nógrád megye beligazgatásáról az 1842-ben készült hivatalos jelentést, sőt a *Megyerendszer történetét* és jelenét leíró Palugyay Imre 1844—1848 között kiadott kötetét.

Fontosak a térképek, útleírások, város- és országleírások is. Bél Mátyásnak, a 18. század szűkebb, egyháztörténeti kutatási keretein túllépő és az egész ország viszonyaira kiterjedő, komoly tudományos kutatómunkával készített műve, a Magyarország egyetemes ismeretét tárgyaló, történelmi, földrajzi stb. adatokkal készült kötete (a *Hungariae antiquae et novae prodromus. . .*) és mellette az 1753-ban kiadott *Compendium Hungariae geographicum. . .* is a könyvtárba tartozott.

Tomka-Szászky János, Bél Mátyás tanítványa, hazánk történeti földrajzáról készült *Introductio. . .* című műve, valamint a történetíró jezsuita Timon Sámuel történeti-földrajzi munkája, az *Imago. . .* sem hiányzott a gyűjteményből. Folytatja a sort Korabinszky Magyarország főbb helységeinek ismertetését és adatait lexikonszerűen tartalmazó munka 1786-ból, és Nagy Lajos Magyarországot

politikai, földrajzi és statisztikai tekintetben tárgyaló 1828—1829 között Budán kiadott munkája, a *Notitia*.

Nagy statisztikusunknak, Fényes Eleknek két mai szemmel nézve is fontos kiadványa sem került el Rottenbiller figyelmét; az egyik Magyarország leírásának első kötete, a másik pedig Magyarország statisztikája. E kötetek 1842-ben, illetve 1843-ban jelentek meg; ebben az évben választották meg a könyvtár tulajdonosát alpolgármesterré, így feltételezhető, hogy a kötetek adatait gyakorta használta is.

Ugyanilyen szerepet tölthetett be a hazai statisztika kiváló művelőjének Schwartner Mártonnak már első kiadásban 1798-ban közzétett munkája a *Statistik des Königreichs Ungarn*, s amelynek második javított és bővített kiadású változata 1809—1811 között látott napvilágot, szintén a könyvtárat gyarapította. Magda Pál 1832-ben Lipcsében megjelent újabb statisztikai-földrajzi munkája Magyarország teljes területéről is gazdagította a sort.

Meg kell említeni Ferenczy József 1844-ben kiadott munkáját is, amely „Pest-Pilis és Solt törvényesen egyesült vármegyékben, valamint a Kis Kunságban is található szabad királyi . . . és más mezővárosoknak, s minden helységeknek vagy faluknak, és . . . pusztáknak . . . leghívebben s a tökéletességig iparkodva kidolgozott névtára, vagy átaljában politikai földleirata . . .” Magyarország egyéb tájaival Batthyány Vincze, Teleki Domokos és Mednyánszky Alajos útleírásaiból tájékozódott, akiknek műveiből és mások írásaiból Magyarországgal és határos országaival, aztán Erdéllyel, Moldvával, Bukovinával és a Vág folyó mentén sorakozó festői tájakkal és várakkal ismerkedhetett meg.

Térképei közül okvetlenül említést kell még tenni Schedius magyarországi térképlapjairól; a falon függő Zuecheri térképről, amely a magyar királyság teljes területét ábrázolta (1848-ban Bécsben jelent meg); és itt kell a többi történeti-földrajzi atlaszról és az európai országok történeti atlaszairól is (Kruse, Spruner) említést tenni. Nagy, az egész Európáról készített térképe is volt vászonra erősítve. Az antik világot elevenítette fel Reichard *Orbis terrarum*-ja, Rómáról pedig Polyklet kiadása adott leírást. Az alsóegyiptomi ókori városról Heliopolisról, ahol Rá napisten temploma található és Memfisről, az ókori Egyiptom fővárosáról Fourmont francia nyelvről németre fordított és 1782-ben Nürnbergben kiadott munkája tájékoztatta.

Kiemelkedő értéket képviselnek a magyar történetírók forráskiadványai Rottenbiller könyvgyűjteményében. Különösen értékes Katona Istvánnak, a pesti egyetem kiváló jezsuita történetírójának (1732—1811) *Historia critica regum Hungariae* című, a magyar történelmet összefoglaló művének Rottenbiller tulajdonában lévő negyven kötete.

A történetírói adatgyűjtő munkát a forráskritika irányába fejlesztő Pray Györgynek nem kevesebb, mint tizenkettő műve, huszonhárom kötetben található a könyvtár polcain meg, köztük az *Annales regum Hungariae* . . . hét kötete, amely a magyar királyok történetét az államalapítástól I. Ferdinánd haláláig öleli fel; továbbá a *Historia regum Hungariae*, történelmünket 1780-ig feldolgozó munka 3 kötete; emellett több latin nyelvű értekezés és vitairat, például vitája Cetto Benedek piarista őstörténeti állításaival. Pray György művei közül még megtalálható az István király 'szent jobb' erekyéje történetéről, Salamon királyról és Imre hercegről, továbbá I. László királyról mint a nagyváradi püspökség alapítójáról

Gánóczy Antallal, az egyházmegye történetírója véleményével vitázó *Diatribe* című műve.

Pray kétkötetes összefoglalása Magyarország érsekeiről és püspökeiről (*Specimen hierarchiae Hungariae 1777—1779*) szintén gazdagította a kötetek sorát. Pray munkássága terméséből nem hiányzott a polcokon a 15—17. századi levélgyűjtemény (*Epistolae procerum Hungariae* — 3 kötet); a pecséttan történetét tárgyzó összefoglalás és Bethlen Gábor erdélyi fejedelem oklevéltárának első kötete sem. Wagner Károlynak, az ex-jezsuita egyetemi tanárnak és könyvtárosnak több műve, így a Szepesség négykötetes oklevéltára, Sáros megye oklevéltára és a Magyarország családjairól az illusztrált geneaológiai gyűjtemény szaporította a könyvek számát.

Schönwisner István, az egyetem érem és régészeti professzora munkáiból éremtani műve (*Notitia Hungariae rei Numariae*), a pannóniai római útról írt tanulmánya és az antik Szombathely történetét feldolgozó műve volt a gyűjteményben. Kaprinai István oklevéltárkiadásából Mátyás király uralkodásának első négy évéből származó dokumentumgyűjtemény két kötete kapott helyet a könyvek között.

A történeti elbeszélő források kiadását megindító Bél Mátyás *Adparatus ad historiam Hungariae* műve, valamint az első, nagyszabású hazai történeti forráskiadvány, a *Scriptores rerum Hungaricarum*... három kötete a 18. század derekáról, szintén Bél Mátyás tollából, tette még értékesebbé Rottenbiller könyvtárát.

A történeti kutatás intézményes megszervezésének programját meghirdető Kovachich Márton Györgynek jogi munkái mellett kútfőkiadása, a *Scriptores rerum Hungaricarum minores* két kötete és a német forrásszövegeket tartalmazó kisebb, még kiadatlan darabok című gyűjteménye került a könyvjegyzék lapjaira.

A 18. század végén és a 19. század első felében figyelemreméltó német történetírók közül Engel János Magyarország történetét összefoglaló munkája és forráskötete, valamint Fessler Ignác Aurél a magyarokról és a honfoglalás történetéről írt tíz kötetes főműve szintén helyet kapott a könyvszekrényben. A német történelem szinte minden kiemelkedő eseménye megelevenedett a könyvek lapjain. A liberális történetírók közül kiemelkedik Raumer munkássága, tőle a II. Frigyesről és a Hohenstaufen dinasztiairól szóló kötetek voltak Rottenbiller tulajdonában.

Tanulmányozhatta a Habsburg-ház történetét a 13. sz. elejétől a 18. század végéig, amelyet 1810—1817 között Amsterdamban adtak ki. Továbbá ismerte az osztrák császárság történetét a napóleoni időkig, amelyet Schneller írt meg és Kurz két munkáját, amelyben IV. Albrecht herceg időszakát, valamint IV. Frigyes történetét dolgozta fel. A napóleoni háborúk után az európai helyzet rendezése céljából 1814—1815 között tartott bécsi kongresszus teljes anyagával is rendelkezett. Az osztrák császárság területén élő népek szokásairól szólt Franz Sartori négykötetes műve. Az író elég nagy teret szentelt a magyarok jellemvonásainak, szokásainak, viselkedésének.

Rottenbiller könyvtárában a francia történelem jelentősebb eseményeit feldolgozó művek is megtalálhatók, így pl. német nyelvű fordításban Napóleon története és a nagy francia forradalomról Louis Blanc hét kötetben kiadott összefoglalása.

Voltak kiadványai a görögök, angolok, olaszok, spanyolok történetéről is. Külön említendő a liberális történetíró Karl Rotteck *Allgemeine Geschichte* című kilenc kötetes munkája. Ugyanezen cím alatt Johann Müller is adott ki művet, ebből a könyvtár húsz kötetel rendelkezett.

Strahlheim óriási 120 kötetes vállalkozásában francia és angol szerzők műveit is felhasználva az 1789-től 1830-ig történt világeseményeket tekintette át; ebből Rottenbillernek 35 kötete volt meg. Burckhardt pedig az 1815 és 1840 közötti eseményeket foglalta össze 1844-ben Lipszében kiadott négy kötetes vállalkozásában.

Mährlen több éven át kiadott huszonegy kötetes periodikája az 1830—1838 közötti időszak legújabb eredményeire hívta fel Rottenbiller figyelmét, mivel minden kötete a tulajdonában volt. Kilenc évfolyama volt a Bécsben megjelenő *Archiv für Geschichte, Statistik, Literatur und Kunst* című folyóiratból. A Pesten német nyelven megjelenő Schedius Lajos egyetemi tanár által szerkesztett *Zeitschrift von und für Ungarn* című folyóirat, amely a 19. század elején a magyarországi tudományos műveltséget külföld felé is képviselte, sok számában Rottenbiller érdeklődését felkeltő, színvonalas, jeles történetírók által írt tanulmányt tartalmazott.

Tulajdonában volt a Széchényi Könyvtár XIX. század elején kiadott nyomtatott katalógusa is. Több lexikonja volt: a lipcei Brockhaus cég kiadásában megjelent *Conservations Lexikon* 16 kötete és további öt kiegészítő kötete, valamint folytatásokban megjelenő függelékéből 18 rész. Majd a képzőművészetekről összeállított nagy, 3 kötetes *Conversations lexikon* folytatta a sort; végül a Filozófiai tudományokról összeállított négy kötet sem hagyható el a felsorolásból.

Feltétlenül kell szólni a jogtudományi művek csoportjáról is. A könyvek sorában található az alapvető törvénykiadások. Így pl. az első kiadásban 1798-ban megjelent *Quadripartitum*; és a magyar feudális törvénygyűjtemények sorába tartozó *Corpus Juris Hungarici* négy kötetből álló 1844-es kiadása. Rottenbiller tulajdonában volt az 1723 óta hozott elvi jelentőségű kúriai döntvények tára, a *Planum tabulare*, amelyet Mária Terézia 1768-ban íratott össze. A reformkori magyar országgyűlések (1832/36-os, 1840-es, 1843/44-es és az 1847/48. évi) által alkotott törvénycikkek magyar illetve német nyelvű kiadásai Rottenbiller könyvei között hiánytalanul megtalálhatók.

Fellelhető a jogi munkák között Kovachich Márton György 1790-ben, Budán kiadott *Vestigia comitorum* című forráskiadványa és annak három kötetes függeléke éppúgy, mint a Kovachichot e mű elkészítésére serkentő Grossinger 1786-ban megjelent Magyar közjoga, amellyel vitázva Kovachich azt kívánta bebizonyítani, hogy országgyűlések tartása és azok törvényalkotása a magyar nemzet ősi szokásjoga. A *Vestigia* egyébként a *Corpus Juris*-ből kimaradt országgyűlési dekrétumokat közli, tanulmány és jegyzetek kíséretében.

Rottenbillert érdekelték az idegen népek alkotmányai. A neves német Bülau az európai alkotmányokban 1828-tól bekövetkezett legfontosabb változásokkal egészítette ki Karl Pölitiz munkáját. Az erdélyi szászok alkotmányáról Gröser és Hermann által írt kötetei voltak meg, ezenkívül Bedeus Joseph magyarra fordított, Erdély alkotmányáról szóló munkája. Olvashatta a bajor alkotmányról és törvényszéki rendtartásról öt kötetben megjelent ismertetést is.

A magyar alkotmányról két mű szólt. Az egyik Gustermann Antal műve, amely a bécsi udvar és a magyar nemesség 1811—12-es országgyűlésen kiéleződő ellentétének idején keletkezett alkotás az „elavult” magyar alkotmányról, és amelynek hangoztatása igazoltta tette az udvar törekvéseit a magyar alkotmány meg-

döntésére. A másik kötet pedig egy 1849-ben kiadott, a magyar alkotmányt bíráló írás Wildner Ignatz tollából.

A francia enciklopédista irányhoz tartozott az olasz Beccaria Cesare büntetőjogi író, aki kora törvényhozására igen nagy hatással volt. Főművét két fordításban, német és magyar nyelven is magának vallhatta Rottenbiller, ennek címe: *A bűnökről és büntetésekről*. A magyar törvényhozásra is hatott Beccaria, különösen a büntetőtörvényhozási előmunkálatokra és Vuchetich Mátyás műveire. Neki két kötete került felvételre Rottenbiller lakásában: a *Jus Criminale* és a *Jus Feudale*. Az 1840-es törvény által elrendelt büntető és javítórendszer megújítására kiküldött országos választmány jelentése 1843-ból, jelentősége miatt került a kötetek közé. 1848-ban jelent meg különnyomatként a német bűnvádi eljárás folyóiratból Jagemann Ludwig írása a magánzárka alapelveinek jogi okáról és megvalósításáról. Feuerbach Ludwig apjának, Feuerbach Paulnak a büntetőjogról szóló kézikönyvét olvasta.

A törvényhozás rendszeréről az olasz Filangeri német nyelvre lefordított összefoglalását, a polgári- és büntetőtörvényhozás alapjairól pedig a híres utilitarista Bentham Jeremias munkáját szerezte meg. Az amerikai liberális felfogást a könyvek között Tom Paine műve képviselte. Napoleon *Code de Commerce* négy kötetes német fordítása, a *Handels—Gesetzbuch* sem hiányzott.

A magyar közjogi munkák közül feltétlenül megemlítem az 1846-os kiadású, Miskolczi Károly kátészerűen összeállított művét Magyarország közjogáról. Az 1840-es években sokan tanulmányozták a fennálló magyar magánjogot és közjogot, mert a köznemesség egy része az esedékes változásokat nem forradalmi, hanem csupán reformkövetelményként vetette fel, azaz a régi törvények helyesebb értelmezését vagy legfeljebb zökkenőmentes továbbfejlesztését óhajtotta. Ezért hivatkoztak gyakran a magyar jogászokra, például Kelemen Imrére és művére, vagy a munkáját folytató Jung János magyar magánjogot tárgyaló kötetekre; mindezek helyet kaptak a könyvtárban.

Rottenbillernek volt továbbá Törvénytudományi Műszótára, amelyet a Magyar Tudós Társaság adott ki, először 1845-ben. 1847-ben még élt az ősiség törvénye, erről szólt Gosztonyi Miklós könyve. De már az újabb törvényhozást reprezentáló hiteltörvények, amelyeket az 1840-es országgyűlésen a váltó, a kereskedés, a gyárak, a társaságok, a fuvarozás és a betáblázás ügyében hoztak, és már 1841-ben megjelentek, nem hiányozhattak a jogi munkák közül.

Két 1848-as kiadású kötetet is őrzött Rottenbiller a jogi könyvek között, Dinnyésy Mihály Magyar törvénykönyvét és Kail Sándor törvényjavaslatban előterjesztett indítványát az ügyvédreform szükségességéről.

Röviden a nyelvkönyvekről. Rottenbiller nemcsak beszélte a német, latin és magyar nyelveket, hanem tudatosan is gyarapította szókészletét, ügyelt a helyesírára, nyelvtani szabályokra. Angol, olasz és francia nyelvkönyvei és szótárai is voltak. A középkori latin nyelv tanulmányozásához és fordításához a Du Cange által összeállított és Henschel által kiadott hat kötetes művet használta. A magyar nyelvtan útvesztőiben Vajda Péter *Magyar nyelvtana* és Fogarasi János munkája igazították el, de nem hagyta figyelmen kívül a helyesírást sem. Hivatali tevékenysége levéltárban őrzött irataiból, kérvényeiből, jelentéseiből, polgármesteri

feljegyzéseiből gondos és precíz fogalmazása, helyes stílusa már első olvasásra feltűnik. Még magyar tájszótára is volt!

Az állomány elemzését az ókori klasszikus szerzők műveivel folytatva tovább, feltűnik, hogy e csoportban az eredeti, latin nyelvű kötetek mellett németre fordított munkák is vannak. Livius, Tacitus, Svetonius, Plinius, Cornelius Nepos, Cicero és Seneca munkáit latinul, Flavius, Thucydides, Sallustius műveit német nyelven szerezte meg.

Az egyháztörténettel foglalkozó művek közül kiemelkedik Koller Józsefnek, a pécsi Klimó György püspök könyvtárosának és történetírójának a pécsi egyházmegye történetét feldolgozó nagy munkája. A könyvjegyzék szerint a hét kötetes munkából Rottenbillernek hat kötete volt meg. A nyitrai és a nagyváradi püspökség leírásait tartalmazó kötetei is voltak. Ezen tárgyú műveit gazdagította Miller Jakab Ferdinánd több műve, aki a Nemzeti Múzeum első igazgatójaként adta ki Széchényi György és Széchényi Péter levelezését, valamint Pázmány Péter leveleit.

A művészetekkel foglalkozó kötetek legértékesebbje a Herculaneum és Pompei ásatásai során felfedezett festmények, bronzfigurák, mozaikképek hét kötetes leírása. Kézikönyvként pedig Kuglernek az egyetemes művészettörténetet összefoglaló munkáját forgatta. Irodalmi és szépirodalmi művek közül először az első magyar irodalomtörténet írójának, Pápay Sámuelnek a *Magyar irodalom eszmérete* című munkáját említem, amely néhány oldalán sajtótörténeti ismertetést is ad. A magyar irodalom nagyjai közül Kazinczy Ferenc, Verseghy Ferenc, Kölcsey Ferenc, Vörösmarty Mihály, Kármán József, Csokonai Vitéz Mihály, Virág Benedek, Kisfaludy Károly, Tompa Mihály, Pázmándi Horvát Endre és Berzsenyi Dániel művei jutottak Rottenbiller könyvespolcára.

Magyar nyelvű irodalmi folyóiratok közül kettő található a könyvtárban. Az egyik a Döbrentei Gábor által szerkesztett *Erdélyi Múzeum*. Ez az 1814—1818 között kiadott folyóirat az első kísérlet volt magyar nyelvű tudományos, irodalmi időszaki kiadvány alapítására. Másik irodalmi folyóirata a *Kritikai Lapok*, mégpedig az 1830—1836 között megjelent Bajza József által szerkesztett számok. Talán ezekben az években elő is fizetett a folyóiratra, hiszen hiánytalanul feljegyezte mind az addig megjelent hét kötetet a könyvjegyzéket készítő becsüs. A szintén Bajza József által szerkesztett *Auróra Almanach* szépirodalmi évkönyv 1834. évi kötete is Rottenbiller tulajdonában volt. Az *Ajándék Magyar Almanach* 1846-ban kiadott kötetében Beöthy Zsigmond, Jósika Miklós, Kazinczy Gábor és Ney Ferenc munkáit olvashatta.

A világirodalmi munkák között a 18. századnál régebbi irodalmat Shakespeare képviseli. A 18. század örökségeként megtaláljuk a könyvtárban Voltaire, Rousseau, Montesquieu gyűjteményes kiadásait, mellettük több kötettel Schillert, Walter Scott-ot és Victor Hugo munkáit hét kötetben.

A természettudományi jellegű művek közül első helyen említendő Rottenbiller Lipót sógorának, Bugát Pálnak *Tapasztalati természettudomány* című munkája és a Magyar Tudós Társaság által kiadott *Természettudományi pályamunkák* egyik kötete szintén ide sorolandó. A természettanról három német nyelvű műve volt, a Föld keletkezéséről Streffleur munkáit lapozgatta, az állatvilágról kettő, az ásványtanról szintén kettő, és a kémiairól is volt a gyűjteményben két német szerző műve.

Az egészségügyi, orvostudományi témákkal foglalkozó művek száma a könyvtárban nem volt magas. A pesti Rókus kórházról Schwarczl József írt ismertetést. Egy 1848-as kiadású kötete is volt: Kovács Sebestyén Endre Javaslat az álladalmi közegészség és orvosi ügy rendezéséről hazánkban címmel. A nagy, három kötetes gyógyszertani enciklopédiát Friedrich Most szerkesztésében a könyvjegyzéket összeállító becsül elég magas árra, 1,30 pengőforintra értékelte. Az emberi test fiziológiájáról, antropológiájáról és anatómiájáról német szerzők német kiadásait szerezte be. (Burdach, Eble, Richter, Valentin).

Rottenbiller olvasói igényeiről maga a könyvtár és összetétele ad felvilágosítást. Láthattuk, általában sokoldalúan tájékozódott, de a közigazgatás, a történelem és a jogtudomány számára kiemelkedő helyet biztosított. A színvonalas munkákat gyűjtötte; ponyvairodalom, értéktelen írás nincs a könyvek között.

A könyvtár jellege, mind a magyar, mind az idegen nyelvű anyagát tekintve polgári ízlésről tesz bizonyosságot, amit tanúsítanak a történeti forrásművek, a város- és országtörténeti munkák, a térképek, a statisztikák, a lexikonok, a szótárak, sőt a gazdasági és a természettudományi kiadványok. A magyar polgári átalakulás szükségességét hirdető és arra közvetlenül ható szerzők műveinek jelenléte pedig azt bizonyítja, hogy Rottenbiller Lipót ismerte kora és társadalma tendenciáit, a fő irányokat követte, sőt tevékenységével annak hazai megvalósulását saját maga is elősegítette.

Rottenbiller Lipót könyvei nemcsak a ház, a lakás díszítését szolgálták — mint a főúri magánkönyvtárak legtöbbje —, hanem a munkát, a város igazgatásában tevékenyen résztvevő polgár ismereteinek mélyítését, bővítését, gyarapítását segítették elő.

Rottenbiller Lipót könyvgyűjteménye a 19. század Pest városi közigazgatási tisztviselő vezető egyéniségének ízléséről, tudásáról és érdeklődéséről nyújt felvilágosítást. Rottenbiller Lipót munkássága a még nem egyesített Buda és Pest történetének arra a szakaszára esik — 1870-ben halt meg — amely szinte az egyik legjelentősebb a továbbfejlődés, a városok közös fővárossá válása szempontjából. Különösen Pest város szellemi és gazdasági centrummá alakulása — meglévő földrajzi adottságai mellett — a város kormányzatának sokrétű, alapos és körültekintő munkájáról tanúskodik. A város felvirágoztatásához a tanult, művelt, széles látókörű Rottenbiller Lipót tevékenysége is bizonyára hozzájárult.

Az 1849-ben készült könyvrajstrom alapján rekonstruált könyvgyűjtemény a reformkori magyar kultúráról és az általános műveltségéről alkotott képünket teszi plasztikusabbá.

FRAU KATALIN RÁDY

**Die Büchersammlung von Lipót Rottenbiller,  
Oberbürgermeister der Stadt Pest im Jahre 1849**

Über die Sammlergewohnheiten der Bürger von Pest und besonders der Intelligenz der Stadt ist verhältnismäßig wenig überliefert worden. Im Besitz der Städtebewohner befand sich im Allgemeinen nur eine geringe Anzahl von Büchern: die beschränkten Anschaffungsmöglichkeiten und der Preis der Bücher in Pest dürften, neben anderen Umständen, das Sammeln erschwert haben. So bietet eine bürgerliche Privatbüchersammlung von der Mitte des XIX. Jahrhunderts, deren Inhaber ein Dignitär der städtischen Verwaltung von Pest gewesen ist viele interessante Einsichten.

Von der Büchersammlung Lipót Rottenbillers (1806- 1870) wurde zur Zeit der Repräsentationen nach der Revolution und dem Freiheitskrieg von 1848/1849, für die Zwecke eines gegen ihn einzuleitenden Majestätsbeleidigungsprozesses ein Inventar angelegt. Das „Verzeichniss der in Leopold Rottenbillerschen Wohnung vorgefundenen ... Bücher“, welches unter den Dokumenten der Stadt Pest vom Hauptstädtischen Archiv in Budapest aufbewahrt wird, enthält die Titel von 593 Werken in 1646 Bänden.

Was die allgemeine Zusammensetzung des Buchbestandes betrifft, kann festgestellt werden, daß der Großteil der Werke aus administrativen, juristischen und geschichtlichen Arbeiten besteht, die dem Besitzer zu seiner offiziellen Tätigkeit notwendig waren. Neben Werken von ungarischen Autoren in lateinischen, deutscher und ungarischer Sprache welche am Anfang des XIX. Jahrhunderts erschienen waren, enthält die Sammlung auch Bücher von ausländischen und ungarischen Autoren der zweiten Hälfte des XVIII. Jahrhunderts, außerdem Werke von deutschen Schriftstellern und aus dem ausländischen ins Deutsche übersetzte Werke.

Auffallend ist die Anzahl der auch als Handbuch verwendbaren Städtegeschichten, der Munizipalstatuten und stadtrechtlichen Arbeiten, aber auch topographische, statistische Bücher, Städte und Länderbeschreibungen, geographische Veröffentlichungen, Lexikone, Kalender, Annalen sind bemerkenswert gut vertreten. Vom vielseitigen Interesse des Besitzers zeugen die in seiner Bibliothek enthaltenen linguistischen, kirchen- und religionswissenschaftlichen, literarischen und belletristischen, naturwissenschaftlichen und medizinischen Werke.



## Fitz József és a Magyar Bibliophil Társaság\*

A magyar könyv- és könyvtártörténeti szakirodalom egyik nagy adóssága Fitz József pályafutásának sokoldalú, részletes feltárása. Fitz munkásságát eddig évfordulós cikkek — köszöntők és nekrológok — tekintették át a teljesség igényével<sup>1</sup>; de ezek az írások — jellegükből adódóan — nem vállalhatták tevékenységének beható elemzését. Egyes rész kérdésekben születtek csak tanulmányok, illetve forrásközlések. A pécsi éveket Boda Miklósné dolgozta fel<sup>2</sup>, az Országos Széchényi Könyvtár élén eltöltött évtizedet érinti Kovács Ilona és Németh Mária tanulmánya<sup>3</sup>, valamint Csapodi Csaba írása<sup>4</sup>. Vértesy Miklós tanulmánya az Egyetemi Könyvtárban töltött időszak megismeréséhez szolgáltat adalékokat<sup>5</sup>. Szij Rezső egyik közleményében Fitz Hess-könyvének keletkezésével kapcsolatban

<sup>1</sup> SOLTÉSZ Zoltánné: *Fitz József*. = A Könyvtáros 1963. 6. sz. 335—336; MÁTÉ Károly: *Fitz József 75 éves* = Magyar Könyvszemle 1963. 364—365; *Fitz József 75 éves*. = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1961—1962. Bp. 1963. 37—38; V. M.: *Fitz József 1888—1964*. = A Könyvtáros 1964. 11. sz. 666; KÓKAY György: *Fitz József*: = Irodalomtörténeti Közlemények 1964. 735; KÓHALMI Béla: *Fitz József emléke*. = Magyar Könyvszemle 1965. 71.

<sup>2</sup> BODA Miklósné: *Fitz József a pécsi Egyetemi Könyvtár élén 1930—1934*. Pécs, 1974. (Klny. a Jubileumi Évkönyv 1774—1974. c. kötetből.)

<sup>3</sup> KOVÁCS Ilona: *Az Országos Széchényi Könyvtár tudományos munkája és kiadói tevékenysége 1936—1944*. = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1968—1969. Bp. 1971. 171—184; NÉMETH Mária: *Az Országos Széchényi Könyvtár tudományos munkája és kiadói tevékenysége 1919—1935*. = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1981. Bp. 1983. 135—174.

<sup>4</sup> CSAPODI Csaba: *A tizedesrendszer bevezetése a Széchényi Könyvtárban*. = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1967. Bp. 1969. 278—283.

<sup>5</sup> VÉRTESY Miklós: *Az Egyetemi Könyvtár ősnymtatvány-gyűjteményének története*. = Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei 2. Bp. 1964. 109—126., Fitzről röviden: 124. p.

\* Tanulmányomat 1986 novemberében írtam. Azóta több, a témához kapcsolódó írás jelent meg, melyek kiegészítik dolgozatomat. Fitz Józsefről: HARASZTHY Gyula: *Az OSZK fejlesztésének irányai Fitz József főigazgatója idején*. — Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1982—1983. Bp. 1987. 121—140.; POGÁNY György: *Fitz József élete és munkássága I—3*. — Könyvtáros 1987. 10—12. sz.; DIÓSZEGHYNÉ SZÉPE Katalin: *Fitz József tanítványa volt*. — Könyvtáros 1988. 4. sz., a Magyar Bibliophil Társaságról: POGÁNY György: *A magyar Bibliophil Társaság története*. — Írás és könyv. A Magyar Bibliophil Társaság Évkönyve I. Bp. 1987. 121—135.; HALMAN György: *Bibliográfia vagy demokratikus könyvkiadás? Kner Imre kiadáspolitikai hagyatékából*. Uo. 62—70.; PAPP János: *Kner Imre és a Magyar Bibliophil Társaság kapcsolata*. Békési Élet 1987. 1. sz. 86—92.; LENGYEL András: *Dézi Lajos, Kner Imre és a Magyar Bibliophil Szemle*. Szeged, 1986. (Klny. a Móra Ferenc Múzeum Évkönyvéből).

adott közre levélrészleteket.<sup>6</sup> Fitz-levelek jelentek meg Kner Imre levelezéskötetében is.<sup>7</sup>

Dolgozatom Fitz munkásságának egy látszólag periférikus területét kívánja feltárni. Fitz feladatának tekintette a hazai könyvkultúra fejlesztését, minden lehetséges eszközzel. Ismert, hogy döntő szerepe volt a Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesülete megalakításában, és közismertek erőfeszítései a könyvtárosképzés megszervezésére is. E hivatalos tevékenységek mellett — hiszen ezek neki, mint a magyar könyvtárügy egyik irányítójának, bizonyos értelemben kötelességei voltak — azonban örömmel vállalt feladatokat társadalmi jellegű szervezetekben, akár úgy, hogy tisztséget viselt bennük — mint pl. a Magyar Bibliophil Társaságban —, akár olyan formában, hogy készségesen tartott előadásokat különböző helyeken, illetve adott cikkeket szerkesztőségeknek ismeretterjesztő céllal.<sup>8</sup>

Fitz számára a Magyar Bibliophil Társaság a könyv- és nyomdászattörténeti kutatások egyik fórumát jelentette. Hogy tisztán lássuk Fitz szerepét a Magyar Bibliophil Társaságban, meg kell ismernünk a Társaság célkitűzéseit, munkásságát, annál is inkább, mert az eddigi, nem nagy számú szakcikk a Társaság működésének csak az egyik oldalát veszi tekintetbe, s általában azt is elmarasztalóan. Haiman György, elismerve a Magyar Bibliophil Társaság szerepét az új magyar könyvművészet céljainak előmozdításában, így ír Kner Imre és a Társaság kapcsolatáról:

„Fontos és tartalmas taktikai együttműködésre lép a Magyar Bibliophil Társasággal, melynek elnökével, Végh Gyulával, az Iparművészeti Múzeum igazgatójával sok értékes gondolatot valósítanak meg. Taktikai együttműködést mondtam, mert itt sem mond le soha a bírálat jogáról. Eredetileg ellenzi a bibliográfiát (sic! nyilván bibliofiliát), mind annak exkluzivitását, mind a mozgalmukban uralkodó dilettantizmust, mégis, 1922-ben belép a Társaságba, s ott mindvégig tevékenyen dolgozik.”<sup>9</sup>

Szlj Rezső írásaiban<sup>10</sup> szintén az elzárkózást tartja a Társaság működésére legjellemzőbbnek. Huszti Sándor<sup>11</sup> a kis példányszámban, számozva kiadott

<sup>6</sup> SZLJ Rezső: *Adatok a XX. századi magyar író és kiadója közötti kapcsolathoz. Részletek a Kner-levelezésből.* = Magyar Könyvszemle 1967. 70—75.

<sup>7</sup> *A könyv mestere. Kner Imre levelezése.* Bp. 1969.

<sup>8</sup> A teljesség igénye nélkül: Fitz előadást tartott a Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Egyesülete felkérésére 1935-ben, vö. OSzK Kt. Fond 45/428; a Fischfach Társaság Ifjúsági Csoportja 1941-ben kérte fel „A magyar könyvészet és jövője” című előadásra, OSzK Kt. Fond 45/1035; átengedte egy cikkének kiadási jogát a *Magyar Grafikának*, mely oktatási szándékkal jelentette meg, vö. Rosner Károly levele Fitz Józsefhez 1931. VI. 23., OSzK Kt. Fond 45/426. — A cikk eredetileg a *Gutenberg Jahrbuchban* jelent meg, *Ungarische Buchdrucker des XV. Jahrhundert im Auslande* címmel, magyarul: *Külföldi magyar ősmnyomdászok*, Magyar Grafika 1932. 2—6, és 24—27.

<sup>9</sup> HAIMAN György: *Knerék koruk iparművészeti mozgalmában.* = Irodalomtörténeti Közlemények 1983. 276—283.

<sup>10</sup> SZLJ Rezső: *Az Amicus és Reiter László könyvművészete.* = Művészettörténeti Értesítő 1968. 54—71.; uő: Bisztrai Farkas Ferenc, az Ars Hungarica és a Magyar Bibliofilek Szövetsége. = uo. 1974. 137—143.; uő: Bibliofil könyvkiadás. A Helikon kiadványairól. = Valóság 1959. 6. 120—124.

<sup>11</sup> HUSZTI Sándor: *A bibliofília védelmében.* = Magyar Könyvszemle 1957. 183—186.

művekért marasztalja el a Magyar Bibliophil Társaságot. Még tovább megy ennél Szántó Tibor, aki egyik nyilatkozatában a következő jellemzését adja a Társaságnak:

„A háború előtti társaságnak csupán két kiváló nyomdász, Kner Imre és Tevan Andor lehetett tiszteletbeli tagja, a többiek arisztokrata könyvgyűjtők, intellektuális dzsentrik voltak. Természetes, hogy nem ismerhették a tömegbibliofília, a több tízezer példányos szép könyv fogalmát.”<sup>12</sup>

A lekezelő megfogalmazás mellett — az „arisztokrata könyvgyűjtő” sommás kitétel vonatkozik Apponyi Sándorra is; nem világos, hogy kiket sorol az „intellektuális dzsentrik” csoportjába — pontatlan is az állítás, hiszen mind Kner, mind Tevan rendes tagja volt a Társaságnak, sőt, Kner a választmányának is aktív tagja volt. Látható, hogy ezek az írások a Magyar Bibliophil Társaságot elsősorban mint a könyvművészeti mozgalom korabeli bázisát vizsgálják. E tekintetben az elmarasztalás sok tekintetben jogos és indokolt is, de a szerzők figyelmen kívül hagyják, hogy a Társaság emellett a hazai könyv- és könyvtártörténeti kutatások egyik organizátora is volt, főleg a huszas években. A Társaság 1920-ban jóváhagyott alapszabálya egyértelműen utal erre. 2.§ kimondja:

„A társaság célja: előmozdítani a művészi szempontból értékes könyvek előállítását, gyűjtését és terjesztését, ápolni a könyvgyűjtők és könyvedvelők érdekeit, *terjeszteni a könyvészetre, kivált a hazaira vonatkozó ismereteket* . . .” (kiemelés tőlem, P. Gy.) Ezért a Társaság „végül hazai nyilvános és magán könyvtáraink bibliophil szempontból értékes anyagának ismeretét, gyarapodását, hozzáférhetővé tételét bibliographiai kiadványaival, könyvtár-katalógusok készítésével és más alkalmas eszközök útján előmozdítja.”<sup>13</sup>

A Társaság alapszabálya tehát nem kizárólag a könyvművészet fejlesztését tekintette céljának, legalább ekkora hangsúllyal szerepelt a megfogalmazott célok között a könyvtörténeti kutatások előmozdítása is. Kiadványai is főleg ebből a szempontból jelentősek; elég, ha arra utalunk, hogy a Társaság jelentette meg a következő könyveket: Fitz József: *Hess András, Szentkúty (Drescher) Páltól két könyvet is: Régi magyar gyermekkönyvek, Régi hazai nyomdák mintakönyvei*, Végh Gyula: *Budai könyvtárak jelvényei*, Hoffmann Edit: *Régi magyar bibliofilek*.

Maga Fitz is ezt a tevékenységet tekintette a Társaság maradandó érdemének, és ezt hiányolta egy, a bibliofília problémáival foglalkozó 1958-as cikkében. Mint írja: „Két és három évtizeddel ezelőtt könyvbarátaink a „Magyar Bibliophil Társaságba” tömörültek: Minthogy tagjai könyvek dolgában fukar természetűek voltak, a Társaságnak nem az volt a célja, hogy — miként a mai Bélyeggyűjtők Klubjában szokás — helyiségében cseberreljenek, hanem hogy szakismereteikkel támogassák egymást. Még ismeretlen vagy elkallódás után újra felbukkanó rikaságokra hívták fel a figyelmet. A Társaság hasonmásokat, kiadójelvény-gyűjteményt és könyvművészeti szakkönyveket adott ki. *Fóruma volt a magyar könyvtörténészeknek.*

<sup>12</sup> SZÁNTÓ Tibor: *A Magyar Bibliophil Társaság*. Interjú Szántó Tiborral. Készítette Z. P. L. = Könyvvilág 1986. 7. 12.

<sup>13</sup> *A Magyar Bibliophil Társaság alapszabályai*. Bp. 1920.

Ítéleteinek, hivatalos becsléseinek, szakvéleményeinek megvolt a tekintélye. Ma nélkülözzük. Jó lenne, ha feltámadna.” (Kiemelés tőlem, P. Gy.)<sup>14</sup>

Fitz elutasította a bibliofiliának szűken értelmezett, csak az esztétikumra vontkozó felfogását. Éppen ezt vetette Hoffmann Edit szemére *Régi magyar bibliofilek* című kötetéről írott kritikájában. Hiányolta, hogy csak a „szép” könyvekre terjesztette ki vizsgálódásait, megállapítva, hogy a bibliofilia fogalmába a szöveg szeretete, megbecsülése is beletartozik.<sup>15</sup>

Természetesen nem szabad arra gondolni, hogy Fitz közömbös volt a szép könyv iránt. Értékelte a könyvművészet eredményeit, erre legjobb bizonyíték Kner Imrével fenntartott barátsága, mely ugyan a közös szakmai érdeklődésre alapozódott, később meghaladta azt, és igaz, tiszta barátsággá, emberi kapcsolattá mélyült.<sup>16</sup> A harmincas években, már az Országos Széchényi Könyvtár főigazgatójaként, igyekezett a könyvtár kiadványait is tetszetős formában megjelentetni; sorozatot kívánt indítani, bibliofil igénnyel, illetve kiállításon kívánta bemutatni az OSZK-ban őrzött legszebb magyar könyveket.<sup>17</sup> A modern könyvművészetről is világos elképzelései voltak, egyik kiadatlan írásában, melyet a *Magyar Szemle* tipográfiai törekvéseiről írt, foglalta össze a korszerű könyvművészetről vallott elveit. A *Magyar Szemle* jelentőségét az új könyvművészet, a korszerű tipográfia megismertetése terén abban látta, hogy szakított a német stílussal és hagyományokkal. Elsősorban a részletkérdésekben — mint az élőfejek alkalmazása, a kurzív használata, a hirdetések elrendezése, a margóarányok méretezése —, illetve ezek összhangjában foglalta össze a *Magyar Szemle* által követett korszerű angol tipográfia eredményeit.<sup>18</sup>

Fitz és a Magyar Bibliophil Társaság kapcsolatában két korszakot különböztethetünk meg. Az első időszak 1932-ig terjed. Ebben az évben jelent meg a Társaság kiadásában Hessről írott könyve, amely mintegy lezárta Fitz és a Bibliophil Társaság első, aktívabb korszakát. Nem arról van szó, hogy Fitz és a Társaság kapcsolatai meglazultak volna a harmincas években, bár a földrajzi távolság — hiszen 1930-tól 1934-ig Pécsen élt — óhatatlanul kihatott erre is. A harmincas évektől a Társaság működésében a válság jelei mutatkoztak, aktivitása — mind kiadói tevékenysége, mind a Társaság által rendezett kiállítások száma — erősen csökkent.

A második időszak 1934-től számítható, Fitz Budapestre jövetelétől. Bár a Társaság nem nyerte vissza korábbi aktivitását, Fitz megnövekedett lehetőségei

<sup>14</sup> FITZ József: *Bibliofil értékeink*. = A Könyvtáros 1958. 5. 359–361.; a bibliofilia ilyen tágabb értelmezését adja egyébként SZIL Rezső is: *A bibliofilia és a tudományos kutatás*. = Magyar Könyvszemle 1964. 86–87.

<sup>15</sup> FITZ József: HOFFMANN Edith: *Régi magyar bibliofilek*. = Századok 1932. 420–422.

<sup>16</sup> Fitz és Kner Imre kapcsolatát egy későbbi dolgozatban kívánom feldolgozni.

<sup>17</sup> Az OSZK kiadványairól ld. még a 74. sz. jegyzetet; a sorozatról: ASZTALOS Miklós: *Hazatért az „Admondi Kódex”*. = Könyvtári Szemle 1934. 5. sz. 33.; a kiállítás tervéről: KNER Imre: *A „szép” könyvről*. = Könyvtári Szemle 1934. 4. sz. 26–27.

<sup>18</sup> FITZ József: *A Magyar Szemle Társaság tipográfiai törekvéseiről*. Kézirat, 1931. OSZK Kt. Fond 45/1281.

révén igyekezett a Társaság munkáját is előmozdítani, de maga is tisztában volt azzal, hogy a Magyar Bibliophil Társaság lehetőségei — nem utolsósorban anyagi okok miatt — a korábbinál nehezebbé váltak.

### *Fitz és a Magyar Bibliophil Társaság kapcsolatának első korszaka*

A Bibliophil Társaság 1920-ban alakult meg, mint az előzőekben már láttuk, részben azzal a céllal, hogy a magyar könyvtörténeti kutatások fóruma legyen. Ennek megfelelően az alapítók és a Társaság munkájában kezdettől részt vevők között is nagy számban találunk a könyvvel hivatásszerűen foglalkozókat: könyvtárosokat, irodalomtörténészeket, könyvművészeket. A Társaság első elnöke Végh Gyula lett, mellette Ferenczi Zoltán, az Egyetemi Könyvtár akkori igazgatója töltötte be az alelnöki tisztséget. Bár nincs egyértelmű bizonyíték rá, minden valószínűség szerint Ferenczi Zoltán — ebben az időben Fitz hivatali főnöke az Egyetemi Könyvtárban — hívta fel a Társaság vezetőinek figyelmét Fitzre, mint aki alkalmas arra, hogy a Társaság titkári teendőit ellássa. Fitz az Egyetemi Könyvtár kéziratárában dolgozott, érdeklődése mindinkább a régi nyomtatványok felé fordult, indokolt volt tehát, hogy a harmincas éveinek közepén járó Fitz Józsefet bevonják a munkába. 1923. június 19-én értesítette a Társaság Fitzet, hogy a Választmány június 11-én tartott ülésén megválasztották a Társaság másodtitkárává.<sup>19</sup> A másodtitkár feladata sokrétű volt, ő intézte a szervezés adminisztratív teendőit, vezette az ülések jegyzőkönyveit, ő tartotta a kapcsolatot a választmány tagjai között. A másik titkár, Eisler Mihály József főorvos, híres könyvgyűjtő volt, aki mint főtitkár, Végh Gyulával együtt inkább a Társaság protokolláris jellegű ügyeit intézte.

Bár Fitz bekapcsolódott a Társaság munkájába, rövidesen levelet intézett a Társasághoz, Végh Gyula elnökhöz, melyben bejelentette, hogy berlini tanulmányútja miatt lemond titkári megbízatásáról: távolléte miatt nem tudja azt ellátni. Végh Gyula válaszlevelében 1924. február 25-én értesítette Fitzet, hogy a Választmány és ő maga sem fogadja el lemondását; arra kérte, hogy berlini útja után ismét foglalja el tisztjét a Társaságban.<sup>20</sup>

Ebben az időben Fitz a Társaság különböző kiállításainak előkészítésében működött közre; a Társaság tervezett kiállításának, mely a 19. századi magyar írók műveit mutatta volna be, Ferenczi Zoltán, Dézsi Lajos és Fitz József lett volna a rendezője. A rendezésben végül is Fitz már említett berlini ösztöndíjas tanulmányútja miatt nem vehetett részt.<sup>21</sup> Fitz számos esetben azonban név nélkül is fontos szerepet vállalt a Társaság különböző kiállításában, megmozdulásaiban. A Bibliophil Társaság 1926-ban kiállítást készült rendezni. Enyvvári Jenő kapott megbízást az előkészületekre és a rendezésre, de felkérték Fitzet is a közreműködés-

<sup>19</sup> A Magyar Bibliophil Társaság levele Fitz Józsefhez, 1923. VI. 19. OSzK Kt. Fond 45/749.

<sup>20</sup> Végh Gyula level Fitz Józsefhez, 1924. II. 25. OSzK Kt. Fond 45/749.

<sup>21</sup> *A Magyar Bibliophil Társaság.* = Magyar Bibliofil Szemle 1924. 120. — A kiállítás végül Kremmer Dezső rendezésében „A magyar szépliteratúra virágoskertje” címen nyílt meg. Katalógusa 1925-ben jelent meg.

re. Augusztusban Fitz szabadságát töltötte, és megkérte kollégáját, Prohászka Lajost, nézzen utána: hogy haladnak az előkészületek. Ahogy Prohászka augusztus 22-én kelt leveléből értesülünk<sup>22</sup>, Fitz távollétében valójában nem történt semmi. Enyvvári el sem kezdte az anyaggyűjtést, mert — mint Prohászka írta — „Amint a szavaiból kivettem, ezt a dolgot is — magyarul mondva — rád szeretné sózni. Azt kívánná, hogy az Egyetemi Könyvtár 'primitív szakkatalógusa' alapján (ő nevezte így) kijelöltessenek azok a munkák, melyek a kiállításra kerülnének — ő majd csak tanácsal szolgál.”<sup>23</sup>

A különböző kiállítások rendezésében való részvétele mellett Fitz kisebb cikkeket írt a társaság lapjába, a *Magyar Bibliofil Szemlébe*.<sup>24</sup> Bár nem a Társaság hivatalos közlönye volt a *Szemle*, érthető módon hasábjain rendszeresen beszámolt a Társaság működéséről, híreiről, így arról is, hogy

„Dr. Fitz József könyvtárőr Berlinben az ősnymtatványok egyetemes katalógusának egybeállításában vesz részt, kimutatást készít az összes — tartalmilag — magyar vonatkozású ősnymtatványokról, s az Egyetemi Könyvtár ősnymtatvány-katalógusát kiegészíti azzal, hogy minden példányról kimutatja, hány lelhelyen, hány példányban ismeretes, milyen árakat ért el aukciókon és antiquariusoknál.”<sup>25</sup>

Fitz itt és ekkor megkezdett munkája később két — mások által befejezett — műben realizálódott: az egyik a Sajó—Soltész-féle *Catalogus Incunabulorum qua in Bibliothecis Publicis Hungariae asservantur*, a másik pedig — igaz, megváltozott célkitűzéssel — a Makkai—Horváth-féle *A magyar könyvgyűjtő* kézikönyve. Trócsányi Zoltán írta a műről szóló ismertetésében:

„Ennek a rég nélkülözött — minden könyvtár, gyűjtő és antikvárius számára nélkülözhetetlen könyvnek, — mint az utóbbi években az Országos Széchényi Könyvtár kiadásában megjelent minden tudományos munkának a gondolatát Fitz József, az Orsz. Széchényi Könyvtár főigazgatója vetette fel.”<sup>26</sup>

Mint a Társaság titkára, Fitz vezette a választmány üléseiről készített jegyzőkönyveket. Hagyatékában fennmaradt az a füzet, melyet az üléseken vezetett, és amelyből később a szabályos jegyzőkönyvet összeállította.<sup>27</sup> Sajnos, nem fogja át teljes titkári működésének időszakát, az első feljegyzés az 1927. december 7-én megtartott választmányi ülésről készült, az utolsó 1930. IV. 29-én. Mivel írásom célja Fitz és a Magyar Bibliophil Társaság kapcsolatának feltárása, csak azokkal a napirendi pontokkal foglalkozom, melyekben Fitznek valamilyen szerepe volt. Kner Imre javaslatára, illetve közvetítésével indította meg a Magyar Bibliophil Társaság 1929-ben könyvversenyét, melyben az év 5 legszebb könyvét

<sup>22</sup> Prohászka Lajos levele Fitz Józsefhez, 1926. VIII. 22. OSzK Kt. Fond 45/561.

<sup>23</sup> Uo.

<sup>24</sup> Írásai: *Bibliotheca Corvina*. = Magyar Bibliofil Szemle 1924. 56; *Könyvtári élet az Egyetemi Könyvtárban*. = uo. 1924. 227–228; *Rariora et curiosa*. Gróf Apponyi Sándor gyűjteményéből közli Végh Gyula. Ism. = uo. 1925. 245–246; *Könyvtári élet*. Az Egyetemi Könyvtár. = uo. 1925. 257–258.

<sup>25</sup> *Magyar Bibliofil Szemle* 1925. 91.

<sup>26</sup> *Magyar Könyvszemle* 1939. 470–472.

<sup>27</sup> Bibliophil Társaság. OSzK Kt. Fond 45/1159.

tüntette ki a Társaság.<sup>28</sup> 1929. december 10-én tartott választmányi ülésén döntött először a Társaság a díjazott könyvekről, a verseny feltételének ismertetője Fitz volt.<sup>29</sup> Fitz volt az előadója a következő évben kiadandó könyv ügyének is. A Bibliophil Társaság 1930. február 5-én megtartott választmányi ülésén határozott arról, hogy az 1930-as Szent Imre-év tiszteletére kiadnak egy könyvet. Fitz javasolta, hogy *Szent István Intelmei*t jelentessék meg, mégpedig annak első magyar fordítását, melyet Spangár András készített.<sup>30</sup> Spangár művével Fitz az Egyetemi Könyvtárban ismerkedett meg, ahol kéziratban is őrizték néhány munkáját. Az *Intelmei* kiadására azonkívül ösztönzést kaphatott barátjától, Balogh Józseftől is, aki több tanulmányban foglalkozott éppen az *Intelmekkel*.<sup>31</sup> Fitz a választmány következő, 1930. április 29-i ülésén számolt be a kiadás előkészületeiről. Ismertette Kner levelét, melyben elvállalta a kötet nyomtatását, és ismertette a kiadvány tervét is.<sup>32</sup> A kötet Fitz rövid utószavával még abban az évben megjelent.<sup>33</sup> Fitz a kötet közreadásában kritikai igényességre törekedett, de egy ponton eltért az eredeti fordítástól. Mivel Spangár fordítását nem tagolta paragrafusokra, a szöveget a *Corpus Juris*ban közölt latin szöveg tagolása szerint adta közre.

Az 1930-as évben még egy Fitz mű létrejöttéhez járult hozzá a Bibliophil Társaság. Fitz még 1928-ban megállapodott a Magyar Szemle Társasággal, hogy a kiadó népszerű Kincsestár sorozata számára tanulmányt ír *A könyv története* címmel.<sup>34</sup> Az eredeti elképzelések szerint a kötet még 1929-ben megjelent volna, de Fitz némileg elkésett a kézirattal, így Balogh József 1929. március 26-i levelében arról értesítette őt, hogy a késés miatt az eredeti időpontban nem tudják a könyvet kihozni. Egyúttal azt is jelezte, hogy bizonyos aggályok merültek fel, melyeket szeretnének tisztázni.<sup>35</sup> Balogh 1929. április 19-i levele már azt is elárulja, hogy milyen aggályokról van szó: Fitz túllépte a megadott terjedelmet; a Kincsestár kötetei szigorúan csak 80 lap terjedelműek lehettek. Balogh tehát arra kérte, hogy legalább 10—12 gépelt oldallal csökkentse a kézirat terjedelmét.<sup>36</sup> Egyben azt is javasolta, hogy a helyenként túl szakmaira sikerült fogalmazást tegye népszerűbbé, olvasmányosabbá. Fitz a kért változtatásokat végre is hajtotta, így 1929. június 13-án kötötték meg a végső szerződést. Eszerint a Magyar Szemle Társaság nyomtatott ívenként 50 pengőt fizet, tehát összesen 250 pengőt az 5 ívért. Két részletben fizeti ki a honoráriumot, első felét még szeptemberben, második részletét pedig a munka

<sup>28</sup> A könyvversenyéről szóló felhívás megjelent: Corvina 1929. 30. sz. 151., hírt adott róla a *Magyar Grafika* is: 1929. 136. p.

<sup>29</sup> Vö. a 27. sz. jegyzettel.

<sup>30</sup> Vö. a 27. sz. jegyzettel.

<sup>31</sup> Balogh József írásait részletesen felsorolja: STOLL Béla—VARGA Imre—V. KOVÁCS Sándor: *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig*. Bp. 1972. 171—172.; Spangár Andrásra: SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. 12. Bp. 1908. 1332—1334.

<sup>32</sup> Vö. a 27. sz. jegyzettel.

<sup>33</sup> *Libellus sancti Stephani regis de institutione morum ad Emericum ducem. Szent István király Intelmei Szent Imre herceghez*. FITZ József repertóriumával. Gyoma, 1930.

<sup>34</sup> Balogh József 1928. IX. 13-i levele Fitz Józsefhez, OSzK Kt. Fond 45/25.

<sup>35</sup> Uo.

<sup>36</sup> Uo.

imprimálásakor. Fitz a szerződésben kötelezte magát, hogy a következő 10 évben hasonló című és jellegű munkát nem ad közre. Abban is megállapodtak, hogy 15 példányt kap a kész könyvből.<sup>37</sup> Balogh József november 19-én értesítette Fitzet az első 125 pengő átutalásáról, ám azt is jelezte, hogy még mindig hosszú a kézirat: kérte, hogy 8 oldalt hagyjon el.<sup>38</sup> Balogh 1930. január 8-án küldte el a könyv kiséretét, hasábos korrektúráját Fitznek; ekkor azonban kiderült, hogy Balogh túl sokszor kérte a terjedelem csökkentését: a kiséretett szöveg 75 oldalra terjedt — így most szükségessé vált, hogy 4—5 oldallal bővítse a szerző a kéziratot.<sup>39</sup> A sok viszontagság után a könyv 1930 tavaszára elkészült. A Bibliophil Társaság is értesült Fitz munkájáról, és Végh Gyula megkereste a *Magyar Szemlét*, járuljanak hozzá, hogy a kötetből a Társaság bibliofil igényű levonatot készíttessen. A kötet változatához a *Magyar Szemle* hozzájárult; erről és az elkészült 50 amatőrpéldányról Balogh 1930. augusztus 9-én értesítette Fitz Józsefet, akit ekkorra már kineveztek a pécsi Egyetemi Könyvtár élére. Balogh arra kérte a még Budapesten tartózkodó Fitzet, hogy keresse fel a kiadóban a bibliofilpéldányok dedikálása ügyében.<sup>40</sup> A szép könyv elnyerte a Magyar Bibliophil Társaság 1931. évi kitüntetését. Tóth László így ismerteti a művet:

„Fitz József munkája: A könyv története — a Grafikai Műintézet nyomása — eredetileg a Magyar Szemle Kincsestárának ismert, s kivételében a klasszikus angol könyvművészeti tradíciókat önállóan követő sorozatában jelent meg. A nyomdai kivitel művészi tökéletessége teljes mértékben ennek a tartalmánál fogva is a bibliofilához oly közel álló műnek száz példányban megjelent bibliofil kiadásában valósult meg.”<sup>41</sup>

Tóth László ismertetése és Balogh József levele között a példányszámot illetően eltérés van; feltehetően a száz példány a valóságos, ugyanis a Bibliophil Társaság az alapítótagoknak — számuk 80 körül volt, s az lehetett alapítótag, aki egyszeri hozzájárulásként 160 pengőt befizetett — elővételt biztosított a különleges kiadványokból; 50 példány esetén ez nem lett volna lehetséges. Mivel példányt nem láttam belőle, nem tudom eldönteni, hogy átszedték-e a szöveget; sőt, az is lehet, hogy a nyomtatást is más nyomda végezte. (A nem bibliofil változatot a Tipográfiai Műintézet nyomta; bár előfordulhat, hogy itt Tóth László elírásával állunk szemben.)

1930-ban tehát Fitzet kinevezték a pécsi Egyetemi Könyvtár élére; 1930 őszén lemondott a Társaság titkári teendőiről. Lemondását ezúttal a Társaság 1930. december 2-án kelt levelében tudomásul is vette, „igaz sajnálattal”. Egyúttal azonban remélték, hogy a Társaság és Fitz kapcsolata nem szakad meg.<sup>42</sup>

Fitz valóban fenntartotta a kapcsolatot a Társasággal. Enyvvári Jenő, a Társaság társelnöke 1932. május 12-én értesítette őt arról, hogy a Magyar Bibliophil Társaság

<sup>37</sup> Uo.

<sup>38</sup> Uo.

<sup>39</sup> Uo.

<sup>40</sup> Uo. — Fitz József: *A könyv története*. Bp. 1930, Magyar Szemle Társaság. (Kincstár) A levelekben említett bibliofil változatot közgyűjteményben nem sikerült felkutatnom.

<sup>41</sup> *Az 1931. év három legszebb magyar könyve*. = Magyar Könyvszemle 1931. 144.

<sup>42</sup> A Magyar Bibliophil Társaság levele Fitz Józsefhez, OSzK Kt. Fond 45/749.



május 10-i választmányi ülése megválasztotta tagjának.<sup>43</sup> Fitz május 29-én köszönte meg a bizalmat, de levelében hangot adott aggodalmának, miszerint nem tud részt venni a Társaság munkájában, a távolság miatt:

„Aggódok, hogy a távolság e szívem szerinti kötelezettségem kifejtésében akadályozni fog s nem fogok tudni, mint ahogy szeretnék, a választmány minden ülésén részt venni. Ezidén különösen nehéz volt számomra Budapestre utazni, s ebben a tekintetben a következő évben sem remélek több lehetőséget. Nagyon köszönöm, hogy a kevés mozgási lehetőségem ellenére is a választmányi tagsággal megtiszteltetek s engeddd kérlek kifejezmem azt a törekvésemet, hogy minden csekély erőmmel a Társaság szolgálatára fogok állni.”<sup>44</sup>

### A Hess András-könyv

A Bibliophil Társaság és Fitz József kapcsolatának legmaradandóbb és tudománytörténeti szempontból is legjelentősebb dokumentuma a Hess Andrásról írott monográfia megjelentetése. A téma megfogalmazását Fitz a húszas években kezdte, amikor intenzívebben kezdett foglalkozni ősnymtatványokkal. A közvetlen ösztönzést a kötet megírására Végh Gyulától kapta. Végh Gyula egyik pécsi útja alkalmával 1930 őszén meglátogatta Fitzet. A kötetlen beszélgetés során Fitz nyilván beszámolt terveiről, illetve megmutatta neki különböző tanulmányait. Végh 1931. február 4-én levélben fordult Fitzhez.<sup>45</sup> Beszámolt arról, hogy a Bibliophil Társaság választmányi ülése foglalkozott az azévi illetménykötet ügyével. Hoffmann Edit azon javaslatát, hogy jelentessék meg a Szépművészeti Múzeumban őrzött *Biblia Pauperum* hasonmását, mivel az nagyon sokba kerülne, el kellett vetniük. Ekkor jutottak Végh eszébe

„érdekes dolgozatai, melyeket Dr. úr nekem Pécssett mutatni szíves volt és így most azzal a kérdéssel fordulok Dr. úrhoz, nem volna-e ezek közül valami, amit a kiadás céljaira alkalmasnak gondolna? (pl. Hess Andrásról írt tanulmánya). Persze kissé tarkítani kellene illusztrációkkal, fac-similékkel, hogy ne legyen túlságosan száraz a nem-szakemberek részére. 11-kén tartunk választmányi ülést, hozza a kérdést is meg lehetne beszélni, tehát addig, ha lehetséges, kérnék választ az esetleg szóhajóvó munka terjedelmére, illusztrációkra (sic!) számára stb. vonatkozó adatokkal együtt.”

Fitz válasza nem ismert, tartalmára azonban következtetni lehet Végh Gyula következő, február 14-én kelt leveléből.<sup>46</sup> Végh ebben — többek közt — a következőket írja:

„A választmányunk minap nagy örömmel vette tudomásul a Hess Andrásra vonatkozó tervet és felhatalmazott, hogy ezirányban tovább folytassam a tárgyalásokat. Ezért a következőkre kérném b. választát:

1. Kb. mikorra számíthatnánk a kéziratra? Kívánatos volna, hogy a könyv még az év folyamán kijöjjön, ami ismerve nyomdáink lassúságát, a nyomás mielőbbi megindítását tenné szükségessé.

<sup>43</sup> Enyvvári Jenő levele Fitz Józsefhez, OSzK Kt. Fond 45/148.

<sup>44</sup> Fitz József levele Enyvvári Jenőhöz, OSzK Kt. Fond 45/826.

<sup>45</sup> Végh Gyula levele Fitz Józsefhez, OSzK Kt. Fond 45/749.

<sup>46</sup> Uo.

2. Mennyi írói honoráriumra reflektálna Dr. úr?

3. Mi is azt hisszük, hogy a kép (facsimile) anyagot a tárgyra vonatkozó lehetőleg új képekre kellene szorítani, esetleg a Basilius salzburgi kötésének képével, de a nyomdászatra, papírkészítésre stb. vonatkozó, már sokszor publikált képek mellőzésével.

4. Melyik nyomdával csináltassuk a könyvet? Arra gondoltam, hogy az egyetemi nyomdával vagy a fővárosi házinyomdával kellene kísérletet tennünk, hogy itt is kapcsolatokat és esetleg számottevő árkedvezményeket nyerjünk.”

Fitz válaszelevelét nem ismerjük, erre megint csak következtetni lehet Végh Gyula március 6-i leveléből.<sup>47</sup> Ő ebben további pontosításokat kért Fitz feltételeire vonatkozóan. Fitz a kiadásnál ahhoz hasonló összeget kért, mint amennyit a Magyar Szemle Társaságtól kapott előző könyvénel: vagyis ívenként 50 pengőre tartott igényt. Sajátos módon ezt olvasta félre Végh. Levelében arra kért felvilágosítást, mit ért Fitz az évenkénti 50 pengő honoráriumon? Kérte, fejtse ki, meddig kívánja kapni az 50 pengőket. Együttal javasolta, hogy jöjjön fel Budapestre a Társaság március 21-i választmányi ülésére, ahol személyesen tisztázhatják a vitás kérdéseket. Fitz az ülésen nem tudott részt venni. Végh március 22-i levelében tájékoztatta az ülésről.<sup>48</sup> Elfogadták a Hess-könyv kiadását tagilletményként történő megjelentetésre, tisztázták a feltételeket is. Elfogadták Fitz ívenkénti 50 pengős tiszteletdíj-javaslatát, melyet a könyv megjelenése után fizet ki a Társaság. Az elkészült könyvből Fitzet 12 szerzői példány illeti meg. A Társaság kikötötte a leadás határidejét is, a kész kéziratot Fitznek 1931. szeptember 1-ig kellett átadni. A levél következő részében Végh Gyula arról számolt be, hogy a Társaság Reiter Lászlót bízta meg: szerezzen nyomdai ajánlatokat. Fitz a székesfővárosi nyomdát javasolta. Azért esett erre a választása, mert elképzelése szerint a különböző ósnyomtatványszövegek közléséhez annak a speciális betűt és jeleit kellene felhasználni. Ezzel a betűtípussal nyomtatták korábban Ballagi Aladár bibliográfiáját is<sup>49</sup> — Fitz ebből merítette az ötletet. Végh azonban nem bízott benne, hogy a székesfővárosi nyomda alkalmas ennek az igényes feladatnak az elvégzésére. Felvetette a lehetőséget, hogy nem lehetne-e kölcsönkapni speciális készletét az ósnyomtatványszövegek szedésére, úgy, hogy magának a könyvnek a szövegét más nyomda készítené. Ezért arra kérte Fitzet, hogy küldjön el néhány lapnyi szöveget a kéziratból, melyből próbanyomást rendelnek különböző nyomdaktól.

Végh Gyula 1931. V. 12-i levelében<sup>50</sup> sürgette Fitzet, hogy a kért próbaszöveget küldje el. Fennmaradt Fitz 1931. május 14-i válaszána a fogalmazványa, amelyben módosította elgondolását.<sup>51</sup> Ezt írta:

„A késlekedés oka az, hogy Ballagi bibliográfiájának ósnyomtatványok szövegeihez használt abbreviaturáiról és különleges jeleiről időközben megállapítottam, hogy nem adják vissza s nem is tudják visszaadni hűen az eredeti szöveget. S különösen csődöt mondanak akkor, mikor Hess és munkái szedéstechnikájának finomabb eltéréseit akarom szemléltetni. Ez csak munkaközben, a próbaszedésre

<sup>47</sup> Uo.

<sup>48</sup> Uo.

<sup>49</sup> BALLAGI Aladár: *Buda és Pest a világirodalomban 1473—1711. 1. kötet.* Bp. 1925.

<sup>50</sup> Végh Gyula levele Fitz Józsefhez, OSzK Kt. Fond 45/749.

<sup>51</sup> Fitz József fogalmazványa Végh Gyulához, OSzK Kt. Fond 45/968.

szolgáló rész leírásánál derült ki, mikor a megfelelő jeleket válogattam. Kénytelen vagyok tehát elállni a jelek felhasználásától, mely különben is megdrágította volna a szedést s szemléltetés helyett inkább jellemzem őket, a szemléltetést pedig a közlendő hasonmásokra bízom. A bibliofil kiadású hasonló szakmunkák, mint a Gutenberg Jahrbuch és Festschrift, a Wiegendruck Gesellschaft kiadványai, Haebler munkái ugyanígy járnak el. A British Museum ősnymtatványkatalógusa és a Gesamtkatalog der Wiegendrucke ugyan sikerrel alkalmazza őket (a készletük azonban sokszorosan nagyobb Ballagiénál), s hasábos szedésben, ügyesen elrendezve igen jellegzetesek, hosszú soros tükörben azonban az eltérő stílusú jelek, attól félek, bántóan fognak hatni. S végül Ballagi jelei nagyon kicsinyek.”

Fitz tehát elállt kezdeti szándékától, a Társaság tagadhatatlan örömeire, hiszen így egyszerűbbé és olcsóbbá vált a kötet előállítására. Levele végén Fitz a jegyzetek elhelyezésével foglalkozott. Nem jegyzetszámok alatt kívánta közreadni a kötet végén a szükséges hivatkozásokat, hanem az oldalszámokat feltüntetve, külön hivatkozási szám nélkül.

Végh Gyula 1931. május 20-i levelében elfogadta javaslatait, és megadta hozzájárulását, hogy a Társaság költségére a szükséges fényképmásolatokat egy pécsi fényképpésszel elkészíttesse.<sup>52</sup> Végh újabb, június 26-án kelt levelében arról számolt be, hogy megkezdtek a nyomdákkal a kapcsolat felvételét, azonban legjobbnak lenne, ha Fitz egyik pesti útja alkalmával tárgyalnának erről.<sup>53</sup> Végh helyett a nyár folyamán a Társaság társelnöke, Enyvvári Jenő vette át a kiadvány előkészítését. 1931. szeptember 24-én már Enyvvári értesítette Fitzet a kötet kiadásának fejleményeiről.<sup>54</sup> Beszámolt arról, hogy a Társaság anyagi helyzete rossz, így a legelőnyösebb, vagyis a legolcsóbb nyomdai ajánlatot kell elfogadniuk. Ezt a Hungária Nyomda adta: 10 ív gépszéddel készülő, 500 példányos sorozat ára 1650 pengő, ehhez jön még a klisé ára, valamint az írói honorárium, így a kiadvány teljes ára előreláthatólag 2500 pengő lesz, de ennél többre nem kerülhet. 1931. október 11-én Végh Gyula — aki időközben a visszavonulás gondolatával foglalkozott — szintén írt Fitznek a kötet ügyében.<sup>55</sup> Mivel Fitz túllépte a kikötött szeptember 1-i leadási határidőt, sürgette a munka befejezését, azzal indokolva, hogy a mind rosszabbá váló gazdasági helyzet esetleg meghiúsíthatja a könyv kiadását.

Fitz a kézirattal novemberben készült el, tehát valóban elég sokat késett. November 24-én kelt levelében értesítette Enyvvári Jenőt arról, hogy „Hess Andrásról szóló kéziratomat az illusztrációkkal együtt végre postára adtam.”<sup>56</sup> Levele elkerülte Enyvvári sürgetését, aki november 25-én reklamálta a kéziratot, viszont új fejleményről számolt be: tájékoztatta, hogy „Knerék hajlandóknak mutatkoztak a könyvet még áldozatok árán is *kéziszéddel* előállítani.”<sup>57</sup>

Kner Imre bekapcsolódása a Hess-kötet munkálataiba új és örömdetes fejlemény volt. Természetesen Kner már korábban is adott ajánlatot a kötet elkészítésére, az azonban magasabb volt, mint a Hungária Nyomda ajánlata. Kner végleges döntéséről Enyvvári Jenő 1931. december 16-án kelt levelében tájékoztatta Fitzet:

<sup>52</sup> Végh Gyula levele Fitz Józsefhez, OSzK Kt. Fond 45/749.

<sup>53</sup> Uo.

<sup>54</sup> Enyvvári Jenő levele Fitz Józsefhez, OSzK Kt. Fond 45/148.

<sup>55</sup> Végh Gyula levele Fitz Józsefhez, OSzK Kt. Fond 45/749.

<sup>56</sup> Fitz József levele Enyvvári Jenőhöz, OSzK Kt. Fond 45/826.

<sup>57</sup> Enyvvári Jenő levele Fitz Józsefhez, OSzK Kt. Fond 45/148.

„A Bibliophil Társaság legutolsó ülésén foglalkozott műved jövő évi kiadványaként tervezett kiadása kérdésével. Kner Imre, ki részt vett az ülésen, a társaság súlyos anyagi helyzetére tekintettel, hajlandónak mutatkozott eredeti kalkulációját revideálni, és új, még olcsóbb ajánlatot készíteni. Ezt a legújabb és immár véglegesnek tekinthető, legalacsonyabb ajánlatát most küldte meg nekem. Én ezzel továbbbítom számodra és arra kérek, szíveskedjél mihamarabb dönteni arra nézve, hogy elfogadjuk-e Kner ajánlatát és próbaszedését? Azt hiszem ennél jobb kiállítást — ilyen áron — nem tudnánk könyved számára biztosítani. A kiadást ebben az alakban tán meg tudnánk valósítani. Másként, szebben és másnál, aligha. Nagyon kérek, méltóztassál ez ügyben *minél előbb* (Enyvvári kiemelése, P. Gy.) dönteni és szíves döptéséről engem haladék nélkül értesíteni és az árajánlatokat visszaküldeni.”<sup>58</sup>

Fitz válasza természetesen nem lehetett vitás, örömmel értesült Kner döntéséről. Enyvvári levelezőlapon értesítette Fitzet 1931. december 22-én, hogy átadták a kéziratot Knernek, és egyben kérte, hogy vegye fel Knerrel a kapcsolatot közvetlenül a nyomtatás egyes kérdéseiben.<sup>59</sup>

A szedést Kner a következő év elején, vagyis 1932. januárjában kezdte el. Bár Kner és Fitz már korábban is jól ismerte egymást, valójában ekkor kezdődött kettőjük barátsága. Kner szívesen végezte a könyv készítését. Nyilván azért vállalta el — előnytelen szerződéssel, 500 példány elkészítését 2300 pengőért —,<sup>60</sup> mert fontosnak érezte a munkát, a nyomdász előtti egyfajta tisztelgésnek. Kner alkotó közreműködővé vált a könyv előállításánál. Szakmai tanácsokkal, észrevételekkel finomította Fitz kéziratát, olyan kérdésekben adott gyakorlati tanácsokat, melyeket az elméleti felkészültségű Fitz kevésbé ismerhetett.<sup>61</sup>

A nyomtatással Kner 1932. áprilisában készült el. Végh Gyula 1932. április 14-én kelt levelében<sup>62</sup> a következőkről számolt be Fitznek: „Tegnap kaptuk meg a Hess Andrászt és sietek Önnek legőszintébb szerencsekívánataimat megküldeni a szép munkához (...) Kner is kitett magáért és kiadványunk mindenképpen becsületére válik a Bibliophil Társaságnak.” A levél következő részében türelmét kérte a 12 ívért járó 600 pengő tiszteletdíj kifizetésének késlekedéséért, „mert momentán üres a kassza és várnunk kell, amíg a tagdíjak befolynak.”<sup>63</sup>

A kötetből Kner és a Bibliophil Társaság német kivonatokat is jelentetett meg. Összesen három kivonat készült.<sup>64</sup> Az egyik kivonat 1932-ben jelent meg németül, abból a célból, hogy a külföldi érdeklődőket is tájékoztatni tudják. A 12 lapos füzet a könyv méretével azonos volt, címlapján a következő szöveggel: „Auszug aus einer

<sup>58</sup> Uo.

<sup>59</sup> Uo.

<sup>60</sup> Kner Imre levele Fitz Józsefhez 1932. II. 13. = *A könyv mestere. Kner Imre levelezése*. Bp. 1969. 160–163. Ebben a levélben vetette fel Kner azt a javaslatot, hogy emeljék meg a könyv példányszámát; így jelent meg a könyv végül 600 példányban.

<sup>61</sup> Kner megjegyzései a könyvről: a 60. sz. jegyzetben idézett Kner-levél; Kner 22 oldalas, részletes megjegyzéseiből 2 lap hasonmásban megjelent: KNER Imre: *A könyv művészete*. Bp. 1972. 74–75. tábla; Kner nem volt elégedett a nyomtatás minőségével: Szij Rezső, a 6. sz. jegyzetben idézett mű.

<sup>62</sup> Végh Gyula levele Fitz Józsefhez. OSzK Kt. Fond 45/749.

<sup>63</sup> Uo.

<sup>64</sup> LÉVAY Botondné—HAIMAN György: *A Kner-nyomda, kiadványainak tükrében 1882–1944*. Bp. 1982. Az I. kötetben közölt Kner-bibliográfia csak 2 kivonatot regisztrál: 1932-ből az 1.447-es tételszámon és 1937-ből az 1.500-as tételszámon 1-1 füzetet.

ungarischen Monographie". Ehhez a változathoz nem tartoztak illusztrációk. 1932-ből ismert még egy másik változat is. Mivel ez nem szerepel a 64-es jegyzet alatt említett bibliográfiában, leírását itt közlöm:

Josef Fitz: *Andreas Hess, der Erstdrucker Ofens*. Kolofonjában: Dieses Heft ist ein Auszug aus einer ungarischen Monographie und wurde mit Erlaubnis der Gesellschaft Ungarischer Bibliophilen als Sonderdruck für das „Philobiblon“. Hergestellt von der Bruchdruckerei Isidor Kner, Gyoma, Ungarn. Das Papier lieferte die Papierfabrik Diósgyőr.

Ez a füzet 15 számozott és 1 számozatlan lapot tartalmaz. A terjedelmi eltérés az előző kivonatkoz képest abból adódik, hogy ebben a változatlan illusztrációk is vannak, a szövegük egyébként azonos. A füzet a *Philobiblon* című, Bécsben megjelenő könyvészeti és bibliofil szaklap 1932. évi 7. füzetéhez csatolva, mellékletként jelent meg. A *Philobiblon* szerkesztője, Herbert Reichner kérte meg Fitzet, hogy járuljon hozzá a mű ilyen formában történő megjelentetéséhez.<sup>65</sup> A folyóirat e számában, a 260. lapon rövid írás is megjelent a kötetről és a Kner-nyomdáról, kiemelve, hogy a szép melléklet a folyóirat e számának legszebb ékessége. Mivel a *Philobiblon* elsősorban német nyelvterületen, de egész Európában ismert folyóirat volt, a kiadvány a széles nemzetközi szakkörök számára is ismertté vált — legalább kivonatos formában.

A Hess-könyv 3. kivonatát Kner 1937-ben jelentette meg a nemzetközi nyomdászkongresszus tiszteletére. Ez a változat szintén tartalmazott illusztrációkat, szövegén apró stiláris javítások mellett némi bővülés is megfigyelhető; egy-egy bekezdéssel növekedett az első és utolsó oldal.

#### *Fitz és a Magyar Bibliophil Társaság kapcsolata 1932 után*

Fitz 1930-tól a Társaság életében, munkájában személyesen ritkábban vehetett részt. Hess-könyvének születését is azért sikerült viszonylag részletesen nyomon követni, mert a földrajzi távolságból adódóan levélben tisztázták a különböző problémákat. A harmincas években azonban nem kizárólag a távolság okozta Fitz és a Társaság kapcsolatának kevésbé intenzív voltát. Az egész magyar bibliofília került válságos helyzetbe, megcsappantak a kiadási lehetőségek, a viszonyok rosszabbodása volt tapasztalható mindenhol. Drescher Pál is aggasztónak látta a bibliofília helyzetét; különösen azt, hogy a tagok száma rohamosan csökkent.<sup>66</sup> Ez a válság csak az évtized végén enyhült, a Társaság tevékenysége is élénkebbé vált, bár ekkor a közeledő háború akadályozta meg terveinek maradéktalan megvalósulását. Ezzel volt magyarázható, hogy a harmincas évek második felében Bisztrai Farkas Ferenc kezdeményezésére egy új bibliofil egyesülés alakult meg, a Magyar Bibliofilek

<sup>65</sup> Herbert Reichner levele Fitz Józsefhez, OSzK Kt. Fond 45/579.

<sup>66</sup> DRESCHER PÁL: *A magyar bibliofília válsága*. = Könyvtári Szemle 1934. 1. 4.; Végh Gyula is hasonlóan látta a helyzetet, így írt Fitz Józsefnek 1932. október 5-én: „Annál inkább nélkülözzük az Ön munkásságát itt, úgy a könyvtárakban, mint a bibliofileknél. Az utóbbiak különben a Hess András megszületése után úgy látszik végkimerülésben fognak kimúlni.” OSzK Kt. Fond 45/749.

Szövetsége. Bisztrai Farkas Ferenc Fitzet is felkérte közreműködésre, melyet Fitz el is vállalt. Hogy miért döntött így, Bisztraihoz írott leveléből derül ki.

„Tengődik szegény (Mármost a Magyar Bibliophil Társaság, P. Gy.) tagjai egyre fogynak, pénze kevés, emiatt nem is tud sokat produkálni. Egy vagy két évenként megjelenik egy kiadványa, néha rendez egy kiállítást, évente megdicséri a legszebb magyar kiadványokat. Vajon nem fogja ez az ifjú erőtől duzzadó Szövetség a legyengülő régi Társaságot leteríteni? . . . De aztán úgy láttam a dolgot, hogy a Társaság erkölcsi tőkéje nincs veszélyben, a célok nem teljesen azonosak. A Társaság tagjai nem fognak kilépni, de viszont támogathatják az új Szövetséget is. Céljai nemesekek, indulásra kitűnő, mindenképp megérdemli, hogy melléje álljunk.”<sup>67</sup>

Mindenesetre Fitz ebben az időben is igyekezett kivenni részét a Társaság munkájából. Még 1933-ban kereste meg Enyvvári Jenő a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvművelő Bizottsága átirata ügyében. Szinnyei József, a bizottság helyettes elnöke azzal a kéréssel fordult a Magyar Bibliophil Társasághoz, hogy működjenek közre a kibontakozó magyar nyelv-művelésben. Mint írja:

„. . . össze akarja gyűjteni s meg akarja állapítani a használható és használandó jó magyar tudományos műszavakat. Ezt a nagy munkát természetesen csak akkor lehet sikeresen elvégezni, ha a különféle tudományágak szakembereinek közreműködésére is támaszkodhatunk, mert a szabatos műnyelv kialakításának a nyelvtudományi ismeretekre alapuló jó nyelvérzék csupán egyik föltétele, a másik, éppoly fontos kelléke azonban a biztos tárgyi tudás, a kifogástalan szakismeret.”

Szinnyei arra kérte a Bibliophil Társaságot, hogy a maga szakterületének jónak tartott és ajánlott tudományos szavait, szakkifejezéseit foglalják jegyzékbe.<sup>68</sup> Az átiratot Enyvvári 1933. július 4-én küldte meg Fitznek, kérve, tegyen eleget a választmányi ülés határozatának: „. . . Téged ítélt legalkalmasabbnak arra, hogy az átiratot elintézd, vagyis a könyvre és a bibliofilira vonatkozó műszavak jegyzékét összeállítsd.”<sup>69</sup> Fitz július 13-án válaszolt. Értesítette Enyvvárit, hogy a megbízást elvállalja, és a jegyzéket elküldi a Társaság vezetőségének.<sup>70</sup>

Nem sikerült nyomára akadnom a kérdéses jegyzéknek. Fitz hagyatékában fennmaradt egy fogalmazvány, címe „Könyvtudományi lexikon”. A kidolgozott címszavak — Aldus, Álnév, Anonym, Bibliográfia, Betű, Breviárium, Dedicatio, Editio princeps, Egyleveles nyomtatványok, Előszó, Elzevir — nyilván egy nagyobb, tervezett munka előmunkálatai voltak. Elképzelhető, hogy a Magyar Bibliophil Társaság vezetősége hallott Fitz készülő munkájáról, és ezért bízták meg a jegyzék összeállításával.<sup>71</sup> Hogy az ehhez hasonló lexikális összeállításokat

<sup>67</sup> Fitz József levele Bisztrai Farkas Ferenchez, idézi: SZU Rezső: *Bisztrai Farkas Ferenc, az Ars Hungarica és a Magyar Bibliofilek Szövetsége*. = Művészettörténeti Értesítő 1974. 137–143.; vö. még: JÉKELY Zoltán: *A Magyar Bibliofilek Szövetségének megalakulása*. = Magyar Könyvszemle 1937. 68–69.; Fitz az új Szövetség társelnöke lett. Az alakuló ülésre szóló meghívó: OSzK Kt. Fond 45/1189.

<sup>68</sup> Szinnyei József levele a Magyar Bibliophil Társasághoz. OSzK Kt. Fond 45/1474.

<sup>69</sup> Enyvvári Jenő levele Fitz Józsefhez. OSzK Kt. Fond 45/148.

<sup>70</sup> Fitz József levele Enyvvári Jenőhöz. OSzK Kt. Fond 45/826.

<sup>71</sup> Fitz József: *Könyvtudományi lexikon címszavai*. Kézirat. OSzK Kt. Fond 45/1286.

mennyire fontosnak tartotta, bizonyítja, hogy igyekezett erkölcsi jellegű támogatásban részesíteni egy hasonló célú összeállítást. Szolnoki Ernő 1939-ben egy „Bibliográfiai szótár” tervével jelentkezett a Magyar Tudományos Akadémia előtt. Szolnoki munkáját az Akadémia elutasította. 1943-ban jelent meg *Bibliográfiai lexikon* címmel, a Vörösváry Kiadó adta ki Fitz előszavával.<sup>72</sup> Címével ellentétben, Szolnoki munkája tulajdonképpen szótár, csak néhány esetben értelmezi a fogalmakat, a legtöbbször csupán a kifejezések magyar jelentését adja meg: pl. bibliophilia — a könyv kedvelése, szeretete, gyűjtése.

Fitz 1934-től, mint a Széchényi Könyvtár főigazgatója, igyekezett a Társaság és az OSzK közötti kapcsolatokat elmélyíteni. 1936-ban jelentette meg a Bibliophil Társaság és az Országos Széchényi Könyvtár közös kiadásban Végh Gyula *Régi magyar könyvkötések* című kötetét. A kötet valójában az 1936-ban megrendezett kiállítás katalógusa volt. A kötet a Kner-nyomdában készült. Végh Gyula 1936. március 15-én Fitzhez írott levelében válaszolt a Társaság, illetve a saját elképzelését a kiadványt illetően. A problémát az okozta, hogy Fitz a kötetet „A Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának Címjegyzéke” című sorozat tagjaként kívánta megjelentetni; Végh Gyula viszont ahhoz ragaszkodott, hogy minden példányon szerepeljen az a tény, hogy a kis kötet a Bibliophil Társaság által rendezett kiállítás katalógusa.<sup>73</sup> Végül kompromisszumos megoldás született: a Bibliophil Társaság és tagjai számára készült példányokon a Széchényi Könyvtár csak mint az egyik kiadó szerepelt, a sorozati megjelölést az OSzK számára nyomtatott példányokon tüntették fel; viszont ez utóbbiak függelékeként közreadták a „Címjegyzék” addig megjelent köteteinek bibliográfiai adatait.<sup>74</sup>

<sup>72</sup> Szolnoki Ernő kereste meg Fitzet 1942. május 5-i levelében, kérve, hogy írjon előszót a kötethez, mert a kiadó csak akkor hajlandó megjelentetni a kötetet, ha ő ír hozzá előszót. OSzK Kt. Fond 45/677. Szolnoki 1943. május 4-én közölte meg az előszót és küldött Fitznek egy példányt munkájából, OSzK Kt. Fond 45/677. A kiadó, Vörösváry László, 1982-ben saját kiadásban, sokszorosítva megjelent emlékiratában (VÖRÖSVÁRY László: *A Vörösváry Sokszorosító-ipari és Kiadóvállalat. Egy volt könyvkiadó visszaemlékezései*. Bp. 1982, így ír a kötet keletkezéséről: „Bibliográfiai lexikon. A leggyakrabban előforduló görög és latin eredetű könyvtörténeti és bibliográfiai szakkifejezések szótára. Szerkesztette Szolnoki Ernő, az előszót írta dr. Fitz József, a Széchényi Könyvtár főigazgatója. Bp. 1943. — Azt hiszem, ha ezt a teljes címlapszöveget közlöm, kb. mindent elmondtam, amit a könyv tartalmáról elmondhattam. Ezen a téren e mű mindmáig egyedülálló kiadvány. Hogy hogyan jutottam hozzá? 1943 elején megjelent nálam Szolnoki Ernő, közölte, hogy SAS behívója van, munkaszolgálatra kell bevonulnia, az az érzése, hogy onnan nem fog visszatérni. Szeretné, ha legalább ez a szellemi gyermeke túlélné. Megígértem. Nyomattam 500 példányt, bekötöttem 100 példányt, amit a könyvkereskedelem fel is vett, a megmaradt krúdák az ostrom alatt megsemmisültek. Így kétszeresen nagy könyvritkaság, egyrészt mert ilyen témájú könyv magyarul mindmáig nem jelent meg, másrészt a szomorúan alacsony példányszám miatt. Habent sua fata libelli!” (VÖRÖSVÁRY: I. m. 26.)

<sup>73</sup> Végh Gyula levele Fitz Józsefhez, OSzK Kt. Fond 45/749.

<sup>74</sup> Fitz igyekezett az OSzK kiadványait tetszetős formában megjelentetni. Büszke volt, ha a könyvtár kiadásában egy-egy szép könyv jelent meg. Az alábbiakat írta a Dunántúli Nyomdának, amikor árajánlatot kért az OSzK egyik kiadványa számára: „Könyvtárunk kiadványai mindaddig bibliofil értékűek voltak, van köztük, amely elnyerte az év „legszebb könyve” címét s egy-egy tavalyi és tavalyelőtti kiadványunkat a Magyar Bibliophil Társaság illetményeként küldte meg tagjainak. Ennek a hagyománynak a továbbápolása kötelességünk, hiszen a bibliofilia minden könyvtár kötelessége,

E kötetből is készült német és angol nyelvű kivonat, melyet az 1937-es V. Nemzetközi Nyomdászkongresszus tiszteletére jelentettek meg.<sup>75</sup>

A kiadvány utóéletéhez tartozik, hogy Balogh József, a Magyar Szemle Társaság részéről, megkereste Fitzet, illetve a Bibliophil Társaságot, járuljanak hozzá a klisék felhasználásához egy készülő kiadványuk számára. Fitz készségesen elvállalta a közvetítést.<sup>76</sup>

A Magyar Bibliophil Társaság utolsó akciója az 1947-ben megrendezett „A szép francia könyv” című kiállítás volt. Előkészítésében Fitz komoly érdemeket szerzett. Előkészületei még a háború éveire nyúlnak vissza, vagyis Fitz főigazgatósága idejére. Balogh József vetette fel egy ízben, még 1942-ben, a kiállítás ötletét. Balogh ezekben az években már egyre érezhetőbben fordult szembe a hivatalos művelődéspolitikai német orientációjával.<sup>77</sup> Hogy 1942-ben francia könyvkiállítás ötletével lépett fel, ez is jelzi felfogásának irányát. Fitz örömmel vette az ötletet, és elvállalta az előkészületekben való közreműködést. Felajánlotta az Országos Széchényi Könyvtár termeit is a kiállítás céljaira. Balogh megszerezte a politikai vezetés jóváhagyását; 1942. május 30-án értesítette a Külügyminisztérium, hogy a „javasolt francia könyvkiállítás ellen kifogásom nincsen és azt szívesen részesítem erkölcsi támogatásban.”<sup>78</sup> Fitz 1942. június 6-án kelt levelében, melyet Esterházy Móric grófnak, a Société de la Nouvelle Revue de Hongrie elnökének, a kiállítás fővédnökének írt, ismertette elgondolásait.<sup>79</sup> A kiállítást Fitz az OSzK Esterházy utcai épületében kívánta megrendezni, 3 teremben, 18 tárlóban. A kiállítás megnyitását 1942. októberére tervezte. Az anyag összegyűjtésére felkérte Szentkúty (Drescher) Pált, a Bibliophil Társaság főtítkárát. Szentkúty 1942. június 9-én válaszolt Fitznek, értesítette, hogy nagy örömmel vállalja a kiállítás anyagának összegyűjtését.<sup>80</sup> Mivel a francia könyvművészet legbecsesebb, hazai magángyűjtőknél fellelhető példányait is ki akarták állítani, Balogh József javaslatára körlevelet írtak, melyet Esterházy Móric írt alá. A körlevélben részletesen vázolták a kiállítás tematikáját.<sup>81</sup> Eszerint a legkorábbi könyvek közül kódexeket, ősnymtatványokat állítottak volna ki. A 16. századi nyomtatványok

---

leginkább azonban a miénk, akik muzeális könyvtár vagyunk... Hozzájárul még, hogy ez a kódexkatalógus nemzetközi szempontból is legfontosabb kiadványunk s a most sajtó alatt levő kötet még csak az első, melyet követni fog több.” Idézi Kovács Ilona: *Az Országos Széchényi Könyvtár tudományos munkája és kiadói tevékenysége 1936–1944.* = *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1968–1969.* Bp. 1971. 180.

<sup>75</sup> Leírása Lévaayné Haiman, a 64. sz. jegyzetben i.m. 1.498. sz. tétel.

<sup>76</sup> Balogh József levele Fitz Józsefhez 1937. IX. 23.; OSzK Kt. Fond 45/25; Fitz válasza 1937. II. 27. OSzK Kt. Fond 45/792.

<sup>77</sup> Balogh Józsefről: Gulyás Pál: *Magyar írók élete és munkái* 2. Bp. 1940. 129–130., Magyar Életrajzi Lexikon I. Bp. 1967. 98., Passuth László: *Tornyok árnyékában.* Bp. 1977. 390–394.; uő: *In memoriam Balogh József.* = *Magyar Nemzet* 1979. I. 16. 9., Gál István: *Balogh József, a kultúrdiplomata.* = *Magyar Nemzet* 1979. III. 16. 9.

<sup>78</sup> OSzK Kt. Fond 45/25.

<sup>79</sup> Fitz József levele Esterházy Mórchoz, OSzK Kt. Fond 1/1040.

<sup>80</sup> Szentkúty Pál levele Fitz Józsefhez, OSzK Kt. Fond 45/664.

<sup>81</sup> Balogh József levele Fitz Józsefhez, 1942. VII. 24. OSzK Kt. Fond 1/1040.



sorából a leghíresebb francia nyomdászok alkotásaira gondoltak, a 17. századból már csak az egészen kivételes szépségű könyveket szándékoztak kiállítani, míg a 18—19. századból a valamilyen ok miatt nevezetes nyomtatványokat. Külön kívánták bemutatni a francia könyvkötészet legbecsesebb emlékeit, főleg Grolier, Padeloup, Dérôme műveit. A kiállítás előmunkálatai szépen haladtak, sőt, gyakorlatilag el is készültek az anyag összegyűjtésével, amikor a légitámadásokra hivatkozva a kormányzat leállított mindenféle kiállítást az Országos Széchényi Könyvtárban, a „kiemelkedőbb értékeket jelentő könyvanyagot pedig bombabiztos helyen elzárva kell őriznünk” — mint Fitz megfogalmazta a helyzetet 1942. szeptember 16-án írt levelében Esterházy Mórícnak.<sup>82</sup> A levélben azonban megígérte, hogy a rendelet feloldása után 2 hét alatt meg tudják nyitni a kiállítást.

Erre a háború miatt nem került sor. A Bibliophil Társaság 1945 utáni működésének egyetlen eredménye az elmaradt kiállítás megnyitása volt. A kiállítást a Bibliophil Társaság részéről Szentkúty Pál, az Országos Széchényi Könyvtár részéről pedig Hubay Ilona és Hajdú Péter rendezte. Előkészítésében Fitz jelentős szerepet vállalt; hogy neve nem szerepelt a kiállítás katalógusán,<sup>83</sup> az talán az 1945 utáni helyzettel magyarázható.

Fitz és a Magyar Bibliophil Társaság kapcsolatának utolsó aktusa Fitz jelenléte volt azon a közgyűlésen, amely kimondta a Társaság feloszlását. 1949. február 25-én tartották ezt a közgyűlést, összesen 8 tag — Bródy László, Fitz József, Naményi Ernő, Rexa Dezső, Trócsányi Zoltán, Gergely Rezső, Szentgyörgyi Márton, Szentkúty Pál — részvételével, melyen Bródy László előterjesztésére mondták ki a Magyar Bibliophil Társaság feloszlását.<sup>84</sup>

GYÖRGY POGÁNY

#### József Fitz et la Société des Bibliophiles Hongrois

József Fitz fut un excellent historien du livre dans les années vingt à quarante et autrefois directeur général de la Bibliothèque Nationale Széchényi. L'auteur traite ici de ses rapports avec la Société des Bibliophiles Hongrois. Pour Fitz la Société représentait un des forums des recherches en matière d'histoire du livre et de l'imprimerie. A l'en croire la notion de la bibliophilie dort comprendre non seulement l'art du livre mais aussi l'amour des textes. L'étude offre une analyse poussée de l'activité de Fitz à partir de 1923, date à laquelle il rejoignit la Société jusqu'à la dissolution de celle-ci en 1949.

<sup>82</sup> Fitz József levele Esterházy Mórícához, OSzK Kt. Fond 1/1040.

<sup>83</sup> *Francia könyvkiállítás. A szép francia könyv.* Magyar—francia kapcsolatok. Bev. TOLNAI Gábor. Bp. 1947.

<sup>84</sup> Jegyzőkönyv a Magyar Bibliophil Társaság 1949. február 25-én tartott közgyűléséről. OSzK Kt. Analecta 11.653.

## KÖZLEMÉNYEK

**A 8—10. századi arab könyv- és könyvtárkultúra.** A dolgozat témáját elsősorban az a tény inspirálta, hogy a címben jelölt tárgyat időben érintő történeti munkák egy, az európai kultúrához szorosan hozzátartozó, fontos láncszem felett siklottak el. A letűnő antik világ már nem, a szárnyait bontogató keresztény egyház még nem volt képes arra, hogy az addig megszerzett kulturális értékeket fenntartsa, megőrizze, fejlessze. Ebben a helyzetben egy idegen kultúra nyújtott segítő kezet. Ez az idegen kultúra az iszlám világ volt, mely éppen akkor lépett felfelé ívelő pályájára. Milyen erők és tényezők készítették a muszlimokat erre a vállalkozásra? A dolgozat e kérdésre próbál megfelelő magyarázatot adni.

A 8—10. századi iszlám történelemben három nagy dinasztia játszott vezető szerepet: az Omajjad, az Abbaszida és a Fatimida. Zászlóikra egy új, fiatal vallás, az iszlám szent könyvének ígeit tűzték.

A 7. században tűnt fel Mohamed (570—632) mint próféta. Tanításainak lényege a megváltoztathatatlanságba való beletörődés, az életnek türelemmel, engedelmeskedéssel (iszlám) való elviselése. Az iszlám szent könyve a Korán. A vallási tanok tökéletesen alkalmasak voltak arra, hogy az addig egymás ellen harcoló arab törzseket összefogja, közös nevezőre vezesse, a hódítást szorgalmazza.<sup>1</sup> A 7. század közepétől rohamosan megindult a műveletlen arab hódítók és a meghódított népek uralkodó osztályának összeolvadása. Az utóbbiak átvették az arab etnikum nyelvét és vallását. Az egyház feje, a hit igaz értelmezője; a kalifa, aki egyben a hadjáratok vezére és a közigazgatási apparátus irányítója volt. A 8. század közepétől a kalifa elsősorban a politikai hatalom képviselője volt, s mellette kialakult az egyházszervezet.

A kereskedelemnek kiemelkedően fontos szerepe volt a társadalmi, gazdasági, kulturális életben. Az arabokat a nomád, vándorló, kereskedő élet- és tevékenységforma kötötte össze a Földközi-tenger térségében, Elő-Ázsia, Kelet-Afrika és Dél-Ázsia között. Az afrikai és az eurázsiai földrész valamennyi pontjára eljutottak. A 8—9. századra a „világot látott” kereskedők hozták, vitték a híreket más népekről, más népeknek. Közvetítő tevékenységük igen széles volt, s a haszon jórészt a karavánút-kereszteződésekben kialakult városokban csapódott le.

A 7—8. századra kialakult, megszilárdult társadalmi berendezkedésük, amely hasonlított a feudális európaihoz. Viszont náluk a hűbéri adománybirtok nem vált örökletessé, az arab hűbéresek közvetlenül a kalifa alá tartoztak, a hűbéri lépcsőzetesség sem fejlődött ki. Egységes jobbágyság nem volt, hanem a korábbi (ókori) társadalmi rend maradványai: a szabad parasztok, a bérlők és a rabszolgák alkották a termelő réteget.

Visszatérve a kis történeti kitérő után röviden összegezhető, hogy miért is beszélnek arab vagy iszlám kultúráról, amikor tulajdonképp más és más népről van szó. A felelet tehát, közös e népek (hivatalos) vallása és nyelve, amelyen műveik ismertté váltak.

A „kultúra mindazon anyagi és szellemi termékek összessége, továbbá létrehozásuk, felhasználásuk, továbbadásuk mindazon módjai, amelyeket az emberiség társadalmi-történelmi gyakorlata során megteremtett.”<sup>2</sup> A kultúra szervesen kapcsolódik a társadalom alap- és felépítményrészének változásá-

<sup>1</sup> *Történelem a gimnázium I. osztálya számára* (GARAY Gábor, RITÓOK Zsigmond). Bp.: Tankönyvkiadó. 1979. 226.

<sup>2</sup> *Filozófiai kislexikon* [szerk. SZIGETI Györgyné, VÁRI Györgyné, VOLZSER Árpád]. [Bp.]: Kossuth. 1970. 178.

hoz. Nélkülözhetetlen a mindennapi gazdasági, társadalmi élet eredményeinek rögzítésében-eszközeiben, módszereiben. Politikai célzatúak az egyes hősköltemények, dicsőimnuszok. Szerződésben a felek megállapodtak egymás, ill. egy bizonyos dolog sorsáról, s ajánlatos volt írásba foglalni.

Az (iszlám/arab) állam irányításához is elengedhetetlenül szükségesek voltak ezek az adatok. Az ehhez kiépített írnok/hivatalokrendszer óriási anyagot halmozott fel, amely maga után vonta az erre alkalmas tárolóhelyiség kialakítását, s abban valamilyen rendszer megvalósítását, hogy az információk hozzáférhetőek legyenek.

Ez a séma többévezredes hagyománnyal bírt, amikor az iszlám elindult világhódító útján. A vándorló arab (muszlim) törzsek igyekeztek gyorsan megvetni lábukat a meghódított területeken. Asszimilációjuk segítette a görög, a római, a perzsa, az egyiptomi, a kopt, a keresztény és a zsidó kultúrából a megfelelő elemeket átvenni-, „elvenni”, s minden területen egyesíteni azokat. (Ez volt az arab/muszlim társadalom hosszú életének egyik titka.)

Írásbeliségről, az arab ábécé elterjedéséről később, csak a 7. században lehet szólni. A késést pótolta a terjedés gyorsasága, amelyet az iszlám térhódítása segített elő.

Legfontosabb íróeszközük a tinta, a zsidó eredetű toll és a három, írásra alkalmas anyag: a papirusz, a pergamen és a papír volt. (Muizz inb Badis (1007—1061) kb. 1025-ben írhatta meg művét a könyvkötéssel kapcsolatosan, leírva a műveletek kémiai oldatát, amely tükrözi mestereinek és elődeinek tudását, tapasztalatát. Könyvét fellapozva — kémiai ismeretek híján is — pontos kép nyerhető a korabeli könyvművészetben használatos eszközökről, anyagokról.)

A „fehér művészetnek”, a papírkészítésnek érdemes még itt helyet adni. Az közkeletű dolog, hogy a papír Kínában látott napvilágot, az arabok pedig egy, a Talasz folyó menti ütközetben ejtett foglyoktól szereztek meg 751-ben és a 11. században már Hispániában is működnek papírmalmok, átlépvé Európa kapuján. Azt talán már kevesebben tudják, hogy a drótszítás merítőháló papírkészítés viszont arab újítás a papír történetében — és ma is ez az eljárás él a papírgyártásban. A muszlimok legalább öt papírfajtát állítottak elő a 9—10. században. Harun al-Rashid (786—809), abbaszid kalifa rendelte el általánosan a papír alkalmazását a hivatalokban, hogy kiküszöbölhesse, leleplezhesse a hamisítást.<sup>3</sup> A papír mellett említendő a másik fontos és figyelemreméltó arab szerzemény, amelyet szintén elhanyagolnak a történeti munkák, legalábbis keveset írnak róla, s ez pedig a nyomdászat legprimitívebb formája: a táblanyomatok. Fából kifaragták a falap síkjából kiemelkedő szöveg betűinek tükörképét, amelyet festékkel bekentek és a ráfektetett papírt kefével vagy tömör párnával rányomták a táblára. Háromféle nyomást készítettek: fehér alapra feketét, fekete alapra fehéret és fehérre piros színt préseltek.<sup>4</sup> Csak lapokat készítettek, amelyeket bűverővel bíró amulettként használtak. Miután az eljárás Európába jutott, könyvkészítésre is alkalmazták, olyanokra, mint a Szegények Bibliája (Bibli Pauperum), vagy a Donatus-nyelvtankönyvek.

A technikai eszközök után essék szó végre a könyvekről. Az iszlám — kezdetben, s ez nagyon lényeges, hiszen ez a dolgozatban feltett kérdésre talált felelet magva is — elősegítette az értelmén alapuló hit erősödését, vagyis a múlt idők tudós-műveinek ismeretét. A könyvek megírásának „szorgalmazói” tartalmukban három tényező különíthető el: a Korán, a hadithok (hagyományok) és a tudományok.

A Korán megszületése után kezdték összegyűjteni a hagyományokat. A muszlim uralkodórendszer hierarchiáját elsősorban az határozta meg, hogy kit milyen erős szálak fűztek Mohamedhez, a prófétához. Törvényeiket a Korán és a hadithok szabták meg. Érdemes volt a tényeket, ill. a hozzájuk fűződő hagyományokat, legendákat leírni, pontosan feljegyezni, hogy az esetleges trónkövetelőkkel szemben felléphessenek. Urwa ibn Zubain (†712—13) — egy omajjad-kori főúr — volt az első, aki tudatosan használta fel a hagyományokat. (Szülei korán muszlimokká lettek, apai nagyapja a Khadi testvére, anyai

<sup>3</sup> *Encyclopaedia of Islam*. — New ed. — Leiden: E. J. Brill 4. köt. Iran—Kha) [szerk.] C. E. Bosworth, E. van Donzel, B. Lewis [et al.]. — 1978. 419—420.

<sup>4</sup> *The invention of printing and bookmaking* Douglas Macmurtrie. — 8. rev. ed. — New York—London—Toronto, Oxford University Press. . . 1957. 63.

nagynénje pedig Mohamed első felesége, Aisha volt). Így vált híressé könyvtárának jogi és történelmi gyűjteménye, amelyet ő rendszerezett.<sup>5</sup>

Nem csupán a próféta családjához fűződő mondákat örökítették meg, hanem az őket megelőző — leigázott népek nagy uralkodóiról is tudni akartak mindent (ld. a Királyok Könyve a perzsákról). Számos „pogány”-kori verset, legendát, művet mentettek meg. A 9. században fognak bele a (természet-) tudományos művek fordításába. (Arisztotelész különösen erős hatást jelentett számukra.) A messzi Keletre is elvándoroltak forrásanyagokért. A Korán-magyarzatok mellett sorra születtek a filozófiai és tudományos jellegű művek.

Szép számmal dolgoztak a főként zsidó származású — fordítók. Az ő révükön ismerhette meg Európa az indiai eredetű „arab” számokat, az „algoritmus” és a nulla fogalmát, ill. a helyiértékrendszert. Abbasz al-Fargani műve Kopernikuszig meghatározta az asztronómiát. Joannes Masue szír orvos tanulmánya és későbbi kollegája, a perzsa Ibn Szina műve, a Kánon, a középkori orvosok enciklopédiája lett. A kínai al-Kindi, az „arabok filozófusának” írásai Roger Baconon keresztül befolyásolták az európai filozófiát. A perzsa al-Rhazi kémiai, orvosi eredményeivel, a harráni al-Battan csillagászati kutatásaival gazdagította Európát. Fizikában és optikában egészen újat nyújtottak az utóknak.

Mielőtt még ezek a munkák Európába kerültek volna, még létrehozásuk, megírásuk is roppant könyvtári és szakirodalmi háttérrel feltételeztek. A felgyülemlett anyagot valahol tárolni kellett. Elsőnek az uralkodók létesítettek könyvtárakat, majd őket követték a művelt, vagyonosabb alattvalók. Ritka volt az a kalifa, akit csak sznobság, vagy csak rangjukkal járó kötelezettség vezérelt volna egy ilyen intézmény alapításában, hiszen egyrészt mint kalifának, a hit igaz értelmezőjének szüksége volt a tudományokra, a művészetekre, másrészt szívesen művelték azokat, ill. bőkezű mecénásuk volt. Mesés gyűjteményekről szólnak a krónikák. A kard mellett jól megfért a könyv is, sőt: „Nincs felemelőbb a világon, mint nyeregben ülni, de a könyv még azon is túlesz.” (al-Mutanabbi).<sup>6</sup> Nagy könyvtárakat alapíthattak uralkodók, tudósok, nemesek, ill. akik győzték anyagilag. Ezek képezték — a mi fogalmaink szerint — a magángyűjteményeket, amelyek között volt egy árnyalatnyi, ám jelentősebb különbség abból a szempontból, hogy rendszerint a kalifák udvari vagy magánkönyvtára nagyobb vonzerővel bírt a tudósok, a költők, a művészek szemében.

Három fő könyvtártípus működött funkció szerint. Az első csoportba a mecsetek könyvtárai sorolhatók, ezek rendelkeztek a legkisebb könyvvállománnyal. Gyűjtőkörüket korlátozta az a tény, hogy szigorúan teológiai jellegű művekkel foglalkoztak, amelyekre a mecsetekben történő alapfokú oktatás támaszkodott. A második csoportot a medreszek könyvtárai alkotják, amelyekben a középfokú oktatás folyt, azaz a szélesebb körű ismeretek elsajátításához szükségesek voltak a tudományos (történelmi, matematikai, filozófiai, filológiai stb.) és irodalmi tárgyú művek. Ez az intézményrendszer Bagdadban, Damaszkuszban, Fezben, Kairóban teljesedett ki. A harmadik csoportba tartoznak az akadémiákat, az egyetemeket, a kutatóhelyeket jelentő nagy udvari, ill. magánkönyvtárak.<sup>7</sup> Az első két csoportot képező gyűjteményekről közvetve az uralkodó gondoskodott, tisztjéhez tartozott ezek létesítése, gyarapítása, fenntartása. A magánkönyvtárak előbb-utóbb vagy a városokra (s így az államra) maradtak, vagy még nagyobb gyűjtemények jórészt udvariak kebelezték be őket. Nem elképzelhetetlen, hogy az udvarokban, városokban olyan totális művelődési intézmény alakult ki — amelyekre ma is vágyunk —, hogy a könyvtár, az iskola, a művészetek, a tudományok egy fedél alatt kaptak helyet, s így hatásosabban formálták látogatóikat.

<sup>5</sup> Az arab irodalom, történelem, szemelvények/ Boga István. Bp.: József Attila Szabadegyetem, 1958.

41. *Arabic books and libraries in the Umayyad period*/ R. S. Mackensen-American journal of semitic languages and literatures. 53. sz. (1936-37). 240.

<sup>6</sup> *The libraries of the Arabs during of the Abbasides*/Olga Pinto-Islamic culture. — 3. sz. (1929). 212.

<sup>7</sup> *Egyetemes könyvtártörténet: A kezdetektől a felvilágosodás végéig*/ szerkesztette ... Tóth Gyula. — Szomathely: [Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola, Könyvtár Tanszék], 1984. 41-42. — *The libraries of the Arabs during of the Abbasides*/Olga Pinto-Islamic culture. 3. sz. (1929). 224-226.

A könyv drága volt, nem mindenki engedhette meg magának azt a luxust, hogy saját könyvtárral rendelkezék. Természetes igényként merült fel az olvasni-művelődni vágyókban a Koránon kívül más vallásos, vagy világi irodalom ismerete, ezért valamennyi könyvtár ajtaja nyitva állt a lakosság/közönség előtt — elvéve akadtak zárt könyvtárak. Az utóbbi esetben biztos volt, hogy a zárt gyűjtemény tulajdonosának volt még egy másik, egy nyilvános gyűjteménye is, mint pl. Adud al-Dowlahnak is két könyvtára volt: egy zárt Dhirazban és egy nyilvános Baszrában.<sup>8</sup> Ez idő tájt a feljegyzések szerint pl. Bagdadban 36 és Córdobaban 70 nyilvános könyvtár működött.<sup>9</sup>

A könyv- és könyvtárkultúrában teljes volt a demokrácia. Bárki beléphetett a könyvtárba, nem számított az olvasó neme, kora, etnikuma, vallása, sem az, hogy rabszolga volt-e vagy szabad. A lehetőség adott volt az olvasásra, jegyzetelésre, másolásra, a kölcsönzésért vagy fizetni kellett, vagy valami értékben megfelelő zálogot hagyni. Az épületben külön helyiséget biztosítottak az irodalmi előadásokra, zenés összejövetelekre. A kulturális élet e korszak előtt, sem után nem élvezett ekkora szabadságot az iszlám világban.

A vezető szerep a magánkönyvtáraknak jutott jelentőségük miatt. Az első muszlim könyvtárat Khalid ibn Yazid (665–704), omajjad kalifa alapította. Bagdadban Harun al-Rashid (786–809) hozta létre a később legendássá növő könyvtárat. Ibn Hamdun, a költő és tudós Mosulban állította fel könyvtárát 935-ben. Ibn Sawwar Baszrában két könyvtárat is épített, a harmadik pedig Ramahormuzba tette. Hamadanid herceg Halabban (Aleppóban), Banu Ammar kalifa Tripoliszban, al-Aziz kalifa (975–996) Kairóban alapított könyvtárat. Továbbá Adid al-Dualah (977–982), Córdobaban al-Hakam al-Mustansir (961–976) kalifa építtetett könyvtárat. Iszfahánból és Rayból kettőt költöztettek Ghaznahba.<sup>10</sup>

A gyűjtemények nagysága fantasztikus méreteket öltött. Al-Mamun könyvtárát százezernyi kötetre becsülték a kortársak. Córdobaban viszont állítólag hat teljes hónapig tartott, míg a 400 000 kötetet áttelepítették az új épületbe. Azonban akadnak túlzó becslések is, melyek szerint pl. Sabur ibn Ardashir gyűjteményében 100 000–140 000 kötet volt, vagy a tripoliszi Ibn al-Furat birtokában 300 000 könyv volt. Egy másik forrás szerint al-Aziz könyvtára 40 szobából állt, s minden egyes helyiségben több mint 18 000 kötet fért el. (Nyomban hozzá kell tenni, ha aránytalannak tűnő képet adnak is, biztos valamilyen valós háttér adhatott alapot a nagyításoknak.)<sup>11</sup>

Pontos leírások nincsenek a könyvtárakról, sem a könyvek számáról, az épület külsejéről s a berendezésekről. A nagykönyvtárakról szóló források gyakran kimerülnek az olyan jelzőkkel, mint a csodálatos, a pazar, a káprázatos, a további részletezést elhagyták. Némi viszonyítási alapot szolgáltat néhány medresz könyvtárának leírása. Belül elkülönítették a helyiségeket: a galériákon voltak a könyvespolcok, a szobában a látogatók olvashattak és tanulhattak. Külön szobát rendeztek be a kéziratok másolására, a zenés szórakozásra, az irodalmi összejövetelekre stb. Minden helyiséget gazdagon, kényelmesen szereltek fel; a padlón gyékényszőnyeg feküdt, hogy az olvasók keleti szokás szerint guggolva keresztre tett lábakkal olvashassanak, írhasanak (bal kezük tenyerével alátámasztották a papír- vagy pergamenlapokat). Az ajtókat, ablakokat függönnyel zárták, a főbejáraton különösen nehéz függöny akadályozta a hideg levegő beáramlását.<sup>12</sup>

Kuriózumnak számít az a feljegyzés, amelyen a kairói könyvtár költségvetése olvasható al-Hakam (996–1021) fatimid kalifa idejéből:

<sup>8</sup> *Muslim contribution to libraries during the mediaval times*/Muhammad Rustam Ali Diwan-Islam and the modern ages. 2. évf. 9. sz. (1978). 24.

<sup>9</sup> Uo. 27–28.

<sup>10</sup> *The librarians of the Arabs during the Abbasides*/Olga Pinto-Islamic culture. 3. sz. (1929). 224–226.

<sup>11</sup> *Organisation and administration of libraries in the islamic world*/Kabir Ahmed Khan=Islamic culture. 55. sz. (1981). 126. *The libraries of the Arabs during the Abbasides*/Olga Pinto=Islamic culture. 3. sz. (1929). 221.

<sup>12</sup> *The libraries of the Arabs during of the Abbasides*/Olga Pinto=Islamic culture. 3. sz. (1929). 227.

Abbadani gyékényszőnyeg	10 dinár
Másoláshoz a papír	90 dinár
A könyvtáros fizetése	48 dinár
Víz	12 dinár
Szolgák	15 dinár
Papír, tinta és toll	12 dinár
Függönyjavítás	1 dinár
A könyvek restaurálása és a hiányok pótlása	12 dinár
Nemezfüggöny téltre	5 dinár
Szőnyegek téltre	4 dinár <sup>13</sup>

Szembetűnően magas a könyvtáros fizetése, amely komoly társadalmi megbecsülésre enged következtetni. Igaz, hogy nemcsak könyvtárosok voltak, hanem tudósok, filozófusok, költők, történetírók, orvosok, csillagászok stb. Az összeg értékét kitűnően lehet érzékeltetni azon a tényen, hogy akkoriban egy adófizető lakos évi adója 1-2 dinárra rúgott.

A korszak első kiemelkedő könyvtára Harun al-Rashid fiáé, al-Mamun (813—833) bagdadi kalifáé volt. Ő is, akár apja, a tanulás, a tudományok és a művészetek bőkezű mecénása volt. Mindketten tudósok, művészek társaságát élvezték, s szorgalmazták jelenlétüket udvarukban.

Al-Mamun átlagon felüli szellemi képességekkel bírt, érdekelte a tudomány minden területe. Obszervatóriumában kísérletezett, írt és tanulmányozta a társtudományokat. Egyszerre hitt az asztrológiában és az asztronómiában, valódi tudományos munkát azonban csak Yahia irányítása alatt végzett. A másik tudós, aki mellette dolgozott, al-Khwarizmi volt, hosszú ideig tartózkodott a kalifa könyvtárában, míg — ura parancsára — el nem készítette az algebráról szóló művét és naptárát.<sup>14</sup>

Az efféle munka, mint al-Khwarizmié, gazdag „szakirodalom” meglétét kívánja meg a könyvtárban. Valóban nagyon sok idegenből arabra fordított munka volt a gyűjteményben, s közvetve bizonyíthatóan a csillagászati tárgyakban is. A muszlim asztrológiának ezidőben legkimagaslóbb eredménye a híres „Ellenőrző tábla”, amelyet (a lefordított) Almagest állításainak gyakorlati igazolása során készítettek.<sup>15</sup>

Al-Mamun, a mecénás nem szabta meg, mit gyűjtsenek, rendezzenek el, így az irodalom terén is legalább olyan színvonalú kutatást végeztek, mint a tudományok terén. Rengeteget fordítottat perzsából és indiaiból, ennek finanszírozása hatalmas összeget emésztett fel. A kalifa érdeklődését befolyásolta három főkönyvtárosa („sahib”-ja) Salm, Said ibn Harun és Sahl. (A könyvtárban egyidőben csak ketten voltak, a harmadikuk később jött elődje helyét betölteni, de pontosan nem tudni, hármuk közül melyik kettő volt előbb, melyikük ment el vagy érkezett újonnan).<sup>16</sup>

A perzsa származású Sahl a legismertebb, s valószínű, hogy annak az al-Fadlnak a fia, aki már Harun al-Rashid könyvtárában fordított perzsa műveket. Sahl fordíthatta al-Mamun perzsa gyűjteményének a többségét. Ünnepezték elegáns stílusáért, tudásáért és a könyvek ismeretéért.<sup>17</sup> Hasonló lelkesedéssel nyúlt az indiai és a görög mesékhez Salm. Történt egyszer, hogy al-Mamunnak megjelent Aristotelés, s ennek a vízióknak köszönhette Salm, hogy az örmény Leo császárnál járt azzal a megbízással, hogy onnan minél több görög művet hozzon magával. A könyvek többségükben filozófiai, geometriai, aritmetikai, zenei, mechanikai és orvosi témájúak voltak.<sup>18</sup> Harmadikukról Said ibn Harunról csak annyi ismeretes, hogy jó szónok volt és tanulmányainak gyűjteményén dolgozott.<sup>19</sup>

<sup>13</sup> *Organisation and administration of libraries in the islamic world*/Kabir Ahmed Khan = Islamic culture. 55.sz. (1981). 126. *The libraries of the Arabs during of the Abbasides*/Olga Pinto = Islamic culture. 3. sz. (1929). 232 233. *Enzyklopaedie des Islam: Geographisches, ethnographisches und biographisches Wörterbuch der Mohammedanischen Völker*/M. Th. HOUTSMA, A. J. WENSICK, W. HEFFENING[et al.]. Leiden Leipzig: E. J. Brill; Otto Harrassowitz 2. köt., E-K. ú 1927. 1124.

<sup>14</sup><sup>15</sup> *Four great libraries of mediaval Baghdad*/R. S. MACKENSEN = Library quarterly. 2. sz. (1932). 282 283.

A kalifa udvarát, mint a bagdadi „akadémiát” vagy „egyetemet” szokták emlegetni — joggal az ott zajló pezsgő, virágzó szellemi élet után, s méreteiben mint ilyen úttörőnek mondható, mivel utána kezdtek jobban elszaporodni a különböző szekták, vallási (politikai) irányzatot képviselő egyetemek, akadémiák.

A könyvtár állományának többféle gyarapítási módja volt. Örökség vagy zsákmány képezhetette egy új gyűjtemény magját, mint pl. az omajjad kalifa, Kalid ibn Yazid könyvtárának gerince Omar b. Abdul Aziz kalifáé lehetett.<sup>20</sup> A nagy (udvari, királyi, magán-) könyvtárak általában egy korábban már kiépített, meglévő gyűjtemény maradványaira épültek. A másik gyarapítási eljárás az ügynökhálózat kiépítése volt. Azok, akik képesek voltak könyvtárat létrehozni, gondozni, természetesen igekeztek gyarapítani, növelni az állomány nagyságát, értékét. Akárcsak II. Hakam (961—976), a híres omajjad kalifa, messzelátó uralkodó, s elsőrangú tudós volt. Könyvgyűjtő szenvedélye olyan nagy volt, hogy erre még az állam jövedelme sem volt elegendő. Hispánia, Szíria, Egyiptom városaiban, valamint Bagdadban, Khorasanban ügynököket nevezett ki, régi vagy új, ritka és értékes könyvek gyűjtésére. Amikor Abul Faraj Ispahani (†967) befejezte „Kitabul Aghani” (Dalok Könyve) nevű hatalmas költői és prózai gyűjteményét, az ügynök megkérdezte a kalifát, hogy beiktathatja-e azt a könyvet a könyvtárba, mielőtt az az országban közkézen forogna. A könyv így négyezer rúpiába került, s ez volt a már meglévő gyűjtemény Hakam irányítása alatti első darabja.<sup>21</sup>

Az ügynökök vagy személyes kapcsolatot tartottak fenn a szerzőkkel, vagy a könyvesboltokból szerezték be a könyveket, majd eljuttatták megbízójuknak. A beszerzés harmadik módja az előbb említett kis könyvüzletek voltak, amelyek rendszerint a mecsetek szomszédságában sorakoztak, sűrűn egymás mellett. A könyveket árusításkor állványokra rakták ki, hátukon címkével megkönnyítve a keresést, a böngészést. A címkéket vagy maguk az eladók, vagy segédek ragasztották fel.<sup>22</sup> Minden nagyobb városban volt könyvesbolt (üzlet), fontossága nem csupán abból állt, hogy a könyvesere lebonyolításának helyszíne volt, hanem a tudósok (ügynökök) és a diákok találkozóhelye is, ahol megvitták, egyeztettek azok (eszmei és csere-) értékét. Az ügynöki hivatást tudósok (csillagászok, filozófusok, matematikusok, kémikusok, fizikusok, orvosok stb.), költők és irodalmárok látták el.

Borsos ára volt egy-egy könyvnek. Néhány példa: al-Tabari egy történeti művének a másolata tíz dínárba, al-Khalil „Kitab al-Ain” szótára ötven dínárba, Arisztotelész Aecrosisához Afrodissai Sándor által írt magyarázat fordítása száz dínárba került és al-Hakam (córdobai kalifa) ezer dínárt fizetett a szerzőnek az óriási költői és prózai gyűjteményért, a Kitab al-Aghaniért.<sup>23</sup>

A gyűjtés negyedik útja a másolás volt. Erre a munkára többnyire a nagykönyvtárak voltak alkalmasak, elkülönített helyiségben nagy számú (képzett) gyakorlott másoló dolgozott. Különböző módszerrel dolgoztak. Olykor a másolók saját munkájukat másolták, máskor diktálás után írtak; egyszerre készült el az eredeti mű és annak másolata. Az intézménynek ez a szolgáltatása a fenntartását is fedezte. A tripoliszi könyvtárban 180 írnot foglalkoztattak, közülük 30 éjjel-nappal írt, ugyanúgy a kairói és sirázi könyvtárban. Ezt a módszert használták az udvari vagy magánkönyvtárakban, mint pl. al-Aziz kalifa Kairóban, al-Hakam Córdobában, a történész al-Waqidi (†823), a spanyol tudós Abu Mutrif és mások.<sup>24</sup>

A könyvtár másik bevételi forrást jelentő szolgáltatása és a szerzeményezés ötödik lehetősége a fordítás volt. A muszlimok a kezükbe kerülő minden idegen nyelvű könyvet — ha csak tehették — átültették arabra. Legendás volt az al-Mamun-korabeli bagdadi fordító-iskola, ahol talán akkor a legnevesebb fordító, Hunain ibn Ishaq (809—877) is dolgozott. Fordításaiért annyi aranyat kapott, amennyit a lefordított könyvek súlya nyomott. Munkáinak eredeti nyelve perzsa, szanszkrit, szír, kopt és

<sup>20</sup> *Muslim contribution to libraries during the mediaval times*/Muhammad Rustam Ali Diwan = Islam and the modern ages. 2. évf. 9. sz. (1978). 30—31.

<sup>21</sup> Uo. 20.

<sup>22</sup> Uo. 26.

<sup>23</sup> *The libraries of the Arabs during of the Abbasides*/Olga Pinto = Islamic culture. — 3. sz. (1929). 214.

<sup>24</sup> Uo. 231.

görög volt. A kalifa tisztelete és elismerése jeléül kinevezte irodalmi akadémiaja ellenőrévé/igazgatójává.<sup>25</sup>

Munkásságuk a muszlim nép szellemi élénkítésén túl, lendítő erő is volt az új szak-, rész tudományok megalapozásában és továbbfejlesztésében. Ősztönzően hatott természetesen a munkák magas jutalma. Számptalan művet állítottak össze és tettek közzé a legkülönbözőbb tudományágakból (aritmetika, földrajz, filozófia, csillagászat, meteorológia, optika, mechanika, orvostudomány stb.)<sup>26</sup> A könyvtárnak e két szolgáltatása a korabeli helyzetet elemezve, kifejezetten kiadói tevékenységre utal.

Az íróeszközök kapcsán már szóba került a papír-, a pergamen és a papirusz. A három közül az első kettő volt kedveltebb; a papír azért, mert igen praktikus, a pergamen azért, mert „súlyt”, „méltóságot”, gazdagságot, „ünnepélyességet”, adott a rajta foglaltaknak.

Sokáig két kéziratforma versengett egymással: az egyik az ősbib, a tekercs-lap-forma, a másik, a fiatalabb, a könyv-kódex-forma. Az iszlám történetében Mohamed fellépésével vált fontossá, követve a zsidó, ill. keresztény vallás példáját. A Tóra jellegzetes formájába öntötte Zaid b. Thabit nagy munkáját, az iszlám Szent Könyvét, a Koránt, melyet pergamenre írt. A könyvnek, az írásnak valóságos kultuszáról lehet beszélni, a kortársak fennmaradt leírásaiból — sajnos — nem derül ki a szavak többértelműsége miatt, hogy mire íródott a szóban forgó mű, s milyen alakot vett fel a fenti kettő közül. Néhány vallási csoportot (szektát) a „Szentírás embereinek” vagy a „Könyv-embereknek” (ahl al-kitab) hívták.<sup>27</sup>

A kódex alakja ismert volt az arabok körében, még az iszlám előtti időkben. Az etiópiaiak „mushaf/mashaf”-nak nevezték. A bőr (esetleg papirusz-) lapokat fából készült borító („lauhani”, „gaffatani”) fogta közre. A könyv („kitab”) a korszak elején csupán „írásfelét”, „jegyzeteket”, „listát”, vagy „leveleket” jelentett.<sup>28</sup> Az abbaszidák alatt tovább növekedett a könyv szerepe, jelentősége, ugyanis az iszlám társadalom általános célja a Korán ismereteit kibővíteni, magyarázni. A kormányzat sajátos vonása, hogy a hatalom törvényesítésére vonatkozó kérdései kapcsolódnak az adminisztráció problémáihoz elméleti (jogi) megközelítésben. Az arab tudomány kérdései összefüggnek a teológiával („hadith”, „figh”), történelemmel, filológiával, orvostudománnyal, kémiával stb.<sup>29</sup>

A három írásra alkalmas anyag közül — egyelőre — a pergamen volt a legáltalánosabb. Két kéziratforma létezett: a tekercs-lap és a kódex-könyv. A papírusszal és a papírral a tekercs esetében óvatosabban kellett bánni, mint a pergamennel, könnyen tört, szakadt, repedett. A könyvforma ezt a rongálódási lehetőséget csökkentette a két fedőlappal (bár itt-ott a tekercset tokban tárolták). Hosszabb műveknél célszerűbb volt a könyvalakot felvenni. Egy pergamen kódex 15—20, nem egy esetben 30 tekercs anyagát is képes volt felölelni. A lapok mindkét oldalára írhattak, egy-egy keresett szövegrészt könnyebben megtalálhattak, mint egy súlyos és nehezen kezelhető (pergamen) tekercsben. A papír

<sup>25</sup> *Muslim contribution to libraries during the mediaval times*/Muhammad Rustam Ali Diwan = Islam and the modern ages. — 2. évf. 9. sz. (1978). 22.

<sup>26</sup> *Egyetemes Könyvtártörténet: A kezdetektől a felvilágosodás végéig*/szerkesztette ... Tóth Gyula. — Szombathely: [Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola, Könyvtár Tanszék], 1984. 42. — *Muslim contribution to libraries during the mediaval times*/Muhammad Rustam Ali Diwan = Islam and the modern ages. — 2. évf. 9. sz. (1978). 23.

<sup>27</sup> *Arabic books and libraries in the Umayyad period*/R. S. Mackensen = Merican journal of semitic languages and literatures. — 52. sz. (1935—36). 248. — *Könyvtártan a tanítóképző intézet I. évfolyama számára*: (Népművelő-könyvtár szak)/SALLAI István, SEBESYÉN Géza. — Bp.: Tankönyvkiadó, 1. köt., A gyűjtemény rendszerezése. — 7. kiad. [1977]. 24—27.

<sup>28</sup> *Mediaval arabic bookmaking and its relation to early chemistry and pharmacology*/Martin Levey. — Philadelphia: The American Philosophical Society, 1962. — 5. 5. köt., Kiraa—Körpülű/[szerk.] C. E. Bosworth, E. van Donzel, B. Lewis [et al.]. — 1980. 207. — *Könyvtártan a tanítóképző intézet I. évfolyam számára*: (Népművelő-könyvtár szak)/SALLAI István, SEBESYÉN Géza. — Bp.: Tankönyvkiadó, 1. köt., A gyűjtemény szervezése. — 7. kiad. [1977]. 24—27.

<sup>29</sup> *Encyklopaedia of Islam*. — New ed. — Leiden: E. J. Brill 5. köt., Kiraa—Körpülű/[szerk.] C. E. Bosworth, E. van Donzel, B. Lewis [et al.], 1980. 207.



könnyeb és olcsóbb volt minden szempontból. Egy 600 oldalas kötethez egy egész juhnyáját fel kellett áldozni, 3000 bőrre volt szükség. A hártlyák előállítására is hosszú időt vett igénybe.<sup>30</sup>

A kódex-könyv formája, melynek gyökerei kopt mintákhoz vezettek, eltért néhány apróságban az európaiaktól. A lapozás, számozás, írás, olvasás „hátról”, kezdődött. Egy lapszám a nyitott könyvlapok mindkét szárnyának szembenéző oldalát együtt jelölte. A néhány könyvforma változat letisztult megoldásában a hátsó borítóhoz egy ötszög alakú fül csatlakozott, amely egy egyenlő szárú háromszögben végződött. A háromszögszerű fül „befogója” alatti rész hossza megegyezett a borító hosszával, szélessége pedig a könyv gerincének vastagságával. A „szarak” azt a részt fogták közre, amelyet ráhajtottak a könyv első lapjára, az elős borító alá vagy fölé. Ez a megoldás védte a könyv lapjait és széleit a portól, a szennyeződéstől, a sérüléstől.<sup>31</sup>

A könyvkötés, mint művészet, a könyvművészet része bonyolultabb formai, alaki lehetőségeket is felkínált. A legjellegzetesebb változat az egykori kopt szokást követi: a hátsó borító két szabad éléhez kapcsolódott további két fül, hajtóka. Ezáltal a bőr nemcsak szélében, hanem hosszában is körülfogta a lapokat/kódexet, felvéve a dobozra emlékeztető külsőt. Olykor valóban dobozba rakták a lapokat, rögzítették s készen volt a kötés.<sup>32</sup> A borítót fából ill. bőrrel bevont fából állították össze.

A borítást gazdagon díszítették a fedőlapon és a hajtóka mindkét oldalán. Ötletes, változatos minták kiképzését tették lehetővé a különböző présminták, amelyek alapelemei geometrikusak (gyűrű, négyszög, rombusz, csillag, levél, virág, szív, kocka stb.) – ezeknek a legkülönbözőbb kombinációi legalább 240 féle sajtóformát felteltek. Szélesítette a paletta választékát, hogy pl. a kedvelt „sodrott zsinór” mintát körkörösén, háromszögben, négyszögben, hatszögben és nyolcszögben rendezték el.<sup>33</sup>

A könyvdíszítés érdekes, izgalmas kérdéseket vetettek fel, hiszen az iszlám egyház ellenezte a földi valóság megjelenítését, méltatlannak tartva azt a Szent Könyvhöz. (Az ortodox irányzat szembeszállt a Korán bármilyen eszközzel történő díszítésével.) A muszlim művészek ragyogóan áthidalták ezt a problémát, hangsúlyozva a betűk szép vonalát, ill. néhány diakritikus jel kiemelésével.<sup>34</sup>

A dekorálás kezdetei a 7. század végére, a 8. század elejére nyúlnak vissza. Csak a 8. században mutatkoztak az első előrelépések. A szúrák kezdő sorait – fejezetcímként rubinvörös tintával kezdték írni. A fejezetek végén később már helyet hagytak ki az utólag odafestendő rácszatnak, csomóknak, vagy körkörös formáknak, félköröknek.<sup>35</sup> A szúrák befejező díszítéseit azután a következő szúrák első formuláival kombinálták. Pontosabban jelölték a szúrák felosztását. A gondosan díszített kódexekben többnyire négyszögű mezőbe írták a címfejet, arabeszk indákkal, levelekkel körülveve. A csúcsos inda néha átment medalion alakzatba.<sup>36</sup> A 8. századi Korán-leveleken a stilizált, geometrikus formák a lapszélre kiugró leveles/indás medalionok mellett derékszögű ornamentikák is előfordultak. A szövegek sötétbarna tintával írt kúfi betűktől álltak, a diakritikus jeleket pirossal és sárgával vagy csak pirossal festették. Egy-egy példány befejező írásjeleit arannyal húzták ki. Volt eset arra is, hogy a címfejet arany alapa fehér kúfival rótták.<sup>37</sup>

A díszítőművészetben elsősorban kopt, perzsa és zsidó hatás érvényesült. Az első kettő a színvilágot határozta meg, a harmadik a színeket megkoronázó aranyozást (krizográfiát) hozta magával. A kéziratok főbb színei: piros, sárga, zöld. Az iráni (perzsa) művészek kifinomult festészeti hagyományai nem tűrték az iszlám egyház megszorításait, így főleg világi kéziratokban bőségesen szerepeltek ember- és állatábrázolások.<sup>38</sup>

<sup>30</sup> *Minerva nagy képes enciklopédia*/[szerk. biz. vez. KÖPECZI Béla. Bp.: Minerva, 4. köt. Település. Városiasodás]/[szerk. KOMLOS Gyula]. *Az emberi kommunikáció*/[szerk. Terestyéni Tamás]. 1975. 380.

<sup>31</sup> *Encyclopaedia of Islam*. New ed. Leiden: E. J. Brill 5. köt., Kiraa-Körpülü/[szerk.] C. E. Bosworth, E. van Donzel, B. Lewis [et al.]. 1980. 207–208.

<sup>32</sup> *Early islamic bookbindings and their coptic relations*/Thomas C. Petersen = *Ars Orientalis*. 4. sz. (1954). 42–44.

<sup>33</sup> Uo. 46–47.

<sup>34</sup> *The illuminated book: Its history and production*/David Diringer. New York: [Philosophical Library], [1955]. 205–206.

<sup>35</sup> <sup>36</sup> <sup>37</sup> <sup>38</sup> 207/217

Az illuminációhoz szorosan kötődött a kalligráfia (szépírás) a muszlim világban. Nem csoda, hogy ez a művészeti ág ebben a kultúrában lett otthonra, hiszen az arab betűk-nyújtotta variálási, stilizálási lehetősége kitűnő táptalaj volt. Ebben a korban a betűket a Kúfa városáról elnevezett kúfival írták. A szakértők nyolc kúfi írásfajtát különböztetnek meg: 1. primitív vagy egyszerű kúfi, 2. csúcsos kiképzésű kúfi, 3. leveles kúfi, 4. virágos kúfi, 5. fonott vagy csavart kúfi, 6. szegélyező kúfi, 7. építészeti kúfi, 8. szögletes kúfi. A nyolc típust még további két csoportra osztják: a virágos és a leveles kúfira.<sup>39</sup> A kalligráfiának a Korán-másolatok készítésében volt komoly szerepe.

A könyvek elhelyezésében, nyilvántartásában meghatározott rendszer uralkodott. A könyvtár sok boltíves helyiségből állt, mint al-Azizé 40, a sirazi 360 szobából. Egy szoba egy tárgykör könyveit fogadta be. A könyveket ládákban, de inkább szekrényekben tárolták. A polcokon feltüntették a tárgyszavakat. Egy-egy szekrény a fal mentén húzódtott végig, nagyságra körülbelül három méter széles és embermagasságú volt. A szekrény tetejéről leengedhető redőnnel zárták el a könyveket. Így megőrizhették a gazdag és gyönyörű kötéseket a portól és a fakító napfénytől. Hátránya az volt, hogy a szellőztetés elmaradása miatt férgek lepték el a könyveket. A faragott, festett szekrények legalább olyan dekoratívak voltak, mint a könyvek<sup>40</sup>

A könyvek muszlim szokás szerint nem álltak, hanem feküdtek a polcokon. A hátoldalon tüntették fel a címet és a szerző nevét. Egy-egy rakás betetőzője a Korán volt, alatta pedig szigorú sorrendben következett a hagyományt tartalmazó könyv, a jogtudományi, a lexikális, a nyelvtani, a költészeti és más ún. „műveltségi” munkák (pl. a történelem)<sup>41</sup> Azaz, az egy szobában levő művek az adott tárgykört a lehető legnagyobb teljességgel, több szempontból tárták fel.

Minden szoba ajtaján ott függött egy lista, amelyen a helyiségben található könyvek szerepeltek útbaigazításul. A nyilvántartásra (amelyen észrevehető az alexandriai minta) kétféle katalógust használtak: egy betűrendeset és egy tárgyszavasat. A katalógust könyvekbe, ill. füzetekbe vezették. tartalmazták a könyv címét, a szerző nevét, a szerző apjának a nevét, az író születési és halálozási évét, az író rövid életrajzát és a kéziratok méreteit. (Egyes források úgy adnak információt a könyvtár nagyságáról, mint II. Hakam cordobai kalifáéről, hogy a négyszázazres gyűjtemény verseskötetei 808 oldalnyi helyet tettek ki a katalóguskönyvben.) Egy nagykönyvtár általában többkötetes katalógussal rendelkezett, amelyet az olvasók is fegathattak.<sup>42</sup>

A korszak könyv- és könyvtárkultúrájának első nagy összegző munkája a Fihrist. Egy bagdadi könyvkereskedő, Ibn al-Nadim 987–988-ban állította össze tízkötetes bibliográfiáját, a Fihristet, páratlan pontossággal a katalógusok mintájára. A köteteket a következő témák szerint osztotta tíz

<sup>39</sup> *The origin and early development of floriated Kufic*/Adolf Grohmann = *Ars Orientalis*. — 2. sz. (1957). 183.

<sup>40</sup> *The libraries of the Arabs during the Abbasides*/Olga Pinto = *Islamic culture*. — 3. sz. (1929). 228–229. — *Organisation and administration of libraries in the islamic world*/Kabir Ahmed Khan = *Islamic culture*. — 55. sz. (1981). 124. — *Muslim contribution to libraries during the mediaval times*/Muhammad Rustam Ali Diwan = *Islam and the modern ages*. 2. évf. 9. sz. (1978). 24. *Enzyklopaedie des Islam: Geographisches, ethnographisches und biographisches Wörterbuch der Mohammedamischen Völker*/M. Th. HOUTSMA, A. J. WENSNIK, W. HEFFENING [et al.]. — Leiden—Leipzig: E. J. Brill; Otto Harrassovitz 2. köt., E-K. — 1927. 1124.

<sup>41</sup> *Jelentés az MTA Könyvtára számára keletről hozott könyvekről, tekintettel a nyomdaviszonyokra keleten*/GOLZIZHER Ignác. — Bp.: Eggenberger, 1874. 11. *Enzyklopaedie des Islam: geographisches, ethnographisches und biographisches Wörterbuch der Mohammedanischen Völker* /M. Th. HOUTSMA, A. J. WENSNIK, W. HEFFENING [et al.]. — Leiden—Leipzig: E. J. Brill; Otto Harrassovitz, 2. köt., E-K. — 1927. 1124.

<sup>42</sup> *Organisation and administration of libraries in the islamic world*/Kabir Ahmed Khan = *Islamic culture*. — 55. sz. (1981). 124. *Muslim contribution to libraries during the mediaval times*/Muhammad Rustam Ali Diwan = *Islam and the modern ages*. 2. évf. 9. sz. (1978). — 26. — *Enzyklopaedie des Islam: Geographisches, ethnographisches und biographisches Wörterbuch der Mohammedanischen Völker*/M. Th. Houtsma, A. J. Wensnick, W. Heffening [et al.]. — Leiden—Leipzig: E. J. Brill; Otto Harrassovitz 2. köt., E-K. ú 1927. — 1124.

részre: Korán, nyelvtan, történelem, szépirodalom, költészet, skolasztikus filozófia, jog, filozófia és hittudomány, legendák és fabulák, szekták és hitvallások, és az utolsóban a kémiai műveit sorolta fel.<sup>43</sup>

Ibn-al-Nadim Fihristéből ismeretes az is, hogy a könyvekben az író neve után állt az, hogy „...másolta” vagy „... al-Mamunnak fordította a Bölcsesség Házában”. Ugyanilyen értelme van pl. Ibn Ishaq által írt/másolt könyv bevezető első sorának: „Egy azok közül a másolatok közül, amelyeket Abd Allah-al-Mamun, az igazhitűek vezére rendelt. Ilyen és hasonló kifejezések, ill. mások visszaemlékezései utalnak ex librisekre, pl. al-Mamun gyűjteményein ott állt pecsétjének nyoma, vagy olyan célzások, mint a fentiek jelezték, hogy az a bizonyos könyv kinek a birtokában van.”<sup>44</sup>

Megoldották a tudományok, ismeretek osztályozásának alapvető kérdéseit. Az első enciklopédista, al-Khawarizmi már egy olyan szisztemát dolgozott ki, amely a mai arab könyvosztályozás alapja. Saját hivatali adminisztrációjához írta zsebkönyvét, a „Nafatih al-ulum”-ot. Praktikusan az „arab” tudományokra fektette a hangsúlyt. Felosztásának két fő része a „vallásjog tudománya” és az „idegen tudományok”. A szakok címe utal a tárgy arab eredetére, akár vallásos, akár nem: 1. jogtudomány, Korán-magyarázatok (Tafsir) és hagyományok (Hadith), 2. teológia (Kalam), 3. nyelvtan (Nahw), 4. írnoki művészet (Kitaba), 5. költészet (Shir), 6. történelem (Akhbar). Khwarzimi Arisztotelészhez hasonlóan az „Elméleti tudományok” (fizika, orvostudomány, meteorológia, ásványtan, botanika, zoológia, kémia, matematika) és a „Gyakorlati tudományok” (etika, közgazdaságtan, politika) felosztását végezte el.<sup>45</sup>

A vallásos tudományok rendszerezését alaposabban készítették el. Kiemelkedő Ghazzali „Ihya” című műve e szakot négyfelé bontotta: 1. Usul (Alapelvek) részei pedig a Korán, a Szunna (Hadith), Ijua (Követelmény) és Athar al-Sahaba, 2. Furu (Származtatott tudományok) részei a Figh és az Ahwal algalb, 3. Muqadimat (nyelv, nyelvtan, írás stb.), 4. Mutammimat. A Kalam (teológia) teljesen kimaradt, a nyelvészet megmaradt vallásos tárgynak a negyedik osztályban az első két osztály variációjaként. Azelőtt csak két osztály volt: Usul és Furu (eredeti és származtatott tudományok). Az Usult alkotja a Tawhid (Isten egysége) vagy a Kalam, a Tafsir és Akhbar vagy a Hadith; a Furut pedig a Fiqh különböző ágai, vallási etikái.<sup>46</sup>

Nem volt könnyű a könyvek osztályozására megfelelő sémát találni. Az irodalom láthatóan kimaradt, mivel nem tekintették külön tárgynak, mert már az oktatásban, a tanulásnál felaprózódott nyelvtanra, költészetre stb., nem jelent meg egyetlenegy egységben. A történelem feltűnt Khwarizmi felosztásában, de az az iszlám művészettörténetét jelentette. Nagyon sok időszzerű könyv volt forgalomban, többségük az irodalom szakjába sorolható. A történelmi munkáknak részletesebb szakra volt szükségük. Az arab írásanyag természetét fogva három részre tagolódná: vallásra, irodalomra és filozófiai tudományokra. A filozófusok nem ezt az elvet követték, kivéve Khwarizmit, akinél az első két osztály nem vallásos jellegű, a többi négy az irodalmi jellegű műveké.

(A vallás feltérképezése még bonyolultabb. A dolgozatnak nem feladata, hogy mélyebb rendszertani kérdésekbe merüljön, s egyébként is nehézségekbe ütközik európai szemmel való követésük, értelmezésük. Khwarizmi és Ghazzali rendszere illusztrálásként áll itt.)

Mit is köszönhet Európa az arab/izlám kultúrának? Nehéz néhány mondatban megfogalmazni, mert ez is megérdemelne legalább akkora terjedelmet, mint ez az írás. A kérdéstről a könyvek, a fordítás és a tudományos munkák sorával már esett szó. Továbbá az értelmén alapuló hit erősítésének szemléletével az iszlám olyan gondolkodásmódbeli változást kényszerített ki a keresztény világból, amely azt vallja, hogy a „filozófia a teológia szolgálólánya” már magyarázza a Bibliát, ill. a hitet az írástudatlan tömegeknek, valamint szeretné meggyőzni ellenfelét igazáról. De a kereszténység ilyen előrelépést csak úgy tudott megtenni, hogy az ókori kultúra eredményeit kezdetben eltékozolt emlékeit — a muszlimok révén

<sup>43</sup> *Organisation and administration of libraries in the islamic world*/Kabir Ahmed Khan = Islamic culture. 55. sz. (1981). 124. *Encyklopaedia of Islam*. New ed. — Leiden: E. J. Brill 1. köt., A-B/[szerk.] H. A. R. Gibb, J. H. Kramers, E. Lévi-Provençal [et al.]. 1960. 1197.

<sup>44</sup> *Four great libraries of mediaval Baghdad*/R. S. Mackensen = Library quarterly. — 2. sz. (1932). 284.

<sup>45</sup>/<sup>46</sup> *The classification of arabic books*/G. R. Tibbets = Library quarterly. — 29. sz. (1959). 174—198.

visszanyerve megfelelő bázist teremthetett magának. A humanizmusnak és a természettudományok fejlődésének kerékkötője lett később a skolasztika dogmatikus sallangjaival. A reneszánsz szabad utat engedett az új törekvéseknek.

Végül egy pár szó a technikai-gyakorlati eszközökről, így csak érintőlegesen említve pl. a csillagászati, a geometriai, az optikai és orvosi eljárásokat, eszközöket. A táblanyomatok és a papír használata olyan előrelépést jelenthetett a Gutenberg-világ felé, hogy azt valódi nagyságában felmérni szinte lehetetlen.

FABÓ EDIT

**Balassi-címer és bejegyzés egy boroszlói emlékkönyvben.** 1979 őszén a lengyelországi Boroszlóban (Wroclaw) kutattam, és a többi közt sikerült egy ismeretlen Balassi-nyomra akadnom. Ennek lelőhelye Hans von Braun emlékkönyve, *album amicorum* lett volna, amelyben egy 1945 előtti német katalógus szerint Balassi Bálint sajátkezü bejegyzése maradt fenn. Mivel a boroszlói városi és egyetemi könyvtárban az albumot nem találták, azt kellett hinnünk, hogy az (sok más kézírral együtt) elpusztult a háború utolsó hónapjaiban. Amit azért a korábbi leírás alapján tudni, vagy sejteni lehetett a Hans von Braun-féle emlékkönyvről, megírtam egy kisebb dolgozatban az *Irodalomtörténeti Közlemények* számára.<sup>1</sup> De a kutatót néha örvendetes meglepetések is érik: amikor 1987 tavaszán újra Boroszlóban jártam, az azóta elkészült új album-katalógusban váratlanul rábukkantam a keresett kéziratra. Az alábbiakban azt mikrofilm alapján ismertetem, amelynek felhasználásáért külön köszönetet szeretnék mondani a boroszlói Biblioteka Uniwersytecka kéziratárának.

Hans von Braun albuma (jelzete: Acc. 1969/kn. 154)

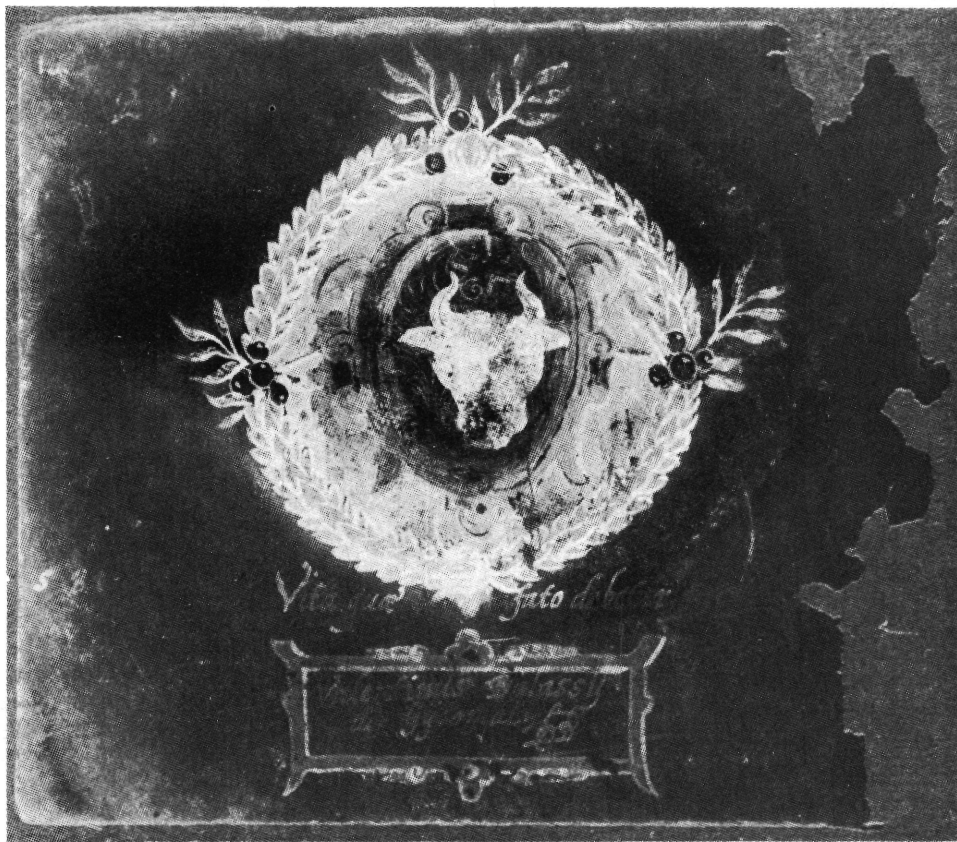
16×14 cm méretű kézirat, feltételezhető kötéstáblája ma már hiányzik. Az emlékkönyv lapjait is alaposan megviselte a második világháború alatti és utáni hosszas hányódás többségük elrongyolódott, szétszakadozott, egyes rajzok és bejegyzések szinte az olvashatatlanságig megfakultak, s nem csoda, hogy 1987 elején már az album sürgős konzerválásra szorult. A 143 számozott lapon főleg az 1573(?)–1610 közötti időszakból találunk címermásolatokat és tövid, mottószerű bejegyzéseket (ekkor volt az album Hans von Braun tulajdonában), de utána még előfordult, hogy egyszer-egyszer használták, amiről egy 1663-as (fol.143), valamint egy egy még későbbi, 1745-ös (fol.115) bejegyzés tanúskodik.

Magáról az eredeti tulajdonosról elég keveset tudunk; voltaképpen Dr. Ernst Vogler, a gyűjteményt elsőnek katalogizáló tudós feltételezései ma is helytállónak látszanak. Ezek szerint von Braun császári szolgálatban álló, magas pozíciót elért diplomata vagy katonatiszt lehetett, aki sokfelé megfordult, így Bécsen és Prágán kívül járt Velencében, Magyarországon és (tegyük még hozzá) Németalföldön is. Elképzelhető, hogy azonos volt azzal a „Johannes Georgius Praun”-nal, aki 1576 áprilisában iratkozott be a bécsi egyetemre, s akit az anyakönyv bécsi születésű osztráknak mond.<sup>2</sup> Jóllehet ennek némileg ellentmond a professzorok teljes hiánya az emlékkönyvben. Másrészt viszont, bár Vogler szerint a bejegyzések 1573-tól kezdődnek, e sorok írója a legkorábbi (jelenleg olvasható) bejegyzést 1578-ból találta, amikor Hans von Braun (ha járt is korábban oda 1–2 évig) már elhagyhatta az egyetemet. Az sem elhanyagolható tényező, hogy az emlékkönyv jellege hangsúlyozottan „nemesi”, vagyis az inkább mottókkal ellátott *Wappenbuch*, mintsem a protestáns humanista-peregrinusok által használt idézetekkel és jókívánásokkal bővített *album amicorum*.

Az ifjú Hans von Braun első diplomáciai megbízatásai közé tartozhatott egy külföldi út, amit vagy az 1577-ben németalföldi kormányzóvá választott Mátyás Habsburg-főherceg, avagy az 1578 folyamán a németalföldi rendekkel és az angol közvetítőekkel tárgyaló Otto Schwartzberg gróf kíséretében tett meg.

<sup>1</sup> *ItK.* 1981.4.421.

<sup>2</sup> *Die Matrikel der Universität Wien*, III. Band, 1518/II (1579)I. Graz Köln, 1959. 169.



Ezt az utóbbi lehetőséget több olyan beírás valószínűsíti, ami németalföldi jelenlétre vall, így például Egmond gróf bejegyzése, évszámmal, 1578-ból (fol. 110), továbbá Nevers herceg és Croy, Aerschot hercegének dátum nélküli címere és bejegyzései (fol. 74 és 76) és Francis Walsinghamnek Nevers herceget megelőző címeres bejegyzése (fol. 72). Walsingham (1536—1590) I. Erzsébet „belügyminisztere” és titkosszolgálatának vezetője több ízben járt külföldön, hosszú ideig francia nagykövetségként is működött, mégis — noha befestett címere és aláírt mottója, az „Auspicanti Deo” alatt nincsen évszám — szinte bizonyosra vehetjük, hogy a Hans von Braun emlékkönyvben található bejegyzése németalföldi diplomáciai küldetése idejéből, vagyis 1578-ból származik. Walsingham, életrajzírója szerint nem csupán a németalföldi rendekkel és ausztriai Don Juannal, a spanyol uralkodó által kijelölt korábbi kormányzóval tárgyalt, hanem több ízben találkozott Schwartzberg gróffal, Louvain/Löwenben és másutt.<sup>3</sup> Nem kétséges, hogy Hans von Braun is ebben az időben és valahol Németalföldön ismerkedett meg ezzel a rendkívül befolyásos angol államférfival.

Későbbi karrierje során Hans von Braun több ízben találkozott magyarokkal és legalább egyszer bizonyíthatóan járt Magyarországon is. Albumának számunkra külön érdekessége, hogy három magyar

<sup>3</sup> Conyyears Read, *Mr Secretary Walsingham and the policy of Queen Elizabeth*, Vol. I. Oxford, 1925, 411.

katonatisztól, illetve politikustól találunk benne címet és/vagy bejegyzést. Ezek mindhárman a kor kiemelkedő személyiségei közé tartoznak: Balassi Bálint, Pálffy Miklós és Illésházi István. Az meg külön szerencsés véletlen, hogy az albumot ért károsodás ellenére mindhármójuk neve és mottója jól olvasható.

Gyarmati Balassi Bálint 1580 után írt be Hans von Braun albumába, alighanem 1581-ben, tehát még egri katonáskodása idején. Nem mernénk határozottan állítani, hogy ő rajzolta volna be a fol.18-on látható bölényfejes Balassi-címet, amelynek feje fölül ugyan hiányzik a hatágú arany csillag, viszont babérkoszorúval van körülvéve, de az biztosra vehető, hogy ha nem is ő rajzolta be, ő adott instrukciókat Hans von Braun címerfestőjének. A babérkoszorú alatt a költőnek (egy másik emlékkönyvi bejegyzésből már ismert és úgy látszik szokványosan alkalmazott) latin mottója<sup>4</sup> olvasható, pontosabban annak csak az első fele vehető ki jól: „Vita quae fato debetur. . .” de halványan még látszik a „patriae” szó, hogy aztán a feltételezett „saluti solvatur” alighanem az albumlap leszakadásával tűnjön el véglegesen. A mottó alatt, téglalap alakú keretbe fogva, jól kirajzolt betűkkel a „Valentinus Balassy/ de Gyarmath DBG” olvasható. Az időpontot illetően a lap balszélen található három számjegy nyújt fogózt, itt „581” áll, bár az utolsó számjegy esetleg másnak is olvasható.<sup>5</sup> Helyet sajnos Balassi nem ad meg, s az a bejegyzés szöveghelyzetéből sem állapítható meg.

A Balassi után beíró két magyar közül Pálffy Miklóssal, a „győri hőssel”, Vöröskő urával és újvári, majd dunáninneni főkapitánnyal 1589-ben találkozott Hans von Braun. Pálffy címere szinte teljesen elmosódott, de mottója („Dominus adiutor meus”) a címer alatt azért jól kivehető (fol.104). A bejegyzés helye itt sem tisztázható, hiszen 1589 során Pálffy sokfelé utazgatott. Vöröskő és Komárom mellett megfordult Bécsben is, ahol május 8-án fölvtették az alsó-ausztriai főrendek közé.<sup>6</sup> (felesége az augsburgi Fugger-családból származó Fugger-lány volt) majd fölkereste még Augsburgot és alighanem kétszer is járt Prágában. Amennyiben Hans von Braun továbbra is Mátyás főherceg kíséretébe tartozott, a legvalószínűbb, hogy Bécsben akadt össze Pálffyval, s itt kérte meg, hogy írjon be emlékkönyvébe.

A harmadik neves magyar, akit Hans von Braun megtisztelt azzal, hogy fölkererte, írjon be albumába, Illésházi István volt. Gazdag észak-magyarországi földbirtokosból felségárusítási pere miatt bujdosóvá kényszerült főúr, később Bocskai-párti diplomata, 1608 szeptemberétől 1609 májusában bekövetkezett haláláig Magyarország nádora. Az ő bejegyzését az album közepetáján találjuk (fol.96), a lap tetejével kezdődően: „1608. Die. 7. Junij in Comarom. St(eph)anus Ilieshazi m.p.” Kissé lejjebb latin mottóját olvashatjuk, amely csak két szóban tér el a Pálffyétól: „D(omi)nus adiutor et protector meus”. Lehetséges, hogy eredetileg a második 1608-as pozsonyi országgyűlésen nádori méltóságra emelt Illésházi címere is szerepelt von Braun emlékkönyvében; erre utal egy csak körvonalaiban kivehető, de címerpajzsának is vélhető folt az erősen szakadozott lap közepetáján. A már idős magyar államférfi két országgyűlés között fordult meg Komáromban, ahol Hans von Braunnal is találkozott; lehetséges, hogy találkoztuk összefüggött a magyar–morva–osztrák rendek Rudolf-ellenes szervezkedésével, amely végül (nem sokkal Illésházi komáromi tartózkodása után) a császárnak a magyar koronáról való lemondására és Mátyás főherceg magyar királlyá koronázására vezetett.<sup>7</sup> Hogyha von Braun még ekkor is a főherceg szolgálatában állt, elképzelhető, hogy egyenesen Illésházival tárgyalni küldték ki Komáromba. Mindenesetre időrendben ez az utolsó előtti bejegyzés.<sup>8</sup> amit még Hans von Braun ismerősei írtak be a császári diplomata ma Boroszlóban őrzött albumába.

GÖMÖRI GYÖRGY  
(Cambridge)

<sup>4</sup> Vö. „Balassi Bálint bejegyzése Stephan Haymb emlékkönyvében” c. közleménnyel, MKsz 1984, 1–2, 105.

<sup>5</sup> Vogler 1589-et olvasott, talán azért, mert Pálffy bejegyzése teljes biztonsággal ebből az évből való.

<sup>6</sup> Jedlicska Fül, *Adatok erdődi báró Pálffy Miklós . . . életrajza és korához*, Eger, 1897, 35.

<sup>7</sup> Újváry Zsuzsánna, *„Nagy két császár birodalmi között”*, Bpest, 1984, 164.

<sup>8</sup> Az utolsó dátumozott bejegyzés, egy osztrák nemesé, 1910-ből való (fol.112).

**Egri Lukács könyvtárának egy megmaradt kötete.** Háromszázestendős bujdosása első évében gyarapította az alább említendő kötettel gyűjteményét a hazai háromságtagadók későbbi jeles vezéralakja. Mielőtt könyvtárának ezt az egyetlen adalékát sorravennénk, ne feledkezzünk meg arról, hogy az ún. magyar bursa, a Wittenbergben tanult prédikátorok szervezetének jegyzőkönyve két ízben foglalja magába Egri Lukács nevét. Ezek az alig másfél évtizeddel a beiratkozás után született sorok egyúttal a pálya ívét jelölik, később már csak a hanyatlás, a kikényszerített megterés és a börtönbeli halál következett.

1552-ben még nem különültek el s nem kerültek végleg szembe a hazai protestáns mozgalmak árnyalatai, mikor Wittenberg egyetemét pestis riogatta, és fél esztendőre menedéke is kényszerítette. Őt Magyarországról érkezett diák után az évben utoljára ezt a bejegyzést találjuk: Lucas Agriensis 20. Junii.<sup>1</sup>

Egerből az előző és következő években többen is tanultak ugyancsak Wittenbergben, de adataink sokkalta hiányosabbak, hogysen eldönthetnénk, vajon volt-e rokonságban valamelyikük Lukáccsal vér szerint, illetve szellemileg azok között, akik a peregrinusok szokásos útját megjárták.<sup>2</sup>

A wittenbergi diákkörnek nagyobb szerepe lehetett a lutheri és helvét ág hazai elválásában (1567), amint ezt eleddig a szakirodalom mutatja, elsősorban a Debreceni Ember Pál könyvéből rég ismeretes adalékok nyomán.<sup>3</sup> A korábbi viták és sorozatos vitatkozások természetesen nem táruhatnak föl a röviden összegzett tételekből, amelyeknek csak rongyos és hiányos másolatához jutott Ember Pál.<sup>4</sup> A bursa jegyzőkönyve azonban megőrizte a teljes szöveget, s az utolsó (16.) tézisben az Egri Lukács nevét és eretnekségét is elsorolja, miután kimondotta a Bibliában gyökereztetett tantól való eltávolításuk vétkességét (*to pectore detestamur, quales sunt...*), a 10. pontban így fogalmazva: "... praesentes vertiginosos et pestilentissimos haereticos, quales passim in Polonia et Transylvania grassantur, ut sunt, Gregorius Pauli, Gonesius, Blandrata, Franciscus Davidis, Lucas Agriensis et reliquos, qui vel solum patrem αλωποθεον vel filium minorem patre, vel spiritum sanctum donum tantum Dei in renatis, vel creaturam, vel etiam accidens quoddam evanidum falso somniant et docent... ezeccramus et damnamus."<sup>5</sup>

Ez az összegzés (*summaria repetitio eorum quae de sacrosancta & individua Trinitate... disputata sunt, in breves articulos contracta*) 1568. szeptemberében történt, s a ma már sokkalta jobban ismert háttérben ott

<sup>1</sup> A Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára, Kézirattár, R 544. f. 2<sub>b</sub> — ez azonban nem sajátkezű aláírás, hanem utólagosan összeállított névsor 1565-ig, amint mutatja a névsor végén e jegyzés: *Hactenus nomina ex Academiae Matriculis collecta. Anno Christi 1578.* (ugyanott, f. 3<sub>a</sub>). Kiadta THURY Etele: *Iskolatörténeti adattár... II. 5.* Eperjesi Benz (Frölich) Tamás beiratkozása ugyanott. Beiratkoztak még ez évben: Stephanus Maramarosius, Gregorius Fwztóuj ex inf. Pann: 14. Apr. Michael Szőlösi és Petrus Szigethj Maio mense (ugyanott mind).

<sup>2</sup> Az 1551. augusztus 29-én beiratkozott Georgius Agriensis vele együtt tanulhatott, mint Frölich; Miklósból kettő is volt, 1560-ban előbb, majd Nicolaus C. Agriensis szintén háromelemű névvel 1584-ben, aki máskor csak kételemű nevét írja; 1557-ben. Lukács eljövetele után iratkozott be Albertus Agriensis, 1565-ben ismét háromelemű nevet találunk: Joannes Heurotus Agriensis; a későbbi Dávid, István, Mihály szintén tartozhat a rokonságba, leszármazottak közé; Egri Ferencről kivételes adat maradt fenn: *Anno Dni 1557 ingressus est hanc Academia Franciscus Agrien. qui has pias nostras leges penit, contempsit. Neque enī noīe suū Rectorj dare, nec Preceptorib, vlla gratitudinē ostendere, neque nostra cōsuetudinē vj voluit, sed currundo degustans Witebergen Ceruisiā, (ut Canis Nilū), post paucos dies eodē vnde venerat, redijt. (ugyanott f. 4<sub>a</sub> — Thury nál p.7; — valamennyi adat a megfelelő évről).*

<sup>3</sup> *Historica Ecclesiae reformatae...* Ed. Fr. A. LAMPE, Utrecht 1728, pp. 257—262.

<sup>4</sup> Amint írja, *ex antiquissimo manuscripto lacero jam et mutilo...* közli (p. 257), a III. tézistől; a XVI. a 261. lapon található. Vö. SZABÓ Géza: *Geschichte des Ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg 1555—1613*, Halle 1941, 30—40.

<sup>5</sup> THURY op. cit. 14, az eredetiben f. 35<sub>a</sub> — itt azonban később háromszori piros tintás vonással törölte valaki Egri Lukács nevét, s az Ember Pál-féle másolat is már így készülhetett, bizonyosan a tézisek visszavonása után. — Az ilyen (utólagos) helyesbítéseket, változtatásokat általában Thury mellőzi, itt a lapszélre írott jegyzetet: *Resipiuit.* Azaz, nemcsak az 1568. évben, hanem később is figyelemmel kísérték a kint tanulók a hitviták és frontok hazai alakulását.

munkálnak a levelezések, a kassai zsinat, Beza stb.<sup>6</sup> De egyúttal világos, hogy anabaptizmus ezek világosságában sem bűne Egri Lukácsnak.<sup>7</sup>

A szakirodalom hiányosságát szemlélteti többek között, hogy a legújabb áttekintésünk<sup>8</sup> is mellőzi Melanchthon hatásának összegzésében azt, hogy kedves tanítványa volt wittenbergi éveit idején Egri Lukács, s éppen ezzel a ténnyel kapcsolódik egyetlen ránk maradt, saját kézzel írott tudósítása, amelyet immár fél százada ismerünk.<sup>9</sup> Pedig éppen ebbe a legkorábbi, és alig ismert időbe illeszkedik az egyetlen darabja Egri Lukács könyvtárának. Ez nem más, mint *Divi Aurelii Augustini*<sup>10</sup> *Hipponensis episcopi, tam in vetus quam in novum Testamentum, commentarii . . . per Ioannes Gastium . . .* (Basileae 1542, Hervagius) művének két kötete, egybekötve. Némi adalék a tulajdonos jelölése, mert nevét a supralibros így tartalmazza *L T A 1552*.<sup>11</sup> Ez egyúttal azt jelenti, hogy megemlített Egri származásnevűek közül Lukács is háromelemű névvel volt ismeretes, de a kor szokása szerint ezt igen ritkán használhatta, legalább eddig nem bukkant föl. A szúrágta, használt, de ép föliáns későbbi sorsa csak vázlatosan rajzolható meg.

Szórványosan kézirásos sorok találhatóak a lapszéleken, de csupán a könnyebb tájékozódás kedvéért keletkezett kivetítések, a megjelölt helyek tartalmához képest sem egyéb utalást, sem állásfoglalást nem tartalmaznak, hanem csupán a kötet használatát bizonyítják.<sup>12</sup>

Egyetlen tulajdonos kezében járt még a kötet, mielőtt (ismeretlen módon) Debrecenbe került valamikor a 17. század végén. Az első kötéstabla belsején ennyi olvasható: *Sum ex libris Georgij Fab. Kevinj Past. Eccl. Büdensj empt. fl. I d 8*. Források hiányában egyéb részlet nem ismeretes Kevi Kovács György személyéről és működéséről.<sup>13</sup> Valószínűleg a félrerakott könyvek közül való, s a 18. század elején az átrendezések és viszontagságok után későbbi helyére sorolt kötet is osztozott a Debrecen és a Kollégiumot ért megpróbáltatásokban, aztán a múlt századig állandóan az állomány része volt.<sup>14</sup> Az

<sup>6</sup> Nézeteinek mai összegezésére az első kísérlet KATHONA Géza tanulmányaiban történt: *Egri Lukács antitrinitárius-anabaptista nézetei*. ItK 1971. 403–425. (Klny. Reneszánsz füzetek 12. Bp. 1971); lényegesen új adatokkal bővítette és helyesbítette áttekintését SZABÓ András: *Egri Lukács „megtérése”*. (Az antitrinitarizmus Északkelet-Magyarországon 1565–1574.) ItK 1984. 543–557. (Klny. Reneszánsz füzetek 71)

<sup>7</sup> Szabó András következtetéseit a bursa tételei is megerősítik tehát. Fontosnak vélem továbbá azt a jól ismert tényt, hogy Tridenti Zsinattal egyidejűleg dőlt el végleg a hazai protestáns egyház elszakadása a középkori (pápás) egyháztól; de az egyetemes kereszténység (az európai közegyház) kötelékeiből nem elszakadásra, hanem megtisztulásra és bibliai szellemiségre törekvő újdonsült felekezetnek a szélsősége-sektől éppúgy kellett óvakodnia, ennek egyik alapkövetelménye volt a trinitástan következetes képviselése, ezt Melius köre éppoly tudatosan vállalta, mint a wittenbergi diákkör. Ezzel együtt az újabb megformálódó kép népszerűsítésére is szükség van, miként a megemlített két alaptanulmányhoz hasonló kutatásokra és összegezésekre.

<sup>8</sup> KEVEHÁZI Katalin: *Melanchthon és a Wittenbergben tanult magyarok az 1550-es évekről 1587-ig*. Szeged 1986. *Dissertationes ex Bibliotheca Universitatis de Attila József Nominatae* 10. p. 23.

<sup>9</sup> SZINKA Ferenc (szerk.) *Magyar Protestáns Egyháztörténelmi Adattár XI* (1927) 53. sz. 74–76, az eredeti: München, Bayerische Staatsbibliothek, Handschriftenabteilung, *C/m* 10 365/73

<sup>10</sup> Augustinus hatása közismerten igen jelentős volt a reformáció valamennyi vezéralakjára, művei a tiltott könyvek jegyzékére hamarabb fölkerültek, mint a Copernikus forradalmi munkája. Áttekintő és korszerű hazai összefoglalással e tekintetben nem rendelkezünk.

<sup>11</sup> A kötetben nem találjuk sk. bejegyzését.

<sup>12</sup> Pl. *Christus immolatus est et in uteri testamento sed in typo* (I.359), vagy a lapszám helyesbítése (II.493).

<sup>13</sup> Nem dönthető el, hogy melyik Búdról lehet szó: talán inkább Hernádbúd, bár Tiszabúd (Búdszentmihály, ma Tiszavasvári) szintén közel esett a tiszáninneni kerülethez, és lehettek a 16/17. század fordulóján onnan való lelkészei.

<sup>14</sup> A 17. század második feléig szokásos Liber Scholae Debrecinae tulajdonjegyzés nem található a címlevél, a lehézőtt <O X.> jelzet utalhat arra, hogy a labancok dulása táján nem volt állandó helye; a *Θ.H.O.2.L.9<sup>us</sup> és Θ.A.0.1.L.18.* 1738 előtti jelzetek, Maróthi átrendezése idején írták rá a *D.2.27.* jelzetet, mindezt az első kötéstablára és a címlevélre; a hátsó kötéstablán is található még jelzetek, amelyek a 18. század második felétől a múlt század közepe tájáig jelölték raktári helyét; az 1860 utáni átrendezések



ismételt átalakulás idején, s helyszükében a padlón máglába rakott kötetek között volt (*humi jacentes*), amelyeknek már nem volt a meglévő polcokon helyük, majd (mert több fölös példány volt a műből) ceruzával ráírták: *Vendendum*. De nem kelt el, s a két világháború között ismételtelen visszasorolták a ma is meglévő állományba.<sup>15</sup>

Amikor a kötetet vásárolta Egri T. Lukács, még maga is azok közé tartozott, akik külön fogadalom nélkül vallották az egyházi tanítás Szentháromságra érvényes téziseit. Nézetei változása közben mintha mindez elmosódott volna, ahogyan elmaradt neve középső eleme is; s a legújabb idők úttörő tanulmányainak sikerült csak körvonalazniuk egykori jelentőségét. Kikényszerített véleményváltozásához alig, de ifjú beállítottságához feltétlenül van köze ennek a lappangó kötetnek, amelyre a kegyelet mindeddig nem figyelt föl.

FEKETE USABA

**A szepességi evangélikus káté 1587. és 1667. évi kiadásai.** Johann Samuel Klein előadása szerint 1675-ben Krakkóban jelent meg egy ilyen című evangélikus káté: „*Enchiridion, der kleine Katechismus für die Gemeinen, Pfarrherrn und Prediger vermehret und gebessert aus d. Martin Luthers Schriften und Büchern, erstlich zu Wittenberg gedruckt im Jahr 1587, darnach aber nachgedruckt zu Brieg in Schlesien 1667, jetzt aber aufs neue übersetzt durch einen unwürdigen Pfarrherrn aus dem Zipserlande. Krakau, 1675. in 12.*”<sup>16</sup> Amint Klein megállapítja, e káté nem egyéb, mint az ellenreformáció által célzatosan meghamisított kiadvány. E véleményét az akkor még kezén megfordult eredeti példány alapján állapította meg, s nézete annál inkább helytálló, mert hihetetlen, hogy a Szepességen ilyen káté átdolgozott formában való kiadására éppen 1675-ben került volna sor, mikor a gyászévtizedi evangélikus lelkészüldözés idején szinte az egész Szepességből külföldre voltak kénytelenek távozni az evangélikus papok. A hamisított káté a pásztor nélküli nyájak megtévesztésére való volt.

A hamisított káté mégis tett egy szolgálatot. Fenntartotta emléket a szepességi evangélikus káté 1587. évi wittenbergi és 1667. évi briegei kiadásának, mert e két kátékiadásra való hivatkozásnak hitelt kell tulajdonítanunk, ha egy hamisítvány teszi is ezt. Érdekében állott a hamisítónak, hogy a jóhiszemű olvasó megtévesztésére az előző két hiteles kiadásra hivatkozzon. Ezenkívül légből kapott kiadásokra való utalással csak leplezte volna önmagát. Szóval a ma példányból már ismeretlen hamisítvány két hiteles, eddig ismeretlen szepességi kátékiadvány egykori létezését őrizte meg, az 1587. évi wittenberginek és az 1667. évi briegeinek, melyek minden valószínűség szerint az *Enchiridion, der kleine Katechismus für die Gemeinen, Pfarrherrn und Prediger* közös címet viselték.

Vajon ki lehetett a szepességi evangélikus káté szerzője? Kik lehettek a XVI. század második felében a Szepességen olyan teológusok, kiktől ilyen hittani munkálat kitellett? Sejtelmünkkel Obsopoeus (Koch) Cirják szepesváraljai és Megander (Grossmann) Bálint iglői lelkészek felé fordulunk, akik a Káposztafaluban tartott zsinat (1568. dec. 14.) határozata alapján megszerkesztették a szepesi XXIV városi fraternitás hitvallását, a „*Scopusiana Confessio*”-t, melyet az 1569. okt. 26-án tartott zsinat elfogadott.<sup>2</sup> Obsopoeus Cirják Stöckel Lénárt és Melanchthon Fülöp kedves tanítványa volt, s 1587-ben még élt.<sup>3</sup>

idején, főként Géresi szervezte az eladásokat; a két világháború közötti időben újabb duplumértékesítések közepette került elő a hajdani depositorium anyagából, nincs rá adatunk, hogy bárki fölfigyelt volna a kideríthető tulajdonosra, holott akkoriban pl. Maróthi és mások könyveit jelezték.

<sup>15</sup> Jelzete ma is F 1360

<sup>1</sup> Johann Samuel KLEIN: *Nachrichten von den lebensumständen und Schriften evangelischer Prediger in allen Gemeinen des Königreichs Ungarn*. Kéziratban levő IV. kötet 181. — KATHONA Géza: *Ismeretlen régi magyar nyomtatványok Johann Samuel Klein „Nachrichten...” c. művének kéziratban levő IV. kötetéből*. Magyar Könyvszemle 103/1987. 66.

<sup>2</sup> ZOVÁNYI Jenő: *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig*. Budapest, 1977. 217.

<sup>3</sup> BRUCKNER Győző: *A reformáció és ellenreformáció a Szepességen*. Budapest, 1922. 87.

Ő mindenképpen alkalmas volt egy káté megszerkesztésére. Ha Megander Bálint is élt még, nincs kizárva, hogy mellé társult a munkában. Mindez azonban nem feltétlenül bizonyos, csak sejtélem. Akárki volt is a szerző, valószínű, hogy a könyvecske Luther kis kátéjának változata volt.

KATHONA GÉZA

**Barátságai Dorgálás a XVIII. századi diákirodalomból.** A XVIII. század magyarországi későbarokk kultúrájában a kéziratok versgyűjtemények, emlékiratok, alkalmi és vallásos versek latin és magyar nyelvű irodalmában él és virágzik a debreceni diákirodalom is, melynek műfajai közül az elbeszélő-leíró költemények, a szatírák, a lakodalmi versek, énekek és dalok az ismertebbek. Kevesebb szó esik a hitvitázó dialógusokról, pedig azok a protestantizmus kezdeteitől a XIX. század elejéig tovább élnek a műfaj drámai és dialóguskeretei között.

Ilyen dialógus került az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárába 1964-ben Pálóczi Horváth Lajos jóvoltából, aki azt mint ahogyan az a kéziratához mellékelt gépiratból<sup>1</sup> kiderül — Tamássy Andor ráckevei jegyzőtől kapta. Tamássy a *Barátságai Dorgálás-melly néha napján egymást szerető két Atyafiak közt véghez ment Wáradon*<sup>2</sup> című hitvitázó párbeszédre a Koroknay-hagyatékban bukkant rá a család ráckevei házában.

A Koroknay családról az első adat 1573. május 24-ről maradt fenn, akkor kapott nemességet Koroknay Gergely II. Miksától. Az 1754/55-ös nemesi összeírás szerint Koroknay György Bihar, Koroknay István pedig Szatmár vármegyében lakott. A XIX. század első évtizedében Csenger-Újfaluban vannak,<sup>3</sup> de az 1821-ben kelt levelét<sup>4</sup> Koroknay Sándor már Szabadszállásról írta fiának, ifj. Koroknay Sándornak és öccsének Jánosnak, a Debreceni Református Kollégiumba, ahol fiai tanultak.<sup>5</sup> Másik öccsük, Koroknay Gábor pedig 1848-ban már Makádra címezte segélykérő levelét az ifj. Koroknay Sándor ref. lelkész úrnak.<sup>6</sup> 1856. júl. 15-én kötötte meg Fejes György, Koroknay Sándor és neje, Fejes Szuzsánna azt az adásvételi szerződést, melynek értelmében Fejes György ráckevei háza és kaszáloi Koroknayék tulajdonába kerültek, amit ők hamarosan haszonbérbe is adtak.<sup>7</sup> Koroknay Sándor a 3054/872. számú hivatalos levél szerint képviselő Ráckeveén, melyet Török Pál szuperintendens 1872. jan. 18-án kelt levele is megerősít, amelyben mérsékeltebben harcos politikai indulatokra inti Koroknayt.<sup>8</sup>

A hagyatékból előkerült kézirat, melyet a leltári naplóba az V 7444/1444-es számon jegyezték be, gondosan letisztáztott, a margóra és a strófaszámokra ügyelő, keményebb, vöröses színű papírral összefűzött, 10 lapból álló másolat. A 103 strófát, azaz 412 sort és az ahhoz tartalmában és írásában szervesen illeszkedő 7 versszakos, azaz 28 soros éneket egy kéz másolta tintával az átlagos minőségű papírra. Az oldalakat órszó köti össze. A siralmas éneket a védőlap belsejébe írták, külön jelezve a dialógus és az ének végét. A *Siralmas Éneke a Wáradai Barátnak* a 38. genfi zsolttár<sup>9</sup> dallamára íródott, itt-ott következetlenül előforduló rímekkel, a dialógus következetesen négyes rímelésű (nagyreszt ragrímes) felelő tizenkettesekben írt szövegével szemben. A párbeszéd jellege miatt a Katona és a Barát

<sup>1</sup> PÁLÓCZI HORVÁTH Lajos: *Barátságai Dorgálás*. Tájékoztató egy nemrég napvilágra került XVIII. századi verses műről. Gépirat. Bp., OSZK, Kézirattár.

<sup>2</sup> Raktári jelzete: Quart Hung. 4168. Méret: 115 × 180 mm.

<sup>3</sup> KEMPELEN Béla: *Magyar nemes családok*. Bp., 1913. 145. NAGY Iván: *Magyarország családi címerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. V. Bp., 1859. 370. GORZÓ Bertalan: *Szatmár vármegye nemes családjai*. Nagykároly, 1910. 69.

<sup>4</sup> A Koroknai család iratai 1828–1898. Bp., Ráday Könyvtár, Kézirattár. C/47. A feljegyzések tanulmányozásakor korábbi levelekre is bukkantam 1821-, 22-, 24-, 26-ból.

<sup>5</sup> Uo. Koroknay Sándor 1830. jan. 17-én kelt bizonyítványa és gazdasági feljegyzések alapján.

<sup>6</sup> Uo.

<sup>7</sup> Uo.

<sup>8</sup> Uo.

<sup>9</sup> *Énekeskönyv magyar reformátusok használatára*. Bp., Magyar Református Egyház, 1969.

szóváltásait az adott sorok előtt bal oldalt a tartalomtól függően egy *K* illetve *B* betű jelöli, melyet következetlenül hol pont, hol kettőspont követ, néhol aláhúzással.

Ha összevetjük a címben található, a Barát és a Katona beszélgetésének időpontjára utaló Anno 1737. Die 12. July-t a dialógus 202. sorában a Barát életének egyik mozzanatával, valamint a 66. és 228. sorok elírásával, akkor nyilvánvaló a párbeszéd másolat volta, melyben csak a 185. sor „boldog” szava után látható egy kisebb áthúzás.

Mint vagy jó Barátom régen nem láttalak / Eddig hólnak lenni téged gondoltalak / Prédikátornak is sokszor vallottalak / Hanem hogy itt lakol, tsak ma halottalak. (1–4. sor.)

Így köszönti a Barátot a Katona, midőn 1737. júl. 12-én meglátogatja őt Nagyváradon. A Barátnak jól megy sora. Mindketten biztosítják egymást barátságukról és a Katona, hogy végre meg is láthassa barátját, kéri, gyűjtasson gyertyát. Ekkor azonban az kénytelen bevallani, hogy nem maradt meg a „régii hűségben”, hanem Baráttá lett. A Katona sajnálkozik, ám a Barát nem érti miért, hiszen ha nem lennének a hajnali imák, egészen „könnyű hivatala” volna, hiszen:

Itt teli pohárok gyakran rám kerülnek / Jó Wáradii borban fellegek merülnek / Mellytől gyors lábaim oltáron terülnek / Hol a' sok Istentől részeim sérülnek. (33–36. sor.)

A Katonát is buzdítja: ha a világi hívságokra és a mennyországra egyformán kedvet érez, legyen katolikussá. De a Katona szerint a Barát bizony csak a Pokolra jut, s hogy micsoda kínok várnak ott rá, siet is mondani:

Ettzettel főzik meg az epéd májjaddal / Testednek nagy tüzet gerjesztnek hájjaddal. / Jajt azért száz ezret kialtaszsz szájjaddal, / A' mardosó szikrát rugdalod lábaddal. (49–52. sor.)

Ezt indokoltnak is tartja, hiszen a Barát Isten előtt már egészen elkárhozott. Pál barát ennyi szitok hallatán neheztelni kezd a Katonára, és ezzel kezdetét veszi az igaz hitről és üdvösségről folyó vita. A Barát hosszú történetbe kezd, a Katona meggyőzéséért meggyónja neki bűneinek egy részét (nem akarván untatni a többivel). Pál a Szamos partján fekvő Lázáriban született, és már 15 éves korában káromkodásra és fajtalanokodásra adta a fejét. Ezt mívelte további 15 éven át Szatmár városában is, amiért Istennek — saját bevallása szerint — már ott el kellett volna őt pusztítani és akkor biztosan sose lett volna katolikussá. Mivel ez nem történt meg, Debrecenbe ment, s ott a Kollégiumban tanulni kezdett nagy ájtatossággal. De annak ellenére, hogy dicséretes előmenetele volt, a Kollégiumban újra fajtalanokodni kezdett, s így elfajult az ő Istenétől is és csalfa szerelme jóvoltából elkövette a legnagyobb bűnt: katolikussá lett. A vagyont, melynek az egészhez semmi köze, természetesen nem bánja, hiszen református társai közt sosem tehetett volna rá szert. Megkönnyezve azért Pál sorsát a Katona szerint ilyen bűnöket mások is elkövettek, amilyenekről Pál beszélt, de bocsánatkéréssel levezekelték azt Isten előtt, ami azonban a vagyont és a katolikusságot illeti, abban hajthatatlan: Pálnak Pokolra kell mennie, hiszen még olyan ágról szakadt sem volt, hogy ily cselekedetre adja a fejét. Pál azonban a Katona által emlegetett minden bűnök megbocsátására hivatkozva prókátorságáért ki akarja adni bérért. Ám „a' Nemes-vér tromfra tromfot tésze”: a Katona felsorolásba kezd, mely a katolikus vallás istentelen voltát van hivatva bizonyítani:

Mint meddő Apacza kit a' Venus kínoz, / Testednek lámpása távollyról agyaroz, / Természet hatalma nemtsak rajtad lomoz, / Hanem halált szülő nyavalyát is rád hoz. (341–344. sor.)

A Barát sopánkodni kezd pokolra kerülése miatt, de a Katona szerint ez bizony most már elkerülhetetlen. Mindazáltal Debrecen, mely a Barátnak is igen tetszett, ezek után is áldania és dicsőítene illik, hiszen annak magasztos voltát maga is tapasztalhatta. A párbeszédet a Barát gúnyos mondatai zárják: maradjon csak meg hitében minden református úgy, mint ahogyan azt a Katona is teszi, hiszen ő is hiába harcol királynéjáért, mégsem lehet belőle herceg, hiszen református.

A kézirat 11. oldalán olvasható siralmas ének a bűnbánati zsoltár gondolati építkezésével megegyezően a Barát könyörgését tartalmazza, aki bánja bűneit és Istenét kéri azok megbocsátására. Cserébe megígéri, hogy búcsút mond a katolikusoknak.

A Barátságai Dorgálás belső adataiból a kézirat keletkezési idejét 1757. október 17-e utánra és 1774 előttem tettem, szerzője pedig egy debreceni kollégista diák lehetett a következők miatt. A 403. sor „Linzi, Berlin falait keményen lövessed” történelmi eseményei 1742-ben, illetve 1757. október 16-án éjjel (Hadik

András ekkor sarcolta meg Berlint) zajlottak le,<sup>10</sup> s ugyanezt támasztja alá a 406. sor „Királynénk kezétől” szókapcsolata is Mária Teréziára utalva. A szerző továbbá a debreceni diákokat még zöld tógában, nyestes kunsüvegben járátja (186—187., 265. sorok), mely viseletet 1774-ben rendeletileg betiltották és ettől kezdve a diákok fekete palástot és kalpagot hordtak.<sup>11</sup>

A szerző szándéka szerint mindkét fél egyetért Debrecen fenséges voltában, a Barát jól ismeri a várost, a Kollégium napirendjét és hagyományait: a 170. sorban olvasható a Csapó utca neve, a 177—79. sorokban a hajnali 3 órás kelésről, illetve a tanítás 6 órás kezdetéről esik szó,<sup>12</sup> Sion hegyének négy Apollója (189. sor) pedig a Kollégium négy tanszékét jelöli.<sup>13</sup> Sárospatakról azonban az egész szövegben egyetlen utalás sem hangzik el, amelyet feltehetőleg egy ottani szerző megtett volna. Ha pedig a kézirat szerzőjében katolikust kellene látnunk, miért ne figurázta volna ki éppen a Kollégiumot éppen egy hitvitázó dialógusban?

A Barát — mint már említettem — lázári születésű (133—135., 229—230. sorok) és Lázári<sup>14</sup> a Szamos partján csak egy van: Szatmártól mintegy egy órai járásra. Ez önmagában azonban még nem indokolja Pálóczinak azt a feltevését, miszerint a szerzőnek is onnan kellene származnia, hiszen járhatott ő ott legációban, átutazóban vagy származhatott onnan valamelyik iskolatársa, ismerőse is. Ezenfelül a helyét hitvallású szerző miért adta volna születési helyét az erkölcstelen Barátnak a Katona helyett? Maga az a tény pedig, hogy a kézirat nem tünteti fel a szerzőt, általános jelenség volt, hiszen a másoló diákok nem érezték fontosnak a szerzőség kérdését.

Hasonlóan gyakori jelenség a fiktív, egy foglalkozást jelölő személyek szembeállításása is a tartalmi mondanivaló érdekében, mint amilyen a Nagy István-féle gyűjtemény komédiájában<sup>15</sup> is található. Kétségtelen azonban, hogy a Barátságú Dorgálás szerzője személyesebben festi le a Barátot (konkrét helyeken mutatja be, nevet ad neki), mint ahogyan az az általában vett típusalakoknál megfigyelhető, s mint ahogyan azt az ezen a fiktív síkon mozgó Katonával is teszi, akinek lényegében története is csak akkor lesz, amikor nem kaphatja meg a hercegi láncot Mária Teréziától. Ez a személyesebb tétel magyarázza a párbeszéd Nagyváradra helyezésének okát is: valószínűleg valamilyen korabeli méltóságot és hivatalt pellengezett ki a szerző. Mártonffy György erdélyi püspök levele<sup>16</sup> alapján az is nyilvánvaló, hogy a nagyváradi káptalan kanonokjai hírhedtek voltak ezidőtájt civakodásaikról, lopásaikról és dözsöléseikről. Különösen Szabó János kanonok volt nevezetes káromkodásairól és részegeskedéseiről, melynek tanúja volt a később püspökké lett gróf Forgách Pál is, aki után „gróf Püspök” (25. sor) nem következett többé a nagyváradi katolikus püspökség történetében.<sup>17</sup> Feltehetőleg tehát e személyek jellemének és hivatalának összegezéséből teremtette meg Pál barátot a szerző, annak gyónásában híven követve a Balassa Menyhárt-féle<sup>18</sup> gyónásparódiák ívét: a kisebb gyerekkori bűnök felsorolásától haladva a felnőtt ember egyre elrettentőbb cselekedeteiig.

Maguk a hitvitázó iratok szintén gyakran kezdődnek pontos hely-, és időmegjelöléssel a szemléletesség vagy akár a megtörtént esemény végett is, mint pl. abban prózai Kis Tükörben,<sup>19</sup> melyet Batta Pálnak

<sup>10</sup> SZEKÉLY Gyula: *Magyar történet. VI. Bp., Egyetemi nyomda, 1935. 249., 251.* LIPTAI Ervin (szerk.): *Magyarország hadtörténete. Bp., Zrínyi Kat. Kiad., 1984. 416., 420.* TIBOLD Özséb: *Világtörténelmi hetek zsebszótára. Pécs, 1870. 69., 392. o.*

<sup>11</sup> NAGY Sándor: *A Debreceni Kollégium története. I. Debrecen, Tiszántúli Ref. Egyházkerület, 1940. 72—75.*

<sup>12</sup> Uo. 85.

<sup>13</sup> THURY Etele: *Iskolatörténeti Adattár. II. Pápa, 1908. 248—255.*

<sup>14</sup> FÉNYES Elek: *Geográfiai szótár. II. Pest, 1851. Lázári címszó.*

<sup>15</sup> Comoedia de Antibus. In: Versgyűjtemény. Debreceni Ref. Kollégium Könyvtára. R 667. In: Bernáth Lajos (szerk.): *Protestáns iskoladramák. Bp., Franklin, 1903. 245—248.*

<sup>16</sup> BUNYITAY Vince: *A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig. IV. Debrecen, 1935. 314.*

<sup>17</sup> Uo. 486—489.

<sup>18</sup> Balassa Menyhárt *árulata*. In: DOMÓTOR Tekla KARDOS Tibor (szerk.): *Régi magyar drámai emlékek. I. Bp., Akadémiai, 1960. 615—644.*

<sup>19</sup> Kis Tükör. Sárospatak, Tiszántúli Ref. Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei, Kézirattár. 423.

készített N. N., a jóakarója abból az alkalomból, hogy Batta Pál 1820. Kisasszony havában, 61 esztendő korában katolikussá lett, vagy ahogyan a Barát kesergése<sup>20</sup>-nek első sorában a barát 1774-ben adja a fejét koldulásra. S ha már Pálóczi Horváth Ádám gyűjteményénél tartunk, maga Pálóczi is ennek a versnek a dallamára készítette el önéletírását,<sup>21</sup> mely jól mutatja: a panaszvers efféle feldolgozása szokásban volt a debreceni kollégista diákok között. De nemcsak ott. Szintén Pálóczi gyűjteményéből ismeretes a Ba-barát című<sup>22</sup> mulatónóta, mely igen kedvelt volt a század második felében.

Maguk a zoltárok dallamára írt énekek is nagy népszerűségnek örvendtek évszázadokon át. A 38. bűnbánati zoltár dallamára írt énekek is ezek közé tartoztak, mint pl. az 1664-ben kiadott Szent Péter keservesen sirva záróvers<sup>23</sup> vagy Beregszászi Pál daloskönyvéből Az igaz keresztény szeretetnek az Idvezítő Jesus példái tanítása szerint való magyarázattya.<sup>24</sup> Mindhárom ének szövege tartalmában hasonló egymással és az eredeti zoltár szövegével, a forma és tartalom toposzára utalva az irodalmi hagyományban.

A Barátságai Dorgálásban ezen hagyományok és toposzok jól nyomon követhetőek tehát, képet adva az akkori Kollégium vallási, erkölcsi és politikai szemléletéről. Jellegzetes előzménye a felvilágosodás kori debreceni diákirodalomnak, az ún. irodalomtörténeti korszakhatáron álló művek többarcúságának: Imé az egyszer meg esmért igasságot / Meg tagadád, féltvén leg főbb boldogságot. / Homálllyal bé vonod a világoasságot / Le sem fizetheted ezt az adósságot. (301—304. sor)

MATAY MELINDA

**A 18. század végi sajtó a nevelésről.** A 18. században az Európa-szerte kibontakozó folyóiratok, sőt egyes helyeken (főként ott, ahol a folyóiratok még nem terjedtek el, és csak újságok jelentek meg), a hírlapok is sokszor foglalkoztak neveléssel kapcsolatos kérdésekkel. Az angol minták nyomán az egész kontinensen elterjedt ún. morális folyóiratok révén olyan népszerű laptípus vált általánossá, amely közérthető módon foglalkozott a felvilágosodás korának csaknem minden fontos társadalmi és szellemi kérdésével. Érthető, ha ezek sorából nem hiányoztak a kor közvéleményét nagyon is foglalkoztató neveléstani kérdések sem.

A korabeli viszonyok következtében Magyarországon természetesen főként a német nyelvű folyóiratok terjedtek el leginkább. Osztrák és németországi kiadású lapok eljutottak városainkba, ahol a német nyelv nem volt akadály a zók megértésének. E lapok révén ismerkedhettek meg sokan nálunk nemcsak a németországi pedagógiai reformtervekkel, hanem a néhonnhan kiinduló kezdeményezésekkel is. Miként az eszmetörténeti kutatások egyéb területein, a neveléstörténetben sem történt eddig meg a sajtó szerepének a megfelelő számbavétele. Pedig az első ösztönzések általában éppen a folyóiratok és újságok révén érik a szellemi életet; a könyvek hatása csak ezek nyomában figyelhető meg.<sup>1</sup>

Tárgyunk keretébe nem fér bele e kérdés teljes feltárása, de röviden utalni szeretnénk arra a nagy neveléstani információbőségre, amely a 18. század végi folyóiratokból juthatott a korszak érdeklődő magyarországi értelmiségéhez.

A Magyarországon is ismert berlini folyóiratból, a *Berlinische Monatsschrift*ből például már 1783—84-ben közvetlenül Campe cikkei nyomán értesülhettek azokról a reformtervekről, amelyeket a német nevelés- és iskolaügy általános reformjával kapcsolatban készített a neves elméletíró.<sup>2</sup> A reformtervekkel kapcsolatban kibontakozó vitáról is tájékoztatott a berlini folyóirat; így pl. 1785-ben Villaume azzal

<sup>20</sup> 196. In: BARTHA Dénes—KISS József (szerk.): *Ötödfélszáz énekek*. Bp., Akadémiai, 1953.

<sup>21</sup> Uo. 179.

<sup>22</sup> Uo. 297.

<sup>23</sup> 56. In: VARGA Imre: *Régi magyar költők tára*. X. Bp., Akadémiai, 1981.

<sup>24</sup> *Beregszászi Pál daloskönyve*. Debrecen, Egyetemi Könyvtár. R 670/1—2.

<sup>1</sup> Vö. WERNER KRAUSS: *Studien zur deutschen und französischen Aufklärung*. Berlin, 1963. 95.

<sup>2</sup> [Joachim Heinrich] CAMPE: *Plan zu einer allgemeinen Revision des gesammten Erziehungswesens von einer Gesellschaft praktischer Erzieher*. Berlinische Monatsschrift 1783. St. 162—181. — Uo: *Fernere Nachricht von dem Fortgange der allgemeinen Revision des gesammten Schul- und Erziehungswesens, von einer Gesellschaft praktischer Erzieher*. Berlinische Monatsschrift 1784. 12. St. 515—536.

foglalkozott egyik cikkében, hogy mi várható a nevelésügy új reformjaitól.<sup>3</sup> Két évvel később von Zedlitz iskolaügyi reformterveiről olvashattak a lap olvasói.<sup>4</sup> A *Berlinische Blätter* 1797-ben Johann Erich Beister tervezetét közölte a marburgi polgári iskolák megjavítása ügyében.<sup>5</sup> A hazaszeretetre való nevelésről,<sup>6</sup> illetve a franciaországi iskolaügyi intézkedésekről is írtak a lapok.<sup>7</sup>

A németországi folyóiratok a saját reformtörekvéseiken kívül, hírt adtak más országok kezdeményezőiről is. Így a 19. század első évtizedében már gyakran írtak Pestalozzi pedagógiai eszméiről is. 1803-ban pl. a *Neue Berlinische Monatsschrift*ben előfizetési felhívás jelent meg a Pestalozzi-féle iskolakönyvekre.<sup>8</sup> Ugyancsak itt, 1810-ben Himly tanulmánya volt olvasható a Pestalozzi-elméletéről és annak gyakorlatáról.<sup>9</sup> Egy évvel később ugyanez a szerző Pestalozzi hetilapjával a *Pädagogische Mitteilungs*gal foglalkozott.<sup>10</sup>

A korabeli ausztriai folyóiratok természetesen főként azokkal a tanügyi reformokkal foglalkoztak, amelyek a Ratio Educationishoz vezettek. Fontosabbnak tűnik azonban ezúttal azt felvázolni, hogy ugyanennek a korszaknak a magyar sajtója miként nyilatkozott neveléssel kapcsolatos kérdésekről. Látni fogjuk, hogy bár az akkor kibontakozó magyar sajtó is nagy figyelmet szentelt a nevelésügynek, de — éppen kezdeti fázisa miatt — még nem közölt ekkor olyan tanulmányokat, mint a fejlettebb külföldi folyóiratok, s miként pl. az említett német lapok. Ilyenek csak a magyar felvilágosodás korának második szakaszában, a 19. század második évtizedétől kezdve jelentek meg.

Mégsem tűnik a magyarországi felvilágosodás kori pedagógiaelmélet számbavétele szempontjából érdektelennek, ha felfigyelünk a korai magyar időszaki sajtó kisebb nevelésügyi közleményeire, cikkeire is. Ezek ugyanis mindenekelőtt az e kérdések iránti érdeklődést bizonyítják, de ezentúl egyéb, más forrásokból alig feltérképezhető, fontos adalékokkal is szolgálnak a korszak pedagógiai kultúrájáról.

Az első magyar nyelvű újság, az 1780-ban Pozsonyban Rát Mátyás által megindított *Magyar Hírmondó* különösen gyakran foglalkozott kulturális vonatkozású és ezen belül neveléssel kapcsolatos kérdésekkel is. Ezt, szerkesztőjének érdeklődése mellett még az is indokolta, hogy az első magyar hírlap tudatosan igyekezett pótolni a még hiányzó magyar folyóiratokat is. Ezért vette programjába például a tájékoztatást a „közhasznú” könyvekről. Ilyennek nyilvánította mindjárt kezdetben Molnár János úttörő nevelésméleti munkáját is. (*Petrovsky Sándor úrhoz . . . tizenöt levelei, midőn őtet a jó nevelésről való írásra ösztönözné.* Pozsony—Kassa, 1776.) Rát az ismertetés kapcsán hangsúlyozta, hogy a nevelés kérdései Európa-szerte előtérben állnak: „Most úgysis egész Európa a jó nevelésről gondoskodik, s annak lábra-állítatásán igyekezik; el-annyira, hogy a legfelségesebb Királyok és Fejedelmek nem áttallanak abban foglalatzkodni.”<sup>11</sup> De más alkalommal is olvashatunk a lapban olyan megjegyzéseket, amelyek a kor nevelés iránti, kiemelt érdeklődéséről tanúskodnak. Az 1780. február 9-i számban ezt olvashatjuk:

<sup>3</sup> P. VILLAUME: *Was kann und darf man von den neuen Reformationen des Erziehungswesens erwarten und fordern?* Berlinische Monatsschrift 1785. jún. 346—558.

<sup>4</sup> Karl Abraham von ZEDLITZ: *Vorschläge zur Verbesserung des Schulwesens in den königlichen Landen.* Berlinische Monatsschrift 1787. aug. 97—116.

<sup>5</sup> Johann Erich BIESTER: *Plan zur Verbesserung der Bürgerschule in Marburg.* Berlinische Blätter 1797. aug. 9. 189—192.

<sup>6</sup> H.: *Von der Erziehung zum Patriotismus.* Jahrbücher der preussischen Monarchie 1798. jún. 176—182. júl. 312—317.

<sup>7</sup> Johann Erich BIESTER: *Einige Nachricht über die neuen Schuleinrichtungen in Frankreich.* Berlinische Blätter 1797. aug. 9. 178—189.

<sup>8</sup> Justus GRÜNER: *Ankündigung und Aufforderung zu einer Pränumerazion für die Pestalozzischen Schulbücher.* Neue Berlinische Monatschrift 1803. Febr. 147—155.

<sup>9</sup> Johann Friedrich Wilhelm HIMLY: *Pestalozzische Theorie und Pestalozzische Praxis.* Neue Berlinische Monatschrift 1810. jan. 30—40.

<sup>10</sup> J. F. W. HIMLY: *Über ein vorläufiges Wort der Pestalozzischen Wochenschrift, die Pädagogischen Mitteilungen betreffend.* Neue Berlinische Monatschrift 1811. ápr. 234—239.

<sup>11</sup> *Magyar Hírmondó* 1780. jan. 29. 71. — A *Magyar Hírmondó* neveléssel kapcsolatos közleményeire nézve l. KÓKAY György: *Pedagógiai vonatkozású cikkek az első magyar újságban.* Az Országos Pedagógiai Könyvtár Évkönyve 1962. Bp. 1964. 90—96.

„Mitsoda nagy hathatósága legyen a látott s hallott dolgoknak, még a tsetsemő gyermekeknek elméjékben-is, azt ha szinte eléggé meg-magyarázni nem lehet-is, mindazonáltal mindennap tapasztalhatni. Mire nézve némelly böltsek azt merték állítani (jöllehet nem szintén helyesen), hogy tsupán tsak a nevelés és a nevelés körül előforduló dolgok tészik az embert azzá, s olyanná, a mi, s a millyen azután önként lészen...”<sup>12</sup>

Fontosnak tartotta Rát, hogy hírt adjon Locke pedagógiai művének magyar fordításban történt megjelenéséről is, jóllehet a könyv már kereken egy évtizeddel korábban látott napvilágot. (A recenzió készéséről természetesen a csak 1780-ban indult *Magyar Hírmondó* nem tehetett.) A Boros-Jenői gróf Székely Ádám fordításában 1771-ben Kolozsvárott megjelent mű (*A gyermekek neveléséről, melyet Lock János Angliai nyelven írt...*) kapcsán a lap azt írta, hogy fordítója

„a két Hazától méltó köszönetet érdemlett, hogy ezen derék könyvet, mellynél ezen dolog eránt még soha senki jobbat nem írt, nemzetünkkel magyar nyelven közlötte. Nem is volna szükségtelen dolog, az ilyen jó könyvek számát nálunk szaporítani, amidőn közönségesen tudva vagyon immár, hogy az emberi nemzet boldogságának melly nagy része függjön a gyermekek jó nevelésétől. Mert ha egyéb hasznot nem hajtának-is azok, vagy tsak valamennyire reá figyelmeztetik a Szüléket és tanítókat azon fontos dologra, amelly körül ritkán szoktanak nagyobb gondossággal forgolódni, mint a baromnak nevelése körül.”<sup>13</sup>

Hírt adott a *Magyar Hírmondó* szerkesztője a készülő pedagógiai munkákról; így pl. arról, hogy Darvas Ilona Maria Beaumont *Magazin des Enfants*-ját fordítja és *Kisdedek Tárháza* címmel készül kiadni.

Mivel sem a szerző, sem pedig a jelzett kiadványa nem ismert sem bibliográfiánkban, sem szakirodalmunkban, érdemes a teljes közleményt idézni:

... hasznos dolog nem csak a nyomtatott és világra jött könyveket, hanem azokat-is, amelyek egygyütt vagy másutt a nyomtató sajtó alá vagy alól készülnek, hírré adni. Szinte ezt írhatom ama híres Francia Tanító Asszonynak, Bomon (Beaumont) Máriának azon nagy hasznú s mindenek előtt kedvet talált könyvei felől, mellyek *Magazin* név alatt, először Franciaúl, azután majd tsak-nem minden európai nyelvekre fordítatva, az ifjúságnak, nevezetesen pedig a fehér népnek oktattatása végett, közre bocsátattak. Ezeket régolta fordítja Magyarra, sok darabjait már el is készítette, valamelly Nógrád-Vármegyei ifjú Asszonyoság, Darvas Ilona Asszonynak Leánya; kinek-is egyéb, ide tavaly nyomtatás végett fel-küldetett munkáitól talán jövendőben fogunk emlékezhetni. Most leg-közelebb pedig, Kolozsvárról hozzám küldött levelekben, több jeles könyvek között, a mellyek ottan a Ref. Kollégium könyv-nyomtató műhelyében rész szerént sajtó alatt vagynak, rész szerént nyomtatásra el-készültenek, ezt is olvasom: „Kisdedek Tár-háza, mellyet Francia nyelven Beaumont Mária Asszony írt volt *Magazin des Enfants* titulus alatt, mostan Német fordításból Magyarra fordítva, nyomtatatik 8 rétvű formában; a több *Magazinjai*-is ezen Asszonynak utánna következnek rövid időn, most éppen munkában lévén.”<sup>14</sup>

A pedagógiai könyvek figyelése és recenzeálása mellett az első magyar újságok élénk figyelemmel kísérték a felvilágosodás kori nevelésügy helyzetét és a különböző reformtörekvéseket. Hírt adtak egyes iskolák oktatási munkájáról és új kezdeményezéseiről, írtak a Comenius-i eredetű iskolai újságolvasás szokásának egyes hazai iskolákban történt megvalósításáról. A bécsi, magyar nyelvű *Hadi és Más Nevezetes Történetek* című újság például (Vár)Palotáról küldött beszámolót ismertett, amelyben arról tudósítottak, hogy a téli vasárnapokon az istentisztelet után az iskolában a mesterembereknek és legényeiknek olvassák fel az újságok híreit. A beszámolót beküldő pedagógus lelkesen írt a kezdeményezésről:

<sup>12</sup> *Magyar Hírmondó* 1780. febr. 9. 89.

<sup>13</sup> *Magyar Hírmondó* 1781. jan. 23. 53.

<sup>14</sup> *Magyar Hírmondó* 1781. márc. 21. 164–165.

„Fel szoktam menni mindenkor magam az iskolába, hogy a nevezetesebb újságokat ne csak olvashassam, hanem magyarázzam is. Tapasztalatom szemléltetést újdonna új szerzeményeknek óhajtott gyümölcsei. Sok mesterlegény ezt az időt a kortsmán szokta tölteni, pénz, egészség, becsület vesztegetéssel; de így lassanként a valósághoz kezd szokni, vigyázóbbá tétetvén nem csak az újságokból, hanem a Szükség segítő és más nevezetesebb könyveknek némely szakaszaiból, jövő életének nevezetesebb körülállásaira. Kezünk ügyében vagyon Európának oskolánkban régen függő közönséges táblája, melyből örömmel tanulgatnak Raff Geográfiája szerint gyermekeink, s midőn olvastatnak az újságok, váltig csudálják a jelenlévők tanulóinknak okos feleléseket.”<sup>15</sup>

A pietista eredetű, Francke hallei iskolájában a Bél Mátyás által is megismert és Pozsonyban bevezetett iskolai újságolvasást egyébként 1776-ban a Ratio Educationis is felvette a tantervébe a középfokú iskolák számára, de megvalósítására csak szórványosan, néhány iskolában került sor.<sup>16</sup>

A felvilágosodás nevelésbe vetett hite lépten-nyomon megnyilatkozik a 18. század végi magyar újságokban. Jellemző, hogy még a gyilkosságokkal és egyéb erőszakos bűntényekkel kapcsolatos hírekhez is olyan kommentárt fűztek, amely ezeket a tetteket is a fogyatékos hazai neveléssel magyarázzák:

„Sok egyéb gyilkosságokat irtózom elő-is beszélni. Mellyek-is Nemzetünk szegyenére mind tsak azt bizonyítják, hogy a közönséges házi nevelés és a köz népek oktatása még igen sok híjjával vagyon minálunk.”<sup>17</sup>

Egyes újságszerkesztők e hírekhez fűzött rövid megjegyzéseikkel nemcsak a nevelés ügye iránti érdeklődésükről, hanem a felvilágosodás nagy gondolkodóinak alapvető elméleti tanításainak ismeretéről is tanúságot tettek. A *Magyar Hírmondó* szerkesztője 1788-ban, Szabó Márton például egy alkalommal így vezette be a hadi hírek közlését:

„Hány száz esztendeje már, mióta ide kóvájgom ebben az alföldi paraditsomban, hány hét esztendőbe kellett volna az én temperamentumomnak megváltozni a' szerént a' mint a' mai Böltsek és Rousseau írja, hogy az emberi virtus, táalentom és természet, a' temperamentumok' külömbségétől függ, holott én magam sem tudom ha azért vagyok é én e' szerint ilyen szüntelen búsuló és a' gondolkozások miatt sívó rívó, minthogy Melanchólikus vagyok, vagy éppen azért vagyok Melanchólikus, mert a' búsuláshoz szoktam? hányszor akarta már velem Rochefoucault Franz el-hitetni, hogy tsak a' magunkhoz való szeretetből származik minden tselekedetünk! Hányszor akart Helvetius meggyőzni, hogy a' neveléstől és a' körülállástól van minden az emberbe, és így, hogy minden tehetségeit úgy nézheti az ember, mint egy keresett jószágot; hányszor mutogatta előttem Hobbesius, hogy a' tsupa természet állapotja inkább ellenséges mint békeséges; hányszor nevetett ki és hányszor ütötte Demokritus a' fejemet nyakamnál fogva a' Lethe vizébe, tsak hogy azt a' hipokondriát, ezt a' búsulásra hajlandó természetemet el felejtsem! de nints mód benne...”<sup>18</sup>

FEHÉR KATALIN

<sup>15</sup> *Hadi és Más Nevezetes Történetek* 1791. dec. 23. 804—805.

<sup>16</sup> Dezsényi Béla: *A Nova Posoniensia és az újságolvasók a XVIII. században*. Magyar Századok 1948. 142—163.

<sup>17</sup> *Magyar Hírmondó* 1782. aug. 31. 532—533.

<sup>18</sup> *Magyar Hírmondó* 1788. febr. 27. 133—134.



**Kossuth könyvtárának katonai könyvjúteménye.** Kossuth könyvtárának gazdag tartalmáról két könyvjegyzék készült.<sup>1</sup> Az egyiket Torinóban állították össze — könyvtárának a magyar nemzet tulajdonába való átvételekor. A jegyzék záradékában mint átadó, fia: Kossuth Ferenc, mint átvevő: Fejérfarkas László, a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának „igazgató öre” szerepel. Az okiratot Torinóban 1894. május 26-án írták alá. A másik jegyzéket Kossuth Lajos sajátkezűleg szerkesztette — jóval korábban — 1864. május 8-án, ugyancsak Torinóban.

Az átadási „nagy” jegyzőkönyvben 2720 könyvet soroltak fel. Az 1864-es „Könyv Lajstrom”-ban még csak 1413 tétel szerepel. A „nagy” jegyzőkönyv nem szakok szerint veszi számba a könyveket, hanem valószínűleg olyan sorrendben, ahogy azokat a polcokról leszedve ládába rakták, jóllehet készült ehhez bár nem nagyon pontos — névjegyzék a szerzők és munkáik címével. A másik könyvjegyzék — amit maga Kossuth állított össze — viszont szakok szerint sorolja fel könyveit, s így határozottan körvonalazhatjuk Kossuth szerteágazó érdeklődési körét a tudomány minden területén. Érdekes lokális problémára is utal a könyvjegyzék: a helyszükére. Ugyanis valószínű, hogy nem volt elég hely ahhoz, hogy minden könyvét keze ügyében tarthassa, mert a felsorolásban azok a művek, melyekre nem volt állandóan szüksége, ládába kerültek, s ő a jegyzékében pontosan feltünteti, hogy mely könyv hányas számú ládában található a raktárban, s melyik van „háznál”, vagyis a szobájában.

Az 1. ládában angol nyelvű könyvei, röpiratok s főleg természettudományi, történeti és politikai könyvei voltak. A 2. ládában az előbbihez hasonlóak s főleg „Americana”-munkák. Lexikonok, nyelvészeti, vallásos iratok és számos, szabadkőművességről szóló mű, több nyelven.<sup>2</sup> A további ládák tartalma vegyes: angol, francia nyelvű könyvek, latin klasszikusok. Ezen kívül matematikai, természettudományi (vagy ahogy ő nevezte: „reáltudományi”): orvosi, csillagászati, mérnöki (építészeti) művek, mappák, nemzetközi jogi, nemzetgazdasági, bölcsészeti s „Hungarica” és „Austriaca” gyűjtőnéven angol nyelvű, de túlnyomórészt magyar munkákból készült fordítások. Ha ritkán is, de találunk magyar nyelvű történelmi, politikai, statisztikai, jogi és geográfiai munkákat is, valamint Shakespeare műveit nyolc kötetben.

A „Katonaiak” szakjelzetű része e jegyzéknek felsorolja azokat a könyveket, amelyek Kossuth katonai tudásának szintjére engednek következtetni.<sup>3</sup>

Már maga az a tény, hogy e jegyzékben 130 kvalitással rendelkező katonai tudományos művet sorol fel, mutatja, hogy Kossuth tudásvágyában nem elégedett meg egyszerű katonai szabályzatok vagy szervezési utasítások megismerésével. Kezébe olyan szakkönyveket és hadtörténeti munkákat vett, melyekből valóban megismerhette a stratégia és a taktika minden vonatkozását — a kortársi hadviselés szintjén. Könyvtárának ez a része díszre lehetett volna minden hivatásos európai hadvezér vagy katonai stratégia szakgyűjteményének. Ezek a művek a korabeli hadtudományi irodalom magas színvonalát képviselték, s az, hogy Kossuth ezeket tanulmányozta katonai írásainak készítésekor, példázza katonai felkészültségét, még akkor is, ha hiányoznának széljegyzeteiben foglalt eredeti gondolatai, megjegyzései, „marginális” megállapításai. De ilyeneket is találunk.

Ennek ismeretében természetesnek találhatjuk, hogy Clausewitznek — aki az I. világháború kitöréséig a katonatudósok és -filozófusok klasszikus képviselőjének számított<sup>4</sup> — 29 kötet munkája szerepel a jegyzékben. Clausewitz a napóleoni idők kiváló tábornoka s hadtudósa műveivel nemcsak a katonafilozófia és az elméleti stratégia területén alkotott maradandót, de a napóleoni háborúk egyes hadműveleteit ismertető kötetével is. Kossuth Clausewitz-könyvei közt hat ilyen értékes könyvet találunk. Az első helyek egyikére kívánczolt a jegyzékben Clausewitz kortársa, a szintén elismert francia katonatudós, Jomini tábornok munkája: *L'art de la guerre*. A vezérkar szervezésével, feladatával

<sup>1</sup> Mindegyiket az OSZK kéziratárában találhatjuk: Fol. Hung. 1939. és Fol. Hung. 1064/1—2. jelzetten.

<sup>2</sup> Balassa József: *Kossuth Amerikában, 1851—1852*. Budapest, 1931.

<sup>3</sup> Lásd a függelékelt!

<sup>4</sup> PERJES Géza: *Clausewitz*, Budapest, 1982, 35.

foglalkozó könyvek is megtalálhatók gyűjteményében. Ezek közül különösen sokat használta — már Kiutahiában keletkezett írásai tanúsága szerint is állítható Thiebault: *Manuel Général des Etats-Majors*. Mint a függelékben közlendő részletes könyvjegyzékből kitűnik, Kossuth katonai<sup>5</sup>, szakrészlege<sup>6</sup> túlnyomó többségben francia, angol és német nyelvű könyvekből állt össze. Beszerzésének, provenienciájának körülményei s módjai ismeretlen előttünk. Jóllehet ennek birtokában számos kérdésre megfelelhetünk volna. Így például Kiutahiában, 1850/51-ben, amikor magyar nyelvű katonai dolgozatait írta,<sup>5</sup> milyen segédkönyvek állhattak már rendelkezésére.

Megpróbáltuk megállapítani, de az megnyugtatóan nem sikerült. A jegyzékből kiválasztva azokat a könyveket, amelyek már 1850 előtt forgalomban voltak, tüzetesen átnéztük, hátha Kossuth possessor-bejegyzéséből megtudunk valamit eredetükre, provenienciájukra nézve. Minden könyv címlapján, amely Kossuth torinói hagyatékával került a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárába, gumipeccelés található Kossuth menupropriás írásával: *L. Kossuth*. Szakemberek szerint ezt a bélyegzőt akkor nyomhatták be valamennyi könyvébe, amikor az egész könyvtár átadása s -vétele 1894-ben megtörtént, mintegy biztosítandó, nehogy könyvei elkallódjanak a Nemzeti Múzeum könyvtárában.<sup>6</sup>

Kossuth katonai jellegű írásaiban kevés idegen nyelvű szakmunkára hivatkozik — ami természetesen vehető. Hiszen ő Aradról — menekülve — csak kevés poggyászt vitt magával, s a korabeli török postai viszonyok, valamint internálása következményeként a nyugati országokban megjelent művekhez felette szűkösen juthatott hozzá. Egyik legfontosabb, stratégiai tárgykört elemző füzetében írta,<sup>6a</sup> hogy azt egy német katonatudós, Übel: *Kunst der Taktik und Strategie* c. művére támaszkodva készítette. Hivatkozik egy másik ismert hadtörténész, Hans von Bülow munkájára is, valamint Thiebault könyvére: *'A vezérkar szervezetéről.'* De ezek közül csak Thiebault műve van meg könyvtárában, Übel és Bülow szakmunkái hiányoznak. Ha tehát ezek Kiutahiában — ami biztos — kezében voltak, akkor azokat felhasználás után otthagya, hogy poggyászát ne szaporítsa.

Átlapozva azokat a könyveket, amelyekről gyaníthatuk, hogy azokat Kossuth már Kiutahiában használhatta, néhányban ceruzával, tintával aláhúzott sorokat találtunk, egy-egy francia vagy német nyelvű glosszaris bejegyzést — csupán egy-két könyvben bukkanhatunk Kossuth részletesebb marginális jegyzeteire. Clausewitz *Der Feldzug von 1796 in Italien* (Berlin, 1838) c. könyvének számos bekezdését aláhúzta, s a 206—207. oldalakon tintával írt sorokban bírálja — német nyelven — Alvinczy tábornok intézkedéseit az Arcole melletti ütközetben. A 211. oldalon még véleményét is megfogalmazza, hogy mit tett volna ő hasonló helyzetben a hadművelési események során: „Ich, sobald Bonaparte nach Ronco abzog, würde an Davidovich bei Serravalle den Befehl erlassen haben, eiligst Corona und Rivoli zu nehmen und Vanbois unaufhaltsam zu drängen, ich selbst würde zu gleicher Zeit mit der Hauptmacht von St. Michael a St. Martin rechts, oberhalb Verona abmarschieren.”

Főleg két könyvet emelhetünk ki gyűjteményéből, melyek tartalma Kossuthot különösképpen érdekelhette; ezekkel elmélyülve foglalkozott, s széljegyzetekben fejtette ki észrevételeit. Az egyik Thiebault korábban említett könyve s egy — eredetileg németül írt, de Kossuth-hoz francia fordításban került — szakkönyv a lovasság harceljárásairól, melynek szerzője gróf Bismarck, württembergi lovasezredes — dandárparancsnok — volt. Kossuth — mint hadászati írásai bizonyítják<sup>7</sup> — igen nagy fontosságot tulajdonított a lovasság szerepének, nem csupán mint felderítő, gyors rohamokat rendező fegyvernem, hanem mint — nagyobb ütközetekben — tömegben is fellépő harcgyűjtemény. Thiebault

<sup>5</sup> Országos Levéltár, Kossuth turini hagyatéka, Concordia jegyzék I. 925., 928., 1004., 1006., 1007., 1020—29., 1036—45. és 2975 jelzeteken.

<sup>6</sup> Kossuth végakarata szerint könyvei egy gyűjteményt képezzenek új helyükön is, nehogy elkallódjanak darabjai, s a „Zrínyi- és Rákóczi-könyvtárak” sorsára jusson. A Fejérpataky László által átvett Kossuth-könyvtárat az OSzK állományába osztották be, így megszűnt az elkülönített Kossuth-gyűjtemény.

<sup>6a</sup> Had- és csatatan elemei Übel után Kossuth L. 1850 Kutahián, OSzK kéziratár, Quart. Hung. 2201.

<sup>7</sup> Markó Árpád: Kossuth Lajos hadtudományi munkálatai, Budapest, 1961 — kézirat a MTA Könyvtára kéziratárában, Ms 4501/173—174. — uő.: *Kossuth Lajos hadtudományi munkálatai törökországi emigrációja alatt 1850—51-ben*, Budapest, 1964.

könyvének teljes címe: *Manuel Général du service des Etats Majors Généraux et Divisionnaires dans les Armées* (Paris, 1813). Ennek az alapvető segédletnek különösen a 24—100. oldalig terjedő részét, azaz a vezérkar szervei 'határozványait', összeállítását és szolgálatát szabályozó részeket olvashatta el Kossuth többször is figyelmesen. Az érdekesebb mondatokat aláhúzta, vagy a margón bejelölte ceruzával. Néhol a francia műszavak mellé odaírja azok német elnevezését, s azt, hogy az intézkedés kikre vonatkozik („police”, „administration”, „justice”, „operatív”, „exped.” stb.). A Bureau Topographique fejezethez az 50. oldalon odaírta „non!”, s egy megjegyzése azt kívánja, hogy a szövegrészt „il faut prelisser”. Ez a ritkán használt francia kifejezés — helyesen prelire! — az Eckhardt-szótár szerint annyit jelent, hogy a szedés előtt „házilag” át kell még javítani a szöveget. Ahhoz a fejezethez, mely a könyv 57. oldalán az éjjeli szolgálatot tartó titkároknak s tiszteknek teendőiről intézkedik, Kossuth ezt fűzte hozzá: „... a táborvezérkarfőnök adja rendeletbe ezen mechanizmust a hadsereg- és táborvezérkarának, hogy rend legyen.”

A legfigyelemreméltóbbak azok a marginális megjegyzések, melyeket a már említett Bismarck-féle lovassági szakmunka lapjaira írt. A Kossuth birtokában lévő francia fordítás címe: *Tactic de la Cavalerie*.<sup>8</sup> A könyv 5—6. oldalain Bismarck azt állapítja meg, hogy a stratégia az a tudomány, amely kieszei s alakítja a hadművelet tervét. A taktika, a harcéljárás intézi, melynek tudománya a stratégia.<sup>9</sup> Kossuth ehhez hosszú oldaljegyzetében franciául azt írja, hogy ezzel nem érthet egyet, mert „ez a meghatározás nem pontos, nem szabatos”.<sup>10</sup> Majd így folytatja:

„a stratégiának és taktikának igen is sok közös vonása van. Egy haditerv, 'plan de campagne' éppen annyi taktikai, mint stratégiai mozzanatból állhat, s mindezt nemcsak taktikai, hanem stratégiai szemmel is meg kell itélni.” Mi tehát a stratégia? Íme a válasz:<sup>11</sup> „... a háború célja az ellenséget olyan állapotba hozni, hogy ne akarjon, de ne is tudjon harcolni. Egy ellenséget százszor is megverhetünk, de ha öt nem hozzuk olyan állapotba, hogy ne tudjon tovább harcolni — nincs legyőzve. Példa Róma és Carthago harca. Hollandia harca II. Fülöp ellen. Nagy Péter cár és XII. Károly harca. Mi kell tehát ahhoz, hogy győzzünk?<sup>12</sup> ... az adott helyzettel összhangban, ha az oldalunkat (flauc) állítjuk a homlokkal (front) szembe, ez rossz taktika. Ha erőnk gyengébb, oly helyeken kell működnünk, ahol fölényben vagyunk (Miltiades Marathonnál) — ez jó taktika. S ha defilé van köztünk, akkor át kelle ezen menni s harcra fejlődni, nem a defilé előtt — hanem mögötte, az adott helyzettel összhangban (entre conforme aux circonstances donnés). Ha azt hisszük, hogy megvertük az ellenséget, s ő mégis képes magát összeszedni s folytatni a háborút, vajon legyőztük-e őt? Ha elvágjuk őt minden vonalától és hadműveleti alapterületétől, kapcsolatait azzal az országrésszel, ahol élelmezését biztosíthatja, elvágjuk — mire ez a stratégia ...<sup>13</sup> Napóleon ... A stratégia semmit sem ér taktika nélkül. Mit használ, ha elvágjuk az ellenség összeköttetéseit, ha a harcmezőn nem verhetjük őt meg? A taktika hatásköre a stratégia nélkül semmit sem ér. Mit nyerünk azon, ha megvertük az ellenséget, ha megengedtük neki, hogy rendbeszedhesse magát s ő verjen meg?<sup>14</sup> És le vagyunk-e verve, ha veszteségeinket pótolhatjuk? Ez is a stratégiához tartozik (voile encore de la strategie). A stratégia tehát a tudománynak az a része, amely megtanít arra, hogy miképpen óvhatjuk meg összeköttetéseinket hátrafelé és megakadályozhassuk az ellenség összeköttetéseit az ő hadműveleti alapterületével. Nem —, a stratégia nem a hadművészet formáinak tudománya, hanem a háború tudománya (science de guerre).”<sup>15</sup>

<sup>8</sup> Franciára Max I. de Schanenbourg, a Marnai lovasvadászok százados századparancsnoka fordította Párizsban, 1821-ben jelent meg.

<sup>9</sup> „la strategie eu est la science”

<sup>10</sup> „... cette definition n'est pas exact”

<sup>11</sup> Itt s a következő részeknél is hiányzanak az utolsó sorok a lap szélein, mert a könyvet később bekötötte Kossuth, s a könyvkötő a széleket levágta — ezzel megcsonkította a marginális jegyzeteket is.

<sup>12</sup> Ez esetben is elhallgattatja a könyvkötő Kossuthot.

<sup>13</sup> Lemetszett sorok.

<sup>14</sup> Két sor levágva.

<sup>15</sup> A további jegyzet befejezését a könyvkötő hulladékaik között kell „keresnünk”; a halvány ceruzafarás is annyira eltűnt a papírról, hogy helyenként olvashatatlaná vált.

A könyv további lapjain is gyakran találunk aláhúzásokat s helyyel-közzel rövid megjegyzéseket („Ce n'est pas exact”), melyek a szabatoságot kifogásolják.

Kossuth olvasástechnikájára, jegyzetelés módjára is utal, hogy azt az egy-két mondatot, amely különösen megragadta figyelmét, azokat vastagabban húzta alá, oldalt felkiáltójelet téve a szöveg mellé. Számos dolgot kifogásolt, vagy más véleménye volt, mint Bismarck ezredesnek. Így például a könyv befejező részét. Ez a fejezet így hangzik: „A haditudomány változik, megújul, épp oly gyakran, mint maguk az elemek, amelyekből keletkezett. A zene, a festészet s a szobrászat mind változásnak vannak alárendelve olyan mértékben, mint ahogy azt az elért siker mutatja.” Ehhez Kossuth azt a rövid — elutasító — megjegyzést írja a lap szélén: „Mindez tökéletesen hamis, helytelen” („Tout ceci est absolument faux!”). Ugyanis Kossuth csak a saját elképzeléseit tartotta helyesnek.

Jellemző minden fejtegetésénél, hogy mindent a stratégia és taktika szempontjából akart elbírálni és magyarázni, de eközben abba a hibába esik — mint mindenki, aki gyakorlati és alsóbb szintű elméleti előképzettség nélkül mond ítéletet az illető tudományág vagy mesterség magasabb tételeiről —, hogy összekeveri a stratégia és a taktika fogalmát, s elmossa e két katonai princípium közti különbséget. Kossuth úgy dönt az elméletileg nehéz, a magasabb hadvezetés művészetébe vagy tudományába tartozó kérdésekről, mintha valaki, aki eddig nem foglalkozott például kémiaiával, most azonnal — előképzettség és gyakorlat nélkül — tanulmányozván a tudományág csúsmunkáit, azok megállapításait nem fogadja el, vagy saját véleménye szerint helyeselné, esetleg elítélné azt. Eközben viszont önmagával került ellentmondásba. Így például — Bismarck említett munkájában — nem fogadja el azt a meghatározást, hogy a stratégia a háború tudománya — ám hosszas fejtegetés után maga állapítja meg, hogy a stratégia nem a hadművészet, hanem a háború diszciplínája. Azaz végeredményben helyesnek ismeri el azt, amit fejtegetése elején még támadott.

Ezek az ellentmondások más természetű írásaira is jellemzőek, visszatérnek, de ennek elemzése Kossuth katonai könyvgyűjteményének analizésére már nem tartozik.

RÁSZLAI TIBOR

## FIGYELŐ

**Kétszáz éves a magyar folyóiratirodalom.** Két évszázaddal ezelőtt, 1788 nyarán jelent meg az első magyar nyelvű folyóirat, a kassai *Magyar Museum*. Batsányi János, Kazinczy Ferenc és Baróti Szabó Dávid kezdeményezése jelentős esemény volt sajtónk és irodalmunk történetében egyaránt, noha német nyelvű folyóiratok már korábban is jelentek meg Magyarországon, sőt 1780-tól kezdődően volt már magyar nyelvű újságunk is. De Rát Mátyás *Magyar Hírmondója*, bár alapítója szándéka szerint pótolni kívánta a hiányzó magyar folyóiratokat is, mégis elsősorban a napi események sokoldalú krónikása volt és a társadalomnak viszonylag szélesebb köréhez szólt; hiszen az újságot kezdettől fogva e tulajdonságok jellemezték és különböztették meg a sajtó másik típusától, a többnyire sajátos témájú és kevesebbekhez szóló folyóirattól. A magyar felvilágosodás európai látókörű írói helyesen ismerték fel, hogy a szellemi élet kibontakoztatásához folyóiratokra is szükség van, hiszen ezek voltak kezdettől fogva a tudományok és az ismeretek terjesztésének, valamint az irodalmi és a kulturális élet szervezésének legkiválóbb eszközei.

Irodalom- és sajtótörténeti kutatásunk már meglehetősen részletesen feltárta a *Magyar Museum* létrejöttének és rövid fennállásának történetét. Mégsem mondhatjuk el, hogy már mindent tudunk az első magyar nyelvű folyóiratról, hiszen nem rendelkezünk még a lap tartalmának repertoriális feldolgozásával, de magának a szövegnek valamilyen újabb kiadásával sem. Sajnos — próbálkozásaink ellenére — mind ez ideig nem sikerült kiadóink érdeklődését felcsigázni legrégebbi folyóirataink szövegeinek reprint kiadásban való megjelentetésére. Pedig kulturált országokban már mindenhol sor került a régi és jelentős folyóiratok hasonmás-kiadására, hiszen már régen felismerték: ezek egyaránt szíves fogadtatásra találnak a könyvgyűjtők és könyvbarátok szélesebb köreinél, valamint a tudományos kutatók körében. Reméljük, hogy a sok hasznos (és olykor kevésbé hasznos nem túl jelentékeny) reprint-kiadások között — kerek jubileumoktól függetlenül is — egyszer mégiscsak rákerül a sor a 18--19. századi folyóirataink modern kiadására is.

Ezekre annál is inkább szükség lenne, mert a hazai tömegkommunikációs eszközök történetének további kutatása még sok szempontból gazdagíthatja tudományosságunkat, politikai műveltségünket. Elég talán, ha Batsányinak és társainak a nyilvánossággal kapcsolatosan kifejtett nézeteire gondolunk, vagy például a korabeli magyar felvilágosultaknak a kultúra és a társadalom pluralitásával összefüggő törekvéseire hívjuk fel a figyelmet. A kortársak egy része, de az utókor is többnyire sajnálkozva nyilatkozott arról az ismert szakításról, amely a *Magyar Museum* első számának megjelenése után Batsányi és Kazinczy között nézeteik, gondolkodásmódjuk eltérése következtében bekövetkezett. Pedig ők bizonyosak voltak abban, hogy a közös nemzeti célok elérését nem gátolja az a körülmény, hogy nézeteiket különböző orgánumban fejtik ki, és ezáltal — önmaguk szellemi gúzsbakötése és egy kényszerült egység kompromisszumai helyett — nyílt vitákkal és a szellemi élet felpozíciójával szolgálják a magyar felvilágosodás ügyét. A *Magyar Museumot* rövidesen követő újabb folyóiratok: így Kazinczy *Orpheusa*, Péczeli *Mindenes Gyűjteménye* és Kármán *Urániaja* újabb színekkel gazdagították irodalmi és kulturális életünket. Folyóiratirodalmunk fennállásának két évszázada alatt társadalmunk és kultúránk történetének akkor voltak fényesebb korszakai, amikor sajtónk sokszínűségét senki sem korlátozhatta.

(k. gy.)

**Aspekte des österreichisch—ungarischen Zeitschriftenwesens im 18. Jahrhundert.** Für die deutsche Literaturwissenschaft und Literaturgeschichtsschreibung ist die Epoche der Aufklärung erst seit kurzem wieder mehr in den Mittelpunkt des Interesses gerückt. Galt das 18. Jahrhundert mit seinen vielfältigen Entwicklungslinien etwa einem Herrmann Hettner noch als grundlegend neues und vor allem als ein europäisches Phänomen, wie seine bahnbrechende *Literaturgeschichte des achtzehnten Jahrhunderts*<sup>1</sup> beweist, so wurde bis vor nicht allzu langer Zeit die bestimmende Richtung dieses Jahrhunderts, nämlich die Aufklärungsbewegung und deren literarische Produktion im deutschen Sprachgebiet (mit Ausnahme der marxistischen Literaturgeschichtsschreibung) lediglich als eine Vorläuferin der Klassik (literarisch) und des Deutschen Idealismus (philosophisch) angesehen. Am Ende des 19. Jahrhunderts waren es eben vorwiegend bürgerlich-liberale Forscher wie Hettner und Gervinus,<sup>2</sup> die sich, ihrem politischen Interesse entsprechend, dieser genuin bürgerlichen Epoche zuwandten.

Erst mit dem Aufkommen empirischer und soziologischer Methoden innerhalb der Literaturgeschichtsschreibung, deren Interesse vor allem der Entstehung der bürgerlichen Gesellschaft galt, gewann das, was man allgemein als Aufklärung bezeichnet, vermehrte Aufmerksamkeit, ja teilweise sogar politische Aktualität. Daß dabei großteils Neuland betreten werden mußte und man sich nur auf geringe bereits geleistete Forschungsarbeit zu diesem Themenkreis beziehen konnte, ist angesichts einer so gearteten Wissenschaftsgeschichte nicht verwunderlich. Trotz der nun vorliegenden Fülle an Arbeiten, vor allem aus der Bundesrepublik Deutschland, muß jedoch kritisch angemerkt werden, daß ein in gewissem Maße einseitig ausgerichtetes Interesse eine wirklich zusammenschauende Literaturgeschichtsschreibung, die auch imstande wäre, die Zusammenhänge von Sozial- und politischer Geschichte und der literarischen Produktion darzustellen, nicht leisten konnte oder geleistet hat.

Mit dem Interesse für die Sozialgeschichte der Literatur ist jedoch auch die Geschichte des Zeitschriftenwesens mehr und mehr in den Blickpunkt gerückt. Die Zeitschrift, zwar nicht eine „Erfindung“ der Aufklärung, aber dessenungeachtet doch *ihr* Medium, entwickelte sich im 18. Jahrhundert zum Träger einer neuen, bürgerlichen Kommunikationsform. Gerade diese ihre Möglichkeiten entdeckten alle aufklärerischen Schriftsteller, die sich deshalb auch dieses Mediums bemächtigten und es in bedeutendem Maße unformten. Nur die Zeitschrift, und dies zunächst aus rein formalen Gründen (billige Produktion, geringer Umfang und damit leichtere Lesbarkeit für ein noch größtenteils ungebildetes Lesepublikum), konnte die Verbreitung aufgeklärten Denkens leisten. Die Aufklärung war es also, die dieses Medium den „Gelehrten“ entriß und dadurch „Lektüre“ im allgemeinsten Verstande einer breiteren Öffentlichkeit erst ermöglichte. Sie erfüllte damit eine im höchsten Maße pädagogische Funktion: sie trug die Bildung im aufklärerischen Sinne in breitere Schichten, obwohl sie ganz gewiß über eine private, bürgerliche Öffentlichkeit nicht sehr weit hinausgekommen ist. Gerade aber an der Entstehung dieser Öffentlichkeit<sup>3</sup> war das Medium Zeitschrift maßgeblich beteiligt. Die vielfältigen Formen, in denen dieses Kommunikationsmedium im Laufe des Jahrhunderts anzutreffen sind, harren, trotz des Bewußtseins über deren Bedeutung, bis heute einer systematischen und zusammenfassenden Darstellung. Nur die Moralischen Wochenschriften sind durch Wolfgang Martens<sup>4</sup> in diesem Sinne aufgearbeitet worden.

Ist das Bewußtsein über die wichtigen Funktionen der Zeitschriften in der bundesdeutschen Forschung bereits stark entwickelt, so fanden neue Erkenntnisse darüber noch kaum Eingang in die

<sup>1</sup> Hermann HETTNER: *Geschichte der deutschen Literatur im achtzehnten Jahrhundert*. 3 Teile, Braunschweig 1856/64.

<sup>2</sup> Georg G. GERVINIUS: *Geschichte der deutschen Dichtung*. Band 1–5, Leipzig 1835–42.

<sup>3</sup> Jürgen HABERMAS: *Strukturwandel der Öffentlichkeit*. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Öffentlichkeit. Neuwied und Berlin 1962. auch: HANSERS *Sozialgeschichte der deutschen Literatur vom 16. Jahrhundert bis zur Gegenwart*. Herausgegeben von Rolf GRIMMINGER. München 1980. dtv

<sup>4</sup> Wolfgang MARTENS: *Die Botschaft der Tugend. Die Aufklärung im Spiegel der deutschen Moralischen Wochenschriften*. Stuttgart 1968.

<sup>5</sup> E. V. ZENKER: *Geschichte der Wiener Journalistik, von den Anfängen bis zum Jahre 1848, ein Beitrag zur deutschen Kulturgeschichte*. Mit einem bibliographischen Anhang. Wien und Leipzig 1892.

Literaturwissenschaft in Österreich. Seit E. V. Zenker<sup>5</sup> ist keine grundlegende Arbeit oder auch kaum eine wichtige Arbeit über einen Detailbereich des österreichischen Zeitschriftenwesens erschienen! Dies hängt sicherlich unter anderem damit zusammen, daß in der österreichischen Literaturgeschichtsschreibung bis vor kurzem die österreichische Literatur des 18. Jahrhunderts kaum Erwähnung findet. Die Kanonisierung der Literatur ist hier noch nicht wirklich durchbrochen. Erst die letzten Jahre brachten auch bei uns diesbezüglich eine Wandlung. Das österreichische 18. Jahrhundert ist nunmehr nicht nur für Historiker von Interesse, sondern findet auch durch den mit Literatur Befassten eine neue Einschätzung.

Seit nunmehr 4 Jahren arbeiten wir (Andrea und Wolfram Seidler) über den Themenbereich des österreichischen Zeitschriftenwesens. Doch erst im Laufe der Arbeiten, der Sammlung und Sichtung des Materials, konnten wir erkennen, auf welches Unternehmen wir uns da eingelassen hatten. So muß gerade auf diesem Gebiet erst die Sicherstellung des Materials, mit dem dann weiter gearbeitet werden kann, geleistet werden. Das Auffinden der Zeitschriften, die meist verstreut in vielen Bibliotheken Europas liegen, nahm die meiste Zeit in Anspruch, nicht zuletzt deshalb, weil für das Gebiet der Monarchie kaum aktuelle bibliographische Grundlagen vorhanden sind. Schon bald wurde uns klar, daß eine solche bibliographische Grundlage, die vor allem auch Auskunft über die Fundorte zu geben hätte, geschaffen werden muß, ehe man sich in weiterer Folge diesem Bereich nähern kann.

Als erstes Ergebnis dieser unserer Arbeiten ist nun (Jänner 1988) eine solche Bibliographie erschienen, in der die deutsch- und ungarischsprachigen Zeitschriften der Städte *Wien*, *Preßburg* und *Pest-Buda* (also noch nicht einmal der gesamten Monarchie) im Zeitraum von 1740 bis 1809 mit den Fundorten nachgewiesen werden. Allerdings war es von Anfang an unser Anliegen, dem Leser mehr als nur die reinen bibliographischen Angaben zu liefern; deshalb wurden die einzelnen Zeitschriftentitel von uns mit Kommentaren versehen, die einen ersten Einblick in die jeweilige Zeitschrift geben sollen und so auch einen gewissen Überblick über den Gesamtbereich des Zeitschriftenwesens in Österreich.

Die Bibliographie umfaßt ca. 400 Titel, wovon für etwa 120 kein Fundort angegeben werden konnte. Diese Titel wurden in einem eigenen Teil zusammengefaßt, wobei selbstverständlich auf Quellen (Bibliographien ebenso wie, wo möglich, zeitgenössische Hinweise) verwiesen wird.

Der weitaus größere Teil jedoch umfaßt jene Titel, für die ein Fundort angegeben werden kann, wobei wir Wert darauf gelegt haben, die jeweilige Bibliothek nur dann anzuführen, wenn wir das entsprechende Exemplar selbst einsehen konnten. Deswegen können unsere Fundortangaben als verlässlich gelten, was ja z. B. in der Bibliographie Kirchners<sup>6</sup> nicht immer zutrifft (dies hängt allerdings wohl damit zusammen, daß Kirchner sein Material über Jahrzehnte hinweg gesammelt hat, Kriegsverluste u.ä. daher nicht verzeichnet sind). Die Fundortangaben unserer Bibliographie erheben aber keinen Anspruch auf Vollständigkeit; dies wäre auch kaum zu leisten, es sei denn, man hätte Mitarbeiter an sämtlichen in Frage kommenden Bibliotheken. Der Leser wird dennoch zu jedem Titel zumindest einen Bibliotheksnachweis finden können.

Die bibliographischen Angaben erwähnen: genauen Titel, Herausgeber (so weit bekannt), Umfang, Erscheinungsort und -zeitraum sowie Größe des Blattes. Im darauffolgenden Kommentar wird der bereits erwähnte Einblick in Inhalt und Charakter der jeweiligen Zeitschrift gegeben, wobei hinzugefügt sein soll, daß das Interesse des Literaturwissenschaftlers bei der Abfassung der Kommentare nicht gänzlich unterdrückt wurde. So kann es durchaus zu gewissen Einseitigkeiten kommen, was aber — so weit möglich — vermieden wurde.

Die Bibliographie enthält weiters ein geographisch-chronologisches Titelverzeichnis und ein Namensregister zur besseren Orientierung.

Wie schon aus dem angegebenen Zeitraum ersichtlich wird, beginnt das (gesamt-) österreichische Zeitschriftenwesen erst gegen die Mitte des Jahrhunderts zu blühen. Im Vergleich zu den übrigen

<sup>6</sup> Joachim KIRCHNER: *Bibliographie der Zeitschriften des deutschen Sprachgebietes. Band 1—4*. Stuttgart 1969.

europäischen Staaten, insbesondere England, Frankreich und Deutschland sehr spät. Während beispielsweise die erste deutsche Moralische Wochenschrift bereits zu Anfang des Jahrhunderts erschien, wurde die erste österreichische erst 1762 in Wien herausgebracht; und mit dem Erscheinen dieses Blattes (*Die Welt*, Chr. G. Klemm) beginnt nun eigentlich erst die Entwicklung eines richtigen Zeitschriftenwesens in der Monarchie, d.h. Blätter erscheinen nicht mehr vereinzelt in zeitlich großen Abständen. Auch deren Thematik verändert sich grundlegend hin zu einer eindeutig aufklärerischen Konzeption.

Für diese „Verspätung“ der Entwicklung gibt es eine ganze Reihe gewichtiger Gründe, die in diesem Rahmen nicht näher erläutert werden können. Als einen Grund sehen wir, wie schon zu Beginn ausgeführt, den Zusammenhang zwischen der Durchsetzung aufklärerischen Gedankengutes und der Entwicklung des Mediums Zeitschrift. Beides ist so unmittelbar miteinander verknüpft, daß sich eine Zeitschriftenlandschaft in Österreich erst mit dem allmählichen Eindringen der Aufklärung in die Monarchie bilden konnte. Auffällig ist in diesem Zusammenhang, daß die ersten österreichischen Wochenschriften nicht von Österreichern verfaßt wurden, sondern zunächst von Deutschen, die in die österreichischen Staaten einwanderten (Heyden, Klemm usw.). Was sicherlich nicht überrascht, ist, daß ein Großteil der Blätter in Wien erschien. Zwar kann schon 1764 in Preßburg, immerhin der ungarischen Krönungsstadt, eine Zeitschrift, die *Preßburger Zeitung* gelesen werden (die im übrigen bis 1929(!) verlegt wurde), weitere Blätter folgten allerdings nur zögernd, und wenn, dann meist von ein und demselben Autor, Karl Gottlieb Windisch, der auch der erste Redakteur oben erwähnter Zeitung war. Windisch wurde sicherlich durch seine Kontakte in Wien inspiriert: man begegnet ihm bereits früher als sporadischen Mitarbeiter von Klemm's *Welt*. In Pest/Buda erschien die erste Zeitschrift erst 1784, nachdem die Verwaltungsorgane des ungarischen Königreiches dorthin verlegt worden waren. Verhältnismäßig viele ungarische Zeitschriften (sowohl deutsch- als auch ungarischsprachige) wurden zunächst in Wien verlegt. Dabei läßt sich beobachten, daß der Kreis jener Schriftsteller und Gelehrten, die an solchen Zeitschriftenprojekten beteiligt waren, äußerst klein war; die meisten Namen trifft man bei jeder Neugründung an. Dies läßt auf einen engen journalistischen Kreis schließen, der sich auch herkunftsmäßig relativ klar abgrenzen läßt. Sie stammen oft aus einer gehobenen bürgerlichen Schicht protestantischen Glaubens, und haben zumeist an den bedeutenderen deutschen Universitäten (Göttingen, Halle) studiert. Ihre gleichzeitigen Verbindungen zu Wien verbieten jedoch den oft gelesenen Schluß, die Aufklärung sei direkt über Norddeutschland nach Ungarn eingedrungen. Wien als Vermittler dürfte in dieser Beziehung unumstritten sein. Als ein erstes sehr wichtiges Projekt österreichisch-ungarischer Zusammenarbeit auf dem Gebiet der Journalistik ist an dieser Stelle die Zeitschrift *K. K. Allergnädigst Privilegierte Anzeigen* . . . Wien 1771 - 1776 zu erwähnen. Insgesamt läßt sich sagen, daß in Ungarn zwar verhältnismäßig wenige Blätter die Druckereien verließen, diese aber allesamt von einem hohen Anspruch getragen sind. In Wien hingegen finden sich neben einigen hervorragenden Zeitschriften eine Unmenge von „Eintagsfliegen“ und minderwertigen Produkten, die - ähnlich den Broschüren der 80-er Jahre - einer Schreibsucht entsprungen sind, bzw. als schnelle Gelderwerbsquelle dienen. Inhaltlich unbedeutend sind sie sozialhistorisch jedoch nicht von geringer Bedeutung.

Bei einem rein quantitativen Überblick erkennt man, daß mit den 60-er Jahren ein richtiggehender „Zeitschriftenboom“ einsetzte, der seinen Höhepunkt begrifflicherweise unter der neuen, josephinischen Zensurgesetzgebung der 80-er Jahre erreichte. Ziemlich genau 50% der zwischen 1740 und 1809 auftauchenden Blätter entsprangen diesem Zeitraum. Erst die Ereignisse um die Französische Revolution, die Verschärfung der Zensur und die insgesamt restaurative Politik der 90-er Jahre brachte einen radikalen Rückgang der Periodika (insgesamt mehr als 30 Neugründungen der 90-er Jahre stehen mehr als 200 in den 80-er Jahren gegenüber).

In Ungarn stellt sich die Lage im Überblick etwas gleichmäßiger dar, ohne Spitzen, die ins Auge springen: selten gab es mehr als ein bis zwei Zeitschriftengründungen pro Jahr. Wien weist zwei Höhepunkte auf. Einerseits das Jahr 1774, in dem 26 Neugründungen zu vermerken sind, andererseits die Jahre 1782/84 mit 24 bzw. 23 neu aufgelegten Blättern. An dieser Stelle sei jedoch darauf hingewiesen, daß der größte Teil der im Jahre 1774 angeblich geschriebenen Wochenschriften verschollen sind - wir



nehmen an, daß überhaupt nur Pläne dazu existierten und deren Titel einfach von der Literatur bis in die heutige Zeit mitgeschleppt worden sind. Der realistische Höhepunkt des Zeitschriftenwesens im 18. Jahrhundert dürfte bei 1782 liegen!

Abschließen einige Angaben zur Thematik der Periodika: von den nachgewiesenen Blättern lassen sich 39 als unterhaltende Zeitschriften vielseitigen Inhaltes bezeichnen, 30 als Sittenschriften, 27 als wissenschaftliche, 22 als theologische, 21 als historisch-politische, 17 als Theaterzeitschriften, 16 als ökonomische, 13 als pädagogische, je 10 belehrende, literarische und Rezensionenblätter, je 9 Moralische Wochenschriften und medizinische Zeitschriften, 7 Nachrichtenblätter kulturellen Inhaltes, 7 politische Zeitschriften, 6 historisch-geographische Zeitschriften. In geringer Zahl erschienen moralisch-belehrende Blätter (3), Büchernachrichten, Militärzeitschriften, Frauenzeitschriften, Musikzeitschriften, philosophische Zeitschriften (je 2), juristische Blätter, literarisch-politische, historische, Freimaurer-Zeitschriften (je 1). Die Kategorisierung der Zeitschriften könnte natürlich Gegenstand von Diskussionen werden und ließe sich wahrscheinlich einschränken. Den Inhalt der Blätter kennend, waren wir bemüht, ihn mit einem Begriff möglichst genau zu umschreiben. Mischformen stellen dabei der größte Problem dar.

WOLFRAM SEIDLER  
(Wien)

**Göttinga és a magyarok. Szeljegyzetek Futaky István és Kristin Schwamm bibliográfiájához.\*** A magyar felvilágosodás kutatásának lassan-lassan közhelyei közé tartozik, hogy a göttingai egyetem szellemisége mélyrehatóan volt jelen a magyar politikai, statisztikai, esztétikai, teológiai gondolkodásban. Részben a magyar felvilágosodás korszakának egyes kiemelkedő képviselőiről, így pl. Berzeviczy Gergelyről és másokról írott monográfiák, tanulmányok hangsúlyozták ezt, részben azok a szöveg- és levélközlések, amelyek a kisebb jelentőségű, de mozgékony, sokat publikáló egyéniségek göttingai kapcsolatait tárták föl (például Rummy Károly (Györgyét)). Az is világhosszú vált, hogy a göttingai egyetemről Magyarországra visszatértek nem tudták teljes eredményességgel gyümölcsöztetni az ott tanultakat; jó kezdés, szép reményű indulás után többek munkássága fulladt ki a számukra kedvezőtlen hazai körülmények miatt. Schwartner Mártont nemcsak nem fogadta el a magyar közvélemény jó része, hanem Horvát István méltatlan támadásai még kedvét is elvették a további munkálkodástól. Schedius Lajos megteremtette a XIX. század elején a korszak legjobb folyóiratát, igaz, német nyelven; ám a folyóirat három esztendői virágzás után kimúlt, hogy soha többet föl ne támadjon. Schedius befelé fordulása, a kevésbé látványos diszciplínák művelése, a pesti evangélikus egyház és iskolai tantervek körül végzett munkálkodása jelzi, hogy szűkebb körbe kényszerült, a hasznos tevékenység ideálját környezetében próbálta megvalósítani. S amikor Schedius latin nyelvű esztétikája megjelent, akkorra inkább a közeli múlt színvonalas emlékének tetszett, mint ható tényezőnek. Rummy Károly György felörlődött a megélhetésért folytatott harcban, ide-oda vándorolt, de sehol nem tudta növekvő családját megfelelőképpen ellátni. Aprómunkára, kompilációra adta magát. Nagyszabású folyóirattervét az előzetes cenzúra megölte, külföldi folyóirata veszélyes vállalkozásnak bizonyult, a napóleoni háborúk miatt nehézkes érintkezés a németországi kiadóival a második kötet megjelenése után a vállalkozás megszüntetését eredményezte.

Mindazonáltal a göttingai egyetem számottévo útravalóval bocsátotta haza egykori hallgatóit. Természetesen a XVIII. század felívelő, lendületesebb fejlődése inkább biztosította a politikai gondolkodás kibontakozását, mint a restaurációs XIX. század eleje. Az újságírás magyarországi és erdélyi meghonosodása is kapcsolatba hozható a göttingai egyetem kezdeményeivel és szemináriumaival. S ezen keresztül a szabadabb véleménynyilvánítás, a társadalmi nyilvánosságra appellálás és e nyilvánosságnak a sajtó révén történő megszervezése a göttingai elemekre épült. Nemcsak azért, mert

\* István FUTAKY und Kristin SCHWAMM: *Die Ungarn betreffenden Beiträge in den Göttingischen gelehrten Anzeigen 1739 - 1839*. Bp., 1987, MTA Könyvtára.

Schlözer kollégiumain bőven hallhatták ezeket a kérdéseket, hanem azért is, mert ott (a szabadabb légkörben) hozzászokhattak a vitához. Göttinga a sokoldalúságra nevelt, hiszen teológusok, klasszikus filológusok, a matematika tudorai, az esztétikai elemzéseknek elkötelezett diákok egyként megtalálták itt, amit kerestek, európai híru tanárok irányítása alatt. Göttinga hatása messze sugárzott: már történt rá célzás, de kevéssé történt meg alaposabb feltárása annak, hogy a magyar klasszicizmus elméleti gondolkodása mit köszönhet a göttingai kutatásnak. Kazinczy Ferenc tájékozódásában számottevő része volt Kis János és Rummy Károly György híradásainak, adalékainak, megjegyzéseinek, olvasmányainak, tehát két, egykori göttingai diák ifjúkori élményeinek. Kállay Ferencről tudjuk, hogy Kölcsey Ferenc is göttingai forrásból merített, amikor meghozatta magának a nagy tekintélyű és a magyarokkal igen rokonszenvező professzor, Christian Gottlieb Heyne nevezetes Pindarosz-kiadását. (Csak emlékeztetünk arra, hogy ez a Pindarosz-kiadás volt forrása Kölcsey nézeteinek, amelyek Kazinczy Ferenc Pindarosz-tolmácsolásainak bírálatakor fogalmazódtak meg.) Heyne antikvitás-kultusza szövegkiadásával és előadásával eljutott magyar diákjaihoz, tőlük pedig bejutott a magyar oktatásba is. Heyne számára az ókor birodalma (mindenekelőtt a görögöké!) eszköz a szellem nemesebb kiképzése számára, amely céljaul az igazra, a jóra, a szépre nevelést tűzi ki. Heyne költészetközpontú ókortudományt művelt, ez adja tekintélyét a magyar klasszicizmus képviselői előtt. Ám jellemző az is, hogy Rummy Károly György hagyatékában megmaradtak azok a jegyzetek, amelyeket göttingai egyetemi hallgatóként professzorai felolvasásai alapján készített. Igen nehezen vagy alig olvasható anyagról van szó, amelynek feltárása azonban azzal kecsegtethetne, hogy pontosabban ismernők, mit tanultak a (magyarországi) diákok 1800—1802 között. Ám az is jellemző, hogy Rummy későbbi középiskolai óráit jórészt a göttingai forrásokra építve tartotta. Most nem megyünk bele abba a részletkérdésbe, mennyire értették meg nem mindig kiváló diákjai Rummy előadását, az a fontos, hogy különböző iskolavárosokban előadott mondanójának forrásait többnyire megjelölte, és ezek majdnem kivétel nélkül Göttingát idézik. Például: „Politica” című előadása Sopronban hangzott el, 1812. áprilisában (s bizonyára Rummy későbbi állomáshelyein is többször), itt Johann Georg Heinrich Feder: *Grundlehre des Staatsklugheit* című művére utal. Feder ugyan már nem volt Rummy diáksága idején Göttingában, előadásainak emléke azonban még élt. Rummy szövegéből csupán egy idézet:

Libertas est jus originarium humanitatis, ideoque nequit absque necessitate in civitate limitari, quin justitia laedatur et felicitas immediate minuetur.

S amennyire fontos volna, hogy valamennyi részletet tekintve földerítsük a göttingai professzorok eszméinek és eszményeinek magyarországi jelenlétét (s ezáltal a bécsi, a francia és a német egyetemek városai mint a magyar gondolkodás ihletői között a megfelelő egyensúlyt és arányt kialakítsuk), olyan mértékben üdvözlésre méltó Futaky István és Kristin Schwamm vállalkozása: az összeállítók gondos bibliográfiában mutatják be az 1739 és 1839 közötti időszakra vonatkoztatva a Magyarországot érintő-tárgyaló cikkeket, adalékokat a *Göttingische Gelehrte Anzeigen* című újságban. Igen fontos ez a vállalkozás, mivel egy részről a kutatás fehér foltját tünteti el, más részről hangsúlyozottan hívja föl a figyelmet, hogy más folyóiratok esetében is szükséges volna hasonló vállalkozás (ez a jénai *Allgemeine Literatur-Zeitung* esetében már megtörtént, és meglepetéseket hozott, például előkerült Schedius magyar irodalom- és színház-története!), harmadrészt a magyar(országi) szellemi élet németországi befogadásának nem eléggé kutatott problémáit segít tisztázni — meggyőző, pontos, annotált bibliográfiában. S mert bibliográfia: nem tartalmazhat értékelő mozzanatokat, azonban a bibliográfia áttekintése is bizonyos következtetések levonását, illetve néhány feltevés igazolódását sugallhatja.

Az nyilvánvaló, hogy a kitűnő német folyóirat recenzióiban is előnyben részesítette azoknak a magyaroknak a munkáit, akik valaha a göttingai egyetem diákjai voltak. S az is nyilvánvaló, hogy a recenziók, bármily neves professzor tollából származtak is, viszonylag szűk olvasókörre számíthattak, így XVIII. századi, XIX. század eleji hírnök a nagyvilágban csak némileg módosulhatott a recenziók megjelenésekor. A folyóirat jellegéből és recenzióiból adódóan nemigen foglalkozhatott a leglendületesebben fejlődő tényezővel, a magyar szépirodalommal. Míg a bécsi, a jénai (és főleg a XIX. század elején Rummy Károly György tevékenysége következtében) más németországi (hildesheimi, lipcei, weimari, gothai) újságok legalább is hírt adtak Kazinczy Ferenc, Kis János, Csokonai Vitéz Mihály, Berzsenyi

Dániel és mások költői eredményeiről, a göttingai folyóirat a magyar nyelvészet és a történettudomány újabb produktumait méltatta. Mindenekelőtt a finn-ugor nyelvrokonság fejtegetése visszhangzott, és ebben szerepet játszott Schlözer érdeklődése a probléma iránt, és ez az érdeklődés eredményezte, hogy Gyarmathi Sámuel *Okoskodva tanító Magyar Nyelvmesterét* is kedvezően ismertessék. Sőt, az ismertető fölveti a kérdést: nem volna-e hasznos, ha a könyv bevezetőjét, amely a magyar nyelv általános jellemzését adja, németre fordítanák. A történettudományi munkák közül több ízben találjuk meg Engel János Keresztély roppant vállalkozásának ismertetését. A *Geschichte des Ungrischen Reichs und seiner Nebenländer* különböző kötetéről különböző helyeken lelünk beszámolót, némelyiket maga a szerző írta abból a célból, hogy a mű szándékait és célszándékait egyértelművé tegye az olvasó előtt. A másik ismertető Heyne volt, aki klasszikus filológussá szerette volna nevelni tehetséges, problémaérzékeny tanítványát.

Ugyancsak kedvező volt a visszhangja Schedius Lajos említett folyóiratának, a *Zeitschrift von und für Ungern*nek is. Az ismertető itt is Heyne; a tanár-tanítvány viszonyon túl a folyóirat valóban színvonalasan és érdekesítően közvetítette a magyarországi tudományosság eszméit külföldre. Nem kevésbé figyelemre méltó, hogy a türelmes Schedius helyet adott a szerb történelmi kérdések megvitatásának is, mint ahogy Budán 1821-ben Vuk Karadžić kiadhatta könyvét a szerb fejedeletről, Miloš Obrenovićről (ennek ismertetését Grimm-Jakab vállalta). Ez, valamint például az a tény, hogy Eugen Wesely *Serbische Hochzeitsliederje* Pesten 1826-ban megjelent (az ismertető ismét Grimm), sugallhatta a recenziókat figyelemmel kísérőknek, hogy Magyarországon valamennyi nép kultúrája kibontakozhat, a nyomdaviszonyok nagyjában-egészében kedvezőek szinte minden kulturális törekvés számára. A recenziók nagy száma egyébként is azt tanúsította, hogy Magyarországon sokféle kiadvány jelenik meg, és legalább annyi, amennyit ismertetnek, méltó arra, hogy az érdeklődő németországi olvasó is tudomásul vegye. Ebbe a gondolatkörbe tartozik az az eddig szintén nem eléggé hangsúlyozott tény, hogy mind Teleki Sámuel, mind pedig Széchényi Ferenc könyvtári törekvései, adott esetben könyvtári katalógusai megfelelő recenzió segítségével bejutottak a göttingai folyóirat lapozgatóinak tudatába. Teleki Sámuel nevével hat alkalommal találkozunk az ismertetett művek, személyek között. Heyne adja tudtul, hogy Teleki a göttingai tudós társaság tiszteleti tagja lett, és Johann Friedrich Blumenbach professzor közli Teleki Sámuel halálát, Heyne a könyvtári katalógus kötetének megjelenéséről számol be. Berlász Jenő nagyszerű feltáró munkája nyomán sokat tudunk nemzeti könyvtárunk alapításának körülményeiről, illetve az alapító szándékáról, hogy minél szélesebb körben ismertesse az alapítás tényét, a katalógusokat szétküldve pedig, a könyvtár jellegét. A külföldi visszhang számbavétele azonban még nem teljes, és a göttingai anyag fontos kiegészítése a már tudottaknak. A névmutatóban hét említés erejéig leltük meg Széchényi Ferenc nevét, és ez tekintélyes számnak mondható. 1803-ban lett tiszteleti tag (Heyne közlése), ismét Blumenbach közli a halál hírért. Annál nagyobb meglepetésünk, mikor a megfelelő tételszámhoz lapozva úgy találtuk, hogy a könyvtári katalógust Schlözer ismertette. Csak a Sopronban 1814–15-ben kiadott kézirat-katalógust mutatta be a wolfenbütteli könyvtárőr, Ernst Theodor Langer. Schlözer tőle szokatlanul meleg hangon emlékezik meg a könyvtáralapításról, értékeli magasra a katalógust (s bírálja, hogy a tételek magyar címét nem fordították németre), kiemelve, hogy a könyvtár mennyiségét és jellegét tekintve egyike a legjelentősebbeknek.

Egyáltalában nem meglepő, hogy a folyóiratban sűrűn találkozunk az erdélyi tudományosság szemléjével, kiváltképp a szászok kulturális kiadványainak bemutatásával. Jól ismert Schlözer érdeklődése a szászok kultúrája iránt, s az is, hogy Schlözert erős vitába sodorta a magyar tudományosság képviselőivel a szászok állítólagos kulturális missziójának problémája. A nagyszabeni Johann Filsch *Siebenbürgische Quartalschriftje* és *Siebenbürgische Provinzialblätterje* kedvező fogadtatást kap Heyne részéről, ám itt csupán a kulturális törekvés értékelése a lényeges, szó sincs a szászok és általában a német nyelvűség feltűnő dicseretéről. Hasonlóképpen tarthatott érdeklődésre számot Georg Haner *De scriptoribus Hungaricarum et Transilvanicarumja*, valamint Joseph Karl Eder *Scriptores rerum Transilvanicarumja*.

Weszprémi István, Berzeviczy Gergely, Rummy Károly György, Stipsics Aloysius, Szontágh Sámuel, Bél Mátyás, Kitaibel Pál, Kalmár György, Katona István, Pray György, Cornides Dániel, Bél Károly András: ez a névsor arról tanúskodik, hogy Göttingából figyelték a magyar tudományos teljesítményeket.

A kötet 578 tétele jelzi, hogy a legjelesebb egyetemi tanárok érezték kötelességüknek a művek (többek között magyarországi vagy Magyarországon kiadott művek) ismertetését. S ha azt írtuk, hogy a szépirodalmi alkotások nem kerülhettek a göttingai folyóirat hasábjaira, mint az ismertetés tárgyai, beszámolónk végén módosítjuk ezt a megállapítást. Ugyanis közvetlenül valóban nem foglalkozott senki magyar regényekkel vagy versekkel. Ám Szerdahelyi György Alajos *Poesis narratívájának* recenziense Gyöngyösi István, Mészáros Ignác, Dugonics András, Báróczy Sándor és Faludi Ferenc nevével ismertette meg az olvasókat, Szerdahelyi egy másik művének ismertetője, a *Silva parnassii Pannonii* alapján írhatta le Pázmány Péter nevét. Nem sok ez, ám több mint a teljes csönd.

Az igen gazdag tartalmú, jól annotált bibliográfia termékenyen ösztönözheti a kutatást a bibliográfiába gyűjtött anyag feldolgozására, valamint más folyóiratok hasonló jellegű átnézésére, az anyaggyűjtésre. Nem ismételjük meg, amit az ilyen kiadványok jelentőségéről írtunk. A göttingai kutatók a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kiadásában jelentették meg munkájukat, és ez a tett valóban hozzájárulás „Kulturális és Történelmi Emlékeink” feltáráshoz. Eckhardt Sándor kezdeményező tanulmányában a külföld magyarsággépéről rajzolt, természeténél fogva, vázlatos képet. Valószínűleg sok tekintetben fog módosulni ez a kép az ilyen és az ehhez hasonló bibliográfiák nyomán. S azt sem felejtethetjük el, hogy a külföld érdeklődése a magyar törekvések iránt bizonyos vonatkozásokban visszahatót a magyar törekvésekre. Az eddig inkább a belső fejlődést szem előtt tartó kutatás a jövőben számba kell, hogy vegye, hogy egy nem nemzeti-hazai, hanem külföldi aspektusból mely törekvéseknek, mely műtípusnak, mely tudományos tervnek lehetett külföldön sikere, illetve volt és miért volt külföldön sikere. Ez a bibliográfia így a nemzeti önismeret szempontjából is érdekes és megszívlelendő adalékokat kínál.

FRIED ISTVÁN

**A Bessenyei-kritikai kiadás ürügyén.**<sup>1</sup> Bessenyei György, a magyar felvilágosodás vezéralakja, akinek munkássága összeforrt a magyar nemzeti nyelvű irodalom és kultúra kibontakoztatásával és aki pályájának első szakaszában számos művében hangoztatta a nemzeti nyelvű műveltség fontosságát, élete vége felé, 1804-ben így írt egyik — kéziratban maradt — művében:

„Egy országot megőrizni nemzeti nyelvében csak azért, hogy a körülötte lévő nemzeteknek tudománya, okoskodása oda be ne juthasson, igen különös erőlködésre mutat. Hálóval kellene az ország határait körülkeríteni, hogy az ide utazó gondolatokat megfogdoshassák. Aki a magyar nemzetet a mélyebb gondolkodástól meg akarja őrizni, egész Európát vegye cenzurája alá: hazánk a világ Librorum Censura nem lehet.

Mert mi történik? Az, hogy minden ember gyermekét idegen nyelvekre taníttatván, franciául, németül fognak százszor tilalmasabb dolgokat olvasni, mint amilyeneket mi magyarul eleikbe adnánk.”

Ez az idézet, amelyre egyébként a magyar szellemi életnek az I. Ferenc uralkodása alatti elfojtása és az európai eszméktől való elszigetelési törekvések adtak alkalmat, arra is fényt vet, hogy Bessenyei a 19. század elején már tisztán látta: a nemzeti nyelv önmagában még csak eszköz, mely a nemzeti kultúra kifejlesztése mellett szolgálhatja a modern európai eszméktől való szándékos izolációs törekvéseket is. Utolsó nagy művei egyébként is azt bizonyítják, hogy az író korábbi, jórészt a patriotizmustól áthatott gondolatait elmélyítette, és egyre inkább az egyetemes emberi problémákkal ötvözte egybe. Életműve ezért oly érdekes, és talán figyelemre tarthat számot mindazok körében, akik a 18. század végi közép-európai, főként monarchiabeli szellemi törekvéseket kívánják mélyebben megismerni.

A magyar középnemesi családból származó Bessenyei számára a bécsi testőrség keretében nyílt alkalom arra, hogy megismerkedjen az európai felvilágosodás legkiválóbb gondolkodóinak eszméivel.

<sup>1</sup> Az Österreichische Gesellschaft zur Erforschung des 18. Jahrhunderts Symposiumán 1985. májusában elhangzott előadás.

1765-ben, tehát a bécsi felvilágosult szellemi élet kibontakozásának idején került a nemesi testőrséghez. A Mária Terézia által is támogatott magyar testőr nem csak sokat olvasott, hanem maga is íróvá lett: 1772-től kezdve rövid 8 esztendő alatt mintegy 20, jórészt szépirodalmi és művelődéspolitikai munkája jelent meg Bécsben. A testőrségből kilépve, Mária Terézia az udvari könyvtár tiszteletbeli könyvtárosává nevezte ki, de az uralkodónő halála után, II. József megvonta tőle az évdíját, és ezért az író 1782-ben végleg elhagyta Bécset és kelet-magyarországi birtokára vonult vissza. Ott élt teljes elszigeteltségben, időnként rendőri őrizet alatt is, az 1811-ben bekövetkezett haláláig.

A magyar irodalomtörténetírás és általában az eszmetörténeti vizsgálódás mind ez ideig Bessenyeinek főként bécsi korszakát méltatta, és a kiadott művei alapján értékelte a nemzeti kultúra megújítása érdekében kifejtett munkásságát.

Egy idő óta megindult azonban az író műveinek kritikai számbavétele és kiadása. Ennek során kerülhet sor a későbbi, pályája második szakaszában, vagyis vidéki visszavonultságában írt, jórészt kéziratban fennmaradt műveinek behatóbb elemzésére. Ezekről ugyan korábban is tudtak, de jelentőségüket elhomályosította az a körülmény, hogy a cenzúra nem engedte egykorú megjelentetésüket, tehát nem hathattak a kor szellemi életére.

Bessenyei életművéhez, de a korabeli monarchiabeli szellemi törekvéseknek a teljesebb feltárásához azonban hozzá tartoznak az e művekben kifejtett gondolatok is. Érdeklődésünkre ezek annál inkább igényt tarthatnak, mert ezekben a nemzeti problémáknak az általános emberi eszmék irányában való elmélyülését figyelhetjük meg. Az író e nagy, összefoglaló műveiben a magyarság legfontosabb sorskérdéseit szorosán összekapcsolja részben a monarchia többi népének, részben pedig általában az európai népeknek és az emberiségnek a legalapvetőbb kérdéseivel, mindenekelőtt a társadalmi és a politikai hatalom alapvető problémáival. Nem adja fel akkor sem a nemzeti nyelv és kultúra programját, de felismeri, hogy ez önmagában, megfelelő emberi, társadalmi és politikai feltételek nélkül, csak formális eredményekhez vezet. Sőt, miként a bevezető idézetben láttuk, az író szerint a nemzeti nyelv — megfelelő korszerű, európai tartalom nélkül — alkalmat adhat a haladó eszméktől való elszigetelődésre is.

Bessenyei általában a nagy felvilágosult gondolkodók eszméit alkalmazza a közép-európai és a magyarországi viszonyokra. Így pl. Montesquieu alapján foglalkozik egy 1802-ben írt művében a szabadságnak a helyzetével a nagy birodalmakban és a kis országokban. Ő is úgy látja, minél nagyobb és mennél több nemzetből áll egy birodalom, annál kisebb benne a szabadság. A kis, nemzeti államok előnyeinek számbavétele során pedig különösen kiemeli a közös nyelv, öltözet és természet előnyeit, és azt, hogy egy kis létszámú nép nem teheti az uralkodót túlságosan hatalmassá. Amikor a nagy birodalmak helyzetét vizsgálja, a korabeli Habsburg Birodalomra is gondolt minden valószínűség szerint. Ilyen országban, Bessenyei szerint, az egyes nemzetek nem ismerik egymást, hanem gyűlölködnek és irigykednek egymás ellen; a hatalmi szervekben nincs mindegyik nemzet képviselve, az uralkodó pedig főként saját nemzetének kedvez. Az egyes nemzetek nem lehetnek kapcsolatban egymással, nem is segíthetik egymást. Az ilyen birodalomban Bessenyei szerint nem is lehet szó „hazafiasság”-ról; miként írja:

„A Hatalom kézen fogva vezeti a különböző irányban ógyelegni vágyó népeket. Hazafiasság sehol sincs, mivel az uralkodó személyéhez és egész birodalmának oltalmához van ki-ki hűséggel... Az egész Birodalom vétetvén Hazának, benne valósággal egy hazafi sem találta, hacsak „Birodalomfi”-nak nem nevezed. Se hírnév, se dicsőség nem tartozik külön egy nemzetre, hanem egyedül az uralkodó személyére, mely dolog nemzeti tüzet és polgári vitéséget a lakosokban nem nagyon gerjeszt.”

Bessenyei tehát a 18. századi felvilágosodás különböző képviselői által e gyakran vitatott kérdésben változatlanul azon a véleményen van, hogy nem a nagy birodalmak, hanem a kis, nemzeti államok az ideálisabbak. Kétségbevonja, hogy a sok nemzetből álló országok polgáraival kapcsolatban lehet-e egyáltalán hazafiasságról beszélni, tagadva ezzel az összbirodalmi vagy állami patriotizmus létezését.

E témával azonban Bessenyei a továbbiak során már alig foglalkozik, sőt nem egy olyan utalást olvashatunk késői munkáiban, amelyek szerint egy alkotmányos uralkodó esetében — aki a magyar

alkotmányt is megtartja - semmi kifogása nem lenne a Habsburg Birodalomhoz való tartozás ellen. (A törvényességén kívül, egyedül még azt a kívánságát fejezi ki, hogy Magyarországon legyen az udvara.)

Sokkal inkább elmélyült Bessenyei azoknak a feltételeknek a vizsgálatában, amelyeknek az alkotmányos uralkodónak meg kell felelnie. Ezeknek számbavétele során, e kéziratban maradt politikai és filozófiai esszéiben, figyelemre méltó és szinte csak a hat évtizeddel később létrejött Osztrák—Magyar Monarchiában megvalósult eszméket vetett papírra. Ezekhez hasonló írás a korabeli Közép-Európában nem sok helyen láthatott napvilágot. Bessenyei optimizmusát mutatja, hogy bízott művei megjelenésében, nem asztalfiókja számára dolgozott, hanem hatni akart általuk az uralkodóra csakúgy, mint a nemességre és olvasóira.

A hatalommal és az uralkodással kapcsolatos kérdések már bécsi tartózkodása idejében jelentkeztek Bessenyei műveiben. Különösen élesen vetődtek fel a problémák abban az 1781-ben kiadott, *Der Mann ohne Vorurtheil* című folyóiratban, melynek példányai csak újabban bukkantak fel. E hét füzetből álló bécsi kiadvány, II. József uralkodásának kezdetén, szintén főleg a politikai hatalom kérdéseivel foglalkozik és éles támadást intéz az abszolutizmusok ellen, s ezek sorában még a felvilágosult abszolutizmusnak a népeket akarataik ellenére boldogítani kívánó programja ellen is. Locke, Montesquieu, Rousseau és Helvetius érveivel bizonygatja, hogy az uralkodónak élő törvénynek kell lennie: hatalmukat, amely a társadalmi szerződés által jött létre, nem Istentől, hanem a néptől eredezteti. Már e művében is még számos fontos kérdéstről, így pl. a zsarnokságról, szabadságról, forradalomról és szólásszabadságról is szó esik. Érdekessége a folyóirat-formában megjelent füzeteknek, hogy benne Bessenyei II. Józsefet nem elsősorban a magyar nemesi álláspontból bírálta, hanem a felvilágosodásnak a felvilágosult abszolutizmusnál radikálisabb, polgárjobb fokáról. Nem lehetetlen, hogy e műnek is lehetett szerepe abban, hogy az írónak távoznia kellett egy évvel később Bécsből, és hogy II. József megszüntette az évdíját.

Bessenyei vidéki magányában, életének utolsó évtizedében írt munkáiban újra összegezni kívánta az alapvető politikai elveit. Esszéiben továbbfejleszti és sokirányúan megalapozza korábbi nézeteit a hatalomról, elnyomásról és a szabadságról, s mindezt általánosítva, nemcsak a magyarságra vonatkozóan.

Időközben jelentős események zajlottak le Európában és a Monarchiában is: a francia forradalom, II. Lipót majd I. Ferenc uralomralélése, a magyar jakobinus mozgalom elfojtása és a napóleoni háborúk. Ezeknek nyomán azonban többnyire csak megszilárdultak korábbi nézetei, melyek sok szempontból polgári álláspontot képviseltek. Nem tesz különbséget nemzetek között, hanem általában beszél a törvényes hatalomról, alkotmányról és egyéb kérdésekről, kifejezve ezzel is, hogy az abszolutizmus elleni harcot nemcsak saját nemzeténél, hanem a monarchia többi népénél is alapvetőnek látta.

Az 1781-ben írt művében a forradalmak okát a zsarnokságban és a nagyvárosok mindig változást kereső népében látta. Két évtizeddel később, a francia forradalom nyomán, már az uralkodói elnyomás ellen fellépő jogos mozgalmat lát benne.

„A hatalomnak csak azt nem szabad, ami nem lehet és tőle nem is telik. Had legyen szabad valakinek hinni, hogy a királyságban élő nemzet minden esetben, nyomorúságban engedelmeskedni, tűrni köteles és szabadulásának keresése szentségtörés, halálos pártütés; de engedd meg nékem is hinni, hogy az emberi természet törvényeddel nem gondol! Beszélj néki, ha tüze kitor, hatalma felől kap, hogy gonosztevő, pártot ütött, ha kezével elérhet, azzal felel, hogy megölet... Nem az a kérdés, hogy a francia nemzet pártot ütött, szentségtörő, gonosz, nevezzed bűnét, ahogy akarod, de csak uralkodik... Következik, hogy aki uralkodik, okos legyen, mert játékát könnyen megzavarhatják. Nincs erő, hatalom, szentség a világon, mely az emberi természetet a maga igazsága ellen állandóul és örökre megköthesse.”

Máshol a francia forradalomról szintén úgy ír, mint ami — az uralkodás hibái miatt — szinte szükségszerű volt:

„Nem lett volna szabad a Nemzetnek — mondod — azt cselekedni Franciaországban, de ez csak annyit tesz, mintha a zivatar után mondanád, hogy nem lett volna szabad a szélvésznek ezt a nagy élő fát

tövéből kidönteni. De kidöntötte! . . . Nem arról kell okoskodni, hogy akármilyen tűz lesz, eloltom, hanem azon, hogy tűz ne támadhasson.”

Bessenyei a forradalom kitörését a zarnoki, törvénytelenül uralkodó királyok esetében szinte szükségszerűnek látja. Elkerülésükre az alkotmányos uralkodást, valamint a tudományt és a véleménynyilvánítási szabadságot látja a legjobb eszköznek.

Műveiben számtalanszor kárhoztat mindenfajta erőszakot az uralkodásban. Utálatosnak és természet ellen valónak tartja, az emberi lelkiismerettel ellentétesnek, melynek következménye szintén csak erőszak lehet. A zarnokokról úgy vélekedik, hogy egyikük sem tarthatta fenn az uralmát örökre; nem volt olyan, akinek hatalmát a nép meg nem döntött volna. Hiába van minden fegyver a zarnokság kezében, a fegyver elsütéséhez is emberek kelleneek.

A tudomány szerepét Bessenyei részben abban látja, hogy megakadályozza a zarnokság kialakulását. Az a véleménye, hogy olyan országban, ahol a tudományok és a kultúra virágzik, despoti hatalom vagy nem is létezhet, vagy ha igen, akkor is színlelni kénytelen magát. De a kulturált nép, ha erőszakos hatalom alá kerül, akkor is másként viselkedik, mint a műveletlen. Ez utóbbi ugyanis sír, kapitulál és kegyelmet kér, a művelt viszont azon gondolkodik, hogy az elnyomást előbb-utóbb milyen eszközökkel hártsa el magáról.

Az a Bessenyei tehát, aki korábbi műveiben az anyanyelvű tudomány fejlesztését főként a nemzeti kultúra érdekében szorgalmazta, későbbi írásaiban a tudománynak elsődlegesen más szerepet szánt. Azt kívánta, hogy akadályozzon meg minden törvénytelenséget és erőszakosságot: a hatalom részéről csakúgy mint a nép részéről. Az volt a meggyőződése, hogy a tudomány és a kultúra segítségével meg lehet előzni a despotizmus kifejlődését éppúgy, mint a felkelések és a forradalmak kirobbanását.

Magának a szellem emberének azt a hivatást szánta, hogy hirdesse az igazságot, amíg csak lehetséges. Amikor megszűnik ennek lehetősége, és valamilyen zarnoki rendszer elfojtja a szólásszabadságot, inkább hallgatni kell, mint a meggyőződésünk ellen nyilatkozni. Miként az általa többször is idézett Helvetius, ő is úgy vélekedett, hogy sohasem az igazság nyilvánosságra hozása szolgáltat okot zavargásokra és felkelésekre, hiszen az igazság publikálása egyaránt hasznos az elnyomottakra és magukra az elnyomókra is. Sokkal ijesztőbb az író szerint is, a rabszolgák némasága, mert az erőszakkal előidézeti, vihar előtti csend előidézheti az elnyomók bukását is. Mint ismeretes, a felvilágosult abszolutista álláspontot képviselő Sonnenfels e téren éppen ellenkező állásponton volt. A *Grundsätze der Polzey-, Handlung-, und Finanzwissenschaften* c. művében úgy vélekedett, hogy éppen nem a némaság a veszélyes az államra, hanem inkább az az élénk kritikai tevékenység és szellemi pezsgés, amely újságcikkek, szónoklatok, röpiratok és színházi előadások formájában be szokta vezetni a forradalmi eseményeket.

Bessenyei felfogása e kérdésben is jól illusztrálja patriotizmusának az egyetemes emberi és polgári szabadságjogok irányában való kitágulását.

A 19. század első éveiben, a történelmi helyzet ismeretében bizonyára nem voltak illúziói a polgári szabadságjogok közeli megvalósulását illetően. Még II. Józsefről is azt írta, hogy az uralkodó hatalma sokkal inkább épül a kaszárnyákra mint a tudósok, írók támogatására. Polyóiratában így írt erről:

„Ich glaube daß dem Monarch unsere Feder zur Behauptung seiner Rechte nicht braucht. Gehe in die Kasserne, da wirst du seine Federn finden, die schreiben anderst, als die unserigen. Was fraget die höchste Macht um dich und mich. Wir schreiben um uns vom Irrthum zu befreyn, nicht um die höchste Macht mit unseren Pedantereien schützen willen. Kameraden, Schriftsteller! Durch solche Absichten würden wir uns nur lächerlich machen. Rühret keine Feder an, ich setze tausend auf eins, daß die Regierung doch vor sich gehen wird.”

De illúzióktól való mentessége ellenére is élt benne a felvilágosodás világnézetének jellegzetes optimizmusa is. Ennek jegyében, talán éppen Herder nyomán, mégiscsak reménykedett abban, hogy nemcsak a kormányzatok hatnak a tudomány helyzetére, hanem a tudomány is képes befolyásolni, főként az uralkodók nevelése által, a politikai viszonyokat,

Bessenyei Györgynek, visszavonulásának évtizedei alatt, a felvilágosult írók művei alapján volt ideje végiggondolni a közép-európai társadalmi és politikai viszonyokat, és azokat Montesquieu, Helvetius és Rousseau eszméi alapján bírálat tárgyává tenni. Ezek és a nagy történeti események nyomán úgy látta, hogy nemzetének sorsa, a szűkebb értelemben vett nemzeti törekvések mellett (pl. anyanyelvűség, nemzeti kultúra stb.) döntő mértékben attól függ, hogy e közép-európai népekkel együtt milyen politikai rendszerben és légkörben kell élnie. Ezért fordult figyelme a korábbi, jórészt még csak nacionalista álláspontot képviselő kérdésekről azok felé az egyetemesebb, általánosabb emberi problémákat felvető polgári eszmék felé, amelyek a természetjog alapján válaszolták meg az emberi személyiségnek és a népek szabadságának valamint a hatalom viszonyának problémáit. Bessenyei gondolatvilágában így a felvilágosodás nemzeti és kozmopolita jellege sajátos egységet alkotott: gondolatai már a magyar reformkor nagy, liberális gondolkodóinak: gróf Széchenyi Istvánnak és báró Eötvös Józsefnek az eszméit juttatják eszünkbe.

KÓKAY GYÖRGY



## SZEMLE

**A Tiszáninneri Református Egyházkerület Nagykönyvtárának (Sárospatak) kéziratkatalógusa.** 1850 előtti kéziratok. Szerk. BÖRZSÖNYI József. Bp. 1986. Országos Széchényi Könyvtár. 411 l.

A Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára, a Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár, a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteménye, az Egri Főegyházmegyei Könyvtár kéziratkatalógusainak megjelenése után immár napvilágot látott a korábban a Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtáraként emlegetett gyűjtemény kéziratkatalógusa. A nagymúltú intézmény kéziratgyűjteménye később, lassabban alakult ki, mint annak könyvtára, de azzal párhuzamosan. Az 1652-es inventárium tartalmaz bekötött kéziratokat. Ma már nem állapítható meg, hány kézírata volt a könyvtárnak, mikor 1671-ben el kellett bujdosnia. Annak sem maradt nyoma, mit hoztak vissza 1682-ben a Patakra visszatelepült diákok, és hogy milyen veszteségeket szenvedett a Kollégium kézírattára a megisméltendő bujdosások következtében (1687: Gönc, 1695: Kassa). Az 1799-i katalógus 161 kézirategységet tartalmaz csupán. 1881-ben Csontos János a *Magyar Könyvszemlé*-ben szelektív jegyzékében 105 kéziratot ismertet, ekkor azonban a kéziratok száma már lényegesen több lehetett, hiszen 1816-ban 480 kézitról készített betűrendes címléírást Angyal Márton könyvtáros. A század közepéig 860-ra szaporodott az állomány. A század második felében továbbgyarapodó kéziratanyaggal, annak rendezésével, nyilvántartásával keveset foglalkoztak. Harsányi István 1910–13-ban végezte el az addig begyűlt kéziratok feldolgozását. A tőle készített alapcímtárra, illetőleg az ennek folytatásaként vezetett alapleltárra nagy mértékben támaszkodott a jelen kiadvány, mely nagy nyeresége a hazai tudománynak. Elsősorban a református iskola-

egyház-történeti forrásanyaga gazdag. De jelentős segítséget nyújt a politikai, társadalmi, művelődés-, irodalomtörténeti kutatóknak is. A rengeteg prédikáció, gyászbeszéd, gyászvers, iskolai jegyzet, tankönyv, XVI–XVII. századi és későbbi egyházi jellegű, teológiai munka másolata mellett nagy mennyiségű történeti dokumentum, okirat, levél (Bocskai István, Thurzó György, Báthori Gábor, Rákóczi Zsigmond, Kassai István, Wesselényi Ferenc, Széchi György, II. Rákóczi Ferenc, Szirmay Antal, Szentgyörgyi István, Kazinczy Ferenc, Döbrentei Gábor, Tompa Mihály), történelmi, földrajzi tanulmány, írók (Bessenyei György), költők (Dayka Gábor), versszerzők autográf írásai vagy másolatai, alkalmi versgyűjtemények, énekeskönyvek, kottatárak számbavételét, nem egyszer részletes tartalmi ismertetését kapjuk a könyvben. Rátereli figyemünket több eddig figyelembe nem vett írásra, történelmünk jeles időszakaira. Pl. Somogyi Péter sélyei evangélikus tanító 1557–58-as viszontagságos fogságára (magyar fordításban: Kt.488), Rezik: „Theatrum Eperiesiense” egy másolatának folytatásában Schwartz Mihálynak 1785-ig terjedő feljegyzéseire (Kt.880), Veresmarti Vég Sámuel 1677–1786 közötti Diáriuma (Kt.1132.), Szatthmári Király János naplójára 1703–1706 köztről (Kt.887,906.), a 48-as szabadságharc körüli évek naplóíróira: Vályi Pál (Kt. 480–84.), Soltész Ferenc sárospataki tanár (Kt.1675.), Apostol Pál püspök (Kt.1912.) stb.

Lehetetlen azonban kiemelni a Nagykönyvtár kézíratos anyagának minden izgalmas tételét. Felesleges is, mivel a kutató számára minden forrás jelentős lehet. Azok is, melyekről – sajnálunkra – a katalógus nem beszél. Nem kérjük számon a kötet gondozójától, hogy nem ismertette pl. a Makkai Sándorral kapcsolatos újabb szerzeményeket (Kt 4886–7805.), de összehasonlítván a kiadvány teteleit az MTA mikro-

filmtárban található eredeti kéziratkatalógus fotokópiájával, a kiadványban mellőzött sokszáz kézirat közül nem egyről szomorúan vesszük tudomásul, hogy hiányzik az ismertetésből. Sajnálatos az is, hogy a tételek gyakran csupán címszerűen szerepelnek a kiadványban, s nem lehet tudni, mi rejtőzik a cím mögött. Nézzük meg ebből a szempontból pl. a verses gyűjteményeket, énekeskönyveket. „Vers-gyűjtemény. 1837—1841.” (Kt. 1739), „Gyűjtemény Tár.” Gyűjtemény a jelesb magyar költők munkáiból. 19. sz. közepe. (Kt. 1800), „Nótáskönyv. Készült az 1838. évben.” (Kt. 390.), „Nótás könyv.” 1812. (Kt. 1669.), „Versek gyűjteménye”. 19. sz. első fele. (Kt. a. 90.), „Kótár. 1844. (Kottatár.) Kt. a. 95.) stb. kevés tájékoztatást nyújt, még ha az utolsó példánkat ismerteti is illetékképpen: pp. 1 — 60. „Kótár.” pp. 79 — 444. Énekek és versek szövegének gyűjteménye.” Joggal maradt el a részletező ismertetés olyan esetben, amikor hivatkozás történik Stoll Béla: *A magyar kézíratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565—1840)* c. munkájára, minthogy ott az idézett szám alatt megtaláljuk az ismertetést. De e téren nem következetesen járt el a sajtó alá rendező. Nem mindig utalt Stoll könyvére (Kt. 734., Kt. a. 334). Máskor meg annak ellenére, hogy hivatkozott rá, tartalmukat is részletezve ismertette (Kt. 1833., Kt. 1890.) Elvértve mégis találunk azonban részletes ismertetést. Ahogyan Harsányinál találta, felsorolta pl. a Kt. 1124. jelzetű gyászversgyűjtemény latin, magyar versének 299 szerzője nevét a sárospataki iskola 66 diákjával együtt, akik 1774 és 1818 közt távoztak az élők sorából. A névsor fontos tájékoztatást nyújt e néhány évtized sárospataki diákerselőliról. Hasonló részletességgel szolt több gyűjteményjellegű tételről; Kt. 402. „Collectio Csengeriana”, Kt. 661. „Collectio Tornallyaiana”, Kt. 825—826. „Dissertationes Theologicae”, Kt. 864. Szentgyörgyi Istvánhoz küldött levelek gyűjteménye. 921—922. Zsinati ügyek. Kt. 1126—1127. Politikai írások, Kazinczy Ferenc gyűjtése, Kt. 1111. Tököli gyűjtemény, Kt. 1113. Rákócziána, Kt. 1134. Vitatételek, Kt. 2128—2129. Bernáth Ferenc zempléni alispán gyűjteménye, Kt. 3217. Szentgyörgyi István gyűjteménye. Az ilyenfajta részletezés összehasonlíthatatlanul több segítséget ad a kutatóknak, mint pl. a Kt. 745. számú tétele, melynél ugyan tudomást szerzünk arról, hogy

Kazinczy Ferenc másolta le Szatthmári Mihály, Pál és Sámuel írásaiból, de nem tudjuk meg, hogy a kézirat az iskolai színjátás egyik legfontosabb forrása, benne olvashatók Szatthmári Paksi Sámuel iskoladrámái, melyeket a losonci, sárospataki iskolában a XVIII. század utolsó évtizedeiben játszottak.

A kiadványt igen hasznos, áttekinthető névmutatató zárja. Egy-két hiányosság azonban akad benne, mint ahogy a tételekben is előfordul sajtóhiba. A sajtó alá rendező a 13. lapon felsorolja a Nagykönyvtárnak azokat a kéziratok egységeit, melyekről mikrofilmfelvétel található a MTA mikrofilmtárban. Ezt kiegészítjük azzal, hogy a Kt. 745. számú tételről is készült felvétel.

Bár a kiadvány nem teljes kéziratkatalógus, nagy segítséget jelent a kutatóknak.

VARGA IMRE

**Deme Zoltán: Verseghy könyvtára.** Budapest, 1985, Akadémiai Kiadó, 103 l.

A felvilágosodás kora sokoldalú alkotó egyéniségének európai szellemi érdeklődésére fényt vető kútfője — Verseghy immár megközelítőleg teljes könyvtárának katalógusa. Különös jelentőséget kölcsönöz a több mint hatszáz egységet tartalmazó könyvgyűjtemény vizsgálatának, hogy a jozefinizmus gondolatvilágában felnőtt tulajdonosukat és olvasójukat a 18. század utolsó harmadának egyik legpolgáriassabb felfogású írójaként tartja számon az irodalomtörténetírás. Ezzel is összefügg Verseghy tudományos és irodalmi tájékozódására és alkotásmódjára jellemző vonása, az új polgári és a régi nemesi tradíciók elemeit vegyítő munkái többnyire szabad fordítások vagy adaptációk. Eszmetörténeti szemszögből földeríthető forrásai, művelődési törekvései irányai, esztétikai érdeklődése, nyelvi nézeti kialakulása, történetfilozófiai és zenei műveltsége hátterére is rávilágíthat a teljesebb könyvjegyzék.

Ezért is fontos a Primási Levéltárban Deme Zoltán által megtalált „Catalogus Librorum denati Ex-Paulini Franc. Verseghy”, a költő öregkori könyvtárának kötetait felsoroló jegyzéke, amely halála után két évvel (1824-ben) keletkezett. Annál is inkább, mivel a jelzett kötetek sorsa nem ismeretes. Az értékes könyvjegyzék tartalmát közzétevője egy forrásközlő dolgozat keretében

mutatja be úgy, hogy a 351. számozott egységtől folytatólag kiválogatta az író korábbi, saját maga által készített töredékes jegyzékéből („Catalogus Librorum Francisci Verseyhy”, 1810, vö. *Győri Szemle* 1932) azokat a műveket, amelyek a későbbi könyvjegyzékben nem szerepelnek (351—623. sz.). Deme jellemzése szerint ez utóbbiak jó része kis példányszámú színházi kiadvány, politikai röpirat, a kor „underground” irodalmához tartozó írás, nyomtatvány; Verseyhy ezeket különféle (Historici, Biographiae, Drammatici, Theaterstücke, Poetae, Aesthetici, Romanenses et Belletristae, Theologi, Ecclesiastici, Philologi) csoportokba osztotta, ami ha töredékesen is, de tükrözi a költő könyvtárának korábbi összetételét. S ennél fogva nemcsak egyéni írói műveltsége szempontjából, hanem korabeli művelődéstörténeti szemszögből is figyelemre méltó.

A két katalógus együttes könyvállománya további filológiai kutatásokra nyújt lehetőséget Verseyhy szépirói, költői, dal- és zeneszerzői munkássága, a versíró későbarokk és nemesi rokokó (vallásos és világi) költészete terén, a Marseillaise (A marsziliai ének) első magyar fordítója, regényíró, Millott világtörténetének átültetője, iskolai magyar nyelvtanok írója, a tolerancia elvének és a jozefinista reformkatolicizmus képviselője, szótár-szerkesztő tevékenysége különféle területein. S mindez inkább vonatkozik a költő fogsága utáni két évtizedre, mint az azt megelőzőre, hiszen 1794-ben történt elfogatásakor elkobzott könyvei elvesztek, s mivel pályakezdésének éveire utaló (pl. Steffan, Hayden, Fleury, Millot, Sulzer, Batteux, Ramler, Horatius, Adelong stb.), illetve börtönéveire kiterjedő (Sterne, Herder) forráskutatások mellett a későbbi könyvtárkatalógus hatóköre korlátozott.

A könyvjegyzékben előforduló címek s kötetek azonosítására irányuló aprólékos filológiai és könyvészeti munka akkor is elismerést érdemel, ha nem minden esetben sikerül rátalálni a katalógusban szereplő kiadásra, vagy amelyek könyvészeti leírását a rendelkezésre álló forrásokban nem lehetett megtalálni. Szívesen olvastunk volna bővebb előszót (5—7) Deme Zoltántól, aki szerencsés kézzel fölfedezte és az „Irodalomtörténeti Füzetek” 113. számában közreadta Verseyhy könyvtára eddig ismeretlen jegyzékét.

HOPP LAJOS

**F. Csanak Dóra: Fülep Lajos hagyatéka.** Ms 4552 — Ms 4609. Bp. 1984. MTAK. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárának Katalógusai — Catalogi Collectionis Manuscriptorum Bibliothecae Academiae Scientiarum Hungaricae 15.)

Mindig örvendetes, ha a közgyűjteményeinkben őrzött sokszínű forrásanyag egy-egy részéről nemcsak helybeni használatra szánt, hanem kiadott, más gyűjtemények anyagával összevethető és az elmélyült otthoni munkát is segítő katalógus könnyíti meg a tudományos kutatást. A kéziratos hagyatékok katalógusainak közreadását 1966-ban kezdte el az MTAK Kézirattára. Állományuk három különböző jellegű anyagrészből áll: a régi szakcsoportok, az új sorozat és a gyűjtemények dokumentumaiból. A bemutatásra kerülő 15. kötet kéziratai a második nagy csoportban kaptak helyet, azaz az új (numerus currens) sorozatban. Ezért — nyilván azonos elveket és szempontokat követve — a katalógus felépítése is nagyjából megegyezik a különböző hagyatékokról eddig megjelent kötetek belső elrendezésével. Jellegzetességük, hogy a fondképző életével és működésével kapcsolatos dokumentumokat megelőzik a művek, valamint a levelezés.

A művészettfilozófus Fülep Lajos nagy terjedelmű kéziratos hagyatéka halála után az MTAK Kézirattárának birtokába jutott, s a korábbi többszöri ajándékozás során bekerült kéziratok beillesztésével a gyűjtemény egyik jelentős fondját képezi. Fülep életpályájának fordulatai — különösen korai korszakában — erőteljesen alakították formálódó művészettfilozófiai elméletét, melynek különböző állomásai felfedezhetők műveiben és levelezésében. A dokumentumok sorrendje azonban az ő esetében is az említett rendezési hagyománynak megfelelően alakult. De akár művei, akár életének eseményei felől közelítjük meg alakját és munkásságát, gazdag életműből meríthetünk.

A keresztény világnézet a hivatások közül a papi, a tanítói és az orvosi hivatást, a lélek, a szellem és a test gondozására vállalkozókat becsülte leginkább. Fülep tanárnak készült, de anyagi körülményei az újságírásra kényszerítették. Külföldi tanulmányútjai során is dolgozott a hazai lapoknak. A katalógus évkörönként rendezve a „Művek”-en belül (I. szakcsoport) a „kisebb

művek" címszó alá sorolta e korai cikkeket, tárcákat, kritikákat az egyidejűleg vagy később keletkezett ugyancsak kisebb lélegzetű művészeti, irodalmi, művelődéstörténeti, vallási vagy társadalmi kérdéseket taglaló írásaival együtt. Az olasz tanulmányút utáni rövid, és képzettségével arányban nem álló tanári működését a papi hivatással cserélte fel. 1916-tól 1947-ig teológiai tanulmányainak kezdetétől az Eötvös Kollégiumba költözéséig, lelkészkedése etikai kiállítás is. A hagyaték a több száz prédikációvázlat mellett egyéb tevékenységi körét is dokumentálja. Hol egyháztörténeti előadás sorozatot tartott, hol képzőművészeti kiállítást nyitott meg, lapot szerkesztett és gazdasági népházat épített, népművészeti kiállítás és bokrétnapi ünnepség védnöke volt, egyetemi magántanár, dékánválasztó elektor a pécsi egyetemen, sokgyermekes családok áttelepítését szervezte a Dunántúlra, s mindeme minőségben kért, levelezett, lelkesíti jelentéseket gyűjtött a felsőbaranyai református falvak állapotáról. Nyilatkozott és írt az egyke kérdésről, tanulmányai jelentek meg a *Nyugatban*, a *Válaszban*, a *Pesti Naplóban*, valamint más folyóiratokban és lapokban.

Ezekben az években is dolgozott művészeti-filozófiáján. Babbitshoz, Elek Artúrhoz és másokhoz írott levelei tanúsítják, hogy megjelentetését tervezte. Különböző időben készült kéziratvariánsait tekintettel jelentőségére és terjedelmére a hozzá tartozó jegyzetekkel és töredékekkel a katalógus a II. („Töredékek, jegyzetek”) nagy csoporton belül kiemelten szerepelteti. Szintén itt bukkanunk rá jegyzetfüzeteire és jegyzeteire, melyek művészeti, teológiai, filozófiai, nyelvtörténeti, irodalmi, mitológiai, néprajzi és társadalmi kérdésekkel kapcsolatos gyűjtéseit és kivonatait őrzik. Példákat gyűjtött a magyar nyelv romlásáról, volt német, angol, francia és olasz nyelvű kifejezésgyűjteménye, feljegyzett szokásokat, mondásokat, a Betlehem-járók mondókáját, gyermekjátékokat, katonanótákat és disznótorbéli köszöntőket.

Életének ehhez a korszakához társul két fájdalmasan elveszített jó barát, Elek Artúr és Kner Imre emléke. Az im memoriam tartott ünnepi esten Fülep is méltatta tragikusan megszakadt pályájukat, hallgatósága elé idézte embernek és alkotónak egyaránt igényes személyiségüket.

Az eredeti hivatás gyakorlásának lehetősége fő életformaként csak élete utolsó évtizedeiben adódott meg számára. Kéziratban fennmaradt és nyomtatásban megjelent tanulmányai, felszólalásai, kritikái, előadásai, rádiónyilatkozata és levelei tanúsítják, hogy egyetemi tanárként és akadémikusként is az érték védelmében szállt síkra. Javasolt, bírált és lelkiismeretet mozdított. 1956-os Rembrandt előadásában a valóság vállalásának *hogyan-járól* szólva intett a felelősségre: „Korunk művészete felől nézve a kérdés azért is jogosult, mert ez a művészet nagy részében azt hirdeti, más valóságot lát és akar is —, illetőleg, hogy amit valóságnak szoktunk nevezni, azt egyáltalán nem akarja.” Az ember valóságátalán, valóságformálásán múlik, hogy absztrakttá, embertelenné vagy „éremessé, jelentőssé, szeretni valóvá, értékké” formálja-e a valóságot. Ebben lehet szövetségünk Rembrandt művészeté, mely „úgy művészet, hogy egyúttal valóság, világ, világnézet is.” (Ms 4554/11.) A művészettörténeti írás művelőitől is az értékek felmutatását várta, mi az, amit csak a magyarság tudott adni az egyetemesnek: „a mi öklömmi egregyi templomcskánk... átfómál, föleml, s magával együtt remekművé tesz egy egész vidéket, akárcsak a segestai monumentális görög templom a maga környezetét. Ezt mutassa meg nekünk a magyar művészettörténelem, tanítson meg elevenen viszonyulni múltunk művészetéhez, tanítson meg érteni, szeretni, abban gyönyörködni tudni, amink van, nem sovinizmusból a magunké megbecsülése nem sovinizmus, hanem mert semmi más se pótolhatja üzenetét.” (Ms 4552/17 21.)

Az 1948-tól haláláig terjedő alkotó korszakának dokumentumait éppúgy meglelhetjük az eddig ismertett I–II., mint az V. („Életére és működésére vonatkozó iratok”) szakcsoportban.

A katalógus következő, egyúttal legterjedelmesebb egysége a levelezés (III–IV.). Azonos kérdések iránt fogékony, hasonló gondokon töprengő kor- és pályatársak, a vasárnaposok, a Biblioteca Filosofica-kör tagjai, a *Szellem* c. folyóirat szerző- és fordítógárdája, írók, költők, művészek, tudós kollégák és tanítványok levelei vallanak az alkalmi vagy tartósabb szellemi, olykor baráti együttműködésről. A Fülep Lajos által másokhoz írott, saját birtokában maradt levelek elenyésző számúak, nagy részük a címzet-

tek hagyatékában található. Annál gazdagabb a neki szóló levelezésanyag a levélírók betűrendjében, s azon belül időrendben csoportosítva. Néhány esetben a katalógus — indokoltan — az azonos ügyre vonatkozó különböző személyektől eredő leveleket nem bontotta szét levelező partnerek szerint, utalunk pl. a Kiss Géza: *Ormánság* c. könyve kiadásával kapcsolatos missilisekre. Együtt tartotta a levelekhez mellékelte műfordításokat és verseket is. Az említett V. szakcsoport iratai között szintén rejtőzködő missilis-anyagra bukkanhatunk. A kutatónak mégsem kell kétségbe esnie, mert a névmutató a megfelelő tételekhez kalauzolja.

A fentiek mellett az V. csoportban kaptak helyek személyi dokumentumai, úti okmányai, doktori oklevelet, kinevezési papírjai, valamint tárgyi bontásban a lelkészi, az egyetemi, ill. az akadémiai működésével kapcsolatos autográfok és nyomtatványok.

A Fülepről készült, ill. a birtokában lévő képanyag (VI. „Képek”) utáni fejezetben (VII. „Bibliográfiák, könyvtárjegyzék”, valamint ld. még az V. szakcsoport Ms 4597/1—42. tételét) bepillanthatunk a könyvrendeléseit tartalmazó jegyzékekbe, melyekből könyvtárának korábbi összetételére is következtethetünk. Tudjuk, hogy könyveit időnként selejtezte, eladta vagy elajándékozta, s csak a szívének vagy szellemi érdeklődésének különösen becseseket őrizte meg. A „biblioteca” mindenkori tényleges állománya részben e könyvrendelésekből, részben a levelezésből, a róla szóló emlékezősekből, tanulmányokból, egykori antikváriusa birtokában lévő listákból és a könyvtár darabjairól post mortem készült jegyzékből állítható helyre. Elvégzése, bár aprólékos, de eredményét tekintve fontos lenne, mert feltárná a művekbe szőtt ismeretek irodalmi élményanyagának egy részét.

A VIII—XII. szakcsoport: „Mások művei”, „Másoknak szóló levelek”, „Gyászjelentések”, „Vegyes iratok”, „Vegyes képek” címszó alatt számos érdekességet rejt. Weöres Sándor verseinek és fordításainak ide sorolt darabjai a levelezésrészben találhatóakat egészítik ki. Szorgalmas böngészéssel Gellért Oszkár versére, Balázs Béla fordításában Popper Leó egyik tanulmányára, Kondor Bélának az 1963—64-es székesfehérvári Csontváry-kiállítás számára készített plakátjára éppúgy rátalálhatunk, mint Eleonóra Duse levelé-

re. Rövidítésjegyzék, névmutató és néhány fénykép zárja a kötetet.

A katalógus Fülep Lajos születése 100. évfordulóját kevéssel megelőzve látott napvilágot, s így az 1985. januári pécsi emlékülés résztvevői számára kedves és várva-várt meglepetésként szolgált. A benne közreadott és rendszerezett gazdag forrásanyag pedig Fülep életművével és személyével kapcsolatos további kutatásokra ösztönöz.

FÜLEP KATALIN

**Mart Hildegard: Dutka Ákos kéziratos hagyatéka.** Budapest, 1986. 169 l. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárának katalógusai).

A modern magyar líra látványos frontáttörését jelentő, Nagyváradon 1908-ban és 1909-ben megjelent *Holnap* c. versantológia hét szerzője (Ady Endre, Babits Mihály, Balázs Béla, Dutka Ákos, Emőd Tamás, Juhász Gyula, Miklós Jutka) közül Dutka Ákos volt a leghosszabb életű, hiszen 1972-ben, 91 éves korában halt meg. A II. világháború után hosszú időre elhallgató költő alkotókedve csak az 1950-es évek közepén tért vissza újra máriaremetei magányában, de ez a fellobbanás eléggé termékeny volt. A „*Holnap*” városa címmel megírta a *Holnap* regényes történetét is, de hagyatékának ismeretében bizvást állíthatjuk, hogy csak annak egy részét. Örök kár, hogy irodalomtörténészeink nem faggatták állhatatosabban emlékeiről.

Kéziratos hagyatéka néhány évvel halála után az MTAK Kézirattárába került, de mindmáig kevesen használják. A megjelent katalógus bizonyára változást hoz ebben. A verskéziratok között ismeretlen, meg nem jelent alig van, annál több a variáns, az utólag tovább csiszolt. A kéziratos katalógus, az eddigi hagyományhoz híven, verskötetenként rendezte az anyagot, majd külön hozza az újságokban megjelent, de kötetekben nem szereplő verseket.

Különösen értékes előadásainak, előszavainak, cikkeinek és visszaemlékezéseinek gyűjteménye, mert közülük több egyáltalán nem, vagy csak újságírók kivonatában jelent meg, pedig számos Ady Endréről, Juhász Gyuláról, Nagyváradról szóló írás van köztük.

A hosszú élethez viszonyítva levelezése eléggé kevés. Tőle származó levél és levélfogalmazvány mindössze 60 db van a hagyatékban. Ez még érthető lenne, de a hozzá írt levelek száma is csak néhány százra tehető, és igen jelentős kortársak (Ady Endre, Babits Mihály) szinte teljesen hiányzanak, mások (Juhász Gyula, Balázs Béla) pedig néhány levéllel vannak képviselve.

Külön örömet jelent a költő leányának, Dutka Máriának, a kiváló művészettörténész kéziratosa hagyatékának feldolgozása. Ide került férjének, Mihalik Sándor művészettörténésznek megmaradt iratanyaga is. Ez utóbbi különösen a magyar múzeológiatörténeti kutatások szempontjából értékes, hiszen Mihalik Sándor 1939-től a kassai Rákóczi Múzeum igazgatója, majd 1945-től 1964-ig (nyugdíjaztatásáig) a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgató-helyettese volt.

A katalógus címéből nem derül ki, hogy Dutka Mária és Mihalik Sándor hagyatéka is feldolgozásra került ebben a kötetben. Az ötmondatos előszó méltatlanul rövid és semmitmondó. Magunk is készséggel elismerjük, hogy egy ilyen előszónak nem feladata a gazdag életmű irodalomtörténeti méltatása, de bizonyos eligazítás nem ártott volna. Egy írói hagyatékban bizonyára nem könnyű rendet teremteni. Így eshetett meg, hogy Varga Mihály levelei két alszámon szerepelnek. Babits Mihály levele Juhász Gyulához nyilván tévedésből került a VI/2-es csoportba a IX. helyett. Mihalik Sándor egyik levele a függelék 5. csoportjából a harmadikba helyezendő, ahol a többi társa is található. Nem ártott volna a nagyszámú fénykép ábrázoltjait azonosítani, hiszen ez ma még élő kortársak bevonásával lehetséges és nagy segítségére lenne irodalmi és művészettörténeti ikonográfiánk kutatóinak.

A sajtó alá rendezendővel együtt szeretnénk hinni, hogy a Dutka-életmű árnyaltabb feltérésésén túlmenően a katalógus segítségül szolgál a 20. századi irodalmi életünk jobb megismeréséhez.

KÓHEGYI MIHÁLY

**Bibliotheca Apostolica Vaticana.** Per gentile concessione e con l'autorità di Sua Eminenza il Card. Alfons M. STICKLER Bibliotecario e Archivista di Santa Romana Chiesa P. LEONARD E. BOYLE, O. P. Prefetto della Biblioteca Apostolica Vaticana,

Mons. Paolo DE NICOLÒ Segretario della Biblioteca Apostolica Vaticana. Nardini Editore. Firenze, 1985. 274 l.

A csak tudományos minősítéssel rendelkező kutatók számára nyitott Vatikáni Könyvtár ezzel a kötettel kívánja lehetővé tenni azt, hogy azon az évi kétezren kívül, akik mindennapos kutatómunkájukat végezhetik a Könyvtárban, sokan mások is megismerkedhessenek ennek az exkluzív könyvtárnak nevezetesebb kincseivel; alig valamivel több mint százszal a mintegy 72 ezer kódexből, ugyanannyi ősnymtatványból és az egymilliónyi könyvből.

A könyvtár prefektusa, Leonard E. Boyle-nak a fentebbi adatokat is tartalmazó bemutatóját (presentazione) a könyvtár titkárnak, Paolo De Nicolónak a történeti bevezetője (profilo storico) követi. Ebből megtudhatja az olvasó, hogy a könyvtár eredetileg a mindenkori pápáé volt, s többnyire követte őt, bárhová is tette át a székhelyét. Eleinte tehát a Lateránban volt, majd Avignonba került az Angyalok Tornyaiba (Torre degli Angeli), hogy azután a Vatikánba térjen vissza. Közben többször esett áldozatul pusztításnak. Így pusztult el pl. 1303-ban annak a 643 kódexnek a nagy része, amelyet Assisiben a ferences kolostor sekrestyéjében helyeztek el.

V. Miklós (1447–1455) pápasága kezdetén még csak néhány görög, héber, valamint 350 latin kódexet talált abban a könyvtárban, amely akkoriban még főleg a Curia hivatali munkájához nyújtott segítséget. A pápa halálakor azonban már 1500 kódex a könyvtár állománya, amelyből 807 a latin és 353 a görög. Az utódok alatt szépen gyarapodó könyvtár IV. Sixtus (1471–1484) alatt nevezetes fordulóponthoz érkezett. 1475 június 15-én a pápa az „Ad decorem militantis Ecclesiae” kezdetű bullájával megalapította a Vatikáni Könyvtárat. Élére kinevezte a cremonai származású történészt, Bartolomeo Sacchit (il Platina), a pápai kancellária collegium abbreviatorumának a tagját. (Ezt a jelenetet festette meg Melozzo da Forlì; festménye a Pinacotecaban látható, s ez a kép díszíti a Könyvtár által kiadott többszáz mű katalógusát.) Platina hivatalbalépésekor 2527 kódex gondozója lett. 1481-ben már 3500 ezeknek a száma.

Újabb jelentős fordulóponthoz érkezett a Könyvtár V. Sixtus (1585–1590) pápa idején,

amikor Domenico Fontana megbízást kapott a mostani könyvtár épületének megtervezésére. A következő fontos mérföldkő 1622. Ekkor ajándékozta ugyanis I. Miksa (1598—1651) bajor fejedelem a heidelbergi könyvtárat a Bibliotheca Palatinát XV. Gergely (1621—1623) pápának. Ettől kezdve egyre-másra kerülnek be különböző magánkönyvtárak ajándék vagy vétel útján a könyvtárba. Így lesz a könyvtár része 1658-ban az urbinói hercegi könyvtár (fondo Urbinate), 1689-ben a trónjáról lemondott Krisztina svéd királynő könyvtára (fondo Reginense). Kiváló olasz családok könyvtárainak sora található ma már a Vatikáni Könyvtárban. Közülük említésre méltó az Ottoboni, Borgia, Borghese, Barberini, Rossi, Chigi, Ferrajoli, Rospigliosi, Caetani család könyvtára.

A könyvtárban 1738-ban éremgyűjteményt hoztak létre (Medagliere), majd 1755-ben a Museo Sacro és 1767-ben a Museo Profano kezdi itt a működését. 1793-ban a folyóiratoknak és rajzoknak létesül új gyűjtemény (Gabinetto della stampe e dei disegni). A könyvtár tizkötetesre tervezett nyomtatott katalógusának első kötete 1756-ban jelent meg. Századunk húszas éveiben indult meg a kéziratok nyomtatott katalógusának kiadása.

A világ kulturális kincseinek jelentős részét őrzi a Vatikáni Könyvtár. Elég talán, ha felidézzük Cicero *De re publica* című művének 5—6. századi palimpszeszt kéziratát, vagy a *Codex purpureus* néven ismert 6. századi rendkívül vékony, bíborszínű hártýára ezüst és arany betűkkel írt kézirat-töredékét, amelynek más töredékei Londontól Leningrádig és Athéntól Lernáig találhatóak.

Ennyi kincs között nem csoda, ha magyar vonatkozásúak is akadnak. A lorschei evangeliarium egyik része, a Bibliotheca Palatina révén a Vatikáni Könyvtárba került, a másik részét (ilyen a könyvek sorsa!) pedig 1785-ben Batthyány Ignác gyulafehérvári püspök vásárolta meg Migazzi bíborostól, s helyezte el a könyvtárban Gyulafehérvárott (ma: Alba Julia Romániában). 1487-ben másolták Mátyás királynak (1458—1490) azt a breviariumot, amelynek a díszítése a király haláláig sem készült el, s így Itáliában maradt, majd az urbinói könyvtárral került a Vatikánba.

Ki ne ismerné azt a gondot, amely akkor fogja el a kötet gondozóját, amikor döntenie kell, mi kerüljön könyve borítójára. Biztos, hogy a kötet

legszebb darabjára esik a választása. Ezért is jó érzés a számunkra kézbevevünk ezt a kötetet, mivel annak a borítóját a Magyar Anjou Legendarium egy lapja díszíti, nem is akármelyik, hanem az, amelyik a magyar lovagkirály, Szent László (1077—1095) életét jeleníti meg.

A kötetet a könyvtár életének legfontosabb dátumaiból készült összeállítás, egy magyarász glossarium és a színes táblák listája, valamint a kötetben idézett könyvtárak felsorolása zárja.

Ott, ahol a legszebbek között is három magyar vonatkozású kötet található, vajon mennyi bennünket, magyarokat érintő forrás található még a 72 ezer kódexben és ugyanannyi ósnyomatványban, s vajon mekkora részét képezi a nyomtatott könyveknek az, ami a magyar kultúra terméke? Ennek feltárása, s gyarapítása — elődeink nyomdokain járva — kötelességünk lenne!

ÉRSZEGI GÉZA

**Domay, Friedrich: Bibliographie der nationalen Bibliographien.** Stuttgart 1987. Hiersemann. XVIII, 557 l. — 27 cm. (Hiersemanns Bibliographische Handbücher Bd. 6.)

A neves stuttgarti Hiersemann kiadó bibliográfiai kézikönyvek elnevezésű sorozatában már eddig is olyan jelentős könyvek láttak napvilágot, mint Irmgard Bezzel *Erasmusdrucke des 16. Jahrhunderts in bayerischen Bibliotheken* (1979), vagy Gerhard Dünnhaupt *Bibliographisches Handbuch der Barockliteratur* (1980/1). Most azután itt jelent meg Friedrich Domay bibliográfiája a nemzeti bibliográfiákról. Ezt a témát természetesen már korábban is több alkalommal összefoglalták mind kézikönyv, mind tankönyv igényességével. Az összes előzményektől ez a kötet azonban több vonatkozásban eltér, és számos részletében minden korábbit felülmúl. Még soha sem foglalt össze egyetlen kiadvány sem ilyen sok, szám szerint 130 ország nemzeti bibliográfiára vonatkozó ismereteket. Ezek között olyan rövid múlttal rendelkezők is szerepelnek, ahol csupán egyetlen tétel található, mint pl. Belize, vagy Niger. (Ugyanakkor az ember hiába keresi az ezeknél jóval nagyobb bibliográfiai hagyományokkal és eredményekkel rendelkező Új-Zélandot.) Az ismeretek országoként és azon belül logikus földrajzi bontásban találhatóak a kötetben.

Az összeállító — igen helyesen — nem szorított szigorúan a szorosabb értelemben vett nemzeti bibliográfiákra, hanem felvette munkájába a különböző jegyzékeket is, amennyiben azok jelentős előzményt, ill. kiegészítést tartalmaztak. Belekerültek továbbá kereskedői és könyvtári katalógusok is, ha ezek adatai megbízhatónak és pótlásjellegűeknek bizonyultak. A speciális kiadványok területéről csak a periodikák és az egyetemi disszertáció jegyzékei foglalnak még itt helyet. A kéziratokra és az őnyomatványokra vonatkozó irodalom ezzel szemben — a bevezető szöveg szerint — tudatosan figyelmen kívül maradt. (A lengyelországi rész bevezető összefoglalásában (176. l.) az ottani összesített őnyomatványkatalógus (IP) mégis kiemelésre kapott, míg ennek időben és igényességben pontos magyar párja (CIH) ezzel szemben nem került említésre.) Nem maradt viszont ki a másodlagos, ún. szekundér irodalom, amely a nemzeti bibliográfiák megismeréséhez és használatához nyújthat segítséget.

Az anyaggyűjtés időhatára általában az 1980. év vége, de néhány mű — amennyiben fontosnak bizonyult — az ezt követő időből is helyet kapott. A művek ismertetése inkább leíró, semmint értékelő jellegű. Jól érzékelhető ezen a szerkesztő ama igyekezete is, hogy az ismertett művek használatát minél jobban megkönnyítse: az olvasó világosan lássa, hogy mit és hol remélhet, ill. azt hogyan találhatja meg. Az országon belüli csoportosítás, amennyiben erre a művek száma miatt szükség volt, minden esetben a felsorolt kiadványokhoz igazodik. Ennek szempontja hol történeti, hol területi, hol pedig tartalmi. Egy-egy csoporton belül általában az időrend a jellemző. Az ismertetésre került kiadványok száma megközelíti a háromezretet (2950).

A fenti általános szempontok előrebocsátásával érdemes szemügyre venni a Magyarországról szóló 22. részt (194—204. l.). Az európai országok többségénél és az USA esetében rövid történeti áttekintés található a nemzeti bibliográfia fejlődéséről. Ez olvasható egy egész lap terjedelmében a magyar fejezet élén is. A tömör, összefoglaló stílus bemutatására, amely az egész kiadványt jellemzi, érdemes ennek első két mondatát idézni: „Az ország mozgalmas történelmi múltja és a határain túl egyre kevésbé értett és beszélt nyelve miatt sokáig nem lehetett nemzeti irodalomra és

annak feltárására gondolni. Mégis vannak ilyen összefoglalások, és ezek — összehasonlítva más országokkal — éppenséggel nem is később keletkeztek.” Ezt követően Czvittingertől egészen a Magyar Nemzeti Bibliográfiának az 1921—1944 időkörből még hiányzó úrének most folyó kitöltéséig olvasható sommás összefoglaló. Ebben még olyan részlet is megtalálható, mint amilyen az első hazai nyomtatvány megjelenése: *Chronicon Hungarorum* 1473.

A kisebb betűfokozattal szedett szekundér irodalomban olyan munkák találhatók, mint pl. Moravék Endre német nyelvű összeállítása a magyar könyv- és könyvtárügy szakkifejezéseiről és rövidítéseiről (Wien, 1958). Miután külföldi munkáról van szó, érthető, hogy kiemelésekre kerültek a nem magyar nyelvű áttekintések a hazai irodalomról Bakó Elemér (1973) és Kabdebó Tamás (1980) tollából. Feltűnő, hogy a szerzői lexikon címszó alatt csak Tezla Albert angol nyelvű kötete nyert említést (1970), míg Szinyei József monumentális biobibliográfiája, ill. Gulyás Pálnak ehhez kapcsolódó kiegészítése figyelmen kívül maradt. (Ugyanakkor pl. a legközelebbi szomszédságból a csehszlovák és jugoszláv szakirodalom jóval szűkebb körű kiadványai viszont szerepelnek.) Bekerült az Akadémiai Kiadó 150. éves összefoglaló katalógusa (1978), míg az ezt szélesebb körben folytatató és folyamatosan kiadásra kerülő *Books from Hungary* nem, jöllehet a pontosan azonos jellegű *Romanian Books* ezzel szemben igen.

Domay kötetére jellemző az a rendkívüli igényesség, hogy a magyar nemzeti bibliográfia legrégebb korszakának (1743 1860) tárgyalásánál még olyan részletet is bemutat, mint amilyen a Sztripszky-féle RMK-pótlás utánnyomásának (1967) végéhez csatolt Dézsi-féle „Supplementum ineditum”, amelyet még a hazai szakkörökben sem mindenki ismer. Csaknem egy egész lapot tölt be az RMNy igen alapos, főleg annak besorolási rendjét ismertető leírás. Kár, hogy hiányzik belőle egyetlen, de igen fontos szó: az, hogy *valamennyi* példányból ismert régi hazai nyomtatvány címlapja reprodukálásra került. Ez a körülmény ugyanis módszertanilag teremtett új helyzetet a válogató illusztrálással szemben.

Aki olvasgatni szokott magyar nyelvű címekeket és neveket a külföldi szakirodalomban, annak már szükségszerűen hozzá kellett szoknia a számtalan



és nemritkán bosszantó elíráshoz. Ezek után igen kellemes meglepetésként hat a magyar szövegrészek szinte hibátlan közlése. (Egyedül Jóbóru Magda neve szerepel „Jaboru”-ként (204. l.), a mutatóban (356.) is.) Ennek a feltűnően jól sikerült igényességnek a magyarázata az, hogy a magyar nyelvű címek átnézésére, amint ezt a szerző bevezetőjében köszönettel emelte ki (XII. l.), a magyar nyelv és irodalom nagy angol ismerője és barátja, Geoffrey J. Arnold végezte a British Libraryban. Az RMNy ismertetésére visszatérve, ott még olyan kiegészítő segítséget is kap Domay kötetének használója, mint Gulyás Pál XV—XVI. századi hazai nyomdatörténetére (1931) és e sorok írójának az OSzK 1967. évkönyvében az RMNy szerkesztési problémáiról szóló kis eszmefuttatására történő pontos bibliográfiai hivatkozás. (Kár, hogy Gulyás munkája mellett nem nyert feltüntetést Fitz Józsefnek e témára vonatkozó, ugyancsak igényes, de immár még újabb kötetei.) Az 1945 utáni kurrens és retrospektív magyar nemzeti bibliográfia nem egyszer meglehetősen szövevényes rendszeréről éppen olyan világos képet lehet kapni, mint az 1860—1944 közötti korszakról.

A magyar rész — bár nem egyszer kritikus és ugyanakkor szükségszerűen elnagyolt — fenti bemutatása azt kívánta szolgálni, hogy érzelhetővé váljék, milyen rendkívül értékes és hasznos kézikönyv látott napvilágot az egész világra vonatkozólag. Nem csupán a harmadik világ nemzeti bibliográfiáinak különben sok vonatkozásában ismeretlen helyzetéről kap az olvasó hasznos áttekintést, hanem a nagy és fejlett országok esetében is, ahol nemegyszer a bőség zavara akadályozza különben a tisztánlátást. A jó rendszerezés és a pontos, lényegretörő ismertetés kitűnő segítséget nyújt a tájékozódásban.

Az óriási anyagnak összegyűjtésében és csoportosításában biztos alapot nyújtott Domaynak a British Library — legalábbis ebben a vonatkozásban — ma is teljességre törekvő állománya és kitűnő katalógusrendszere. A német szerző hálája nem maradt el, hiszen művét ennek a nagy londoni könyvtárnak ajánlotta. Mindezek ellenére az egyenlenségek és a határterületek következetes kijelölése a gyakorlatban szinte megoldhatatlan feladatot jelenthetett. Így vált lehetségessé, hogy a magyar rész ismertetése kapcsán ki lehetett érezni egy-két hiányosságot és nem túl jelentős

következetlenséget. A kiadványra azoban nem ezek az ilyen apró fogyatékoságok a jellemzők, amely ilyen valóban teljesen nemzetközi és rendkívül heterogén anyag esetében szinte elkerülhetetlen, hanem az egész világra kiterjedő, mintaszerű és az eddigi ilyen jellegű összeállításokat majd minden vonatkozásában jelentősen túlszárnyaló áttekintést nyújtó kézikönyv volta. Ennek a kötetnek tehát nem csupán a világ nagyobb könyvtárai, de minden magára valamit is adó, jelentősebb gyűjtemény, valamint a könyvtári ismereteket közlő oktatási intézmények kézikönyvtárából sem szabad hiányoznia.

BORSA GEDÉON

**Vekene, Émile van der: L'ex-libris luxembourgeois.**  
[Luxembourg] 1986 Éditions du Cercle Jaillot. 207 l. — 25 cm.

Az emberek jelentős része mindig is szívesen jelölte meg tulajdonjogát könyveiben. A kéziratos bejegyzések mellett a könyvnyomtatás felfedezését követően hamarosan elkészült az első többszörözött ex libris. Az ilyen, többnyire kisméretű nyomtatványokat a könyvbe ragasztják a tulajdonos jelölésére. Elterjedtségük és használatuk különösen a 19. század végétől jelentős. Számuk ma az egész világon már bizonyosan meghaladja a 200 000-et. Akárcsak a bélyegeknél, az ex libris-nek a gyűjtése is hamarosan kedvelté vált. De amíg a bélyegek kibocsátása — a pénzveréshez hasonlóan — az állami szuverenitásnak egyik jellegzetesen mai kelleke, addig egy új ex libris készítése bárkinek jogában és módjában áll minden számbeli korlátozás nélkül, aki csak ennek költségeit tudja és akarja vállalni. Tervezésével és megajzolásával a képzőművészek széles köre foglalkozott Dürertől Picassóig.

A tulajdonos, akinek a nevét az ex libris feltünteti, hiszen éppen ez ennek a kisgrafikai alkotásnak az értelme, és a művész az a két fontos elem, amely köré az ex librisek rendszerezése és áttekintése csoportosítható. Mindkettőnél jelentős szempont lehet a nemzeti hovatartozás. Így természetesen, hogy az ex librisek országokénti áttekintése is kívánatos. Ez történt most Luxemburg esetében. A teljességre való törekvés helyett az igényes válogatás jegyében készítette el ezt az

összeállítást Émile van der Veken. Az ő neve jól cseng a nyomtatványok históriájával foglalkozók körében, hiszen ő ennek a kis országnak könyvtörténetével kapcsolatos számos kötetnek a szerzője, amelyet Magyarországon is ismernek és forgatnak. Elég legyen itt ezek sorából példálózva néhánynak megemlítése: a luxemburgi nemzeti könyvtár 15—16. századi kiadványainak jegyzéke (1968), az ősnymtatványainak katalógusa ugyanennek a gyűjteménynek (1970), továbbá jelentősebb könyvkötéseink bemutatása (1972), az 1800 előtt tevékenykedett luxemburgi nyomdászok és termékeik áttekintése (1968). Amint látható, a szerző tevékenységi körébe pontosan belevág ez az újabb könyve, amelyben 90 ex libris reprodukcióját adta közre, amelynek tulajdonosa, ill. művésze luxemburgi.

A rövid bevezetésből kiderül, hogy összeállítása ilyen igénnyel és terjedelemben úttörő jellegű, hiszen a téma részleteinek megtárgyalására korábban csupán egy-két szakcikk vállalkozott. A

nevesebb személyekre vonatkozó rövid ismertetést a megjelentetés technikájára vonatkozó rövidítések jegyzéke követi. Ez az 1958. évi nemzeti ex libris kongresszus ajánlásán alapszik, amely immár egységesen jelöli a különböző sokszorosítási módszereket (mélynyomás, magasnyomás, könyomás, szitanyomás, fotóreprodukció stb.), ill. azok fajtáit (autotipia, heliogravura, ofszet stb.). Az említett 90 reprodukció mellett tehát feltüntetést nyert a tulajdonos és a művész neve mellett a technika említett rövidítésén kívül az ex libris létrejöttének időpontja is. A kötet végén áll — a művészeknek és a tulajdonosoknak névsorát követően — a nemzetközi ex libris irodalom legfontosabb műveinek válogatott jegyzéke. A kifejezetten bibliofil igényű, ízléses kivitelű kötet, amelynek színe a kötéstől a nyomtatásig (!) a zöldnek különböző árnyalatait tükrözi, 550 számozott példányban készült.

BORSA GEDEON

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat a nyomdába érkezett: 1988. január 12. — Terjedelem: 12,25 (A/5 iv)

88.17300 Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat, Budapest. — Felelős vezető: Hazai György

## TARTALOM

<i>Borsa Gedeon</i> : A hazai ósnyomtatványok példányai .....	95
<i>Kovács I. Gábor</i> : Kis magyar kalendáriumtörténet a kezdetektől 1730-ig .....	140
<i>Rády Zoltánné</i> : Rottenbiller Lipót, Pest város főpolgármesterének könyvgyűjteménye 1849-ben .....	156
<i>Pogány György</i> : Fitz József és a Magyar Bibliofil Társaság .....	169

### KÖZLEMÉNYEK

<i>Fabó Edit</i> : A 8—10. századi arab könyv- és könyvtárkultúra .....	186
<i>Gömöri György</i> : Balassi-címer és bejegyzés egy boroszlói emlékkönyvben .....	196
<i>Fekete Csaba</i> : Egri Lukács könyvtárának egy megmaradt kötete .....	199
<i>Kathona Géza</i> : A szepességi evangélikus káté 1587. és 1667. évi kiadásai .....	201
<i>Mátay Melinda</i> : Barátságai Dorgálás a XVIII. századi diákirodalomból .....	202
<i>Fehér Katalin</i> : A 18. század végi sajtó a nevelésről .....	205
<i>Rászlai Tibor</i> : Kossuth könyvtárának katonai könyvgyűjteménye .....	209

### FIGYELŐ

<i>k. gy.</i> : Kétszáz éves a magyar folyóiratirodalom .....	213
<i>Seidler, Wolfram</i> : Aspekte der österreichisch—ungarischen Zeitschriftenwesens im 18. Jahrhundert .....	214
<i>Fried István</i> : Göttinga és a magyarok .....	217
<i>Kókay György</i> : A Bessenyei-kritikai kiadás ürügyén .....	220

### SZEMLE

A Tiszáninneni Református Egyházkerület Nagykönyvtárának (Sárospatak) kéziratkatalógusa. Szerk. Börzsönyi József. Bp. 1986. ( <i>Varga Imre</i> ) .....	225
Deme Zoltán: Verseggy könyvtára. Bp. 1985. ( <i>Hopp Lajos</i> ) .....	226
F. Csanak Dóra: Fülep Lajos hagyatéka. Bp. 1984. ( <i>Fülep Katalin</i> ) .....	227
Mart Hildegard: Dutka Ákos kéziratosa hagyatéka. Bp. 1986. ( <i>Kóhegyi Mihály</i> ) .....	229
Bibliotheca Apostolica Vaticana. Firenze, 1985. ( <i>Érszegi Géza</i> ) .....	230
Domay, Friedrich: Bibliographie der nationalen Bibliographien. Stuttgart, 1987. ( <i>Borsa Gedeon</i> ) .....	231
Vekene, Emile van der: Lex-libris luxembourgeois. 1986. ( <i>Borsa Gedeon</i> ) .....	233

## SOMMAIRE

<i>Borsa, Gedeon</i> : Les spécimens des incunables hongrois.....	95
<i>Kovács I., Gábor</i> : Histoire des calendriers hongrois des débuts jusqu'en 1730.....	140
<i>Rády, Mme Zoltán</i> : La bibliothèque de Lipót Rottenbiller en 1849.....	156
<i>Pogány, György</i> : József Fitz et la Société des Bibliophiles Hongrois.....	169

## CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Fabó, Edit</i> : Livres et bibliothèques arabes aux 8—10 <sup>es</sup> siècles.....	186
<i>Gömöri, György</i> : Le blason et une note manuscrite de Balassi dans un album de Breslau.....	196
<i>Fekete, Csaba</i> : Un volume encore existant de la bibliothèque de Lukács Egri.....	199
<i>Kathona, Géza</i> : Les éditions parues en 1587 et 1667 du catéchisme luthérien de la Zips.....	201
<i>Mátay, Melinda</i> : Un morceau de la littérature d'école du XVIII <sup>e</sup> siècle.....	202
<i>Fehér, Katalin</i> : La presse de la fin du 18 <sup>e</sup> s. sur l'éducation.....	205
<i>Rászlai, Tibor</i> : La collection militaire de la bibliothèque de Kossuth.....	209

## CHRONIQUE

<i>k. gy.</i> : Le périodique hongrois est vieux de 200 ans.....	213
<i>Seidler, Wolfram</i> : Aspekte der österreichisch—ungarischen Zeitschriftenwesens im 18. Jahrhundert.....	214
<i>Fried, István</i> : Göttingen et les Hongrois.....	217
<i>Kókay, György</i> : À propos de l'édition chrétique Bessenyei.....	220

## REVUE

Catalogue des manuscrits de la Grande Bibliothèque de la Province d'en-deçà de la Tisza de l'Eglise Calviniste (Sárospatak) Réd. Börzsönyi, József. Bp. 1986. ( <i>Varga, Imre</i> ).....	225
Deme, Zoltán: La bibliothèque de Verseggy. Bp. 1985. ( <i>Hopp, Lajos</i> ).....	226
F. Csanak, Dóra: Le legs de Lajos Fülep. Bp. 1984. ( <i>Fülep, Katalin</i> ).....	227
Mart, Hildegard: Le legs manuscrit d'Ákos Dutka. Bp. 1986. ( <i>Kőhegyi, Mihály</i> ).....	229
Bibliotheca Apostolica Vaticana. Firenze, 1985. ( <i>Érszegi, Géza</i> ).....	230
Domay, Friedrich: Bibliographie der nationalen Bibliographien. Stuttgart, 1987. ( <i>Borsa, Gedeon</i> ).....	231
Vekene, Émile van der: L'ex-libris luxembourgeois. 1986. ( <i>Borsa, Gedeon</i> ).....	233

MAGYAR  
KÖNYV-  
SZEMLE

---

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI  
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE  
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

104. évfolyam

1988

4

DEMIAI KIADÓ • BUDAPEST

# MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA  
I. OSZTÁLYÁNAK KÖNYV-  
ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

REVUE DE L'ACADÉMIE HONGROISE  
DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE  
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

104. ÉVF. 1988/4. sz.

---

## SZERKESZTŐBIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY  
(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN  
(társzerkesztő)

FÜLÖP GÉZA  
NAGY LÁSZLÓ  
REJTŐ ISTVÁN  
TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11—13.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

---

*Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL  
ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

\*

**Terjeszti a Magyar Posta.** Előfizethető bármely postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlap-  
előfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900, Budapest XIII. Lehel u. 10/A., közvetlenül vagy  
postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj:  
128 Ft. Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1954 Bp. V., Alkotmány u.  
21. Tel.: 111-010 (pénzforgalmi jelzőszám 215—11 488), az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (1368 Budapest, Váci  
utca 22., tel.: 185-881), és a *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

---

A szerkesztőség legfeljebb 1 iv terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy  
oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt kézirathoz 1  
oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz  
címezett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrektúra visszaküldésével egy időben.

## Hess betűöntvényeinek mérete és az ebből levonható következtetések

Fitz József, aki kitűnő és alapvető monográfiát szentelt az első hazai nyomdásznak, behatóan foglalkozott a budai műhely egyetlen betűtípusával is. Úgy találta, hogy „a *Chronica* mind a kilenc példány valamennyi lapján 111 milliméteres, a *Basilius* pedig mind a három példány minden lapján 109 milliméteres”.<sup>1</sup> Ebből azt a következtetést vonta le, hogy Hess a *Chronica* elkészítését követően és a *Basilius* kiszedése előtt átöntötte betűanyagát, különben a következetes méretkülönbségre nem akadt számára elfogadható magyarázat. Ha pedig ez így történt, akkor nyomdájának matricakészlettel kellett rendelkeznie. Ezzel szemben e sorok szerzője arról írt, hogy Hess kész, öntött betűanyagot hozott magával Magyarországra.<sup>2</sup> Soltész Zoltánné úgy találta, hogy a *Chronica* húszsoronkénti mérete 110—111,3, a *Basilius*-é pedig 109—109,4 mm között ingadozik. Ezért, valamint mert Hess a *Chronica* ajánlásában további nagy terveiről írt, megújítható és növelhető betűanyagot tartott szükségesnek, ami csakis matrica segítségével volt megvalósítható.<sup>3</sup>

Miután az első magyarországi műhelyről és annak tulajdonosáról egyetlen sor korabeli levéltári dokumentum sem ismeretes, a nyomdatörténettel foglalkozók nem kis erőfeszítéseket tettek és tesznek, hogy magukból a kiadványokból igyekezzenek minél több, de persze azért hitelesnek minősíthető adatot kikövetkeztetni. Ezzel és nem mikrofilológiai kicsinyességgel magyarázható az alábbi próbálkozás, amely a fentiekben sommáezett megállapítások között rejlő és a külső szemlélő számára nem túl lényegesnek tűnő ellentmondások feloldására tesz kísérletet.

Soltészné hangsúlyozta a betűöntvények nagyságát tükröző ún. húszsoros-méret jelentőségét ebben az ügyben.<sup>4</sup> Tekintettel arra, hogy a korábbi íráshoz a méréseket Kügedy József volt szíves elvégezni,<sup>5</sup> a téma felelevenítése során magam igyekeztem ezt megismételni. Ennek során állandóan szembe kellett nézni azokkal a nehézségekkel, amelyeket már korábban így lehetett összefoglalni: „Ugyanazon a lapon az alsó és felső húsz sor mérete között is gyakran félmilliméteres eltérés

<sup>1</sup> FITZ József: *Hess András, a budai őnyomdász*. Bp. 1932. 132, 188. — Megismételve: FITZ József: *A magyar nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története*. I. Bp. 1959. 126.

<sup>2</sup> *Magyar Könyvszemle* 1973. 139—143.

<sup>3</sup> *Magyar Könyvszemle* 1974. 1—12.

<sup>4</sup> *Magyar Könyvszemle* 1974. 3.

<sup>5</sup> *Magyar Könyvszemle* 1973. 149.

mutatkozik,<sup>6</sup> aminek több oka van. Hess betűi meglehetősen egyenetlenek ... a betűvonal vastagsága is viszonylag erősen változó ... a betűk ... nem alkotnak egységes alapvonalat ... a sorok némi ívelést kaptak.”<sup>7</sup> Ezek a bizonytalansági tényezők (a sorbázis egyenetlensége, a festékezés mértéke stb.) mellett még továbbiak is felismerhetők voltak. Így a sorok nem mindig pontosan párhuzamosak: előfordul, hogy a legfelső sor eleje 1—1 1/2 mm-rel közelebb van a legalsó sor bázisához, mint ugyanannak a sornak a vége.<sup>8</sup>

Az ősnymotatványok betűtípusainak meghatározásánál húsz sor mérését alkalmazták, hogy a betűöntvények magasságát biztonságosabban lehessen meghatározni, mint két közvetlenül egymás alatt álló sor esetében. Húsz sornál a távolság ugyanis többnyire már kb. 100 mm körüli értékben állapítható meg, amit hússzal elosztva egy sor magasságát akár tized (esetleg század) mm pontossággal lehet meghatározni, ami különben közvetlen méréssel teljességgel lehetetlen volna. E gyakorlat mentén haladva, helyesnek látszott húsz sor helyett a kiadvány legalsó sorától a legfelsőig mérni. Az így kapott távolságot azután el kellett osztani a sorok számával, hogy meg lehessen kapni a sormagasságot, vagyis az eredeti betűöntvény méretét.<sup>9</sup> Összevetés végett azután ezt a méretet hússzal beszorozva lehetett megkapni az ún. hússzor-méretet. Ilyen megoldással történt kísérlet a Hess-nymodában készült két kiadvány minden lapjának megmérésére.

A *Chronica* négy példányának<sup>10</sup> valamennyi lapján végrehajtott mérések alapján megállapított szélső értékek a *Chronica*-nál 110,1 (pl. g<sub>5</sub>b) és 111,5 (pl. a<sub>4</sub>a) mm, ami megnyugtató azonosságot mutat a Soltész né által közölt 110,0—111,3 mm-rel.<sup>11</sup>

A mérések legfontosabbnak tűnő eredménye újra csak az volt, hogy nem igazolódott Fitznek a fentiekben idézett állítása a Hess két kiadványa minden lapjának azonos méretéről.<sup>12</sup> Fitz gondolatsorát pedig, ami azután az átöntés feltételezésének szükségességéhez vezetett, éppen abból a kérdésből indította, hogy vajon mi okozhatta ezt az általa következetesnek minősített méretkülönbséget. Most tehát bizonyossá vált, hogy nem egyedül a *Chronica* és a *Basilius* közötti eltérésre kell magyarázatot találni, de magán a *Chronica*-n belül észlelhető és 1,4 mm-ig terjedő különbségre is.

Ennek okai után kutatva feltűnt, hogy a *Chronica*-n belül észlelhető méreteltérés különösen annak eleje és vége között jól érzékelhető.<sup>13</sup> Hogy a sorok magasságának

<sup>6</sup> Ugyanerről írt SOLTÉSZNÉ is: *Magyar Könyvszemle* 1974. 2.

<sup>7</sup> *Magyar Könyvszemle* 1973. 139.

<sup>8</sup> Pl. *Chronica* a<sub>6</sub>b, vagy a *Basilius* a<sub>1</sub>a lapja.

<sup>9</sup> A *Chronica* 33, a *Basilius* 24 sort tartalmaz laponként, így az említett mérési eredményt 32-vel, ill. 23-mal kellett elosztani.

<sup>10</sup> A két budapesti, a bécsi és a prágai. Az utóbbi feladatot V. Ecsedy Judit volt szíves elvégezni.

<sup>11</sup> *Magyar Könyvszemle* 1974. 2. — A *Chronica* említett négy példányának minden egyes lapján végzett mérések eredményei olyan közel állnak egymáshoz, hogy eloszthatóak voltak azok az aggályok, amelyek szerint egyes példányok fokozott igénybevétel nyomán a papír mérete az utóbbi évtizedekben megváltozott volna. Vö. *Magyar Könyvszemle* 1974. 2.

<sup>12</sup> Fitznek ezt a mondatát különben Soltész né saját szövegében idézőjelbe tette, ezzel mintegy elhatárolta magát ettől a megállapítástól. — *Magyar Könyvszemle* 1974. 3.

<sup>13</sup> Már korábban közlésre került, hogy a 11—20., ill. a 91—100. lapok átlaga között majdnem egy egész mm az eltérés. — *Magyar Könyvszemle* 1973. 140.



változása jól áttekinthető módon bemutatható legyen, a legmegfelelőbbnek látszott a mérési eredményeket — a füzetekhez igazodva és lehetőleg tíz-tízlaponként — összesen 13 részletben átlagolva megadni.<sup>14</sup>

1. $a_2b - a_6b$	2b—6b	111,337	8. $d_6a - d_{10}b$	38a—42b	110,511
2. $a_7a - a_1b$	7a—11b	111,291	9. $e_1a - e_5b$	43a—47b	110,402
3. $b_1a - b_5b$	13a—17b	111,003	10. $e_6a - e_{10}b$	48a—52b	110,392
4. $b_6a - b_{10}b$	18a—22b	110,959	11. $f_1a - f_5b$	53a—57b	110,423
5. $c_1a - c_5b$	23a—27b	110,730	12. $f_6a - f_{10}b$	58a—62b	110,370
6. $c_6a - c_{10}b$	28a—32b	110,356	13. $g_1a - g_5a$	63a—68a	110,283
7. $d_1a - d_5b$	33a—37b	110,546. <sup>15</sup>			

Végignézzve a fenti számsoron, rögtön szembeötlik, hogy a méret az első csoportban a legmagasabb, míg az utolsóban a legalacsonyabb: a két átlag között több mint egy mm (1,054) a csökkenés a kiadványon belül. Ennek mértéke azonban távolról sem egyenletes, hiszen a 2. és a 3. csoport között ez 0,288, vagy az 5. és a 6. csoport 0,374 mm, ugyanakkor az 1. és a 2. között mindössze 0,046, vagy a 3. és 4. között pedig csak 0,004 mm. De nem csupán a méret csökkenése egyenetlen, de két esetben a csoportok között, ha csak kis mértékben is, de a sortávolság némi emelkedése is tapasztalható. E változás mértéke a 6. és a 7. csoport között 0,190,<sup>16</sup> míg a 10. és a 11. között mindössze 0,031 mm. Tehát nem egyszeri, hanem folyamatos beavatkozásra kell következtetni, ami miatt a sorok közötti távolság, ha csak igen keveset is, de szinte állandóan változik. Hangsúlyozni kell, hogy a csökkenés az alapvetően jellemző, hiszen a kisméretű és átmeneti növekedés a csoportok mérete közötti összes változásnak mindössze 15 százaléka.<sup>17</sup>

Hess másik kiadványának, a *Basilius*nak mérése az 1973. évi cikkhez a bécsi példányról készült xeroxmásolat alapján történt.<sup>18</sup> Miután ennek mérete pontosan megegyezik a másik, eichstätti példányról készült másolatával, úgy tűnt, hogy ez a körülmény megbízható méretazonosságra utal. Az eredeti bécsi példányon végzett mérés során azonban meg kellett győződnöm, hogy ez a következtetés tévesnek

<sup>14</sup> Az első füzet elején egy ( $a_2a$ ) és annak végén két ( $a_{12}a$  és  $a_{12}b$ ) lap ez alkalommal tudatosan figyelmen kívül maradt, amelynek a tárgyalására később kerül majd sor. A 11 nyomtatott lap terjedelmű utolsó füzet nem került szétosztásra.

<sup>15</sup> Az átlagok kiszámítása során a tizedespont után óhatatlanul még hosszabb számok jöttek ki, de ezek közül az első háromnak közlése bőségesen elegendőnek tűnt. Elég ezzel kapcsolatban arra gondolni, hogy a kiszámított és közölt húszsorméret utolsó számjegyek eggyel történő változása egyetlen betűöntvény méretében mindössze öt százszázad (!) mm-es eltérésre utal. Ez természetesen tisztán elméleti adat, amely teljességgel mérhetetlen, de nyilván a legmesszebbmenőkig kielégít minden ezzel kapcsolatos reális igényt.

<sup>16</sup> Számításba vehető ennél esetleg, hogy éppen a 7. csoportban kezdődik a negyedik füzet, amely elsőként teljes egészében a kötet második felére jellemző vízjelű papírra készült. A nyilván ugyanabból a malomból származó, két és egymástól csupán kissé eltérő vízjelű papíron lapról lapra haladva azonban nem mutatható ki közvetlen összefüggés a sorméret változásával.

<sup>17</sup> A csoportok közötti eltérés közül a csökkenés tíz esetben összesen 1,275, amíg a kétszeri növekedés együtt mindössze 0,221 mm.

<sup>18</sup> Vö. *Magyar Könyvszemle* 1974. 2. jegyzet.

bizonyult: mind Bécsben, mind Eichstättben a másológépek pontosan azonos mértékben — nem egészen egy százalékkal nagyítottak. A bécsi példányon végzett mérés azt mutatta, hogy Hess betűtípusának mérete húszsoronként a *Basilius*ban 108,7 (pl.  $b_{10a}$ ) és 109,5 (pl.  $a_2b$ ) mm között mozog, ami igen közel áll a Soltész né által közölt 109—109,4 mm-hez.<sup>19</sup>

A *Chronica* esetében a fentiekben már alkalmazott tíz lapnyi csoportokban átlagolva a következő eredmények adódtak:

1. $a_1a - a_2b$	1a—5b	109,130	3. $b_1a - b_2b$	11a—15b	108,913
2. $a_3a - a_{10}b$	6a—10a	109,044	4. $b_3a - b_{10}b$	16a—20b	108,870

Tehát a *Chronica* esetében tapasztalt fokozatos, de egyértelmű méretcsökkenés a *Basilius*ban is félreismerhetetlenül tapasztalható. Ez itt összesen negyed mm-nyi (0,260 mm), szemben a *Chronica* esetében mért több, mint egy egész mm-rel (1,054 mm). Azonban a két kiadvány terjedelme sem azonos. A *Chronica* 133 lapnyi, fólióméretű szövege hat-hétszer (6,65) hosszabb a *Basilius* negyedréti formátumú 40 lapjánál. A két kiadványban tapasztalható abszolút méretcsökkenés aránya ezzel szemben viszont csak négy (4,054). Ez azt mutatja, hogy a betűöntvény méretének csökkenése a *Basilius*ban valamivel nagyobb a *Chronicában* tapasztaltnál. Az összerjedelem alapján a mintegy hatodnyi *Basilius*ban arányosan mindössze másfél század mm-nyi (0,159 mm) csökkenés lett volna várható, a mért 0,260 mm-rel szemben.

Hess két kiadványának sormérete között következetesnek vélt eltérés megmagyarázására Fitz széleskörűen tájékozódott, amelynek eredményeit össze is foglalta.<sup>20</sup> A Fitz által megkérdezett szakértők véleménye szerint a számításba vehető tényezők, amelyek a két budai őnyomatvány között a sortávolságban mutatkozó eltérés, de a kötetben belül észlelt méretcsökkenésre is magyarázatul szolgálhatnak, a következők lehetnek: a papír eltérő viselkedése, a térsző igénybevétele, a betűöntés termotechnikájából eredő egyenetlenség, lereszelés és végül az újraöntés. Miután Fitz kizárta az első négy lehetőséget, végül is az ő számára egyedül elfogadható újraöntés mellett döntött.<sup>21</sup> Hess kiadványainak a fentiekben történt kiértékelése azonban merőben más kiindulópontul szolgál a méretkülönbség megmagyarázásához, mint Fitz „mindig 111 mm-es *Chronica* és mindig 109 mm-es *Basilius*” álláspontja. Újra szemügyre kell tehát venni a fentiekben felsorolt lehetőségeket a méretváltozás megmagyarázására.

Különválasztva immár egyrészt a két kiadvány, másrészt az egy-egy nyomtatványon belül észlelhető méreteltérést, elsőként kerüljön megvizsgálásra a *Chronica* vége és a *Basilius* eleje között észlelhető több mint egy mm-nyi (1,153 mm), vagyis kb. egy százalékos sorméretkülönbség. Ez volt tehát az a probléma, amely Fitzet a betűk átöntésének feltételezésére készítette. Elméletileg a fenti méretcsökkenés

<sup>19</sup> Magyar Könyvszemle 1974. 2. — Ezzel meghaladtá váltak a korábbi írásomban a *Basilius* sortávolságára vonatkozó mérések, valamint az ebből levont következtetések egy része. — Magyar Könyvszemle 1973. 139—140.

<sup>20</sup> FITZ, Hess 188—190. — Kivonatossan megismételve: Magyar Könyvszemle 1974. 1—2.

<sup>21</sup> Ugyanerre a következtetésre jutott Soltész né is. — Magyar Könyvszemle 1974. 1—4.

alapján arra a következtetésre is lehetne jutni, hogy Hess a *Chronica* elkészítését követően egy további, a *Chronicánál* — ahol is annak eleje és vége között 1,054 mm átlagkülönbség észlelhető — valamivel nagyobb terjedelmű kiadványt állított elő. Ennek elkészítése során azután a sorméret fokozatosan elérte a *Basilius* elején mértet. Az így elvben kikövetkeztetett budai nyomtatványból pedig egyetlen példány sem maradt fenn. Számításba vehető még a *Basilius*nak a *Chronicában* található eltérő vízjele alapján a némileg más minőségű papír elütő viselkedése is. Azonban a megoldást inkább máshol kell keresni. A differenciára ugyanis a nyomtatáshoz megnedvesített papírnak a száradás során bekövetkezett zsugorodása ad magyarázatot, vagyis a fentiekben a Fitz által számba vett lehetőségek közül egy egészen más csoport. Az ilyen összehúzóds mértéke a tapasztalat alapján általában egy százalék körül van, amely csak rendkívüli esetekben növekedhet még valamivel. A méretcsökkenés iránya pedig — és ebben az esetben éppen ez a legfontosabb — zömmel a papír merítésére használt szita egymástól viszonylag távolabb fekvő, ún. merevítőre merőleges.<sup>22</sup> A merítő szitának ezek a rézdrótból kialakított tartószálai, amelyeknek nyoma vízjel alakjában a papíron ma is jól látható, a fekvő téglalap alakú papírívén mindig függőleges irányban helyezkednek el. A szárítás során bekövetkezett zsugorodás tehát többségében egy irányban, éspedig vízszintesen hatott. Ez a fólió formátumú *Chronica* esetében, a papírnak ez az összehúzóds a sorméretre szinte semmi hatással sem volt, hiszen az összehúzóds elsősorban a sorokkal párhuzamosan érvényesült. A negyedrétt alakú *Basilius*ban a helyzet ezzel szemben pontosan fordított. A papír rövidülésének iránya ebben a kiadványban — a hajtogatás következtében — az előzőre merőlegesen, vagyis függőlegesen hatott. Ez vezette azután a szakirodalomban eddig olyan sok gondot okozott sorméretcsökkenéshez. Tehát a Hess két kiadványa közötti formátumkülönbség (fólió és negyedrétt) a magyarázata az azonos betűöntvényekkel szedett két budai őnyomtatvány sortávolsága között húsz soronként mutatkozó jó egy mm-nyi méretkülönbségnek.

Az előbbieken körvonalazott és a negyedrétt formátumú kiadványok sorméretében érzékelhető rövidülés általános érvényű, bár erről a körülményről a szakirodalom — eltekintve Gaskellnek a fentiekben hivatkozott egyetlen jegyzetétől, amelyből ez is csupán csak kikövetkeztethető — nem emlékezik meg. Pedig ez a régi nyomtatványok betűtípusainak kutatásával kapcsolatban fontos gyakorlati szempont. Haebler egyedül arra hívta fel a figyelmet, hogy különböző eredetű papírok esetében a nyomtatás előtti megnedvesítés kiszáradása korlátozott méretváltozáshoz vezethet.<sup>23</sup> Ennek az a következménye, hogy a merőben eltérő vízjelű, tehát heterogén forrásokból származó papírból álló kötetben belül ugyanannak a betűtípusnak húszsor-mérete kb. egy százaléknyi szóródást mutathat.

A fólió, ill. a nyolcadrétt formátumú kiadványokban lényegében az eredeti sortávolság, vagyis a betűöntvény hasábjának magassága mérhető az említett kb. plusz-mínusz egy százaléknyi eltéréssel, amennyiben a kiadvány papírívei nem azonos malomból származnak. A negyedrétt alakú nyomtatványokban ez a szóródás

<sup>22</sup> GASKELL, Philip: *A New Introduction to Bibliography*. Oxford (1974). 13.

<sup>23</sup> HAEBLER, Konrad: *Typenrepertorium der Wiegendrucke*. I. Halle a. S. 1905. XII.

természetesen ugyanígy megtalálható, de — ugyanazon betűtípus esetében — a mért értékek a fólióban tapasztaltnál kb. egy százalékkal alacsonyabbak.

A Hess-féle két kiadvány között mért különbségnek a fentiekben kifejtett szempont szerinti méretváltozása ellenőrzéséhez a budai nyomdász korábbi tevékenysége színhelyén, vagyis Rómában és az ő idejében, vagyis 1470 tájt Ulrich Han műhelyében, ennek 113 mm-rel jelölt betűtípusával előállított fólió és negyedrétt alakú két kiadványa látszott a legalkalmasabbnak. Az igen vegyes vízjellet mutató kötetek közül a fólióban<sup>24</sup> a húsz sor mérete 113—115 mm között ingadozik, míg a negyedrétnél<sup>25</sup> ugyanez 110 1/2—112 mm. A különböző eredetű papír miatt ugyan szóródást mutató mérési eredmények tehát egyértelműen elkülönülnek a fólió és a negyedrétt között: a negyedréttben ez mindig kb. egy százalékkal kisebb.

A fentiekben körvonalazott megállapítás érvényesíthető a *Chronica* és a *Basiliius* közötti időrend megállapításához is. A fentiek alapján bizonyosnak látszik, hogy a *Basiliius* — a szakirodalomban már korábban megszilárdult álláspontnak megfelelően<sup>26</sup> a *Chronica* után készült. Nem valószínű ugyanis, hogy a nedvesen nyomott kiadvány sorméretének csökkenése a fentiekben említett és a két kiadvány méretét pontosan elválasztó egy százaléknál jóval több lett volna. Amennyiben ugyanis a *Basiliius* készült volna el elsőként, akkor Hess betűi eredeti méretében húsz soronként meg kellett volna haladnia a 113 mm-t. Leszámítva ebből a negyedrétt formátumú kiadványokban mutatkozó kb. egy százaléknyi papírzsugorodást és magában a nyomtatványban mért mintegy negyed mm-nyi méretcsökkenést, csakis ebben az esetben lehetne eljutni a *Chronica* elején mért több mint 111,5 mm-es mérethez.<sup>27</sup> Ezzel szemben a *Basiliius*ban a legnagyobb sortávolság 109,5 mm, aminél a 113 mm nem kevesebb, mint 3,5 mm-rel nagyobb. A *Basiliius* korábbi megjelentetése esetén a papírnak tehát több, mint három százalékos összehúzódását kellene feltételezni, aminek a szakirodalom<sup>28</sup> azonban egyértelműen ellene mond.

A Hess két kiadványa között a sormagasság méreteltérésében észlelhető különbségről áttérve immár a betűöntvény magasságának mind a *Chronicában*, mind a *Basiliius*ban észlelhető fokozatos, de egyértelmű csökkenésére, magyarázatképpen itt is a Fitz által felsorolt öt szempont jöhet számításba.

A papír nyomtatás előtti megnedvesítése különböző eredetű alapanyag esetében korlátozott méretváltozáshoz vezethet, amint ez a fentiekben már megtárgyalásra került. Azonban Hess mindkét kiadványa összes példányának valamennyi levélpárja, azaz íve, ugyanabban a malomban előállított papírra készült.<sup>29</sup> Hasonló módon kizárható a sorok közé helyezett ún. térső használata, hiszen ilyen kisméretű emelésnek (Durchschuss), ami egy-egy sor magasságát a mm töredékével növeli csupán, semmi értelme sincs, de technikailag is szinte megoldhatatlan. A betűöntés termotechnikájával ugyan magyarázható lenne az öntvények méretének bizonyos fokú egyenetlensége, de a rendszeresen csökkenő sormagasság semmi esetre sem.

<sup>24</sup> Plutarchus — H 13125 — Bp. MTA Könyvtára Inc. 800.

<sup>25</sup> Justinus — H 9646 Bp. MTA Könyvtára Inc. 415.

<sup>26</sup> FITZ, Hess 132. RMNy 1. *Magyar Könyvszemle* 1974. 11.

<sup>27</sup> 113.000 - 1.130 = 111.870 - 0.260 = 111.610.

<sup>28</sup> Gaskell i. h. — ld. 22. jegyzet.

<sup>29</sup> FITZ, Hess 87.

Átöntés esetében a méretváltozás egyszeri és következetesen állandó, így ez sehogyan sem szolgálhat magyarázatul a fokozatos és kisméretű, de ugyanakkor rendszeres méretcsökkenésre.

Egyedül a betűk csiszolása az, amely a Fitz által felvetett öt szempont közül megoldást nyújthat a betűk méretének lassú csökkenésére. Ha ezt ugyanis a szedés során igénybe vett öntvényeken végezték, ezek visszaosztásukat követően újra meg újra szedésre, ill. ismételt csiszolásra kerülhettek. Ebben az esetben bekövetkezhetett a betűállomány lassú méretapadása.<sup>30</sup> Ennek a magyarázatnak azonban ellentmondani látszik az a fentiekben tett megállapítás, hogy a csökkenésnél is jóval kisebb mértékben ugyan, de a *Chronica*n belül átmeneti és igen kisfokú méretnövekedés is tapasztalható. A szedéssel párhuzamos csiszolás mérséklése, ill. átmeneti felfüggesztése azonban pontosan erre az eredményre kell hogy vezessen. Azok a betűk ugyanis, amelyeket több lappal korábbi szedésnél használtak utóljára, szükségszerűen valamivel nagyobbak, mint amelyeket legutóbb és erősebben megcsiszoltak.

Ennek a feltételezésnek fényében vizsgálva a *Chronica* mérésénél kialakított 13 csoport méreteit, az alábbi következtetésre lehet jutni. Jelentősebb méretcsökkenés a 2. és a 3. csoport között észlelhető, ami arra utal, hogy a reszelést nem azonnal kezdték, ill. a szedés többségében még használatlan betűkkel történt. A 6. részletben végzett erőteljes csiszolást követően csökkentették ennek intenzitását. Ez azután azzal járt, hogy a 7. részletben átmenetileg kissé megnőtt a sorok közötti távolság, hogy azt követően immár csak lassabban mérséklődjék a 10. részletig. Ekkor — úgy tűnik — egy ideig csak igen kis mértékben végezték ezt a beavatkozást. Ebből adódhatott a betűknek a 11. részletben tapasztalható átmeneti, bár nagyon kis mértékű növekedése, hogy azután az utolsó részletben a betűmagasság az egész köteten belüli legalacsonyabb átlagot érje el.

A sortávolságnak, vagyis a betűöntvény méretének csökkenése tehát kormeghatározó szerephez jutott Hess kiadványaiban: minél korábban készült az, annál nagyobb, ill. a kisebb méret későbbi nyomtatásra utal. Ennek fényében érdemes megvizsgálni a *Chronica* első füzeté első és két utolsó lapján a betűk nagyságát.<sup>30</sup> Ezen a három lapon ugyanis a sorok távolsága egyértelműen és határozottan kisebb,<sup>31</sup> mint ami ugyanennek a füzetnek többi lapjain mérhető.<sup>32</sup> Ugyanakkor ez a méret viszont megegyezik a kötet végén tapasztalható átlagos sormagassággal.<sup>33</sup> Ez egyértelműen arra utal, hogy az ajánlás, továbbá az első füzet utolsó levele két lapjának szövegét a kiadvány elkészítése végén szedték és nyomtatták.

Szemügyre véve az első nyomtatott lapot (a<sub>2</sub>a) a Hess-féle ajánlás szövegével és alatta a *Chronica* incipitjével, fel kell figyelni bizonyos jelekre, amelyek arra utalnak,

<sup>30</sup> Érdemes lesz majd egyszer külön is megvizsgálni, hogy a budai műhelyben miért alkalmaztak ilyen szokatlan módszert.

<sup>31</sup> 110,2—110,4 mm húszsoronként.

<sup>32</sup> 111,0—111,5 mm.

<sup>33</sup> Hogy a kötetben belül észlelt és a fentiekben körvonalazott méretcsökkenése a soroknak — szemben a *Chronica* és a *Basilius* között mutatkozó eltéréssel — nem a papír összehúzódásából származik, azt jól bizonyítja az a körülmény, hogy a második levél rektóján több, mint egy mm-rel kisebb a húszsorméret, mint ugyanennek a levélnek verzóján.

hogy az utólagos nyomtatásnak kikövetkeztetése nem megalapozatlanul történt. Az jól ismert, hogy a 16—18. században igen elterjedt volt az a gyakorlat, amely szerint a címlapot és az ajánlást tartalmazó, bevezető füzet(ek)et az egész kiadvány elkészültét követően, utolsóként állították elő. Sok esetben ugyanis csak ekkorra tisztázódott, hogy vajon kit (vagy kiket) sikerült megnyerni a kiadvány költségeinek részbeni vagy teljes fedezésére. Az ajánlást azután természetesen ennek megfelelően kellett szövegezni. Úgy tűnik, ha csak ez nem valami sztereotip, humanista fordulat, hogy valami ilyesféle gondokkal küzdött Hess is. Ő ugyanis amikor arról írt, hogy kinek is ajánlja munkáját, a következőképpen fogalmazott: „diu mecum ipse voluntarem”, vagyis: magamban hosszasan töprengtem.<sup>34</sup>

De más jelekből is arra lehet következtetni, hogy az első hazai nyomdász a kötet elejét másképpen tervezte, mint amilyen formában ez fennmaradt. A második levél verzóján, amint erre a szakirodalomban többen is felfigyeltek,<sup>35</sup> a *Chronica* szövege a „Porro”, azaz „továbbá” szóval és a vízözönrel kezdődik, aminek alapján bizonyos előzményeket vár az ember. Ráadásul ezt a lapot logikusan az incipit-soroknak kellett volna bevezetnie. Mindebből arra lehet gondolni, hogy Hess a második levél rektójára nem csupán az incipitet szánta, de a *Chronica* bevezető sorait is, azután elvezettek volna a teremtéstől a vízözönig. A külföldről jött nyomdász úgy vélhette, hogy a *Chronica* szedéséhez számára rendelkezésre álló kézirat eleje hiányos. Ezért azt remélhette, hogy a nyomtatás folyamán majd sikerül olyan másolathoz jutnia, amely a hiányolt, legelső részt is tartalmazza.

A betűöntvények méretének tanúsága alapján az első levéllel összefüggő és az egész kiadvány 12. levele mindkét lapjának szövegét is utólag, feltehetően az ajánlással egyidejűleg nyomták. Már az a körülmény is gondot okoz, hogy vajon miért áll az első füzet kivételesen hat levélpárból, amíg a következők — az akkori szokásnak és a korai nyomdászgyakorlatnak megfelelően — csak ötből. Fitz a magyarázatot az első szedésrészlet befejezésének kényszerében látta.<sup>36</sup> A szedésrészletek teóriáját azonban időközben el kellett ejteni, és helyette a probléma megoldásának az látszott, hogy Hess az első füzet középső levélpárjának elkészítését követően jutott csak arra az elhatározásra, hogy kiadványának élére egy azt védő üres levelet helyezzen. Az ehhez szükséges levélpár növelte azután ezek számát az első füzetben ötről hatra.<sup>37</sup> Ehhez most még azt a szempontot is hozzá lehet fűzni, hogy a védőlevél helyett — vagy legalábbis annak funkcióját megosztva — az ajánlás szövege elhelyezésének új szempontja merülhetett fel a budai nyomdásznál az első füzet második felének előállításakor. A verzón „Porro” szóval kezdődő szöveg előtt üresen hagyott lapot ugyanis — amint erről fentebb már szó esett — a várt, kiegészítő, bevezető résznek szánta.

A 12. levéllel összefüggő, vele párt alkotó és ma üres, első levél egyedül a *Chronica* prágai példányában maradt csak meg.<sup>38</sup> Vélhető, hogy ez az első levél eredetileg

<sup>34</sup> *Chronica Hungarorum*. Bp. 1973. 5.

<sup>35</sup> Így pl. Soltész Zoltánné — Basilius: a költők olvasásáról. Bp. 1978. 102.

<sup>36</sup> Fitz, Hess 96.

<sup>37</sup> *Magyar Könyvszemle* 1973. 144—145.

<sup>38</sup> A GW 6686 leírása még bizonytalan volt, hogy mi is lehetett ezen az első levélen, azonban a RMNy 2 már üresként tartotta számon.

nyomatott szöveget tartalmazott. Az előbbi feltételezésre visszatérve, amelynek értelmében a 2. levél rektójára az incipitet és a krónikának a vízözön előtti részét szánta a nyomdász, az ajánlás ebben az esetben az első levélre kerülhetett. Éppen ezzel az első levélre nyomtatott dedikációval támadhatott Hessnek problémája. Elképzelhető, hogy ennek szövege valamilyen magasabb rangú személynek szólhatott, mert a „hosszas töprengés” kifejezés a ma ismert ajánlás címzettjéhez aligha lehetett hízelgő, és a ma ismert dedikáció feltehetően szükségmegoldás-jellegét volt hivatott álcázni. A budai nyomdásznak az eredetileg kiszemelt személy támogatásával kapcsolatos reményei ezek szerint füstbe mehettek. Mindezek után arra kényszerült, hogy ezt az immár makulatúrának minősülő első levelet eltávolítsa a kiadvány éléről, amely levélpárt alkotott a korábban már kinyomtatott 12. levéllel.

Az 1. és a 12. levélből álló levélpár utólagos kinyomtatásának feltételezése a fentiekben mindenekelőtt a betűöntvénynek a környezeténél kisebb méretére támaszkodott. Ezt így kikövetkeztetett, nem mindennapi eljárást azonban a papír is pontosan megerősíti. A *Chronica*-ban a vízjel minden példány minden ívében körbe zárt mérleg képét mutatja, a tetején nyolcas alakú jellel mégpedig vagy csillaggal, vagy pedig enélkül.<sup>39</sup> Az 1. és 12. levélből álló papírívben csillag nélkül látható a mérleg. Ilyen papír a kiadványban különben csak a harmadik füzetben ( $c_3$ — $c_8$  levélpárban) tűnik fel először, hogy azután a kötet második felében uralkodóvá válják.

De nem csupán a betűöntvény mérete és a vízjel támasztja alá a 12. levél szövegének utólagos nyomtatását, hanem az ortográfiai vizsgálat alapján is ugyanerre a megállapításra kellett jutni. A *Chronica* különböző része eltérő arányokat mutat a pont és a kettőspont alkalmazásában. A szöveg első lapján ( $a_2b$ ) 36 ponttal szemben mindössze 10 kettőspont áll, vagyis az arány 1 : 3.6 a pont javára. A további füzetekben ez a szám ezt követően fokozatosan csökken, hogy a negyedik füzet elejétől már némelyik lapon a kettőspont kerüljön némi túlsúlyra.<sup>40</sup> Összesítve azonban ugyanennek a füzetnek első felében még mindig a pont vezet a kettősponttal szemben.<sup>41</sup> Az utolsó három füzet tíz-tíz lapját számolva azután már véglegesen a kettősponté lesz a többség.<sup>42</sup>

Szemügyre véve ezek után az utólag szedett 12. levél két lapját, ott a következők figyelhetők meg. A rektón 31 ponttal szemben 19 kettőspont található, ami 1 : 1.6 arány a pont javára, míg a verzón visszájára fordul a helyzet, mert itt 23 kettőspont mellett 19 pont foglal csak helyet, vagyis az arány 1 : 1.2 immár a kettőspont javára. Különösen kirívó ez a változás, ha az ember a folyamatos szövegnek e két lapot megelőző, ill. az azt követő lapján végzi el ugyanezt a számlálást: a 11b lapon 1 : 2.7,<sup>43</sup> a 13a lapon pedig 1 : 2.2<sup>44</sup> az arány mindkét esetben a pont javára. A 12. levél

<sup>39</sup> FITZ, Hess 84—85.

<sup>40</sup> Pl.  $d_1a$  23—20.

<sup>41</sup> A  $d_1a$ — $d_8b$ : 290—176, vagyis az arány 1 : 1.6.

<sup>42</sup> Az  $e_1a$ — $e_8b$ : 238—201 = 1 : 1.2,  $f_1a$ — $f_8b$ : 246—176 = 1 : 1.4,  $g_1b$ — $g_8a$ : 201—180 = 1 : 1.1.

<sup>43</sup> 35—13.

<sup>44</sup> 31—14.

tehát nem csupán betűméretében és papírja vízjelében üt el környezetétől, hanem e helyesírási sajátosság tekintetében is.

Érdemes a központosítást a két, utólag szedett lapon részleteiben is megvizsgálni. A laponként 33 soros szöveget három egyenlő, 11-11 sorból álló részletre bontva kiderül, hogy a rektó elején az arány 1 : 1.2 a pont javára,<sup>45</sup> majd ez az arányszám csökken, hogy a verzó középső harmadában kiegyenlítetté válják.<sup>46</sup> A verzó utolsó harmadában azután a kettőspont 1 : 1.8 arányban<sup>47</sup> jelentős többségbe kerül.

A kettőspont mai szemmel nézve meglepően sűrű használatának magyarázata az, hogy Hess és több más kortársa betűszekrényében nem volt található vessző, így e helyett alkalmazták sokszor és sok helyen a kettőspontot. A pont és kettőspont aránya két tényezőn múlott: egyrészt milyen volt az interpunkció a szedés alapján szolgáló szövegben, másrészt mi volt e tekintetben a szedő egyéni szokása. Úgy tűnik, hogy a *Chronica* kézírata ritkábban alkalmazta a kettőspontot (vagy a vesszőt), míg a szedő inkább ennek gyakoribb alkalmazását kedvelte. Munkájában eleinte ebben a vonatkozásban is gondosabban követhette a kéziratot, ennek tudható be a pont túlsúlya a *Chronica* első részében. Idővel és fokozatosan egyre inkább engedhetett a minta szigorú követésétől, így saját gyakorlata a kettőspont sűrűbb szedésével fokozatosan előtérbe került.

A fenti, szövegkörnyezetétől merőben eltérő és a két lapon belül is lényeges változást mutató jelenség is azzal magyarázható, hogy a 12. levél szövegét a *Chronica* munkálatainak vége felé szedték újra, amihez is kéziratként nyilván a korábban kinyomtatott és utólag makulatúrává minősített levél szolgált. A sorok beosztását abból pontosan át lehetett venni, hogy azután ez a 13. lap elejétől a már régen készen álló szöveghez probléma mentesen csatlakozzék. A korábbi nyomtatványon feltehetően a pont volt végig túlsúlyban, amint ez a kötet első felére általában jellemző. A szedő megismételt munkája során eleinte a központosítás terén is szorosabban követte a korábban kinyomtatott szöveget, majd ettől — nyilván tudat alatt — fokozatosan eltávolodott, ami által egyre inkább közeledett a *Chronica* második felére kialakult és a kettőspont túlsúlyával jellemezhető szokáshoz. Vagyis ezen a két utólag újraszedett lapon gyorsan lezajlott az interpunkciók gyakorlatában ugyanaz a változás, ami lassabban az egész könyvben megfigyelhető.

A sortávolságnak a nyomtatás időrendjét meghatározó szerepének feltételezése a különböző (vízjel, helyesírás) irányú vizsgálódásokkal a fentiekben tehát határozott megerősítést nyert, így az a hipotézis szintjéről immár a megállapítására emelhető, amelyre azután a továbbiakban már támaszkodni is lehet.

A betűöntvények tanúsága szerint ugyancsak a *Chronica* elkészülte végén szedett ajánlásban (a<sub>2</sub>a) a fentiekben vizsgált szedési sajátosság merőben másképpen alakult. Itt természetesen nem áll rendelkezésre valamilyen, már korábban kinyomtatott szöveg, amely befolyásolhatta volna a szedőt a központosítás kérdésében, hiszen ennek kéziratát maga Hess készítette, aki azt fogalmazta. Ezen a lapon a 33 kettősponttal szemben mindössze 9 pont található, ami 1 : 3.7 arány a

<sup>45</sup> 11—9.

<sup>46</sup> Ezekben a sorokban hat pont és ugyanennyi kettőspont áll.

<sup>47</sup> 11—6.



kettőspont javára. Ez a szám tehát igen jelentősen eltér a *Chronica* többi részében tapasztalhatótól, ahol is — amint erről az előzőekben már szó esett — a kettőspont túlsúlya a másfelet soha nem haladta meg. Az ajánlásban viszont ennek egyszerre és hirtelen a többszöröse tapasztalható. Ez a gyakorlat azonban mégsem idegen az első hazai nyomdától, hiszen a *Basiliusban* a kettőspont 1 : 3.9 arányú túlsúlya a ponttal szemben ehhez igen közeláll.<sup>48</sup> Mindezek alapján immár ez esetben is több oldalról is megerősítve kell látni azt a véleményt, amely szerint Hess ajánlását a *Chronica* elkészültét követően szedték ki, majd nyomtatták rá a korábban már kinyomtatott ívnek üresen hagyott lapjára (a<sub>2</sub>a).<sup>49</sup>

A *Chronicának* korábban a második levél rektójára szánt bevezetéséről a külföldi tipográfus a nyomtatás ideje során némi tájékozódás után megállapíthatta, hogy ilyet nem tud találni a magyarok történetéről szóló kéziratok között. Az általa kinyomtatott változat ugyanez a 14. században összeállított krónikának abba a csoportjába tartozik, amelynek ma ismert összes tagja az említett „Porro” szóval kezdődik.<sup>50</sup> Könnyen elképzelhető, hogy ugyanez volt a helyzet már Hess idejében is, de még az sem zárható ki, hogy a hiányolt, bevezető rész ebben a szövegcsoporthoz sohasem készült el. A budai nyomdász „hosszas töprengés” után az immár László, budai prépostnak, vagyis Kárainak szóló ajánlását erre az addig üresen hagyott lapra állította elő, hozzáfűzve az incipitsorokat. Mindez betöltötte a második levél korábban szabadon maradt első lapját.<sup>50a</sup> Hess ajánlása terjedelmét nyilván úgy szabta meg saját maga számára, hogy a laponkénti 33 sorban minden pontosan kiférjen.

Miután megerősítést nyert, hogy a Kárainak szóló ajánlást és az első füzet utolsó levelének mindkét lapját a kiadvány végének elkészülte idején nyomtatták, még valószínűbbnek tűnik a már említett feltételezés, hogy az első levélen eredetileg egy

<sup>48</sup> E mű helyesírását is bizonyosan erősen befolyásolta a szedés alapjául szolgáló kézirat, vagy talán nyomtatvány.

<sup>49</sup> Ennek kapcsán akaratlanul is felmerül az emberben a gondolat, hogy amennyiben Budán a szedő gyakorlata a kettőspontra hajlott és a Hess által eredetileg kézzel írt szövegre is ez a jellemző, úgy vajon nem ő maga végezte ezt a fontos munkát műhelyében?

<sup>50</sup> *Scriptores rerum Hungaricarum. I.* Bp. 1937. 239—243. — A második rész élén (a<sub>10</sub>a) — a hunok után immár a magyarok történetével — ugyanez a „Porro” szó áll.

<sup>50a</sup> Lényegében ugyanerre a megállapításra jutott Fitz is (Fitz, Hess 110), aki szerint Hess az ajánlását a *Chronica* kinyomtatását, vagyis a kolofonban közölt pünkösdi előestéjét, azaz 1473. június 5-ét követően írta, majd nyomtatta ki. Erre a következtetésre az előző végén olvasható „cui meam primam in hoc sedulitatem pluribus diebus lucubritatem dirigerem” mondat alapján jutott. Ebből ugyanis a „pluribus diebus” szavakat — Fraknoi Vilmos nyomán (*Karai László budai prépost, a könyvnyomtatás meghonosítója Magyarországon*. Bp. 1898. 14. — Budai Krónika. Bp. 1900. 10.) „néhány nap előtt befejezett” szöveggel fordította (Fitz, Hess 82.). — Azonban az idézett latin fordulat alatt ebben a mondatban sokkal inkább „sok-sok napon keresztül” értendő, ahogy ezt Horváth János (*Chronica Hungarorum*. Bp. 1973. 5.), vagy pedig „hosszú ideig”, amint Gerics József (*A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében az államalapítástól 1849-ig*. Összeállította Kovács Máté. Bp. 1963. 141.), ill. „sok napokon át”, ahogy Varjas Béla (*Tanulmányok a lengyel-magyar irodalmi kapcsolatok köréből*. Bp. 1969. 82.) fordította. Fitz eme következtetésének alaptalan voltá azonban nem gyengíti a fentiekben több oldalról is megerősített megállapítást, amely szerint ajánlását Hess az egész kötet kinyomtatása vége során állította elő.

jelentős személynek szóló ajánlás állhatott. A neki szóló írás eltávolítása — az első füzet már elkészült külső levélpárja összes példányának megsemmisítésével és az ezzel összefüggő levél szövegének újraszédésével — meglehetősen komoly anyagi következményeivel súlyos okot sejtet. Az több, mint valószínű, hogy az ajánlás címzettjének személye lehetett az, aki miatt Hess mindennek vállalására kényszerült, különben aligha vállalta volna ezt a költséges és fáradságos többletmunkát.

Végiggondolva a *Chronica* megjelenését megelőző évek hazai történelmét, rögtön szembeötlik a Mátyás elleni összeesküvés ügye, amelynek élén a magyarországi humanisták vezető személyisége, Vitéz János, esztergomi primás állott.<sup>51</sup> Joggal feltételezhető, hogy Kárai 1470/71 fordulóján tett római látogatása során, amikor is Hess Magyarországon történő nyomdaalapításra biztatta, a számításba vehető mecénások között elsőként említhette Vitézt. Mátyás királynak a könyvek iránti érdeklődése ezekben az években még nem kristályosodott ki olyan határozottan, mint néhány évvel később.<sup>52</sup> Aligha kétséges tehát, hogy a hazánkba érkező idegen nyomdász nyomban kereshette a kapcsolatfelvételének lehetőségét a primással. Köztudott, hogy Vitéz nagy könyvgyűjtő is volt,<sup>53</sup> akinek birtokában a magyarok történetéről több kötet volt található.<sup>54</sup>

Elképzelhető, hogy Hess a *Chronica* kéziratát is az esztergomi érsektől kapta, aki feltehetően attól sem zárkózott el, hogy a megjelentetés költségeihez hozzájáruljon. Ez esetben a nyomdásznak szinte kötelessége volt a mecénásnak szóló ajánlással kezdeni a kötetet. Feltehető tehát, hogy ilyen jellegű szöveget nyomott az első levélre. Azonban Mátyás egykori nevelőjével és rokonával, aki 1471 tavaszától a királlyal szemben a lengyel trónkövetelőt támogatta, roppant eréllyel számolt le. Ennek során még fogságba is vettette Visegrádon a primást 1472 február—márciusában, mígnem április elsején egyezséget kötött vele.<sup>55</sup> Ezt követően Vitéz háziórizetnek megfelelő körülmények között élt esztergomi palotájában a hamarosan, 1472. augusztus 9-én bekövetkezett haláláig.<sup>56</sup>

Mindezek alapján tehát meglehetősen valószínűnek tűnik, hogy Hess a Vitéznek szóló ajánlását távolította el a *Chronica* éléről.<sup>57</sup> Ehhez el kellett dobnia a már kinyomtatott első füzet teljes első ívét, vagyis az 1. és 12. levelet. Ennek második, ma ismert változatához újraszédte a 12. levél szövegét, az első levelet viszont most már egészen üresen hagyta, és az immár Kárainak szóló „pót”-ajánlását a második levélnek a megszerezhetetlennek bizonyult bevezetőrész céljára korábban üresen hagyott rektójára nyomtatta a kiadvány elkészülte idején.

<sup>51</sup> Századok és tanulmányok. III. [Bp. 1945] 39–48.

<sup>52</sup> CSAPODI Csaba: *The Corvinian Library. History and Stock*. Bp. 1973. 45.

<sup>53</sup> *Gutenberg Jahrbuch* 1973. 441–447.

<sup>54</sup> CSAPODI—GÁRDONYI Klára: *Die Bibliothek des Johannes Vitéz*. Bp. 1984. 92.

<sup>55</sup> HUSZTI József: *Janus Pannonius*. Pécs 1931. 282.

<sup>56</sup> FRAKNÓI Vilmos: *Vitéz János esztergomi érsek élete*. Bp. 1879. 225.

<sup>57</sup> Az erre vonatkozó és a fentiekben kifejtett gondolat sor pontosan összecseng Soltésznének az első hazai nyomda alapítását indokló elképzeléseivel (BASILIUS MAGNUS: *A költő olvasásáról*. Bp. 1978. 129–136.). Szerinte ugyanis Hess-t az Academia Istropolitana támogatására hívták meg Rómából. Ennek a pozsonyi egyetemnek vezető szelleme és kancellárja pedig éppen Vitéz volt, akitől származhatott az első magyarországi tipográfia létrehozatalának gondolata.

GEDEON BORSA

**Lettergröße in den Hess'schen Druckwerken und  
die aus davon ziehbaren Folgerungen**

Aufgrund der Untersuchungen, welche Verfasser an den von Andreas Hess, dem ersten ungarischen Drucker veröffentlichten Druckwerken, der *Chronica* (1473) und dem *Basilius* unternahm, kommt er zu wichtigen Schlußfolgerungen bezüglich gewisser chronologischer Fragen und der Geschichte der Widmung der *Chronica*. Mit Hilfe der „zwanzig Zeilen-Abmessung“ untersuchte Verfasser mehrere Exemplare der beiden Druckwerke und stellte fest, daß Größenunterschiede nicht nur zwischen diesen beiden, sondern innerhalb der *Chronica* selbst bestehen. Kennzeichnend ist die Verminderung der Lettergröße. Die einzig mögliche Erklärung dafür ist die wiederholte Abschleifung der Buchstaben. So hat der Abstand der Zeilen in den Hess'schen Druckwerken eine zeitbestimmende Rolle: Je früher das Werk entstanden ist, desto größer ist der Zeilenabstand. Auf diese Weise läßt sich auch feststellen, daß die Widmung der *Chronica* und der Text der zwei letzten Blätter des ersten Heftes nach der Fertigstellung des Werkes gesetzt und gedruckt wurde. Der nachträgliche Druck des aus Blatt 1. und 12. bestehenden Bogens wird auch durch Papier- und Rechtschreibung-Untersuchungen bestätigt. Es darf angenommen werden, daß Hess auf den ersten Bogen ursprünglich eine an János Vitéz, den Erzbischof von Esztergom, gerichtete Widmung druckte. Aber da gerade vor Druckjahr der *Chronica* (1473) die vom Erzbischof angezettelte Verschwörung gegen König Mathias aufgedeckt wurde, konnte Hess die ursprüngliche Widmung nicht bestehen lassen, so warf er die Blätter 1. und 12. weg, ließ das Erstere leer, setzte Blatt 12 noch einmal, und druckte die an László Kárai, Probst von Buda geschriebene Widmung auf die ursprünglich leer gelassene Vorderseite des zweiten Blattes.

## A Mindenés Gyűjtemény egyik forrása: az Esprit des Journalistes de Trévoux

### *A Mindenés Gyűjtemény és a tudományos népszerűsítés*

A magyar felvilágosodás írói hatalmas feladatot vállaltak, amikor azt a célt tűzték maguk elé, hogy hazánkat a fejlett európai országok szellemi, gazdasági szintjéhez közelítik. Küzdelmük legnyilvánosabb fóruma az 1780-tól már nagyrészt magyar nyelvű sajtó, amelynek létrehozásában, fenntartásában, szerkesztésében legjobb íróink széles tábora működött közre. Az egymás után születő, bár legtöbbször az óriási erőfeszítés ellenére is csak néhány évig működő folyóiratok európai társaikhoz képest majd másfél százados hátránnyal indultak.

Pétezeli József *Mindenés Gyűjteménye* sajátos szerepet vállalt a nemzet „pallérozásában”, európai szintre hozásában és sajátos módszerekkel próbálta megoldani ön maga elé tűzött feladatát. Pétezeli és társai az 1788-as felhívásban „mindenféle hasznos Tudományokat” terjesztő lapot ígértek, sőt a hazában és egyebütt megjelent könyvek „rövid Summájának” ismertetését; ismeretterjesztői szándékukat később is többször hangoztatták.<sup>1</sup> Tulajdonképpen a *Mindenés Gyűjtemény* első magyar nyelvű „tudományos” periodikánk, amely a tudományos népszerűsítést magas szinten és egyszerre sok tudományban, enciklopédikus igénnyel folytatta. A magyar nyelv fejlesztése mellett a hasznos ismeretek terjesztését, az olvasás népszerűsítését, az olvasói kör kiterjesztését a női nemre, az ifjakra, a köznemességre és az alsóbb néposztályokra úgy kívánta megvalósítani, hogy az erkölcsök és az értelem nevelését egyszerre vette célba. A közvetlen népnevelő szándékkal írt eredeti műveken kívül ezt a célt az első kötettől kezdve az európai tudományos szakirodalom módszeres bemutatásával próbálta megvalósítani, könyvismertetések és műrészletek fordításának közlésével.

A *Mindenés Gyűjtemény* értékelői eddig szinte kivétel nélkül a folyóirat hasznosságát, didaktikus jellegét hangsúlyozták, ennek alapján elsősorban „a morális folyóiratnak műfaji sajátosságait” tárták fel benne. Egyéb hazai folyóiratainkkal is összehasonlítva a lap szerkesztését, írásait, úgy vélték, hogy 1790-től változás következik be, amelyet a szerkesztő energiavesztéseként értékeltek, a szubjektív, harcos hang eltűnését inkább kedvezőtlen jelenségként kommentálták, és Pétezeli betegségével, elfáradásával hozták kapcsolatba. Általában kevesebb figyelmet szenteltek az utolsó két: 1791—92-es, évkönyvformában megjelenő

<sup>1</sup> KÓKAY György, *A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei (1780—1795)*, Bp. 1970. 458—459; GULYÁS Pál, *Id. Pétezeli József élete és jellemzése*, Bp. 1902.

kötetnek.<sup>2</sup> Kivételt jelent Gulyás Pál, aki az utolsó két kötet írásainak magas színvonalát hangsúlyozza, Takács Sándor az itt nagy számban publikált esztétikai jellegű írások magyarországi jelentőségét húzza alá, Bíró Ferenc pedig Pétzeli egyéb műveivel összekapcsolva elemzi ezeknek a köteteknek írásait.<sup>3</sup> Megegyeznek ugyanakkor a kritikusok abban, hogy a két utolsó kötetben szereplő szövegek nagy részében fordított, másodlagos irodalmat sejtnek, arra a meglepő tényre azonban nem gondoltak, hogy a *Mindenés Gyűjtemény* cikkeinek, könyvismertetéseinek nagy része, a két utolsó kötet szinte teljes egészében ugyanabból a műből származik: az 1771-ben megjelent *Esprit des Journalistes de Trévoux* első két kötetének magyar fordítása, illetve adaptációja. A forrásra egyébként a *Mindenés Gyűjtemény*ben sehol sem utalnak. Ennek a forrásnak bőséges és legtöbbször direkt használata sok esetben magyarázatot ad (főleg Pétzeli esztétikai nézetei esetében) azokra az ellentmondásokra, amelyeket a szerkesztő-író belső ellentmondásainak tulajdonítottak. Megkockáztatjuk azt a feltételezést is, hogy Pétzeli francia mintára megpróbált meghonosítani az ismeretterjesztés jellegzetesen XVIII. századi „műfaját”: az „esprit”-t, amelyet a hasznosság elvének és a széles körű nevelésnek a vágya hozott létre és virágoztatott. Az „esprit” elnevezés (a „génie” esetleg „abrégé” műfaji megjelöléssel váltakozva) olyan kis terjedelmű kézikönyvet jelent, amely kivonatol, válogatást ad, jobb esetben egy mű lényegének összefoglalására vállalkozik, kiegészítve néhány fontos, a lényeget érintő rész megrövidített idézésével. Magyarországon a műfajnak külön aktualitást adott az, hogy szellemi, tudományos lemaradásunk („mivel későtske ébredtünk-fel”) leküzdését a lefontosabb külhoni művek lényegének („veleje”, „essentiája”) ismertetése segíthette.<sup>4</sup> Az „esprit” szó magyar megfelelője a lap első kötetében is szerepel, majd az V. negyed ajánlásában újra olvashatjuk: „ezt a gyűjteményt, mely sok szép Könyveknek *velejeket* rövid summában adja-elő ’s mellyben minden-féle rangú, hivatalú ’s ízlésű emberek találhatnak valamit, a’ mit haszonnal olvashatnak” (kiemelés P. O.).<sup>5</sup> A műfaj magyarországi szükségességét külön indokolja Pétzeli szerint a külföldi munkák drágasága, valamint a megjelenő könyvek nagy száma „egyenként való megszerzések temérdek költséget, meg-olvasások ember’ életénél hosszabb időt kívánának”.<sup>6</sup> Az ilyen jellegű művek magyarországi elterjedtségét jelenlegi

<sup>2</sup> KÓKAY, I. m. 452—466; Uő, *A magyar sajtó története* I. 1705—1848, Bp. 1979. 221—223. Igaz, hogy Kókay a folyóirat „enciklopédikuságát” is említi, másutt pedig azt írja, hogy a *Mindenés Gyűjtemény* főleg „tudománynépszerűsítéssel” foglalkozott. L. *Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában*, Bp. 1983. 168; TAKÁCS Sándor, *Pézel József, Mindenés Gyűjteménye*. In Figyelő, 1887. 270—288, 328—341; BÍRÓ Ferenc, *A Mindenés Gyűjtemény (1789—1792) szerkesztőjének nyelv- és irodalomszemléletéhez*, In Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, Szeged, 1962. 3—15.

<sup>3</sup> GULYÁS, I. m. 62; TAKÁCS, I. m.; BÍRÓ Ferenc, *Pézel József*, In ItK, 1964. 4—5. sz. 405—432, 557—583.

<sup>4</sup> *Mindenés Gyűjtemény* (a továbbiakban: M. Gy.) I. 122.

<sup>5</sup> Uo. V. 3.

<sup>6</sup> A francia filozófusok az ilyen jellegű munkákban rejlő veszélyt is látják (az eredeti művek olvasásától elvon), mégis elengedhetetlenül szükségesnek tartják őket. Marmontel indoklásul azt a példát hozza, hogy napi tizennégy órai olvasás mellett nyolcszáz évre lenne szükség, hogy a királyi könyvtár történeti jellegű műveit egy ember végigolvassa. Az enciklopédisták is részben hasonló feladatot vállaltak. L. *Histoire générale de la presse française*, I. Paris, 1969. 167—200.

könyvtáraink állománya is tükrözi, de számuk nagysága különösen feltűnő Pétzeli könyvtárában, ahol mintegy negyven könyvet találunk e műfajból, sőt kimondottan *Esprit* címmel is tizenötöt. Köztük szerepel természetesen az *Esprit des Journalistes de Trévoux* négy kötete is. Pétzeli és munkatársai, főleg az első kötetekben, megkísérelték eredeti írások létrehozását is ebben a műfajban, recenziók, lerövidítések, válogatások közlésével; az utolsó kötetekben a szó szerinti fordítások vagy adaptációk dominálnak.

Tanulmányunk egyik célja a *Mindenes Gyűjtemény* fenti forrásból származó írásainak feltárása volt. Mélyebben elemeztük azt a területet, amelyet a kritikák, mind Pétzeliről, mind a *Mindenes Gyűjteményről* írva meglehetősen elhanyagoltak, és amelyben az átvett cikkek mennyisége nagy, ahol a fordításokhoz fűzött kommentárok elemzése jelentősen módosítja a magyar felvilágosodás egyik kiemelkedő folyóiratának értékelését: a történelemszemléletre, a történelemre és az ezzel összefüggő politikára vonatkozó írásokat.

### *Az Esprit des Journalistes de Trévoux*

A felvilágosodás íróinak szilárd meggyőződése, hogy az irodalomnak (a korabeli értelemben, tehát a filozófiát, a tudományos irodalmat is beleértve) a társadalom formálásában, előrevitelében alapvető szerepet kell vállalnia. Az egyre gyakrabban nemzeti nyelven írt, „amatőrök” számára nehezen érthető és gyakran igen terjedelmes tudományos művek ismertetésére, elterjesztésére ezért ebben a korban sajátos művek születtek. A XVII. és XVIII. században az újságok nagy részét a frissen megjelent könyvek bemutatásának szentelték. Az újságírók, akik a közönség elvárásának megfelelően elsősorban informálni akartak, nem törekedtek önálló gondolatok, sőt még önálló, szubjektív vélemény megformálására sem: megelégedtek azzal, hogy bemutatnak, összegeznek. Az objektivitás, a semlegesség a jó újságíró ideálja.<sup>7</sup> A szótárak műfaját az előző korokból mentik át, ugyanakkor tudományterületenként specializálják. Csak Pétzeli könyvtárában a nyelvi szótárakon kívül történeti, földrajzi, katonai, természettani, mezőgazdasági, fizikai, állattani, utazási, az erkölcsi szokásokat ismertető stb. szótárakat találunk. A szótárakat, „mélanges”-okat, „abrége”-ket tekinthetjük azon művek elődjeinek, amelyek céljukat nem a sokrétű, mély bemutatásban, hanem a lényeg megragadásában, „ki-szedetetésében” látják. Az egész század folyamán számtalan névtelen, vagy munkájához nevét is adó szerző dolgozik hangyaszorgalommal, hogy hatalmas művekből, vagy életművekből ragadja ki a lényegét, szellemét: „esprit”, „génie”. A XVIII. században, amikor a francia nyelv egész Európa számára közérthető, a franciául megjelent fenti műveknek, műfajoknak a kultúra, a tudományok terjesztésében, a szellemi mozgások átadásában különösen jelentős szerepe volt.

A *Mémoires* (vagy *Journal*) *de Trévoux* (teljes címén: *Mémoires pour servir à l'histoire des sciences et des arts*) c. lap is azzal a céllal jött létre, hogy az Európában

<sup>7</sup> EHRARD—ROGER, *Deux périodiques français du 18<sup>e</sup> siècle: „Le Journal des Savants” et „Les Mémoires de Trévoux”*. *Essai d'une étude quantitative*, In *Libre et société dans la France du 18<sup>e</sup> siècle*, Paris, 1965. vol. I.

megjelenő legfontosabb könyvekről beszámoljon olvasóinak. 1701-től hatvan éven át végezte ezt a nemes feladatot, versenyre kelve az akkor már majd negyven éve hasonló céllal szerkesztett és egész Európában (hazánkban is) ismert és becsült *Journal des Savants* c. periodikával.<sup>8</sup> Mindkét lap különböző nyugat-európai nyomdáknak megjelent, jórészt francia nyelvű (ezen kívül latin, német, angol) munkák bemutatására, értékelésére és szelektálására vállalkozott, kizárólagos céljának a különböző tudományterületek legfontosabb eredményeinek összefoglalását vagy egyszerűen egyes művek ismertetését tekintette; a két bemutatási formát gyakran összekapcsolta.<sup>9</sup>

A *Mémoires de Trévoux* nevét a kiadás helyétől kapta, szerkesztői szinte kivétel nélkül jezsuiták, akik levelező képviselőktől szereztek be a könyvismertetéseket Svédországból, Svájcból, Németországból, Olasz- és Spanyolországból, valamint a különböző francia városokból; így a könyvkiadók legjelentősebb sikereiről hírt tudtak adni. A folyóirat minden tudományterületről beszámolt: a jog, a politika, a történettudomány éppúgy helyet kapott benne, mint a filozófia, a nyelvészet vagy a természettudományok különböző területei, a matematika, az orvostudomány, legnagyobb helyet azonban a művészetekkel és az irodalommal foglalkozó könyveknek biztosított. A szerkesztők a kommentároknál megpróbálták egyensúlyt megvalósítani a lap eredeti célja: a vallás védelme és az objektivitás, egyfajta ideológiai semlegesség között. Ezt a szándékot mutatja például az, hogy kezdetben (1712-ig) magukkal a szerzőkkel írták a kivonatokat. A későbbiekben cikkeik polémikusabbakká váltak, de igyekeztek mind válogatásukban, mind kommentárjaikban a szubjektivitást mellőzni és elfogulatlanul ítélni. Az elvárásnak persze nem minden író felelt meg, mégis elmondhatjuk, hogy bemutatásaikban valamennyien inkább a könyvek leírására, jelentőségének megragadására törekedtek. Ideológiai okokból ritkán hallgattak egy-egy mű megjelenéséről. Az ismertetések írói nagyrészt jezsuiták, de laikusok is akadtak közöttük. A szerkesztőket és az újságírókat jól jellemzi, hogy mindvégig érzékenyen reagálnak a Régiek és Modernek vitájával összefüggő kérdésekre, és sok jezsuitával ellentétben a Modernek nézeteihez állnak közelebb: szeretnék helyére tenni az antikvitást, csökkentve az antik szerzők imádatát, hatásuk jelentőségét nem kisebbitve.<sup>10</sup>

<sup>8</sup> A *Journal des Savants* a régi katalógusok szerint Pézseli könyvtárában, a Pécsi Püspöki Könyvtárban megtalálható. L. *Catalogus Librorum venalium Josephi Pézseli*, Pozsony, 1793. 31. 307. tétel (igen hiányos), VASSKÓ Ilona, *A Pécsi Püspöki Könyvtár francia nyomtatványai és kéziratai*, Pécs, 1934. 98. (201. kötet) A *Journal des Savants* pontosan meghatározott céllal jött létre, amelyet nagyrészt a *Journal de Trévoux* is követett. Mézeray történetíró 1663-ban tervezetet nyújtott be XIV. Lajoshoz, amelyben a történetírás egyik feladatáknak a tudományok, felfedezések, művészeti újdonságok ismertetését jelölte meg. A feladat megoldását egy hetenként publikálandó „általános irodalmi újságban” (*Journal Littéraire Général*) látja. A tervezetet a király engedélyezi, így indul meg a lap 1665 januárjától. L. *Histoire générale de la presse*, I. 124.

<sup>9</sup> Magyar szerző francia nyelven megjelent munkájáról is közölt recenziót a *Journal de Trévoux*: TELEKI József *Essai sur la faiblesse des Esprits-forts* c. művét néhány hónappal a második, amsterdami kiadás megjelenése után ismerteti 1761-ben. L. F. CSANAK Dóra, *Két korszak határán*, Bp. 1983. 151–153.

<sup>10</sup> Alfred R. S. J. DESAUTELS, *Les Mémoires de Trévoux et le mouvement des idées au XVIII<sup>e</sup> siècle. 1701–1734*, Roma, 1956. Bibliotheca instituti historici S. I. vol. VIII.

A jezsuiták lapjának sikerét bizonyítja, hogy két olasz változata is megjelent, valamint egy holland átdolgozás, amely a *Journal des Savants* és a *Mémoires de Trévoux* írásait vegyíti.<sup>11</sup>

A lap tudós szerkesztését és cikkeinek minőségét egyaránt dicséri, hogy 1771-ben, tehát megszűnte után néhány évvel, négykötetes zsebkönyvformájú (in-12) válogatást készítettek belőle. Ez a mű, amelynek az *Esprit des Journalistes de Trévoux* címet adták, a legfontosabb cikkeket akarta megörökíteni az utókor számára. A mű kompiláció, szerzője, Pons-Auguste Alletz szinte csak ilyen jellegű írásokat készített, amelyek egyébként igen sikeresek voltak; a szerkesztő-író a hasznosságot tartotta szem előtt és jó érzékkel válogatott.<sup>12</sup> Az *Esprit* a lényegét, az idő rostáján fennmaradt írásokat örökíti meg, és ez a lényeg tulajdonképpen a tudományosan (vagyis tudományterületek szerint) összeállított mozaikokból tevődik össze.<sup>13</sup>

*Az Esprit des Journalistes de Trévoux és a Mindenes Gyűjtemény  
tematikus összetétele*

A két periodika összevetésében először a különbségeket szeretnénk hangsúlyozni. Pétzeli lapja nem kizárólag műismertetések, illetve tudományos eredmények összefoglalását közli, mint egyes cikkeinek francia forrása, az *Esprit*. A *Mindenes Gyűjtemény* eredeti cikkei az első négy kötetben meghatározó fontosságúak, a közük szerkesztett ismertetések a „mindenes” jelleg teljesítéséhez járultak hozzá, és legtöbbször szoros kapcsolatban állnak egyrészt a többi írásokkal, másrészt a szerkesztő Pétzeli egyéb, ebben az időszakban készült munkáival. Hangsúlyozzuk az eredeti cikkeket jelentőségét, ugyanakkor úgy véljük, a lefordított cikkek értéke sem elhanyagolható, egyrészt nagy számuk miatt (elemzéseim, összevetéseim alapján több mint kilencven cikk, mintegy négyszáz oldalon), másrészt az írások tartalmának fontossága miatt. Az első, az ötödik és a hatodik negyed tartalmaz a jezsuiták lapjából adaptált cikkeket. Az átvételek nem mechanikus sorrendet, hanem Pétzeli szerkesztői elveit követik. A rendkívül változatos témájú cikkek között nagy számban szerepelnek a történetírásra, a jogra, a politikára, a kereskedelemre, a demográfiára, a nyelvészetre és a poétikára vonatkozó írások.

Az *Esprit de Journalistes de Trévoux* egy Magyarországon fellelhető kötete, az MTA Könyvtárában őrzött első kötet kézirásos bejelöléseket tartalmaz, csillaggal jelölve meg a szövegben, illetve a tartalomjegyzékben bizonyos cikkeket. Ezeknek a

<sup>11</sup> *Histoire générale de la presse fr.*, I. 239.

<sup>12</sup> A szerző egyébként nem jezsuita, az oratoriánusok kongregációjának volt tagja, a mű készítésekor már „szabadfoglalkozású” és semmilyen vallási szervezethez nem tartozik, egyébként jogi képzettséggel rendelkezik, de szinte csak irodalommal foglalkozik.

<sup>13</sup> (ALLETZ, Pons Auguste), *L'Esprit des Journalistes de Trévoux ou Morceaux précieux de Littérature répandus dans les Mémoires pour l'Histoire des Sciences et des Beaux-Arts depuis leur origine en 1701, jusqu'en 1762. Contenant ce qu'il y a de plus neuf et de plus curieux, soit pour les ouvrages dont ces Littérateurs ont rendu compte, soit pour les réflexions judicieuses qui servent de préliminaire à leurs Analyses*, Paris, 1771. I—IV. A fenti teljes címlírás jól összefoglalja a mű lényegét. (A továbbiakban: *Esprit* rövidítéssel utalunk a címre.)



cikkeknek a fordítása (két kivételtől eltekintve) megtalálható a *Mindenés Gyűjteményben*. Feltételezhető, hogy a szerkesztő Pétzeli jelölte így meg a lefordításra kiválasztott cikkeket. A fordítások-adaptációk harmonikus, ugyanakkor az eredetit nem feltétlenül követő szerkesztése és a fordítás minőségi eltérései a szerkesztői elvek határozottságát, ugyanakkor több fordító közreműködését tanúsítják.

Az *Esprit* szerkesztője gyűjteménye bevezetőjében munkája jelentőségének elsősorban azt tartja, hogy a *Journal de Trévoux* mintegy nyolcszáz kötetének anyagát megválogatta és rendszerezte, ezzel áttekinthetővé és követhetővé tette „amateur”-ök számára is. A tudományoknak és művészeteknek átfogó ismertetését adja. Az első kötet a politikára, törvényhozásra, kereskedelemre, népességre, mezőgazdaságra, luxusra, a háborúra, békekötésre vonatkozó fejezeteken kívül egy „vegyes dolgokról” címszót is tartalmaz. A *Mindenés Gyűjtemény* ebből a kötetből 23 cikket közölt (az I. negyed 8, az V. 6, a VI. 9). A második kötet cikkei a nyelvészet és a nyelvek, valamint az irodalomelmélet általános és konkrét tematikájából adnak válogatást. A poétikai cikkek előtt külön egységet képeznek a történetírás elméletére vonatkozó recenziók, a poétikai cikkek között az ihlet, a zseni, a szép, az ízlés, a szónoklat, a rím stb. cikkeken kívül néhány szépirodalmi mű elemzése is szerepel. Ebből a kötetből származik a *Mindenés Gyűjtemény* legtöbb átvétele, összesen 73, nagyjából a V. (57), kisebb arányban a VI. (16) kötetben. Az utolsó két kötet is bizonyára érdekelte a magyar szerkesztőt: a III. kötet elsősorban a természettudományokat tárgyalja, találmányokat, természetrajzi jelenségeket ismertet, az utolsó kötet pedig a század jelentős nagy műveit mutatja be: Bayle szótárát, Leibniz, Montesquieu műveit, Voltaire világtörténetét, a *Pucelle d'Orléans*-t és külön fejezetet szentel „morale” címszó alatt a vallás és az erkölcs összefüggéseit tárgyaló munkáknak. A két utolsó kötet témaköreivel összefüggő írások is szerepelnek a *Mindenés Gyűjteményben*, a különböző negyedekre arányosan elosztva, de a fordító vagy író más forrást használt ezek esetében.

Mielőtt részletesen elemeznénk a *Mindenés Gyűjteménybe* átvett cikkeket, hasznosnak látszik egy kvantitatív összehasonlítás a francia és a magyar lap között. J. Ehrard és J. Roger a jezsuiták lapját és a *Journal des Savants* c. újságot hasonlítják össze két periódusban: a századelőn és a század közepén. Konklúziójukat vonatkoztatni lehet a lapból készült válogatásra is. Vizsgálódásaik eredményeként konstatálták, hogy mindkét lapban fokozatosan csökkent a teológiai vonatkozású cikkek száma. A *Journal des Savants*-ban a szépművészetek, a szépirodalom, a fizika, a matematika, az orvostudomány kap egyre nagyobb teret, míg a *Journal de Trévoux*-ban a filozófia, a történetírás, a költészet és poétika, a történetírásban főleg a profán történelem, azon belül a modern kor és érdekes módon a történelem segédtudományai kaptak nagyobb helyet.<sup>14</sup> Az Alletz által készített *Esprit*-ben a tendencia jellegű változások határozott hangsúlyt kapnak. Teológiai vonatkozású cikk alig van, szinte csak az erkölccsel vagy a filozófiával összekapcsolva (Istennel, főleg deista értelmezésével kapcsolatos fejtegetéseket egyébként a jog, történelem, törvényhozás, nevelés stb. témájú cikkeken is olvashatunk). Mennyiségileg is nagy

<sup>14</sup> EHRARD—ROGER, *I. m.*

helyet foglalnak el a történetírással és az irodalom elméletével kapcsolatos ismertetések. A természettudományok egy teljes kötetet töltenek meg. Jelentős még a kereskedelemmel, a nemzetközi joggal és politikával összefüggő ismertett könyvek száma.

A *Mindenes Gyűjtemény*, mint már említettük, a jezsuiták lapjától részben eltérő jellegű, célú kiadvány. A rejtvények, találós versek, didaktikus mesék, gazdasági tanácsok, a társadalom előrevitelére szánt tervezetek az első kötetek állandó rovatát jelentik, igaz, a későbbi kötetekben egyre ritkulnak. A *Mindenes Gyűjtemény* kvantitatív vizsgálata során szembeötlő, hogy a „mindenes” jelleg, az enciklopédikus változatosság harmonikusan csak az első negyedben valósul meg. Nehéz persze ezeket az egymástól legtöbbször teljesen eltérő formájú írásokat bizonyos témák alá besorolni. Három nagy területre oszthatjuk a cikkeket: a társadalomtudományok, a természettudományok és az irodalom-nyelvészet témakörét megkülönböztetve. Az első terület tartalmazza a legváltozatosabb altémákat: a jogi, politikai vonatkozású cikkek az első és a két utolsó kötetben fordulnak elő jelentős számban, az ide kapcsolható demográfiai jellegű írások szintén az elsőben. A politikához szorosan kapcsolódó kereskedelem témájának fontosságát jelzi, hogy ugyanezekben a kötetekben csaknem annyi írásban tárgyalják, mint az előbbi témákat. A történetírás elméletéről írt cikkek részben egybeesnek a jogi-politikai írásokkal, az ötödik és hatodik kötetekben fordulnak elő nagy arányban. Az utazási irodalom az első két kötetben, a földrajzi ismeretek az első, a harmadik és a negyedik negyedben kapnak jelentős helyet. A természettudományokhoz sorolhatjuk mindazokat a gyakorlati vonatkozású cikkeket, amelyek gazdasági tanácsokat tartalmaznak, elsősorban a földműveléssel kapcsolatban (az I., a II. és a IV. negyedekben); a találmányok, tudományos érdekességek, jelenségek, orvosi jellegű tanácsok, ismertetések a IV. negyed kivételével minden kötetben nagy számban szerepelnek, az utolsó kötetben külön egységet is alkotnak. A történeti, természetismereti jellegű cikkek egy része anekdota, részben szemléltető, részben didaktikus célzatú. Ezek az írások nem a *Journal de Trévoux*-ból, hanem más francia vagy egyéb forrásokból származnak (a fordítók hivatkoznak is pl. a *Dictionnaire des Anecdotes-ra*). A vallással összefüggő írások az első kötet után az utolsóban fordulnak elő nagyobb számban. Igen kevés irodalomelméleti jellegű írást tartalmaznak az első kötetek, legnagyobb számban az ötödik és mintegy ennek felét az utolsó kötet. Nyelvészeti jellegű cikkek a negyedik és az ötödik kötetben találhatók.

A *Mindenes Gyűjtemény* tematikai hasonlósága a *Journal de Trévoux*-val szembeötlő, mint azt elemzésünk mutatta, nemcsak a fordított cikkek esetében, hanem akkor is, ha (ahogy azt fenti elemzésünkben tettük) az írások egészét vetjük össze.

#### A Fordítás Mesterségéről

A XVIII. század végi Magyarországon zajló heves vitába, melynek tárgya a fordítás elmélete és gyakorlata, és melynek két szembenálló táborát Batsányi és Rájnis neve fémjelzi, a *Mindenes Gyűjtemény* is beleszól: az elméleti vitába a D'Alembert műve alapján írt *A' Fordítás' Mesterségéről* c. cikkel, gyakorlati szempontból pedig az itt közölt nagy számú franciából fordított írással. Elméleti

útmutatóként Pétzeli D'Alembert-t választja, éppen úgy, mint az 1786-ban megjelent *Henriás* és az 1790-ben közönség elé kerülő *Alzír* c. fordításhoz csatolt *Válogatott Históriaik* bevezetőjében, ahol mottójául D'Alembert egy-egy gondolatát vette.<sup>15</sup>

A *Mindenés Gyűjtemény*ben a magyar író D'Alembert művének bemutatását nem az *Esprit* újságíróitól kölcsönözte, de az ő módszerüket alkalmazta. Először néhány szóval méltatja a szerzőt, mint bölcsessége és jó ízlése által híressé vált embert, majd a mű első részét, az általános követelményeket summázza röviden: „le-írja ez a' Bölts, miképpen kell egy könyvet más nyelvre által-tenni, mind a' nyelvnek, mind az eredeti Írónak természetére s' írásának módjára figyelmeztvén”. Ezután lefordítja a D'Alembert által javasolt három szabályt vagy „régulát”, amelyet a fordítónak követnie kell, illetve a három hibalehetőséget, amelyet el kell kerülnie. Az első és a harmadik „régulát” szó szerint fordítja, a másodikat sem változtatja meg, csak megvágja. A három hibalehetőség, illetve szabály így foglalható össze:

1. „...mikor az eredeti Íróknak vetélkedő társaiknak kellene nékik lenni, meg-elégesznek azzal, hogy azoknak kópialójik, vagy Általírójik lehetnek”. A fordító feladata: szépítsen, ha tud, ha az eredeti művet jól választotta ki, erre ügyis kevés alkalma lesz.

2. A „félénkség” szintén lehet hibaforrás. A fordítónak meg kell kockáztatni új kifejezéseket, hogy az eredeti művet híven közvetítse: saját nyelvében kell természetes kifejezéseket találnia.

3. Az egész szöveg lefordítása a harmadik hiba. A felesleges dolgokat a fordítónak el kell hagynia: „Nem azért kell le-fordítani az idegen Írókat, hogy lássuk azoknak hibájjikat, hanem hogy meg-gazdagítsuk a' literatúránkat azzal, a' mit ők leg-felsősebben találtak.”

A *Henriás*ban az első szabályt választotta mottóként: a fordítók „mint meg annyi bajnokok, úgy víjjanak meg az Autorokkal... azokból az Ideákból szintoly szép vagy még szebb munkát raknak öszve született nyelveken, mint sem a milyent azok tsináltak a magokén”. Tulajdonképpen a szabad fordítás elvét fogalmazta itt meg, amelyet a gyakorlatban is megvalósított: „követtem azt a' nemes szabadságot, mellyel élnek az Anglus és Francz Fordítók...”

A *Mindenés Gyűjtemény*vel egyidőben készülő *Válogatott Históriaik* mottója a harmadik szabály egyik részletének pontos fordítása: „Mi szükség vég től végig le fordítani minden Könyvet. — Nem sokkal hasznosabb volna e ki válogatni a' javát

<sup>15</sup> M. Gy. I. 118–123. *Observations sur l' Art de Traduire par M. D'Alembert, T. III. A' Fordítás' Mesterségéről; Henriás az az negyedik Henrik Francz királynak életének némelly része...* Pétzeli J. által, Győrben, 1786. A mottóul vett idézet a címlap versőjén; *Alzír, vagy az Amérikanusok*, Szomorú játék, mellyhez tóldattattak a' régi és új Históriainak válogatott darabjai az ifjaknak gyönyörködtetésekre. Pétzeli József Komáromi Prédikátor által. Komáromban, 1790. 112. A forrás mindhárom esetben: *Observations sur l'art de traduire en général, et sur cet Essai de traduction en particulier*, In (D'ALEMBERT), *Mélanges de littérature, d' histoire et de philosophie*, T. III. 3–33. Amsterdam, 1759. (Négykötetes válogatás D'Alembert munkáiból. Ez a mű Pétzeli könyvtárában is megvolt. (*Catalogus...* p. 23. 108. tétel) A *Mindenés Gyűjtemény*ben a cím mellett szereplő kötettség minden bizonyonnal a válogatás megfelelő kötetére utal. A vita legutóbbi összefoglalása: SZAJBÉLY Mihály, *Fordításelméleti megfontolások a 18. század második felének magyar irodalmában*, In It, 1983. I. 139–158.

minden Auctornak munkáinak, és tsak azt adni a' gyermekek' kezeikbe, a' mi a' tanulást meg érdemlené? Igy elméjébe szedhetnék nem mind azt, a' mit a' régiek gondoltak, hanem azt, a' mit jól gondoltak."

Pézteli D'Alembert fordítói elvei közül a *Mindenes Gyűjtemény*ben is a harmadikkal foglalkozik a legtöbbet: azt toldja meg egyéni reflexióival is. D'Alembert elvét általánosságban és sajátosan egy műre szorítkozva is alkalmazza, ahogy ezt a francia gondolkodó is értette. Az általános értelmezés a *Mindenes Gyűjtemény* szerkesztői elveinek igazolása is egyben: nem szükséges mindent lefordítani „mivel későtske ébredtünk-fel, nem érhetünk mi arra, hogy a' Görög, Deák, Ánglus, Frantzia, Német jó munkákat végtől végig le-forgassuk. Húzzuk-ki tehát azoknak velejeket, vagy essenziájokat, s a' mi leg-felsősebb benne, azzal gazdagítsuk literatúránkat." Két példázattal is megtoldja műismertetését, hogy érveit meggyőzőbbé tegye: a mesterüket ostobán utánzó púpos diákokéval és a belga szabó példájával, aki addig ment a pontos utánzásban, hogy az új nadrágot a régihez hasonló foltokkal látta el.

Pézteli D'Alembert művének ismertetésével a magyar írók között a fordításban zajló vitában határozott véleményt nyilvánított. A szabad, magyaros fordítást dicsérő, a fordításban az alkotást hangsúlyozó elveivel kora leghaladóbb írói közé tartozik, és tulajdonképpen a D'Alembert elveiből ugyancsak merítő Batsányi társa lehetne, ám ellentétbe kerül vele és táborával, amikor a hasznossági elvet szélsőségesen értelmezve a fordítás hűségének elvével szembeszáll.

A *Mindenes Gyűjtemény*ben az *Esprit*-ből fordított cikkek átvételénél a legváltozatosabb fordítói gyakorlatot figyelhetjük meg. Alapvetően három fordítói módszer különböztethető meg:

1. hűséges adaptáció, olyannyira, hogy a cím is pontosan megegyezik, egyéni hozzáfűzés, átalakítás, aktualizálás nincs, a fordítás szinte szolgai, de legalábbis szoros; 2. új cím adása, kivonatolás, a tartalom hűséges visszaadása; 3. a cikk jelentős megrövidítése, megvágása és bőséges egyéni kommentár vagy megjegyzés toldása az eredeti szöveghez, esetleg kiegészítés a Magyarországon aktuális mondandóval.

#### *A törvények, a politika, a földművelés, a kereskedelem és a luxus összefüggései a Mindenes Gyűjteményben*

Nem lehet véletlennek tekinteni, hogy a bevezető után Pézteli ugyanazzal a cikkel indítja a Gyűjteményt, mint az *Esprit*. A fordító azonban az első írás jelentését alaposan módosítja. Már a címet teljesen átalakítja: a franciában a *Természetjogról és az emberi jogról* főcím alá besorolva (a törvényhozás fejezetben) Burlamaqui 1748-ban Genfben megjelent könyvének kivonatát ajánlják olvasásra; a magyar folyóiratban a cím: *A Deo principium. Ezt is az ISTENen*. A szerző nevét, a mű címét a cikk végén egyébként magyarul és franciául is közli a fordító. A természettörvényt, amely egyszerre szabályozza az egyén és a társadalom életét, amely a vallás, a társadalom és az erkölcs alapja, a francia szerző szerint is isten alkotta, a magyar fordító a jelentést nem torzítja. Az egyénire formált cikk végére a magyar alkalmazó egész programját odasűriti: szorgalmazza a fontos művek magyarítását, köztük az

ismertetett műét is, a „Természettörvény” tanítását, vele az állampolgári ismeretek terjesztését a falusi iskolákban és a nők körében is.<sup>16</sup>

Pétzeli társadalomfelfogásának lényegét már ebben az első cikkben megtaláljuk. A törvények és végső soron a társadalom felépítése a Gondviseléstől, Istentől függ. A törvények, mégpedig a jó, a természeti törvények kell, hogy a társadalom egészséges működését biztosítsák. Ez viszont csak úgy érhető el, ha már az iskolában mindenki megtanulja azokat. Ehhez persze szükséges az is, hogy magyarul legyenek megfogalmazva. Programjához tartozik a nők felvilágosítása is.

Tanulságosnak látszik az I. kötetben levő azonos tematikájú adaptációkat sorra venni, annál is inkább, mert a szerkesztő egyetlen cikk kihagyása nélkül, folyamatosan közölte az *Esprit Législation* azaz Törvényhozás c. fejezetét. A következő írás M. de Réal *La science du gouvernement* c. művének recenziója, a magyar fordításban *Az Igazgatásnak tudománya* cím alatt.<sup>17</sup> A fordítás igen szabad és pontatlan. Csak az alapvető gondolathoz ragaszkodik hűségesen a fordító: a társadalmat irányító törvényeknek biztos és állandó alapokon kell állnia, a „balvélekedések” nem befolyásolhatják. Kimaradnak viszont az egyéb lehetséges hatások: klíma, nemzeti előítélet, politikai érdek. Ennél is jellegzetesebb egy hosszú kihagyás, amelyben a francia szerző a törvényeknek a vallástól való függetlenségét húzza alá. A törvények után a társadalmak keletkezésének szükségességéről ír. A Locke-ot, Rousseau-t idéző, tipográfiailag is kiemelt mondatot gondos, szép fordításban olvashatjuk: „Szükség volt úgymond megszorítani a’ személyes szabadságot, hogy a’ közönséges szabadság annál szélesebben ki-terjesztessék, és Urat kellett az embernek választani, hogy a’ szolgátságot elkerülhessék.” A köztársasági és a monarchikus igazgatási forma összehasonlítása nem érdekli. A recenzió végére az eredetiben máshol szereplő részt helyez, más betűtípussal is jelzi a zárógondolat fontosságát. Az alapkérdésre: „Mellyik a’ legjobb Igazgatás’ neme?” adott választ a francia szöveget hűen visszaadva fogalmazza meg itt a fordító, ám fordítását egy bevezető félmondattal megtoldja: „A’ bölts és jó Fejedelem alatt szabadság találtatik a’ birodalomban; ha pedig az Igazgatás’ és a Törvények’ kiszolgáltatások részre hajló, akkor a’ Tirannusság uralkodik a’ Köz-Társaságokban is, a’hol ez még rettenetesebb, mint a Monárkiákban”. A mondat eredetileg így hangzott volna: „ha az igazgatás (administration) bölcs, a monarchiában megvalósul a szabadság és ha részrehajló, zsarnokság uralkodik a köztársaságban stb.” A bölcs és jó fejedelem képét a francia író gondolat sorába beleszövő fordító a szimmetrikus mondatszerkezetet és gondolatláncot felborította és a szabadság egyedüli biztosítójává adminisztráció, törvények stb. helyett — következtelenül — a jó fejedelmet tette. Ezzel lezárta elmékedését és elhagyta az utolsó részt, ahol a jó monarchiát a gondviseléstől eredezteti a francia cikk írója.

<sup>16</sup> M. Gy. I. 7—10, *Esprit*, I. 1—6. *Du droit naturel et du droit des Gens*. Extraits des principes du *Droit naturel*, par BURLAMAQUI, Genève, 1748. Burlamaqui könyve igen népszerű volt egész Európában, a XVIII. században mintegy húsz kiadása jelent meg franciául, ezen kívül angolul hét, latinul négy kiadást ért meg, de lefordították olaszra, spanyolra, sőt holland nyelvre is. L. JORN SCHOSLER, *Bibliographie des éditions et des traductions d'ouvrages philosophiques français...* 1680—1800, Odense, 1986. 42—44.

<sup>17</sup> M. Gy. I. 29—31, *Esprit*, I. 6—12. A mű megjelent: *Aix-la-Chapelle*, 1760. A magyar fordítás a mű adatait franciául is megadja a címben.

A törvényekkel kapcsolatos harmadik írás Anglia törvényeit elemzi.<sup>18</sup> Magyarul a cikk lényegét olvashatjuk, az eredetét igen lerövidítve. Két fontos gondolatot részletez: először a törvények eredetét, alapját keresi, majd tanításuk szükségességét hangsúlyozza. A törvények létrejötte szükségyszerű, amikor az erkölcsök már nem képesek az emberek együttműködését biztosítani. Megalkotásuk során a nemzeti sajátosságokra kell figyelemmel lenni. Ezután az angol törvények dicsérete következik (a rómaiakét a fordító teljesen elhagyja). A *Törvények szelleméből* híressé vált mondatot: „Ez a szabadság (...) abban áll, hogy az ember mindent megtselekedhessen valamit a Törvény meg- enged”, megtoldja más olvasmányaiból vett saját gondolattal: „és annak paizsa alatt sem Király, sem Parlamentum néki legkisebb erőszakot is ne tsináljon” (az eredetiben csak „citoyen” szerepelt).

Érdekes, hogy míg az előző írásban a jó fejedelem, itt inkább az alkotmányosság irányába tolja el a cikk jelentését az egyéni hozzáfűzés. Ez az írás is a „Haza Törvényeinek” az „apróbb oskolákban” szükséges tanításának és általában a törvények ismerete fontosságának megállapításával zárul.

A jó törvények fontosságát ezután is több írásban hangsúlyozzák, de más témákhoz kapcsolva, így a következő három kötetben is, amelyek az *Esprit*-ből nem közölnek fordítást. Kovács Ferenc mérnök, a *Mindenes Gyűjtemény* talán leghaladóbb szellemű munkatársa, a nemzet kiművelésére szánt nagyszabású tervzetébe Magyarország történeti, földrajzi ismerete mellé a polgári ismeretek tanítását is beveszi, ami feltehetően a törvények tanítását jelenti (II.358). A jó király alakja II. József mellett IV. Henrik megidézésével itt is megjelenik (III.17—19, 69—78, 253). A politika összetevői közül a minisztereket negatív színekkel festi a *Mindenes Gyűjtemény*. A királyt félrevezető, az ország érdekeivel nem törődő rossz miniszter: „Terrai”, „Louvois”, egy-egy rövid képben tűnik fel, majd a II. József halálán kesergő Trenk beszédjéből azt a részt idézik, ahol a kalandor őket hibáztatja: „Az A'nglusoknak egy bölts maximájok az Igazgatásban egynéhány esztendőktől fogva az, hogy ... mindenkor a' Ministereket vádollyák, s minden káros vagy ártalmas rendelésekért azokat húzzák számadásra.” (III. 19—25, 78—90, 390)

Az 1790-es évben feltűnő változást figyelhetünk meg a királyi hatalom eredetére vonatkozó írásokban. Montesquieu neve, művei, gondolatai az ekkor keletkezett írásokban rendkívül gyakran fordulnak elő. Montesquieu a „thèse nobilitaire”, vagyis a germanista elmélet híve, melynek lényege, hogy a francia monarchia kezdetén a germán erdőkben a nemesség maga közül választott királyt, míg a vele szemben álló „thèse royale”, vagyis romanista elv szerint, melyet Voltaire is képviselt, az abszolút királyi hatalom az ideál, melynek eredete a római császárság idejébe nyúlik vissza. Ez a szemlélet jellemzi többek között az *Henriade*-ot, amelyet a jozefinista reformok lelkes támogatója, Pétzeli is magyarra fordított. 1790-ben viszont, úgy tűnik, aktuálisabbnak érezhette a montesquieu-i elvet, az alkotmányos királyságot, de legalábbis ingadozott a kettő között.

A *Mindenes Gyűjtemény* 1790-ben közléteszi Török Zsigmondnak, „az elszegényedett nemesek szó-szólójának” felhívását az *Esprit des Lois* lefordítására. (Ugyanak-

<sup>18</sup> M. Gy. I. 73—75, *Esprit*, I. 12—19. A cím a magyar folyóiratban is franciául: *Analyse des Lois d'Angleterre*, Oxford, 1758. (A magyar szövegben tévesen: 1785) A francia cikk is, de a fordítás talán még inkább, Montesquieu gondolatait visszhangozza.

kor lelkesen üdvözlí a magyar korona hazahozatalát, a magyar nyelvnek a törvényben való használatát. III. 199, 220—235). A „társaság eredetéről” írt cikkben a monarchia „eldeformálódásáról” írnak és a „királyi hatalomnak igaz eredetét” a fejedelem választásával azonosítják: „... a társaságnak tagjai egy magokhoz hasonló embernek csak az okból engedtek elsőbbséget, mert hasznos szolgálatot vártak tőle”, mármint a törvények betartását és ezáltal a társadalom nagyobb boldogságát.

A Montesquieu-hatás mélységét mutatja, hogy műveiből több terjedelmes részletet is közöl a *Mindenés Gyűjtemény* (IV.158—165, 184—205). A francia filozófus iránti csodálat a fordítás bevezetőjében direktén is megnyilvánul: ragyogó tudósnak nevezik, aki hasznót és gyönyörűséget szerez a „tanulni és gondolkodva mérsékelni kívánóknak”, főleg a „Törvények származásának, azoknak a Vallással, az emberekkel és azoknak természeti mivoltokkal, a földnek, a melyen laknak helyeztetése” állapotjával, a bé-vett szokásokkal és az Uralkodásokkal és az uralkodásnak mivóltával tett s’ fontosán meg-visgált kombinációjá”-nak és összehangolásának bemutatásával. Az első műrészlet *A rómaiak nagysága és hanyatlása* c. műből való. A választás motivációja könnyen érthető: a fordító Attila nagyságát akarta a nagy francia író dicséretén keresztül bemutatni. A hazafias érzelmeket jól bemutatja az egyetlen szövegkihagyás a szinte szó szerinti, egyébként igen erőtlen, gyenge, néhol ügyetlen fordításban (S. S. küldte Vukovárról): a szép képet nem rontotta el a magyar fordító azzal, hogy Attila „arcátlanul”, szemtelenül mondott valamit.

A „Törvények velejéről” c. mű készülő fordításából „mustrákat” olvashatunk: először a mű legelejéről a természeti és társadalmi törvényeket definiáló fejezetekből (I. k. I—II—III.), majd a mérsékeltbb társadalmi formák előnyeit bizonyító részt (III. k. X.), végül két részletet, melyek példával igazolják, hogy a mű nemcsak hasznos, hanem kellemes és érdekes olvasmány, és a nőolvasók figyelmére is számot tarthat: az asszonyok helyzetéről a római birodalomban (VII. k. IX—X.).

Ha ezt a két műismertetést, bemutatást összevetjük azzal, amelyet a *Mindenés Gyűjtemény* 1791-ben közöl *A rómaiakról, vagy az ő felemelkedéseknek s meg-aláztatásokról okairól* címmel, az *Esprit* recenzióját lefordítva, megérthetjük, miért fordul a *Mindenés Gyűjtemény* szerkesztője a francia folyóirat ügyes, rutinos íróihoz. Ez a cikk Montesquieu művének lényegét foglalja össze; az eseménytörténetet leredukálja és főleg azt elemzi, miért volt a római birodalom dicsősége és szétesése szükségszerű. Dicsőségét okos bel- és külpolitikájának köszönhetette: a „szabadságnak Systemája” Róma éltetője, a meghódított népeket megosztja, ugyanakkor törvényeit nem kényszeríti rájuk. Ázsia meghódítása az erkölcsök ellágyulását eredményezte, a belülről megosztott, a haza érdekeit elhanyagoló rómaiakat a „vad” északi népek így könnyen legyőzték.<sup>19</sup>

Vázlatos áttekintésünk azt is mutatta, hogy a politika, a történelem értelmezése iránti érdeklődés 1789 után nem csökken a *Mindenés Gyűjtemény* lapjain. Az V. és VI. negyedben, ahol a szerkesztő fő céljának a XIV. és XV. Lajos századát híressé tevő műveknek bemutatását vallja (mégpedig a haza boldogítása érdekében), ezek a kérdések ismét hangsúlyt kapnak.

<sup>19</sup> M. Gy. V. 206—231, *Esprit*, II. 120—147.

Jól mutatja Pétzeli kitartását a jó fejedelem elve mellett az a meglepő tény, hogy 1791-ben visszatér az *Esprit* I. kötetének Törvényhozás alcíméhez és ott folytatja a válogatást, ahol két éve elhagyta: a jó fejedelem ideális alakját felvázoló két recenzióánál. Eszmeileg a visszatérés teljesen logikus: ezt a kötetet Pétzeli az ausztriai házra kért áldásával indította útjára. Két német művet ismertetnek, közülük a *Code Frédéric* az érdekesebb, de a kettő sok rokon gondolatot tartalmaz. A föld fejedelmait (Bacon nyomán) a francia újságíró rangsorba állítja: az országfelállítókkal, a törvényhozókkal kezdve, a védelmezőkkel, hódítókkal folytatva; a csúcsra „a hazának atyjai, a nép oltalmazói” kerülnek. A francia szerző mindkét cikkben a paternalista királyság eszményét fogalmazza meg: „gouverner en Père ceux qui lui obéissent comme à leur Maître”. A magyar szöveg az eredetitől eltérve a királyi hatalom Istentől való származtatását hangsúlyozza: „legyen valósággal Atyjok azoknak, akiken az Isten ötlet fejedelmé tette”. Ettől a fontos eltéréstől eltekintve a francia és magyar cikkekben azonos a jó fejedelem eszménye: a fejedelem legyen istenfélő, tartsa be ígéreteit, békében és harcban eredményekkel mutasson példát, megbízható minisztereket, tanácsadókat válasszon. Az egyik írás az előbbi fontos gondolatot kívül már hangsúlyozza, hogy a politikáról íróknak abszolút tisztességesnek, mértékletesnek és toleránsnak kell lennie, a másokban pedig a törvények alkotásánál alkalmazandó módszereket olvashatjuk: a törvényhozónak egyszerű, érthető, áttekinthető rendszert kell adnia.<sup>20</sup> Ezek a gondolatok részben már átvezetnek a történelemről írt művek ismertetéséhez, amelyekben a módszertani megfontolások kapnak nagyobb súlyt. Az V. kötetnek ezzel a területével a későbbiekben foglalkozunk részletesen.

A politikai kérdések között kiemelt és ugyanakkor sajátos szerepet kap a „kereskedésről” írt cikkek csoportja. Az *Esprit* logikus témakapcsolását (törvényhozás, politika, népesség, kereskedelem, pénzügyek, luxus) a *Mindenes Gyűjtemény* szétzilálja. Az V. negyed tartalmaz egy négy cikkből álló egységet a kereskedelemről. A szerkesztő az *Esprit* cikkeiből azokat hagyja el, amelyek főleg konkrétumokat tartalmaznak (Franciaország, Anglia kereskedelmi volumenje, kereskedelem Indiával, Amerikával) vagy a gyarmati kereskedelem speciális problémáit (hajózás, pénzváltás). A fizetéssel, pénzváltással kapcsolatos konkrét cikkek helyett a serkenteni kívánt magyar kereskedelem aktualitásaival tűzdeli meg az általános vonatkozású cikkeket a magyar fordító.

A kereskedelem fontosságáról és szabadságának politikai jelentőségéről, valamint összefüggéseiről a gazdaság fejlettségével és a népesség számával nemcsak a francia filozófusok: Voltaire, Diderot, Raynal, hanem magyarországi felvilágosodott gondolkodású társaik is meg voltak győződve. Berzeviczy Gergely, Orczy Lőrinc, Óz Pál egyértelműen megfogalmazták a társadalom ezen szféráinak összetartozását, a kereskedelem szabadságának szükségességét.<sup>21</sup> A téma a *Mindenes Gyűjteményben*

<sup>20</sup> M. Gy. V. 152—156. *A Prussziai Törvény Könyvről*, *Esprit*, I. 19—24. *Sur les codes des lois et sur les princes qui en font des nouveaux*. *Code Frédéric*, trad. de l'All. Paris, 1751; Uo. 168—184. *A Politikáról*, *Esprit*, I. 36. *Principes nécessaires à un prince qui doit régner*, Livre latin, par M. de Wilhem, Allem. („Apaként kormányozni azokat, akik neki mint Uruknek engedelmességeknek.”)

<sup>21</sup> Erről a kérdésről részletesen l. Olga PENKE, *La fortune de l'Histoire des Deux Indes au XVIII<sup>e</sup> siècle en Hongrie. Contribution au portrait de Pál Óz*, Acta Romanica, T. VIII. Szeged, 1985., főleg 11—13, 31—32.



már 1789-ben előkerül, a kávéval való kereskedés kapcsán, ahol a magyar író üdvösnek tartja ezt a kereskedelmet az ellenvéleményekkel szemben, mert sok embernek ad munkát. A szabad kereskedelmet követeli: „A' szabadság a' Világ' élete: a' kényszerítés halála.” (I. 427—429)

A kereskedelemről írt első cikk forrása az eredetiben sincs feltüntetve.<sup>22</sup> A kiindulópont itt is, akárcsak a törvényeknél az „isteni gondviselés”, a teremtő bölcsessége, aki úgy rendezte el a világot, hogy ami az egyik népnek nincs, az megvan a másiknak: „ezen helyes elintézése által azt akarta, hogy a földnek népei egy viszonos függésben legyenek egymástól, amely legyen a' Társalkodásnak 's kereskedésnek kötele”. Az újságíró az alapvető szükségletek importálását elfogadja, a luxusigényeket veszedelmesnek tartja, nem így exportálásukat. A kül- és belkereskedelem egyensúlyának fontossága után merkantilista elveket hangoztat a francia cikk nyomán. Végül a földművelés és a kereskedelem szoros kapcsolatát részletezi. A magyar fordító ezt a részt alakítja át Magyarország hasznát nézve, a magyar bel- és esetleges külkereskedelem fellendítésének módjain gondolkodva: csatornák építése, a magyar búza értékesítése jó áron, a földművelés gyámoltása, az alapanyag-feldolgozás serkentése (posztógyártás, mesterségek), a népesség szaporodása, gabonaraktárak létrehozása az inséges évekre, angol, holland, francia mintára.

A következő írás a magyar folyóiratba is francia címmel került.<sup>23</sup> Az írás bevezetője a politika és a kereskedelem szoros kapcsolatát hangsúlyozza a modern korban. Ezután a kereskedelem történetét vázolja a cserekereskedéstől a papírpénzzel fizetésig. A népek történetén végighaladva Spanyolország hibáit, Hollandia erényeit elemzi (főleg a gyarmatosítással kapcsolatban), majd Anglia közeli vesztét jósolja, felborult gazdasági egyensúlya miatt. Átveszi a francia szerzőtől Franciaország gazdaságpolitikájának dicséretét, sőt lelkes dicsőítéssel folytatja a francia cikk sorait: a kereskedés, a szabadság és a politika kapcsolatát elemző írás a francia forradalom magasztalásával zárul. A magyar író azt hangsúlyozza, hogy a forradalom a papok pénzéből kifizette a haza adósságait, hogy törvényeivel minden polgárának szabadságát biztosítja: „Melly erős indító ok ez a' Hazának szeretetére! melly hatalmas ösztön a' föld-mívelésre, katonai vitézségre, s' minden tisztességes mesterségeknek gyakorlásokra, mellyek a' Hazának virágoztatására tzélozthatnak!” Ehhez a gondolat sorhoz már közvetlenül kapcsolódik a magyar fordító felszólítása, amelyet a magyar nemességhez címez: tőlük várja a magyar kereskedelem fellendítését. Ez az írás egy korábbi cikk újragondolása, ahol a szerző a magyar nemeseket hibáztatta, hogy gyermekeiket nem taníttatták mesterségekre, kereskedésre, így kis vagyonukat egyre jobban szétosztották, elszegényedtek, és idegenek gazdagodtak meg (III. 245—246). Itt, a francia cikk nyomán továbblép, bizonyítja, szorosán követve az eredetit, hogy „a kereskedelem (nincs) gyalázatjára a' Nemességnek”. „Ha ez nem illetlen a' Nemességhez, hogy idegen Országokban eladják a' magok erejeket és véreket (nemesség = vándorló harcos), hát ez mimódon szolgálna gyalázatjokra, ha posztó és más szükséges Fabrikák által boldogítanak

<sup>22</sup> M. Gy. V. 129—137, *Esprit*, I. 123—130.

<sup>23</sup> *Les progrès du commerce*. Amsterdam, 1761. M. Gy. V. 137—145, *Esprit*, I. 133—141.

Hazájokat? (V. 152) A francia író mást emel ki: bizonyításában a kereskedelem szépségét részletezi.

Az egyik legérdekesebb bemutatott mű ebben a témában Melon *Sur le commerce c.* munkája.<sup>24</sup> A mű címe eredetileg *Essai Politique sur le Commerce*, 1734-ben jelent meg először; néhány éven belül öt kiadása volt, angolra, németre fordították. Mandeville és az angol merkantilisták elméletét közvetítette. Különösen Voltaire-re volt nagy hatással, gazdasági elméletét, a luxus apológiáját, *Le Mondain c.* versének elemeit ebből a műből merítette.<sup>25</sup> A magyar fordító a Melon művének részleteiből felépített cikket nagyon lerövidíti és leegyszerűsíti, de a lényegét átmenti. A „virágzó kereskedelem teszi az országnak erejét”, ennek biztosítói pedig a következők: a jó gabonatermés (főleg búza), a jó törvények, melyek üdvös hatása a népesség szaporodása, a ki- és bevétel jó aránya, a kereskedelem szabadsága. A gépek alkalmazásának jelentősége, a luxus hasznossága, a jó pénz fontossága, ezek a leghaladóbb gondolatok, amelyeket a kereskedésről a *Mindenes Gyűjtemény* közvetített.

A kereskedelem és a népesség számának összefüggéseit elemzi a XVIII. század másik ismert közgazdasági műve: *Az embereknek barátjok.* A *L'Ami des Hommes ou traité de la population c.* mű id. Mirabeau híres munkája, amely a fiziokrata Quesnay egyik könyvének gondolatait veszi át, Voltaire pl. több művében hivatkozik rá.<sup>26</sup> A szerző a következő piramist állítja fel: a gazdaság alapja a földművelés, erre épül a belkereskedelem, a csúcán pedig a külkereskedelem áll. A gazdaság felvirágoztatásának legfontosabb eszköze az ember maga, innen a következtetés: „a' népnek sokságában áll valamely Országnak virágzása”. A gazdaság legfontosabb ágazata pedig a földművelés, tehát a földművelőt meg kell becsülni. Ezután a francia szerző a gyarmatok és Franciaország gazdaságának fellendítésén gondolkodik. A magyar fordító elhagyja ezt a több oldalas gondolatsort, és a magyarországi állapotokról értekezik. A francia szerző „honorer les petits” általánosításával szemben konkrét javaslatai vannak a földműves nagyobb megbecsülésének elérésére. „Már az Oskolákban közönségesen minden nap' jól fejkbe kellene verni a' gyermekeknek, melly hasznos, melly ártatlan, 's melly szép mesterség légyen ez; úgymint a' melly nélkül a' többek semmit-sem érnének.” Azzal is kitüntetné őket, hogy hiába szegényes a ruhájuk, ha az „Urficskák nál” többet tudnak, az első helyre ültetné a parasztgyerekeket az iskolában. Idézi a kínai császár példáját, aki a szántó-vetőket megvendégeli, velük egy asztalnál eszik. A földművelés fejlesztésének kérdése a *Mindenes Gyűjtemény* sok cikkének tárgya; közvetlen gyakorlati tanácsokat és elméleti segítséget egyformán olvashattak benne a kortársak.

<sup>24</sup> M. Gy. V. 145—150, *Esprit*, I. 145—152.

<sup>25</sup> A. MORIZE, *L'Apologie du luxe au dix-huitième siècle et „Le Mondain” de Voltaire: étude critique sur „Le Mondain” et ses sources*, Genève, 1970. (repr. de l'éd. 1909.) M—L. DUFRENOY, *L'Orient romanesque en France 1704—1789*, Étude d'histoire et de critique littéraire, Montréal, 1946. főleg 264—282.

<sup>26</sup> M. Gy. VI. 153—159, *Esprit*, I. 64—67. A mű címe: *Questions intéressantes sur la population, l'agriculture et le commerce*. Voltaire könyvtárában megvolt, jegyzetei bizonyítják, hogy sokat forgatta. L. L. L. ALBINA, *Les sources du conte L'Homme aux quarantes écus*. In *Studies on Voltaire*, 1983.

Ez a Voltaire-mű Pézeli könyvtárában is megvolt. L. *Catalogus*... 30. 288. tétel.

A luxus korábban említett kérdésére visszatér a *Mindenés Gyűjtemény* VI. negyede, az *Esprit* I. kötetének két írásából kialakítva egy cikket. Az eredeti írásokban található kevés jót belementi cikkébe a luxus apológiájából: „Vagyon olyan luxus, mely az embereket ki-pallérozza, darabos erköltsüket meg-egyengeti, képzelődéseiket meg-élesíti, s esméreteiket nagyobb nagyobb tökéletességre emeli.” Lefordítja azonban az ellentétes folyamatról írt részt is: „A' hol a' luxus vagy felettébb való pompázás erőt véssen, észre-vehetetlenül meghomályosodik ott az elme, 's a' szív el-púhúl a' nagy gyönyörűségeknek közepette.” Noha a francia írónál nagyobb toleranciával értékeli a luxus társadalmi szerepét, igen messze áll ez a koncepció a luxus francia és magyar védelmezőinek gondolataitól. A komáromi lap újságíróját a luxus kérdésének gazdasági és társadalmi vonatkozásai érdeklik. A luxus csak jó társadalomirányítási elvekkel kapcsolódva szolgálhatja a közösség, a családok, az ország hasznát, enélkül inkább ártalmas: szükségessége nem indokolható pusztán azzal, hogy mesterembereknek ad munkát, hiszen azok hasznosabban is munkálkodhatnának.<sup>27</sup>

Az utilitarista elvek rendszerében kapnak tehát helyet egymással szoros összefüggésben a jó politika, a törvények, a kereskedelem, a földművelés, a népesség és a nép boldogsága, és valamivel lazábban kapcsolódik hozzájuk a luxus kérdése.

#### A történetírásról

A *Mindenés Gyűjtemény* V. kötetében külön egységet alkotnak a történetírás módszereiről, a történelemtől szóló cikkek.<sup>28</sup> A történetírás szerepének jelentőségét azonban már a korábbi cikkek is megfogalmazták. Ezek közül legfontosabbnak a történetírás magyarországi elterjesztésére vonatkozó két utalást tartjuk. Kovács Ferenc pápai mérnök már említett tervezetében az iskolákban tanítandó tárgyak közé javasolja a vallástörténet mellett a világtörténetet, valamint ennél is bővebben „Magyar Országának históriai, polgári, geographica esmeretét”. A másik egy rövid hír, a nőolvasók ízlését jellemzi, akik „inkább szeretik a valóságot, mint a Románokat, bar akármely szépek legyenek is azok”, számukra és általában is éppen valóság-hűsége miatt jó történeti művek lefordítását fontosnak tartaná (Millot világtörténetét ajánlja).

A történelem tudománya középponti szerepet kap a felvilágosodás íróinak gondolkodásában. Egyrészt tapasztalatok forrása, mint minden tudományos megismerés, másrészt esetében a megismerés tárgya maga az ember és annak tevékenysége. A többi tudomány fejlődésének is feltétele a történetírás elmélyült, módszeres, helyes célokat kitűző művelése. Nem véletlen, hogy az *Enciklopédia* az ismeretek rendszerében a „Histoire” címszó alá a „vallási” és „polgári” történelmen kívül a „természettörténet” óriási területét is besorolja, amelyben nemcsak az

<sup>27</sup> M. Gy. VI. 279–281. *A luxusról vagy pompáról*, *Esprit*, I. 242–244, 244–251. A luxus magyarországi apológiájáról és leghevesebb védelmezőjéről, a magyar Mondainról, Orczy Lőrincről ld. BÍRÓ Ferenc átfogó tanulmányát: *A fiatal Bessenyei és íróbarátai*, Bp. 1976. 259–274.

<sup>28</sup> A francia nyelv ugyanazt a szót használja a történelemre és a történetírásra; a ma elfogadott, többekévé következetesen használt megkülönböztetés: Histoire = történelem, histoire = történetírás, a XVIII. században nem ismeretes.

égitestek, állatok, növények, ásványok stb. története szerepel, hanem jelentős helyet kap a mesterségek és a művészetek története is. Voltaire történetírásainak, főleg a *XIV. Lajos századának* és világtörténetének jelentős érdeme, hogy több-kevésbé következetesen bemutatja a hagyományos esemény-politika-királyok története mellett a törvények, művészetek, mesterségek történetét is. A jezsuiták lapjából lefordított történeti vonatkozású cikkek is ezt a felfogást helyeslik, azokat a műveket emelik ki az óriási történeti irodalomból, amelyek példát adhatnak. Mivel azonban a jezsuita újságírók válogatási szempontjai közé tartozik az is, hogy a történelem végül is az isteni gondviselés függvénye, természetesen nem a merész, a történelemben az ember aktív szerepét hangsúlyozó műveket állítják példaként. Meg kell említeni azonban, hogy az *Esprit* bemutatja Voltaire világtörténetét is (igaz, nem ebben a részben IV. k. 78—82), de épp a gondviselés megtagadásáért elmarasztalja. Ez a cikk azonban nem került a *Mindenes Gyűjteménybe*, mivel a szerkesztő csak az I. és II. kötetből válogatott. Ennek több oka lehet egyébként: a materializmus cáfolata címszó alatt szereplő, istentagadónak vagy egyszerűen túl merésznek tartott művek már tartalmuk miatt sem vonzhatták a komáromi prédikátort, ugyanakkor ő általánosan felhasználható elveket keresett, a történetírás elmélete, módszertana foglalkoztatta, mint az *Esprit* II. kötetében a jezsuita újságírót.<sup>29</sup>

A történetírást a közönség formálására legalkalmasabb tudománynak tartja az újságíró, mivel ezt a tudományt kedvelik leginkább az olvasók. A magyar fordító a francia szövegtől eltérve a 'Littérature' szót több esetben 'irodalom' helyett 'tudománynak' fordítja, amiből felfogásbeli eltérésre kell következtetnünk. A francia irodalom szerves részét képezi a XVIII. században a történetírás, természetesen az ún. 'filozofikus' történetírás, nem a forrásokot feltáró, tudós (érudit) munkák. A magyar fordító a történetírást tudománynak tartja.<sup>30</sup>

A történetírásról, annak módszereiről érdekes és gazdag mozaikképet alakít ki az *Esprit* és nyomában a *Mindenes Gyűjtemény*, amely ebből az egységből egyetlen cikket hagy el (a 21 fordításhoz négy önálló írást csatol). Ezek az írások nem igazi műismertetések, inkább elmélgedések a történetírásról, általában kettős címük is ezt tükrözi. Az eredeti műre néha oly pontatlanul utalnak, hogy felderítésük külön kutatómunkát kívánna.<sup>31</sup>

<sup>29</sup> A jezsuita lap egyébként többször is támadja Voltaire-t, és magyar követője hozzá hasonlóan elutasította Voltaire valláskritikáját, mint ezt a *Mindenes Gyűjtemény* egy eredeti írása is bizonyítja. A *II. József utazása* c. írásban az uralkodó 1777-es európai körútjának részletes ismertetésénél fontosnak tartják, hogy az akadémiákat, műhelyeket, színházakat, királyi udvarokat, művészeket végiglátogató II. József Voltaire fernay-i lakát elkerülte, helyette Bernbe ment Hallerhoz, a francia filozófus egyik szellemi ellenfeléhez, kijelentve: „az olyan poétát szeretem, mint Haller, a'ki egyszer'smind Keresztyén is”. M. Gy. III. 71. Pétzeli könyvtárában megvolt Albrecht von Haller protestáns természetfilozófus Voltaire ellen írt levele: *Lettre de Haller contre Woltaire* (sic!) Bernae, 1780. *Catalogus*. . . 11.

<sup>30</sup> M. Gy. V. 68, 330, *Esprit*, II. 47, 188.

<sup>31</sup> Például a *Sur l'histoire des nations voisines, et Observations sur la Hollande* címmel szereplő cikknek csak a végén pontosítják a mű adatait: *Lettres sur la Hollande moderne* (valójában ancienne et moderne), Francfort, 1731, de a szerzőre (Baumarchais) még itt sincs utalás. Valójában az író csak a szomszéd népek történetével kapcsolatos megjegyzések érdekelték. M. Gy. V. 334—338, *Esprit*, II. 207—211.

A történetírásról részletesen kifejtett gondolatok részben a történetírás hasznát, módszereit, részben segédtudományait és segédeszközeit, végül hibáit, néhány műfaját elemzik. Az idézett művekből a francia felvilágosodás történelemfelfogása és történetírásának módszertana rajzolódik elénk: legfőbb célkitűzései, néhány ellentmondása.

Már az első írás világosan körvonalazza azt a szerepet, amit a történetírásnak a társadalom formálásában be kell töltenie: „Semmiféle Tudományhoz ('Littérature') sints a' közönségnek nagyobb ízlése, mint a' Históriahoz: igaz az is, hogy mind a' Világi (,civile'), mind az Erköltsi (,morale'), mind a' Hazafűji (,politique') életre nézve, ez igen nemes és jó ízlés. A' Historia egygy valóságos oskola. A le-folytt Századoknak példájok mindenkor bé-folyást tsinál a' jelen való időben”.<sup>32</sup> Tárgyának pontosítására is nagy súlyt fektet: „E' Világnak Históriaja valósággal hasonló lenne egygy meg-tsonkított 's el-rútított oszlophoz az emberi elmének Históriaja nélkül, a' melly nem egyéb, hanem a' Tudományoknak 's Mesterségeknek Históriajok” (a fordító elhagyta a tudományok után szereplő irodalmat!)<sup>33</sup> „A' Histórianak helyes tudása . . . abban áll, hogy esmérjük jól meg az embereket, a' kik annak matériáji, és azokról helyesen tudjunk ítélni. Azért kell a' Históriat tanulnunk, . . . hogy lássuk azokat a' rúgókat, mellyek az erköltsi Világban dolgoznak: egygy szóval, hogy egygy emberekben mi magunkat tökéletesen esmérhessük-meg.”<sup>34</sup> (kiemelések P.O.)

Ezek a meghatározások magukban foglalják a korábbi felfogások bírálatát, de a direkt kritika is olvasható: „A Tudománynak nevét sem érdemli meg a mű”, amelyben „a sok Századoknak, Olympiáknak, Epocháknak, Királyoknak, Tsászároknak, Hadakozásoknak, Ekklésiai Gyűléseknek 's Szakadásoknak” történetét találjuk, sőt az ilyen mű eltemeti az igazán fontos ismereteket.<sup>35</sup> A korábbi történetfelfogások közül két jól ismert változatot vet el: a történelmet eseménytörténetként, illetve királyok, királyi családok történeteként előadó írásmódot.

A történetírás „régulájinak”, „törvényeinek” megfogalmazásában Baconra hivatkozik, és különösen hangsúlyozza a valóságosság követelményét. A cicerói tanítást, mely szerint a történelem az élet tanítómestere, így modernizálja az empirista Bacon gondolatával: benne „megtanulhatjuk mind azokat, mellyeknek a' tapasztalás által lehető ki-tapogatóásokra a' mi rövid életünk nem elégséges”. A szépítés torzítja a bemutatást, ezért elvetendő a történetírásban.<sup>36</sup> A „poézist” és a történetírást egyébként műfajilag oly módon határolja el, hogy a történetíró tárgya mögé vonul szerényen, az olvasót engedi a tárgyra, a „dologra” koncentrálni, míg a

<sup>32</sup> M. Gy. V. 68. *A Históriaról. P. de Halde, Description Géographique de la Chine et de la Tartarie Chinoise*, 1736, *Esprit*, II. 47–49. A jezsuita történettudós ez a híres könyve többek között Voltaire világtörténetének is egyik forrása.

<sup>33</sup> M. Gy. V. 83–85. *A' Literária Históriaról, 's a' Tudományoknak eredetéről, Esprit*, II. 65–67. *Sur l'Histoire Littéraire et l'origine des Sciences*.

<sup>34</sup> M. Gy. V. 75. *A' Histórianak hasznairól, Esprit*, II. 54. A francia címet sem adja már pontosan vissza a fordító: *Sur l'utilité des mémoires particuliers pour l'histoire*.

<sup>35</sup> Uo.

<sup>36</sup> M. Gy. V. 77–79, *Esprit*, II. 56–61.

költők inkább „magokat kívánják halhatatlanná tenni”, nem hőseiket. A konkrét módszerbeli tanácsokat főleg a *Némely historikusoknak hibájokról* c. cikkben találhatjuk. A címmel ellentétben nem hibák gyűjteménye ez az írás: Fénelon, Mably, Lenglet du Fresnoy elméleti meggondolásaiából kapunk válogatást a történetírás módszereiből.<sup>37</sup> „Valóságos igaz dolog” bemutatása, a pontos hely és idő megelevenítése, a szerkesztésben az egység és a jó arányok elveinek követése adják a jó művet, az „ékesen-szóllás” csak „mellesleg való ékesség”. Az előadásmódban a „középutat” javallja, a „fonnyadt”, vértelen, a „kövér”, túlékesített stílus egyforma hiba.<sup>38</sup>

A történelmet tudományként felfogó magyar szerkesztő az aprólékos történelmi kutatások jelentőségét hangsúlyozza az *Esprit*nél is nagyobb erővel. A kor tévedésének látja, hogy a numizmatika jelentőségét nem ismerték fel, noha nagy elődök nyomdokaiban kellene járniok. A francia felvilágosodás történetíróinak nagy része az aprólékos, tudósi feltáró munkát valóban nem értékelte kellőképpen, viszont a különböző szerzetesrendeknek, így a jezsuitáknak nagy szerepük volt ezekben a kutatásokban. A segédtudományok közül a numizmatika, a régészet hasznát itt több cikk részletezi, a fordító csak a címertanról szóló írást hagyja el. A legfőbb segítségek között a kronológia mint segédtudomány és a történeti szótárak, köztük konkrétan Moréri szótára kap említést.<sup>39</sup>

A történetírás műfajai közül legtöbb ismeretet a világtörténetre vonatkozóan meríthetett az olvasó a cikkekből. A nemzeti történelem kapcsán az „abrégé” „kihúzogató” módszere került a válogatásba. Mindkét műfajnál a hasznosságot hangsúlyozzák. (A harmadik, a „mémoire particulier” műfajáról írt cikk fordítása oly gyenge, hogy ennek hasznát nemcsak éreztetni nem tudta a fordító, de feltehetően nem is érezte.)<sup>40</sup>

A „*Közönséges v. Universalis Historia*” a legnehezebb műfaj, mert írása sokféle ismeretet kíván: „Az Írók egyszerűsmind Geografusok, Historikusok, Genealogisták, Criticusok, Calculátorok s egyebek.” A sokféle ismeret megválogatása, a terjedősség elkerülése, a szép fogalmazás, a figyelem fenntartása, és mindenek fölött a hatalmas anyag szép egységének megvalósítása csak a műfaj „óriásainak” sikerül.<sup>41</sup>

Figyelemreméltó, hogy a magyar fordítók mindig pontosan követik forrásukat, amikor az eredeti szöveg is a Providencia (vagy legalábbis annak valamilyen

<sup>37</sup> A XVII. század végén és a XVIII. században megjelent nagyszámú történetírás elméletből csak három igen ismert szerző nevét emeltük ki, az ő hatásuk talán a legátütőbb. A történetírás elméletéről a francia felvilágosodás korában L. *L'Histoire au XVIII<sup>e</sup> siècle*, Aix-en-Provence, 1980.

<sup>38</sup> M. Gy. V. 81—82, *Esprit*, II. 63—65.

<sup>39</sup> M. Gy. V. 71—73. *Chronológia v. Idő-mérték*, *Esprit*, II. 51; M. Gy. V. 73—75. *Az Arundell (Aronde) Márványjairól*, *Esprit*, II. 53; M. Gy. V. 88—90. *A Szó-tárokról (Dictionáriumokról)*, *Esprit*, II. 72—74. M. Gy. V. 90—92. *A 'Móréri' dictionáriumja*, *Esprit*, II. 74—76. M. Gy. V. 92—95. *Régiségek v. régi oszlopok*, *Esprit*, II. 76—79. M. Gy. V. 95—99, 99—103, 103—104, három írás régi pénzekről, *Esprit*, II. 80—90; M. Gy. V. 104—106, *Esprit*, II. 97—98; M. Gy. V. 174—176. *A' mómiaikról vagy bé-bal' samozott hóltt-testekről*, *Esprit*, II. 99—101. (Ezt a cikket a M. Gy. már nem veszi ebbe az egységbe.) Figyelemre méltó a kettős terminológia, a fordítók magyarosítási igyekezete.

<sup>40</sup> M. Gy. V. 75, *Esprit*, II. 54.

<sup>41</sup> M. Gy. V. 80. *Esprit*, II. 62—63.

megnyilvánulása) szárnyai alá helyezi az emberi nemzetek, az emberi szellem történetét: „ez a mi okos, de véges elménk attól a' nagy Valóságtól vette eredetét a' ki mindent tud, mindeneket igazgat, s semmi viszontagságot nem szenved”.<sup>42</sup> Ugyanakkor jelentős eltérést észleltünk, igaz, csak egy szövegben, a bibliából eredeztetett világtörténeti felfogásból: a kínai birodalom történetét nem a Vízözönig, hanem „számos esztendőig” visszavezethetőnek látja a magyar fordító.

A világ történelméből felvillan Kína, a felvilágosodás filozófusainak Kína nagyszerű törvényei, erkölcei, mesterségeinek fejlettsége iránt érzett csodálata. Néhány írás a gyarmatbirodalom, főleg Amerika képét is megidézi. A gyarmatosítás kegyetlenségeinek elítélése a magyar fordításban szép és megható, a franciánál is erőteljesebb: „...nem hogy a' Keresztények tökéletesebbekké 's jobbakká igyekeztek volna tenni (az őslakókat), hanem százsorta nyomorulttabbakká 's szánakozásra méltóbbakká tették azokat. Néminémű gyalázatjoknak tartván azt, ha ezeknek a'tőlök fel-találtatott, de nekik semmit nem vétő nyomorulttagnak vérekbe mártják kardjaikat, a' szelindekeket tanították-meg azoknak széllyel szaggatásokra.” S mindezt csak az aranyért.<sup>43</sup>

Az „abrége” — a „*Históriának rövid ki-huzása*” gyakorlati haszna miatt érdeklí a magyar fordítót és elsősorban mint a *nemzeti történelem* írásának lehetősége. A kor egyik jelentős Franciaország-története, Hénault könyvének ismertetése szolgáltatja a példát. Az ismeretek sokrétősége, a könyvek nagy száma teszi szükségessé ezt a műfajt, amely a lényegét közli, könnyen és gyorsan olvasható. A fordítás sugallja, hogy a magyaroknak is kellene ilyen mű, amely mindent tartalmaz, amit „magok Hazájokról tudni szép, hasznos és szükséges”, amely nemcsak „a' Nemzetek elméjének, erköltseinek és szokásainak hathatós le-festése”, hanem benne van az ország „első felállítatása, igazgatásának módja, híres Királyjai, Törvény-tévői, Bírái, kapitányjai, Nagy emberei, a' Politikában, Vallásban, Mesterségekben, 's Tudományokban történt fő változásai, a Királyi Házaknak egymás után való követkevéseik”.<sup>44</sup>

A magyar szerkesztő ezután az egység után a kereskedelemről írt egységet, majd a törvényekkel-politikával összefüggő néhány cikket mutatja be az *Esprit*-től eltérően, ezután visszatér a francia forrás sorrendjéhez, hogy a görög-római történetírással, történelemmel foglalkozó cikkekből is válasszon.

A francia és magyar műben egyaránt, logikusan a Régiek és Modernek harca felelevenítése után következik az *antik történelmet* tárgyaló rész, mégpedig egy olyan összecsapás bemutatása után, ahol ideiglenesen a Régiek nyertek csatát.<sup>45</sup> Az írások

<sup>42</sup> A megfogalmazás deista vagy spinozista felfogást tükröz.

<sup>43</sup> M. Gy. V. 70, *Esprit*, II. 49—50. L. még erről a témáról: M. Gy. V. 338—339, *Esprit*, II. 211—212. Pézeli *Alzír*-fordításának *Elő-beszéde*ben ugyanilyen felháborodással ír Las Casas, Herrera és más szerzők nyomán a spanyolok kegyetlenkedéseiről az amerikai gyarmatokon. *Alzír, vagy az Amérikánuok*, Komárom, 1790. XIII—XV.

<sup>44</sup> M. Gy. V. 85—88, *Esprit*, II. 68—71. Hénault a filozófusok barátja, Voltaire is nagyra becsülte, többször hivatkozott történeti munkáinak adataira világtörténetében. A M. Gy.-ben a későbbiekben még egyszer visszatér a nemzeti történelem írásának kérdése, ott ismét ezt a művet dicsérik. V. 339—340, *Esprit*, II. 213.

<sup>45</sup> M. Gy. V. 183—185. *A' fellyül-írásokról v. inscripciókról*, *Esprit*, II. 110—11.

közös vonása az, hogy a XVIII. század értékei szerint ítélik meg a múlt dicsőségét. A görög történelemben nem a virtust kellene csodálnunk, olvashatjuk, hanem a mesterségeket, a szellemi teljesítményeket. Platón jelentőségét, munkáit ismertette az „igazgatási módok” meghatározását részletezi, Montesquieu *Esprit des Lois* c. művére gyakorolt hatását említi. Ez a rész tartalmazza Montesquieu *Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence* c. művének ismertetését is. Hét cikk tárgyalja a rómaiak irodalmát és történelmét (Tacitus, Cicero-fordítás, Plutarchos élete, római császárok). A szónoki beszédről a fordító csak egy írást talált a francia forrásban, ehhez négy hasonló témájú saját cikket csatolt, amelyekben a latinos műveltség fontosságát, a szónoki beszéd sajátosságait és gyakorlati hasznát részletezte.<sup>46</sup>

A történetíráshoz még egy, tartalmilag részben különálló egység kapcsolódik: a *kortárstörténelem*hez legközelebb álló írások csoportja. Az a tendencia, amely a korábban elemzett műveknél megfigyelhető volt, tehát hogy az általános módszertani elvek kapnak nagyobb hangsúlyt, itt talán még erősebb. A westfáliai békéről, Amerikáról, a nemzeti történelemről írt cikkek már nem adnak újat az eddigiekhez képest. Említésre méltó viszont A' *szomszéd népeknek históriájáról* c. írás, amelyben a kortárstörténelem művelésének fontosságát és saját nemzetünk mellett a szomszéd népek történelme ismeretének szükségességét részletezi a fordító, némileg enyhítve a cikk kozmopolitizmusát és melegebb színnel festve hazafias hangját.<sup>47</sup>

#### *Az Esprit-ből átvett vegyes tartalmú cikkek, érdekességek*

A Mindenes Gyűjtemény „vegyes” jellegét is gazdagította a francia forrásból, noha ez a legkevésbé jelentős terület: az „író-emberek” életkoráról, az asszonyokról, a köznép hiszékenységről, babonákról, a „Klimaterikus vagy hetenként változó esztendőről” c. cikkekkel. Ide tartozónak érezzük azonban a katonai tudományról címszó alá sorolt három írást is, melyek közül kettő forrása az *Esprit*. A két cikk a párbajról szól, annak heves bírálata. A párbaj az eredeti cikk szerint is lázadás a király, isten, a magyar fordító még hozzáteszi: és a haza ellen.<sup>48</sup> Gyakorlati haszna miatt kerülhetett a válogatásba a „követségről” szóló írás, mely két fontos

<sup>46</sup> M. Gy. V. 185—304, *Esprit*, II. 112—181.

<sup>47</sup> M. Gy. V. 317—340, *Esprit*, II. 203—215. Pétzeli József a kortárstörténelem megismertetésének fontosságát nemcsak elvekben hangoztatta. *Válogatott Históriaik* c. munkájában a különböző korokból választott írások aránya és jellege történelemszemléletét tükrözik: a görög-római történelem mintegy negyedrészt foglalja el a műnek, a XVIII. sz. előtti magyar történelemből a törvények változásai érdeklik és történelmünk Európával összefüggő változásai; XIV. Lajos és a „törvénytevő” Nagy Péter uralkodása, valamint a kortárstörténelem mintegy a fordítások felét teszik ki: főleg a Habsburg birodalomra és hazánkra koncentrál, ezen kívül Európa és az amerikai függetlenségi háború története szerepel. Ezeket a „históriákat” is jórészt franciából fordította, Fleury, Voltaire történeti műveiből és egyéb forrásokból. L. *Alzír*... 113—348.

<sup>48</sup> M. Gy. I. 11—15 és 69—73, *Esprit*, I. 471—474 és 463—467; M. Gy. I. 83—84, *Esprit*, I. 443—447; M. Gy. I. 106—108, *Esprit*, I. 456—459; M. Gy. I. 108—109, *Esprit*, I. 459—462; M. Gy. VI. 162—167, 167—169, *Esprit*, I. 390—395, 395—399.



gondolatot tartalmaz: a modern történelemben az európai államok függése szorosabb, mint valaha; a követi pálya oly sok tudást kíván, hogy már gyermekkortól kellene rá készülni, és főleg a modern történelem ismerete fontos. A „tetszés” tudományára (art de plaire) három írás is vonatkozik. Az első a franciák természetét dicséri. Derűjük okát jó politikájukban, szabadabb, mérsékeltbb monarchiájukban, mozgalmas társasági életükben látja. A tetszés tudománya fontos és tanítható: a kellemes természet, a műveltség (melyben a történelem ismerete kiemelt fontosságú), a jó társalgás egyformán lényeges elemei. A régi görög és római, de a modern történelem olvasása is fontos eszköze az ifjak nevelésének: az igazi erényre, nemességre tanít.<sup>49</sup>

### A Nőkről

Pézteli olvasókat szeretne hódítani lapjával a nők közül is. Ezt közvetlenül is megfogalmazza, de szerkesztés és írás közben is gondol izlésük kielégítésére, ismereteik gazdagítására.<sup>50</sup> Különösen sokat árul el felfogásáról *Az Asszonyokról* c. írás, amelyet az *Esprit*-ből adaptált. Az írás elejét szó szerint és igen szépen fordítja: az asszonyokat a férfiak nem engedik művelődni, pedig igazán akkor gyönyörködhetnének bennük, ha műveltek is lennének. Átveszi a francia szövegből, hogy a nőknek történelmet, földrajzot, bölcselkedést, morált, poézist, latint kellene tanulniok. Hozzáteszi azonban: a gazdaasszonykodás megtanulása legalább ilyen fontos és elhagyja a jellegzetesen francia, társaságban forgoló nőkre vonatkozó gondolatokat.<sup>51</sup>

### A nyelvekről

Az *Esprit* nyelvekről írt könyvismertetéseiből a *Mindenes Gyűjtemény* az eredetihez hasonlóan összefüggő egységet hoz létre, sorra véve a görög, héber, latin, francia, olasz, spanyol, angol, német nyelvet, hozzáfűzve egy cikket a magyar nyelvről is.<sup>52</sup> Ebben a részben viszonylag kevés a változtatás, de ugyanakkor igen jellegzetes. Már a sorrend sokatmondó: az *Esprit* a héber nyelvvel indul, a magyar folyóirat első helyre a görög nyelvet teszi. A „deák” nyelv kapcsán bírálja a magyar nemesek latintudását, amelyet „konyhai deákságnak” nevez. A deák poézisról szóló írás erősen eltér a francia forrástól, főleg a magyar példák idézésével. Ugyanakkor a két cikk írója azonos véleményen van az antik irodalom és a latin nyelv védelmét illetően.

A latin után rögtön a magyar nyelvről írt cikk következik a *Mindenes Gyűjtemény*ben. A magyar nyelvet az európai nyelvekkel hasonlítja össze, majd Szombathi János sárospataki professzor írását olvashatjuk *Az indiai mogorokról*.

<sup>49</sup> M. Gy. VI. 169—187, *Esprit*, I. 399—436. (Az idézett gondolat: M. Gy. VI. 187. nem az *Esprit*-ből származik.)

<sup>50</sup> L. a III. negyed bevezetője.

<sup>51</sup> M. Gy. I. 83—84, *Esprit*, I. 443—447. Rousseau az *Emile*-ben, Laclous nőnevelésről írt művében hasonlóan gondolkodnak a nők tanításáról.

<sup>52</sup> M. Gy. V. 1—68, *Esprit*, II. 10—47.

A francia nyelv méltatásában a fordító szorosán követi az eredeti cikket: „Hasznos, sőt szükséges mind azoknak, valakik a' Tudományokat szeretik; alkalmas minden-féle matériájú könyvnek írására”, „a' Tudományoknak 's tisztességes Mesterségeknak mintegy anyai Nyelvek...”, jelentőségét emeli az is, hogy a legfontosabb történeti munkák ezen a nyelven íródtak. A francia nyelv „arany és ezüst ideje” XIV. és XV. Lajos kora — fordítja a magyar újságíró változtatás nélkül a francia szöveget. A francia nyelv dicséretére még két akadémiai beszéd részleteit is átveszi az *Esprit*-ből. A többi nyelvek esetében említésre méltó hozzáfűzést, változtatást nem találunk, ugyanezt mondhatjuk *A grammatikáról* c. írásról is.

*Az Esprit-ből származó poétikai jellegű cikkek  
a Mindenés Gyűjteményben*

Az *Esprit de Journalistes de Trévoux* második kötete a történetírásról írt cikkek sorát a poétika körébe tartozókkal folytatja.<sup>53</sup> A cikkekben a „*Régiek és Maiak*” vitájának legfontosabb összeütközési pontjai ismerhetők fel, legtöbbször konkrétan is utalnak a szembenálló táborok véleményére. Így a *Régiek* történetírásában kiemelik azt, hogy az események történetével azok okait is feltárják, ebben hasznosabbak, mint a maiak. Ugyanakkor egyetértőleg idézik Fontenelle-t, a Modernek jeles képviselőjét, éspedig azt a fontos gondolatát, hogy „A világok előrehaladása csak a tudományok művelésétől remélhető”. Ehhez kapcsolják azt a kérdést: hogyan lehet, hogy a tudományokban, mesterségekben a régieket felülmúltuk, a költészetben nem, valamint Houdar de La Motte Homérosz-fordításának mértéktartó bírálatát, aki „ki-pallérozta” az antik szerzőt. Az *Esprit* azonban inkább csak regisztrálja, objektíven bemutatja a vitát, állást nem óhajt foglalni, és főleg azt hangsúlyozza, hogy ez a vita gyümölcsöző, pezsdítő hatású volt a francia irodalomban.<sup>54</sup> A korábbi századok és a jelenkor közötti különbséget inkább abban látja, hogy míg ott kiemelkedő tehetségek éltek, most a tanult emberek száma jelentősen megnövekedett. A könyvismertetések közlő „Tudományos Újságok” szerepét sem felejtí el itt megemlíteni, hisz részben ezeknek is köszönhető, hogy a csak kevesek számára elérhető ismeretek helyett „Az egész Világ a' pallérozásnak egy oskolájává változtatott”.

Határozottan a Modernek magasabbrendűségét állítja a La Fontaine-ről írott cikk, sőt a két Homérosz-fordítás összevetése is, ahol a Modernek elveit képviselő La Motte invencióját, fantáziáját dicséri Mme Dacier költői erő nélküli tudóskodásával szemben. A Modernek elképzeléseit idézi akkor is, amikor a költői „tüzet” értékeli a szabályossággal szemben, a „természet” útmutatásának követését a példaképek helyett, a művészetek különböző területeit összekapcsolja (szónoklat és festészet), az érzelemre hatást hangsúlyozza, az ihlet (enthousiasme) szerepét mindennél

<sup>53</sup> M. Gy. V. 342–408 és VI. 330–405, *Esprit*, II. 223–388.

<sup>54</sup> M. Gy. V. 77, *Esprit*, II. 56; M. Gy. V. 176–181, *Esprit*, II. 102–107; M. Gy. VI. 378–399, *Esprit*, II. 336–352; M. Gy. VI. 399–402, *Esprit*, II. 357–359; M. Gy. V. 355–357, *Esprit*, II. 229–230.

fontosabbnak ítéli, főleg a költészetben, de a hasznossági elv eltúlzásakor is, amikor azt állítja: „a Poétának mestersége, valamint minden egyéb mesterségek, alája vagyon vettette az igaz és okos Politicának, mellynek közönséges vége az emberi Társaságnak haszna”; és végül, amikor ebből azt a következtetést vonja le, hogy a költészet inkább oktasson, mint gyönyörködtessen. Említést érdemel, hogy a fordító néhány német példával maga is megtoldja az angol és német szépirodalmi példákat. Mindenképpen sokatmondó, hogy az irodalomra vonatkozó írásokat kihagyás nélkül fordították magyarra. (Épp csak az *Henriade*-bírálat marad ki, amelynek költészeti erényeit a francia kritikus elismeri, de az égiek kihagyása miatt a Régiek mögé helyezi, talán azért is, mert a bírálat fő pontja, hogy Voltaire katolikus létére a protestánsok mellé állt. Milont állítja szembe vele a cikk írója, aki kálvinista létére a katolikusokról elfogulatlanul írt.<sup>55</sup>)

A *Mindenes Gyűjtemény* megszűnése szakítja meg ezt a szép egységet, amelyben a francia költészetéről és általában a francia irodalomról, az ízlésről, a szépről, a magasztosról (sublime), az ihletről, a meséről, a szónoklatról, az eklogáról vagy pásztori költeményről, a vitézi költeményről vagy epicum poémáról, a görög színházról, La Fontaine-ről, Fontenelle-ről, Houdar de La Motte-ről, Mme de Sévigné-ről, Miltonról, Gessner-ről, Homéroszról, Virgiliuszról olvashatott a magyar közönség a francia tudós lap nyomán.<sup>56</sup>

A kimondottan esztétikai jellegű cikkek lefordításának magyarországi jelentőségét, ugyanakkor ellentmondásait többen elemezték, célunk itt nem az elemzés, inkább csak az *Esprit*-ből származó írások pontos közlése volt.<sup>57</sup>

### Konklúzió

A *Mindenes Gyűjtemény* szerkesztője, Péczeli József kora Európájának tudományos fejlettségéről számot adni tudó folyóiratot választott forrásként. Nem adta meg a fordított cikkek helyét, de ez bevett gyakorlat volt a XVIII. században. Választását egyéni meggyőződése, tudományos megfontolások és a magyar közönség sajátos igényei kielégítésének szándéka egyaránt motiválta. Könyvespolcán a jezsuiták lapján kívül más francia periodikák is sorakoztak: az *Esprit*-nél

<sup>55</sup> *Esprit*, II. 360—373.

<sup>56</sup> M. Gy. VI. 330—337, *Az ékesen-szóllásról*, *Esprit*, II. 273—285; M. Gy. VI. 337—343, *Esprit*, II. 286—291; M. Gy. VI. 346—350, *A' Magasságosról, vagy subliméről*, *Esprit*, II. 295—298; ugyanarról: VI. 350—354, 354—358, *Esprit*, II. 299—302, 303—306; a szónoklásról: M. Gy. VI. 358—360, *Esprit*, II. 316—317; a francia költészetéről és általában a költészetéről: M. Gy. VI. 361—365, 365—368, *Esprit*, II. 318—322, 323—325; M. Gy. VI. 368—370, *A' Hang-eggyezésről, v. hármóniáról, mellyben Homérus és Virgilius első mesterek*, *Esprit*, II. 326—328; M. Gy. VI. 370—372, *Az enthusiásmusról*, *Esprit*, II. 329—330; M. Gy. VI. 373—377, *A' pásztori verseknek eredetéről*, *Esprit*, II. 331—336; M. Gy. VI. 378—394, *A' vitézi-költeményről, vagy epicum-poémáról*, *Esprit*, II. 336—352; M. Gy. VI. 395—399, *Homérusról és Virgiliusról*, *Esprit*, II. 353—356; a Homérosz-fordításokról: M. Gy. VI. 399—402, *Esprit*, II. 357—359; M. Gy. VI. 402—405, *Az Ábel halála Gessner által*, *Esprit*, II. 374—376; M. Gy. VI. 405—413, *A' görögöknek theatrumjokról, v. néző színjekről*, *Esprit*, II. 337—387. (A poétikai részben is megfigyelhető a magyar terminológia keresése.)

<sup>57</sup> BÍRÓ Ferenc, *Péczeli József*, ItK, 1965. 4—5. főleg: 571—573; TAKÁCS Sándor, *I. m.* 340.

tudományos szempontból magasabb szintű *Journal des Savants*, a *Journal Encyclopédique*, a *Journal d'Agriculture, du Commerce, de la Finance et des Arts*, a *Mercure de France*, a *Journal Helvétique* kötetei. Az *Esprit des Journalistes de Trévoux*-hoz hasonló rendszerezett válogatást azonban egyikükben sem kaphatott. Nem a könnyebbség kedvéért választotta ezt a művet, hanem mert rendszerét is átvehetőnek érezhette. A tudós komáromi prédikátor az *Esprit*-ben találhatta meg az általa elfogadhatónak tartott, és a *Mindenes Gyűjteményben*, valamint egyéb írásaiban is megtalálható társadalomszemléletet: a dogmáktól, vallási kultusztól mentes, mély hitre, „természetes vallásra” épített társadalom képét, amelyben a jó király, a helyes törvények és az alattvalók buzgó patriotizmusa egyaránt fontos helyet kaphatnak, de amelytől a köztársaság eszméje sem feltétlenül idegen. Három fontos területről válogatott: a társadalom fejlődését befolyásoló tényezők közül (törvények, társadalomigazgatás, kereskedelem, luxus), a történelemszemlélettel és a történetírással kapcsolatos cikkekből (a módszertani és az elvi kérdések érdeklik, a konkrétumokat elhagyja; bevallott célja a hazafias érzelmek ébresztése és a nemzetnevelés a királytól a jobbágyokig), végül az esztétikai jellegű írásokból. Úgy tűnik, az *Esprit* középutassága a Régiek és Modernek harcában is megfelelt Pétzeli elképzeléseinek, aki a francia cikkeket fordítva a vita magyarországi aktualitását is végiggondolhatta: az antik műveltségből, irodalomból átmenteni, értékelni a hasznosíthatót (pl. szónoklás) és ezt megújítani a modernek vívmányaival. A francia folyóirathoz hasonlóan Pétzeli válogatásában is dominál a hasznosság, a használni akarás elve: az irodalmi műfajok megítélésében, a fordítás elméletéről szólva, a társadalom átalakításán meditálva, a történetírás módszertanát formálva a nemzet javának keresésén kívül ez a legfontosabb irányító elv. A tudománynépszerűsítés XVIII. században virágzó műfaját, melyet a francia filozófusok legjobbjai is műveltek, hazai előzmények nélkül, gondosan megválasztott forrás nyomán, a szövegeket aktualizálva honosította meg a *Mindenes Gyűjtemény*. A nemes cél érdekében Pétzeli vállalta a szerkesztés és fordítás fáradtságos és ugyanakkor alárendelt szerepét, sőt az ismeretek elévülésével járó kockázatot is. A kortárs Kazinczy Pétzeli önzetlen munkáját nagyra értékelte: „Nem a legszebb, de a legnagyobb fényben Pétzeli ragyoga köztünk. A hőslélekű férfi nem gondola nevével, melynek képzelhetetlen sietéssel irkált könyvei által nem ígérhete tartósságot, nem gondola erszényével, nem gondola életével, mindenét áldozatba hozá az ügynek, eléggé megjutalmazva, ha ő vesz is, csak ez gyarapodjék.”<sup>58</sup>

<sup>58</sup> KAZINCZY Ferenc, *Pályám emlékezete*, Bp. 1956. 107. Kazinczy konkrétan is megemlíti itt a *Mindenes Gyűjteményt*, Pétzeli fordításai mellett.

OLGA PENKE

**L'Esprit des Journalistes de Trévoux:  
une des sources de Mindenes Gyűjtemény (Encyclopédie Mixte)**

L'auteur attire l'attention sur les deux premiers volumes de l'*Esprit des Journalistes de Trévoux*, publiés en 1771, dans lesquels elle reconnaît une source des articles de l'Encyclopédie Mixte, un des plus anciens périodiques de langue hongroise fondé en 1789. Elle démontre que la majeure partie des articles et comptes rendus du périodique, ainsi que la totalité des deux derniers volumes (parus en 1791—92 sous forme d'annales) ont été traduites ou adaptées à partir de cette publication française. L'auteur présente les articles empruntés, analyse en détail les écrits concernant la conception de l'histoire, l'histoire et la politique, met en lumière les motifs qui devaient guider le choix du rédacteur hongrois, et démontre les analogies de la conception de l'histoire dans l'*Esprit des Journalistes* et le *Mindenes Gyűjtemény*.

## 100 éves az Eleven Újság

Eleven Újság? A legtöbbször még a katalógusok is mostohán kezelik. Az alkalmi lapoknak nevezett kiadványtemetőikben találhat rájuk a szorgos kutató. De első nekifutásra ő sem tud kiigazodni köztük. Csupa első évfolyam, csupa első szám, másutt „egyetlen szám”, ismét másutt „első és utolsó szám...” S a megjelenítés helyét tekintve is alig találhat azonos megnevezésre: Brassótól — Győrig, Losonctól — Zentáig követhető e kiadványok földrajzi elterjedése.

Csupán címük kezdőszava azonos. De mi az, hogy „eleven?” A mai szóhasználat elsősorban a legifjabb nemzedék mozgékonyosságát jelzi vele. A címek, illetve a mögöttük rejlő tartalom azonban a szó másik, régebbi értelmére utal: arra ugyanis, hogy élő, megelevenedett sajtótermékekről kapunk bennük híradást.

Adjuk át a szót egy kortársnak, aki az *Új Idők* 1897-es évfolyamában a következőképpen írja le a győri *Eleven Újság* tartalmát, illetve előadását:

„Az Eleven Újság titka a következő:

Felszáll a függöny s a közönség előtt egy óriási fehér lap áll, mintha kísértet jelent volna meg előtte a háttér sötétjéből. Teljesen színpadi függöny ez, mely lapot ábrázol a tipográfiai külső hű utánzásával. A hasábokon fenn vannak az egyes címek: Előfizetési felhívás, Vezércikk, Garmond, Tárcsa stb. A közönség olvasgatni kezdi a festve utánzott sorokat, azonban ekkor a tárcsa felett álló első hasáb függőnye eltűnik, s a hasáb-üregben áll az *Előfizetési felhívás*, egy bájos hölgyalak, a hírlapírás nemtőjének öltözve, harsonával, melynek kitoró hangjai mellett a megelevenült cikk elmondja élőszóval a maga szerepét. Azután ott marad tablóalaknak. Nagy mennydörgés között most a méltóságos *Vezércikk* szomszédos hasábjáról száll le a függöny s eldörgi szónoklatát ő is. Alig, hogy végzi, ugyanily technikával látható lesz a *Garmond*, aki kegyetlenül kifigurázza a *Vezércikket*.

Majd a *Tárcsa* első hasábjának függőnye tűnik el, s előttünk áll a dal eszményképe egy virágokba öltözött bájos leány, aki szelíd lantpengetések közt mondja el élettörténetét. A szomszédos két hasábból pedig ... egy eleven novellát játszanak el a közönségnek. Ily módon szólal meg a többi rovat is, a *Tanúgy*, a *Sport*, az *Irodalom* stb. A *Nyílttér* rovatvezetője egy hordár, ki a grombaságok árszabását ismerteti, végül apró fiúk, mint *Apróhirdetések* törtetnek elő a hasábközökből s befejezik a lapot.”<sup>1</sup>

Az *Eleven Újság* — mint műfaj — tehát nem más, mint színre vitt tréfás jelenetsor, amely az egykori újságok rovatait „elevenítette meg”. A sajtó és a színjátszás egyfajta keveréke, amelyet azonban a színrevittel egyidejűleg

<sup>1</sup> *Eleven Újság*. Új Idők (Bp.) 1897. 375. p.

nyomtatásban is megjelentettek. Az alkalmi lapok között őrzött példányai tehát egyfajta műsorfüzetekként is felfoghatók, amelyek szóról szóra őrzik egy-egy előadás teljes szövegét.

Az *Új Idők* beszámolójára nemcsak plasztikus leírása miatt érdemes a figyelmet felhívni. Szövegét fotóillusztrációk is kiegészítik, amelyek a maguk egyediségében arról is képet adnak, hogyan, milyen körülmények között folyt le egy-egy ilyen sajtós műfajú „eleven” rendezvény.

Kuriózum? Az is, de a maga egyediségében szemléltető kifejezője a sajtó társadalmi szerepének; sajtós szociológiai kontrasztanyag, amelyet éppen ezért érdemes közelebbről is szemügyre venni.

Az *Eleven Újság* legelső „példányát” 1887. február 7-én adták elő, illetve mutatták be Kolozsvárott. Ekkor még címe is régiesen — *Eleven Hírlap* — hangzott; s bemutatásának külső körülményei és tartalma is jelentős mértékben különbözött későbbi „utódjaitól”. Nem egész estét betöltő műsor volt, mint a tíz évvel későbbi győri vállalkozás, hanem csupán egy farsangi összejövetel része. Tartalma és hangvétele is komolyabbnak tetszik, bár nem nélkülözte a vidámságot. Ez természetes is, hiszen a rendezvény kezdeményezője és haszonélvezője a két évvel korábban, 1885-ben megalakított EMKE (Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület) volt, amely széles társadalmi összefogással az erdélyi magyar kultúra megerősítését tűzte ki céljává. E célok és tervek kaptak tehát hangot a kolozsvári *Eleven Hírlap* előadásán is, ahol a két helyi napilap, az *Ellenzék* és a *Kolozsvár* szerkesztői, Bartha Miklós és Petelei István, valamint az EMKE titkára Sándor József mutatták be nyílt színen — egy színpadra állított szerkesztőségi asztal, különféle újsághírek, olló, valamint a nézőtérről és a karzatról beérkező hírek és tudósítások segítségével — a lapszerkesztés „tudományát”.<sup>3</sup>

Az estély háziasszonyának, De Gerando Antonina-nak felkérésére bemutatott műsor parádés szerzői gárdával dicsekedhet. Az elnöklő Bartha Miklós mellett megszólaltak Abonyi Árpád, Felméri Lajos, Gyalui Farkas, Szász Béla, Szász Károly és mások írásai, bőven teret adva a verses „klappantyukban” elmondott helyi és nemzetközi hírek humorának. (Ilyen klappantyú közölte például, hogy a kolozsvári állatkertből elszabadult egy oroszlán, de szökés közben beleragadt a Széchenyi-út sarába... Vagy azt, hogy ellopták a helybeli állomásfőnök, Sebesi Jób versköteteit, amelyekre a nyomozásra kiküldött rendőrbiztos — csomagoló-papírként — egy Külmonostor-utcai sajtkereskedés pincéjében bukkant...<sup>4</sup>)

A teljesség kedvéért meg kell még jegyeznünk, hogy a legelső *Eleven Hírlap* még nem volt „naprakész”. Csak az egykori Redutban, illetve Vigadóban (ma Néprajzi

<sup>2</sup> A másodiknak mondott estély első részében Szász Domokos, Jakab Ödön és Gyarmathy Zsigáné műveit olvasták fel; Ágai Adolf pedig észak-amerikai útjáról beszélt. Ld. *A második Estély*. *Ellenzék* (Kolozsvár) 1887. febr. 8.

<sup>3</sup> A rendezvény korabeli leírását ld. *Az „Eleven Hírlap”*. *Ellenzék* (Kolozsvár) 1887. febr. 9. 1–2. p.

<sup>4</sup> Színes visszaemlékezések az első *Eleven Hírlap*ra: GYALUI Farkas: *Bartha Miklós*. *Ellenzék* (Kolozsvár) 1926. dec. 26. — SEBESI Samu: *Az „Eleven Hírlap”*. *Ellenzék* (Kolozsvár) 1928. jún. 25. 4.

Győr, 1897. márcz. 20.

I. szám

# ELEVEN UJSÁG

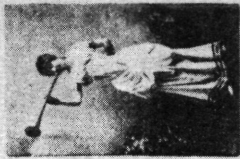
Tíz év után

ELEVEN SZERKESZTŐSÉG  
SZAVAVÁGYÓRA.

Mindenkinek s töl.  
Egész. AB: Alapítókhoz foglir

Mindenkinek foglir.  
Mindenkinek szemnek.  
Semmi a kéznek.

## Egészítes-i Jelhivas



Zsófi Margit

## Vezéerczikk.

Ugy-e a vezéerczikk minden útjának  
A pályánál már ismerjük.



János Aczél

## Garmond.

Látnak, mit jó órák  
Szombath a Győr.  
Év. a Garmond mezeiére meg.



Garmond

## TARCZA.

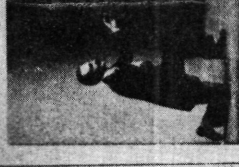
Dal.



Tarcza

## JFÉNÉS ACZÓLÁR

(Farsang)



JFÉNÉS ACZÓLÁR

## Állás! 30 napra állás!

Állás! 30 napra állás!  
Állás! 30 napra állás!  
Már a Nemzeti Újságban - Hírlapban látnak!



Marietta

1897

## Tanúgy.

Év. vez. Csak egy kővel.  
A föld egy kővel szembe.  
Nem az a föld, amely a földet.  
Nem az a föld, amely a földet.  
Nem az a föld, amely a földet.



Csak egy kővel

## Irod. - műv.

Év. vez. Szép Katalin.  
Azt nézem, mit, de azt nem látom.  
Azt nézem, mit, de azt nem látom.  
Azt nézem, mit, de azt nem látom.



Szép Katalin

## ELEVEN UJSÁG

### Sport.

Év. vez. Wertheimer Irma.  
Ez a föld, amely a földet.  
Ez a föld, amely a földet.  
Ez a föld, amely a földet.



Wertheimer Irma

## Hírhoval.

Év. vez. Menedély Olga.  
Ez a föld, amely a földet.  
Ez a föld, amely a földet.  
Ez a föld, amely a földet.



Menedély Olga

márcz. 20

## Nyitlér

Év. vez. Földhözmaró Karoly.  
Ez a föld, amely a földet.  
Ez a föld, amely a földet.  
Ez a föld, amely a földet.



Földhözmaró Karoly

## Hírhoval.

Év. vez. Menedély Olga.  
Ez a föld, amely a földet.  
Ez a föld, amely a földet.  
Ez a föld, amely a földet.



Menedély Olga

SZERKESZTŐSÉG  
A Veleki Hírlapnak D-1. Születésnap



Múzeum) rendezett összejövetel sikere után nyomtatták ki; hogy végül az eladásából befolyó bevételt — az egész farsangi rendezvény belépti díjaihoz csatolva — az EMKE alapítványnak ajánlották fel.

Az Eleven Hírlapok ránk maradt példányait rendezve, úgy tetszik, hogy a következő években a kolozsvári példa Erdély-szerte követésre talált. 1888-ban Szilágysomlyón, 1889-ben és 1891-ben Brassóban jelentek meg új példányaik. Szellemiségük hasonló a kolozsvári kezdeményezéshez. A szilágysomlyói példálul nem kis büszkeséggel állapítja meg, hogy Szilágy megyében állították föl a legelső EMKE-óvodát, s hogy ugyanitt az egyesület jelentős mértékben támogatja a papi, tanítói és óvónői fizetéseket. A lap egyik közleménye ugyanakkor kemény szavakban ostorozza a megyét, ahol az EMKE-nek mindössze 57 tagja van. Egyik tréfásnak induló története szenvedélyesen támadja a rövidlátó művelődéspolitikát, az iskolai oktatás alacsony színvonalát, illetve annak okait:

„...ez csaknem természetes, hisz a tanítók legnagyobb részének fizetése félannyi, mint egy vasúti baktéré; a közoktatásügyi miniszter keményen rendeli a tanítók fizetésének a kiadatását, de következetesen levon a dotációból 20 %-től; a nép csak executióra fizeti a tandíjt; a bírák és szolgabírák pedig bokros teendőik miatt nem érkeznak meglátogatni az iskolát.

Míg ezek mind másképpen nem léznenek, képzett tanítók mindenütt nem léznenek...<sup>5</sup>

Az EMKE szellemében írt és előadott *Eleven Hírlapok*on kívül, amelyekhez a két brassói kiadvány mellett az 1897-ben Marosvásárhelyt kiadottat is hozzászámíthatjuk, a századforduló táján egy másik típus is kialakult. Már nevében is más: a régiesen hangzó *Eleven Hírlap* helyett az *Eleven Újság* címet választja. Kezdeményezője és kialakítója — Szávay Gyula, s a szervezet, amelynek segítségével a legkülönbözőbb vidékekre is eljut — a Vidéki Hírlapírók Országos Szövetsége.

Az indulás időpontja 1897. március 20-a, színhelye Győr. Arról az előadásról van szó, amelynek leírását az imént az *Eleven Újság* bemutatása képpen idéztünk, amelynek azonban csak a híreről tudunk, maga a kiadvány az idők során sajnos elkallódott.

A rendezvény s feltehetően a kiadvány is az újságírás jegyében készült. Azon túlmenően, hogy az összejövetel belépti díjai s a nyomtatvány eladásából származó bevételek a Vidéki Hírlapírók Szövetségének pénzalapjait gyarapították, maga a vállalkozás is az újságírást és az újságolvasást ismertette, népszerűsítette. Ezt szolgálta a bevezető szerepet játszó verses *Előfizetési felhívás* s az azt követő verses *Vezércikk* is, amely a hírlapírói hivatás céljait és szépségeit méltatta — némi vidékies szentimentalizmussal:

„Míg műveit ő (t. i. a festő — szemben az újságíróval, L. É. megj.)

A halhatatlanság számára festi

S évszázadoktól kér csodálatot

„Én a holnapnak rajzok a máról,

S figyelemnél nem kérek egyebet”.

<sup>5</sup> A hivatkozott Eleven Hírlapok és Eleven Újságok felsorolását ld. tanulmányunk függelékében.

Ugyancsak az újságírás tréfás népszerűsítését adja a *Garmond* című költemény, amely az apró hírek, leleplezések és zsörtölődések mozgékony műfaját méltatja.

Nem hiányzik az *Eleven Újságnak* ebből a típusából a Tárca-rovat sem. A kis költemény — *Dal* címmel — ugyancsak a hírlapíróit dicsőíti, mert az a költészet virágját kiszabadítja a kötetek száraz betürengtetegéből, és az újságok széles nyilvánossága elé viszi. S a „szende dal” mellett megtaláljuk a „jelenet”-et is, amelyben *Irén és Adolár* vall egymásnak szerelmet. Majd a címódásba hajlik, hogy a végén az ifjú pár mégiscsak összebéküljön.

E versben írt zöngemények valamennyien Szávay Gyula szellemi termékei. E mozgékony adminisztrátor és közigazdász, aki utóbb az Iparkamarában is vezető pozíciót töltött be, nemcsak az újságírást tartotta hivatásának: kollégáihoz hasonlóan — irodalmi ambíciókat is melengtetett magában. Írásai azonban sajnos csupán szociológiai érdekűek: az *Eleven Újságban* közöltek pedig kiváltképpen azok. Ezzel szemben: bennük és a kiadvány egész szerkezetében kitűnő üzleti érzékkel tapint rá: mi kell a vidéki közönségnek, hogy lehet minél nagyobb sikerrel — és példányszámban eladni vállalkozásait. Az első győri rendezvény után ugyanis — szervezésében — hasonlóakra került sor Hódmezővásárhelyen (1897), Orosházán (1897), Zentán (1899), Pápán (1904), Nagybányán (1904), Tatatóvárosban (1905), Losoncon (1906) stb.

Szávay kitűnő üzleti fogása volt, hogy az itt kiadott *Eleven Újságban* nem a közlemények szerzőit, hanem elmondóik nevét tüntette fel; ezáltal is közvetlenné, személyessé téve az „árut”. (Nem is szólva arról a leleményről, hogy helyenként — így Orosházán és Pápán — a nevek mellé még az érdekelték fényképeit is közölte.) S ha már az üzletnél tartunk, hadd jegyezzük meg, hogy a Szávay szerkesztette lapok tartalmának java részét is maga a szerkesztő írta — többszörösen is áruba bocsátva szövegeiket. *Irén és Adolár* történetével és a *Dal* c. költeménnyel nem kevesebb, mint öt különböző *Eleven Újságban* találkozunk. A pálmát azonban Szávay *Sport*-rovatának költeménye viszi el, amely nem kevesebb, mint hét újraközléssel dicsekedhet. „Okkal és joggal”, hiszen a legújabb sportok között — a kerékpározást és fényképezést emlegeti; s ez utóbbi esetében nem csak emlegeti, hanem gyakorolja is! A szavaló az utolsó versszakot követően egyszerűen — fényképeket készít a tisztelt publikumról, amelyeket az érdeklődők (s kit ne érdekelne saját farsangi jelmeze!) a következő napokban meg is vásárolhattak...<sup>6</sup>

A századfordulót követően Szávay kiadványai, illetve rendezvényei immár teljes egészében az üzlet és a szórakoztatás irányába tolódnak el. *Eleven Újságja*iból elmarad a *Vezércikk* és a *Garmond*, ha nem is komoly, de komolykodó hangvétele, hogy helyét egyre inkább a helyi vonatkozású *Híreknek*, *Divatnak* és *Apróhirdetése*nek adja át. A humor és a nevettetés eszközei közül mutatóban megemlítjük a *Sajtóhibák*, illetve *Nyílt-tér* című rovatot. Az elsőben például az alábbi és hozzá hasonló szellemességek petárdái durrognak.

<sup>6</sup> Az ambiciózus Szávay Gyuláról, aki 1920 és 1925 között a Petőfi Társaság főttkári tisztét is betöltötte Ld. SIK Sándor meleg hangú nekrológiáját: *Szavay Gyula emlékezete*. Koszorú (Bp.) 1938. 4. köt. 4. sz. 217–225. p.

„A lap tördelője egyszer összekevert két hírt, az egyik Tóth Aladár esküvőjéről szólt, a másik Gerzon Barnabás haláláról. . .

Tóth Aladár tegnap vezette oltárhoz bájos aráját Virág Borecsát — az agónia sok kínszenvedéssel járt, míg ide jutott, esztét teljesen elvesztette — a boldogság öröme sugárzott fonnyadt arcán — az enyészet kiült homlokára — melyet kaméliák és orchideák glóriája vett körül — és menyasszonyi fátyol takart el — körülötte a temetést rendező szolgálk álltak sorfalat égő fákllyával — s a vendégek sorba gratuláltak — a sikerült halálhoz. . .”

*Nyílt-tér* című jelenet viszont arról világosít föl, hogy az előfizetők által kinyomtatott nyilatkozatok, illetve azok sértő kifejezései milyen anyagi következményeket vonnak maguk után. Például: ha valaki azt írja, hogy „X. Y. úr állítása nem felel meg a valóságnak” ez nem több mint 1 frt 30 kr. Ha azt, hogy „X. Y. úr állítása közönséges hazugság” ez 2 frt 30 kr. Ha „nem közönséges hazugság” akkor 3 frt 30 kr. és így tovább. . . A hallgatók megnevettetését hatásosan pergő jelenet zárja.

Mondanunk sem kell, az *Eleven Újságnak* ezeket az „újításait” is viszontláthatjuk számos kiadásban. (A *Nyílt-tér* újraközlését például az orosházi 1897-es „premiert” követően viszontlátjuk Pápán (1904), Nagybányán (1904), Tatatóvároson (1905) stb.

A század első évtizede az *Eleven Újságok* virágkoraként jellemezhető. Műfajuk fokozatosan felszabadította magát Szávay Gyula gyámsága alól: országszerte elterjedtté vált, és tartalmában mindenütt egyre inkább a „helyi színek” kezdtek dominálni.

Rendezőre, szerkesztőre természetesen ezután is szükség volt; ezek szerepét egyre meghatározóbb módon a különféle társadalmi szervezetek ragadták magukhoz. Feltűnő, hogy ilyen tekintetben milyen sokat tettek az *Eleven Újság* „életbentartása” érdekében a világi dolgokra nyitott vallási vagy legalább vallási jellegű egyesületek. A nagybányai teastélyt (1904) az evangélikus egyház rendezte, a különféle izraelita nőegyletekhez pedig a jelmezes estélyek és bálók egész sora kapcsolódik: így például 1899-ben Zentán, 1900-ban Lippán, 1904-ben Nagybecskerekben, 1907-ben Szilágycsehen és Gyulán. (Nem érdektelen megjegyezni, hogy éppen ezeken a rendezvényeken, illetve kiadványokban jut egyre gyakrabban szóhoz a női emancipáció gondolata s a társadalmi jelenségek liberális szemlélete.)

A „közreadók” egy másik köre gazdasági természetű. A tatatóvárosi „estélyt” (1905) például a helyi „Krajcár Egylet”, a losonci (1906) pedig a „Kereskedő Ifjak Egylete” rendezte. (N.b.: a tatatóvárosi egylet teljes neve: Izraelita Krajcár Egylet, s a losonci műsorfüzet előadóinak a névsora is arra enged következtetni, hogy társadalmi összetétele hasonló az előbbi szervezethez.)

A rendezvények egy további köre különféle jótékonyági egyesülésekkel kapcsolatos. Pápán a Vöröskereszt Egylet (1904), Marosvásárhelyt (1906), Hosszúfalun (1907), Hajdúszoboszlón (1907) a Jótékony Nőegylet, Ungvárott pedig a József Királyi Herceg Szanatórium Egyesület állt a farsangi bálók mögött.

Kivételként néhány kulturális szervezet rendezvénye is fellelhető. Így 1910-ben a Zilahi Dalkör, 1911-ben a Belényesi Kaszinó, 1914-ben a Lugosi Dal- és Zeneegylet adott bált, illetve műsort műfajunkban.

A világháború kitörésének az évében viszont a *Székely Napló* már arról ad hírt,

hogy ez a rendezvényforma visszhangot keltett a munkásművelődésben is: ezt a marosvásárhelyi *Eleven Újság*ot a nyomdászipari dolgozók állították össze.

Nem hallgathatjuk azonban el, hogy az *Eleven Újság*ok e sokszínű áradatának szellemi színvonala meglehetősen vidékies. A sok dilettáns írás mellett a legmagasabb mércét is legfeljebb a vidéki újságírás ismertebb képviselői: Bodor Aladár, Fehér Rezső, Harmath Lujza, Sas Ede, Szekula Jenő, Zempléni Árpád írásai alkotják.

Végül szólunk kell az *Eleven Újság* virágkorának utolsó emlékeről is: egy New York-i kiadványról. Közreadója a New York-i Magyar Műkedvelő-kör. Tördelése, szövege rámenősebb, mint az óhazai előzményeié. Táncrendjében a csárdás és keringő mellett már ott szerepel a two step és a foxtrott. „Amerikanizmusát” címe is kifejezi: *Halva Született Eleven Újság* — szellemesen utalva a kiadványban újraközölt szövegek immár kinyomtatott, „élettelen” mivoltára. Mondanunk sem kell: az újvilágban készült *Eleven Újság* e példányának közel a fele — hirdetés.

A húszas és harmincas évekből már csak jelzésszerűen maradt ránk néhány rendezvény híre, illetve kiadványa. Ezek közül üdítő színfoltként emelkedik ki a marosvásárhelyi, illetve pécsi *Eleven Újság* rendezvénye.

Az 1925-ben tartott marosvásárhelyi újságírónap az *Eleven Újság* nemesebb, erdélyi hagyományait folytatja: a szórakoztatáson túlmenően szellemesen és színesen mutatja be a székely főváros egész kulturális életét. Érdekessége, hogy nem külön kiadványként, hanem a Fodor István szerkesztette *Színház Világ* különszámaként jelent meg — M. Timár János ragyogó karikatúráival a város újságíróiról és kulturális tényezőiről: Orbán Balázsról, Sényi Lászlóról, Osvát Kálmánról, Molter Károlyról és másokról.

A néhány hónappal később sorra kerülő pécsi *Eleven Újság*on már a tömény zsurnalizmus érezhető. Az 1926. január 16-án megrendezett reklámbál főszereplője — a budapesti *Újság* volt, amelyet csillogó női reklámalak elevenített meg s amelynek népszerűsítő műsorát a lap neves szerkesztője, Lestyán Sándor állította össze a helyszínen — Szép Ernő, Szomoró Emil, Szöllősy Zsigmond, Kóbor Tamás, Kálnoki Izidor műveiből.

E két parádés rendezvény ténye azonban félrevezető. Ekkor már számos jel arra mutat, hogy a húszas években, sőt bizonyos mértékig már korábban is megindult az *Eleven Újság* műfajának elhalványodása. 1923-ban Pécsen, 1929-ben pedig Sárovarott jelent meg egy-egy ilyen című kiadvány, amely mögött azonban nincs sem teadélután, sem farsangi rendezvény. Kiadói pusztán olvasmányoknak szánják.

Az 1923-as kiadvány röpiratnak nevezi magát, s féligmeddig alcímként a következőket írja: „karácsonyi üdvözlések, vidámságok és közérdekű közlemények”. Ugyanez tapasztalható a sárovari izraelita leányegylet összeállításában is.

Az *Eleven Újság* régi mibenlétének szinte teljes elhalványulását jelzi a kolozsvári *Ellenzék*nek az az 1938-ból származó cikke — Sebestyén Károly tollából — amely immár az *Élő Újságról* mint „eleddig ismeretlen, amerikai műfajról” beszél...<sup>7</sup>

Az elmondottak nyilvánvalóvá teszik, hogy az *Eleven Újság*ot annak idején meghatározott társadalmi körülmények hozták létre Magyarországon — hozzávető-

<sup>7</sup> SEBESTYÉN Károly: Az „Élő Újság” mint színház. *Ellenzék* (Kolozsvár) 1938. nov. 6. 11. p.

legesen abban az időszakban, amikor a rotációs gépek megjelenésével robbanásszerűen megnőtt a sajtótermékek száma. Úgy is mondhatnánk: a sajtó széles körökben ható társadalmi tényezővé vált, amelynek készítése, előállítás is közérdeklődést keltett. Más szempontból tekintve: a sajtó újdonsága, illetve a lapcsináláshoz kapcsolódó jól értesültség érzése volt az, ami nagyapáink és dédanyáink e sajátos mulatságait korszerűvé és „moderné” színezte. Századunk húszas-, harmincas éveiben a sajtó már megszokott, hétköznapi tényezővé vált, amelynek egyre-másra támadtak versenytársai — részben a néma, majd a hangosfilmben, utóbb pedig a rádióban — hogy napjainkról ne is beszéljünk.

Az *Élő Újság* tehát „egyszervolt” műfaj, föl nem támasztható — bár történelmi jelentőségét kár lenne lebecsülnünk.

Tisztában vagyunk, hogy a leírtak még bőven kiegészíthetők, az *Élő Újság*nak még számos lappangó példánya kerülhet elő vidéki könyvtárainkból és levéltárainkból. Tanulmányunkban az Országos Széchényi Könyvtár állományából indultunk ki, s a további kutatások és viszonyítások érdekében munkánk befejezésében rövidített bibliográfiai leírást is adunk: néhány esetben nemcsak magukról a kiadványokról, hanem a kutatásaink során véletlenszerűen előkerült szekundér irodalomról is. Ez utóbbi számos esetben ír le olyan vállalkozást, amely hiányzik nemzeti könyvtárunkból. Reméljük, hogy közzétételük elősegíti az *Élő Újságok* eddig rejtett vagy lappangó példányának napfényre kerülését.

## FÜGGELÉK

ELEVEN (a továbbiakban: E)HÍRLAP. Kolozsvár, 1887. febr. 7. 10 p.

Szerk. Bartha Miklós, Sándor József. Kiad. E.M.K.E.

-LY.: A második esély. Ellenzék 1887. febr. 8. 30. sz. 2.

*Egy bús munkatárs:* Az „Eleven Hírlap”. Ellenzék 1887. febr. 9. 31. sz. 1—2.

EHÍRLAP. Sz(ilágy)-Somlyó, 1888. márc. 15. 8 p.

Szerk. Nagy László, Hulimka Sándor. Kiad. E.M.K.E.

EHÍRLAP. Brassó, 1889. jan. 30. 12 p.

Szerk. (Szterényi József). Kiad. Brassói magyar protestáns jótékony nőegylet.

EHÍRLAP. Brassó, 1891. jan. 5. 22 p.

Szerk. Brauer Jánosné, özv. Veszprémi Józsefné. Kiad. Brassói protestáns jótékony nőegylet.

EÚJSÁG. Marosvásárhely, 1897. jan. 9. 7 p.

Szerk. Jankó István. Kiad. —

EÚJSÁG. Győr, 1897. márc. 20. Pédányá ismeretlen.

Szerk. Szávay Gyula. Kiad. Vidéki Hírlapírók Országos Szövetsége.

Eleven Újság. Új Idők 1897. 375.

EÚJSÁG. H(ódmező)Vásárhely, 1897. jún. 7. 1 p.

Szerk. Grosszmann Benő. Kiad. Vásárhely és Vidéke.

Újságírók népnépélye. A „Vidéki Hírlapírók Szövetsége” javára. Vásárhely és Vidéke 1897. máj. 30. 45. sz. 2.

-ó. -s.: Újságírók népnépélye. 1897. jún. 13. Vásárhely és Vidéke 1897. jún. 17. 2—3.

„Eleven Újság”. Részlet a vasárnapi estélyről. Uo. 4.

EÚJSÁG. Orosháza, 1897. nov. 21. 5 p.

Szerk. Szávay Gyula. Kiad. az Orosházi Izr. Nőegylet vigalmi bizottsága.

- EÚJSÁG. Zenta, 1899. dec. 31. 5 p.  
Szerk. Szávay Gyula. Kiad. a Zentai Izr. Nőegylet.  
(K.A.): Az „Eleven Újság”-ról. Zentai Híradó 1900. jan. 7. 2. sz. 1-2.
- EÚJSÁG. Lippa, 1900. jan. 13. 4 p.  
Szerk. Arányi Gyula. Kiad. a Lippai Izr. Nőegylet vigalmi bizottsága.
- EÚJSÁG. Szarvas, 1902. jan. Példánya ismeretlen.  
-ő: Sorok az Eleven Újságról. Szarvas és Vidéke 1902. jan. 26. 4. sz. 1-2.
- EÚJSÁG. Szilágysomlyó, 1903. febr. 21. 7 p.  
Szerk. —. Kiad. —
- EÚJSÁG. Nagybecskerek, 1904. jan. 9. 10 p.  
Szerk. —. Kiad. —
- EÚJSÁG. Nagybánya, 1904. ápr. 4. 4 p.  
Szerk. Révész János. Kiad. Ev. Egyház tea-estélye.
- EÚJSÁG. Pápa, 1904. dec. 17. 4 p.  
Szerk. Szávay Gyula. Kiad. a Pápai Vöröskereszt-Egylet.
- EÚJSÁG. Tata, 1905. márc. 11. 14 p.  
Szerk. Szávay Gyula, Veszprémi Arnold. Kiad. a Tata-tóvárosi Krajczár-Egylet.
- EÚJSÁG. Losonc, 1906. dec. 8. 10 p.  
Szerk. Szávay Gyula. Kiad. a Losonczy Kereskedő-Ifjak Egylete.
- EÚJSÁG. Marosvásárhely, 1906. dec. 8. 16 p.  
Szerk. Szebenyei Ernő. Kiad. a Marosvásárhelyi Jótékony Nőegylet.  
Eleven Újság. Székely Lapok 1906. dec. 7. 280. sz. 3.  
*Fehér szegfű*: Levél az „Eleven Újság”-ról. Székely Lapok 1906. dec. 11. 282. sz. 2.
- EÚJSÁG. Szilágy-Cseh, 1907. jan. 1. 8 p.  
Szerk. Szász Antalné. Kiad. a Szilágy-Csehi Izr. Nőegylet.
- EÚJSÁG. Gyula, 1907. febr. 9. 8 p.  
Szerk. —. Kiad. a Gyulai Izr. Nőegylet.
- EÚJSÁG. Hosszúfalu, 1907. febr. 12. 8 p.  
Szerk. —. Kiad. a Hétfalusi Jótékony Nőegylet.
- EÚJSÁG. Hajduszoboszló, 1907. márc. 2. 8 p.  
Szerk. Nagy Zoltán. Kiad. a Szoboszlói Jótékony Nőegylet.
- EÚJSÁG. Szászváros, 1908. nov. 7. 8 p.  
Szerk. ifj. Szántó Károly. Kiad. a Szalon-Cabaret.
- EÚJSÁG. Zilah, 1910. ápr. 2. 12 p.  
Szerk. —. Kiad. a Zilahi Dalkör.
- EÚJSÁG. Belényes, 1911. jan. 28. 8+(4) p.  
Szerk. —. Kiad. a Belényesi Kaszinó.
- EÚJSÁG. Ungvár, 1912. ápr. Példánya ismeretlen.  
Eleven Újság. A József Kir. Herceg Szanatórium-Egyesület ungmegyei fiókjának előadása. Ung 1912. ápr. 14. 15. sz. 3.
- EÚJSÁG. Marosvásárhely, 1914. jan. Példánya ismeretlen.  
Eleven Újság táncestély. A nyomdászok mulatsága. Székely Napló 1914. jan. 25. 15. sz. 2.
- EÚJSÁG. Karánsebes, 1914. febr. 1. 12 p.  
Szerk. Gergely Illés. Kiad. —
- ZÖLD DOMINÓ. EÚJSÁG. 1914. febr. 8 p.  
Szerk. —. Kiad. —
- A HALVA SZÜLETETT EÚJSÁG. New York, 1915. máj. 22. 9 p.  
Szerk. —. Kiad. a New York-i Magyar Műkedvelő Kör.
- EÚJSÁG. Szarvas, 1922. jun. 11. 5 p.  
Szerk. —. Kiad. a Szarvasi Helyi Tanító Egyesület.

EÚJSÁG. Pécs, 1923. dec. 30. 8 p.

Szerk., kiad. Zakár László.

EÚJSÁG. – a Színházi Világ 1925. okt. 4-i számaként. 16 p.

Szerk. Fodor István. Kiad. a Magyar Újságírók marosvásárhelyi csoportja.

EÚJSÁG. Pécs, 1926. jan. Pédányá ismeretlen.

Eleven Újság Pécssett. Újság 1926. jan. 17., 11.

EÚJSÁG. Sárvár, 1929. ápr. 6. 8 p.

Szerk. Hajdu Miklósné. Kiad. a Sárvári Izr. Leányegylet.

ÉLŐ ÚJSÁG. Szatmárnémeti, 1935 jan. Pédányá ismeretlen.

A Karitászs farsangi előadása január 20-án. Szatmári Újság 1935. jan. 16. 13. sz. 4.

EÚJSÁG. Kaposvár, 1938. jan. 15. 10 p.

Szerk. Waldmann Lajos. Kiad. a 672. sz. „Bem” eserkészecapat.

ÉVA LAKATOS

### Hundert Jahre der „Eleven Újság” (Lebendige Zeitung)

Die Verfasserin überblickt die hundertjährige Geschichte der „Lebendigen Zeitungen” in Ungarn. Dieser Zeitungstypus wird in den Bibliotheken im Allgemeinen unter den Gelegenheitsblättern aufbewahrt, aber sehr oft sind sie nicht einmal bearbeitet. Den Namen erhielt die Gattung von der Art und Weise ihres Zustandenkommens: es geht hier nämlich um eine „belebtes” Presseprodukt, d. h. eine witzige Szenenfolge, welche die Rubriken der Zeitungen der Epoche darstellten. Verf. betrachtet ihre Untersuchungen umso berechtigter, da dieser Zeitungstypus die gesellschaftliche Rolle der Presse anschaulich darstellt. Das erste bekannte Exemplar in Ungarn wurde 1887, an einer Faschingszusammenkunft in Kolozsvár vorgeführt (*Eleven Hírlap*). Das Beispiel fand um die Jahrhundertwende im ganzen Land zahlreiche Nachahmer. Ihre Blütezeit fiel mit gesellschaftlichen Erlebnis und der Neuheit der Verbreitung der Presse in den weiten Kreisen der Gesellschaft zusammen.

## KÖZLEMÉNYEK

**RMNY 1214.** Joannes Festus kassai könyvnyomtató 1621-re készített naptárából csak a C és az E ív néhány töredéke maradt fenn. Thurzó Imre most közlésre kerülő leveléből megtudhatunk még néhány apró adatot e nyomtatványról. Festus ezek szerint már novemberben készen volt a mű kinyomtatásával, s feltehetőleg el is küldte Thurzónak. A kassai városi tanácsot csak december 10-én ajándékozta meg néhány példánnyal.<sup>1</sup> A városi tanácstól 6 forintot és négy köből búzát,<sup>2</sup> az ifjú grófnak szóló ajánlásért pedig e levél tanúsága szerint 15 forintot kapott.

Generose Domine nobis honorande,  
Salutem et nostri Commendatione.

Mivelhogy Cassay Festus Janos neuó kőnyű niomtato esz jóuendeő esztendőre ualo Calendariumot my neuünk alat boczatotta ky, mys haladatos jo akaratunkatt mutatnunk eő kegyelmééhez, rendeltünk Thokay Jozagunknak yöuedelmebol fl. 15. magair forintot nekie adatni. Kegyelmed Uduarbiranknak mondgia megh, az megh neuzett penztt adgia eő Kegyelmének elseő alkalmatossagkor.

Cziak ezt akarok rőuideden ertesere adnunk Kegyelmednek.

Datum Thyrnauiæ die 24. nouembris Anno 1620.

Dominationis Vestrae Generosae.

Dominus beneuolentissimus  
Comes Emericus Thurzo mpria.

Címzés: Generoso Domino Thomae Debreczeny Bonorum nostrorum Thokaiensium Praefecto etc. Nobis honorando.  
Thokainum.

Más kézzel: Novembris 28. Georgius Teifel

5. Decembris Anno 1620 in Thokay. 11 Napra jutott kezemhez.

Cassay keon Niomtatonak Festus Janosnak 15 forintot adassak.<sup>3</sup>

DOMÁNYHÁZI EDIT—HERNER JÁNOS

<sup>1</sup> ld. MKsz 1911. 155.

<sup>2</sup> ld. MKsz 1889. 231.

<sup>3</sup> Jelzete: OL Thurzó-család levéltára, E 196. 25. csomag. Az aláírás autográf.



**Felső-Magyarország térképi ábrázolása a Thököly-felkelés idején.** A *Magyar Könyvszemle* 1982. évi kötetében ismertettem Johann Kleinwächter császári hadmérnök Felső-Magyarországot ábrázoló 1681. évi kéziratos térképének 4 szétdarabolt szelvényét, amelyet az Országos Széchényi Könyvtár Térképtárában fedeztünk fel, és amelyekre az alapítótól származó más XVIII. századi kéziratos térképek voltak ráragasztva.<sup>1</sup> Most egy, szintén Széchényi Ferenc adományát képező 1682. évi rézmetszetes térképet mutatunk be, amely szoros kapcsolatban áll Kleinwächter egykori térképével és amely megerősíteni látszik az utóbbival kapcsolatban tett megállapításainkat.

A most bemutatandó térkép 89 × 39,5 cm méretű. A jobb felső sarkában lévő díszes kartus az alábbi feliratot foglalja magába:

„Illustriss[imis] excell[entiss]i<sup>mis</sup> et rever[endiss]i<sup>mis</sup> ac illustribus dominis, dominis, incltyi Austriae Infer[ioris] statibus, dominis et patronis suis gratios[iss]i<sup>mis</sup> novissimam accuratissimam Regni Hungariae Superioris, et max[imae] partis Infer[ioris] Austriae, et Moraviae, cum Confinijs Poloniae, Transylvaniae, Styriae, et Silesiae Delineationem humillime dedicat Ioan Alexander Reiner S[acrae] C[aesareae] M[ajestatis] Ingenieur 16 Viennae 82”.

A lap jobb alsó sarkában „Matthias Greischer sculpsit” felirat jelzi a térkép metszőjét (1. kép).

Szerzőjének, egyben kiadójának, Reinernek neve ugyan ismert a szakirodalomban, de személyére vonatkozóan nem rendelkezünk sok adattal. Császári hadmérnök volt. 1679-ben tűnik fel. 1684-ben Bécsbe helyezték át almérnöknek (Unteringenieur), de még ugyanebben az évben meg is halt.<sup>2</sup> Tudunk egy 12 lapból álló Magyarország térképéről is.<sup>3</sup> Greischer majnafrankfurti rézmetsző volt, aki kb. 1670 és 1690 között könyvillusztrátorként Bécsben dolgozott. Reiner fent említett Magyarország-térképét is ő metszette 1683-ban. 1712-ben halt meg.<sup>4</sup>

Reiner térképének tárgya — amint az a címéből is kiténik — alapjában véve az akkori nevén Felső-Magyarországnak nevezett országrész, de a szomszédos területekre is kiterjed, különösen nyugat felé. Északon Olmütz—Teschen és a Kárpátok északi oldala képezi a szélét, nyugaton az Olmütz—Bécs—Glognitz, délen Körmend—Székesfehérvár—Kecskemét—Mezőtúr—Nagyvárad vonala, míg keleten Sambor—Nagybánya—Kővár. Kidolgozása igen gondos, aprólékos.

A domborzatot halmosan ábrázolja, de nevet csak a Magas- és Alacsony-Tátra (Montes Karpates, ill. Mons Sucha, Montes Holle), valamint a Fehér-Kárpátok (Der Weis Berg) esetében találunk. Az ábrázolások azonban eléggé egységesek; a Gödöllő-ceglédi dombokat pl. ugyanolyan nagyságú halmok jelölik, mint a Börzsönyt, vagy a Bükköt. Téves jelölések is akadnak. Így pl. amíg a Bars és Hont megye déli részét síknak ábrázolja a térkép, a Cegléd (Cziglet) és Kecskemét (Ketzketmet) közötti vidéket, valamint Debrecen (Debreczin) környékét domborzatosnak, sőt ezt a helységet is hegycúcson lévő várként jelöli.

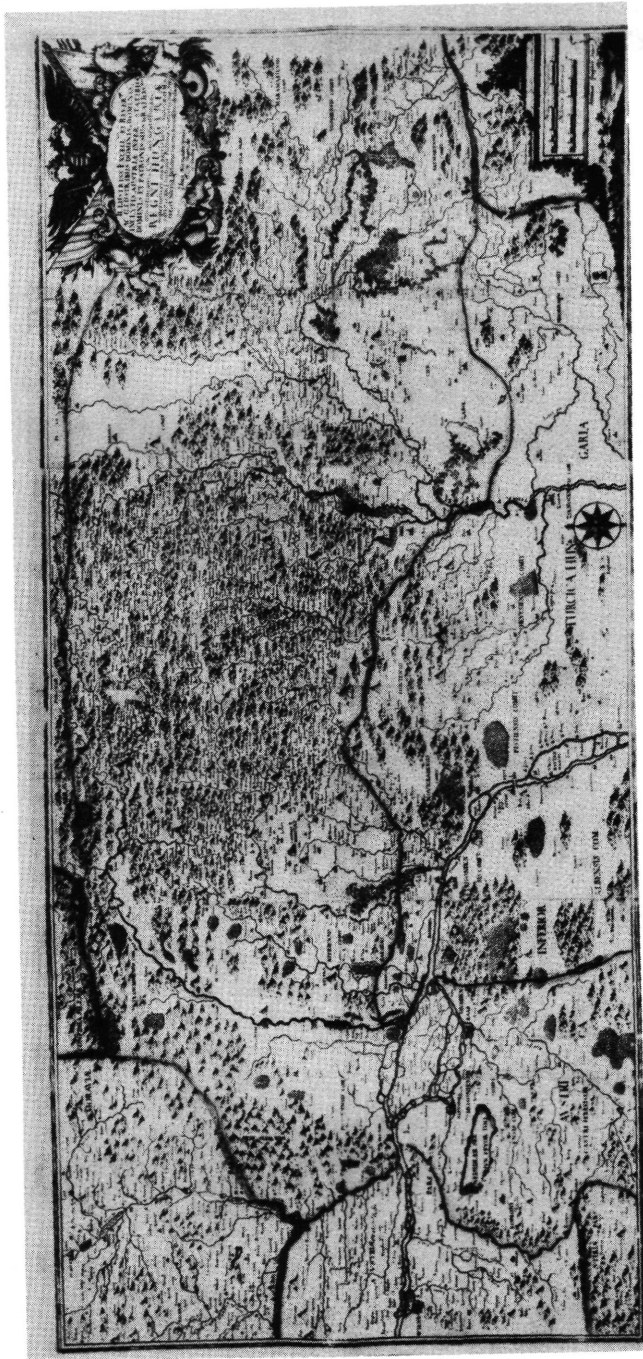
Vízrajza részletes és igen sok folyó neve is ki van írva (általában német nevükön, a Duna és Tisza azonban latinul is). A Dunán Esztergomnál (Gran) és Pestnél, a Tiszán Tokajnál (Dokay) és Szolnoknál (Zolnok) híd is fel van tüntetve. Feltűnő, hogy amíg — a korabeli térképekhez hasonlóan — a Duna Esztergomtól lefelé a visegrádi ív és váci kanyar nélkül dél-déleleti irányba fut alá, addig — azokkal ellentétben — a Tisza sokkal valóságosabban van ábrázolva; a csapi folyóke lényegesen pregnansabban, mint Johann Christoph Müller 27 évvel későbbi 1709. évi térképén, pedig Lazarus óta az az első, amely helyszíni felvétel alapján készült. Onnan kezdve dél-délnyugati irányba futónak van jelölve, közben meg jól szemlélteti a Sajó torkolatánál az egykori nagy meanderét is.

<sup>1</sup> PATAY Pálné: *Egy Felső-Magyarországot ábrázoló 1681. évi kéziratos térkép*. Magyar Könyvszemle 1982. 329—342.

<sup>2</sup> GLASER Lajos: *A karlsruhei gyűjtemények magyar vonatkozású térképanyaga* (Budapest, 1933). 131.

<sup>3</sup> BONACKER, Wilhelm: *Kartenmacher aller Länder und Zeiten* (Stuttgart, 1966). 190; TOOLEY, Ronald Vere: *Tooley's dictionary of mapmakers* (Tring, Hertfordshire, 1979). 533.

<sup>4</sup> THIEME, Ulrich — Willis, Fred. C.: *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler*. 14. kötet (Leipzig, 1921) 590; Tooley: i. m. 264.



1. ábra. Alexander Reiner Felső-Magyarországot ábrázoló térképe 1682-ből.

A térkép sok mocsarat is feltüntet, így a Vág alsó folyása mentén, a Hortobágyon, Nyírségben stb., nemkülönb az Ecsedi lápot.

Erdőket is jelez a térkép helyel-közzel, de legkevésbé a hegyes vidékeken. A Zempléni, úgyszintén a Munkács (Mvngatsch) és Beregszász (Bergsas) környéki hegyek szőlővel borítottaknak vannak ábrázolva (a Tokaji-hegy tetején kilátószzerű torony látható). A települések körül szántóföldre utaló sematikus rajzot is találunk, míg egyébként a lapnak a fenti rajzoktól mentes részeit apró, bokrokra emlékeztető jelek (műveletlen mezők?) borítják.

Az országhatárok, még ahol folyó is alkotja azokat, pregnánsan vannak jelezve, amit kézi színezéssel még külön ki is hangsúlyoztak. A Duna—Tisza-köze és a Tiszántúl „Turcia Hungaria” névvel van megjelölve, míg a Dunántúlnak nyugati, vagyis a királyi Magyarországra eső területén „Austria” („osztrák” — értsd osztrák uralom alatt álló) név olvasható, a keleti, azaz török uralom alatt álló felén pedig „Inferior” („Alsó”), de mindkettő mellől elmaradt az értelemszerűen odaillo „Hungaria”.

A megyéket csak nevik feltüntetésével érzékelteti a térkép (megközelítő pontossággal), de a határakat nem húzza meg. A várakat általában látképesen és magas hegyen lévőeknek ábrázolja, de többet pl. Győr (Raab), Komárom (Comorn), Kassa (Cashavia) stb. olaszbástyás vár alaprajzával. Egyeseknél, pl. Eger (Erlav), Nagyvárad (Groswarden), vagy Buda, külön jelöli a várat és külön a helységet (utóbbinál a települést síkon, a várat hegyen, de egészen jelentéktelen kis épülettel). Maguk a települések részben jelentőségük szerint különböző nagyságú épülettel, részben csak kis karikával vannak jelölve, de több esetben név nélkül.

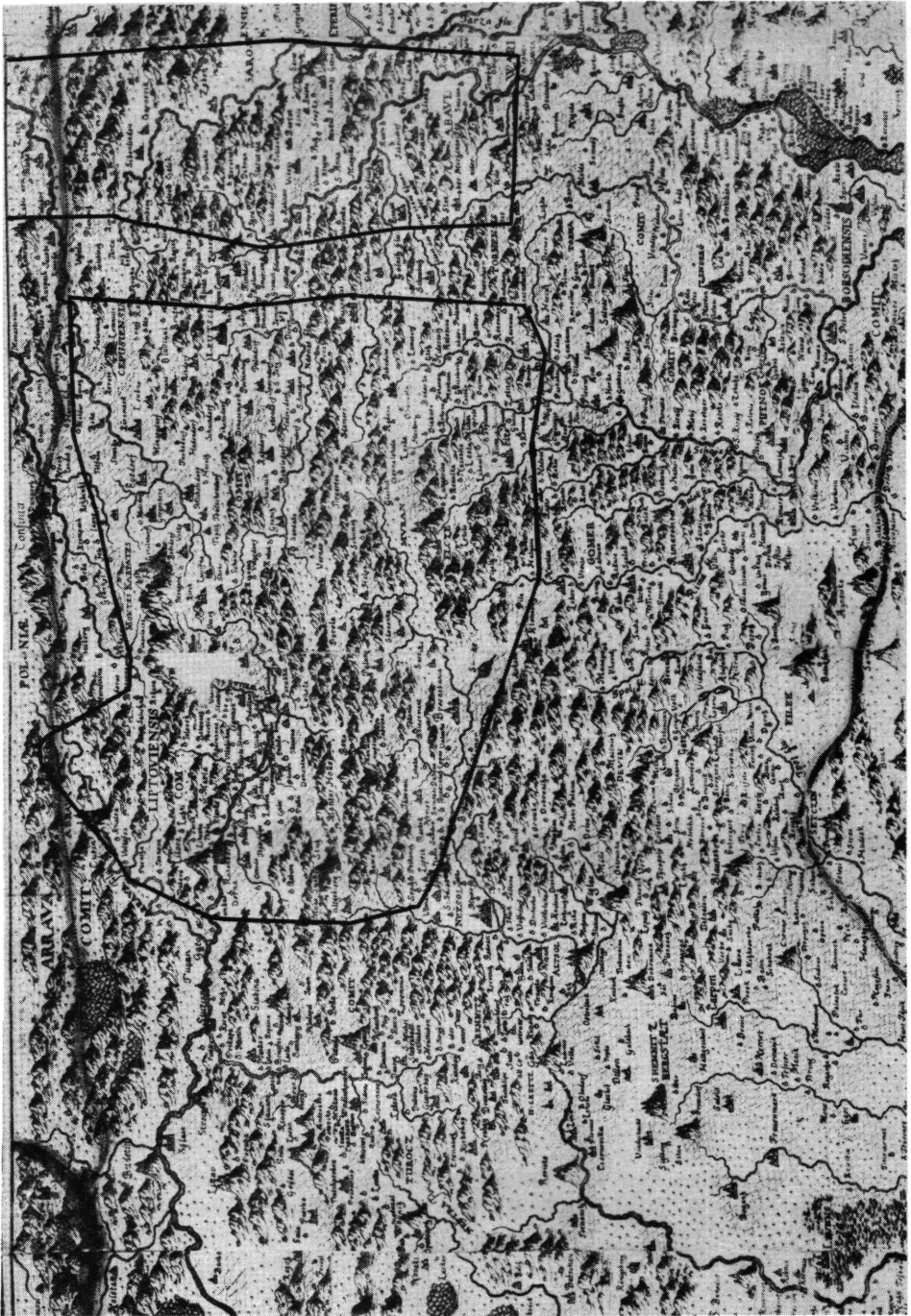
Igen feltűnő a jelzett települések sűrűségének egyenetlen eloszlása a térképen. Az természetesen érthető, hogy a török uralom alatt álló területen, különösen az elnéptelenedett Mezőföldön, Duna—Tisza-közén, vagy a Tiszántúlon eléggé gyéren fordulnak elő. Ugyanakkor azonban a Dunántúlnak nyugati részén, de még inkább a Vág és Nyitra alsó folyásának vidékén, nemkevésbé az északkeleti megyékben (Ungvár vidékének kivételével) is csak ritkán vannak jelölve, Bártfától (Bardfelt) keletre pedig a Tapoly és Laborc közötti terület lakatlannak látszik. Ezzel szemben a Felvidék középső részén Turóctól Sárosig, Honttól Zempléniig feltűnően sűrűn vannak települések feltüntetve. Sűrűbben, mint akár Morvaországnak, akár Ausztriának a térképen ábrázolt területén. Nem hihető, hogy ez a jelenség ne lenne tudatos, és ne állna összefüggésben a térkép elkészítésének indítékával, amire már Kleinwächter térképének ismertetése során is céloztunk és amire alább még visszatérünk.

Kleinwächter térképe töredékeivel összehasonlítva már az első rátekintésre is feltűnik azok nagyfokú egyezése Reiner lapjával, amely mindössze egy évvel későbbre keltezett. Már maga a kartus is hasonló jellegű és tartalmú. Főnt közepén a kétfejű sas van ábrázolva, azzal a különbséggel, hogy a testét Kleinwächternél piros alapon fekete pólyával vágott pajzsalak takarja, míg Reinernél a koronás magyar címer. Ez előbbinél a kartus alján látható. Széleit is azonos elemek, mint hadi trófeák, zászlók, ágaskodó lovak kantárját tartó szíren-szerű férfiak alkotják. Egyedül az előbbinek felső részén lévő párduek hiányoznak az utóbbiról (2—4. kép).

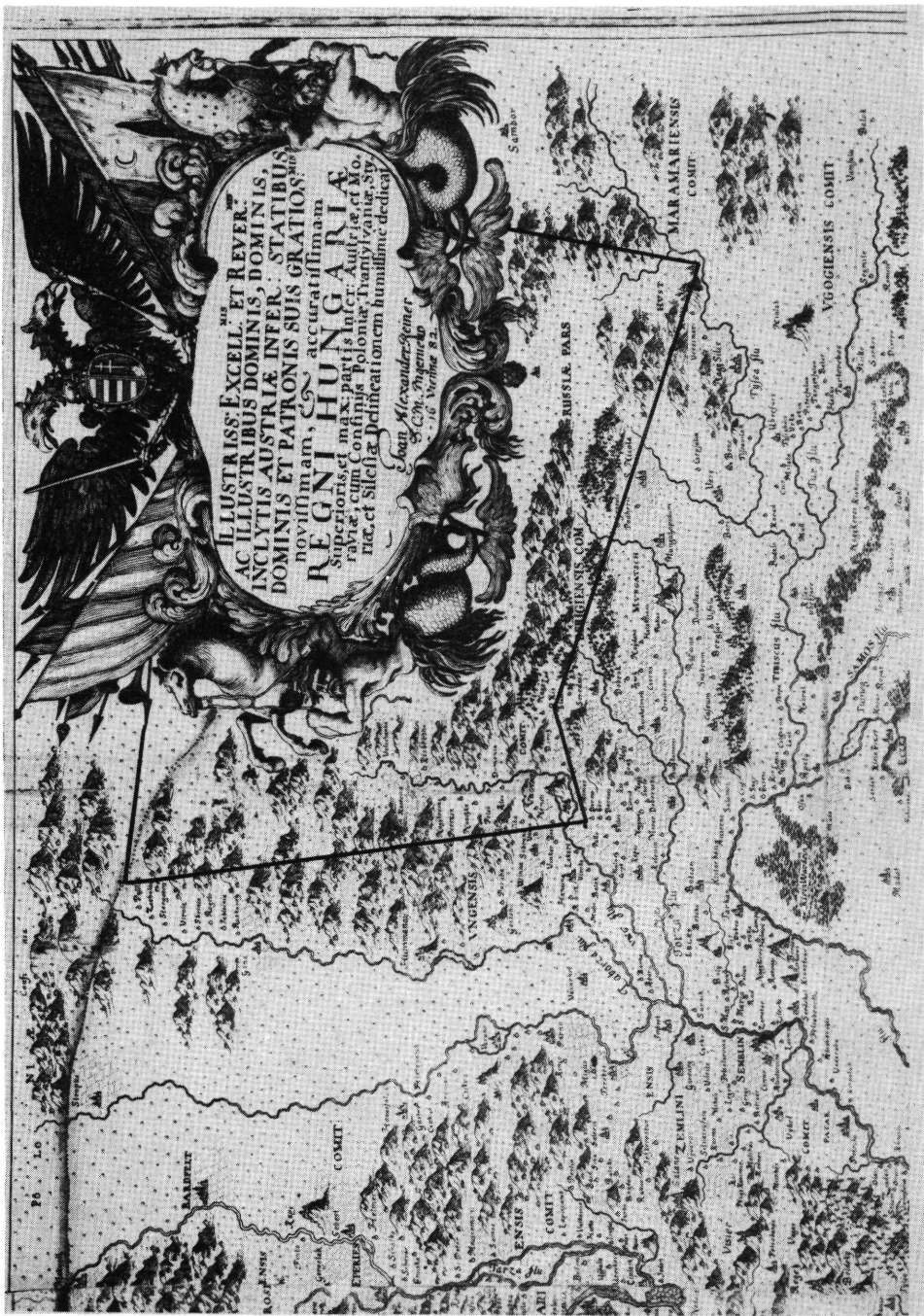
Feltűnő az is, hogy a két térképen az ábrázolt terület északi széle már ahol a Kleinwächter-féle esetében az ismeretes, ill. következtetni lehet rá — teljesen azonos. A magyar—lengyel határ is hasonlóan van bejelölve: Gnédától (Gnasda), Palocsától (Palatza) délre van meghúzva. A Zsigmond király által Lengyelországnak elzalogosított 16 szepesi „várost” egyik térkép sem különíti el (egyedül Gnédza = Gnasda és Lubló = Lublo arx esik a határvonalnak fent említett módon történt berajzolása miatt, lengyel területre), bár a Kleinwächternél olvasható „Dreizhen Stätte” felirat (az elzalogosított helységek közül csak 13 tartozott a 24 eredetileg kiváltságos szász település közé) kétségtelenül erre utal.

A domborzat ábrázolása nemcsak a halmos kivitelezését, hanem a tartalmát illetően is meglehetősen egyező, sőt egy esetben azonos téves jelölést is találunk: a Tarna és az Eger vize között, Egerfarmostól (Tarmas) nyugatra mindkét térkép dombokat tüntet fel. Ezzel szemben eltérő a domborzat ábrázolása az Ipoly mentén Szécsénytől (Setczin) lefelé, úgyszintén Szepesben a Poprád és a Dunajec között, ugyanis Reinernél e helyeken nincsenek halmok.

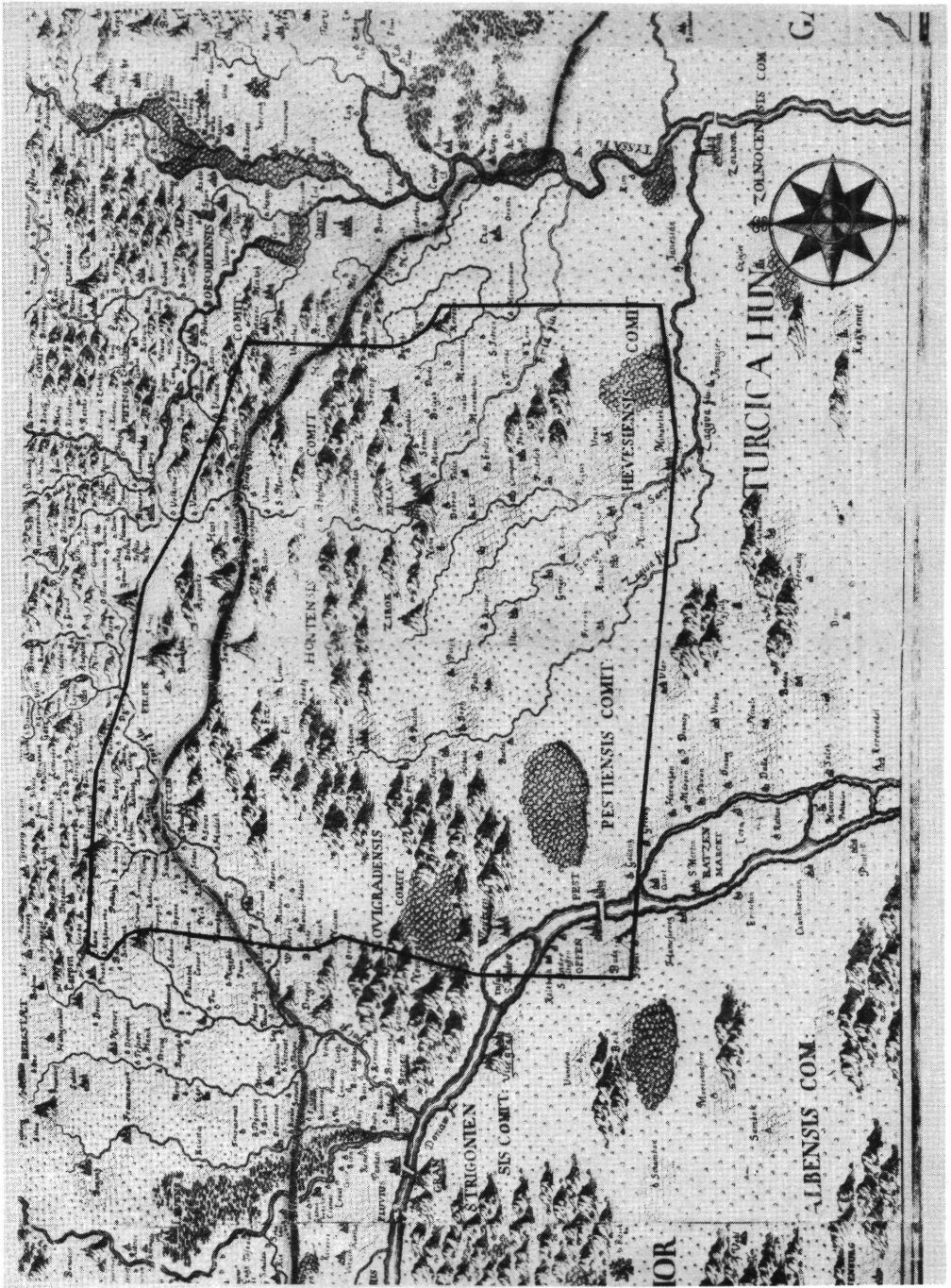
A vízrajz szintén nagy hasonlóságot tüntet fel. Igen jellemző erre, pl. az, hogy a Fekete-Vág egyik térképen sem szerepel, vagy, hogy a Hernád közvetlenül Csorbánál (Stirbe) eredne. Szinte azonos a folyók



2. ábra. Részlet Reiner térképéből (bejelölve Ioannes Kleinwächter 1681 évi, töredékekben megmaradt kéziratos térképe 1. és 2. szelvényének területe).



3. ábra. Részlet Reiner térképéből (bejelölve Kleinwächter térképe 3. szelvényének területét).



4. ábra. Részlet Reiner térképéből (bejelölve Kleinwächter térképe 4. szelvényének területét).

neve is: Arrava (= Árva), Harnat (= Hernád), Zigava, Zagiva (= Zagyva). A kisebb patakok ábrázolása esetében azonban már tapasztalható némi eltérés. Így pl. Kleinwächter 1. sz. töredéklapján a Vágba északról 5 patak vize folyik, míg Reinerének megfelelő helyén csak 3. De utóbbinak egyike mellett „Wella flu” név olvasható, ami a kéziratos térképen nincs kiírva. Ugyanakkor utóbbin az Árvának nincs balparti mellékvize kirajzolva, Reiner lapján van. És így tovább.

Legszembetűnőbb azonban a két térkép egyezése a helységek esetében. Ezt legjobban az alábbi kimutatás szemlélteti:

Kleinwächter térképének szelvényén fel van tüntetve	1.	2.	3.	4.	számú helység
Ezek közül Reiner térképének a fentieknek megfelelő területéről hiányzik	15	1	1	3	„
Többlet van viszont	4	6	—	8	„

Nem kevésbé meglepő sok esetben a helységnevek írásának hasonlósága is, ami különösen egyes elferdített neveknel jelentkezik pregnánsan. Pl. Sikalo = Sicalo (Szihalom), Taposan = Taposam (Bántapolcsány), Cúrtes = Curtes (Kürtös), Nutincz = Nutincs (Nőtincs) stb. A hegyeknek Reiner térképén olvasható nevei, ha kissé másként is írva, de szintén szerepelnek Kleinwächterén (pl. Montes Carpace = Montes Karpates), bár utóbbin lényegesen többet találunk belőlük.

A fentiekből viszont látható, hogy az ortográfiában már vannak eltérések, amelyek azonban sokszor következetesen ismétlődnek (Kleinwächternél y = Reinernél i, pl. Sylvas = Silvas, Pestyn = Pestin = Pöstény; cz = tz, Kallabocz = Kalabotz = Galábocs; cz = cs, pl. Riczak = Ricsak = Rétság, Czalar = Csalár = Csalár). Ez tehát egyéni vonásnak tekinthető, akárcsak számos más írásmódbeli eltérés is. Utóbbiak azonban nemcsak a szerkesztőtől, hanem a metszőtől is származhatnak.

Kleinwächter térképének ismertetése során megkockáztattam annak a feltételezését, hogy az jórészt személyes felvétel alapján készülhetett, különösen ami az 1. szelvényt illeti. Annak alapján, hogy a rézmetszetes Reiner-féle térkép egy évvel későbbi keletű, hogy feltűnően nagy közöttük az azonosság és, hogy az első sok tekintetben részletesebb (20 helység hiányzik Reiner lapjának megfelelő részéről), arra is következtethetnénk, hogy az utóbbit az előbbiről másolták. Ha azonban a rajzokat tüzetesebben összevetjük, könnyen meggyőződhetünk arról, hogy e feltevés nem lehet helytálló. Reiner térképének több részlete ugyanis nem található fel Kleinwächter szelvényein. A Pesttől keletre jelölt erdő, amelynek nyomát sem találjuk a kéziratos szelvényen, ugyan még nem tekinthető e téren bizonyítéknak. Mint ahogy az sem, hogy sok helység a két térképen más-más helyen van feltüntetve (pl. Reinernél Eger esetében a város és a vár fordított helyzetben van ábrázolva, az Ipoly mentén Szelestény (Selesy = Selesi) tévesen a Kürtös jobb partján stb.). Azonban az, hogy több esetben Reiner rajza a helyes (pl. Szepes keleti szélén Richno és Klukno = Klugno helyzete, Liptó nyugati szélén Gombásé = Gembas), ezt kétségessé teszi. Az méginkább, hogy Reinernél a kérdéses területen szerepel 18 olyan helység, amely Kleinwächternél nem található fel; többek között Sirok (Zirol) vára. Ugyanígy az is, hogy Kleinwächter 2. szelvényén a Hernád Sáros megyei szakaszán mindössze 4 helység van jelezve, az is név nélkül, míg Reinernél ezek mellett még a jobb parton létező 6 községet is megtaláljuk, még hozzá a nevükkel együtt.

Azt, hogy Kleinwächter térképe készült volna Reineré alapján eleve kizárhatjuk, egyrészt az előbbi idősebb voltánál fogva, másrészt mivel számos hegy és folyó neve hiányzik az utóbbiról. Az azonos területet ábrázoló részletek összehasonlításából tehát az tűnik ki, hogy a két térkép nem lehet egymás hű másolata. Különösen ha Reiner térképébe berajzoljuk a Kleinwächter-féle szelvényeket, amelyek nemcsak méretarányukban különböznek, hanem egymáshoz viszonyított torz voltukban is.

Feltételezhetnők még, hogy Reiner ugyan felhasználta Kleinwächter rajzát, de saját topográfiai ismeretekkel is rendelkezett és azok alapján javított, változtatott azon. Legelfogadhatóbbnak talán mégis azt tételezhetjük fel, hogy mindketten egy harmadik — mégpedig a Felvidék területének esetében eredeti helyszíni felvétel alapján készült — térkép után rajzolták meg a sajátjukat. Az átmásolásnál egyes részletekről ki-ki megelégedett, itt-ott elrajzolt, a már eredetileg is hibásan lejegyzett neveket hibásan

olvasott. (Megjegyzendő, nehéz eldönteni, kinek a nevei járnak közelebb a valósághoz. Pl. Kleinwächternél Bamsalu, Reinernél Bamfalu (Bánfalu), de Ipolkizy = Ipolitzy (Ipolykeszi) stb. A fentiek alapján az is igen valószínű, hogy mindkét hadmérnök rendelkezett helyi ismeretekkel, talán mindketten részt vettek a helyszíni felvételeknél.

Akármi is legyen a valóság, az nem lehet kétséges, hogy a két térkép azonos területet ábrázolt. Ebből kifolyólag hozzávetőlegesen meghatározhatjuk Kleinwächter lapjának eredeti méretét is. Figyelembe véve, hogy az átlagos méretarányát 1:430 000-nek számoltuk ki, Reineré pedig kb. 1:610 000 (5 Milliararia Hungarica = 76 mm, ill. 5 Milliararia Germanica = 62 mm), az előbbi — feltételezve, hogy nyugati irányban az is Bécsig terjedt ki — kb. 125 × 56 cm nagyságú lehetett. Az ismertetése során a magasságát legalább 60 cm-re becsültük, a szélességét pedig — csak a Morava folyóig számítva — minimálisan 75, esetleg 100 cm-t is elérőnek.

Bevezetőben említettük, hogy a most ismertett térkép megerősíteni látszik a Kleinwächterével kapcsolatban tett megállapításainkat. Így pl. azt, hogy a Felvidék középső részének, úgyszintén az Ung völgyének ábrázolása, amely egyébként is a térkép magvát képezi, csakis a helyszínt személyesen ismerő egyén munkája révén jöhetett létre. Ugyanakkor egyéb területek, különösen a török uralom alatt állók rajza egykorú és korábbi térképek kompiliációjából állt elő, mégpedig elsősorban M. Stier 1664. évi lapjának felhasználásával. Ezt az idézett tanulmányomban részletesen indokoltam.

Nemcsak alátámasztja, hanem még szembetűnőbbé teszi Reiner térképe azokat a megállapításokat, amelyeket a térkép készítés indítékával kapcsolatban tettem: az osztrák hadvezetőség számára a Thököly-féle felkelés elleni hadműveletek végett szükségessé vált az azok által érintett terület, vagyis a Felvidék tüzetes ismerete. Ezért dolgozták ki részletesen. A zempléni hegységtől keletre fekvő vidék azonban a kurucook ellenőrzése alatt állt, így ott helyszíni felvételekre már kevésbé adódott lehetőség. Kivéve az Ung völgyét, minthogy Ungvár mindvégig császári kézen volt.

A Vág völgye — bár 1680-ban Thököly portyázó csapatai oda is betörték — méginkább a Kisalföld és a Dunántúl már távolabb esett a hadműveletek számára számításba jöhető területtől, ezért annak részletes ábrázolásától el lehetett tekinteni (az Ausztriához közeli fekvése ellenére a rajza, pl. a Fertőé, eléggé pontatlan is). A Dunántúl déli része ebből a szempontból már teljesen érdektelen is volt; ezt le is hagyták a lapról.

De lemaradt a lapról a törökök által birtokolt országrész legnagyobb része is, ellentétben a XVI—XVII. századi Magyarország-térképekkel, amelyek az országnak a török uralom alatt álló egész területét, egészen az Al-Dunáig következetesen magukba foglalják. Ami viszont ebből a lapra esett, azt is csak nagy vonásokban ábrázolta, jól-rosszul, korábbi térképek alapján. Igaz, itt egyébként sem igen tevékenykedhettek volna a császári hadmérnökök.

Ebből is látható, hogy 1680 körül a bécsi udvart még nem érdekelte különösebben az országnak a török által elfoglalt része és ha 1683-ban Kara Musztafa nagyvezér nem veszi ostrom alá a császárvárost, a Habsburg politika még sokáig nem határozta volna el magát a felszabadító háború megindítására. A Thököly-féle felkelés kezdeti sikerei viszont úgy látszik érzékenyen érintették az udvar érdekeit, amiért is a haditanács utasítást adhatott a legközelebről érintett terület részletesebb felvételére, hiszen a nyugat-európai officinák által készített térképek (amelyekről kimutatható, hogy általában egy-egy jelentősebb török hadjárat idején kerültek kiadásra<sup>5</sup>) alapjában véve még mindig Lazius és Sambucus XVI. századi rajzain alapulnak. Ebből kifolyólag pedig hadműveletek számára alkalmatlanok voltak.

Végezetül Kleinwächter és Reiner térképe arra is enged következtetni, hogy a török felszabadító háború tanulságai alapján elrendelt Marsigli—Müller-féle munkát megelőzően is történt a XVII. század vége felé — ha nem is az egész országra kiterjedően — térképezés céljából helyszíni felvétel, amely munkában feltehetően mind a két említett hadmérnök személyesen is részt vehetett.

PATAY PÁLNE

<sup>5</sup> PATAY Pálné: *Die Kartographische Darstellung Ungarns im 16. und 17. Jahrhundert unter besonderer Berücksichtigung der Türkenkriege*. Kartographiehistorisches Colloquium Wien '86 Vorträge und Berichte. (Berlin 1987). 69—80.



**Debreceni kalendárium 1752-re.** Úgy tudja a szakirodalom, hogy ilyen nincs. Egy könyvtáblára ragasztott töredék viszont azt tanúsítja, hogy volt.

Jól ismert adat, hogy az 1714-től érvényes helytartótanácsi rendelet nem engedélyezte a debreceni nyomdának a naptárak nyomtatását, viszont engedélyezte az 1685-ben Komáromba távozott Töltési István számára. Debrecen tehát ez időtől elesett a jól jövedelmező füzetke forgalmazásától, és régi hagyományokra alapozott naptárkiadását csak Fazekas Mihály idejétől (1819-től) újíthatta meg.<sup>1</sup>

Egy 1751-ben nyomtatott debreceni könyvecske (*A Szent Irásnak épületes és idvességés olvasására oktató tanács-adás*) kötetstáblájának belső borítására viszont a Neubart típusú kalendárium (16°) krudában maradt példányát használták.<sup>2</sup> A piros-fekete betűkkel készült kiadvány meghatározásával nem sokat kell bajlódunk, mert a Tél kezdetiről szóló részben a Hold járása szerinti évszakmeghatározás: „ez' idénre kezdődött az 1751. Eszt. Dec. 9. ór. 17. m.d.ut...”

A táblaborítás szegélye a könyvecske első íve után, szintén megerősíti a következtetést, mert a papírszellet szélén piros betűvel olvasható a *Kalendarium stb.* szavak után: MD CC LII Esztendőre.

Az nem derül ki, hogy volt-e impressuma a naptárkának, s hogy nem titokban, vagy engedély nélkül nyomtatták-e? Méginkább nem bizonyos, hogy a tilalmat csak egyszer szegték meg. A kelendő portéka csásbított, és ügyes nyomdásztól nem igényelt különleges munkát.

Magától adódik a feltételezés, hogy Bíró Mihály volt az, aki piacra dobta. (1752. január—május el. között Margitai Jánosné, 1752. június 1. — 1753. október 10. között Bíró Mihály szerepel nyomdavezetőként, de öreg legényként már két évtizedes tapasztalattal meglelte a módját Bíró, hogy az inspektor halála után, vagy már előbb, maga számára is nyomtasson.) Már Csürös Ferenc közreadta ennek a segédből vált nyomdásznak a fegyelmi elbocsátásával kapcsolatos okmányokat. A Margitai özvegye gyöngye volt a vezetés ellátására, s az ügyes, vállalkozó nyomdász megtoldotta a csekély jövedelmet saját papírjára készített nyomtatványokkal. Lehet úgy is érteni a jegyzőkönyv kifejezéseit, hogy csak énekeskönyvről van szó, de mintha homályos célzás volna másra. Naptárat nem említenek. Erről vagy nem tudtak, vagy ha igen, nem csak egyvel több ok volt a nyomdász eltávolítására, hanem jobbnak láthatták, ha nem nagyon teregetik az ügyet.<sup>3</sup>

Akár valamelyik bibliopola, akár maga a nyomda kompaktora, az ekkoriban szintén panaszt sok rossz árkus, defektusba ment papírív egyikéből táblaborítót csinált. Így legalább töredékesen ismerhetünk egy 18. századi debreceni kalendáriumot.

FEKETE CSABA

**A hazai fizikai szakkönyvkiadás kezdetei:** A magyarországi oktatástörténet egészét tekintve megállapíthatjuk, hogy Pest aránylag későn lett iskolavárossá s ezen belül egyetemvárossá. E város a nyomdászat és szakkönyvkiadás történetében is hasonló helyet foglal el, ami érthető, hiszen a könyves szakma mindig ott erősödött meg, ahol komoly permanens olvasó és vásárló közönségre számíthattak a nyomdák és üzletek tulajdonosai. E folyamatot már többen is vizsgálatták a humaniorák vonatkozásában, de a

<sup>1</sup> BENDA Kálmán — IRINYI Károly: *A négyszáz éves debreceni nyomda...* Bp. 1961. 72.

<sup>2</sup> Jelzete: B 1386, Lugossy gyűjteményéből került a könyvtárba a múlt század második felében, Petrik IV. 93.

<sup>3</sup> CSÜRÖS Ferenc: *A debreceni városi nyomda története...* 356–360 (XXXVII—XXXIX. okmány); „a maga Sallariumát a N. Tanács hire engedelmével augealta” — „az egész Énekes könyvet ki nyomtatták, az Incattusok... a kárt restituálják, ezen kívül arbitrarie érdemek szerint büntetődgyenek”. — A fenti következtetéseket, ti. hogy debreceni a nyomtatott naptártöredék, és 1752-re szól, az OSZK RMNy csoportjának nyomdai nyilvántartásai mindenben megerősítették; levélbeli tájékoztatásokat ez alkalommal is köszönöm. A század közepétől volt használatos a nyomda 85 mm-es antiqua típusában a kevert, ö/ö és ü/ü ékezet.

reáliák, s azon belül a természettan területén még nem. Az alábbiakban e hiány részleges pótlására szeretnénk vállalkozni a fizikai tematikájú szakkönyvek pesti meghonosodása (kinyomtatásuk és terjesztésük) kezdeti éveinek felvázolásával. E rövid eszmefuttatás a pesti nyomdászat, kereskedelem és oktatásügy törtériájába kívánja beépíteni mondanivalóját.

A 18. század Pestjén szakkönyvek kiadására vagy a kereskedők, vagy a nyomdák tulajdonosai vállalkoztak. Néhány kiadvány megjelentetését az oktatási intézetek támogatták, de többségük kinyomtatása komoly vállalkozói szellemet igényelt. Egy-egy kötet finanszírozására — annak tudós szerzője — mecénást is talált nagyritkán, de az igazi mecénások mégis maguk a kereskedők voltak.

Az első jeles pesti könyvkereskedő, az 1748-ban itt letelepedő — s eredetileg könyvkötő — Mauss Gellért még főleg teológiai művek közreadásával próbálkozott, melyek egy részét még nem nyomtathatta Pesten, hiszen itt az első nyomda csak 1757-ben nyílt meg. Ez volt az Eitzenberger nyomda, mely a szakkönyv-kiadás komoly támogatója lett.

A piarista Desericzy József a Váci rendház főnökeként elsősorban történeti, másodsorban természettudományi dolgozatai nyomán ismert. Ezek közül néhányat egykoron sem Szinyei, sem Petrik nem talált meg, s csak az utóbbi években került elő az egyházi gyűjtemények újrafeldolgozása során. Számunkra az utóbbiak azért érdekesek, mert épp az Eitzenberger nyomda 1763-as termékei.<sup>1</sup>

A nyomda első fizikai témájú kiadványa a Radics Antal írta kétkötetes fizikatankönyv (*Institutiones physicae in usum discipulorum conscriptae*), mely 1766-ban jelent meg a budai Landerer nyomdával közös kiadásban. Erről a könyvről Szinyei még igen bizonytalan adatokkal rendelkezett. A fő problémát az okozta, hogy Radics a nagyszombati egyetem professzora volt — hiszen az egyetem akkor még nem költözött át Budára — s könyve mégis Pest-Budán jelent meg, s nem a patinásabb nagyszombati nyomdában. Ennek az a magyarázata, hogy Radics — akárcsak a csillagász és nyelvész Sajnovics János — a budai jezsuita akadémián is tanított, s 1766-os köteteit budai tankönyv gyanánt adták közre.

E kötetek Makó Pál 1762—63-ban Bécsben kiadott fizikai kézikönyvének kommentárjaként is felfoghatók, hiszen Radics hivatkozik is rá. Makó volt talán a Boskovich közvetítette newtoni tanok legalaposabb értője, ez a mű tehát a newtonianizmus fontos állomása. Hadd idézzük kettejükkel kapcsolatban M. Zempléni Jolánt: „A különböző dátumokat egybevetve nem lehet egész bizonyossággal megállapítani, hogy Radics és Makó közül melyikük ismertette először Boskovich elméletét”.<sup>2</sup> Nos, azóta továbbléptek a kutatások s nyilván a budai Landerer nyomda fennmaradt irataiból derült fény arra, hogy Radics egy másik műve, melynek Petrik is csak a címét adja meg, 1760-as. Ez a mű az *Introductio in philosophiam naturalem, theoriae P. Rogerii Boskovich accommodata*. . . Mivel Boskovichról Makó először az 1761-es filozófiai munkájában ír, a prioritás Radicsé. Az azonban valószínű, hogy Makó — mint kiváló matematikus — mélységében jobban ismerte a dalmát tudós tanítását.

A pesti természettudományi szakkönyvek kis számát az is indokolja, hogy aránylag kevés iskola működött itt ebben az időszakban. Köztük a legrégebbi a piarista gimnázium volt, mely 1717-ben jött létre. A többiek későbbiek: az evangélikus 1823-ban, a kir. katolikus pedig csak 1858-ban nyílt meg. Az egyetem Pestre költözése előtt tehát a könyvnyomtató természettudós-filozófus szerzők elsősorban a piarista tanárok közül kerülhettek ki. Maga a pesti piarista kollégium csupán egy fejezete az oktatásügy honi történetének, de az eddigi tudománytörténeti feldolgozásokból épp az itt tanító tanárok munkásságának, az általuk írt szakkönyveknek a felsorolása hiányzott. Pedig értékes műveket köszönhetünk nekik, s mint a kollégium kissé elfogult historikusa vallja:

„itt hangzottak először Magyarországon Leibnitz, Wolff és Newton tanai, itt fejtegették először a modern eklekticizmust és a kísérleti fizika újabb vívmányait”. Eduard Corsininek köszönhető ez, aki „Newton páratlan matematikai és fizikai tanait alapul vevén, Wolff Keresztély felvilágosult szellemének segítségével a metafizikai szellemű Leibnitz »theodicaea philosophia«-ját építik harmonikus egésszé”.<sup>3</sup>

<sup>1</sup> KOMJÁTHY Miklósné (szerk.): *Magyarország bibliográfiája 1712–1860. V. kötet*. Bp. 1971. OSZK. 120. o.

<sup>2</sup> M. ZEMPLEN Jolán: *A magyarországi fizika története a XVIII. században*. Bp. 1964. Akadémiai. 241. o.

<sup>3</sup> TAKÁTS Sándor: *A főváros alapította Budapesti Piarista Kollégium története*. Bp. 1895. Hornyánszky. 178., 180. o.

Az első piarista, aki e tanokat a filozófiai kurzuson itthon is hirdette, Desericzky tanítványa, Cörver Elek (1714—1747) volt, s előadásait az 1743/44-es tanévben kezdte meg, s 1746 tavaszáig tanított itt. Ő azon kevesek egyike volt, aki Rómában sajátította el a természettudományok alapjait (1738-tól), s elsőként között hangsúlyozta a Galilei-képviselte fizika értékeit; s jut el rajta keresztül a leibnizi tanokig. Cörver e kötetét még a 40-es években írta (*Compendium elementorum geometricae...*), de több filozófiai munkája is előbukkant az utóbbi években. (Öccsének, Cörver Nepomuki Jánosnak köszönhetjük, hogy a pesti piarista iskola létrehozhatta a felsőfokúnak minősíthető filozófiai osztályokat. Ő 1761-től a pesti piarista ház főnöke volt.) Utóda az 1749-ig itt működő Bajtay Antal, II. József nevelője, a későbbi erdélyi püspök lett. A fizika szakirodalmában még az elsősorban a bibliográfiájáról ismert Horányi Elek munkásságára kell emlékeztetnünk; ő Rómában tett közzé egy newtoniánus filozófiai disszertációt 1756-ban.

A kollégium filozófiai kurzusa az 1760-as évek elejétől 1784-ig „élt”, amikor is II. József azt eltörölte, ekkor viszont az egyetem átkerült Budáról Pestre. Néhány tanár a főiskolai szintű intézményből átment a Királyi Tudományegyetemre, amelynek oktatását több tankönyvvel is segítette. De már az 1784-et megelőző majd negyven év alatt is születtek értékes művek itt. M. Zemplén Jolán általánosan — tehát nem Pest vonatkozásában — arra mutatott rá, hogy „a piaristák milyen fontos szerepet játszottak a magyar nyelvű oktatás terén és, hogy eklektikus, bár idealista színezetű filozófiájuk relatíve mennyivel szabadelvűbb volt a jezsuiták merev — rossz értelemben vett — internacionális dogmatizmusánál”.<sup>4</sup>

A professzorasszony jól látta a piaristák szerepét a modern tudomány magyarországi meghonosításában, figyelmét mégis elkerülte a pesti piarista kollégium. Ezt is igazolja, hogy e tanoda egyik jeles tagjánál pontatlanul fogalmaz, amikor így ír: Benyák Bernát „már 1777-ben tanított a piaristák budai iskolájában magyarul”.<sup>5</sup> Szinyei fogalmazása pontosabb: „szerzetének pesti lyceumába tanárrá neveztetett ki, ... tantételeit is két ízben magyarul hirdette és a gyülekezet előtt magyarul védelmezte 1777-ben”.

Mivel Szinyei műve 1891-es, a jeles bibliográfus még nem ismerhette Takáts Sándor ugyanazon évben, Benyák Bernátról írt művét és 1895-ös kollégium-történetét sem, a későbbi historikusok viszont már igen. Talán nem is annyira Benyák 1777-es kötete érdekes számunkra — mely az egyik első magyar nyelvű fizikakönyvnek is mondható — hiszen Molnár János, ennél talán gyengébb fizikájával egyidőben jelent meg — hanem hogy a piarista Keszthelyi László (1732—1813) tanítványaként a newtoni tanok hirdetője volt. Keszthelyi tanár úr Nagykárolyban adta elő a fizikát, s bár tankönyvet, szakkönyvet nem írt, a modern szemléletet képviselő tanítványai — köztük Benyák — okán, az egyik első magyar newtoniánusnak nevezhetjük őt.<sup>6</sup>

Ha a monográfiákat és a könyvkereskedők és nyomdák kiadványjegyzékeit áttanulmányozzuk, a pesti természettudós piarista tanárok között olyan neveket találkozzunk, mint az 1772 és 1774 között itt tanító Poor Kajetánnal, az 1773-tól előadó Schaffrath Lipót-tal, az 1781 és 1784 között fizikát tanító Szablik Istvánnal és másokkal.

Szablik 1791-ben a Tudományegyetem fizikai katedráját is megpályázta — akárcsak Martinovics Ignác, Tomcsányi Ádám és mások —, de a professzori kinevezést Domin József nyerte el. Szablik elsősorban azzal írta be nevét a honi tudományok történetébe, hogy 1784. aug. 15-én Pesten egy, a Montgolfier fivérekéhez hasonló léggömbkísérletet hajtott végre. Ezt a következő évben Szegeden is megismételte. (Az eseményekről a korabeli *Magyar Hírmondó* is beszámolt.) Ilyen jellegű kísérletet akkor többen is végrehajtottak, mint pl. Martinovics Ignác vagy Gyarmathi Sámuel — utóbbi azért inkább nyelvhasznító munkásságáról ismert. A léggömbbel kapcsolatos aerodinamikai elméletek legjobb szakértője azonban nem ő volt, hanem a tudományegyetemi professzor, Horváth K. János, aki erről 1780-ban önálló értekezést is közzétett.

<sup>4</sup> Vö. M. ZEMPLEN Jolán id. műve 446. o.

<sup>5</sup> Uo. 49. o.

<sup>6</sup> SZINYEI József: *Magyar írók* etc. 2. köt.

A másik két piarista fizikatanárnak könyve is megjelent Pesten. 1778-ban Schaffrathé,<sup>7</sup> 1781-ben Pooré.<sup>8</sup> Mindkettő a Royer nyomdában készült. Az előbbi mű egy korai elektromosság-tani értekezés, s a budai karmelita kolostort ért villámcsapást igyekezett megmagyarázni B. Franklin elvei alapján, a másik egy természetfilozófiai eszmefuttatás. (Érdekes, hogy az ő munkásságára sem M. Zemplén Jolán, sem Kosáry Domokos nem figyelt fel, kötetekben nem is említik Poor nevét!) Mindkét munka a wolffiánus szellem szülötte, sőt Poor 1783-ban újabb kötetekkel állt elő.

E tények a felvilágosodás eddig kellően nem kutatott irányát, a leibnizi—wolffi vonalat igazolják, melynek eredményeként a piaristák tananyagába is eljutottak a newtoni és általában az infinitezimális analízis elvei. A nagy szorgalmú művelődéstörténész, Takáts Sándor azon megállapítását, mely szerint a piaristák iskolájában hangzottak először Magyarországon Newton, Leibniz és Wolff tantételei, meg kell kérdőjeleznünk, hiszen az 1740-es években már e szellemben tanított Debrecenben a református Maróthi György, majd Hatvani István.

Wolff filozófiai tanait — mint láttuk — az evangélikusok, köztük Bél Mátyás is jól ismerte, sőt Nagyszombatban is aránylag korán megíródtak az első modern, jezsuita tankönyvek, akárcsak Hell Miksa és Makó Pál kötetei. Annyi azonban bizonyos, hogy mindnyájan máshonnan indultak, s más úton jutottak — végül is azonos — következtetésekhez. A felvilágosodás kora nyomdászata és könyvkereskedelme pedig lehetővé tette, hogy e tanok ne csak egy beavatott kör előtt legyenek ismeretesek, hanem az iskolavárosoktól távolabb élők is hozzájuthassanak. A kereskedőknek az ilyen jellegű művek kiadása aligha hozott hasznot, az azokat felhasználó tanároknak, teológusoknak és orvosoknak azonban mindenképpen.

Pesten tehát az Eitzenberger és a Royer nyomda kezdte ezek közreadását. Az előbbi 1785-ig, az utóbbi csak 1783-ig volt nyomdatulajdonos, tehát körülbelül az egyetem ideköltözéséig. A korábbi évtizedben a harmadik könyv-közreadó a Weingand és Köpff cég volt. Ők jelentették meg 1782-ben Plenck József Jakab sebészeti kötetét, a budai Tudományegyetemen bonctant előadó Rác Sámuel fordításában *A borbélyáságnak eleji* címmel. Rác szorgalmas szakíró volt. 1780-ban pl. lefordította S. Haeckelnek a salétromfőzésről írt munkáját, melyet először Budán adott ki, majd kétszer Pesten. A harmadik kiadás Lettner József nyomdász irányításával készült 1786-ban. 1784-ben Trattnernél jelent meg *A skárlátos hidegnek leírása* c. kötete, melyet még nagyszámú, többnyire magyar nyelvű kötete követett. Weingandék adták közre 1784-ben a Winterl professzor megalakította tudóstársaság egyetlen kiadványát is. Pesten akkor kevés tudós élt, legfeljebb az egyetem tanárai, külön kör alakítására már csak ezért sem volt igény. Nyilván ennek tudható be, hogy munkálataik másodikját nem adták nyomdába.

1783-ban Sipos Pál matematikusnak Teleki László gróf esküvőjére írt versei jelentek meg. Ez ugyan Pesten készült, Trattner kiadásában, de a munka természettudományos szakkönyvnek aligha nevezhető. Érdekesége mindössze az, hogy a pesti Trattner nyomda első magyar nyelvű kiadványa volt.

Mint ismeretes, a 18. századi modern természetfilozófiai irányzatok fontos láncszeme F. Bacon tanítása. Erre a pesti könyvesek is felfigyeltek, s nyilván a piaristák kérésére adták ki J. H. Pflugsten német fordításában és függelékével F. Bacon főbb műveit egy kötetbe kötve 1783-ban. A mű Weingand és Köpff forgalmazásában jelent meg, terjedelme több, mint 800 oldal volt. E kiadás a filozófiatörténesek többségének figyelmét elkerülte, pedig úgy tűnik, hogy az 1625-ben elhunyt F. Bacon tanai elsősorban a következő, tehát a 18. században hatottak. Összegyűjtött művei Lipcsében jelentek meg 1694-ben. Hosszú időn át e kiadást használták a filozófiatörténesek, s még 1861-ben is, amikor pl. Erdélyi János e filozófusról tette közzé nagy tanulmányát a *Budapesti Szemlében*. Bacon 18. századi magyar követőivel azonban ő sem foglalkozik, s a Pesten forgalmazott kiadást sem ismerte.

Talán nem állunk messze az igazságtól, ha azt állítjuk, hogy a 18. század második felének honi filozófiatörténete még csak igen vázlatosan dolgoztatott fel. Számos tanári disszertáció vár még elemzésre és elsősorban könyvészeti feldolgozásra. Pedig látható, hogy a pesti kereskedőknél jó néhány ilyen mű

<sup>7</sup> *De electricitate coelesti* . . . Pest, 1778. 38. o.

<sup>8</sup> *Theoria sensuum cum propiis* . . . Pest, 1781. 376. o.

került forgalomba, a korai évtizedekben elsősorban a Weingand és Köpff alapította cégnél — és utódaiknál —, majd Trattnernél és Pauer Jánosnál.

1789-től a könyvkiadásba és kereskedelemben Lindauer János és Diepold Floridus is bekapcsolódott, s ettől kezdve lassan szaporodott a boltok száma, de minőségi változást csak a következő század hozott, részben Eggenbergerék, részben Wigand Ottó és sógora, Heckenast Gusztáv, továbbá az utóbbi társtulajdonosa, Landerer Lajos jóvoltából. Bekapcsolódott a kereskedelemben a Kilián család is, és még néhány, kisebb forgalmat lebonyolító szakember.<sup>9</sup> Az első, Pesten nyomtatott főiskolai szintű természettani munkákról már szoltunk, hadd térjünk rá az egyetemi tankönyvekre, hiszen ezeknek a szakkönyveknek a száma az egyetem 1784-ben történt Pestre helyezése után megszorodott.

A fizika első pesti professzora Horváth K. János volt, őt Domin József követte, mindketten — továbbá a tanszék beosztottjai — szorgalmas szakírók voltak. Horváth K. János (1732—1799) nem kevesebb, mint 19 nagy művet írt, közülük néhány többkötetes, s azok néha öt-hat kiadást is megértek. Az első, Pesten kiadott fizikakönyve, a *Mechanische Abhandlung von der Statik* 1785-ös és Trattnernél jelent meg.

1797-ben viszont a budai egyetemi nyomdánál adta ki a híres kanti műről *A tiszta ész kritikájáról* írt bírálatát, mely munkája megint csak elfeledett. Pedig nem volt veszélytelen e korban Kantról írni. Tanait a pesti egyetemen 1784-től Kreil Antal professzor, a Bécsben tanító Makó Pál barátja képviselte. Debrecenben Sárvári Pál volt kantianus, Pápan az e tanokat meglehetősen felületesen „elővezető” Mándi Márton István ismertette a filozófiai tanításokat, míg Marosvásárhelyen Köteles Sámuel lett kantianussá. Mint látható, e tanok igazi térhódítása a protestáns főiskolákon figyelhető meg, melynek az az oka — mint arra a filozófiatörténész Horkay László figyelmeztetett bennünket 1974-ben közzétett tanulmányában —, hogy a Helytartótanács 1795-ben megiltotta Kant tanainak a katolikus iskolákban való ismertetését. Ezt Kosáry Domokos még azzal is kiegészítette, hogy ebben valószínűleg a Kreil-utód, Szerdahelyi György Alajosnak lehetett nagy szerepe — ő 1774-től 1784-ig volt professzor, később pedig a Helytartótanács tanulmányi bizottságának tagja. (Hogy a természettudományok a reformkori tantervekben igen kis óraszámot kaptak, tehát hogy visszalépés történt a felvilágosult oktatásügy 1777-es rendelkezéséhez képest az 1806-os új utasításban, részben az is neki tulajdonítható. A természettan honi szakirodalmá ezért lett oly szegényes az 1806 és 1850 közötti időszakban.)

Kantra visszatérve, arra a megállapításra kell jutnunk, hogy Horváth K. János 1797-es, 188 oldalas Kant-kritikáját még a téma legalaposabb ismerői — köztük Mitrovics Gyula — sem dolgozták fel, mert nem gondoltak arra, hogy a tiltás csak e tanok tanítására vonatkozik, de szakkönyvekben történő tárgyalására nem. A másik gond pedig az, hogy mivel híján vagyunk a szakbibliográfiáknak, egy-egy témakör valamennyi forrását fellelni évtizedeket venne igénybe, filozófiai szakirodalmunkat pedig csak 1901-től foglalták bibliográfiába, de annak egy része is még mindig kéziratban fekszik. Hogy mennyire nagyhatású szerző volt Horváth, azt az eddig ugyancsak nem kellően értékelt tény is igazolja, hogy fizikatankönyvét 1839-ben Buenos Airesben is kiadták — erről eddig életrajzírói nem szoltak —, mely mű az ottani állami nyomda első kiadványa volt. A kötetet nyilván valamelyik tanítványa nyomatta ki.

Domin József (1754—1819) nevét a katedráért folyó pályázattal kapcsolatosan már említettük. Ő megint csak egy nemzetközi híru szaktekintély volt, tagja a nápolyi és firenzei tudóstarsaságnak, 1800-tól pedig zágrábi kanonok. Az azt megelőző évtizedben volt a Tudományegyetem professzora. Elektromosságtani szakkönyveivel vált igazán ismertté, melyek közül három Pesten jelent meg 1793 és 1799 közt. 1798-tól az egyetem rektori székét is betöltötte. Az orvoslással is összefüggő kísérleti fizikai szakkönyvei e kor legalaposabb kézikönyvei voltak, s ezek nyomán néhány kutató őt tartja az elektromos terápia első nemzetközi szaktekintélyének. Köteteit Makó Páléival azonos mélységűnek mondhatjuk. (Makó egyik munkája egyébként annyira megnyerte a fiatal Révai Miklós tetszését, hogy 1781-ben magyarra is lefordította *A mennykönek mivoltáról s eltávoztatásáról való böltselkedés* címmel. E kötet még nem Pesten, hanem Pozsonyban és Kassán jelent meg, a később a jakobinus mozgalom nyomán éltelt Landerer Mihály nyomdájában.)

<sup>9</sup> Lásd ezekről részletesebben: GAZDA István: *Könyvkereskedők a régi Váci utcában a pesti könyvnyomtatás első száz évében*. (Bp. 1988. Akadémiai) c. műben.

Ne feledjük azonban, hogy a Tudományegyetem professzorai által publikált művek egy része a mérnöki oktatást segítette, hiszen a Bölcsészeti Karon létrejött az Institutum Geometricum, amely a gyakorlati fizika alapműveire „vágott”. Így Horváth K. János olyan statikai műveket is közzétett, amelyek elsősorban a mérnökképzést szolgálták, s megint csak munkát adtak a pesti nyomdáknak és kereskedőknek. A vásárlói réteg tehát szélesedett: a teológus, orvos és tanár mellett jó könyvekre vágott az agrárszakember és az általános mérnök is.

Pasquich János, a csillagászat későbbi szaktekintélye, akinek működését még Gauss is elismerte, 1785—86-ban, fiatal tanárként fordította németre Horváth három, a mérnökök számára írt latin munkáját, mely egy kötetben jelent meg Trattnerék jóvoltából. (Érdekes módon Petrik könyvszézete nem említi, hogy itt egy fordításról van szó, pedig a fordító — ha szabad ilyen összehasonlítást tenni —, talán még kiválóbb szakember volt, mint maga a szerző.) Pasquich természetesen még mint Horváth professzor adjunktusa fordította németre e köteteket, de később (1788) ő maga is tanszékvezető lett, mégpedig először a matematika, majd a csillagászat tanszékére nyert kinevezést.

E tanszék asszisztense lett később Nemetz József János, aki műszaki szakember volt, jó technikai érzékkel rendelkező, az elméleti alapokhoz kevésbé értő, közepes tehetségű feltaláló. Nem jutott olyan eredményekre, mint kortársa, Kempelen. Alkotásai leírását azonban 1784-ben Pesten Trattnernél mégis kinyomatatta, mely bizony nem nyerte el későbbi főnöke, Horváth professzor tetszését, aki külön, nyomtatott bírálatot tett közé a műről. E kis kötet érdekessége, hogy felkeltette a kereskedő Eggenberger József érdeklődését, aki 1822-ben, tehát 38 évvel megjelenése után újra közreadta.

GAZDA ISTVÁN

**Vuk és az egyetemi nyomda.** Ahogyan az írást nagy jelentőségűnek tartjuk az emberiség fejlődésében, ugyanolyan nagy lépésnek kell tekintenünk a nyomda feltalálását és működését, s azt a jelentőségét, hogy az emberi gondolatot nemcsak rögzíti, hanem meg is sokszorozza. Minden nép művelődéstörténetében külön fejezetet képez a nyomdák története és szerepe az irodalom, a tudomány és a haladó eszmék terjesztésében — vagy a haladó eszmék térhódítása ellen, s eszköz a régi eszmék megőrzésére. Amilyen hatékony fegyver a toll, épp olyan szükséges, hogy egy nép nyomdával is rendelkezzen.

A 18. században Szerbiában nem működtek nyomdák. (A rézlemezekről készült kiadványokat nem tekintjük klasszikus értelemben nyomdatermékeknek.) A szerb könyveket külföldön készítették: a romániai Rimnik-ben és Balázsfalván (Blaj), vagy Oroszországban Pétervárott, illetve szórványosan Ausztriában és Magyarországon. Mivel a könyvek iránti igény rohamosan nőtt, több fiatal aki a külföldi egyetemen végezte tanulmányait, mind jobban érezte a szerb könyvek hiányát — az egyházi könyvek mellett a világi tárgyúakét is —, nyilvánvalóvá vált az osztrák hatóságok számára is, hogy engedni kell a követelményeknek és engedélyt adni valamelyik nyomdának szerb nyelvű könyvek készítésére. Így kapott privilégiumot Josef Kurzböck 1770-ben, hogy a szerbek és más keleti népek számára nyomdát nyisson, s számukra kizárólag ő nyomtasson könyveket. Kurzböck nyomdáját 1792-ben Stefan Novaković vette meg, majd — nyilván anyagiak miatt — ő is tovább adta cirillbetűs készletét, négy sajtóját és a cirillbetűs könyvek nyomtatására nyert privilégiumát, amelyek már 1795-ben a budai Egyetemi Nyomdába kerültek. Az Egyetemi Nyomda kizárólagos privilégiumot élvezett az illir (szerb) könyvek nyomtatására egészen 1830-ig. Ez a privilégium az Egyetemi Nyomda történetében két okból is jelentős volt: egyrészt jó üzletnek bizonyult, másrészt ezáltal kapott jelentős szerepet a „délelet-európai irodalmak fejlődésében” (Käfer I.: *Az Egyetemi Nyomda négy száz évé*. Bp. 1977).

A magyarországi könyvtörténések nem foglalkoztak részletesen az Egyetemi Nyomda szerb nyelvű kiadványaival, létrejöttüknek körülményeivel. A szerb művelődéstörténeti kutatókat jobban foglalkoztatta a pesti egyetem nyomdájának szerepe a szerb nyelvű kiadványok létrehozásában. Az Egyetemi Nyomda kiadványainak bibliográfiája — amely a könyvtörténeti kutatók feltételezése alapján — korántsem teljes — csak kiindulópontul szolgálhat az itt nyomtatott szerb könyvek megismerésére az

1795–1830-as periódusban. Az Egyetemi Nyomda privilégiuma 1829-ben elévült, nem újtották fel, jöllehet a nyomda továbbra is tevékenykedett e téren (1848-ig főleg tankönyveket, 1864-ig a szerb Matica kiadványait nyomtatta). Függetlenül attól, hogy 1830-ig az osztrák hatóság kizárólagosan az Egyetemi Nyomdát bízta meg a cirillbetűs könyvek nyomtatásával, mindamellett jelentek meg szerb könyvek Ausztria területén a 19. század elején Bécsben is. Az országos rendelkezést könnyű volt kijátszani, mert a privilégium csak könyvek nyomtatására vonatkozott. Újságok és más időszaki kiadványok megjelenésének kérelmével bárhol engedélyért folyamodhatott az illetékeseknél a vállalkozó szellemű nyomdász — ha megfelelő betűkészlettel és anyagiakkal rendelkezett. S ha már volt betűkészlete, újságkiadásra engedélye — egy-két könyvet is elkészített, amennyiben volt megrendelője. Jan Kopitar érdeme volt, hogy Bécsben Schnirer engedélyt kapott a *Srpske Novine* nyomtatására, hangsúlyozva, hogy csak erre és nem könyvnyomtatásra szól az engedély, mégis sikerült néhány könyvet is kiadnia. Így történhetett meg tehát, hogy Vuk műveinek nagy része is Bécsben látott napvilágot, nem Pesten. (Vuk népdalai 1815-ben, szótára 1818-ban stb.) Vuk azért is nyomtatott Bécsben, mert ott Jan Kopitar, az ismert szlavista volt a cenzor, aki Vuknak barátja, ösztönzője és mecénása is volt. Kopitar pártfogása mellett első műveit tehát logikusan itt adta nyomdába. Más oka is volt, hogy miért nem az Egyetemi Nyomda szolgáltatásait vette igénybe: az Egyetemi Nyomda szerb nyelvű nyomdatermekéi tele voltak sajtóhibával és esztétikailag sem voltak kielégítőek. Kopott betűi cseppet sem tekinthetők szépnek. Kopitar szavaival „betűi csúnyábbak az oroszországiakétól”. (Idézve: Ljub. Stojanović: *Život i rad Vuka Stef. Karadžića*. — Bgd, 1924. 28 p.) Hogy ezt kiküszöböljék, új beruházásokkal betűöntő műhelyt szereltek fel az Egyetemi Nyomdába, amihez új metszőműhelyre is szükség volt.

A Helytartótanács 1789-ben Bikfalvi Falka Sámuel betűöntő és tipográfust nevezte ki a betűkészlet felújítására. Bikfalvi ekkor már jó hírnevet szerzett magának szép metszésű betűivel a hazai és a külföldi piacon egyaránt. Ő készítette el az Egyetemi Nyomda számára az új cirill betűkészletet, amelyekkel már a húszas évek elején is nyomtattak. Ezek a szép metszésű betűk megtalálhatók a nyomda 1824-ben megjelent betűmintakönyvében (Käfer I.: i. m. 119.).

Vuk kapcsolata az Egyetemi Nyomdával kettős volt. Egyszer műveinek kiadása miatt fordult meg barátainál Pesten és a nyomdában, máskor megélhetési lehetőséget keresett ott magának.

Vuk életrajzírói gyakran hangoztatták — főleg Ljub. Stojanović —, hogy a szellemóriás olykor anyagi gondokkal küzdött, családja nélkülözött, s ez a nélkülözés sokszor a kétségbeesés küszöbére sodorta. Leveleiből kilálglik, mennyire kilátástalan volt anyagi helyzete biztosított havi járandóság nélkül. Függetlenül attól, hogy Vuk is — mint a többi szerbiai menekült — csak ideiglenesnek képzelte ausztriai tartózkodását, az írás mellett állandó megélhetési lehetőséget keresett. Több ízben folyamodott nyugdíjért Miloš Obrenović szerb uralkodóhoz, akit emlékeztetett a szerb kultúra terén tett érdemeire, arra, hogy mit tett azért, hogy a külföld megismerje a szerb nép hagyományait, történetét és egyáltalán, hogy tudomásul vegye létezését. A kért segély Miloštól nem érkezett meg, ezért Vuk megkísérelt valamilyen állás után nézni. Különösen nehéz volt anyagi helyzete 1825/26-ban. Jöllehet a *Danica* (Hajnal) 1826-os évre tervezett almanachja előfizetői 1825-ben kissé segítettek rossz anyagi helyzetén, ez az összeg azonban csak pillanatnyi segítséget jelentett, és nem volt tartós megoldás számára. 1826 tavaszán kénytelen volt zálogba helyezni ami értéke csak volt (burnót szelencéjétől az orosz cártól kapott arany éremrendjéig mindent), s miután már egyéb értéke nem maradt amit eladhatott, vagy elzálogosíthatott volna, Vuk szavai szerint, feleségével és három gyermekével formálisan éhezett. Milošnak írta, hogy nem marad más számára, mint a kéregetés, amit már rég megtett volna, ha nem tartaná vissza a szegény, amit ezzel népére, s az uralkodóra hozna. (Prepiska III. 126 p.; Prepiska II. 575 p.)

Ugyanez év tavaszán Lukijan Mušickihoz írt levelében arra utalt, hogy ha minden jól megy hamarosan végleg háttal fordít Bécsnek. Ljub. Stojanović (i. m. 285 p.) szerint már akkor a budai Egyetemi Nyomda korrektori állásának megszerzésére gondolhatott.

A múlt század húszas éveinek elején a korrektori teendőket Petrović György (Dorđe Petrović) cenzor töltötte be az Egyetemi Nyomdában. 1823-ban más feladattal bízták meg Petrovićot, így a nyomda korrektor nélkül maradt, ami érezhető volt a szerb nyomtatott könyvek minőségén. A nyomda azzal

védekezett, hogy egységes helyesírási szabályok nélkül nem is lehet hibátlan könyveket készíteni. (Káfer I.: i. m. 135 p.) A magyar cenzúra szervezet amúgy sem működött elég egységesen, munkája rendszertelen és ingadozó volt, hiszen a cenzorok és revizorok inkább csak mellékesen foglalkoztak ezzel a munkával, fő hivatásuk más volt: akadémiai professzorok, gimnáziumi igazgatók. (Felhő Ibolya—Vörös Antal: *A Helytartótanács levéltár.* — Bp. 1961. 225 p.)

Régebben is sok volt a panasz az Egyetemi Nyomda kiadványaira a sajtóhibák sokasága miatt, ettől fogva még több lett a kifogás. Egyik szerző (Mrazović) beperelte a nyomdát Bécsben a helytartótanácsnál, s miután meggyőződtek róla, hogy Mrazovićnak igaza van, elrendelték a nyomdának, hogy a szerb és román könyvek minőségére különös gondot fordítsanak, alkalmazzanak képzett korrektorokat. A határozatot nem hajtották végre a jelzett időben, ezt az állást szerette volna Vuk megszerezni, mert ez állandó járandóságot biztosított volna számára. A fizetés ugyan nem lehetett nagy, hiszen egy későbbi adat alapján a cenzor évi járandósága 1838-ban 800, a revizoré 600 forint volt. (Felhő—Vörös: i. m. 226. p.)

1826 áprilisában Vuk Budára ment, hogy felkeresse a nyomda akkori gondnokát, az energikus Sághy Ferencet, mert tőle függött elsősorban a munkaerő alkalmazása. Mikor Vuk Pestre érkezett, Sághyt nem találta ott (ő ez időben Pozsonyban, majd Bécsben tartózkodott). Kopitar segítségét kérte: ajánlja be a Helytartótanácsnál ismerősei révén. Kopitar intézkedett, de levelére — mint írta — nem érkezett válasz. Időközben Sághy hazaérkezett Pestre, Vuk fel is kereste, s Ljub. Stojanović feltételezi, hogy kérvényét is neki adta át, majd Újvidéken át Zimonyba utazott. Kopitarhoz írt levelében Vuk arról számolt be, hogy Sághyval való találkozása „elég jól indult”, s ha visszamegy Budára meglátja lesz-e a munkából valami. (Prepiska, I. 269, 279. idézve: Ljub. Stojanović i. m. 285 p.)

Vuk kérvényét megtalálhatjuk latinul egész terjedelmében levelezése között. A beadvány 1826. június 30-i dátummal volt iktatva. (Prepiska V. 412—415 p.)

A magyar királyi helytartótanács nádorának címzett kérvény hosszan sorolja fel Vuk érveit: miért is pályázott a fent említett állásra. A közvetlen ok, hogy kérelmezte a korrektori állást Petrovics György cenzor és korrektor magasabb tisztségre való kinevezése volt, ami miatt 1823-tól a korrektori hivatal megszűnt működni. Érve (beadványa alapján — nem szó szerinti fordításban):

1. Közvetlenül az illír Budára való áthelyezése után a görögkeleti könyvek cenzori teendőivel bizonyos Ragáczy Sándort bízták meg (Alexander), annak ellenére, hogy katolikus volt és nem értett a munkához. Mivel a munka felgyülemlett, Petrovicsot nevezték ki az illír könyvek korrektorának teljes évi fizetéssel — míg a cenzori munkáért semmilyen juttatást nem kapott. Tekintve, hogy G. Petrović megváltik a korrektori állástól, a munka pedig amint bebizonyosodott igen nagy méretű, ezért valóban szükséges erre az állásra valakit felvenni.
2. Időközben Ragáczy meghalt és ezzel az egy személyhez fűződő cenzori és korrektori hivatal megszűnt. Őfelsége 1814-ben kiadott engedélyével megengedte, hogy a korrektori munkára a cenzortól különálló személyt vehetnek fel a nagy igény miatt.
3. A budai Egyetemi Nyomda illír könyveinek a korrigálására olyan egyéneket vettek fel, akik nemigen voltak járatosak az illír irodalomban, s a szerb könyveknek a minőségén meglátszik ezeknek a korrektoroknak az irodalmi és nyelvi járatlansága — ez nagyban veszélyezteti a nyomda hitelét.
4. A gondosan javított és a sajtóhibáktól megtisztított könyvek emelik a nyomda tekintélyét, emiatt éber korrektor kell. Az illír irodalmat tekintve még inkább szükséges a képzett ember — több dialektusban beszélnek, írásmódja sem azonos és többnek az irodalma csak most kezd kibontakozni. A Kir. Nyomda is gyakran panaszkodott erre, de orvoslására nem talált módot. Vuk szerint, erre az munkára gyakorlott és állandó korrektor fokozottabban szükséges, mint a latin vagy más nyelvű művek korrigálására. A korrektor rendszerint kézzel írott szöveget korrigál, gyakran előfordul, hogy a kézirat nehezen olvasható. Ilyenkor vissza kell küldeni a szerzőnek, vagy ha az már meghalt, akkor a szerző javítása nélkül nyomtatják. Ilyen esetekben is fontos, hogy a korrektor segítséget tudjon nyújtani. Az is megtörténhet, hogy a szerző teljesen megelégedett az írásával, de a nyelv helyesírását nem veszi tekintetbe, vagy nem is ismeri. Ennek ellenére sem akarja elfogadni a korrektor beavatkozását. Ez pedig minden alkalommal előfordulna, ha a nyomda nem rendelkezne jó korrektorral. Az alaposságot és megbízhatóságot a kérvényezőtől alig lehet elvitatni.



5. A nyomda érdeke, hogy az értékes illír kéziratok szerzőit a maga számára megnyerje és minél nagyobb számban kiadja őket — ne engedje meg, hogy a kéziratok tulajdonosai külföldön nyomtassák ki munkájukat. Mint ahogyan azt a mellékelt jegyzék illusztrálja. (Sajnos a jegyzéket nem közölték, így nem hivatkozhatunk név szerint senkire: kit tartott Vuk értékes kézirat szerzőjének.)

A Kérelmének megindoklására felsorolta saját kvalitásait:

- egyaránt ismeri a magasabb ún. egyházi illír nyelvet és a szerb nyelvet, amelyet egyszerűbben rác nyelvnek hívnak (ez lévén az anyanyelve),
- ismeri a német nyelvet, amelynek a műveit elsőknek fordította le saját nemzete számára; kiadta a szerb-német-latin szótárt, (Fordításainak jegyzéke a kérvényhez mellékelve.)
- három kötetben kiadta a szerb népdalokat (melléklet), amelyeket neves német költők és több irodalmi folyóirat dicsérettel emlegetett és többeket németre fordított. Ezenkívül szerb Almanach néven folyóiratot adott ki. (Melléklet.) Magasabb stúdiumokat végzett amint azt a mellékelt diploma bizonyítja és ezért több tudományos társulat tagságát érdemelte ki. Mindezek bizonyítják, hogy olyan tulajdonságokkal rendelkezik, amelyek révén az összes illír tudományos munkák (dalmát és horvát nyelvűt is) korrektúráját képes vállalni.

Érvei után megismételte kérését és jelezte, hogy a mellékelt hat könyvet visszakéri. A kérvény egyes pontjaiban jelzett mellékleteket sajnos nem közli a kötet, s mivel nem volt módunkban levéltári kutatást folytatni a témával kapcsolatban — meg kell elégednünk a kérvény alapszövegének ismertetésével.

Vuk kérvényére meglepően gyorsan elkészült az elutasító válasz. Négy nap múlva meghozták a döntést: a július 4-i ülésen hozott határozat értelmében közlik vele röviden, minden indoklás nélkül gróf Pongrácz János aláírásával a Kir. Egyetemi Nyomda nevében:

„Supplicentem cum petito suo ad Typographiam Regiae Universitatis relegari.

Ex Consilio Regio Locumtenentiali Hungarico.”

Vagyis a kérvényező a kért Királyi Egyetemi Nyomda állásától eltanácsoltatik.

Ha rendelkezésünkre állna a július 4-i ülés jegyzőkönyve egész terjedelmében, valószínűleg tisztább képet kaphatnánk az elutasítás okáról. Így csak következtethetünk arra, hogy miért nem volt érdeke 1826-ban az egyébként jól működő Egyetemi Nyomda vezetőjének a szerb könyvek jobb minőségű kiadása, nemcsak tipográfiai szövegkialakja (ezt Bikfalvi betűi és jó ízléssel összeállított szövegszerkesztése formailag szavatolta), hanem a hibamentes, tiszta, érthetőbb szövegközlés is. Talán Sággy felfelé ívelő pályájának megtorpanását jelentette, vagy mások is közbeszólhattak? Jól tudjuk, hogy Vuk ez időben folytatta adáz küzdelmét az új ortográfia bevezetéséért és nincs kizárva, hogy a reakciós, maradibb felfogású írógárda és a papság szintén közbe a Letopis köréből. Tény, hogy kérvényét visszautasították, s kénytelen volt visszautazni Bécsbe.

Önkéntelenül felmerül a kérdés: mi történt volna, ha Vuk megkapja az annyira óhajtott korrektori állást? Vajon milyen irányba fejlődött volna alkotói tevékenysége? Egyáltalán alkotott volna-e tovább, vagy elveszett volna a polgári élet biztosított jólétében, avagy állását kihasználva még több művel gazdagította volna a szerb irodalmat? Fejlődés, vagy megtorpanás lett volna-e további munkássága?

Sikertelen próbálkozása nem szüntette meg későbbi kapcsolatait az Egyetemi Nyomdával. Amikor arra számított, hogy megkapja a korrektori állást, azt tervezte, hogy ott nyomtatja ki a *Danica* c. almanachjának 1827-re szóló kötetét és Dorde Arsenijević Emanuel életét (*Žitje Georgie Arsenievića Emanuela*, 1827). Mielőtt Bécsből Pestre indult volna, levélben érdeklődött barátjától Milovuktól, hogy megegyezésükhöz híven metszetett-e Sággy h betűket — mert ez a betű hiányzott a betűkészletéből. Sággy azt is ígérte Vuknak, hogy könyveit olcsóbban fogja előállítani, mint bárki. (Prepiska V. 312. p.) Milovuk válaszából kiderül, hogy Sággy addig nem hajlandó betűket önteni, amíg meg nem kötik az egyezséget, de nem kell emiatt aggodnia, mivel a betűöntés mindössze néhány nap alatt elkészül, s mire a kéziratot átfésüli a cenzúra, készen is lesznek. (Prepiska IV. 228. p.) Vuk Budán csak Arsenijević kéziratára kötött szerződést, s az előfizetési felhívásokat szét is küldte (a régi helyesírással szedve, mivel az új betűk nem készültek el). A *Danicát* nem adta nyomdába, mert Sággy ígérete ellenére túl magas volt a nyomdaköltség. (Végül csak a *Danica* 1829. évre szóló kötetét nyomták Budán.)

Az említett életrajz (*Žitie...*) 1827 tavaszán jelent meg Arsenijević Emanuel képmásával, sok sajtóhibával. Vuk nem tartózkodott Budán amikor a könyv készült, s barátját Dimitrije Tirolt kérte meg, akinek ugyancsak könyve készült Budán, hogy felügyeljen a munkára. Mivel Tirol könyve hamarabb elkészült, mint a *Žitie*, Jovan Sterija Popovićot bízta meg a korrektori feladattal. Vuk, érthetően, nem volt meglegedve munkájával, s megjegyezte, hogy többet ne bizzon rá ilyen munkát mert nem megbízható. A *Žitie* ... tartalmilag sem volt kimagasló alkotás, de Vukot jobban elkésérették az értelemzavaró hibák. Beigazolódott állítása, miszerint pontos szövegközlés nem jöhet létre megbízható, hozzáértő korrektori munka nélkül.

A budai Egyetemi Nyomdából került ki másik történeti tárgyú műve is. 1828-ban készült el a *Miloš Obrenović knjaz Srbije ili grada za Srpsku istoriju našega vremena* Miloš Obrenović arcképével, letisztult klasszicista címlappal. A cím németül is fel van tüntetve a címlapon. A szerzőségi adatokban Vuknak minden titulását feltüntették: a filozófia doktora, több akadémia tagja stb. (Napisao Vuk Stef. Karadžić filosofije doktor, i učeni društva: Sanktpeterburgskoga ljubitelja Ruske Slovesnosti, Krakovskoga Tpringsko Saksonsokoga za istraživanje ošač. starine i Kraljevsko-Gešinskoga član korespondent.) Mikor Vuk 1826-ban anyagi támogatást kért Miloštól rendszeres járandóság formájában — „vagy legalább 1000 ezüst forintot pillanatnyi segély címén nyomdaköltségekre”, ellenszolgáltatásként azt ígérte, hogy megírja és megjelenteti Miloš Obrenović életrajzát arcképével, előbb szerbül, azután németre is lefordítaná. Szerinte be kellene tartani ezt a sorrendet, hogy elmondhassák „szerbről fordították”. (Prepiska, IV. 103 p.) Erre a levélre választ ugyan nem kapott, az életrajz, vagy adalék a korabeli szerb történelem írásához, 1828-ban mégis megjelent. A tipográfiailag szépen megszerkesztett kötet könyvészetileg valóban reprezentatív kiadvány. Tartalmilag annál több elmarasztalás hangzott el róla. Sokan támadták miatta a szerzőt, akit a történelem meghamisításával vádoltak — pedig ő „csak elhallgatott” bizonyos dolgokat. . .

Szórakoztató almanachja, a *Danica* kiadása csak részben tartozik Vuk és az Egyetemi Nyomda kapcsolatához. A megjelent öt évfolyam előfizetési felhívásai felváltva jelentek meg Bécsben és Budán. Az 1826-os évi kötetre Bécsben (még 1825. aug. 1-jén), az 1827-esre Budán (1826. aug. 16-án), mert azt remélte, hogy ott olcsóbban fogják kinyomtatni az Egyetemi Nyomdában, az 1828-as évre Bécsben (1827. szept. 23-án), az 1829-es évre Pesten (1828. május 15.) — amelyben az ígérte, hogy a novemberi pesti vásáron már kapható lesz a kalendárium. Az előbbi évfolyamok tartalmához híven az „olvasók kérésére” tartalmazni fogja a magyarországi és környékbeli országok vásárainak jegyzékét. Az előfizetési felhívás szövegéből megtudjuk, hogy az előfizetők kedvezményben részesülnek, s az előfizetők gyűjtőit külön jutalomban részesítették: minden tizedik előfizető után egy ajándék kötetet kaptak.

Az 1830. 31. 32 és 33-as évre nem jelent meg a kalendárium. 1833-ban, amikor kiadta népdalgyűjteményeinek 4. kötetét, jelezte ismét, hogy a *Danica* újra megjelenik az 1834. évre. Ez a kötet is Bécsben látott napvilágot. Több kötet nem jelent meg, mert „megszűntek az okok ami miatt megindította”.

1829 után az Egyetemi Nyomda jelentősége hanyatlásnak indult a szerb irodalom terjesztésében, mivel privilégiumát nem újították fel. Nyomtatott ugyan „illír” könyveket, de vezető szerepét lassan át kellett adnia más nyomdáknak.

Az 1830-as évek elején Vuk már Miloš Obrenovićot igyekezett meggyőzni, hogy létesítsen nyomdát Szerbia területén. Nyomdaalapítási elképzeléseit előbb nagy tervvel kezdte; papírmalom működésétől a könyv végső megformálásáig több műhelyt javasolt megvételre. Később már csak azt sugallta: vegyenek legalább cirill betűkészletet és egy sajtót. Ez nem kerülne sokba és egyelőre kielégítené a nyomtatás szükségleteit (Prepiska, II. 80 p.). 1832-ben Vuk kezdeményezésére megvalósult, s a „knjaževska tipografija” elkezdte a munkát. Eleinte körülményesen, a cenzúra miatt csak nehezen tudott bármit is kiadni, és amit nyomtatott, azt sem Vuk eszméinek szellemében készítette. Ez a nyomda tehát Vuk kezdeményezésére létesült, de korántsem jelentette eszméinek, helyesírásának a diadalát. A végső győzelemig csak jóval később jutott el . . .

**Iparosok naptára. 1843. Egy megvalósulatlan kísérlet.** A szegedi Grün nyomda legnépszerűbb terméke a *Magyar, és Erdély országi új és ó kalendáriom* volt. Az elsőt 1804-ben adta ki Grün Orbán, a nyomda-alapító. Évtizedeken át rendszeresen jelentek meg a naptárak,<sup>1</sup> hamarosan 40-50 ezres példányszámot elérve.<sup>2</sup> 1843-ban határozta el Grün János, hogy kiadja az *Iparosok naptárát*, terve nem valósult meg, mert nem tudta engedélyeztetni az elképzelései szerint megszerkesztett első évfolyamot. Jóllehet, a nyomda működésével foglalkozó tanulmányok Grün két újságalapítási kísérletéről is tájékoztatnak, erről a próbálkozásáról nem olvashatunk.<sup>3</sup>

Táncsics Mihály *Életpálya vagy emlék-iratok* című művében részletesen ír a vállalkozásról.<sup>4</sup> A memoár idézett fejezetéből kiderül, hogy Táncsics bár életkörülményeinek jelentős javulását várta a szegedi munkától — sejtette, hogy vidéken sem bújhat ki a cenzúra ellenőrzése alól.

„Ilyenek valának körülményeim, midőn a szegedi nyomdász Grün János fölkeresett arra szólítván föl, hogy vállalnám föl azt általa kiadni szándékolt: » Iparosok naptára « szerkesztőségét. Én örömmel ajánlkoztam, de a mellett kötelességemnek éreztem őt jó eleve arra figyelmeztetni, hogy nekem a censura ellenségem, s annyi akadályt fog elém gördíteni, hogy a vállalat személyem miatt sikerre nem igen számíthat. Ezt ő nem akarta hinni. De utóbb azt írta, hogy ha a budapesti censura ellenségem, az ne csüggeszsen, mert ő majd a szegedi cenzorral vizsgálattja meg a kéziratokat, ha Budapesten meg nem engednék. Ebben megnyugodtunk, következőleg szerződöttünk is; melynek értelmében 200 pforint évi fizetésem leendett; azon fölül hogy érdekekben legyen a naptár évről évre minél jobbá tenni, bizonyos számú példányokon kívül a tiszta jövedelemből engem 25 százalék fog illetni.” . . .

„Az első évi naptárba való cikkek készen voltak. Elküldém Grünnek Szegedre, és ő sietett az ottani Katona [Dénes]<sup>5</sup> nevű censorhoz adni, de a ki belőle oly sokat kitorölt (utasítása levén már erre Budáru), hogy nem leendett érdemem akként adni ki, hanem Grün ur kénytelen volt azt a budai censura-collegium elé fölterjeszteni azon reményben, hogy ez majd törlés nélkül megengedni. Itt a mi naptárunkat huzták halasztották. Hiában másztam meg sokszor a budavárhegyet; hiában sürgettem az elintézészt, csak késett, míg végre, mikor azon évre kiadni már késő lett, érkezett a határozat, hogy annak kihagyásával, mit a szegedi censor kitorölt, sajtó alá adathatik. E közben a vidéki censorokhoz azon utasító parancs küldetett, hogy naptárt nem szabad nekik censurálniok, hanem minden naptárt a budai collegiumhoz kell censurálás végett fölterjeszteni. Valóban adatott-e ki ily rendelet, vagy csak a szegedi censor által hirdettették ezt ámitásul, s csak irányomban-e? nem tudhattam meg.

Én eleinte abban a hitben éltem, hogy ha nem is az én kedvemért, de Grün iránti méltányosságbul kedvezésbul a szegedi censor megengedi, de csalódtam. Kézzelfogható volt, hogy ha Grün ur más valakit hívott volna meg szerkesztőül, a naptár akadálytalanul jelenhetett volna meg; tanácsoltam is neki, hogy így cselekedjék, de ő ugy volt meggyőződve, hogy éppen csak én fogom a naptárt olyanná szerkeszthetni, milyenné ő óhajtotta. S nemcsak előbbi munkáimbul következtethé, hogy főkép én teremthetem meg olyanná, hanem még inkább azon cikkeim győzték őt meg arról, miket éppen az első évi folyamba szántam, s azok közt főleg a programszerű előszó, melyhez a naptárnak állandó czimképét is mellékeltem, mely a polgári társasági három nagy osztályát ábrázolta: tudniillik: az úgynevezett urak (értelmiség) kézművesek és földművelők osztályát; magyaráztam, hogy iparosok, azaz iparkodók alatt nem csak azokat érteni, kik mind a maguk egyéni és családi, mind pedig közvetve a haza jobb létének megteremtésén iparkodnak; kifejtém, hogy a mi hazai viszonyaink között nálunk az az ipar, mit e néven értünk, soha sem születhetik meg, míg a földbirtokos osztály csak élvezni tud és törekszik, de fekvő javakbul annyi hasznot huzni nem képes, mennyit azokbul meríteni lehetne, és azon kevés hasznot is nem a hazában költi el, hanem idegen országok készítményeire vesztegeti; míg a földművesek tulajdon birtokot nem szerezhetnek.

És éppen az volt fő oka, hogy iparos naptárunkat gátolták, megjelenhetését akadályozták, mivel nem akarták, hogy annak alap okát fejtegessem, miért vagyunk mi annyira hátra, holott a független, gazdag nagy nemzetekkel egy sorban állhatnánk.”

<sup>1</sup> REIZNER János: *Szeged története. 3. kötet.* Szeged, 1900. 350. p.

<sup>2</sup> NOVÁK László: *A nyomdászat története. V. könyv: 1801—1867.* Bp., 1928. 74. p.

<sup>3</sup> SZABÓ Ferenc: *A Grün nyomda és a szegedi sajtó történetéből (1801—1848).* Magyar Könyvszemle, 1970/4. 343—349. p.

<sup>4</sup> TÁNCSCS Mihály: *Életpálya vagy emlék-iratok.* Pest, 1873. 151—154. p.

<sup>5</sup> REIZNER, Im: 349.

Táncsics tisztában volt tehát azzal, hogy forradalmi programja ütközni fog a cenzúrával, s azt is jól gyanította, hogy a naptárakra előírt új engedélyeztetési eljárás csak ürügy. Azt viszont nem vette figyelembe, hogy a Grün nyomda és a cenzúra kapcsolata sem volt konfliktusmentes. Ezért gondolhatta, hogy a szegedi nyomda szabad fóruma lesz gondolatainak, együttműködésük hosszabb időre szólhat, „mert ha majd a naptár nagy kelendőségnek örvend, más munkákat is készítvén, a kiadó Grün azokat is megveszi”.

A sikertelen naptárkiadási kísérlet ellenére sem szűnt meg a kapcsolat Táncsics és Grün János között, hisz' a sajtószabadságról vallott nézeteit<sup>6</sup> is megkísérelte Szegeden kiadatni.<sup>7</sup> A szabadságharc idején (1849) a *Tiszavidéki Ujság* című politikai lapban is publikált Táncsics, Grün nyomtatta ezt a hetenként kétszer megjelenő lapot. Az újság címét egy háromalakos grafika köré szedték, a metszeten az egymással „szövetkező” földműves, úr (értelmiségi) és kézműves szimbolikus figurája látható, ahogy azt Táncsics az *Iparosok naptára* állandó címképeként tervezte.

NAGY ERZSÉBET

**Gragger Róbert és a berlini Magyar Intézet könyvtára.** 1916-ban a berlini egyetemen magyar szeminárium alakult, amelyet rövidesen tanszékké, majd Magyar Intézetté bővítettek. Gragger Róbert, a kiváló hungarológus és kultúrpolitikus, a Magyar Intézet alapítója, az egyetem első magyar professzora, 100 éve született. Ez az évforduló adott alkalmat a berlini Humboldt-Universität hungarológiai és finnugor tanszékén az egykori berlini Magyar Intézet, e fontos hungarika gyűjtemény iratanyagának rendezésére. Az Intézetre vonatkozó iratok szétszóródtak: egy részüket Farkas Gyula professzor a háború után magával vitte az NSZK-ba, másik része ma is Berlinben van Szent-Iványi Béla professzor hagyatékában, de mindeddig nem hozzáférhető, ezen kívül a tanszéken is található tetemes mennyiségű iratanyag és levelezés. A könyvtár ezzel szemben majdnem teljes épségben megmaradt, és ma is tanszéki könyvtárként működik.

Gragger 1916-ban kezdte meg a szakkönyvtár felállítását, mégpedig úgy, hogy saját könyveinek egy részét beolvasztotta a könyvtárba. Erről tanúskodik a könyvtár leltárkönyve, melyben az első évben gyakran szerepel a bejegyzés: „Geschenk des Professors Gragger”. A leltárkönyvből állapítható meg a többi beszerzési forrás: sok kötetet ajándékozott a Nemzeti Múzeum (Széchényi Könyvtár), a Tudományos Akadémia, egyetemi könyvtárak, kiadók, különböző magánszemélyek. Gragger a pesti Ranschburg Gusztáv-féle antikváriumot is megbízta könyvek megvételével.<sup>1</sup> Finnországból, sőt halála előtt még a Szovjetunióból is szerzett könyveket.

Az újonnan létesített könyvtár alapját két fontos könyvgyűjtemény képezte. 1917-ben került a Magyar Intézethez az 1842-ben Berlinben alapított Magyar Diákok Egyesületének (Bund Ungarischer Hochschüler) és a hozzá kapcsolódó Magyar Könyvtárnak (Ungarische Bibliothek) mintegy 1100 kötete. A Magyar Könyvtárat a diákok maguk gyűjtötték össze annak érdekében, hogy tanulmányaikhoz segítséget nyújtson, később jelentős adományokkal, köztük Kossuth, Vörösmarty és Bajza saját kezű bejegyzéseit tartalmazó kötetekkel szaporodott. 1844-től a berlini egyetemi könyvtárnak adták át, ahol egy a diákok által választott könyvtárőr segítségével, külön, „Magyar Könyvtár”-ként kezelték. Az egyesület fontos dokumentuma a berlini magyarok emlékkönyve, melybe minden magyar, aki az egyesület tagja volt, vagy Berlinben járva hozzájutott, beírta a nevét. Az emlékkönyvet ma is a tanszéken őrzik. 1848-ig 281 bejegyzést találunk, ma több, mint 2000-nél tartanak. Ebben az érdekes autográf

<sup>6</sup> TÁNCICS Mihály: *Sajtószabadságról nézetei egy rabnak*. Lipse, 1844.

<sup>7</sup> TÁNCICS: *Életpálya*. 155. p.

<sup>1</sup> KERESZTURY Dezső emlékezése berlini tartózkodására. (Déry Tiborral való kapcsolatára, berlini találkozásaira.) Az interjút 1987. május 11-én készítette Botka Ferenc, akinek ezúton mondok köszönetet szíves segítségéért. (Petőfi Irodalmi Múzeum, hangtár 286. számon.)

alírásgyűjteményben sok kiemelkedő ember: művészek, írók, politikusok aláírása szerepel. Gragger e könyvgyűjtemény megszerzésével kívánta a német fővárosban a reformkorban kialakult magyar kultúrpolitikai hagyományokat feleleveníteni.<sup>2</sup>

A másik jelentős forrás, a hallei egyetemi könyvtártól 1921-ben 99 évre kölcsönbe átvett ún. „Bibliotheca Nationis Hungariae”. Ennek a könyvtárnak a gyökerei wittenbergi tanárok és diákok 17. századi könyvgyűjteményéig nyúlnak vissza. A könyvtárat Cassai (Kassai) Michaelis György (1640 – 1725) protestáns emigráns, wittenbergi egyetemi tanár alapította. Halála után az állomány magyar diákok ajándékaival szaporodott tovább. 1755-ben sikerült megvenni Rotarides Mihálynak (1715–1747), a magyar irodalomtörténetírás egyik úttörőjének hagyatékát, mely értékes kéziratokat is tartalmazott. Mikor a wittenbergi egyetem megszűnt, a könyvtár 1823-ban Halléba került, ahol a diákok tanulmányaikat folytatták. 1890-től a hallei egyetemi könyvtár gazdója a gyűjteményt, melynek Gragger mintegy negyedét, csak a magyar vonatkozású anyagot vette át.<sup>3</sup>

A könyvtár felépítését, rendszerét Graggernek a berlini Tudományos Intézettről szóló cikkéből rekonstruálhatjuk.<sup>4</sup> A könyvtár elsősorban hungarológiai szakkönyvtár volt, az Intézetben folyó oktató és kutató munka megkönnyítésére szolgált. Gyűjtőkörébe tartozó tudományterületek a nyelv- és irodalomtudományon, a történettudományon kívül az országismeret, állam- és jogtudomány, nemzetgazdaság, művészet és néprajz voltak. A könyvtár könyv-, valamint folyóirat- és hírlapgyűjteményből állt. Gragger tanulmányában részletesen beszámol az állomány összetételéről. A nyelvtudományt a magyar és a többi finnugor nyelvvel kapcsolatos művek képviselték, gyűjtötték ezen kívül a magyar nyelvkönyveket és tankönyveket is. Az irodalomtörténet három fő csoportra osztható fel: az elsőt képezték az irodalomtörténeti kézikönyvek, bibliográfiák és a tanulmányok. A második részben gyűjteményes kötetek, többek között a magyar klasszikusok művei kaptak helyet. A harmadik részben kronologikus sorrendben felállítva a szépirodalom következett. A történeti részben helyt kaptak munkák a magyar történetírás köréből, forrásművek és időrendben politika-, kultúra- és gazdaságtörténeti művek. A művészet a magyar népművészet, zene, építészet és régészet tárgyköréből tartalmazott műveket. A jogtudományhoz az önálló műveken kívül rendeletek gyűjteménye is kapcsolódott, rendelkezésre álltak ezen kívül államtudományi, nemzetgazdasági, iskola- és egyházüggyel foglalkozó könyvek is. Az országismereti rész értékes térképgyűjteményt is magába foglalt. A folyóiratgyűjtemény kb. 200 bekötött kötettel rendelkezett, gyűjtötte a legfontosabb általános, nyelvtudományi, irodalomtörténeti, jogi, gazdasági és szociológiai folyóiratokat. Az olvasóterembe naponta kb. 30 féle különböző napilap érkezett a történelmi Magyarország egész területéről. A könyvtár nagysága Gragger halála után, 1926-ban kb. 22 000 kötet volt.

A könyvtár folyamatosan tovább gyarapodott, s az Intézetben 1928 és 1936 között lektorként, majd könyvtárosként működő Keresztury Dezső az állományt mintegy 35 000 kötetre becsülte.<sup>5</sup> A háborút sikerült az akkor már 40 000 kötetet számláló könyvtárnak nagyobb veszteség nélkül átvészelnie.<sup>6</sup> Az 1945 utáni anyagról betűrendes és szakkatalógus áll rendelkezésre, ma mintegy 60 000 kötet van a

<sup>2</sup> SZENT-IVÁNYI Béla: *Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft und Ungarnkunde an der Berliner Universität*. = *Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin*. Beiheft zum Jubiläumsjahrgang. (IX.) 1959/60. 48. o.

SZÁSZ Gerő: *A berlini magyar könyvtár érdekében*. = *Szépirodalmi Közlöny* 1858. 2082-83, 2102-2105. Itt köszönöm meg Fried Istvánnak, hogy a könyvtárról szóló egyik legelső tudósításra felhívta figyelmemet.

<sup>3</sup> SZENT-IVÁNYI: I. m. 55. o.

BUCSAY Mihály: *Régi magyar könyvek a hallei magyar könyvtárban*. Budapest, 1941. 8–9. o.

<sup>4</sup> GRAGGER, Robert: *Das Ungarische Institut an der Universität Berlin*. = *Weltpolitische Bildungsarbeit an Preußischen Hochschulen*. Berlin, 1926. 47–58. o.

<sup>5</sup> KERESZTURY Dezső. ld. 1. jegyzet.

<sup>6</sup> *Bestände der Fachbibliothek Finnougristik der Universitätsbibliothek Berlin*. Auswahlkatalog. 1–3. Geschichte. Bearb. v. Edward ROY. Einleitung v. Paul KÁRPÁTY. = *Schriftenreihe der Universitätsbibliothek Berlin*. Nr. 47. I. o.

hungarológiai és finnugor tanszék könyvtárában. 1984 óta folyamatosan jelenik meg füzet alakban a könyvtár fő gyűjtőköreinek anyagából összeállított katalógus, a tervek szerint egy-egy füzet egy-egy tudományterületről válogat majd.<sup>7</sup>

Gragger Róbert 1887. november 5-én született Aranyosmaróton (ma Zlaté Moravce, Csehszlovákia) félig német, félig magyar eredetű családban. Ez a nagyon fiatalon, 1926. november 10-én elhunyt tudós és kultúrpolitikus rendkívül sokat tett a német-magyar kulturális kapcsolatok fejlesztése érdekében.

Mivel kényelvű családból származott, érdeklődése a német nyelv, a német kultúra iránt adott volt. 1905 és 1909 között az Eötvös Kollégiumban tanult magyar, német és francia szakon. Tanárai és későbbi tudományos munkájában példaképei voltak Heinrich Gusztáv, Riedl Frigyes és Katona Lajos.<sup>8</sup> Rövid ideig középiskolai tanárként dolgozott, majd a polgári iskolai tanárképző intézetben tanított. A Klebelsberg Kunó-féle kultúrpolitika jegyében 1916-ban került sor a berlini egyetemen magyar szeminárium megalapítására, Gragger ez időtől dolgozott Berlinben.<sup>9</sup> 1917 októberében a szemináriumot Magyar Intézetnek alakították át, majd finnugor tanszékkel egészítették ki. Graggert 1921-ben nevezték ki a magyar nyelv és irodalom rendes professzorává.<sup>10</sup> A berlini Magyar Intézet tevékenysége igen sokrétű volt. Egyrészt szemináriumokat, előadásokat tartottak itt, másrészt információkat, felvilágosításokat adtak különféle tudományos kérdésekkel kapcsolatban a hozzájuk forduló kutatók és érdeklődők részére. Ehhez nyújtott segítséget a könyvtár is. Gragger másik kiemelkedő tette a kultúrpolitika terén a Collegium Hungaricum megalapítása 1924-ben.<sup>11</sup> Gragger modern kifejezéssel élve tudományos menedzser is volt, hiszen felismerte, milyen nagy jelentőségű, hogy a fiatal kutatók külföldön is szervezeten képezhessék tovább magukat. Gragger magára vállalta az összes ezzel kapcsolatos feladat koordinálását, kezdve az épület kiválasztásától, a berendezéssel összefüggő anyagi kérdések megoldásán át az oktatás megszervezéséig, sőt az egyes hallgatók előmenetelét, kutatási területeit is figyelemmel kísérte.<sup>12</sup> „A Collegium mint „graduate college” legfőbb céljának tekinti, hogy hazánk új szellemi arisztokráciájának kiművelésére használja fel a Németországban felhalmozódott kulturális energiákat, lehetőségeket.” írta Gragger Klebelsberg Kunónak 1924. szeptember 2-án Hágából.<sup>13</sup>

Nem választhatók el egymástól Gragger tudományos és pedagógiai munkássága, valamint szervezői tevékenysége. Ez a rendkívül sok energiával, sokirányú érdeklődéssel és tehetséggel bíró ember mindhárom téren jelentőset alkotott. Mindig szorgosan kutatta fel a német és a magyar irodalom kapcsolódási pontjait, vizsgálta a köztük lévő párhuzamokat, illetve kölcsönhatásokat. 1909-ben megjelent doktori disszertációjának témája Beck Károly és a német politikai költészet.<sup>14</sup> Beck, a magyar származású német költő 1848 előtt a magyar pusztát idealizáló verseivel, politikai és szociális indíttatású műveivel vált német nyelvterületen népszerűvé. Doktori értekezésében Gragger kimutatja a Lenau és Beck, valamint a Heine és Beck közti életrajzi, költői tematikabeli párhuzamokat. Természetesen nyomatékosan kiemeli, hogy Beck költői kvalitásait tekintve nem egyenrangú velük. Érdekes megemlíteni Beck kapcsolatát Petőfivel. Beck a *Frische Quellen* c. folyóiratban megjelentette néhány Petőfi-fordítását és tervezte további versek átültetését is, de Petőfi maga kérte — s ebben kritikáját juttatja finoman kifejezésre — „Önnek nem szabad engem fordítania, igazi költő nem fordíthat

<sup>7</sup> I. m.

<sup>8</sup> BENSENYEI Ákos: *Gragger Róbert*. Budapest, 1944.

<sup>9</sup> BECKER, C. H.: *Robert Gragger*. Eine Gedächtnisrede. Gehalten in der Alten Aula der Berliner Universität. + Bibliographia Graggeriana. = Ungarische Jahrbücher 1927. 1—32. o.

SEKÉFY Gyula: *Gragger Róbert művelődésünk történetében*. = Minerva 1927. VI. évf. 28—42. o.

<sup>10</sup> FARKAS Gyula: *Gragger Róbert emlékezete*. Kiadja az Eötvös-Kollégium volt Tagjainak Szövetsége. Pécs, 1927.

MAGYARY, Zoltán von: *Robert Gragger als Wissenschaftspolitiker*. Berlin—Leipzig, 1927.

<sup>11</sup> GRAGGER, Robert: *Die Auslandstudien und Ungarn*. = Nord und Süd, 1918. Jan. 61—67. o.

<sup>12</sup> Gragger Róbert levelezése Klebelsberg Kunóval. OSZK Kézirattár.

<sup>13</sup> Gragger Róbert Klebelsberg Kunóhoz. Hága, 1924. szeptember 2. OSZK. Kézirattár.

<sup>14</sup> GRAGGER Róbert: *Beck Károly és a német politikai költészet*. Budapest, 1909.

más költőt, ez nem az én versem többé.<sup>15</sup> (Egy konkrét Beck fordításra vonatkozik.) Disszertációjának kéziratot jegyzeti, egyébként sok más publikálatlan Gragger-kézirattal együtt, a Humboldt-Universität hungarológiai tanszékén található.

Gragger tervbe vette a magyarországi németiség irodalmának feldolgozását, egy irodalomtörténet megírását Mária Terézia korától kezdve a 20. század elejéig, de csak az 1848-at megelőző rész, a *Vormärz* jelent meg 1914-ben. Mivel a német nyelv ismerete Magyarországon széles körben volt elterjedt, valamint az Ausztriához fűződő szoros gazdasági, politikai és kulturális kapcsolatok következtében a német nyelvű irodalom szerepe, befolyása nálunk mindig nagy jelentőségű volt. A munka egyes részleteiben Gragger foglalkozik a német színházakkal, a német nyelvű sajtóval, az irodalomközvetítő személyek, például a magyar származású, de németül író költők, írók szerepével.<sup>16</sup>

*Irodalomtörténeti forrástanulmányok* című művében a Peleskei nótárius alakjának fejlődését kíséri végig a magyar irodalomban, kezdve Berzsenyi Pontyiján, majd Gvadányinál, Gaál Józsefnél és Kisfaludy Károlynál folytatva egészen a legújabb korig. Bebizonyítja, hogy egy irodalmi mű esztétikai értéke nem a téma egyediségétől függ, hanem a téma alkotói feldolgozásától. A műelemzés szempontjából rendkívül fontosnak tartja a források, az átvett motívumok tanulmányozását. A filológiai összehasonlítás célja a mű esztétikai értékeinek megítélése és a mű lehető legtökéletesebb megértése.<sup>17</sup>

Szerkesztői tevékenységének egyik legfontosabb mozzanata az 1919-ben alapított „Ungarische Bibliothek” sorozat, melynek törekvése, hogy a magyar szellemi élet legkülönbözőbb területein megjelenő publikációkat németül a külföld számára hozzáférhetővé tegye. Ebben a sorozatban jelent meg például Bartók tanulmánya a magyar népdalról, ami azért jelentős, mert Bartók akkor még itthon a támadások kereszttüzében állt.<sup>18</sup> Gragger másik kiemelkedő tette az *Ungarische Jahrbücher* című negyedéves folyóirat elindítása volt, melyet haláláig szerkesztett. A művészet, filozófia, pedagógia, nép- és országismeret, nyelvtudomány, nemzetgazdaság és szociológia tudományköréből jelentek meg itt tanulmányok. Rendkívül fontos rovata volt a könyvszemle, amelynek rövid kritikai cikkei, ismertetései minden lényeges kiadványról beszámoltak. A könyvtárfejlesztés számára sem volt elhanyagolható, hogy az ismertetési példányként megkapott kötetek a könyvtárat gyarapították.<sup>19</sup> Gragger egyik legfontosabb törekvése az volt, hogy a magyar tudomány nyelvi izoláltságát megszüntesse, s ezáltal hozzájáruljon a népek egymással való jobb megismertetéséhez és egymás jobb megértéséhez, mert mint az *Ungarische Jahrbücher* programját körvonalázó cikkében írja, a világháború egyik okát a népek egymást nem ismerésében és az ebből fakadó félreértésekben látja.<sup>20</sup> A napi politikai események értékelésétől azonban mindig távol tartotta magát, szilárdan hitt a humanizmus eszméiben.

1922-ben kiadta a magyar nyelvű *Anthologia Hungarica* című versgyűjteményt, mely a leghíresebb magyar költők néhány versét tartalmazza, kezdve Balassitól egészen Kosztolányiig, Babitsig és Adyig.<sup>21</sup> Gragger meglepően tisztán látta a korabeli költészet fő vonulatait, erről tanúskodik nem publikált előadása is, mely szintén a Humboldt-Universitätén található. Már 1919-ben, röviddel Ady halála után, amikor még az Ady értékelése körüli viták folytak, leszögezi, hogy bár Adynak sokan vetették szemére, hogy idegen hatások alatt áll, mégis költészete erősen kifejtett költői egyéniséget mutat és mélyen gyökerezik a magyar életben és a magyar tájban. Szimbolista kifejezésmódjával, a lírai benyomások impresszionista visszaadásával, a szerelem modern ábrázolásával, az elmaradott magyar viszonyokat

<sup>15</sup> I. m. 59. o.

<sup>16</sup> GRAGGER, Robert: *Geschichte der deutschen Literatur in Ungarn*. Von Maria Theresia bis zur Gegenwart. I. Vormärz. Wien, 1914.

<sup>17</sup> GRAGGER, Róbert: *Irodalomtörténeti forrástanulmányok*. Budapest, 1916.

<sup>18</sup> BARTÓK, Béla: *Das ungarische Volkslied*. Versuch einer Systematisierung der ungarischen Bauernmelodien. Mit 320 Melodien. Deutsche Übersetzung der Liedertexte von Hedwig Lüdeke. Berlin — Leipzig, 1925. = Ungarische Bibliothek, Reihe I. Bd. 11.

<sup>19</sup> KERESZTURY Dezső. Ld. 1. jegyzet.

<sup>20</sup> GRAGGER, Robert: *Unser Arbeitsplan*. = Ungarische Jahrbücher 1926. 1—8. o.

<sup>21</sup> *Anthologia Hungarica*. — *Kiad. Robert Gragger. Leipzig, 1922.*

ostorozó és ezáltal újfajta patriotizmust hordozó verseivel Ady a 20. század eleji magyar költészet egyik korszakalkotó megújítója.<sup>22</sup> Gragger Ady és kortársainak költészetét a társadalmi-történeti illúzióvesztés szükségyszerű következményének tekinti, csak csodálhatjuk máig is érvényes ítéleteit a korabeli magyar költészet, így például az expresszionizmus és a modernizmus egymástól való elhatárolását illetően.<sup>23</sup>

Gragger nagy érdeme az 1922-ben felfedezett *Ómagyar Mária-siralom* szövegének német és magyar nyelvű publikálása, a hozzá kapcsolódó tanulmányban foglalkozik a felfedezés körülményeivel, a kézirat eredetével, a magyar író személyével és méltatja a Mária-siralom irodalomtörténeti jelentőségét.<sup>24</sup>

1923-ban az ő válogatásában látott napvilágot egy német nyelvű Petőfi-kötet. Németül írt utószavában fogalmazza meg a kötet célját: a „Petőfi-jelenséget”, a „természeti tüneményt”, az „abszolút lírikust” akarja közelebb hozni a német olvasóhoz. Mint írja, a válogatásnál inkább az újabb fordításokat vette figyelembe, a régebbiek hiányosak voltak, néhány fordítást pedig, így Hedwig Lüdekéét, Ludwig Fuldáét és Lorenz Landgrafét ő tette először közzé.<sup>25</sup> *Die jüngste ungarische Dichtung* című előadásában Gragger kifejti, hogy Petőfi a világirodalom egyik legtöbbször félremagyarázott és félreértett költője. Romantikus életű szabadságharcost, hőst, egy egzotikus vidék fiát látták benne. Itt utal Gragger a fordítások problematikájára, arra, hogy a fordításnál az eredeti szöveg óhatatlanul csorbát szenved, veszít hatásából. Petőfi fordításainál is ez a helyzet, mert bár rendkívül sokat fordították és Aranyhoz és Vörösmartyhoz képest még ő fordítható viszonylag a legkönnyebben, mégis sok a félreértés. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az utóbbiaknak nem lenne világirodalmi értékük — írja Gragger — csak azért, mert „lefordíthatatlanságuk” miatt Magyarország határain kívül nem tudtak népszerűsége szert tenni.<sup>26</sup>

A magyar irodalom német nyelvterületen való megismertetésében a következő lépés az 1926-ban megjelentetett, általa válogatott és jegyzetekkel ellátott *Ungarische Balladen* kötet, mely széles közönség számára tette ismertté a magyar balladát.<sup>27</sup> A háromkötetes *Bibliographia Hungariae* szorgalmazója és szerkesztője is Gragger volt. Ez a bibliográfia a Magyarországról szóló, vagy magyar vonatkozású nem magyar nyelvű irodalmat tartalmazza.<sup>28</sup>

Az összehasonlító irodalomtörténet számára a német—magyar irodalmi kapcsolatok felkutatása, a forrástanulmányok igen jelentősek. Gragger nem csak a Németországból hazánkba irányuló hatásokkal foglalkozott, figyelme kiterjedt a német irodalom felé küldött magyar impulzusokra is. Mivel lehetetlen lenne valamennyi e témakörrel kapcsolatos tanulmányát részletesen ismertetni, a következőkben csak a jelentősebbeket kívánjuk kiemelni.

Lenau és Fontane kapcsolata azért fontos, mert Fontane Lenau által szerette meg Magyarországot és Magyarországról alkotott képe több regényében tükröződik. Fontane *Irrungen, Wirrungen* és *Der Stechlin* című regényeiben feltűnnek magyar mellékszereplők, sőt *Graf Petöfy* címen magyar tárgyú regényt is írt. Gragger Fontane természeti lírájában Lenau hatását véli felfedezni. Fontane, „a német realista regény klasszikusa” rajongott ezért az „egyéni és világfájdalom szkeptikusan lemondó költőjéért” — írja. Sok versében utánozta a Lenau-i balladák melankóliáját, Lenau kedvelt

<sup>22</sup> GRAGGER, Robert: *Die jüngste ungarische Dichtung*. Vortrag gehalten in der Deutschen Gesellschaft. Berlin, 1919. XII. 15. Megjelenés alatt.

<sup>23</sup> TARNÓI, László: *Robert Gragger*. Versuch eines Porträts des Gelehrten und Wissenschaftsorganisators. Előadás a Gragger 100. születésnapjának tiszteletére 1987. novemberében Berlinben rendezett tudományos tanácskozáson. Megjelenés alatt. [Berliner Beiträge zur Hungarologie] A cikk szerzőjének ezúton köszönöm, hogy kéziratába betekintést nyerhettem.

<sup>24</sup> GRAGGER, Róbert: *Ómagyar Máriasiralom*. = Magyar Nyelv, 1923. 1—13. o.

u.a. németül: *Eine altungarische Marienklage*. = Ungarische Bibliothek, 1923. Reihe I. Bd. 7.

<sup>25</sup> PETŐFI, Alexander: *Gedichte*. Auswahl und Nachwort v. Robert Gragger. Leipzig, 1923.

<sup>26</sup> Gragger fentebb idézett eddig publikálatlan előadása: *Die jüngste ungarische Dichtung*. (ld. 22. jegyzet.)

<sup>27</sup> *Ungarische Balladen*. Übertragen von Hedwig LÜDEKE. Ausgewählt und erläutert von Robert GRAGGER. Berlin—Leipzig, 1926.

<sup>28</sup> *Bibliographia Hungariae*. Hrsg. Robert GRAGGER. Bd. I—III. Berlin, 1923—1927.



versformáját.<sup>29</sup> Gragger még más magyar hatásokat is kimutat Fontanénál. Fontane Arany *A rab gólya* című versét Kertbeny Károlynak, a magyar irodalom németországi népszerűsítőjének fordításában ismerte meg. Gragger összeveti Arany versét (címe a német fordításban: „Der gefangene Storch”) Fontane „Der Kranich” című versével. Arany allegorikus verse a Világos utáni Magyarországot és a költő tehetetlenségét, megkötöttségét ábrázolja, Fontaneé saját életére vonatkozik. Tematikájukban, technikájukban rokon versek ezek, a különbségek a két költő eltérő lelki alkatából, helyzetéből erednek. Mai szemmel nézve feltűnik azonban — s ez áll Gragger más ilyen jellegű komparatistikai tanulmányaira —, hogy Gragger összehasonlításában nem tesz különbséget tudatos átvétel és az érzelmek, szituációk hasonlóságából eredő tipológiai párhuzamok között. Gragger véleménye szerint Fontane sokat tanult a magyar ballada mesterétől, sőt rajta keresztül jutott el a magyar népballadák tanulmányozásához. Egy híres székely balladát, a *Barcsait a Graf Petöfnyben* a közelgő katasztrófa előérzetének érzékeltetésére használ fel.<sup>30</sup>

Gragger a Németországban nagy népszerűségnek örvendő Jókai fordítóinak ismertetésén kívül<sup>31</sup> behatóan foglalkozott másik nagy regényírónk, Jósika németországi fogadtatásával is. Az *Abafi* német folyóiratokban megjelent ismertetéseit tárgyalva arra a meggyőződésre jut, hogy a kritikák alapján véve pozitívak, dicsérik a fordítót, mert a regény nemzeti jellegét híven átmentette és az író, mert a hős morális fejlődését hitelesen és meggyőzően ábrázolta, csak a történeti elemek halmozását tartják helyenként soknak és néhány leírást túlzott részletességük miatt unalmasnak.<sup>32</sup>

Egy másik tanulmányában Gragger azt a következtetést vonja le, hogy Karl Holtei német regényíró és számos színdarab szerzőjének regénye, a *Der letzte Komödiant*nak keletkezéséhez jelentősen hozzájárult Gyulai Pál *Az öreg színész* című novellája, melyet Holtei *Ein alter Schauspieler* címen német folyóiratban olvasott. Gragger utal arra, hogy Goethe *Wilhelm Meisterje* nyomán divatba jöttek a vándorszínész-életrajzok, s Goethe művének hatása érezhető Holtei regényében is. A történet kerete és magva Gyulai novellája nyomán jött létre, az egyes részletek, epizódok, valamint az elméleti kitérők alapanyagát Holtei saját életéből, saját színészi élményeiből merítette.<sup>33</sup>

Szövegkritikai alapokon nyugvó tanulmánya *Mischka an der Marosch* Vörösmarty és Lenau kapcsolatával foglalkozik. Mivel Lenau tudott magyarul és érdeklődött a magyar irodalom iránt, Gragger feltételezi, hogy olvasta Vörösmarty *Szép Ilonkáját*. Az idős apával egyedül élő lány csendes tragédiája, a vadász motívuma, Lenau költeményében is szerepel, sőt a *Mischka an der Marosch* meseszövevényben, a részletek kidolgozásában is függ a *Szép Ilonkától*. Gragger véleménye szerint azonban, „Vörösmarty költeménye minden tekintetben fölötte áll a Lenauénak”, „Vörösmartytól mindvégig uralkodik az elhallgatás művészete”, míg „Lenau minden érzelmet kimond és ezáltal sokat veszít hatásából”.<sup>34</sup>

Összefoglalólag elmondhatjuk, hogy Gragger működése mind a német, mind a magyar nép számára igen jelentős. Pedagógusi, tudósi tevékenysége, kiadói, szerkesztői munkássága mellett a magyar irodalom németországi megismertetőjeként, propagátoraként alkotott maradandót, adott követendő

<sup>29</sup> GRAGGER, Robert: *Lenau és Fontane*. Budapest, 1912.

<sup>30</sup> GRAGGER, Robert: *Ungarische Einflüsse auf Theodor Fontane*. = Ungarische Rundschau, 1912. 220—224. o.

<sup>31</sup> GRAGGER, Robert: *Jókai und seine Übersetzer*. = Ungarische Jahrbücher, 1925. 305—307. o.

<sup>32</sup> GRAGGER, Robert: *Die Aufnahme Nikolaus Jósikas in der deutschen Literatur*. = Ungarische Jahrbücher, 1926. 122—127. o.

<sup>33</sup> GRAGGER, Robert: *Paul Gyulaits Einfluß auf Karl von Holtei*. = Ungarische Rundschau, 1916. 272—277. o.

<sup>34</sup> GRAGGER, Róbert: *Mischka an der Marosch*. Vörösmarty hatása Lenaura. = Philológiai dolgozatok a magyar—német érintkezésekről. Szerk.: GRAGGER, Róbert. Budapest, 1912. 208—227. o.

példát az utókor számára. Gragger egész életművével hozzájárult a német—magyar kulturális kapcsolatok fejlődéséhez, a két nép egymáshoz való közeledéséhez. Mivel a berlini hungarológia megalapítóját is benne tiszteljük, születésének 100. évfordulója alkalmából magyar és német tudósok részvételével 1987 novemberében Berlinben nemzetközi hungarológiai tanácskozást rendeztek. Gragger műve ma is él, tudományos eredményei a kutatókat további munkálkodásra ösztönzik, a berlini Humboldt-Universität hungarológiai és finnugor tanszékén a Gragger kezdeményezte hagyományokat méltón őrzik és fejlesztik tovább.

RÓZSA MÁRIA

## FIGYELŐ

**Sz. Koroknay Éva (1925—1987).** Halálával nagy veszteség érte a könyvművészeti és könyvtörténeti szakmát. Évek óta sejtettük, hogy súlyos beteg, de ahogyan ő, mi is bizakodóak voltunk, s így halála váratlanul ért. A budapesti Egyetem Bölcsészettudományi Karán művészettörténetet, klasszika archeológiát és keresztény régészetet hallgatott. 1948-ban kapott vég bizonyítványt. 1950. jan. 1-jén lett a budapesti Iparművészeti Múzeum munkatársa mint a Kisgyűjtemények osztályának csoportvezetője, később, 1970-től osztályvezetője. Sokat tett az osztály szerteágazó gyűjteményének sokoldalú gyarapításáért. Az eredeti, egykorú könyvkötések feltárását és vizsgálatát Dobrovits Aladártól, az Iparművészeti Múzeum akkori főigazgatójától kapta tudományos feladatul, s a következő évtizedekben ez vált érdeklődése fő területévé. Ez irányú könyvtári kutatásait a Ráday Gyűjteményben kezdte el.

1954-ben a győri Xantus János Múzeumban rendezte a „Győri könyvkötészet” c. kiállítást, melyről nyomtatott katalógusa, majd egy részletes tanulmánya (*Győr régi könyvkötésze*, MKsz 1955/1—2.) jelent meg. Koroknay huszonkét győri könyvkötő tevékenységéről tudósít a XVII. század végétől 1830-ig, s bár ezek önálló céhet nem alkottak (feltehetően a pozsonyi céhhez tartoztak), igen fontos helyet foglalnak el a magyar kötéstörténetben.

Egy évvel később már Kecskeméten mutatta be kiállításon az *Alföldi városok könyvművészetét* (katalógus Kecskemét Város Tanácsa kiadásában, 1955-ben), s vette számba név szerint a könyvkötőket, valamint a Nagykőrösön, Kecskeméten, Kiskunhalason, Cegléden fellelhető egykorú köteteket. Külön említést érdemelnek a félbőrös *papírkötésű* számadáskönyvek.

Az Iparművészeti Múzeumban az európai könyvkötésművészet XV—XX. századig terjedő időszakának gótikus, reneszánsz, barokk, rokokó, klasszicista, historizáló és szecessziós remekeivel ismertette meg 1964-ben a szakembereket és a nagyközönséget. Ezt a bemutatót azonban két kamarakiállítás előzte meg ugyanitt. Először, az 1450—1500 között készült — feltehetően magyar — bőrkötéseket, másodsor a festett pergamenkötések legszebb darabjait válogatta össze. A csúcspontot, több mint egy évtizedes kutatás eredményét, mindenképpen az 1966—67-ben a „Magyar reneszánsz könyvkötő műhelyek 1470—1520” címmel rendezett országos kiállítás jelentette. A nyolcvanhárom magyar reneszánsz könyvkötés nagy része először akkor került a nyilvánosság elé. (Nemzetközi visszhangjáról ld. *Gutenberg Jahrbuch* 1972, 383—384.) Koroknay bizonyítani kívánta, hogy a világhírű aranyozott korvina kötések nem előzmény nélküliek. Megalkotta a vaknyomásos korvinák fogalmát (*A vaknyomásos corvina kötésekről* = Az Iparművészeti Múzeum Évkönyvei III—IV. 1959. Bp. 1960); vizsgálta a kolostori könyvkötőműhelyek tevékenységét: *A lövöldi karthauzi kolostor kötéseiről.* = Esztergom Évlapjai. Az Esztergomi Múzeumok Évkönyve I. Bp. 1960; írt a budai domonkos és ferences műhelyekről: *Die Blinddruck-Einbände in der Bibliotheca Corvina und die Probleme der klösterlichen Buchbinderwerkstätten in Ungarn* = Acta Historiae Artium ASH, XI/1—2, Bp. 1965; *Eine ungarische Renaissance-Einbandgruppe* = Gutenberg Jahrbuch 1966. Összefüggést keresett a XVI. század elején alakuló polgári műhelyek és a királyi könyvkötőműhely működése között Ulászló királysága idején: *A korvina kötések Ulászló-kori periódusáról* = Művészettörténeti Értesítő 1962/2—3. Kimutatta a keleti hatást a magyar reneszánsz kötésekben: *A magyar reneszánsz kötések keleti kapcsolatai* = Művészettörténeti Értesítő 1968/1—2. Kiterjesztette a korvina kötések fogalmát a Mátyás halálát követő három évtized magyar reneszánsz

kötéseire. *Corvinen Einbände* (1490— etwa 1520) = *Acta Historiae Artium* ASH, XV/3, 1969. Végül mindezen kutatásait összegezte könyvében, amelyben 327 magyar (és közép-európai) reneszánsz könyvkötést tárgyal: *Magyar reneszánsz könyvkötések. Kolostori és polgári műhelyek*. Bp. 1973 = *Művészettörténeti füzetek* 6. Könyvében nem foglalkozik a Mátyás király számára készült kötésekkel, vagyis a szoros értelemben vett korvinákkal, de tervezett egy második kötetet, s egész reneszánsz kötéskutatása ezt volt hivatott előkészíteni. 1968-ban ki is állította a Magyar Nemzeti Múzeumban néhány nagyon rossz állapotban lévő kivételével együtt az összes Magyarországon őrzött korvinát. („Magyarországi korvinák kiállítása”) Talán az idő sem kedvezett neki, hogy a világban szétszóródott korvinák kötéseit vizsgálja, hiszen anélkül összeállítani a tényleges korvinák bélyegzőkészletét, hogy valamennyit kézbe vegye, nem lehet. A Budapesten található aranyozott, Mátyás-címeres kötések bélyegzőtáblázatát összeállította (*Műv. tört. Ért.* 1962/2—3, 134. p.), de hogy ez nem elegendő, bizonyítja, hogy nem egyezik a Ráth György összeállította bélyegzőtáblázattal (*MKsz* 1897/3, 263. p.). Az 1970-es évek elejétől kezdve azonban mintha megtört volna lendülete a magyar reneszánsz kötések kutatásában. Az aranyozott korvinák kötéseiről szóló kötete sohasem készült el.

1971-ben a szombathelyi Savaria Múzeumban megrendezte a „Nyugat-Magyarország könyvművészetét”-t reprezentáló kiállítást, győri, kőszegi, soproni és szombathelyi könyvtárak anyagából válogatva. 1972-ben az Iparművészeti Múzeum százéves jubileumi kiállításának társrendezője volt. Ezért és egész munkássága elismeréséért akkor a Munka érdemrend ezüst fokozatával tüntették ki. Utolsó alkalommal 1983 őszén rendezett kiállítást az Iparművészeti Múzeum Nagytétényi Kastélymúzeumában *Művészi könyvkötések 1700 előtt* címmel.

A német nyomdokokon járó reneszánsz kötések együttesét vizsgálta az *Egy XVI. századi nagyszombati kötéscsoport* (*MKsz* 1977/1.) c. cikkében, majd a bőrmetszéses és levélreliefes kötések salzburgi, de Pozsonyban is tevékenykedő mesteréről, Ulrich Schreierről írt: *Ulrich Schreiers Pressburger Einbanddekkel* (= *Ars Decorativa. Az Iparművészeti Múzeum ... Évkönyve* 6. Bp. 1979).

Mint munkatárs több szócikk szerzője a *Művészeti Lexikonban* (1—4. köt. Bp. 1965—68.). Az *Iparművészeti Múzeum Gyűjteményei* (szerk. és bev. Miklós Pál. Bp. 1979.) c. kötetben az elenféntcsont-faragásról, ill. a művészi bőrmunkákról és könyvkötésekről írt egy-egy fejezetet. A *Régiségek könyvében* (szerk. Voit Pál. Bp. 1983.) ezeken kívül a legyezőkről és a miniatűrökről is, mint ugyancsak a Kisgyűjteményekbe tartozó tárgyakról, tájékoztatja a régiségek iránt érdeklődő művelt nagyközönséget.

Magyar kötések feltáró útjai során vidéken elsősorban az egyházi gyűjteményeket látogatta, és felfigyelt az ott őrzött könyvek, kódexek rossz állapotára, majd szorgalmazta azok helyreállítását igénybe véve ehhez restaurátorait és osztálya saját restauráló laboratóriumát. Vezető szakfelügyelőként a megyei múzeumok iparművészeti anyagát gondozta, s időnként a vidéki muzeológusok számára — e tárgykörön belül — továbbképzést szervezett.

1957-től kezdve vett részt az ELTE Könyvtártudományi Tanszéke munkájában. Speciál kollégiumot vezetett az ez iránt érdeklődő hallgatóknak (e sorok írójának is) a könyvkötésművészet történetéről. Nyugdíjba vonulása után (1983. dec. 31.) az Egyetemi Könyvtár szolgálatába állt, s ott folytatott kötéskutatást.

Sajnos, nem sikerült iskolát teremtenie, tanítványokat, utódot kinevelnie. Eredményei meghatározóak a magyar könyvkötés történetében, ha egy-egy feltevése, következtetése vitára is késztet, s további kutatás tárgyát kell, hogy képezze. Feltáró, elemző munkájával egyszer s mindenkorra kijelölte az irányt a hazai kötéskutatásban. Bár többen is és nagy nevek viselői, Rómer Flóris, Ráth György, Gulyás Pál stb. foglalkoztak kötéskutatással, ő az egyetlen, aki egész munkásságát a magyarországi kötéstörténetnek szentelte, s a magyar reneszánsz kötések terén úttörő munkát végzett.

A svájci Centro del bel libro 1987. szeptemberére Bázélban kurzust hirdetett a kötések meghatározásáról, s vezetőnek Sz. Koroknay Évát kérték fel. De ezt már nem tarthatta meg.

**A Marginalien magyar száma.** A Német Demokratikus Köztársaságban működő Pirckheimer Gesellschaft kiadásában megjelenő évnegyedes folyóirat (*Marginalien. Zeitschrift für Buchkunst und Bibliophilie*) 1987-ben megjelent, 107. füzetét tartjuk kezünkben. Bár e színvonalas folyóiratot e terület hazai kutatói jól ismerik és gyakran tanulmányozzák, jegyezzük fel a szerkesztői kollégium nemzetközileg is számon tartott tagjainak neveit: Elmar Faber, Prof. dr. Horst Kunze, Prof. dr. Friedhilde Krause, Prof. dr. Wolfram Körner. A magyar szám szerkesztői német részről Prof. dr. Friedhilde Krause, magyar részről pedig dr. Soltész Erzsébet és dr. Németh Mária voltak. A fordítás nem könnyű munkáját dr. Karl-Heinz Jügel, Erika Tröger és Klara Waitkus végezték.

A füzet különös jelentőségét számunkra az adja meg, hogy a *Marginalien* először jelentet meg teljes magyar számot a hazai könyvtörténet és könyvművészet témaköréből, sok figyelemreméltó információt közölve könyvnyomatásunk, könyvgyűjtésünk, továbbá olvasási kultúránk területéről is. A kiadvány célja pedig az, hogy betekintést adjon, elsősorban a Német Demokratikus Köztársaságban élő, de általában a német nyelvű, németül tudó kutatók és olvasók számára — hat tanulmány segítségével — e fontos művelődéstörténeti ágazat néhány hazai szektoráról.

A több mint ötszáz éves német-magyar könyves kapcsolatok ily módon történt további erősítésére most a berlini Staatsbibliothek és az Országos Széchényi Könyvtár hagyományosan jó együttműködése eredményeként kerülhetett sor.

Ami az egyes tanulmányokat illeti: Soltész Erzsébet írása (*Über die Anfänge der ungarische Buchillustration*) a 16. és 17. századi magyar könyvillusztrációk, metszetek világába kalauzolja el az érdeklődőt. Rámutat arra, hogy egy 15. században élt budai kiadótól származik az a meghatározás, amit Theobald Feger írt le a Thuroczy-féle *Chronica Hungarorum* 1488-as augsburgi kiadásában, és ami az ő megfogalmazásában vált közismertté: Legendi laborem levare: az olvasó munkáját megkönnyíteni. Ez azt jelenti, hogy a korszak kiadói nem csupán díszíteni kívánták képekkel könyveiket, nem csak az esztétikai követelményeket tartották szem előtt, hanem felismerték az illusztrációk ama fontos művelődéstörténeti szerepét is, hogy azok a tartalom megértéséhez, alapvető információk átadásához nyújtsanak segítséget. Ez a felfogás jellemző volt ez időszak egészére és mindenfajta kiadványára.

E kiváló tanulmány szerzője a korabeli magyar kiadványok egész során bizonyítja a fenti tétel itthon is érvényesülő igazságát, mégpedig mind a történeti művek, mind pedig az egyre jobban tért hódító, a nép művelődését szolgáló, magyar nyelvű népkönyvek vonatkozásában. Hivatkozik Ferenczffy Pál 1624-ből származó megállapítására, melynek értelmében a kisebb jövedelmű olvasók számára is szépen illusztrált könyveket kell kiadni. Elemzése végén, e két idézet tükrében jut a szerző arra az eredményre, hogy a magyar kiadók és nyomdászok felismerték az illusztrációk közelésének fontosságát.

Somkuti Gabriella (*Ungarische Büchersammlerinnen im 18. Jahrhundert*) c. tanulmánya a kor nyelvi, művelődési, társadalomtörténeti — elsősorban a török megszállás alól mentesült Erdélyre vonatkozó — háttérnek elemzése után ad igen jó és sokoldalú összefoglaló képet — a fennmaradt kéziratok könyvjegyzékek alapján — az elsősorban arisztokrata származású, többségében erdélyi magyar nők (Bethlen Kata, Ráday Eszter, Gyulai Klára, Nemes Júlia, Bethlen Zsuzsanna, Ujfalvy Krisztina, Erdődy Júlia, Berényi Erzsébet) által gyűjtött könyvekről, könyvtáraik tartalmi, nyelvi, műfaji megoszlásáról. Ezzel bizonyítva azt, hogy az olvasás nemcsak divat volt, hanem művelődési szükségesség is; e könyvtárak sokszínű képe igazolja, hogy a pietizmustól kezdve az évszázad ideológiai forradalmáig a könyvgyűjtő magyar leányok és asszonyok benne éltek a kor szellemi áramlataiban. Így eljutottak a szinte kizárólag vallásos műveket magukban foglaló gyűjteményektől a felvilágosodás irodalmának színe-javát magában foglaló tékáig, a kizárólagos magyar nyelvűségtől a francia nyelvű kiadványok gyűjtéséig. Művelődési hatások átsugározta családjaik, rokonságaik szélesebb körét is.

A szerkesztők itt átváltottak már a 19. századra: Kelecsényi Gábor (*Die beiden Emich. Eine bibliophile Verlegerfamilie in Ungarn im 19. Jahrhundert*) c. tanulmánya a bibliofília irányzatainak rövid, de igen figyelemreméltó elemzése után a német származású, de magyarrá lett Emich-család két kitűnő, könyvvel és könyvkiadással foglalkozó tagjának, az idősebb és ifjabb Emich Gusztávnak a magyar könyvkiadásban betöltött szerepével foglalkozik, utalva az első magyar király, Szent István figyelmeztetésére: gyenge és törekeny az az ország, amely egyetlen nyelvhez és szokásrendhez igazodik, abba zárkózik be. Id. Emich

Gusztáv (1814–1869), az Európát megjárt könyvkereskedő a magyar reformkor Nemzeti Kaszinójának tagja a legjelesebb tudósokat és írókat fogadta üzletében, majd kiadója lett a legjobb magyar íróknak, köztük Petőfi Sándornak. Fia, ifj. Emich Gusztáv (1843–1911) átvette apja tevékenységét, s az akkor legnagyobb irodalmi kiadóvállalatot, az Athenaeum részvénytársaságot alapította meg.

Berlász Jenő, az Országos Széchényi Könyvtár történetének (1802–1867 közti korszak) jeles írója *Die prominenten Sammler der Bücherschätze der Ungarischen Nationalbibliothek* címen közli összefoglaló tanulmányát. A Mátyás király (1458–1490) által létrehozott Bibliotheca Corvinianától indulva a Nemzeti Könyvtár megalapítójának, gróf Széchényi Ferencnek érdemeire mutat rá. Ezután sorra veszi a 19. század további kiemelkedő adományait (a gróf Illésházy-család, Jankovich Miklós, Horvát István könyvtárait), majd a Nemzeti Könyvtár hungaricum-jellegét kidomborító, felbecsülhetetlen értékű gyűjteményeket elemzi, amelyek már századunkban gazdagították a Széchényi Könyvtár állományát. Todoroszkó Gyula (1866–1919) és gróf Apponyi Sándor (1844–1925) könyvgyűjteményei a Nemzeti Könyvtár legnagyobb kincsei közé tartoznak.

A mai magyar könyv- és nyomdaművészet egyik kiváló mestere, Haiman György, *Zur Erneuerung der ungarischen Buchkunst* címen a téma 19. és 20. századi vonatkozásait tárja fel, a hazai jelenségeket együtt látva és vizsgálva a külföldi fejlődéssel. A 19. századi történeti előzmények (a tipográfiában bekövetkezett ipari forradalom, a papír- és nyomdaiiparban létrejött változások) hatása a századfordulóra Magyarországon is érvényesült. Ugyanakkor megújult a magyar könyvművészet is. A szerző ezután áttekintést ad e folyamat magyarországi mestereinek tevékenységéről, a könyvművészekéről és nyomdászokéről egyaránt, kiemelten foglalkozik Hirsch Lipót, Szana Tamás, Falus Elek, Kozma Lajos, Kner Izidor és Imre, Tevan Andor, Reiter László, Kassák Lajos, Moholy-Nagy László munkásságával. Szól arról a jelentős szerepről, amit a Magyar Bibliofil Társaság foglalt el a hazai könyvművészet ápolása területén 1920 és 1940 között.

Szilágyi János *Arbeiter als Leser und Arbeiterbibliotheken in Ungarn im 19. und 20. Jahrhundert. Ein kurzer Überblick* címen foglalja össze a történeti fejlődés irányát. A kezdeti feudális viszonyok ábrázolása után az 1848/49-es magyar forradalom és szabadságharc íróinak (Petőfi, Vasvári, Tancsics) mindenki számára műveltséget követelő küzdelmeiről szól, majd az 1867-es kiegyezést követően a fokozatos fellendülés tényeit rögzíti (munkásújságok, szocialista tematikájú könyvek kiadása, a Magyarországi Szociáldemokrata Párt és a *Népszava* szerepe, munkáskönyvtárak szervezése, Szabó Ervin hatása, az 1919-es Magyar Tanácsköztársaság nagyszabású művelődési és könyvtári programja). Foglalkozik a két világháború közti időszak munkásművelődésével, a szakszervezeti könyvtárakkal, az illegális Kommunista Párt hatásával, valamint az 1945 utáni kulturális felemelkedéssel.

Eloolvassa a tanulmányokat, meg kell jegyezni azt, hogy a szerzők kivétel nélkül a legmagasabb szakmai szinten fejtették ki mondanivalójukat, ugyanakkor a külföldinek szóló világos megfogalmazás és jó stílus is kitünteti ezt a kiadványt. Érdeme ez a szerzőknek, szerkesztőknek és fordítóknak egyaránt.

Emeli a szám értékét, hogy a *Marginalien* szerkesztői a füzet magyar jellegét, a magyar–német kulturális kapcsolatok hagyományait hangsúlyozni kívánván — négy színezett betétlapon közlik József Attila Erdélyi Ferenc készítette portrérajzát s a nagy költő 1937-ben Thomas Mannhoz intézett üdvözlő versét (*Thomas Mann zum Gruss*) Stephan Hermlin műfordításában.

Külön kell szólni a szám elsőrangú nyomdai kivitelezéséről: a tipografizálást Hans-Joachim Walch végezte, az előállítás a lipcei Offizin Andersen Nexó grafikai nagyüzem munkáját dicséri. A jól válogatott, kitűnő minőségű illusztrációk is kifejezésre juttatják a folyóirat könyvművészeti és bibliofil profilját.

Csak örömnünknek adhatunk hangot azért, hogy a *Marginalien* magyar száma minden tekintetben kiemelkedő szinten valósult meg, köszönettel tartozunk ezért Prof. dr. Friedhilde Krause főigazgató asszonynak: energiája, széles skálájú szaktudása, magyar kollégái iránt érzett megbecsülése nélkül ez a szám nem jöhetett volna létre.

# BIBLIOGRÁFIA

## A magyar könyv-, könyvtár-, nyomda- és sajtótörténeti szakirodalom 1987-ben

### Rövidítések:

- Acta Litt.* = Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae  
Adalékok = Adalékok a 16—20. századi magyar művelődés történetéhez. Szerkesztette BALINT István János. Bp. 1987, Országos Széchényi Könyvtár  
Angol életrajz = Angol életrajz Zrínyi Miklósról. Bevezette és szerkesztette, jegyzetekkel ellátta KOVÁCS Sándor Iván. Bp. 1987, Zrínyi Katonai Könyvkiadó  
Kvt = Könyvtáros  
MG = Magyar Grafika  
MKsz = Magyar Könyvszemle  
Mozaikok = Mozaikok Csongrád Város Történetéből  
A Nemzetközi = A Nemzetközi Munkásmozgalom Történetéből Évkönyv 1987. Bp. 1986, Kossuth Kiadó  
Nyomdatörténeti = Nyomdatörténeti és nyomdászletmód-kutatási tanulmányok. Debrecen város 625., a debreceni nyomdászat 425. évfordulójára. Szerkesztette TÓTH Béla—DANKÓ Imre. Debrecen 1986, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó  
OSzK Évk. 1982/83 = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1982/83. Bp. 1984 [1987!]  
150 éves = 150 éves a Mogyoróssy Könyvtár. Emlékkülés Gyula 1986. november 26. [Békéscsaba] (1987), Békés Megyei Könyvtár  
Zrínyi dolgozatok I—III = Zrínyi dolgozatok I—III. Szerkesztette KOVÁCS Sándor Iván etc. Bp. 1984—1986, Eötvös Lóránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Régi Magyar Irodalmi Tudományos Diákkör Acta Juvenum

### Általános és elvi kérdések

- HOPP Lajos: Könyv és társadalom a XVIII. századi Lengyelországban = MKsz 1986. 4. 327—330.  
VÉRTESY Miklós: Könyvtárosok kis lexikona. Bp. 1987, Múzsák Közművelődési Kiadó. 249 p.

### Bibliográfiák, repertóriumok, katalógusok, bibliográfiák története

- BAKÓ Dorottya: A magyar könyv-, könyvtár-, nyomda- és sajtótörténeti szakirodalom 1985-ben = MKsz 1986. 4. 331—343.  
BERENTE László—TAMÁS Katalin: A Tiszavidék csongrádi hetilap repertórium, 1914. 1. = Mozaikok, 1985. 215—222.  
BAKÓ Dorottya: A magyar könyv-, könyvtár-, nyomda- és sajtótörténeti szakirodalom 1986-ban = MKsz 1987. 4. 332—341.  
BORSA Gedeon: Hol tartanak a régi hungarika bibliográfiák munkálatai? = Kvt 1987. 6. 347—350.

- BUSA Margit: Magyar sajtóbibliográfia 1705–1849. A Magyarországon magyar és idegen nyelven megjelent, valamint a külföldi hungarika hírlapok és folyóiratok bibliográfiája. (Kézirat gyanánt) Bp. 1986, Országos Széchényi Könyvtár. I II. LXXVIII, 1137 p.
- HARMAT Béla: Új Helikon (Irodalmi és művészeti folyóirat) Antológia és repertórium 1936–1937. Érd. 1986. (XV), 44 p.
- HÉTHY Zoltán: Kelet Népe. Válogatott bibliográfia. Debrecen 1985. [Hajdú-Bihar Megyei Könyvtár]. 31 p.
- HUBER Kálmánné: A Minerva folyóirat története és repertórium, 1922–1944. Pécs 1986. Baranya Megyei Könyvtár. 63 p. (Pannónia könyvek)
- IMREH Csanádné KANÁSZ Judit: Tolnai Könyvtáros 1957–1960, 1970–1985. Repertórium. = Tolnai Könyvtáros 1986. 2. [melléklet] 1–33.
- INDALI György: Újabb munkásmozgalmi vonatkozású grafikai plakátok a Budapest Gyűjteményben 1948-ig = A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Évkönyve 1985. 86–89.
- KÁTAI Judit–LAKATOS Anikó: A Csongrádi Proletár bibliográfiája (1–2) = Mozaikok 1985. 223–253; 1986. 142–174.
- KATHONA Géza: Ismeretlen régi magyar nyomtatványok Johann Samuel Klein „Nachrichten...” c. művének kéziratában levő negyedik kötetéből = MKsz 1987. 1. 64–67.
- KÁFER István: 1918 előtti szlovák és cseh nyelvű periodikumok Budapest könyvtáraiban. Bp. 1985, Állami Gorkij Könyvtár. 269 p.
- KEVEHÁZI Katalin–MONOK István: Régi könyveink és kézírataink katalógusai. XVI. századi könyvek. Szeged 1986. XII, 217 p. (Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Bibliothecaria Tomus IX. Fasciculus 3.)
- KLINDA Mária: Régi nyomtatványok feltárása a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban = A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Évkönyve 1981–1982. Bp. 1985. 47–56.
- KOMJÁTHY Miklósné–KERTÉSZ Gyula: Magyar Könyvészet 1921–1944. A Magyarországon nyomtatott könyvek szakosított jegyzéke III. Társadalomtudományok 2. Jog – Közigazgatás – Népjólét – Pedagógia – Néprajz. Bp. 1985 [1986], Országos Széchényi Könyvtár. 715 p.
- LAKATOS Éva: Magyar irodalmi folyóiratok. A Reggel – Székely Hírmondó. Bp. 1986. 2069–2405. (A Petőfi Irodalmi Múzeum Bibliográfiai Füzetei A. sorozat 23–26.)
- MASLER Jenő: Az esztergomi Népakarat repertórium. Esztergom [1986]. 35. p. (Tanítóképző Főiskola Esztergom Kiskönyvtár, 4.)
- POGÁNY György: Szerencsi Nagy István ajánló bibliográfiája 1783-ból = Kvt 1986. 11. 689–691.
- SASI Margit: Felsőbb leányiskolai tankönyvek 1868–1926. Bp. 1985, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum. (7), 36 p. (Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum Kiadványai. Kötetkatalógusok.)
- STAUDER Mária: Vigilia repertórium, 1935–1984. Bp. 1987, Actio Catholica. 384 p.
- A Századok repertórium. 1867–1975. DIÓSZEGI Mária és KULCSÁR Erzsébet közreműködésével szerkesztette PAMLENYI Ervin. Bp. 1987, Akadémiai Kiadó
- SZEIFERT Dezső: A Világtörténet repertórium (Új folyam 1979–1984) = Világtörténet 1986. 1–2. 287–394.
- TILCSIKNÉ PÁSZTOR Ágnes: Vasi Honismereti Közlemények repertórium. 1974–1986. = Vasi Honismereti Közlemények 1986. 1–2. 171–190.
- TÖRÖK Lajosné: Forum, 1946. szeptember – 1950. augusztus. Repertórium. = Debrecen 1986, Hajdú-Bihar Megyei Könyvtár. 104 p.
- VARGA Katalin: A magyar irodalomtudomány bibliográfiája = Hungarológiai Értesítő 1985. 1–2. 15–130.



## Cenzuratörténet és más jogi szabályozások

- BALOGH Elemér: Az első magyar szerzői jogi javaslatról = *Napjaink* 1987. 12. 12—13.
- LENGYEL András: Az 1938. évi sajtótörvény tervezete és József Attila = *MKsz* 1987. 2. 150—152.
- NAGY Csaba: Kísérletek a betiltott Szép Szó újjászervezésére = *Irodalomtörténeti Közlemények* 1985. 4—5. 520—527.
- M. PASZTOR József: A Kassák-kör küzdelme a cenzúrával az ellenforradalmi Magyarországon = *Párttörténeti Közlemények* 1987. 2. 54—71.
- RÉVÉSZ T. Mihály: A sajtószabadság érvényesülése Magyarországon, 1867—1875. Bp. 1986, Akadémiai Kiadó. 253 p.

## Papírtörténet

- BALÁZS József: A diósgyőri papírmalom alapítója = A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 24. 1986. 69—70.
- DABROWSKI, Jozef: A papírkészítés aranykoráról a Lengyel Nemesi Köztársaságban = *MG* 1987. 2. 63—66.
- KONCZ Pál: Pápa XVIII. századi papírmalma. Bp. 1986, Papír- és Nyomdaipari Műszaki Egyesület. 29 fol. (Papíripari Hagyományok Védelmét Szervező Bizottság 17. közleménye.)
- KONCZ Pál: Igal (Pápa) XIX. századi papírmalma. Bp. 1987, Papír- és Nyomdaipari Műszaki
- Egyesület. (4), 23, (3) p. [14] t. (Papíripari Hagyományok Védelmét Szervező Bizottság 18. közleménye.)
- KUNSZERI Gabriella: Pauzlapok története és restaurálása. (Az „Új irányzatok a papírrestaurálásban” c. Oxfordban rendezett nemzetközi konferencia tapasztalatai.) = *Papíripar* 1987. 6. 216—219.
- SZÉNÁSSY Árpád: Feszty Adolf találmánya és az Eszterházy-papírgyár = *Soproni Szemle* 1987. 1. 69—73.

## Nyomdatörténet

## Több évszázadot átfogó művek

- DEDINSZKY Gyula: A szlovák betű útja Békéscsabán. Cesta slovenskej litery na Čabe. Békéscsaba 1987, Békés Megyei Tanács. 293 p. („Fekete könyvek” kultúrtörténeti sorozat 7.)
- ECSÉDY Judit, V.: A régi magyar nyelvű nyomtatványok betűkarakterei (1533—1800) = *MKsz* 1986. 4. 249—255.
- EGYED Béla: Korszakok a magyar réznyomású bélyegek történetében = *MG* 1987. 17—24.
- VÉGH Oszkár—L. VINCZE Judit—TAMÁSKA Péter: A nyomtatott betű szabadságáért. A Nyomda-, a Papíripar, a Sajtó és a Könyvnyomtatás Dolgozói Szakszervezetének története, 1862—1987. (Bp.) 1987, A Nyomda-, a Papíripar, a Sajtó és a Könyvkiadás Dolgozóinak Szakszervezete. 351 p.
- BORSA Gedeon: A Szentlélekről elnevezett ispotályrend búcsúlevele Esztergomban = *OSZK Évk.* 1982/83 207—220.
- SCHMIDT Erzsébet: A Schmidt Múzeum aldinái = *Vasi Szemle* 1987. 4. 589—591.
- SCHMIDT Erzsébet: A Schmidt Múzeum XVI. századi franciaországi könyvnyomtatványairól = *Vasi Szemle* 1987. 3. 413—415.
- SOLTÉSZ Zoltánné: Az Országos Széchényi Könyvtár ritka Luther-nyomtatványairól = *OSZK Évk.* 1982/83 221—239.
- SZÉKELY András Bertalan: Egy lengyel származású tipográfus család a középkori Magyarországon = *Honismeret* 1987. 2. 16—17.
- TORDA István: A naptár vita és egy ismeretlen debreceni nyomtatvány 1585-ből = *MKsz* 1987. 3. 217—220.
- ZSIGMONDY Árpádné: Johannes Manlius és nyomdakészlete (1575—1605) = *OSZK Évk.* 1982/83 297—410.

## 15—16. század

BORSA Gedeon: Pótlások és igazítások a „Régi Magyarországi Nyomtatványok” első kötetéhez VI. = *MKsz* 1987. 1. 57—64.

## 17. század

DÁN Róbert: Tótfalusi Kis Miklós és a héber filológus = *MKsz* 1987. 1. 32—36.

- GÖMÖRI György: Ismeretlen Szenci Molnár nyomtatvány 1617-ből („Az utolsó ítéletről”) = MKsz 1987. 2. 119—122.
- HAIMAN, György: Blank spots in the history of Nicholas Kis Tótfalusi's = Acta Litt. 1986. 3—4. 261—265.
- KOVÁCS Sándor Iván: A Tótfalusi-kurziválások és az elveszett „Valedictoria” részletei a „Mentség”-ben = MKsz 1987. 1. 39—44.
- PAVERCSIK Ilona: Volt-e a reformátusoknak Kassán nyomdája? (Újabb adatok id. Csécsi Jánosról, a pataki kollégium kassai „tulajdonosáról” és a kassai nyomda sorsáról) = MKsz 1987. 3. 173—183.
- SOLTÉSZ Zoltánné: Tótfalusi Kis Miklós kiadványai = MKsz 1987. 1. 36—38.
- TOLNAI Gábor: Transylvania and the Netherlands, at the end of the XVIIth century = Acta Litt. 1986. 3—4. 253—260.
- 18. század*
- BENKŐ Ferenc: Debrecen város nyomdája és patikája a XVIII. században = Nyomdatörténeti 377—471.
- BORSA Gedeon: A 18. századi erdélyi törvénykiadások nyomdai vizsgálata = MKsz 1987. 4. 265—277.
- BORSA Gedeon: A 18. századi magyarországi törvénykiadások nyomdai vizsgálata = MKsz 1987. 3. 184—205.
- HORVÁTH J. József: A kolozsvári Ibrahim efendi = A Könyv 1987. 2. 131—134.
- KUNTÁR Lajos: 200 éves Szombathely első nyomdája = Vasi Szemle 1987. 4. 583—588.
- SÍPOS Gábor: Misztótfalusi Kis Miklós betűhagyatéka a kolozsvári református nyomdákból = MKsz 1987. 2. 88—101.
- TAPOLCAINÉ SÁRAY Szabó Éva: Töltési István nyomdája és kiadványai 1705—1721 között = József Attila Megyei Könyvtár Évkönyve 1985. Tatabánya 1986. 114—137.
- 19—20. század*
- ANTALÓCZI Lajos: Az Egri Nyomda Rt. története, 1893—1949. Eger 1986, Heves Megyei Levéltár. 150 p. [16] t. (Tanulmányok Heves megye történetéből 9.)
- BOTSCHNER István: Emlékeim a Hollósy nyomdáról = Balassagyarmati Honsimeret Híradó 1986. 1—2. 104—110.
- DANKÓ Imre: Az Alföldi Nyomda erőfeszítései a debreceni könyvkultúra fejlesztéséért = Nyomdatörténeti 473—482.
- DANKÓ Imre: Morvay Zoltán élete és munkássága = Nyomdatörténeti 147—164.
- GAÁL Endre: Szeged nyomdaipara az 1850-es évektől 1891-ig Békéscsaba—Gyoma 1987, Kner Nyomda. 48 p. (A Kner Nyomdaipari Múzeum füzetei 12.)
- HORVÁTH J. József: Címekkel a címkorság ellen = A Könyv 1987. 1. 159—161. (Kner Izidorról)
- IMOLAY LENKEY István: Vázlatos áttekintés a Debrecenben 1849—1949 között működött kisnyomdák történetén = Nyomdatörténeti 165—175.
- KELECSÉNYI Gábor: A pesti Emichek = Budapest 1987. 3. 37—40.
- Fél évszázad mesgyéjén. Kner Izidor ismert és ismeretlen emlékezeiből. (A szöveget gondozta, az utószót és a jegyzeteket írta HAIMAN György.) Bp. 1987, Gondolat Kiadó. 300 p., [8] t., [1] t. fol.
- KOROMPAI Gáborné: A nyomdák szerepe a város és környéke művelődésében = Nyomdatörténeti 85—129.
- Kovács Imre és Kner Imre levelezése. 1936—1937. [Közreadja, bevezette és jegyzetekkel ellátta] ERDÉSZ Ádám. Kovács Imre pályaképéhez = Levéltári Szemle 1986. 3. 49—67.
- LENGYEL András: Dézsi Lajos, Kner Imre és a Magyar Bibliofil Szemle = A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1986. Szeged 1986. 349—363.
- NYAKAS Miklós: Tanulmányok a debreceni nyomdászok társadalmi és kulturális törekvéseiről = Nyomdatörténeti 243—298.
- PETŐCZ Károly: Betű és körzetminták dr. Drechsel Géza könyvnyomdájában Békésen = MG 1987. 1. 59—68.
- PETŐCZ Károly: Réthy Lipót szarvasi nyomdája. Békéscsaba—Gyoma 1986, Kner Nyomda. 74 p. (A Kner Nyomdaipari Múzeum Füzetei 11.)
- STAUFFACHER, W., Jack: Nicholas Kis and America = Acta Litt. 1986. 3—4. 279—283.

- P. SZALAY Emőke: A városi nyomda termékeinek iparművészeti vonatkozásai = Nyomdatörténeti 299—376.
- V. SZATHMARI Ibolya: A debreceni nyomdászság életmódbeli sajátosságainak szervezeti alapjai. (A múlt század második felétől napjainkig.) = Nyomdatörténeti 179—241.
- 100 levél. Tevan Andor és Kner Imre levelezése. 1915—1944. Összegyűjtötte és a jegyzeteket írta VÖIT Krisztina. HAIMAN György bevezetésével. Bp. 1986, Zrínyi Nyomda. 209 p., [32] t.
- TAKÁCS Béla: A debreceni nyomdászegyesületek, a nyomdász szakszervezet működése 1949-ig = Nyomdatörténeti 25—83.
- TAKÁCS Béla: Az utóbbi száz év debreceni nyomdászélete a visszaemlékezések tükrében = Nyomdatörténeti 131—145.
- TÓTH Béla: Nyomdász-tipografus szakkörök a debreceni iskolákban = Nyomdatörténeti 483—498.
- VARGA László: Nyomdák és nyomdászok a Magyar Tanácsköztársaságban = MG 1987. 1. 74—80.

### Könyvművészet

- KELECSÉNYI Gábor: Horatiust olvasni a méhesben. „Tisztelet a magyar tipográfiának” = A Könyv 1987. 1. 55—69.
- JANKA Gyula: Vita a legkisebb formátum felett = Mikrobiblioflok 16. 1986. 64 p.
- Szántó Tibor tipográfus, könyvtervező kiállítása a Vigadó Galériában. 1987. május 7. — június 7. [Bp. 1987], Vigadó Galéria. 12 p., [52] t.
- Tisztelet a magyar tipográfiának. Ötszáz év szép könyvei az Országos Széchényi Könyvtárban. A kiállítást rendezte az Országos Széchényi Könyvtár és a Magyar Bibliofil Társaság 1986. június 24. — augusztus 31. ... Rendezte... szerkesztette... tipografizálta KELECSÉNYI Gábor... WIX Györgyné... SZANTÓ Tibor. Bp. 1986, Magyar Bibliofil Társaság. 68. 1.

### Könyvillusztráció, térképészet

- BEDE István: Lázár: a deák, és térképe = Geodézia és Kartográfia 1987. 5. 367—374.
- CENNERNE WILHELM Gizella: A londoni Zrínyi-portré és ikonográfiai rokonsága = Angol életrajz 369—387.
- CSENDÉS László: Térképek, metszetek Budavár visszavivásáról = Hadtörténeti Közlemények 1986. 4. 724—739.
- DEÁK A. András: Johann Christoph Müller (1673—1721) = Dunakanyar 1987. 2. 74—76.
- GOSZTALA Annamária: Szerelmey Miklós litográfus (1803—1875) = Művészettörténeti Értesítő 1985. 1—2. 11—31.
- HORVÁTH Gergely: Gönczy Pál kartográfiai munkássága = Geodézia és Kartográfia 1986. 5. 363—368.
- KÁDÁR Zoltán: From Gessner to the big Brehm. The development of zoological book illustration from the 16th century to the middle of the 20th century = Interpress Graphic 1987. 3. 45—51.
- KISS Lajos: Aszalay József, XIX. századi magyar térképszerkesztő = Geodézia és Kartográfia 1987. 2. 114—117.
- PAPP Júlia: Egy 18. század végi illusztrált zsebalmanach = MKsz 1987. 4. 278—293.
- PAPP-VÁRY Árpád: Magyar iskolai térképek készítése Gothában a múlt században = Földrajzi Közlemények 1987. 80—86.
- PLIHÁL Katalin: A Tiszántúl térképe a XVII. századból = Geodézia és Kartográfia 1987. 1. 48—53.
- ZOLTAI Márta: A térképészeti művészete. (Holland térképkiállítás a Kossuth Klubban.) = Föld és Ég 1987. 1. 23—25.

### Könyvkötés-történet

- DÓKA Klára: A pesti könyvkötők 1855-ben = MKsz 1986. 2—3. 226—233.
- FERENCZI Ilona: Einband des Tabulaturbuches Victoris = Studia Musicologica Academiae Scientiarum Hungaricae 1985. 1—4. 295—303.
- HAIMAN György: Munkamegosztás a régi nyomdász és a könyvkötő között = MKsz 1987. 4. 315—317.
- HAIMAN György: Művészi könyvkötések régen és ma = MG 1987. 2. 28—32.

- ÍRASNÉ MELIS Katalin: A Mátyás-kori királyi könyvkötőműhely leletei = Művészettörténeti Értesítő 1985. 1—2. 48—60.
- SZ. KOROKNAY Éva: Művészi könyvkötések régen és ma = MKsz 1987. 2. 153—154. (Az Országos Széchényi Könyvtár kiállításáról 1986. december 15. — 1987. február 14.)

- TÁBORI György: A rézveretes Transcius. A magyarországi evangélikus szlovákok régi, vallásos énekeskönyve. Békéscsaba 1986, Békés Megyei Tanács. 149 p. („Fekete könyvek” kultúrtörténeti sorozat 6.)

### Könyvkereskedelem-történet

- GAZDA István: Révay Leó egykori antikváriuma — a kortárs szemével = Honismeret 1987. 2. 20—21.
- 35 éves az Állami Könyvterjesztő Vállalat. 1951—1985. [Török Ottó]. Bp. 1986, ÁKV. 8 p. [4] t.
- INDALI György: A kassai akadémia nyomdájának könyvkereskedelmi jegyzékei = MKsz 1987. 2. 122—126.

- NÉMETH S. Katalin: Magyar könyvek a 17. századi holland könyvpiacra = MKsz 1986. 4. 305—309.
- SZABÓ Kálmán: Az első könyvünnep Sopronban 1929 = Soproni Szemle 1987. 73—77.

### Kiadástörténet

#### Több évszázadot átfogó művek

- BÉNYEI Miklós: A debreceni könyvkiadás múltja és jelene = Debreceni Szemle 1987. 2. 99—113.
- VARGA Alajosné: Adatok a könyvkiadás múltjából = A Könyv 1987. 4. 135—149.

- his Netherlands years = Acta Litt. 1986. 3—4. 273—277.
- HAJDÚ Demeter Dénes: Kájoni János emlékezete = Honismeret 1987. 2. 7—12.
- HERNER János—KESERŐ Bálint: Some additional remarks on the history of the Amsterdam Bible = Acta Litt. 1986. 3—4. 267—271.

#### 15—16. század

- MAZAL, Otto: Die spätantike Literatur im Buchdruck des 15. Jahrhunderts. Szeged 1987, Hungaria. 76 p. (Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae Acta Bibliothecaria IX. Fasciculus 4.)
- MÉSZÁROS István: Középkori hazai iskoláskönyvek = MKsz 1986. 2—3. 113—134.

- MONOK István: Johannes Henricus Bisterfeld és Enyedi György két levelezés-kiadásban = MKsz 1987. 4. 317—327.
- TARNAI Andor: G. J. Vossius retorikájának kolozsvári kiadása = MKsz 1986. 4. 302—305.

#### 17. század

- BENE Sándor: „Lacrymae Hungaricae” A Zrínyi Miklós halálára Londonban kiadott gyászversek = Angol életrajz 355—368.
- BENE Sándor: „Lacrymae Hungaricae” (A Zrínyi Miklós halálára Londonban kiadott latin gyászversek) = Zrínyi dolgozatok II 85—86.
- BUKOVSKY Andrea—GÖMÖRI Éva—ZAJKÁS Péter: Angol életrajz Zrínyi Miklósról (London 1664) = Zrínyi dolgozatok II 83—84.
- DUKKON Ágnes: The unfolding of Nicholas Kis Tótfalusi's program of popular education during

#### 18. század

- ENYEDI Sándor: Aranka György erdélyi társaságai = MKsz 1987. 4. 249—264.
- ENYEDI Sándor: Aranka György magyarországi levelei Bánffy György gubernátorhoz 1794-ből = MKsz 1987. 3. 224—228.
- FEHÉR Katalin: Az első magyar nyelvű rendszeres neveléstan = MKsz 1986. 4. 316—320.
- FEKETE Csaba: Az első hazai konfirmációs agenda kiadásai és szerzője = MKsz 1986. 2—3. 219—220.
- FEKETE Csaba: Tormási János (1744—1814) országgyűlési prédikációjának második kiadása. = MKsz 1987. 1. 44—46.
- GONDÁNE SALÁNKI Márta: A földrajz oktatása a Debreceni Református Kollégiumban 1777—

- 1806 között = Földrajzi Múzeumi Tanulmányok 1987. 4. 19–28.
- NÉMETH S. Katalin: A tudományszervező Bod Péter = *Confessio* 1987. 2. 67–70.
- SZELESTEI NAGY László: A jezsuiták történeti forrásgyűjtésének kezdetei Magyarországon = *MKsz* 1987. 3. 161–172.
- TORDA István: Egy különös köszöntő = *A Könyv* 1987. 2. 134–137. (Gvadányi Józsefről)
- TUSKÉS Gábor KNAPP Éva: Fejezet a XVIII. századi vallási ponyvairodalom történetéből = *Irodalomtörténeti Közlemények* 1985. 4–5. 415–436.
- ZÁVODSZKY Béla: Zinner János, az angol alkotmány első hazai ismertetője. (*A Dissertatio statistica de potestate exsequente Regis Angliae szerzőségéről*) = *MKsz* 1987. 1. 10–18.
- 19. század*
- BÉLL Béla: A Magyar Tudományos Akadémia meteorológiai kiadványai a XIX. században = *Időjárás* 1986. 5. 300–309.
- CSERBÁK András: Kalendárium típusok a Néprajzi Múzeum Gyűjteményében. + Trattner és Károlyi Nemzeti Kalendárioma 1849. -dik esztendőre [editio facsimile] Bp. 1987. Műzsák Közművelődési Kiadó. 156 p. ill. + [108] p. (Néprajzi Közlemények 29.)
- FEHÉR Katalin: Hegel eszméi XIX. századi tankönyveinkben = *MKsz* 1986. 135–148.
- FÜLÖP Géza: „Csin, műizlés, európai szellem és józanul számító üzletiesség.” 175 éve született Heckenast Gusztáv = *A Könyv* 1987. 1. 39–54.
- HAUSNER Gábor: Kazinczy Ferenc Zrínyi-kiadása és kéziratos Zrínyi-jegyzetei = *Zrínyi dolgozatok* II 150–151.
- MAY István: A sárospataki kéziratár Tompa variánsa = *MKsz* 1987. 1. 51–53.
- VARGA Sándor: Kiegészítések a „Petrik 1712–1860” kiadástörténethez = *MKsz* 1987. 2. 146–150.
- VARGA Sándor: A „Petrik 1860–1875” kiadástörténete = *MKsz* 1987. 1. 19–31.
- 20. század*
- KLANICZAY Tibor: A Zrínyi-kritikai kiadás 1957. évi tervezete (Készült az MTA Irodalomtörténeti Intézetében, megvitatták 1957. október 11-én.) = *Zrínyi dolgozatok* III. 124–133.
- G. MERVA Mária: A Turul Könyvkiadó = *Literatura* 1985. 3. 4. 387–398.
- PENKE Olga: Diderot magyarországi fogadtatása a XIX. és XX. századi sajtó és könyvkiadás tükrében = *MKsz* 1986. 2–3. 171–191.
- PETÓVÁRI Ágnes: A Mustármag Kiadó. Szabó Imre és az Exodus-munkaközösség tevékenysége = *Napjaink* 1987. 7. 18–21.
- PETÓVÁRI Ágnes: A nemzet szolgálata. A Sarló és a Misztótfalusi kiadó = *Napjaink* 1987. 10. 37–39.
- PETÓVÁRI Ágnes: Püski Sándor az egység kovácsa = *Somogy* 1986. 5. 29–32.
- TOKAJI NAGY Erzsébet: Adalékok Cserépfalvi Imre kiadói tevékenységéhez = *MKsz* 1986. 2–3. 237–243.
- Torquato Tasso műveinek nemzeti kiadásáért (Bergomun 1985. Fordította BODÓ Éva, EZER Andrea, FEJÉR Viola.) = *Zrínyi dolgozatok* III. 134–146.
- VÁRKONYI Endre: A Cserépfalvi. Egy kiadó útja Cserépfalvától Párizsig = *Olvasó Nép* 1986. 4. 27–34.

## Sajtótörténet

*17–18. század*

- BATÁRI Gyula: A Nova Poseniensi orvos-egészségügyi vonatkozásai = *Orvosi Hetilap* 1987. 38. 2001–2002.
- FRIED István: Eine unzeitgemässe wissenschaftlichen Zeitschrift am Ende des 18. Jahrhunderts. (Neues Ungarisches Magazin) = *Német Filológiai Tanulmányok. Arbeiten zur deutschen Philologie* 16/1985. Debrecen 1985. 49–55.
- FUTAKY István—SCHWAM, Kristin: Die Ungarn betreffenden Beiträge in den Göttingischen Gelehrten Anzeigen, 1739–1839. Bp. 1987, MTA Könyvtára. 309 p.
- IMREGH Mónika: Francesco Moneta Rómában kiadott beszámolója Zrínyi Miklós 1663–1664. évi csatáiról = *Zrínyi dolgozatok* II 81–82.
- KÓKAY György: A bécsi publicisztika és a magyar felvilágosodás = *MKsz* 1987. 3. 229–231.

- PETÁK Eleonóra: Illusztrált velencei röplap Zrínyi Péter 1663. október 13-i csatájáról = Zrínyi dolgozatok II 77–78.
- SZTANÓ László: Olasz beszámoló Zrínyi Miklós 1663. november 27-én vívott Mura menti ütközetéről = Zrínyi tanulmányok II 77–78.
- PÉTER Katalin: Zrínyi Miklós angol rajongói = Angol életrajz 27–59.
- TÓTH László: „Szándékunk, haszna hazánknak.” Az első magyar irodalmi folyóiratok Kassán = Napjaink 1987. 6. 32–35.
- 19. század*
- BATÁRI Gyula: Az amerikai magyar kivándorlók sajtójának kialakulása = MKsz 1987. 3. 206–216.
- BERLÁSZ Piroska: Kísérlet egy tudományos évkönyv megindítására a XIX. század elején. Az Acta Musei Nationalis Hungarici sorsa. = OSZK Évk. 1982/83 465–488.
- LE CALLOCH, Bernard: Un témoignage capital sur la vie d'Alexander Csoma de Kőrös. Le Journal de Victor Jacquemont = Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae 1986. 2–3. 249–281.
- H. HARASZTI Éva: Kossuth, mint angol újságíró = Századok 1985. 5–6. 1157–1167.
- HARASZTI Éva: The Northern Star (1837–1852) = A Nemzetközi 163–166.
- KAPRONCZAY Károly: Fodor József és az Egészség című folyóirat = Egészségügyi Munka 1987. 2. 58–59.
- KÁRPÁTI Tamás: Nyomdászok és a régi magyar sajtó = Magyar Sajtó 1987. 7. 6–7.
- KERÉNYI Jánosné TANOS Ilona: A Tanító — sokak tanítója = Köznevelésünk Évkönyve 1986. 127–134.
- KERESZTURI Dezső: „Se dicsekedni ösztönt, se pirulni okot.” Arany, az igazgató-szerkesztő = Irodalomtörténet 1986. 2. 279–315.
- KISARI BALLA György: A magyar irodalom fogadtatása a bécsi folyóiratokban 1800–1820 között = MKsz 1987. 3. 235–237.
- KLEINNE HORVÁTH Magda: A török sajtótörténet kezdetei = Könyvtáros 1987. 8. 489–491.
- KOROMPAI Gáborné: A Debreczeni Ellenőr helyi vonatkozású közleményei a lap első korszakában, 1874–1890. I. rész = A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve 1986. 133–141.
- LUDASSY Mária: Egy francia szabadelvű szocialista újság 1848 tavaszán = Valóság 1987. 9. 63–74.
- LUKÁCSY Sándor: Nagy Miklós a Honismeretető Album szerkesztője = Honismeret 1987. 5. 17–19.
- MADERTHANER, Wolfgang: Die Gleichkeit (1886–1889) = A Nemzetközi 167–171.
- RITTER Aladár: Kossuth Lajos nélapjai = Jelkép 1987. 3. 133–140.
- SZECSKÓ Károly: Az első hazai munkás szaklap volt. A Gutenberg 1865–1867. = Hevesi Szemle 1986. 6. 72–74.
- SZÖNYI Éva: A Fővárosi Lapok és Budavár visszafoglalásának kétszáz éves évfordulója = MKsz 1986. 2–3. 234–237.
- TAXNER TÓTH Ernő: A Tudományos Gyűjtemény = Budapest 1987. 4. 37–38.
- 19. és 20. század*
- CSABA Gabriella: Bródy Sándor újságírói tevékenysége a századfordulón = MKsz 1987. 294–305.
- KEPPLER Kurt: A magyar nyelvű gyógyszerészeti szaklap megindulása hazánkban = Egészségügyi Munka 1987. 5. 154–159.
- KEPPLER Kurt: A Gyógyszerészeti Hetilap megindításának 125. évfordulója = Gyógyszerészet 1987. 5. 167–170.
- KEPPLER Kurt: 125 éve indult meg a Gyógyszerészeti Hetilap = Orvosi Hetilap 1987. 10. 525–532.
- MAJOROSNÉ KALLAI Edit: Az Óvodai Nevelésről = Köznevelésünk Évkönyve 1986. 135–141.
- MISÓCZKI Lajos: A Tanítóbarát krónikája = Hevesi Szemle 1987. 4. 71–73.
- SZÁLLASI Árpád: Az „Egészség” című lap alapításának centenáriuma = Orvosi Hetilap 1987. 24. 1259–1261.
- SZECSKÓ Károly: A Hevesi Szemle elődei voltak. Megyei folyóirataink múltjából = Hevesi Szemle 1987. 6. 51–56.
- SZELAI Béla: Kezdetől a sorsfordulóig. Fejezetek Hatvan sajtótörténetéből = Délsziget 1987. 41–44.
- SZILÁGYI Gábor: Tájékp csata után. Fejezetek a hadi fotográfia hőskorából. 1–7. = Foto 1987. 2. 75–77.; 3. 125–127.; 4. 167–169.; 6. 266–268.; 8. 356–358.; 11. 507–509.; 12. 552–554.

- VARGA Sándor: „A Könyv” című folyóiratok nemzeti könyvtárunk gyűjteményeiben. 1—3. = A Könyv 1987. 1. 175—185.; 2. 141—147.; 3. 149—153.
- VASS Márta: Reklám megyénk első újságjában a „Békés”-ben = Békési Élet 1987. 2. 243—256.
- ZIMONYI Zoltán: Irodalmi lapok, lapkisértetek Miskolcon. 1880—1956: Miskolci Társalgó, Hölgvilág, Legyező, Miskolci Szemle, Termés, Új Utakon, Kohó (Széphalom). Miskolc 1987, Városi Könyvtár. 199 p. (Borsod-Miskolci Irodalomtörténeti Füzetek 15.)
20. század
- ACSAY Judit: Jelbeszéd az életünk. 100+1 éves a magyar plakát = Propaganda Reklám 1986. 4—5. 17—22.
- BABA Iván: Die tschechische bürgerliche Nationalideologie im Spiegel einer Zeitschrift. (Nové čechy 1918—1924) = Bürgertum und bürgerliche Entwicklung in Mittel und Osteuropa. Herausgegeben von Vera BACSKAI. Budapest 1986. 735—818.
- BAKONYINÉ VINCE Ágnes: Gondolatok az Óvodai Nevelés negyven évről = Pedagógiai Szemle 1987. 877—888.
- BALOGH László: A Pedagógiai Szemle múltjáról és jelenéről = Köznevelésünk Évkönyve 1986. 117—126.
- BÉKÉS Mária: Gyermeink. A család és az iskola képes lapja = Köznevelésünk Évkönyve 1986. 143—147.
- BÉNYEI Miklós: Menekültek Értesítője — egy elveszettnek hitt lap 1945-ből = MKsz 1986. 4. 322—324.
- BOTLIK József: Emlékezetes indulások. A szlovákiai magyar irodalom és az Irodalmi Szemle = Napjaink 1987. 1. 26—29.
- BOTLIK József: A vajdasági magyar irodalom és a Kalangya = Somogy 1987. 5. 61—67.
- CSAPLÁR Ferenc: Az Alkotás szerkesztőjének levelezéséből = Jelenkor 1987. 3. 262—269.
- CSAPODY Miklós: Program és nemzedék. (Fejezet az Erdélyi Fiatalok előtörténetéből 1923—1929.) = OSZK Évk. 1982/83 565—591.
- DEREGÁN Gábor: Pedagógusok Lapja — a pedagógusok lapja = Köznevelésünk Évkönyve 1986. 101—107.
- FEHÉR András: Egy legitimista folyóirat és a konszolidáció elvei. A Magyar Helikon, 1920—1922 január = Magyar Történeti Tanulmányok 1986. 95—111.
- GAZDAG István: Adalékok a „Régi Okiratok és Levelek Tára” című folyóirat történetéhez = A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve 1986. 143—149.
- GEREBEN Ágnes: Milyen legyen az új irodalom? Tanácskozás a bolsevik párt sajtóosztályán 1924-ben = Valóság 1987. 8. 66—78.
- GYÖRGY Péter: „Szemtől szembe.” Kassák: Az Alkotás és a Kortárs szerkesztője. = Jelenkor 1987. 3. 253—261.
- GYURÁCZ Ferenc: Az Írott Kő emlékezete = Életünk 1987. 2. 179—184.
- HAJDUSKA István: Egy sárguló zsebnaptár = Jelenkor 1986. 4. 193—216.
- HALÁSZ Imre: Az 1917. évi oroszországi forradalmak Zala megyei sajtóviszhangja = Évkönyv. A MSZMP Zala Megyei Bizottsága Oktatási Igazgatóság 1987. 39—58.
- HEGEDŰS Éva: 25 éves a Fejér Megyei Könyvtáros = Fejér Megyei Könyvtáros 1986. 2. 21—26.
- HEGEDŰS Sándor: Aranyossi Pál (1887—1962) = Párttörténeti Közlemények 1987. 2. 184—201.
- HEVERDLÉ László: A Martinovics páholy és a Világ = MKsz 1987. 2. 102—118.
- HORN Emil: Bíró Mihály, a magyar politikai plakát megteremtője = Honismeret 1986. 6. 22—25.
- HUBER Kálmánné: A Minerva (1922—1943) = MKsz 1986. 2—3. 192—200.
- JEMNITZ János: La Gauche Révolutionnaire (1935—1936) = A Nemzetközi 172—175.
- JÓZSEF Farkas: Hivatástudat és erkölcs. 1919 sajtójának üzenete = Magyar Sajtó 1987. 3. 6—10.
- KIKLI Tivadar: A Nép és Nyelv története = Jelenkor 1987. 3. 141—147.
- KUNTÁR Lajos: A század eleji „Testvériség” = Vasi Szemle 1986. 3. 437—447.
- KUTASI KOVÁCS Lajos: A brazíliai magyar sajtó történetéből = Nyelvünk és Kultúránk 1987. 68. 29—32.
- LÉVAY Botond: Dokumentumok a Protestáns Szemle műhelyéből = Confessio 1987. 21—27.
- LISZTÓCZKY László: Benedek Elek és a Cimborá = Magyartanítás 1986. 5. 236—240.

- LUKÁCSY Sándor: Egy fényes nap a debreceni sajtó történetéből = Alföld 1986. 12. 86—90.
- MUCZ Sándor: A felszabadult Magyarország sajtója a hadseregszervezés néhány kérdéséről 1944 vége — 1945 április = Hadtörténeti Közlemények 1987. 1. 35—60.
- MURÁNYI Péter: A Vas megyei Lapok indulásának körülményei = Vas Megyei Könyvtári Értesítő 1986. 3. 31—35.
- NAGY Sándor: A Magyar Pedagógia negyedszázada = Köznevelésünk Évkönyve 11. 1986. 109—115.
- NYÉKI Károly: Egy kis sajtótörténet = Szabolcs-Szatmár Megyei Könyvtári Híradó 1986. 1/2. 69. (Szatmari Jüdische Zeitung)
- PASZTOR József, M.: A Híd máig tartó folytonossága = Napjaink 1987. 6. 21—24.
- PETHŐ Gyula: Ötven éve jelent meg az „Írott Kő” = Vasi Honismereti Közlemények 1986. 1—2. 17—20.
- PETŐVÁRI Ágnes: A Nemzeti Parasztpárt Békés megyei lapja, a Békés (1947—1949) = Békési Élet 1987. 3. 397—405.
- PÓK Attila: Gondolat és cselekvés konfliktusai a Huszadik Század körében = Valóság 1987. 9. 45—54.
- POMOGÁTS Béla: Magyar és Műhely. A 25 éves Magyar Műhelyről — Az Életünk avantgardevitája ürügyén = Életünk 1987. 5. 433—437.
- PRAZNOVSZKY Mihály: A nógrádi sajtó 1945—1948 között = Nógrádi Történeti Évkönyv 1985. Salgótarján 1985. 64—80.
- RÁCZ Gábor — PÉTER H. Mária: Történeti áttekintés a magyar nyelvű gyógyszerészeti irodalomról Erdélyben = Gyógyszerészet 1987. 8. 305—308.
- RITTER P. Tibor: Harc a hirdetőkért. Az Est Lapok pályázata = Propaganda Reklám 1987. 1. 40—43.
- RUSZOLY József: Zsedényi Béla, a közíró = Napjaink 1987. 5. 14—19.
- SALAMON Konrád: A Kelet Népe = Literatura 1986. 1—2. 229—241.
- SIMON Imre: A Bervai Figyelő negyedszázada = Hevesi Szemle 1987. 4. 64—66.
- SÍRÓ Judit: Északi fény. A nagy októberi szocialista forradalom a korabeli debreceni sajtóban = Debreceni Szemle 1987. 2. 131—138.
- SOMOS Ágnes: Az elkötelezett magyar kommunista újságírás kezdete = Magyar Sajtó 1987. 1. 7—9.
- SZABÓ Ágnes: Aranyossi Pál (1887—1962) = Pártélet 1987. 7. 89—91.
- SZALAY Károly: „Egyoldalú beszélgetés” Karinthy Frigyes publicisztikája a 30-as években és a publicista megítélése, elítélése = Új Írás 1987. 10. 26—39.
- SZÉCHENYI Ágnes: Sznobok és parasztok? A Válasz történetéhez = Kortárs 1986. 10. 109—121.
- TASI József: Gábor Andor publicisztikájáról = Gábor Andor emlékezete. Centenárium tanácskozás Barcson [szerkesztette LACZKÓ András] Kaposvár 1986., KISZ Somogy Megyei Bizottsága. 134—142.
- TASI József: Móricz Zsigmond, a Nyugat szerkesztője levelezéséből = Tiszatáj 1987. 1—2. 142—151.
- TÓKÉCZKY László: Áprily Lajos és a Protestáns Szemle = Confessio 1987. 3. 16—20.
- TÜSKÉS Tibor: A „Minerva” mai szemmel = Janus 1986. ősz 1—12.
- Válasz 1934—1938. [Válogatta, szerkesztette és az utószót írta SZÉCHENYI Ágnes.] Bp. 1986, Magvető Kiadó. 671 p.
- VAMOS György: 30 éves a „Papíripar” = Papíripar 1987. 3. 86—87.
- VÁSÁRHELYI Miklós: A Magyar Nemzet a szellemi ellenállásban = Olvasó Nép 1986. 3. 119—126.
- ZIMONYI Zoltán: Írócsoport, Kohó, Széphalom. Irodalmi élet Miskolcon az 50-es években = Napjaink 1986. 12. 31—36.
- ZÖLDI László: Az ÉS vitái. Az Élet és Irodalom három évtizede. Bp. 1987, Múzsák Közművelődési Kiadó. 191 p.
- ZÖLDI László: A hatvanas évek. Az Élet és Irodalom történetéből = Jel-kép 1987. 1. 84—97.



## Könyvtártörténet

## Több évszázadot átfogó művek

ANTALÓCZI Lajos: Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár története. Bp. [Eger] 1986, [Egri Főegyházmegyei Könyvtár]. 39 p.

BAKONYI Ferencné: Az Állatorvostudományi Egyetem Könyvtárának két évszázada = Könyvtáros 1987. 5. 299–306.

CSAPODI Csaba–TÓTH András–VÉRTESY Miklós: Magyar Könyvtártörténet. Bp. 1987, Gondolat Kiadó. 541 p.

DUSNOKI József: A gyulai könyvtár története 1957-ig = 150 éves 15–24.

FÜLÖP Géza: A magyarországi városi könyvtárak az első világháborúig = 150 éves 15–24.

JÓNÁS Károly: A Képviselőházi Könyvtár katalógus és raktározási rendszerének fejlődése 1945 előtt = MKsz 1986. 2–3. 201–214.

NÉMETH Elek: Százhusz éves a Hajdúböszörményi 2. sz. Általános Iskola könyvtára = Kvt 1986. 12. 741–745.

REISZ László: Fejezetek a Központi Statisztikai Hivatal Könyvtárának történetéből = Statisztikai Szemle 1987. 1126–1133.

SZABÓ György: A Dunántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára (Pápa) története = Adalékok 65–95.

SZABÓ György: A Dunántúli Református Egyházkerület pápai Nagykönyvtárának története = MKsz 1986. 2–3. 149–172.

VARGA András: A szegedi piarista rendház könyvtára = Csongrád Megyei Könyvtáros 1986. 3. 4. 157–162.

## 15–17. század

BALÁZS Mihály–MONOK István: Szamosközy István és a Corvina = MKsz 1986. 2. 3. 215–219.

CSAPODI Csaba: Újabb ismeretessé vált hiteles és ál-korvinák = MKsz 1986. 4. 295–301.

FEKETE Csaba: Calvin tananyag volt Magyarországon a 16. század végén = MKsz 1987. 4. 312–315.

LÁSZLÓ Mihály: Pázmány Péter könyvtárának két kötete = MKsz 1987. 3. 221.

MONOK István: Zrínyi Miklós könyvtára és a többi horvátországi magángyűjtemény a 17. században = Adalékok 55–63.

NAGY László, Sz.: Ceglédi Szabó Pál dunántúli református püspök könyvtárának kötetei = Adalékok 97–128.

NÉMETH István: A humanista Zsámboky János és az Osztrák Nemzeti könyvtár = Levéltári Szemle 1987. 1. 38–43.

ORLOVSZKY Géza: Esterházy Pál könyvjegyzéke = Zrínyi dolgozatok II. 125–126.

ORLOVSZKY Géza: A Zrínyi-könyvtár öt katalógusa = Zrínyi dolgozatok I. 8–71.

SZABÓ András: 16. századi tanárok könyvei Sárospatakon = MKsz 1987. 4. 306–312.

## 18. század

FEHÉR Katalin: A felvilágosodás európai gondolkodóinak pedagógiai művei a hazai gyűjteményekben = MKsz 1987. 1. 48–51.

HOPP Lajos: Mikes fordítások Rákóczi rodostói könyvtárából = MKsz 1986. 4. 283–294.

ÖTVÖS Péter: Egy főúri könyvtár 1772-ből = Adalékok 129–142.

ÖTVÖS Péter: Egy főúri könyvtár 1772-ből = MKsz 1987. 1. 1–9.

TORDA István: A könyvgyűjtő Bethlen Kata = A Könyv 1987. 3. 137–142.

TORDA István: A könyvgyűjtő Bod Péter = A Könyv 1987. 4. 128–130.

## 19. század

BÉNYEI Miklós: A Ráday-könyvtár megvételének terve a reformkori országgyűléseken = MKsz 1986. 2–3. 220–224.

BODOSI Mihály: Emlékezés a megye orvosi könyvtárainak múltjára = Az Orvosi Könyvtáros 1987. 3. 158–165.

BUKOVSKY Andrea: A „Hármas História” népszerűségéhez = MKsz 1987. 1. 47–48.

FÉNYES Miklós: A pécsi Klimó-könyvtár múlt századi forgalmáról = MKsz 1986. 4. 309–316.

GIDAY Kálmán: Az első tanyai népkönyvtár = MKsz 1986. 320–322.

KLEIN Róbert: Az Országos Színészi Tanoda könyvtárának megalakulása = MKsz 1987. 2. 140–144.

KUNTAR Lajos: Kölcsönkönyvtárak Szombathelyen a Bach-korszak kezdetén = Vas Megyei Könyvtári Értesítő 1986. 2. 30–33.

- MURÁNYI Gábor: Egy „tündérmese” alkotója Somogyi Károly = A Könyv 1987. 4. 113—122.
- PÁLVÖLGYI Endre: Adalékok a Magyar Könyvtárosok Egyesületének előtörténetéhez = Kvt 1987. 2. 87—94.
- „Szülőföldemnek örök időkre visszavonhatatlanul.” Források a gyulai könyvtár alapításáról: 150 éves a Mogyoróssy Könyvtár. (Bevezette DUSNOKI József.) Békéscsaba 1986. [! 1987], Békés Megyei Könyvtár. 28 p.
- TELEKI Gyula—TÖRÖK Pál: Körlevél a Ráday Könyvtár megvásárlása ügyében. 1860. Közli SZABÓ György = A Ráday Gyűjtemény Évkönyve 1984/85. Bp. 1986. 174—176.
- TOKAJI NAGY Erzsébet: A szombathelyi Herzan-Könyvtár = Vasi Szemle 1987. 2. 239—248.
- TÖTTÖS Gábor: Az első megyei könyvtár Tolnában (1831) = Tolnai Könyvtáros 1986. 2. 35—37.
- VALKÓ Arisztid: Toldy Ferenc javaslata könyvtárügyben = MKsz 1986. 2—3. 224—225.
- VÉRTESY Miklós: A száz év előtti börtönkönyvtárak és egy kiadványsorozat = Kvt 1987. 9. 545—546.
- 20. század*
- ARATÓNÉ LUX Ágnes: Emlékezés a kórházi könyvtár első éveire = Somogyi Könyvtáros 1986. 2. 30—32.
- ARATÓ LÁSZLÓNÉ LUX Ágnes: A könyvtár alapítása és az első évtized = Az Orvosi Könyvtáros 1987. 167—171.
- BODA Miklós: Találkozás régi könyvekkel = Baranya Megyei Könyvtáros 1986. 2. 25—27.
- BODA Miklós: Régi munkáskönyvtárak emlékei egy új szakszervezeti könyvtárban = Baranya Megyei Könyvtáros 1987. 2. 26—31.
- BODOSI Mihály: Adatok az orvosi szakkönyvtár múltjához = Somogyi Könyvtárak 1986. 2. 26—30.
- DOMOKOS László: A makói dr. Juhász Lajos-féle közkönyvtár végnapja = Csongrád Megyei Könyvtáros 1987. 1—2. 44—46.
- ELEKES Eduárdné: A Szekszárdi Körzeti és Megyei Könyvtár története. 1. = Tolnai Könyvtáros 1986. 2. 5—31.
- FÜGEDI Péterné: Sebestyén Géza és a nemzeti könyvtári koncepció = Kvt 1986. 12. [ mell. ] 5—16.
- HARASZTHY Gyula: Az OSZK fejlesztésének irányai Fitz József főigazgatósága idején = OSZK Évk. 1982/83. 121—140.
- HORVÁTH Ferencné: A 605. ipari szakmunkásképző intézet könyvtárának története = Együtt 1986. 1—2. 3—27.
- KEVEHÁZI Katalin—MONOK István: Régi könyveink és kézirataink katalógusai. XVI. századi könyvek. Szeged 1986. XII, 217 p. (Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta bibliothecaria Tomus IX. Fasciculus 3.)
- KÖVY Zsolt: A Dunántúli Református Egyházkerület tudományos gyűjteményei = Horizont 1987. 1. 33—38.
- LIPPAINÉ FEKETE Ilona: Rekviem egy könyvtárért = Csongrád Megyei Könyvtáros 1986. 3—4. 207.
- LISZTES László: Szabó Ervin és Sallai István könyvtári öröksége = 150 éves 25—32.
- MAJ, Jerzy: A lengyel közművelődési könyvtárügy négy évtizede — grafikonos feldolgozásban. Fordította FUTALA Tibor = Könyvtári Figyelő 1986. 4. 408—422.
- MAJOR Árpád: Közkönyvtáralapítási törekvések Zalaegerszegen (1945—1949 között) = Évkönyv. MSZMP Zala Megyei Bizottsága Oktatási Igazgatóság 1986. 121—124.
- MONOK István: A JATE Központi Könyvtár XVI. századi könyveiről = Csongrád Megyei Könyvtáros 1987. 1—2. 40—43.
- NÉMETH Mária: Az OSZK állományvédelmi tervei és tevékenysége a két világháború között = OSZK Évk. 1982/83 141—161.
- OJTOZI Eszter: A Görögkatolikus Hittudományi Főiskola Könyvtárának megalakulása és fejlődése (1950—1986) = A Hajdúdorogi Bizánci Katolikus Egyházmegye Jubileumi Emlékkönyve 1912—1987. Szerkesztette TIMKÓ Imre. Nyíregyháza 1987. 137—157.
- PATAY Pálné: Az Országos Széchényi Könyvtár térképtára = Földrajzi Közlemények 1987. 86—90.
- ROÓSZ Ernő: A MÁV Északi Járműjavító Üzem Szakkönyvtárának kialakulása és jelenlegi tevékenysége = MÁV Szakkönyvtári Tájékoztató 1985. 2. 7—16.
- SCHWEITZER József—KAPLAYNÉ SCHEY Ilona: Két nehéz sorsú egyházi könyvtárról. [Riporter]

- KARTAL Zsuzsa = Kvt 1986. 9. 527—530. [A Magyar Izraeliták Országos Könyvtáráról és a Magyarországi Unitárius Egyház Könyvtáráról]
- SZENTIMREI Mihály: A Sárospataki Református Nagykönyvtár = Háttér 1986/1987 2. 56—57.
- SZIKSZAI Mária: A jászapáti közművelődési könyvtár fejlődésének története = Együtt 1986. 1/2. 28—61.
- UDVARI István: Adalékok egy szlavista könyvtáros életrajzához = MKsz 1987. 1. 53—56.
- VÉRTESY Miklós: Könyvtárosegyesületünk fél évszázada (1935—1972) 1—2. = Kvt. 1987. 3. 166—172.; 4. 224—230.

### Bibliofilia, könyvgyűjtés

- BORS Jenő: Ötkötetes minikönyvsorozat Marosvásárhelyről = Mikrobiblioflok 1987. 66. 1—3.
- BORS Jenő: A lőcsei és komáromi után az „Erdélyi Kalendárium” = Mikrobiblioflok 1987. 65. 1—4.
- BUSA Péter: Jöttem láttam... vettem = A Könyv 1987. 145—148. (100 képviselő Albuma 1868)
- HORVÁTH Hilda: A XX. század elején készült magyar ex librisek tematikai csoportosításának lehetőségei = Kisgrafika 1987. 2—3. 37—42.
- HORVÁTH J. József: Számozott kiadás a 18. században = A Könyv 1987. 2. 138—139.
- [JANKA Gyula]: Miniaturkönyvek — tegnap és ma. 1. = Mikrobiblioflok 1987. 65. 7—12.; 66. 1—8.
- KELECSÉNYI Gábor: A könyves Todoroszku = Budapest 1987. 6. 31—33.
- KELECSÉNYI Gábor: Ráth György öröksége = Budapest 1987. 9. 29—31.
- KLINDA Mária: A Szűry-Gyűjtemény katalógusa. Bp. 1987, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. 316 p.
- PAPP János: Kner Imre és a Magyar Bibliofil Társaság kapcsolata = Békési Élet 1987. 1. 86—92.

### Olvasástörténet

- FEHÉR Katalin: Cserey Farkas pedagógiai művének korabeli visszhangja = MKsz 1987. 2. 137—139.
- KOMLÓSI József: Polgári olvasókörök Székesfehérváron a dualizmus korában = Fejér Megyei Könyvtáros 1987. 1. 56—68.
- LABORCZY Ildikó: A csongrádi iparos olvasókör történetéből = Mozaikok 131—139.
- ORLOVSZKY Géza: Zrínyi Miklós török tárgyú olvasmányai = Keletkutatás 1987. tavasz [1] 114—121.
- REMÉNYI Antal: Olvasókör a századfordulón = Népművelés 1987. 1—2. 23—24.
- UJKÉRY Csaba: A szigetvári olvasóegylet = Somogyi Honismereti Híradó 1986. 2. 22—25.

### A múlt könyvtárosai, bibliográfusai

- BORSA Gedeon: Egy magyarországi könyvtáros Wolfenbüttelben: Michael Ritthaler (1682—1685) = MKsz 1986. 4. 274—282.
- HARASZTHY Gyula: Gombocz István pályaképe = OSZK Évk 1982/83 7—11.
- ifj. HORVÁTH Géza: Bárdos László István (1909. jan. 1. — 1963. okt. 18.) = A József Attila Megyei Könyvtár Évkönyve 1985. Tatabánya 1986. 84—113.
- KOCNIS Lászlóné: Kudora Mihály (Tata, 1851 — Budapest, 1916) = A József Attila Megyei Könyvtár Évkönyve 1985. Tatabánya 1986. 75—83.
- KUNTAR Lajos: „A könyv szeretete megér egy kis szegényáldozatot” Pável Ágoston könyvtárfejlesztő munkája = Életünk 1986. 9—10. 875—884.

- KUNTÁR Lajos: Pável Ágoston könyvtárosi munkája „bűne” és erénye = A Vas Megyei Könyvtárok Értesítője 1987. 1. 29—34.
- POGÁNY György: Fitz József élete és munkássága. 1. Pályakezds és az Egyetemi Könyvtár — 1930-ig. 2. A könyvtárigazgató (1930—1945). 3. Könyvszakértői és társadalmi tevékenysége 1920-tól 1945-ig = Kvt 1987. 10. 619 629; 11. 675—685.; 12. 737—745.
- POLGARDY Géza: Kétszázhetvenöt esztendeje született Bod Péter = Honismeret 1987. 1. 6— 8.
- Γ[AKÁCS] M[iklós]: Pável Ágoston születésének 100. évfordulójára = Vas Megyei Könyvtári Értesítő 1986. 3. 3—4.

HELTAI JÁNOS

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat a nyomdába érkezett: 1988. április 29. — Terjedelem: 8,4 (A/5 ív)

88.17604 Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat, Budapest — Felelős vezető: Hazai György

# HungInfo

## Hungarian Social Sciences and Humanities

---

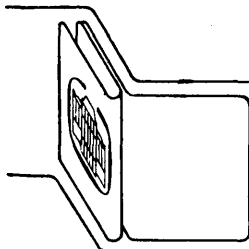
### Contents of Periodicals

Az évente négyszer megjelenő periodika elsősorban a külföldi érdeklődők számára kíván tájékoztatást nyújtani a magyar társadalomtudományok területén megjelent cikkekről a folyóiratok tartalomjegyzékeinek közreadásával. A folyóiratok részben idegen, részben magyar nyelvűek, de a tartalomjegyzékek minden esetben idegen nyelven (angol, francia, német) kerülnek közlésre. A folyóiratválogatás felöleli a társadalomtudományok teljes körét, így a kiadvány nem csak a külföldi érdeklődők számára biztosít átfogó tájékozódást, de hasznos segédeszköz lehet a magyar kutatók számára is az érdekelt tudományágak és határterületeik 1—1 negyedévi publikációs termésének regisztrálásában.

A folyóirat jelenleg díjmentesen kerül terjesztésre; kérjük jelezni, ha igényt tartanak rá. Egyben kérjük a terjesztésben való közreműködésüket is: szívesen vesszünk olyan külföldi címajánlatokat, ahol a folyóirat érdeklődésre tarthat számot.

**HungInfo szerkesztősége**  
**Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára**  
**Budapest, Pf. 7.**  
**V. Akadémia u. 2.**  
**1361**

## A FAMULUS A TUDOMÁNYOKBAN MUNKÁLKODÓK SEGÍTŐJE



A **f**amulus

AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT  
1052 Budapest, V. Gerlóczy u. 7.  
Tel.: 188-633

### CSÖKKENTETT ÁRON ÁRUSÍTTJA

az AKADÉMIAI KIADÓ  
és más könyvkiadók  
régebben megjelent könyveit.

A tudományok minden területéről található szakkönyvek a könyvesbolt készletében. A felsőoktatásban tankönyvként használt kiadványok, a tudományos kutatásban nélkülözhetetlen monográfiák és kézikönyvek, valamint tudományos folyóiratok régebbi számai gazdagítják a választékot.

Keresőlistákat, megrendeléseket elfogadnak egyéni és közületi vásárlóktól, postai, utánvétes szállításra is.

(A közületi vásárlók átutalással is fizethetnek.)

*Tudományos kiadványok kedvezményes áron:*

A FAMULUS  
A TAKARÉKOS, TUDNI VÁGYÓ OLVASÓK KÖNYVESBOLTJA



AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST

## TARTALOM

<i>Borsa Gedeon</i> : Hess betűöntvényeinek mérete és az ebből levonható következtetések .....	235
<i>Penke Olga</i> : A Mindenes Gyűjtemény egyik forrása: az Esprit de Journalistes des Trévoux ...	248
<i>Lakatos Éva</i> : 100 éves az „Eleven Újság” .....	274

### KÖZLEMÉNYEK

<i>Domángházi Edít—Herner János</i> : RMNy 1214 .....	284
<i>Patay Pálné</i> : Felső-Magyarország térképi ábrázolása a Thököly-felkelés idején .....	285
<i>Fekete Csaba</i> : Debreceni Kalendárium 1752-re .....	293
<i>Gazda István</i> : A hazai fizikai szakkönyvkiadás kezdetei .....	293
<i>Csáky S. Piroska</i> : Vuk és az Egyetemi Nyomda .....	298
<i>Nagy Erzsébet</i> : Iparosok naptára 1843. ....	303
<i>Rózsa Mária</i> : Gragger Róbert és a berlini Magyar Intézet könyvtára .....	304

### FIGYELŐ

<i>Rozsondai Marianne</i> : Sz. Koroknay Éva (1925—1987) .....	311
<i>Haraszthy Gyula</i> : A Marginalien magyar száma .....	313

### BIBLIOGRÁFIA

A magyar könyv-, könyvtár-, nyomda- és sajtótörténeti szakirodalom 1987-ben. (Összeáll. <i>Hellai János</i> ) .....	315
---	-----

## SOMMAIRE

<i>Borsa, G.</i> : Grandeur des types de Hess et las conclusions pouvant en être tirées .....	235
<i>Penke, O.</i> : L'Esprit des Journalistes de Trévoix: une des sources de Mindenes Gyűjtemény (Encyclopédie Mixte) .....	248
<i>Lakatos, É.</i> : 100 ans de l'histoire de „Eleven Újság” (Journal vivant) .....	274

## CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Dományházi, E.</i> : <i>Herner, J.</i> : RMNy 1214 .....	284
<i>Patay, P. Mme.</i> : Carte du Nord de la Hongrie à l'époque de la révolte de Thököly .....	285
<i>Fekete, Cs.</i> : Calendrier de Debrecen pour l'an 1752 .....	293
<i>Gazda, I.</i> : Débuts de l'édition des livres de physique en Hongrie .....	293
<i>Csáky, S. P.</i> : Vuk et l'Imprimerie Universitaire .....	298
<i>Nagy, E.</i> : Calendrier des artisans 1843 .....	303
<i>Rózsa, M.</i> : Robert Gragger et la bibliothèque de l'Institut Hongrois à Berlin .....	304

## CHRONIQUE

<i>Rozsondai, M.</i> : Éva Sz. Koroknay (1925—1987) .....	311
<i>Haraszthy, Gy.</i> : Le numéro hongrois de la revue Marginalien .....	313

## BIBLIOGRAPHIE

La littérature de l'histoire des livres, des bibliothèques, des imprimeries et de la presse en 1987 (éd. <i>H. Heltai</i> ) .....	315
--	-----